

148

1565/10

॥ काशिका ॥

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता ।

काशीस्थराजकीयपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापकेन
रानडेपाख्येन बालशास्त्रिणा परिशोधिता ।

काश्यां मेडिकलहॉलनामके यन्त्रालये मुद्रिता ।

KĀŚIKĀ

A COMMENTARY ON PĀṆINI'S GRAMMATICAL APHORISMS

BY

PAN̐DIT VĀMANA AND JAYĀDITYA

EDITED BY

PAN̐DIT BALA ĀSTRĪ,

PROFESSOR OF HINDU LAW IN THE SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Second Edition.

BENARES :

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1898.

All rights reserved.

भूमिका ।

काशिका

पाणिनिसूत्राणां व्याख्या

सूचपाठक्रमानुसारिणी श्रीमन्महामहिमभट्टोजिदीक्षितविरचित-
सिद्धान्तकौमुदीमरीचिप्रसारतः पूर्वं सर्वस्मिन् भारते वर्षे पठनपाठनादि-
प्रचुरविततप्रचारापि सम्प्रति लघीयस्त्वेन व्युत्पत्तिसौकर्यानुरोधेन चोक्तकौ-
मुद्या एव पठनपाठनादिव्यवहारगोचरतयेयमतीवास्तं गता लुप्रकल्पे-
वास्ते । यस्याः संस्कृतविद्यैकमहाशरणे ऽस्मिन् क्षेत्रे ऽपि नैकमप्यख-
ण्डितं पुस्तकं कस्यापि पुस्तकालयउपलभ्यते । एतन्निर्मातारौ च वाम-
नजयादित्यनामानौ सूरिणौ भट्टोजिदीक्षितकृतप्रौढमनोरमायां तद्वितप्र-
करणस्थबहुल्यार्थादिति सूचे एतत्सर्वं जयादित्यमतेनोक्तं वामनस्तु
मन्यते इति तयोः पार्थक्येन प्रदर्शनात् प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठा वामनकृ-
तवृत्तय इतरे जयादित्यकृताइत्यभियुक्ता इति तच्चत्यशब्दरत्नग्रन्थाच्चेतरे
तरं भिन्नावेष । महाराष्ट्रभाषीयलोकोत्तरललितकाव्यनिर्मातृवामनपण्डि-
तादशेषतन्त्रस्वतन्त्रादस्याः कर्ता वामनो ऽन्य एव ।

बोपदेवमहायाहयस्तो वामनदिग्गजः ।

कीर्तरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ॥

इति शब्दकौस्तुभमनोरमयोरुपलभ्यमानश्लोकतो निखिलवैदि-
कभारतीतत्त्वार्थप्रकाशकभाष्यकारतस्ततोपि प्राचीनाद्वोपदेवाचार्यतश्चास्य
काशिकाकारस्य प्राचीनतरत्वस्य निर्णयेन नवनीताभिधेमहाराष्ट्रभाषीयवि-
विधमनोहरकाव्यैकदेशसंग्रहे तस्य महाकवेर्वामनपण्डितस्य १५६५ मिते
शककाले संस्थितेरुपलम्भेन च त्रयोरवरतो वर्षपञ्चशत्या अन्तरालकालस्य
संभावनात् । अयं च वामनो जयादित्यश्च जैनावित्यनुमीयते । सकले-
रास्तिकैः शिष्टैरादृतस्य ग्रन्थारम्भसमयेमङ्गलाचरणस्याशीर्नमस्क्रियावस्तु-

निर्देशान्यतमस्याप्युपेक्षणात् । वृत्तो भाष्ये इत्यादि प्रबन्धमुखपद्ये समा-
 हृत्यान्यतन्त्राणीत्यमरश्लोकसमानच्छायापलम्भाच्च । इदं च दृष्टतरमन-
 योर्नास्तिकत्वे प्रमाणं यदमू कुचत्यानपि कतिपयान्प्रयोगानुपलभ्य तेषां
 च सूचवार्तिकभाष्यैः सिद्धिमपश्यन्तो स्वतन्त्राविव बहूनि वचनानि
 कल्पयामासतुर्यमाच्चेत्येवमादीनि, सूचमध्ये च प्रचिद्विपतुर्बहूनि पदानि,
 ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तत् करणस्थुनामित्यादिरूपेण, येनाद्य यावदा-
 स्तिकानामपर्यलोचितरहस्यानामङ्गपारायणैकप्रवणानां पारायणे वैगुण्य-
 मुपलभ्यते । आस्तिको हि सूचभङ्गादिप्रयासेनापि सूचाक्षरैरेव रूपाणि
 साधयितुं यतेत तथाप्यशक्नुवन्नसाध्येतदित्यभिदधीत न तु शास्त्रं कल्प-
 येदन्यथयेद्वा । एवं संमाननोत्सज्जनेति सूचे संमाननोदाहरणं नयते
 चार्वा लोकायते इत्यप्यत्र प्रमाणं चार्वा बुद्धः तत्संबन्धादाचार्यो ऽपि
 चार्वा स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः
 प्रापयति युक्तिभिः । स्थाप्यमानाः संमानिताः पूजिता भवन्ति इति हि
 लिखितम् । आस्तिको हि साङ्ख्ये योगे ऽन्यस्मिन्वा ऽऽस्तिकशास्त्रे शि-
 ष्याणां व्युत्पादनेन संमाननमभिप्रेयान्न तु नितरां विरुद्धे लोकायतशास्त्रे
 व्युत्पादनेन । आसंश्च तस्मिन्समये भूयांसो जैनाः पाणिनीयतन्त्रे
 निष्णाता न्यासकारप्रभृतयः । न्यासकारस्य जैनत्वं हि ।

जयन्ति ते सदा सन्तः सर्वोपायैरुपार्जितम् ।

गुणानां सुमहद् वृन्दं दोषाणां परिमार्जनम् ॥

अन्यतः सारमादाय कृतैषा काशिका यथा ।

वृत्तिस्तस्या यथाशक्ति क्रियते पञ्जिका तथा ॥

इति ग्रन्थारम्भस्थपद्यद्वयेन इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिने-
 न्दबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां प्रथमाध्याय इत्युपसं-
 हारेण च व्यक्तमेव । मन्ये चेदमेव निरीक्ष्य नास्तिककृतनिबन्धपठन-
 पाठनाभ्यामास्तिकजनानां दुरितमाशङ्कमानैरार्षप्रमाणैकबद्धादरैरास्तिक-

भूमिका ।

शिरोमणिभिर्भट्टेजिदीक्षितहरिदीक्षितनगोजिभट्टप्रभृतिभिः पण्डितवरैः
 पसार्याः प्राग्माणिकानि वचनानि तादृश निबन्धा व्यधीयन्त यच्च कृतादरा-
 णामर्वाचां शास्त्ररसिकानां स्मृतिपथादपि दूरमपसमुस्तात्कालिकाः प्रब-
 न्धाः । अस्तु नामैतन्निबन्धकारो नास्तिको गुणास्त्वस्यां वृत्तौ भूयांसे
 लसन्ति सर्वेषु सूत्रेषु पूर्वपूर्वसूचस्यपदसंबन्धप्रदर्शनेन सरलवृत्तिनिबन्धेन
 बहुतरोद्धारणप्रत्युदाहरणदानेन च सूचार्थप्राञ्जलीकरणमुखा विषयविवे-
 चनप्रभृतयश्च ये ऽर्वाचीननिबन्धानपेक्ष्य व्युत्पत्सुजनानतीवोपकुप्यु-
 रिति भवेदिमां वृत्तिं निर्यायतां निश्चयः । तामिमां परमप्राचीनां व्यु-
 त्पत्सुजनानां महान्तमुपयोगमादधानां वृत्तिमालोच्य विनुप्रप्रायां प्राची-
 नसंस्कृतनिबन्धोज्जीवनबद्धदीक्षैर्विदेशीयविद्वद्वरप्रोत्साहितैश्च काशिकरा-
 जकीयपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः प्रभुवरश्रीगिफिथसाहिबाभिधमहाशयैः प्रव-
 र्तिताः कथं चिद् द्विचखण्डितपुस्तकसंयोगेन समग्रं पुस्तकं समासाद्य
 प्रवर्तमानो ऽन्तरा मिलितेन गुर्जरप्रान्तस्थसकलपाठशालाध्यक्षपदवीमलं-
 कुर्वता श्रीडाकूरव्यूलरसाहिबाभिधमहाशयेन च महान्तमनुग्रहमाविष्कु-
 र्वता स्वपाठशालास्थप्रार्थितैतत्पुस्तकाध्यायप्रेषणेन काश्मीरमण्डलाहृत-
 शारदाक्षरलिखितैतत्पुस्तकप्रापणेन च भृशं लघूकृतपरिश्रमो ऽमुद्रयमिमां
 वृत्तिं काशीविद्यासुधानिधिनामकपत्रिकाद्वारा । बहुच चास्यां परिवृत्ति-
 योग्यान्पाठान्निश्चिन्वन्नपि द्विचेष्वपि पुस्तकेषु तथैव तानवेक्ष्य ग्रन्थकैश्च
 तथोपनिबद्धान्मन्यमानस्तथैवास्थापयम् । सेयं वृत्तिः प्रागुक्तपत्रद्वारा
 प्रकाशितापि तत्पत्रग्रहणासमर्थानां शास्त्ररसिकानां पुनरपि पुरेव खेदं न
 नेदयेदिति पर्यालोच्य पृथगमुद्रयं तामिमामवलोकयन्तु व्युत्पत्सुजनेप-
 कारिणो प्राचीनतमां वृत्तिं शास्त्ररसिकाः चाप्यन्तु च सीसाक्षरयोजक-
 दोषेण शोधकदृष्टिदोषेण च प्रमादतो ऽनुपलक्षितानशुद्धिदोषान्गुणैकपक्ष-
 पातिनः सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रममिति प्रार्थयते ।

काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापको
 बालशास्त्री

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ काशिका ॥

—०—०—०—

वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।

विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥

इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगृहसूत्रार्था ।

व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ॥ २ ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।

शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

॥ अथ शब्दानुशासनम् ॥

केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् । प्रकृत्यादिविभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षण्येन । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः । प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ॥

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन उरण् रपर इत्यकारेण । ह्रस्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम् । दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतत्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते । तस्य प्रयोगार्थम् अ इति शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः करिष्यते ॥

ऋ लृ क् ॥ २ ॥

ऋ लृ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अकः सवर्णं दीर्घ इत्यकारेण । इको गुणवृद्धी इतीकारेण । उगितश्चेत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगविषयास्तेषां सुज्ञानमुपदेशे प्रयोजनम् । लृकारस्तु कृपिस्य एव प्रयुज्यते कृपेश्च पूर्वत्रासिद्धमिति लत्वमसिद्धम् । तस्यासिद्धत्वाद् अकारएव अच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थम् लृकार उपदिश्यते । लत्वविधानाद्दानि पराण्यच्कार्याणि तानि लृकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि । प्लुतः स्वरितो द्विवचनम् । कृष्टशिवः प्रकृष्टवानिति । यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि

* 'कृत्य' पाठान्तस्य ।

अनन्ति

साधुत्वमिष्यते । तत्स्यस्यापि लकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थम् लकारोपदेशः क्रियते । अतक इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमारी लतक इति प्रयुक्ते तदन्यो ऽनुकरोति कुमार्यलतक इत्याहेति ॥

ए ओ ड ॥ ६ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णवुपदिश्य अन्ते डकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । एङि पररूपमित्येकारेण ॥

ऐ औ च ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णवुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अचः परस्मिन्पूर्वविधादित्येकारेण । इच एकाचो ऽम् प्रत्ययवच्चेति इकारेण । एचो ऽयवायाव इति एकारेण । वृद्धिरादैजिति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेणुबन्धानां कथमजग्रहणेषु न ।

२००॥ पराचि— आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवन्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति तच्छायानुकारिणो हि ते न पुनस्तत्र । पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्य हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । नुद्विधिलादेशविनामेषु चकारे प्रतिविधातव्यम् । नुद्विधौ चकारग्रहणम् । आनृधतुः । आनृधुः । लादेशे चकारग्रहणम् । कृप्तः कृप्तवान् । विनामे चकारग्रहणम् । कर्तृणाम् ॥

ह य व र ण् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते टकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । शङ्कोटीत्यकारेण । अयं रेफो यकारात्पर उपदिश्यते । तस्य यग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वर्णयति प्रातर्नयतीत्यत्र यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेति अनुनासिकः प्राप्नोति । मद्रद्भदो भद्रद्भद इत्यत्र द्विर्वचनं प्राप्नोति अचो रहाभ्यां द्वे इति । कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्रानुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति परसवर्णः प्राप्नोति । नैष दोषः । आकृतौ पदार्थं समुदाये सङ्गल्लह्ये लक्षणं प्रवर्ततइत्येतस्मिन् दर्शने यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा उत्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्तते । तदनेन गकारादीनां ङकारादयो ये यथा स्वस्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिताः । ये तु न स्थानतः नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति । द्विर्वचनेपि रेफस्य यरन्तर्भावे सति यत्कार्यत्वं प्राप्तं तत्साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न

॥ काशिका ॥

३

द्विरुच्यते रेफः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं सङ्गदेव परसवर्णं विदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सवर्णो ऽस्तीति न भविष्यति कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्र । अठां मध्ये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानामप्युपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरःक्रेण । उरःक्रेण । उरःप्रेण । उरःप्रेण । अत्राहुव्यवाय इति यात्वं यथा स्यादिति ।

लृ ण् ॥ ६ ॥

लृ इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यकारेण । इण्कोरितीकारेण । इको यणचोति यकारेण । इणग्रहणानि सर्वाणि परेण णकारेण अणग्रहणानि तु पूर्वेषु । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययइत्येतदेकमनेन । अथ किमर्थमणग्रहणमेवेतच्च क्रियते । नैवं शक्यम् । अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते सय्ययन्ता । सव्यवत्सरः । यल्ल्लोकाश्म । तल्ल्लोकामित्यत्रानुस्वारस्यानुनासिके ययि परसवर्णो कृते तस्य यग्रहणेन ग्रहणाद् द्विर्वचनं यथा स्यादिति । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः प्रतिज्ञायते । तेन उरण् रपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वमपि भवति ॥

ज म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

ज म ङ ण न इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । पुमः सय्यम्परइत्यकारेण । हलो यमां यमि लोप इति यकारेण । ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यमिति ङकारेण । जमन्ताडु इति जकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते । के चित्तु सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि जकारेण भवन्त्विति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यमित्यत्रागमिनोर्भभोरभावादागमाभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं भवति ॥

झ भ ञ् ॥ ८ ॥

झ भ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते जकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन, अतो दीर्घो यजीति यकारेण ॥

घ ढ ध ण् ॥ ९ ॥

घ ढ ध इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति द्वाभ्याम् । एकाद्यो वशो भण् भणन्तस्य सञ्ज्ञेति भकारभकाराभ्याम् ॥

ज ब ग ड द श् ॥ १० ॥

ज ब ग ड द इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्विः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योशीति अकारेण । हशि चेति हकारेण । नेह्वशि कृतीति वकारेण । भलां जश् भशीति जकारभकाराभ्याम् । एकाचो वशो भष् भषन्तस्य स्थ्वोरिति वकारेण ॥

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ ११ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान्वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येके न नश्चव्यप्रशार्नाति छकारेण । खफ्य-हणमुत्तरार्थम् ॥

क प य् ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति यकारेण । मय उजो वो वेति मकारेण । भयो हो अन्यतरस्यामिति भकारेण । पुमः खय्यमुपर इति खकारेण ॥

श ष स र् ॥ १३ ॥

श ष स इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः । यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेति यकारेण । भरो भरि सवर्ण इति भकारेण । खरि चेति खकारेण । अभ्यासे चर्चैति चकारेण । शर्पूर्वाः खय इति शकारेण ॥

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्विः । अलो ऽन्यात्पूर्वं उपधेति अकारेण । हलो ऽनन्तराः संयोग इति हकारेण । लोपो व्योर्जलीति वकारेण । रलो व्युपधादुलादेः संश्चेति रेफेण । भलो भलीति भकारेण । शल इगुपधादनिटः क्स इति शकारेण । अथ किमर्थमुपदिष्टो ऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते । किञ्चविकल्पक्तेद्विधयो यथा स्युरिति । स्निहित्वा स्नेहित्वेत्यत्र रलो व्युपधादुलादेः संश्चेति किञ्चं वा यथा स्यात् । लिहेरलिहदिति शल इगुपधादनिटः क्स इति क्तो यथा स्यात् । रुदिहि स्वपिहीति वलादिलक्षण इड्यथा स्यात् । अदाध्याम् । भल्यग्रहणेषु च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यद्येवं ह य व र इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते । महौहि सः देवा हसन्तीत्यत्राड्यग्रहणेषु चाग्र्यग्रहणेषु च

दीर्घादीन् समानां योः १०/३/४

तस्य कः

॥ काशिका ॥ १ ॥ १ ॥

५

ग्रहणं यथा स्यात् । हशि चेति हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । ब्रह्मणो हसति ।
हशि चेति उत्वं यथा स्यात् ।

एकस्मान् ङजणवटा द्वाभ्यां षस्तिभ्य एव कणमाः स्युः ।

ज्ञेयो चयो चतुभ्यै रः पञ्चभ्यः शलो षड्भ्यः ॥

इति । इति प्रत्याहारः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्वा-
वितानामतद्वावितानां च । तपरकरणमैजर्थे तादपि परस्तपर इति खट्वेडकादिषु
त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । आश्वलायनः । ऐतिकायनः । औपगवः । औपम-
न्यवः । शालीयो मालीयः । वृद्धिप्रदेशाः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ॥

अदेङ् गुणः ॥ २ ॥

गुण शब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङां वर्णानां सामान्येन तद्वा-
वितानामतद्वावितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता । चेता ।
स्तोता । पचति । जयति । अहं पचे । गुणप्रदेशा मिदेर्गुण इत्येवमादयः ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्थो । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धि-
गुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ * ॥ वक्ष्यति सार्धधातु-
कार्द्वधातुकयोः अङ्गस्य गुण इति स इक एव स्थाने वेदितव्यः । तरति ।
नयति । भवति । वृद्धिः खल्वपि । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् । अनै-
षीत् । अलावीत् । अस्तावीत् । गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयते तत्र इक इति
हतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । मिदि-
मृजिपुगन्तलघूपधर्चिर्दृष्टिप्रत्तद्वेष्वङ्गेनेविशेष्यते । जुसिसार्धधातुकादिगुणे-
ष्विकाङ्गं विशेष्यते । मेदयते । अविभयुः† । इक इति किम् । आत्सन्ध्यत्तर-
व्यञ्जनानां मा भूत् । यानम् । ग्लायति । उम्भिता । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं स्वसं-
ज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह माभूत् । द्यौः । पन्थाः । सः । इममिति ॥

न धातुलोपआर्धधातुके ॥ ४ ॥

* भवत इति वेदितव्यम् । पा० ।

† गुणवृद्धी इत्यारभ्याविभयुरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

हस्व
स्थूलदूरपूर्वक्षिप्रक्षराणां परामर्शः
सर्वं पूर्वस्य च गुणः

धात्वैकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके तदार्द्धधातुकं धातु-
लापं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ।
लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते यङोचि चेति यङो लुकि कृते तमे-
वाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुबहणं किम् । लूज् ।
लविता । रेडसि । पणो नयेः । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिपोर्हि सार्थस्य
विचप्रत्ययलोपउदाहरणं रेडिति । आर्द्धधातुक इति किम् । त्रिधा बद्धो वृषभो
रोरवीति । सार्वधातुके मा भूत् । इक् इत्येव । आभाञि । रागः ॥

कृति च ॥ ५ ॥

निमित्तसप्तम्येषा । कृत्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । चितः ।
चितवान् । स्तुतः । स्तुतवान् । भिन्नः । भिन्नवान् । मृष्टः । मृष्टवान् । डिति
खल्वपि । चिनुतः । चिन्वन्ति । मृष्टः । मृजन्ति । गकारोऽप्यत्र चत्वंभूतो निर्दि-
श्यते । ग्लानिस्थश्च क्लृप्ताः । जिष्णुः । भृष्णः । इक् इत्येव । कामयते । लैग-
वायनः । मृजेरजादौ सक्रम विभाषा वृद्धिरिष्यते । संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषे-
धविषयः । परिमृजन्ति । परिमार्ज्जन्ति । परिमृजन्तु । परिमार्ज्जन्तु । लघूप-
धगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । अचिनवमसुनवमित्यादौ लकारस्य सत्यपि डित्वे
यासुटो डिट्वचनं जापकं डिति यत्कार्यं तल्लकारे डिति न भवतीति ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । आदीधनम् । आदी-
ध्नकः । आवेव्यनम् । आवेव्यकः । इटः खल्वपि । श्वः कण्विता । श्वो रण्विता ।
वृद्धिरिटो न संभवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ॥

ह्रलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

भिन्नजातीयैरभिभव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिता ह्रलः संयोगसंज्ञा भवन्ति
समुदायः संज्ञी । जातौ चेदं बहुवचनं तेन द्वयोर्बहूनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा
भवति । अग्निरिति गनौ । अश्व इति शवौ । कर्ण इति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रो
मन्द्र इति नदराः । उग्रो राष्ट्रं भ्राष्ट्रमिति पटराः । तिलान्स्त्व्यावपतीति नस-
तरयाः । नसतरया वा । हल इति किम् । तितउच्छ्रम् । संयोगान्तस्य लोप
इति लोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम् । पचति पनसम् । स्कोः संयोगाद्व्या-
रिति लोपः स्यात् । संयोगप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोप इत्येवमादयः ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका तथा य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिक-
संज्ञो भवति । आङोनुनासिकश्छन्दसि । अन्नञ्च अन्नः । गभीरञ्च उग्रपुत्रः । चन

॥ काशिका ॥ १ ॥ १ ॥

७

आ इन्द्रः* । मुखग्रहणं किम् । अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाग्रहणं किम् ।
कचटतपानां मा भूत् । अनुनासिकप्रदेशाः । आङोनुनासिकश्छन्दसीत्येवमादयः ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ६ ॥

तुल्य शब्दः सदृशपर्याय, आस्ये भवमास्यं तात्त्वादित्यनं, प्रयतनं प्रयत्नः
स्पृष्टतादिर्वर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समान-
जातीयं प्रति सवर्णसंज्ञो भवति । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामा-
श्रीयन्ते । स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता संहृतता विवृतता चेति । अत्र अदिति त्रयोऽकारा
उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिकानिरनुनासिकाश्च द्वस्वदीर्घप्लुतभेदा-
दष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णः । तथोवर्णः । तथा ऋवर्णः । लवर्णस्य दीर्घा न
सन्ति । तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादश-
प्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासि-
काश्च । रेफोष्ण्यां सवर्णा न सन्ति । वर्ग्योवर्ग्येण सवर्णः । दण्डायम् । खट्वा-
यम् आस्यग्रहणं किम् कचटतपानां भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं
च स्यात् । तर्प्ता तर्प्नुमित्यत्र भरोभरि सवर्णदिति प्रकारस्य तकारे लोपः स्यात् ।
प्रयत्नग्रहणं किम् । इक्षुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् । किं च
स्यात् । अरुश्योत्तीत्यत्र भरोभरि सवर्णदिति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् ॥
ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ होतृलृकारः । होतृकारः । उभ-
योर्ऋवर्णस्य लृवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो
भवति । सवर्णप्रदेशा ऋकः सवर्णे दीर्घ इत्येवमादयः ॥

नाजभ्रूलौ ॥ १० ॥

अच्च हल् च अजभ्रूलौ तुल्यास्यप्रयत्नावपि अजभ्रूलौ परस्परं सवर्णसंज्ञौ
न भवतः । अजर्णहकारौ दण्डहस्तः । इवर्णशकारौ दधिशीतम् । सवर्णदीर्घत्वं
न भवति । वैपाशा मत्स्यः । आन्दुहं चर्मैति यस्येतिचेति लोपो न भवति ॥

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ईत् क्त एत् इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अग्नी
इति । वायू इति । माले इति । पचेते इति । पचेथे इति । ईदूदेदिति किम् ।
वृक्षावन्न । प्लक्षावन्न । द्विवचनमिति किम् । कुमार्यन्न । किशोर्यन्न । तपरकरण-
मसंदेहार्थम् । प्रगृह्यप्रदेशाः । प्लुतप्रगृह्या अचीत्येवमादयः । (ईदादीनां प्रगृ-
ह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥)

॥ काशिका ॥ १ ॥ १ ॥

मणीवोष्टस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम । गृह्यसूत्रे
दम्पतीव जम्पतीव रोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः संबन्धी यो मकारस्तस्मात्परर्द्धदूद्रेतः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । अमी
अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते । एकारस्य नास्त्युदाहरणम् ।
अदस इति किम् । शम्यत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् । अमुके ऽत्र ॥

शे ॥ १३ ॥

शे इत्येतत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति । किमिदं शे इति । सुपमिदिशश्छन्दसि ।
न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । युष्मे इति । अस्मे इति । त्वे
रायः । मे रायः । त्वे इति । मे इति । छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम् अस्मे
इन्द्राबृहस्पती इति । तत्र तथा पाठात् । इतरत्तु लौकिकमनुकरणम् । युष्मे
इति । अस्मे इति त्वे इति । मे इति ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

एकश्चासावच्च एकाच् निपातो य एकाच् आङ्वर्जितः स प्रगृह्यसंज्ञो
भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं
किल तत् । निपात इति किम् । चकारात्र । एकाजिति किम् । प्राग्नये वाच-
मीरय । अनाडिति किम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् । गृह्यसूत्रे
अन्वैतिलः

ईषदथै क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात इति वर्तते । तस्योकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः
स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । आहो इति । उताहो इति ॥

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओङ्कारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन
प्रगृह्यसंज्ञो भवति । इतिशब्दे ऽनार्थे अवैदिके परतः । वायो इति । वायवि-
ति । भानो इति । भानविति । संबुद्धाविति किम् । गवित्ययमाह । अत्रानु-
कार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । असत्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्न भवति । शाक-
ल्यग्रहणं विभाषार्थम् । इताविति किम् । वायोत्र । अनार्थे इति किम् । एता
वा ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उजः ॥ १७ ॥

॥ काशिक ॥ १ ॥ १ ॥

६

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उजः प्रगृह्यसंज्ञा भवति इतौ शाकल्यस्या-
चार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभाषार्थम् । उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उज इति वर्त्तते । उज इतावनार्थे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घाऽनुना-
सिकः शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभाषार्थमिहाप्य-
नुवर्त्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । उ इति । विति । ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्थे इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदतं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे
वर्त्तमानं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अथस्यां मामकी तनू । मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते ।
मामक्यां, मामकी इति । तन्वां, तनू इति । सोमो गौरी अधिश्रितः । ईदूता-
विति किम् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या
डादेशः । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती मती सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या
इति प्राप्ते अर्थग्रहणं किम् । वाप्यश्चो नद्यातिः । तपरकरणजसन्देहार्थम् ॥

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्वेत्ते ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोसावाडाभावाः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा च्छदाप् ॥ २० ॥

दारूपाश्चत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाद्धेपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका
भवन्ति । डुदाज्, प्रणिददाति । दाण् दाने, प्राणददाति । दा, प्रणिदति । देह्,
प्रणिदयते । डुधाज्, प्रणिदधाति । धेट्, प्रणिधयति वत्सो मातरम् । अदाबिति
किम् । दाप् लवने, दातं बर्हिः । दैप् शोधने, अवदातं मुखम् । घुप्रदेशाः
घुमास्थागापाजहातिसां हलीत्येवमादयः * ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्ध्यन्तीत्ययमतिदेश आर-
भ्यते । सप्तम्यर्थे वतिः । आदाविव अन्तद्वय एकस्मिन्नपि कार्यं भवति । यथा
कर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति एवमौपगवमित्यत्रापि यथा स्यात् ।
यथा वृक्षाभ्यामित्यत्रातोङ्गस्य दीर्घत्वमेवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एक-
स्मिन्निति किम् । सभासचयने भवः साभासचयनः । आकारमाश्रित्य वृद्धसंज्ञा
न भवति ॥

* नेर्मदनदपतपदधुमास्यतीत्येवमादयः । पा० । दो दृष्ट्योः

॥ काशिका ॥ १ ॥ १ ॥

तरप्रमपौ घः ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः । कुमारितरा । कुमारितमा ।
 ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । घप्रदेशा घरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमतहत्तेषु द्वयो
 ऽनेकाचो ह्रस्व इत्येवमादयः ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणवतुडति इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्वः । बहुधा । बहुकः ।
 बहुशः । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावद्वृत्ता । ताव-
 च्छः । कृतिकृत्वः । कृतिधा । कृतिकः । कृतिशः । बहुगणशब्दयोर्वैपुल्ये सङ्खे च
 वर्तमानयोरिह ग्रहणं नस्ति । संख्यावाचिनोरेव । भूयादीनां निवृत्त्यर्थं संख्या
 संज्ञा विधीयते । अर्धपूर्वादश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यं समा-
 सक्त्वविध्यर्थम् ॥ * । अर्धपञ्चमशूर्पः । अर्धः पञ्चमो येषामिति बहुव्रीहौ कृते
 ऽर्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः । नद्वितार्थेति समासः । तत्र दिक्संख्ये संज्ञायामित्यनुवृ-
 त्तेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञायां शूर्पादजन्यतरस्यामित्यञ्ज टञ्च । अर्धपूर्व-
 द्विगोरिति लुक् । अर्धपञ्चमकः । संख्याप्रदेशाः । संख्यावश्येनेत्येवमादयः * ॥

षणान्ता षट् ॥ २४ ॥

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्संख्येति संबध्यते । प्रकारान्ता नकारान्ता च या संख्या
 सा षट्संज्ञा भवति । प्रकारान्तास्तावत् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । नका-
 रान्ताः । पञ्च । सप्त । नव । दश । अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम् । तेनेह न
 भवति । शतानि । सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नुङ् भवति । षट्प्रदेशाः षड्व्यो
 लुगित्येवमादयः ॥

इति च ॥ २५ ॥

इत्यन्ता या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तश्च क्तवतुश्च क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृतवान् ।
 भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः । उकार उगित्कार्यार्थः । निष्ठाप्रदेशाः
 स्त्रीदिता निष्ठायामित्येवमादयः ॥ ३ गित्कार्यं कृतं नाम लाने

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति ।
 सर्वः । सर्वैः । सर्वे । सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वकः ।

* संख्यायाः क्रियाभ्यादुत्तिगणने कृत्यसुजित्येवमादयः । पा० ।

विश्वः । विश्वौ । विश्वे । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषाम् । विश्वस्मिन् ।
 विश्वकः । उभ । उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनं सर्वनाम्स्तृतीया
 चेति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभयेषाम् । उभयस्मिन् । इतर ।
 इतम । कतर । कतम । कतरस्मै । कतमस्मै । इतर । अन्य । अन्यतर । इत-
 रस्मै । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै । त्वशब्दन्यवाची स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक
 उदात्तो द्वितीयो अनुदात्तः । के चित्तकारान्तमेकं पठन्ति । त्वत्चदिति द्वावपि
 चानुदात्ताविति स्मरन्ति । नेम । नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन कसि विभाषा भवति ।
 नेमे, नेमाः, इति । समः । समस्मै । कथं यथासंख्यमनुदेशः समानां समे देशे
 यजेतेति । समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञेष्यते न सर्वत्र । सिम । सि-
 मस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिध-
 नाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः । त्यद् । तद् । यद् । एतद् ।
 इदम् । अदस् । एक द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वाद्विः ॥ सर्व
 नामप्रदेशाः सर्वनाम्नः स्मै इत्येवमादयः ॥

विभाषा दिक्प्रमासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेय-
 मारभ्यते । दिशां समासो दिक्प्रमासो दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा
 सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै ।
 दक्षिणपूर्वायै । दिग् ग्रहणं किम् । न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तत्र न
 ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते दिगु-
 पदिष्टसमासे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेध इति । समासग्रहणं किम् । समास एव
 यो बहुव्रीहस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहस्तत्र
 मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेति नित्यं प्रतिषेधो भवति ॥

आवाप्येन-द्विन्द्वे-न बहुव्रीहिवत्
 २/२/२१ न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद्बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा
 स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न
 भवन्ति । प्रियविश्वाय । प्रियोभयाय । द्वन्याय । अन्याय । इह च त्वत्कपि-
 तृको मत्कपितृक इत्यङ्गज भवति । बहुव्रीहविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहियग्रहणं
 भूतपूर्वमात्रेपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्त्रान्तरावसनान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वस्य ।
 संवत्सरपूर्वस्य । अहपूर्वस्य । अहपूर्वस्य । समासइति वर्तमाने पुनः समास-
 २/२/३०

हणं तृतीयासमासार्थवाक्ये ऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । मासेन पूर्वाय । पूर्व-
सदृशसमोनार्थेति तृतीयासमासं प्रतिपदं वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणं न यस्य कस्य
चित्तृतीयासमासस्य कर्तृकरणे कृता बहुलमिति । त्वयका कृतम् । मयका कृतम् ॥

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापराणाम् ।
कतरकतमानाम् ॥

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा ऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि
विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे । कतरकतमाः ।
जसः कार्यं प्रति विभाषा ऽकञ्चि न भवति । कतरकतमकाः ॥

प्रथमचरमतयाल्पाद्भुक्तपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषाजसीति वर्तते । द्वन्द्वइति निवृत्तम् । प्रथम चरम तय अल्प
अर्द्धं कतिपय नेम इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति । प्रथमे । प्रथ-
माः । चरमे । चरमाः । द्वितये । द्वितयाः । अल्पे । अल्पाः । अर्धे । अर्धाः ।
कतिपये । कतिपयाः । नेमे । नेमाः । तय इति तयप्रत्ययः । शिष्टानि प्राति-
पदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते तस्य प्राप्ते विभाषा ऽन्येषाम-
प्राप्ते । उभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्तस्य गणे पाठाच्चित्या सर्वनामसंज्ञा इहापि
जस्कार्यं प्रति विभाषा । काकचोर्यथायोगं वृत्तिः ॥ ^{सर्वव्यापकवृत्तिरुक्तमयम् । तस्य} उभादुक्तं नित्यम् इति

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम-
संज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

पूर्वं परं अवरं दक्षिणं उत्तरं अपरं अधरं इत्येतेषां गणे पाठात्पूर्वेण
नित्यायां सर्वनामसंज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषा ऽऽरभ्यते । पूर्वादीनि वि-
भाषा जसि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वाभिधेयापेक्षा-
वधिनियमो व्यवस्था* । पूर्वं पूर्वाः । परे पराः । अवरे अवराः । दक्षिणे दक्षिणाः ।
उत्तरे उत्तराः । अपरे अपराः । अधरे अधराः । व्यवस्थायामिति किम् । दक्षिणा
इमे गायकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । उत्तराः कुरवः ।
सत्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां संज्ञा ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

* अत्र स्वाभिधेयापेक्षोऽत्रधीति बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानः पदमञ्जरीस्वरसिद्धोऽपि
व्यक्तः पाठोऽसमञ्जस इत्यादावुक्तः ।

अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते । स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति न चेज् ज्ञातिधनयोः संज्ञारूपेण वर्तते । स्वे पुत्राः । स्वाः पुत्राः । स्वे गावः । स्वा गावः । आत्मीया इत्यर्थः । ज्ञातिप्रतिषेधः किम् ।

धूमायन्तइवाश्लिष्टाः प्रज्वलन्तीव संहताः ।

उल्मुकानीव मे ऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

अधनाख्यायामिति किम् । प्रभूताः स्वा न दीयन्ते । प्रभूताः स्वा न भुज्यन्ते । प्रभूतानि धनानीत्यर्थः ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते । अन्तरमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञं भवति बहिर्योगोपसंव्याने च गम्यमाने । अन्तरे गृहाः । अन्तरा गृहाः । नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटकाः । अन्तरा शाटकाः । उपसंव्यानं परिधानीयमुच्यते न प्रावरणीयम् । बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति किम् । अनयोर्ग्रामयोरन्तरे तापसः प्रतिवसति । तस्मिन्नन्तरे शीतान्युदकानि । मध्यप्रदेशवचनोन्तरशब्दः । गणसूत्रस्य चेदं प्रत्युदाहरणम् ॥ अपुरीति च वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तरायां पुरि वसति । विभाषाप्रकरणे तीयस्य वा द्वित्सु सर्वनामसंज्ञेत्युपसंव्यानम् ॥ * ॥ द्वितीयाय । द्वितीयस्मै । तृतीयाय । तृतीयस्मै ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति । स्वर । अन्तर । प्रातर । एते अन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । पुनर आद्युदात्तः । सनुतर । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । अधक् । आरात् । ऋते । युगपत् । पृथक् । एतेपि सनुतरप्रभृतयोन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । ज्ञापम् । तूष्णीम् । बहिस् । आविस् । अवस् । अधस् । समया । निकषा । स्वयम् । मृषा । नक्तम् । नञ् । हैद्वै । अद्वा । इद्वा । सामि । एतेपि ह्यस्प्रभृतयोन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । वत् । वदन्तमव्ययसंज्ञं भवति । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सन् । सनात् । सनत् । तिरस् । एते आद्युदात्ताः पठ्यन्ते । अन्तरा । अयमन्तोदात्तः । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना स्वास्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मुधा । मिथ्या । त्व्वातोसुतकुसुनः कृन्मकारान्तः स न्यञ्जरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रबाहुकम् । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्द्धम् । समम् । नमस् । हिङ्क् । तसिलादिस्त-

५१३/७

॥ काशिका ॥ १ ॥ १ ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३६ ॥

तद्वितान्तः शब्दे ऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञा भवति । यस्माच्च सर्वविभक्ते-
रव्ययः सो ऽसर्वविभक्तिः । ततः । यतः । तत्र । यत्र । तदा । यदा । सर्वदा ।
सदा । तद्वित इति किम् । एकः । द्वौ । बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम् ।
ऋषयः । ऋषयै । ऋषयः । ॥

कृन्मेर्जन्तः" ॥ ३२ ॥

स्वादि ०
३१४ (२५)कारं भुङ्क्ते । संप्रसारणं भुङ्क्ते । लवणंकारं भुङ्क्ते । एजन्तः । वत्से रायः । ता वामिषे
रथानाम् । कृत्वे दत्ताय जीवसे । ज्योत्स्व सूर्ये दृशे । वत्से इति वत्सेस्तुमर्थे
सेसेनिति सेप्रत्यये कृत्वे पत्वे च कृते रूपम् । एषे इति इणः से प्रत्यये गुणे
पत्वे च कृते रूपम् । जीवसे इति जीविरसे प्रत्यये रूपम् । दृशे इति दृशेः कन्प्र-
त्ययो निपात्यते । दृशे विश्वे चेति । अन्तश्च हणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह
मा भूत् । आधूथे । चिकीर्षवे । कुम्भकारेभ्य इति ॥

१- स्नातु अर्थेऽपि

ह्यातोसुन्यसुनः ॥ ४० ॥

२- स्नायु- त्याति सुन्क सुनः ॥ ४७ ॥
 तत्रा तोसुन्कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा । हत्वा ।
 तोसुन् । पुरा सूर्येत्योदेतेराधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्त्ताः । भावलक्षणे स्थण-
 क्त्वदीति इणः कृञश्च तोसुन्प्रत्ययः । कसुन् । सृष्टिवृद्धोः कसुन् । पुरा क्रूरस्य
 विरूपो विरप्शिन् । पुरा जर्तृभ्य ज्ञातृदः ॥ ३१४१२७

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमाप्तेऽव्ययसंज्ञा भवति । किं प्रयोजनम् । लुङ्मुखस्वरो-
पचाराः । लुक् । उपाग्नि प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । मुखस्वर । उपाग्निमुखः ।
प्रत्यग्निमुखः । मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तादात्तत्वं प्राप्तं नाव्ययिदक्छब्देति
प्रतिषिध्यते । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदेप्रज्ञातस्वर एव भवति । उपचार । उप-
पयःकारः । उपपयःक्रामः । विसर्जनीयस्यानिकस्य सकारस्य उपचार इति संज्ञा ।
तत्राव्ययीभावस्याव्ययत्वेऽतः कृत्प्रसङ्गसंक्रामपात्रकृशाकर्णोऽनव्ययस्येति प्रयु-

21318

विमर्शनीयस्यानौस्कारः

त्रैलोक्य भाष्य

परीक्षा

मावि जा

य ग ठ वा

卷之四

॥ काशिका ॥ १ ॥ १ ॥

१५

दांसः सिद्धो भवति । सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यते । पुनर्वचनमनित्य-
त्वज्ञापनार्थं तेनायं कार्यानियमः सिद्धो भवति । इह च पुरा सूत्रस्योदेतोराधेयः,
पुरा क्रूरस्य विरुप, इति न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ॥ २१३/६२

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति । किमिदं शि इति । जश्शसोः
शिरादेशः । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । दधानि । मधूनि । जपूणि ।
जतूनि । सर्वनामस्थानप्रदेशाः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्येवमादयः ॥ ६१४/८

सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र ।
नपुंसके न विधिर्न प्रतिषेधस्तेन जश्शसोः सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वण भवत्येव ।
राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सुडिति किम् । राज्ञः पश्य ।
अनपुंसकस्येति किम् । सामनी । वेमनी ॥

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति संज्ञा
भवति । इति करणोर्थनिर्द्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते ।
तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते । उभयत्र विभाषाः
प्रयोजयन्ति । विभाषा श्वेः । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वियतुः ।
विभाषाप्रदेशाः । विभाषा श्वेरित्येवमादयः ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥ प्रयुज्यमान

इग्यो यणः स्थाने भूतो भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भवति ।
यज् । इष्टम् । वप् । उप्तम् । ग्रह । गृहीतम् । के चिदुभयथा सूत्रमिदं व्याच-
क्षते । वाक्यार्थः संज्ञी वर्णस्वेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थः स्थान्यादेशसंब-
न्धलक्षणः स संप्रसारणसंज्ञो भवति यणस्यानिक इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भव-
तीति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते । व्यङ्ग्यः संप्रसारणं वसोः संप्रसारण-
मिति । अनुवादे वर्णः, संप्रसारणाच्चेति । संख्यातानुदेशादिह न भवति ।
अदुहितरामिति । * संप्रसारणप्रदेशाः । वसोः संप्रसारणमित्येवमादयः ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

आदिष्टिद्ववति अन्तः किद्ववति षष्ठीनिर्द्दिष्टस्य । लविता । मुण्डो
भीषयते । टित्प्रदेशाः । आर्धधातुकस्येद्धलादेरित्येवमादयः । कित्प्रदेशाः ।
भियो हेतुभये णित्येवमादयः ॥

* दृभ्यामित्यत्र दिव उदित तत्परकरणाद्धीर्वा नेति क्व चित्पाठः ।

मिदचो ऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥

अत्र इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां संनिविष्टा-
नामन्त्यादचः परो मिद्ववति । स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यायमपवादः । विरुणद्धि ।
मुञ्चति । पयांसि । मित्प्रदेशः । रुधादिभ्यः श्नमित्येवमादयः । मस्जेरन्त्या-
त्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । मग्नः । मग्नवान् । मङ्गा । मङ्गुम् ॥

एच इग्नस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्यद्वयेव ह्रस्वो भवति नान्यः । रै । अतिरि । नौ ।
अतिनु । गो । उपगु । एच इति किम् । अतिखट्वः । अतिमालः । ह्रस्वा-
देशइति किम् । देवदत्त । देवदत्त ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेयं योगनियमार्था । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते
सा स्थानेयोगैव भवति नान्ययोगा स्थानेयोगनिमित्तभूते सति सा प्रतिपत्तव्या ।
स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति दर्भाणां
प्रसङ्गइति गम्यते । एवमिहपि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भूर्भवति । भविता । भवि-
तुम् । भवितव्यम् । ब्रुवः प्रङ्गे वचिर्भवति । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । प्रसङ्गे
संबन्धस्य निमित्तभूते ब्रुव इति षष्ठी । बहवो हि षष्ठ्यर्थाः स्वस्वाम्यनन्तरस-
मीपसमूहविकारावयवाद्यस्तत्र यावन्तः शब्दे संभवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु
नियमः क्रियते षष्ठी स्यांयोगेति । स्थाने योगो ऽस्या इति व्यधिकरणो बहु-
व्रीहिः । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ॥

स्थानेन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाशानामन्तरतम आदेशो भवति सदृशतमः । कुतश्च शब्द-
स्यान्तर्यम् । स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः । अकः सवर्णं दीर्घः । दण्डायम् ।
यूपायम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ एव दीर्घ आकारो भवति । अर्थतः । वतण्डी
चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंशब्देनान्तरतमः पुंशब्दे ऽतिदिश्यते ।
गुणतः । पाकः । त्यागः । रागः । चजाः कुंघिण्यतोरिति चकारस्याल्पप्राणस्या-
घोषस्य तादृश एव ककारो भवति जकारस्य घोषवतो ऽल्पप्राणस्य तादृश एव
गकारः । प्रमाणतः । अमुष्मै । अमूभ्याम् । अदसोसेदोदु दो म इति ह्रस्वस्य
ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः । स्थानइति वर्त्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं किम् । यजानेक-
मान्तर्यं संभवति तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलायो यथा स्यात् । चेता । स्तोता ।
प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र स्थानत आन्तर्यादेकारौकारौ भवतः । तमब्-
ग्रहणं किम् । वाग्यसति । त्रिष्टुब्भसति । भयो होन्यतरस्यामिति हकारस्य

॥ काशिका ॥ १ ॥ १ ॥

१७

पूर्वसवर्णे क्रियमाणे सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, नादवतो नाद-
वन्त इति तृतीयाः, तमन्वहणाद्वो सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ॥

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

उः स्थाने ऽण प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्त्ता । हर्त्ता । किरति ।
गिरति । द्वैमातुरः ^{४/१/१२} त्रैमातुरः । उरिति किम् । खेयम् । गेयम् । अण ग्रहणं
किम् । सुधातुरकङ् च । सौधातकिः ॥ ^{इत्येतेन ईदृशेति}
३/१/१२६

अलो ऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सान्त्यस्यालः स्थाने वेदितव्यः ।
इद्गोण्याः । यञ्चगोणिः । दशगोणिः ॥ ^{नेन द्वीपम् । अन्त्यप्रयोगे द्विगो लुगं लुक्}

डिञ्च ॥ ५३ ॥

डिञ्च य आदेशः सो ऽनेकालपि अलान्त्यस्य भवति । आनङ्गुतो द्वन्द्वे ।
हीतापोतारौ । मातापितरौ । तातडि डिङ्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात्स-
र्वोदेशस्तातङ् भवति । जीवताद्वान् । जीवतात्त्वम् ॥

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम् । क्व च परस्य कार्यं शिष्यते ।
यत्र पञ्चमीनिर्देशः । तद्वथा । ईदासः । आसीनो यजते । द्वान्तरूपसर्गभ्यो
ऽप ईत् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् ॥

अनेकालिशत्सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकाल् य आदेशः शिञ्च सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति ।
अस्तेर्भूः । भवितर । भवितुम् । भवितव्यम् । शित्त्वल्वपि । जश्शसोः शिः ।
कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य ॥

स्थानिवदादेशानल्विधौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमति-
देश आरभ्यते । स्थानिना तुल्यं वर्त्ततइति स्थानिवत् । स्थानिवदादेशो भवति
स्थान्याश्रयेण कार्येष्वनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि वर्ज्जयित्वा । अन-
ल्विधिरनेकाल्विधिरित्यर्थः । किमुदाहरणम् । धात्वङ्गकृतद्विताव्ययसुप्तिङप-
दादेशाः । धात्वादेशो धातुवद्भवति । अस्तेर्भूः । ब्रुवो वचिः । आर्धधातुकवि-
षये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति तव्यादयो भवन्ति । भविता । भवितुम् ।
भवितव्यम् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । अङ्गादेशो ऽङ्गवद्भवति । केन । का-
भ्याम् । कैः । किमः कादेशे कृते ऽङ्गाश्रया इतदीयत्वैश्च भावा भवन्ति । कृदादेशः

२

ननु मान्तना गति, अन्तवात्

कृद्वद्वति । प्रकृत्य । प्रहृत्य । ल्यबादेशे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुभ-
वति । तद्विदादेशस्तद्वितवद्वति । दार्धिकम् । अद्यतनम् । कृत्तद्वितसमासा-
श्चेति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति । अव्ययादेशो ज्ययवद्वति । प्रस्तुत्य । प्रहृत्य ।
उपस्तुत्य । अव्ययादिति सुब्रुग् भवति । सुबादेशः सुब्बद्वति । वृत्ताय । प्र-
त्ताय । सुपि चेति दीर्घत्वं भवति । तिडादेशस्तद्वद्वति । अकुक्षतम् । अकु-
क्षत । सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । पदादेशः पदवद्वति । ग्रामो वः
स्वम् । जनपदो नः स्वम् । पदस्येति ह्रस्व भवति । वत्करणं किम् । स्थानी
आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आडो यमहनः ।
आहत । आवधिष्टेत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेशयहणं किम् । आनु-
मानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । पचतु । एहः । अनल्विधा-
विति किम् । द्युपथितदादेशो न स्थानिवद्वन्ति । द्यौः । पन्थाः । स इति
हलङ्याविति सुलोपो न भवति ॥ • स्तमाचरमाज्ञा ॥ ४/१/२३

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेणानल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः । अल्विधेर्यमिदमारभ्यते । आदेशः
स्थानिवदिति वक्तते । अच इति स्थानिनिर्देशः । परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी ।
पूर्वविधाविति विषयसप्तमा । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्था-
निवद्वति । पठयति । अवधीत् । बहुखट्वकः । पठमाचष्टइति णिचि टिलोपे
कृते तस्य स्थानिवद्भावादत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति । अवधीत् । अतो
लोपस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहु-
खट्वक इति आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वान्ते ज्येष्ठ्यात्पूर्व-
मिति स्वरो न भवति । अच इति किम् । प्रश्नः । अक्राष्टाम् । आगत्य ।
प्रश्न इति प्रच्छेर्नङ्प्रत्यये क्लोः शूडनुनासिके चेति कृकारस्य शकारः परनिमि-
त्तकस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवद्वति । अक्राष्टामिति भलो भलीति सिचो लोपः
परनिमित्तकः कृषेः प्रकारस्य षठोः कः सीति ककारे कर्तव्ये न स्थानिवद्वति ।
आगत्येति वा ल्यपीति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्तव्ये न स्थानि-
वद्वति । परस्मिन्निति किम् । युवजानिः । वधूटीजानिः । वैयाघ्रपद्यः । आदी-
ध्ये । युवजानिरिति जायाया निङ् न परनिमित्तकस्तेन यलोपे न स्थानिवद्व-
वति । वैयाघ्रपद्य इति न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः पद्मावं न प्रतिब-
धाति । आदीध्ये इति दीधीङ् उत्तमपुरुषैकवचने टेरत्वस्यापरनिमित्तकत्वाद्
धीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम् । हे गौः ।
बाधवीयाः । नैधेयः । हे गौरिति वृद्धिरजादेशः संवृद्धिलोपे कर्तव्ये न स्थानिवद्व-
वति । बाधवीया इति बाधव्यस्यामीच्छात्रा इति वृद्धाच्छ इति कः हलस्तद्वि-

प्रश्न वमाचो आज्ञा ॥ ४/१/२३ ॥

॥ काशिका ॥ १ ॥ १ ॥

५६

तस्येति यकारलोपे कर्त्तव्ये ऽवादेशो न स्यानिवद्भवति । नैधेयः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोप इतश्चानिज इति दृक्लक्षणे प्रत्ययविधौ न स्यानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार-
दीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५६ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तः स्थानिवद्भाव एतेषु विधिषु प्रतिषिध्यते । पदान्तविधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । कौ स्तः । यौ स्तः । तानि सन्ति । यानि सन्ति । शनसारलोपः कृडिति सार्वधातुकइति परनिमित्तकः स पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्त्तव्ये स्थानिवत्स्यात्, अस्माद्वचनाच्च भवति । द्विर्वचनविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति । दद्मन् । मद्मन् । यणादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्वादान्वि चेति धकारस्य द्विर्वचनं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । वरे योजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति । अण् यायावः प्रवपेत् पिण्डान् । यातेर्यङन्तादश्च यङ् इति वरचि कृते ऽतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । यलोपः । यलोपविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । कण्डूतिः । कण्डूयतेः क्तिचि कृते ऽतो लोपः परनिमित्तको लोपे व्योर्वलीति यलोपे स्थानिवत्स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । स्वरः । स्वरविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । एवुलि कृते ऽतोलोपः परनिमित्तको लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीति । सवर्णः । सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिण्ठि । पिण्ठि । शिषेः पिषेश्च लोपमध्यमपुरुषैकवचने रुधादिभ्यः शनम् हित्वाधित्वष्टुत्वजश्चेषु कृतेषु शनसारलोपः कृडिति सार्वधातुके परनिमित्तको ऽनुस्वारस्य ययि परसवर्णे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अनुस्वारः । अनुस्वारविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिंषन्ति । पिंषन्ति । नश्चापदान्तस्य झलीति अनुस्वारे कर्त्तव्ये शनसारलोपो न स्थानिवद्भवति । दीर्घः । दीर्घविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति । प्रतिदीव्ना । प्रतिदिक्ने । प्रतिदिवचित्येतस्य भस्येत्यधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थैकवचने च अल्लोपो ऽन इति अकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्वावादुलि चेति दीर्घत्वं न स्यात्, बह्वयं वकारो हल्पर इति अस्माद्वचनाद्भवति । जश् । जश्चिधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । सगिर्धश्च मे सपीतिश्च मे । बब्यान्ते हरी धानाः । अदेः क्तिनि बहुलं कृन्दसीति घस्लादेशः, घसिभसोर्हलि चेति उपधालोपः, झलो झलीति सकारलोपः, झषस्तयोर्द्विधा इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् झजां जश् झशीति धकारस्य जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । समाना ग्धिः, समानस्य सभावः । सग्धिः । वब्यामिति । भसेलाङ्द्विवचने शपः श्लुः, द्विर्व-

समानस्य सभावः
सग्धिः
वब्यामिति
भसेलाङ्द्विवचने
शपः श्लुः, द्विर्व-

वोदकमया दृष्टि: / ८१

द्विर्वचनेचि ॥ ५६ ॥

लोपेसोवलि । ५। १५६६

द्विर्वचननिमित्ते ऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचनएव कर्तव्ये ।
रूपातिदेशश्चायं नियतकालस्तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आ-
ल्लोपोपधालोपणिलोपयण्यवायावादेशाः प्रयोजनम् । आल्लोपः । पपतुः । पपुः ।
आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावादेकाव इति द्विर्वचनं
भवति । उपधालोपः । जघ्नतुः । जघ्नः । गमहनजनखनघसमित्युपधालोपे कृते
ऽनच्कृत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात्, अस्मादृचनाद्भवति । णिलोपः । आटिटत् ।
अटतेर्णिच लुङि वङि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादजादेर्द्विर्तोपस्येति टिश-
ब्दस्य द्विर्वचनं भवति । यण् । चक्रेतुः । चक्रुः । करोतेरतुसि उसि च यणादेशे
कृते ऽनच्कृत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात् स्थानिवत्त्वादभवति । अयवायावादेशाः ।
निनय । निनाय । लुलव । लुलाव । नयतेर्लुनातेश्चात्तमे णलि गुणे कृते यद्वौ
चायवायावादेशास्तेषां स्थानिवत्त्वान्निलोनैलाविति द्विर्वचनं भवति । द्विर्वचन-
इति किम् । जल्ले । मल्ले । श्रवणमाकारस्य न भवति । द्विर्वचननिमित्तइति
किम् । दुह्यपति । ऊटि यणादेशो न स्थानिवद्भवति । अचीति किम् । जेघ्री-
यते । देधीयते । ईघ्राध्यायिङ घति ईकारादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादाकारस्य
द्विर्वचनं स्यात् । अज्यहृणान भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवणमनुस्वारणमनुपलब्धिर्भावो वर्णविनाश इत्यनर्थान्तर-
मेतैः शब्दैर्योग्योभिधीयते तस्य लोप इतीयं संज्ञा भवति । अर्थस्येयं संज्ञा न
शब्दस्य । प्रसक्तास्यादर्शनं लोपसंज्ञं भवति । गोधाया कृक् । गौधेरः । पचेरन् त्विङ्
जीवे रदानुक् । जीरदानुः । द्विविर्मन्तिन् । आस्तेमाणम् । यकारवकारयोरदर्श-

नर्मिहोदाहरणम् । अपरस्यानुबन्धादेः प्रसक्तस्य । लोपप्रदेशः लोपो व्योर्बली-
त्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप् इत्येताः संज्ञा भ-
वन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाच्च तद्भावितग्रहणमिह विज्ञायते । लुक्संज्ञाभावितं
प्रत्ययादर्शनं लुक्संज्ञं भवति । श्लुसंज्ञाभावितं श्लुसंज्ञं भवति । लुप्संज्ञाभावितं
लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां संकरो न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा
विज्ञायते । अस्ति । जुहोति । वरणाः । प्रत्ययग्रहणं किम् । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।
लुक्श्लुलुपप्रदेशः लुक्लुक्लुक्, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, जनपदे लुबित्येवमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमार-
भ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोमसुत,
अधोगित्यत्र सुप्तिङोर्लुप्तयोः सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । अधोगिति
दुहेर्लङि तिपि श्लुकि तिलोपे घत्वभ्रभावजश्त्वचत्वेषु कृतेषु रूपम् । प्रत्य-
यइति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा
भूत् । आघ्रीय । सङ्ग्रीय । हनिगम्योर्लिङात्मनेपदे लिङः स लोपोनन्त्यस्येति
सीयुट्सकारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणेन भलीत्यनुनासिकलोपो
न भवति । प्रत्ययलक्षणमिति किम् । रायः कुलं रैकुलम् । गवे हितं गोहि-
तम् । आयवादेशौ न भवतो वर्णाश्रयत्वात् ॥ १- लक्षणे । वशो भवत् प्रत्ययलोपः
स्वलोः ।

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमता शब्देन
लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गर्गाः । मृष्टः । जुहुतः ।
शब्दजोर्लुमता लुप्तयोर्ङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः । लुमतेति किम् । कार्यते ।
अङ्गस्येति किम् । पञ्च । सप्त । पयः । सामः ॥

अचोन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्वारेण पृष्ठी । जातावेकवचनम् । अचां संनिविष्टानां
योन्त्योच् तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अग्निचित् । इच्छब्दः । सोमसुत् ।
उच्छब्दः । आताम् । आथाम् । आम्शब्दः । पचेते । पचेथे । टिप्रदेशः । टित
आत्मनेपदानां टेरित्येवमादयः ॥

* यक्षपेरिति कुत्र चित्युस्तके उपलभ्यमानः पाठ एव समीचीनः ।

अलान्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धात्वादौ वर्णसमुदाये ऽन्यादलः पूर्वो यो वर्णः सेलिवोपधासंज्ञो भवति । पच् । पठ् । अकारः । भिद् । छिद् । इकारः । बुध् । युध् । उकारः । वृत् । वृध् । ञकारः । अल इति किम् । शिष्टः । शिष्टवान् । समुदायात्पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशाः । अत उपधाया इत्येवमादयः ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति नोत्तरस्य । इको यणचि । दध्युदकम् । मध्वदम् । पञ्चत्योदनम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् । अग्निचिदत्रेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशउत्तरस्यैव कार्यं भवति न पूर्वस्य । तिङुतिङः । ओदनं पचति । इह न भवति । पञ्चत्योदनमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्यं बोध्यं प्रत्याय्यं भवति न बाह्यो ऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा । शब्देनार्थवगतेरर्थं कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनां शब्दानां संप्रत्ययो मा भूदिति सूत्रमिदमारभ्यते । अग्नेर्लृक् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निशब्दो ऽग्निशब्दस्यैव ग्राहको भवति न ज्वलनः पावको धूमकेतुरिति नातः प्रत्ययो भवति । उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् । औदश्वित्कम् । औदश्वितम् । तक्कमरिष्टं कालशेषं दण्डाहतं मथितमिति नातः प्रत्ययो भवति । अशब्दसंज्ञेति किम् । दाधा ध्वदाप् । तरप्प्रमपौ घः । घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च संज्ञिनां ग्रहणं न संज्ञायाः ॥ सित्तद्विशेषाणां वृत्ताद्यर्थम् ॥ * ॥ सिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । वृत्ताद्यर्थम् । विभाषा वृत्तमृगतृणेति । प्लुतन्ययोधम् । प्लुतन्ययोधाः । पितृर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ॥ * ॥ पिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य ग्रहणं भवति, चक्रारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः । स्वपोषं पुष्टः । रैपोषम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् । जित् पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ * ॥ जिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम् । राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । पुष्यमित्रसभा । चन्द्रगुप्तसभा । भित्त-

॥ काशिका ॥ १ ॥ १ ॥

२३

द्विशेषाणां च मत्स्याद्वयम् ॥ * ॥ किञ्चिद्विशेषः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्वयम् । पक्षिमत्स्य-
मृगानु हन्तीति ठक् । पाक्षिकः । मार्त्स्यकः । तद्विशेषाणाम् । शाकुनिकः ।
पर्यायाणां न भवति । अजिह्वान् हन्तिः । अनिमिषान् हन्तीति । अस्येष्यते ।
मीनान् हन्तीति मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अण् एह्यमाण उदिच्च सवर्णानां
ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य प्रत्ययं वर्जयित्वा । आद्रुणः । अस्य च्चौ १०१६१२२
यस्येति च । स्वरानुनासिक्यकालभिन्नस्य ग्रहणं भवति । उदित्वत्त्वपि । चुटू ।
लशक्वतद्धिते । चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति । अप्रत्यय इति किम् ।
सनाशंसभिन्न उः । अ सांप्रतिके । दीर्घा न भवति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः तादृपि परस्तपरः । तपरो वर्णस्तत्कालस्या-
त्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य ।
विधयर्थमिदम् । अणिति नानुवर्तते । अणामन्येषां च तपराणाम् इदमेव ग्रहण-
कशास्त्रम् । अतो भिस ऐसित्येवमादिषु पूर्वग्रहणकशास्त्रं न प्रवर्त्ततएव । अतपरा
अणस्तस्यावकाशः । किमुदाहरणम् । अतो भिस ऐस् । वृत्तैः । पृत्तैः । विद्वनो-
रनुवासिकस्यात् । अज्जाः । गोजाः । तत्कालस्येति किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेत्संज्ञकेन सह ग्रह्यमाणस्तेन्मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहको
भवति स्वस्य च रूपस्य । अण् । अक् । अच् । हल् । सुप् । तिङ् । अन्त्ये-
नेति किम् । सुडिति तृतीयैकवचनेन टा इत्यनेन ग्रहणं मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य ग्राह-
को भवति स्वस्य च रूपस्य । एरच् । इवर्णान्तादचप्रत्ययो भवति । चयः ।
जयः । अयः । आरावश्यके । उवर्णान्ताद् एयङ्भवति । अवश्यलाव्यम् । अव-
श्यभाव्यम् ॥ समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्विती-
यान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टश्रितः । इह मा भूत् । कष्टं परमश्रित
इति । प्रत्ययविधौ । नडादिभ्यः फक् । नडस्यापत्यं नाडायनः । इह मा भूत् ।
सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । किमविशेषेण । नेत्याह ॥ उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति
पाच्यम् ॥ * ॥ उगितश्चेति ङीप्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति । भवती । अति-

भवती । वर्णग्रहणम् । अत इज् । दाक्षिः । प्राक्षिः ॥ यस्मिन्विधिस्तदादाव-
त्ग्रहणे ॥ * ॥ अत्यग्रहणे यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । अचि शुधा-
तुभुवां य्वोरियङुवडाविति । श्रियः । भुवः ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते । अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छ-
ब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शालीयः । मालीयः ।
औपगवीयः । कापटवीयः । आदिरिति किम् । सभासंनयने भवः साभासव-
यनः ॥ वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः ॥
गोत्रान्तादसमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ घृतप्रधानो रौढिः घृत-
रौढिः । तस्य छात्रा घृतरौढीयाः । ओदनप्रधानः पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य
छात्रा ओदनपाणिनीयाः । वृद्धाभीयाः । वृद्धकाश्यपीयाः ॥ जिह्वाकात्यहरि-
तकात्यवर्जम् ॥ * ॥ जैह्वाकाताः । हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचाप्रादिग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते । इह न संबध्यते । त्यदादीनि
शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्यदीयम् । तदीयम् । एतदीयम् । इदमी-
यम् । अदसीयम् । त्वदीयम् । मदीयम् । त्वादायनिः । मादायनिः । भव-
दीयम् । किमीयम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते । एङ् यस्याचामादिस्तत्प्रादेशाभिधाने
वृद्धसंज्ञं भवति । एणीपचनीयम् । भोजकटीयः । गोनर्दीयः । एङिति किम् ।
आहिच्छत्रः कान्यकुब्जः । प्राचामिति किम् । देवदत्तो नाम वाहीकेषु यामः ।
तत्र भवो दैवदत्तः । देशइति किम् । गोमत्यां भवा मत्स्या गौमताः ।

प्रागुदञ्चै विभजते हंसः बीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धयै सा नः पातु शरावती ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकयां वृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ऽजिण्डित् ॥ १ ॥

अतिदेशायम् । गाङिति इडादेशो गृह्यते, न गाङ् गताविति । ङकार-
स्यानन्त्यार्थत्वात् । कुटादयोपि कुटकौटिल्यइत्येतदारभ्य यावत् कुङ्शब्दे इति

तुदादिगणानि ३७ पातुवन्ति

॥ काशिका ॥ १ ॥ २ ॥

२५

संभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परे ऽङितः प्रत्यय इतो भवन्ति डिद्ववन्तीत्यर्थः ।
 गाङ्कः । अङ्गगीष्ट । अङ्गगीषाताम् । अङ्गगीषत । कुटादिभ्यः । कुटिता । कुटि-
 तुम् । कुटितव्यम् । उत्पुटिता । उत्पुटितुम् । उत्पुटितव्यम् । अङितदिति किम् ।
 उत्कोटयति । उत्कुोट । उत्कोटकः । उत्कोटो वर्त्तते ॥ व्यचेः कुटादित्व-
 मनसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विचिता । विचितुम् । विचितव्यम् । अनसीति
 किम् । उरुव्यचाः ॥

विज इट् । २ ॥

आविजो भयचलनयोः, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो डिद्ववति । उद्वि-
 जिता । उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । इडिति किम् । उद्वेजनम् । उद्वेजनीयम् ॥

विभाषाणां ॥ ३ ॥

इडिति वर्त्तते । कर्णञ् आच्छादने, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो विभाषा
 डिद्ववति । प्रोर्णश्रिता । प्रोर्णविता । इडित्येव । प्रोर्णवनम् । प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुकं यदपित्तन्दिद्ववति । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः । चि-
 न्वन्ति । सार्वधातुकमिति किम् । कर्त्ता । कर्तुम् । वर्त्तव्यम् । अपिदिति
 किम् । करोति । करोषि । करोमि ॥

असंयोगाल्लिट् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्त्तते । असंयोगान्ताद्वातोः परो लिट्प्रत्ययो ऽपित् किद्व-
 वति । बिभिदतुः । बिभिदुः । चिच्छिदतुः । चिच्छिदुः । ईजतुः । ईजुः । असं-
 योगादिति किम् । ससंसे । दध्वंसे । अपिदित्येव । बिभेद * ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

इन्धिभवतीत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किद्ववति । समीधे दस्युहन्त-
 मम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । भवतेः । खल्वपि । बभूव । बभूविष । इन्धेः संयो-
 गार्थं यङ्णम् । भवतेः पिदर्थम् । अत्रेष्टिः । अन्ययन्यदमिस्वञ्जीनामिति
 वक्तव्यम् ॥ * ॥ अथतुः । अथुः । यथतुः । यथुः । देभतुः । देभुः । परिष्वजे ।
 परिष्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः त्त्वा ॥ ७ ॥

मृड मृद गुध कुष क्लिश वद वस् इत्येतेभ्यः परः त्त्वाप्रत्ययः किद्व-
 वति । न त्त्वासेडिति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । गुधकुषक्लि-

* बिभेदिति पा० ।

२६

॥ काशिका ॥ १ ॥ २ ॥

शीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृडित्वा । मृदित्वा ।
गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संज्ञच ॥ ८ ॥

रुद विद मुष ग्रहि स्वपि प्रच्छ इत्येतेभ्यः सञ्च त्वा च कितौ भवतः ।
रुदविदमुषीणां रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । ग्रहेर्विध्य-
र्थमेव । स्वपिप्रच्छोः सञ्चर्थं ग्रहणम् । किदेव हि त्वा रुदित्वा । रुददिषति ।
विदित्वा । विविदिषति । मुषित्वा । मुमुषिषति । ग्रहीत्वा । जिघृक्षति ।
सुप्ता । सुषुप्सति । पृष्ट्वा । पिपृक्षिषति । ग्रहादीनां कित्वात्संप्रसारणे भवति ।
किरश्च प्रच्छभ्य इति प्रच्छेरिडामः ॥

संज्ञग्रहोश्चेति न

इको भल् ॥ ९ ॥

सञ्चित्यनुवर्तते । ज्ञेति निवृत्तम् । इगन्ताद्वातोः परो भलादिः सन्
किद्ववति । चिचीषति । तृष्टुषति । चिकीर्षति । इक इति किम् । पिपासति ।
तिष्ठासति । भलिति किम् । शिशयिषते । किमर्थमिदमुच्यते । गुणो मा भू-
दिति । अज्जनगमां सतीति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । यथैव तर्हि
दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधेत । तस्माद्दीर्घत्वस्यावकाशदानाय
कित्वमिदमारभ्यते । चिचीषतीत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाद् णिलोपेन
बाध्यते । जीप्सति ॥

इकः कित्वं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताच्च ॥ १० ॥

इकः सन् भल्किदिति वर्तते । समीपवचनान्तशब्दः । हल चासाव-
न्तश्च हलन्तः । इगन्तादिक्समीपादुलः परः सन् भलादिः किद्ववति । बिभि-
त्सति । बुभुत्सते । इक इत्येव । स्मिपत्तते । भलित्येव । विवर्त्तिषते । दम्भेर्ह-
र्यग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् । धीप्सति । धिप्सति ॥ दम्भेरित्येव

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिको भल्किदिति वर्तते । सनिति निवृत्तम् । गन्तादिक्समी-
पादुलः परो भलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः । भित्सीष्ट ।
भुत्सीष्ट । सिचि खत्वपि । अभित् । अबुत् । इक इत्येव । यचीष्ट । अयष्ट ।

भलो भलि

८/२/२८

संप्रसारणं हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम् । अस्मादीत् । अद्रादीत् ।
 सृजिदृशोर्भल्यमकितीत्यमागमो न स्यात् । हलन्तादित्येव । चेष्टीष्ट । अचेष्ट ।
 गुणो न स्यात् । भलित्येव । वर्त्तिषीष्ट । अवर्त्तिष्ट । गुणो न स्यात् । लिङ्-
 सिचाविति किम् । द्वेष्टा । द्वेष्ट्यति ॥

उश्च ॥ १२ ॥

अवर्णान्ताद्वातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु भलादी कितौ भवतः ।
 कृषीष्ट । हृषीष्ट । सिचः खल्वपि । अकृत । अकृत । भलित्येव । वरिषीष्ट ।
 अवरिष्ट । वृतो वा । अवरीष्टः ॥ अ इत्यादिगत् २/२७

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । गमेर्धातोः परौ लिङ्सिचौ आत्म-
 नेपदेषु भलादौ वा कितौ भवतः । संगंसीष्ट । संगंसीष्ट । सिचः खल्वपि ।
 समगत । समगंस्त । कित्त्वपक्षे अनुनासिकलोपो भवति अनुदात्तोपदेशवनति-
 तनोत्यादीनामिति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातोः परः सिच् किद्ववति । आहत । आहसाताम् । आहसत ।
 सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । सिज्ग्रहणं लिङ्गित्यर्थम्, उत्तरजानुवृत्तिर्मा-
 भूत् । आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वधभावस्य
 नित्यत्वात्कित्वस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्त्तमानात्परः सिच्
 प्रत्ययः किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धनं सूचनं, परेण प्रच्छाद्यमानस्या-
 वद्यस्याविष्करणम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां यमिस्तत्र वर्त्तते । उदायत । उदाय-
 साताम् । उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः ।
 आडे यमहन इत्यात्मनेपदम् । गन्धनइति किम् । उदायंस्त पादम् । उदा-
 यंस्त कूपादुदक्रम् । उद्धृतवानित्यर्थः । सकर्मकत्वेपि समुदाङ्भ्यो यमो ऽयन्य-
 इत्यात्मनेपदम् ॥

विभाषोपयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोर्पयमने वर्त्तमानात् परः
 सिचप्रत्ययो विभाषा किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत कन्याम् । उपा-

* आत्मनेपदेष्वित्येव । अकार्षीत् । इति क्वाचित्कः पाठः ।

† खजुम् । पा० ।

यंस्त कन्याम् । उपायत भार्याम् । उपायंस्त भार्याम् । उपयमनं स्वीकरणं
विवाहः दारं कर्म पाण्ड्यहणमित्यर्थः । उपाद्यमः स्वकरणइत्यात्मनेपदम् ॥

स्थाध्वोरिञ्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः घुसंज्ञकानां च इकारश्चा-
न्तादेशः सिञ्च किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित । उपास्थिषाताम् ।
उपास्थिषत । घुसंज्ञकानाम् । अदित । अधित ॥

इच्च कस्य तकारेत्वं दीर्घो मा भूदृतेपि सः ।

अनन्तरे पुतो मा भूत् पुतश्च विषये स्मृतः ॥

स्वादि न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥

त्वाप्रत्ययः सेण किद्ववति । देवित्वा । वर्त्तित्वा । सेडिति किम् ।
कृत्वा । हुत्वा* । त्वाग्रहणं किम् । निगृहीतिः । उपसृष्टिः । निकृतिः ॥

न सेडिति कृते ऽकित्वे, निष्ठाग्रामवधारणात् । अग्रिमं नूनमे

न सेडिति कृते ऽकित्वे, निष्ठाग्रामवधारणात् । अग्रिमं नूनमे

इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्वर्थे किदतीदेशान्निगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिह्विदिधृषः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्तते । शीङ् स्विदि मिदि ह्विदि धृष इत्येतेभ्यः परो
निष्ठाप्रत्ययः सेण किद्ववति । शयितः । शयितवान् । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदित-
वान् । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रह्वेदितः । प्रह्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रध-
र्षितवान् । सेडित्येव । स्विचः । स्विचवान् । स्विदादीनामादितश्चेति निष्ठा-
ग्रामिणः प्रतिषिध्यते । विभाषा भावादिकर्मणोरिति पक्षेभ्यनुज्ञायते स विषयः
कित्वप्रतिषेधस्य ॥

मृषस्तितिज्ञायाम् ॥ २० ॥

मृषेर्धातोः तितिज्ञायामर्थे निष्ठा सेण किद्ववति । तितिज्ञा चमा ।
मर्षितः । मर्षितवान् । तितिज्ञायामिति किम् । अपमृषितं वाक्यमाह ॥

उदुपधाद्वादादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

निष्ठा सेण किदिति वर्तते । उदुपधाद्वातोः परो भावे आदिकर्मणि
च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेडन्यतरस्यां न किद्ववति । व्युत्तितमनेन । व्युत्ति-

* हुत्वेति पाठान्तरम् ।

† सेड न किदिति वर्तते । पा० ।

॥ काशिका ॥ १ ॥ २ ॥

२८

तमनेन । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । मुदितमनेन । मोदितमनेन । प्रमुदितः ।
 प्रमोदितः । उदुपधादिति किम् । लिखितमनेन । भावादिकर्मणोरिति किम् ।
 रुचितं कार्षापणं ददाति । सेडित्येव । प्रभुक्त आदनः । व्यवस्थितविभाषा चैयम् ।
 तेन शब्धिकरणानामेव भवति । गुधपरिवेष्टने । गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूङः क्त्वा च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्वयंते । उत्तरसूत्रे पुनर्वाच्यवचनात् । न सेडिति वर्त्तते ।
 पूङश्चेतीद्विहितः क्लिशः त्वानिष्टयोः पूङश्चेति । पूङः परो निष्ठाप्रत्ययः त्वा
 च सेण न किद्ववति । पवितः । पवितवान् । त्वाप्रत्ययस्य न त्वा सेडिति
 त्सिद्ध एव प्रतिषेधः । तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम् । नित्यमकित्वमि-
 ङ्गाद्योः क्त्वानिष्टयोः त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥

नोपधात्पदान्ताद्वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्वातोस्यकारान्तात्फकारान्ताच्च परः
 त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्ववति । ग्रथित्वा । ग्रथित्वा । अग्रथित्वा । अग्रथित्वा ।
 गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधादिति किम् । रेफित्वा । गोफित्वा । शफान्ता-
 दिति किम् । खंसित्वा । ध्वंसित्वा ॥

वञ्जिलुञ्च्युतश्च ॥ २४ ॥

वञ्जि लुञ्जि च्त् इत्येतेभ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्ववति । वञ्चि-
 त्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । अतित्वा । अतित्वा । अतित्वा । अतित्वा ।
 धातुको विकल्पितः । स यत्र पक्षे नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव । वत्त्वा ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते कित्त्वं विकल्प्यते । तृषि मृषि कृशि इत्ये-
 तेभ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद्ववति । तृषित्वा ।
 तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृषित्वा । कर्षित्वा । काश्यपग्रहणं पूजायै
 वेत्येव हि वर्त्तते ॥

रलो व्युपधादुलादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वर्त्तते । सेडित् च । उश्च इश्च वी । वी उपधे यस्य स व्युपधः ।
 उकारोपधादिकारोपधाच्च धातो रलान्तादुलादेः परः संश्च त्वा च सेटौ वा
 कितौ भवतः । द्युतित्वा । द्योतित्वा । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । लिखि-
 त्वा । लेखित्वा । लिलिखिषति । लिलेखिषति । रल इति किम् । देवित्वा ।
 दिदेविषति । व्युपधादिति किम् । वर्त्तित्वा । विवर्त्तिषते । हलादेरिति किम् ।
 एषित्वा । एषिषति । सेडित्येव । भुत्वा । भुञ्चते ॥

उकालो ऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

उदति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः ।
 ह्रस्वदीर्घप्लुत इति द्वन्द्वैकवद्भावे पुल्लिङ्गनिर्देशः । उऊऊ ३ इत्येवं कालोऽज्
 यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवं संज्ञा भवति । उकालो ह्रस्वः । दधि । मधु । उकालो
 दीर्घः । कुमारी । गौरी । ऊ ३ कालः प्लुतः । देवदत्ता ३ अन्वसि । कालय-
 हणं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा भूत् । आलूय । प्रलूय । ह्रस्व-
 स्य पिति कृति तुगिति तुङ्ग भवति । अज्यहणं संयोगाच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थम् ।
 प्रतद्य । प्रतद्य । ह्रस्वाश्रयस्तुङ्गा भूत् । तितउच्छत्रम् । दीर्घात्पदान्ताद्वेति
 विभाषा तुङ्गा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशाः । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।
 अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा अच
 एव स्थाने वेदितव्याः । वक्ष्यति ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । रै । अतिरि ।
 नौ । अतिनु । गो । उपगु । अच इति किम् । सुवाग ब्राह्मणकुलम् । अकृत्सा-
 र्वधातुकयोर्दीर्घः । चीयते । श्रूयते । अच इति किम् । भिद्यते । छिद्यते ।
 वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । देवदत्ता ३ । यज्जदत्ता ३ । अच इति किम् ।
 अग्निर्वी ३ त् । सोमसू ३ त् । तकारस्य मा भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः ।
 अजिति वर्तते । इह मा भूत् । द्यौः । पन्याः । सः । द्युभ्याम् । द्युभिः ।
 अच नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तादिशब्दः स्वरे वर्णधर्मं लोकवेदयोः प्रसिद्धा
 एव तद्वह तद्गुणेचि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो यो ऽच् स उदा-
 त्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते । उच्चैर्भाषते । उच्चैः पठ-
 तीति । किं तर्हि, स्थानकृतमुच्चत्वं संज्ञिनो विशेषणम् । तात्वादिषु हि भाग-
 वत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नो ऽच् स
 उदात्तसंज्ञो भवति यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामायामो नियहो भवति । रुतता
 अस्तिधता स्वरस्य । संवृतता कण्ठविवरस्य । ये । ते । के । उदात्तप्रदेशा
 आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योच् सोनुदात्तसंज्ञो भवति । समाने

॥ काशिका ॥ १ ॥ २ ॥

३१

स्थाने नीचभागे निष्पद्यो ऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्वय-
सर्गो भवति । मार्दवम् । स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । कण्ठविवरस्योरुता
महता । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चाणि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनु-
दात्तप्रदेशा अनुदात्तौ सुप्तितावित्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योच् स स्वरितः । संज्ञा
भवति । सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्मावुदात्तानुदात्तौ
रह्येते नाचौ । तौ समाह्रियेते यस्मिन्नाचि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते ।
शिष्यम् । कन्या । सामन्यः । कृ । स्वरितप्रदेशाः तित्स्वरितमित्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मि-
न्देशे उदात्तः कस्मिन्नुदात्तः, क्रियान्वा उदात्तः क्रियान्वा अनुदात्त इति ।
तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनु-
दात्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रोपलक्ष्यते । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव
ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेष स्वरविभागः, शिष्यमित्यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ता
ऽपरार्धमात्रा ऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्रा ऽऽदित उदात्ता
ऽव्यर्धमात्रा ऽनुदात्ता । माणवका ३ माणवकेत्यत्रार्धमात्रा ऽऽदित उदात्ताऽव्य-
वृतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धावैकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य
तदिदमेकश्रुतिः । एकश्रुति वाक्यं भवति । दूरात्संबोधयति येन वाक्येन तत्सं-
बोधनं संबुद्धिः, नैकवचनं संबुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागो ऽभेदः
तिरोधानमेकश्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ । दूरादिति किम् ।
आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामसु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते
एकश्रुतिर्विधीयते । जपन्यूहसामानि वर्जयित्वा यज्ञकर्मणि मन्त्राणामैकश्रुत्यं
भवति । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिव-
तोऽम् । यज्ञकर्मणीति किम् । संपाठे मा भूत् । अजपेष्वाति किम् । ममाग्ने
वर्ज्या विहवेष्वास्तु । जपो ऽनुकरणमन्त्रः । उपांशुप्रयोगः । अन्यूहेति किम् ।
न्यूहा ओकाराः षोडश । तेषु के चिदुदात्ताः के चिदनुदात्ताः । असामस्विति

किम् । ए३ विश्वं समन्त्रिणं दहा३ । सामानि वाक्यविशेषस्यगीतय उच्यन्ते ।
तत्रैकश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति एक-
श्रुतिर्वा । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते, वौषडित्यस्यैवेदं स्वरविधानम् ।
यद्येवं वौषड्यहणमेव कस्माच्च कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः
पाणिनेः । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् ॥

॥ विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पदान्तरं त्रैस्वर्यमेव भवति ।
वेति प्रकृते विभाषाग्रहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निश्च्यर्थम् । तेनायं स्वाध्यायका-
नेपि पाक्षिक ऐकश्रुत्यविधिर्भवति । इषे त्वोर्ज्जं त्वा । इषे त्वोर्ज्जं त्वा ।
अग्निआयाहि वीतये । अग्निआयाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्निमीळे
पुरोहितम् । शनो देवीरभिष्टुये । शनो देवीरभिष्टुये । * व्यवस्थितविकल्पोय-
मिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यं त्रैस्वर्यं ब्राह्मणदले नित्यमै-
कश्रुत्यमिति ॥

“इच्छासंहितयोरार्षे छन्दो वेदे च छन्दसि”

इति नानार्थकोशात् छन्दसि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यवरणा
इति । भाषायामप्येकश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च
एकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्षण-
प्राप्तः स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्या ३ मिन्द्रागच्छ हरिव
आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जार कौशिक-
ब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् । अत्र सुब्रह्मण्यामित्योकार-
स्तिस्वरेण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तं
द्वितीयो वर्णो ऽनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितः प्रसक्तस्त-
स्यान्वेनोदात्तः क्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ संपन्ना । आगच्छेत्याकार उदात्तः ।
ततः परोनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छेति
चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोनुदात्तः । हरिव आगच्छेत्यन्यैव प्रक्रियया
चत्वार उदात्ताः द्वावनुदात्तौ । मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तं परमामन्त्रितमनुप्रविशति ।

* व्यवस्थितेत्यारभ्य सिद्धमित्यन्तः पाठः केपु चित्युक्तकेषु नोपलभ्यते ।

सुखामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे इति । ततः सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्तं तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः । शेषमनुदात्तम् । वृषणश्वस्य मेनइति समानं पूर्वेण । गौरावस्कन्दिचिति तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते शेषमनुदात्तम् । अहत्यायै जारोति सुबन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तद्वदेव स्वरः । द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति । समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तं तत्र पूर्ववद् द्वावुदात्तौ । शेषमनुदात्तम् । एवं गौतमब्रुवाणेति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । श्वः सुत्यामागच्छ मघवन्निति श्वः शब्द उदात्तः सुत्यामित्यन्तोदात्तः । संज्ञायां समजनपदेति क्यपो विधाने उदात्त इति वर्त्तते । आगच्छेति द्वावुदात्तौ । अन्त्योऽनुदात्तः । मघवन्निति पदात्परमामन्त्रितं निहन्त्यते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते, तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्ते ऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति । देवा ब्रह्माण आगच्छत । द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

एकश्रुतिरिति वर्त्तते । संहितायां विषये स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि । इममित्यन्तोदात्तं, मे इति अनुदात्तं, विधिकालएव निघातविधानात् । तत्पुनरुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितं संपद्यते । तस्मात्स्वरितात्परेषामनुदात्तानां गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति । सर्वएते आमन्त्रितनिघातेनानुदात्ताः । माणवक जटिलकेति प्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तं तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितं ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । संहिताग्रहणं किम् । अवग्रहे मा भूत् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तग्रहणमनुवर्त्तते । उदात्तः परो यस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः परो यस्मात्स स्वरितपरः, उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति । अनुदात्ततर इत्यर्थः । देवा मरुतः पृश्निमातरोपः । मातर इत्यनुदात्तः । अप इत्यन्तोदात्तः । ऊडिदंपदावप्युभैद्युभ्य इति । तच्चानुदात्तयोरेकादेश ओकारोनुदात्तः । तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । इकारोनुदात्तः शुतुद्रिइत्येतदामन्त्रितं पादादौ तस्माच्च

निहन्यते, अनुदात्तं सर्वमपादादाविति तस्य प्रथममक्षरमुदात्तं तस्मिन्परभूते पूर्वस्य सरस्वतीती कारस्य सचतर आदेशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । क इति स्वरितस्तस्मिन्परभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सचतर आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकालप्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति एकाल यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एक-
शब्दः । स्पृशानुदके ^{२११५०/३१२५२} क्तिन् । घृतस्पृक् । भजो ण्विः । अर्धभाक् । पादभाक् ।
एकांलिति किम् । दर्विः । जायविः । प्रत्यय इति किम् । सुराः । अपृक्तप्रदेशा-
वरपृक्तस्येत्येवमादयः ॥ ६ ^{सुन् ला रोष सकार}

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य संज्ञां वक्ष्यति । स तत्पुरुषः समानाधि-
करणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्देऽभिधेयवाची । समानाधि-
करणः समानाभिधेयः । परमराज्यम् । उत्तमराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्यु-
त्तरपदाद्युदात्तं न भवति । पाचकवृन्दारिका । ^{२१२१६२} तत्पुरुष इति किम् । पाचि-
काभार्यः । समानाधिकरण इति किम् । ब्राह्मणराज्यम् । कर्मधारयप्रदेशाः
कर्मधारये निष्ठेत्येवमादयः * ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यच्चिर्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति ।
समासइति समासविधायि शास्त्रं दृश्यते । वक्ष्यति द्वितीया श्रितातीतपतित-
गतात्यस्तप्राप्तापचैरिति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत्प्रथमानिर्दिष्टं तृतीयास-
मासे तृतीयेति चतुर्थीसमासे चतुर्थीति पञ्चमीसमासे पञ्चमीति षष्ठीसमासे
षष्ठीति सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्टश्रितः । शङ्कुलाखण्डः । उपदारः ।
वृकभयम् । राजपुरुषः । अक्षशैखण्डः । उपसर्जनप्रदेशा उपसर्जनं पूर्वमित्येव-
मादयः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्तिः, समासे विधीयमाने यच्चियतविभ-
क्तिकं द्वितीये संबन्धिनि बहुभिर्बिभक्तिभिर्युज्यमानेऽप्येकमेव विभक्त्या युज्यते
तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते, पूर्वनिपाते पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं
वर्जयित्वा । विरादयः क्रान्ताद्वयं पञ्चम्या । पूर्वपदे नानाविभक्तिकेषुत्तरपदं
पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । निष्क्रान्तं कौ-

* कर्मधारयप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्येवमादय इति पाठान्तरम् ।

शाम्ब्या निष्कौशाम्बिम् । निष्क्रान्तेन कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिना । निष्क्रान्ताय कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बये । निष्क्रान्तात् कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्तस्य कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्ते कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बौ । एवं निर्बाराणसिः । एकविभक्तीति किम् । राजकुमारी । अपूर्वनिपात इति किम् । नहि भवति कौशाम्बीनिरिति ॥

१ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनो ऽर्थशब्दः । अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्ज्यित्वा । इत्थः । कपित्थः । कुण्डम् । पीठम् । अर्थवदिति किम् । वेनं धनमिति नान्तस्यावधेर्मा भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम् । हन्तेर्लङ् । अहन् । नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति किम् । काण्डे । कुड्ये । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वः स्यात् । *अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेऽप्यते । अध्यागच्छति । प्रलम्बते । प्रातिपदिकप्रदेशाः ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्येवमादयः ॥

कृतद्रुतसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृतस्तद्रुताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति । अप्रत्यय इति पूर्वत्र पर्युदासात्कृतस्य तद्रुतान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । कृत् । कारकः । हारकः । कर्त्ता । हर्त्ता । तद्रुतः । औपगवः । कापठवः । समासः । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवतः संज्ञा न भवति ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गे ऽर्थे यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य ह्रस्वो भवति आदेशोलो-
न्त्यस्याचः । अतिरि कुलम् । अतिलु कुलम् । नपुंसकइति किम् । यामणीः । सेनानीः । प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे तिष्ठतः । कुड्ये तिष्ठतः । प्रातिप-
दिकग्रहणसामर्थ्यादेकादेशः पूर्वस्यान्तवच भवति ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्तते । गोइति स्वरूपग्रहणं, स्त्रीति प्रत्ययग्रहणं स्वरि-
तत्वात् । उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणं, गोरुपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपस-
र्जनस्येति । ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उपसर्जनगोशब्दान्तस्य
उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति । चित्रगुः । शब-
लगुः । स्त्रियाः । निष्कौशाम्बिः । निर्बाराणसिः । अतिखट्वः । अतिमालः ।

* अनर्थकस्येत्यारभ्य प्रलम्बते इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

५१३/६०७२। लखनऊ:

मास्य दधला
द्विजातु स्त्री
मणिमणि

स्त्रीग्रहणमनुवर्तते उपसर्जनस्येति च । पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते लुग्विधीयते ।

तद्धितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुभवति । पञ्चैन्द्राण्यो देवता

अस्य पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चभिः शङ्खलीभिः क्रीतैः पञ्चशङ्खलिः । ग्रामलक्याः

फलमामलकम् । बकुलम् । बदरम् । तद्वितयहणं क्रिम् । गार्ग्याः कुलं गार्गाकु-

लम् । लुक्कीति किम् । गार्गीत्वम् । उपसर्जनस्येत्येव । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

इन्द्रोण्याः ॥ ५० ॥

अत्र - अतः पुनः प्रत्यक्षं च
पुनः

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्विलुकि सति इकारादेशो

भवति । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः षटः पञ्चगोणिः । दशगोणिः । इदिति योग-

विभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः । दशसूचिः । स च एवं विषय एव ॥

लुपि युक्तवद्वक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्सञ्जया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लपि यत्तवद व्य-

क्तिवचने भवतः । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवत्तना प्रकृत्यर्थ उच्यते । स हि

प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लब्धे विधीयेते । अथ वा

युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धस्तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लब्धे भवतः । सप्त-

मर्थे वतिः । व्यक्तिवचने इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदीयमेवेदं

सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति ।

व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकानि, वचनमेकत्वदित्वद्वित्वबहुत्वानि । पञ्चालाः क्षत्रियाः ।

पुंलिङ्गाः बहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने

तद्वज्जनपदे भवतः । पञ्चालाः । कुरवः । मगधाः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः ।

सुह्नाः । पुण्ड्राः । लुपीति किम् । लुकि मा भूत् । लवणः सपः । लवणा यवागः ।

लवणं शाकम् । व्यक्तिवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवा ग्रामः शिरीषास्तस्य

वन शिरोषवनम् । विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं न भवति ॥ हरीतक्या-

दिषु व्याक्तः ॥ * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि ॥ खलतिकादिषु

प्रचनम् ॥ * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥

विशिष्टाणां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वर्तते । लुब्धस्य यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तिवचने भवतो
जातिं वर्जयित्वा । पञ्चालाः रमणीयाः । बहूनाः बहुवीरघृताः बहुमाल्यफलाः ।

गोदौ रमणीयौ । बह्वचौ बहुतीरधृतौ बहुमाल्यफलौ । अजातेरिति किम् । पञ्चालाः जनपदः । गोदौ ग्रामः । जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्वावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति । पञ्चालाः जनपदो रमणीयो बह्वचः । गोदौ ग्रामो रमणीयो बह्वच इति ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चञ्चाभिरूपः । वद्विका दर्शनीयः—

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृतं युक्तवद्वावलक्षणं निर्दिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंख्याः । प्रमाणं पञ्चाला वरणा इति च । नैते योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः । तत्र लिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव न यत्रप्रतिपाद्यम् । यथा आपो दाराः गृहाः सिकृता वर्षा इति ॥

लुब्धोगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुब्धशिष्यः । योयं जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति लुबुध्यते अयं न वक्तव्यः, किं कारणं योगाप्रख्यानात् । नहि पञ्चाला वरणा इति योगः संबन्धः प्रख्यायते नैतदुपलभामहे वृत्तयोगाच्चरे वरणा इति । किं तर्हि संज्ञा एताः । तस्मादत्र तस्य निवासः अदूरभवश्चेति तद्वितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेन ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः संज्ञा शब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं, तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यं योगप्रमाणे हि तदभावे ऽदर्शनं स्यात् यदि पञ्चालादिशब्दोयोगस्य प्रमाणं योगस्य वाचकः स्यात् ततस्तदभावे ऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च संप्रति विनैव क्षत्रियसंबन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दस्ततो ऽवसीयते नायं योगनिमित्तकः किं तर्हि रूढिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अशिष्यमिति वर्तते, प्रधानं समासे किं चित्पदं प्रत्ययस्तव्यदादिः ताभ्यामर्थवचनमर्थोभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति । तत्प्रातिनिधिराचार्यः प्रत्याचष्टे । अशिष्यमेतत् अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति शास्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते, शब्दरथोभिधानं स्वाभाविकं न पारिभाषिकमशक्यत्वात्, लोकत एवार्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं ते ऽपि राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमात्रम् । औपगवमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति नोपगुं नाप्यपत्यमात्रं नेभौ । यश्च लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वर्तते । कालोपसर्जने चाशिष्ये कस्मादर्थस्यान्यप्रमाख-
त्वात् । तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं चैतत् । कालोपसर्जने च
तुल्यमशिष्ये भवतः । इहान्ये वैयाकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्व-
न्ति । आन्याप्यादुत्थानादान्याप्याच्च संवेशनात् । एषोद्वतनः कालः । अपरे
पुनराहुः । अहरुभयतोर्द्वरात्रं एषोद्वतनः काल इति । तथोपसर्जनपरिभाषां
कुर्वन्ति अप्रधानमुपसर्जनमिति । तत्प्राणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे लोकतो ऽर्था-
वगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेप्याहुरिदमस्माभिरद्व कर्तव्यमिदं श्वः
कर्तव्यमिदं ह्यः कृतमिति । नैवं व्युत्पादन्ते । तथोपसर्जनं वयमत्र गृहे ग्रामे
वा उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ।
यद्वेवं पूर्वसूत्रेण कालोपसर्जनग्रहणं कस्माच्च क्लियते, किमर्थो योगविभागः ।
प्रदर्शनार्थः । अन्यदप्येवं जातीयकमशिष्यमिति । तथा च पूर्वाचार्याः परिभा-
षन्ते मत्वर्थे बहुव्रीहिः, पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो
द्वन्द्व इत्येवमादि, तदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिर्नामायमेकोर्थः तदभिधाने एकवचनमेव
प्राप्तमत इदमुच्यते जातेराख्या जात्याख्या जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे बहुवचन-
मन्यतरस्यां भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणाना-
मजातिशब्दानामपि संपन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते । संपन्ना यवः । संपन्ना
यवाः । संपन्ना व्रीहिः । संपन्ना व्रीहयः । पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः । पूर्व-
वयसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । जातियहणं किम् । देवदत्तो यजदत्तः । आख्या-
यामिति किम् । काश्यपप्रतिक्रतिः काश्यपः । भवत्ययं जातिशब्दो न त्वनेन
जातिराख्यायते किं तर्हि प्रतिक्रतिः । एकस्मिन्निति किम् । व्रीहियवौ ॥ संख्या-
प्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । अहं
ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पटुर्ब्रवीमि ।
युष्मदि गुरावेकेषाम् । त्वं मे गुरुः । यूयं मे गुरुवः ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयोरित्यनुकर्षणार्थः । फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्नक्ष-

त्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वं फलान्यौ, कदा पूर्वाः फलान्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रइति किम् । फलान्यौ माणविके ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्वोश्छन्दसि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसून्क्षत्रमदितिर्देवता । नक्षत्रइत्येव । पुनर्वसू माणविकौ । छन्दसीति किम् । पुनर्वसू इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

छन्दसीति वर्तते, द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतरस्यां भवति । विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वौ बह्वर्थः । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते । तिष्यपुनर्वस्वोरिति किम् । विशाखानुराधाः । नक्षत्रइति किम् । तिष्यश्च माणविकः पुनर्वसू माणविकौ तिष्यपुनर्वसवो माणविकाः । ननु च प्रकृतमेव नक्षत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते । पर्यायाणामपि यथा स्यात् । तिष्यपुनर्वसू । पुष्यपुनर्वसू । सिद्धपुनर्वसू । द्वन्द्वइति किम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां तदमे तिष्यपुनर्वसवः । उन्मुधास्तिष्यादय एव विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिणोच्यन्ते । तेन नक्षत्रसमास एवायम् । बहुवचनस्येति किम् । एकवचनस्य मा भूत्, तिष्यपुनर्वसु इदमिति । सर्वौ द्वन्द्वौ विभाषा एकवद्वतीत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेषामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानां एकविभक्तौ परत एकशेषो भवति । एकः शिष्यते इतरे निवर्तन्ते । वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्तौ । वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्ताः । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाच्चैकेनानेकस्याभिधानं, तत्रानेकार्थाभिधाने ऽनेकशब्दत्वं प्राप्तं तस्मादेकशेषः । सरूपाणामिति किम् । प्लुतन्ययोधाः । रूपग्रहणं किम् । भिच्चेप्यर्थं यथा स्यात् । अक्षाः । पादाः । माषाः । एकग्रहणं किम् । द्विबह्वोः शेषो मा भूत् । शेषग्रहणं किम् । आदेशो मा भूत् । एकविभक्ताविति किम् । पयः पयो जरयति । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

शेष इति वर्तते । यूनेति सहयोगे तृतीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते युवा निवर्तते । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति । वृद्धयूनोः सहवचने वृद्धः शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । तदिति वृद्धयूनो-निर्देशः । लक्षणशब्दे निमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यदर्थे, एवकारो ऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्तते । समानायामाकृतौ वृद्धयुनप्रत्ययौ भिद्यते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । वृद्ध इति किम् । गर्गश्च गार्ग्याय-णश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् । गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ । एवकारः किमर्थः । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भा-गवित्तिभागवित्तिकौ । कुत्सा सौवीरत्वं च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्तते, वृद्धो यूनेति च सर्वे, स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । पुंसदवास्याः कार्यं भवति । स्त्र्यर्थः पुमर्थवद्भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षौ ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्तते । स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ । तल्लक्षणश्चे-देव विशेष इत्येव । कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ । एवकारः किमर्थः । इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ । पुंयोगादाख्यायामित्यपरो विशेषः । पुमानिति किम् । प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । प्रागित्य व्ययमलिङ्गम् ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यते सहवचने स्वसृदुहितभ्याम् । स्वस्रा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । दुहित्रा सहवचने पुत्र शब्दः शिष्यते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । नपुंसकानपुंसकमात्रकृते विशेषे ऽनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्याम् । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च कृद्गतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लम् । तानीमानि

॥ काशिकां ॥ १ ॥ ३ ॥

४१

शुक्लानि । अनपुंसधेनेति किम् । शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि । एकवच्चेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते नैकवदिति । मात्रा सहवचने पितृशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितरविति वा ॥

श्वशुरः श्वश्रुवा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । श्वश्रुवा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । श्वशुरश्च श्वश्रुश्च श्वशुरौ । श्वश्रुश्वशुराविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । सर्वग्रहणं साकल्यायै, नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च तौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । त्यदादीनां मिथो यद्वत्परं तत्तच्छिष्यते ॥ * ॥ स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः । एतेषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरुणग्रहणं सामर्थ्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं किम् । हरव इमे । पृषता इमे । पशुष्विति किम् । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः । संघेष्विति किम् । एतौ गावौ चरतः । अतरुणेष्विति किम् । वत्सा इमे । बर्करा इमे । अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अश्वा इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति । भू । भवति । एध । एधते । स्पृष्टुं । स्पृष्टुं । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञां कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

भूवो वाथै वदन्तीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः ॥

धातुप्रदेशा धातोरित्येवमादयः ॥

॥ उपदेशेजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेनेनेत्युपदेशः शास्त्रवाक्यानि सूत्रपाठः खिलपाठश्च तत्र योजननासिकः स इत्संज्ञो भवति । एध । स्पृष्टु । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । उपदेशइति किम् । अन्नञ् अन्नः । अजिति किम् । आतो मनिन् कनिन्वनिपश्च । अनुनासिक इति किम् । सर्वस्याचो मा भूत् । इत्प्रदेशा आदितश्चेत्येवमादयः ॥

॥ हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेशइति वर्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य यदन्त्यं हल तदित्संज्ञं भवति । अ इ उ ण् । णकारः । च ल क् । ककारः । ए ओ ङ् । ङकारः । ऐ औ च् । चकारः । उपदेशइत्येव । अग्निचित् । सोमसुत् । हस्य ल हलिति * द्वितीयमत्र हल्यहणं तन्त्रेणोपात्तं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा च सति हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे नेतरैतराश्रयदोषो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्तमानानां तवर्गसकारमकाराणां प्रतिषेध उच्यते । तवर्ग । टाङ्सिङ्सामिनीत्याः । वृत्तात् । पूव्तात् । सकार । जस् । ब्राह्मणाः । तस् । थस् । पचतः । पचथः । सकार । अपचताम् । अपचतम् । विभक्ताविति किम् । अचो यत् । ऊर्णाया युस् । रुधादिभ्यः अम् । किमो ऽत् । इटो ऽदित्यत्र प्रतिषेधो न भवति । अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य । इदमस्यमुरित्युकारानुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुपलक्ष्यते ॥

आदिर्जिटुडवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । जि टु डु इत्येतेषां समुदायानामादितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति । जिमिदा । मिचः । जिधृपा । धृष्टः । जित्विदा । त्विणः† । जिदन्धी । इदुः । टुवेष्ट । वेपथुः । टुओशिव । श्वयथुः । डुपचप् । पक्तिमम् । डुवप् । उप्तिमम् । डुक्कज् । क्तिमम् । आदिरिति किम् । पटूयति । कण्डूयति । उपदेशइत्येव । ङिकारीयति ॥

* हल्हलिति पा० ।

† जिध्विदा स्विचः पा० ।

षः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

षकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । शिल्पिनि ष्वन् । नर्त्तकी । रजकी । प्रत्ययस्येति किम् । षोडः । षडिकः । आदिरित्येव । अविमह्योष्टि-
षच् । अविषः । महिषः ॥

चुट् ॥ ७ ॥

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञौ भवतः । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ।
कौञ्जायन्त्यः । कस्य ईयादेशं वक्ष्यति । जस् । ब्राह्मणाः । कस्यान्तादेशं वक्ष्य-
ति । शण्डिकादिभ्यो ज्यः । शण्डिक्यः । टवर्गः । चरेष्टः । कुरुचरी । मद्रचरी ।
ठस्थ इकादेशं वक्ष्यति । सप्तम्यां जनेर्ङः । उपसरजः । मन्दुरजः । ठस्थैयादेशं
वक्ष्यति । अत्राणः । आचः । पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् ।
तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ । केशचुञ्चुः । केशचणः । अवात्कुटारच्च । नते नासि-
कायाः संज्ञायां टीटञ्नाटवधटचः । अवटीटः । आदिरित्येव । कर्मणि घटो
ऽठच् । कर्मठः ॥

लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥

तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्त्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्संज्ञा
भवन्ति । लकार । ल्युट्च । चयनम् । जयनम् । शकार । कर्त्तरि शप् । भवति ।
पचति । कवर्गः । क्तवतू निष्ठा । भुक्तः । भुक्तवान् । प्रियवशे वदः खच् ।
प्रियंवदः । वशंवदः । ग्लानिस्थश्च ग्लुः । ग्लानुः । जिष्णुः । भूष्णुः । भञ्ज-
भासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् । टाडसिङ्सामिनात्स्याः । वृत्तात् । वृत्तस्य । अत-
द्धितइति किम् । चूडालः । लोमशः । कर्णिका ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्येत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । तस्य ग्रहणं सर्व-
लोपार्थम् । अलोन्यस्य मा भूत् । आदिर्जिटुडव इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदि-
श्यतइत्यनुदेशः । पश्चादुच्चार्यतइत्यर्थः । समानां समसंख्यानां समपरिपठिता-
नामुद्देशिनामनुदेशिनां च यथाक्रममुद्देशिभिरनुदेशिनः संबध्यन्ते । तूदीशलातु-
रवर्मतीकूचवाराडुकृष्णवृज्यकः । प्रथमात्प्रथमः । द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि ।
तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः । समानामिति किम् । लक्ष-
णेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः । लक्षणादयश्चत्वारो ऽर्थाः । प्रत्याद-
यस्त्रयः । सर्वेषां सवन्नं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । इह कस्माच्च भवति । वेशो-

यशआदेर्भगाद्वल् । ख चेति । स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यं, यत्र नेष्यते तत्र स्वरित-
तत्वं न प्रतिज्ञायते । स्वरितेनाधिकार इति स्वरितग्रहणं पूर्वेष्वपि संबध्यते ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो वर्ण-
धर्मः * । तेन चिह्नेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः । स्वरितगु-
णयुक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः ।
प्रत्ययः । धातोः । व्याप्रातिपदिकात् । अङ्गस्य । भस्य । पदस्य ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते तत्रायं नियमः क्रियते ।
अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः । अनुदा-
त्तेभ्यः । आस् । आस्ते । वस् । वस्ते । ङिभ्यः खत्वापि । षूङ् । सूते । शीङ् । शेते ॥

भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य
तिबादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते तत्रेदमुच्यते । भावे कर्मणि चात्मनेपदं भवति ।
भावे । ग्लायते भवता । सुष्यते भवता । आस्यते भवता । कर्मणि । क्रियते
कटः । द्वियते भारः । कर्मकर्तरि । लूयते केदारः स्वयमेवेति परस्मैपदं न
भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र
परस्मैपदं भवति ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाची व्यतिहारो विनियमः । यत्रान्यसंबन्धिनीं क्रिया-
मन्यः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतः स कर्मव्यतिहारः । तद्विशिष्टक्रियावचना-
द्वातोरात्मनेपदं भवति । व्यतिलुनते । व्यतिपुनते । कर्मव्यतिहारइति किम् ।
लुनन्ति । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वेष्व्वात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः
कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति । हिंसा-
र्थेभ्यः । व्यतिहिंसन्ति । व्यतिघ्नन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति । हरतेरप्रतिषेधः ॥ * ॥ संप्रह-
रन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥

* वर्णधर्मो न स्वरधर्म इति क्व चित्पाठः ।

॥ काशिका ॥ १ ॥ ३ ॥

४५

इतरेतरो ऽन्योन्य इत्येवमुपपदाद्वातोः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परौपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ॥ १७ ॥

शेषात्कर्तरीति परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वाद्दिश आत्मनेपदं विधीयते नेः परस्माद्दिश आत्मनेपदं भवति । निविशते । निविशन्ते । नेरिति किम् । प्रविशति । यदागमास्तद्गृहणेन गृह्यन्ते तेनाटा नास्ति व्यवधानम् । न्यविशत । नेरुपसर्गस्य गृहणम् अर्थवद्गृहणे नानर्थक्येति तस्मादिह न भवति । मधुनि विंशन्ति धमराः ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

हुक्लीञ् द्रव्याविनिमये जित्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमात्मनेपदम्, अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । परिव्यवेभ्य उत्तरात्क्रीणातेरात्मनेपदं भवति । परिक्रीणीति । विक्रीणीति । अवक्रीणीति । पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते तेनेह न भवति । बहुविक्रीणाति वनम् ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाज्जयते धातोरात्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते । विपराशब्दादुपसर्गा गृह्यन्ते साहचर्यात्, तेनेह न भवति । बहु विजयति वनम् । परा जयति सेनेति ॥

आडो दो ऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । आडपूर्वाद्वातेरास्यविहरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरणदति किम् । आस्यं व्याददाति ॥ आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ विपादिकां व्याददाति । कूलं व्याददाति । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । व्याददते पिपीलिका; पतङ्गस्य मुखम् ॥

क्रीडो ऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥

क्रीडु विहारे एतस्माद् अनु सम परि इत्येवंपूर्वाद् आडपूर्वाच्चात्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आडः खल्वपि । आक्रीडते । समो ऽकूजने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संक्रीडन्ति शकदानि । समासाहचर्यादन्वादिहपसर्गा गृह्यन्ते तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति । माणवकमनुक्रीडति । आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षमा उपेक्षा कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । शिचेर्निज्ञासायाम् ॥ * ॥ वि-

४६

॥ काशिका ॥ १ ॥ ३ ॥

द्यासु शिञ्जते । आशिषि नाथः ॥ * ॥ सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमनुनाथति । हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ * ॥ पैतृकमश्वानुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते । गतताच्छील्य इति किम् । मातुरनुहरति । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपस्किरते वृषभो हृष्टः । जीविकायाम् । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । कुलायकरणे । अपस्किरते श्वाऽऽश्वार्थी । हर्षादिव्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । आङि नुप्रच्छोरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरुम् । शप उपलम्भनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाचा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते । उपलम्भन इति किम् । शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम् अव प्र वि इत्येवंपूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । संतिष्ठन्ते । अव-तिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आङः स्थः प्रतिज्ञानइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्ति-संकारमात्रमातिष्ठते । आगमो गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्येयाख्यायोश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनं, स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः । विवादपदनिर्णयता लोके स्थेय इति प्रसिद्धस्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्याग्रहणम् । प्रकाशने स्थेयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत् । तिष्ठते कन्या द्वात्रेभ्यः । तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः । स्थेयाख्यायाम् । त्वयि तिष्ठते । मयि तिष्ठते । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेऽनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । कर्मशब्दः क्रियावाची अनूर्ध्वताविशिष्टक्रियावचनात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । गेहे उत्तिष्ठते । कुटुम्बे उत्तिष्ठते । तदर्थं यततइत्यर्थः । उद ईहायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अस्माद्गामात् शतमुत्तिष्ठति । शतमुत्पद्यतइत्यर्थः । ईहायहणमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणं नापवादः । अनूर्ध्वकर्मणीति किम् । आसनादुत्तिष्ठति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणे ऽर्थं वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेया ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणइति किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौक्तेन । अपाद्वैवपूजासंगतिकरणमित्रीकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ देवपूजायाम् । आदित्यमुपतिष्ठते । संगतिकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रकरणे । महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रकरणसंगतिकरणयोः को विशेषः । संगतिक-

रणमुपश्लेषः । तद्यथा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । मित्रकरणं तु विनाप्युपश्ले-
 पेण मैत्रीसंबन्धः । पथि । अयं पन्थाः सुघ्नमुपतिष्ठते । वा लिप्सायामिति वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । उपतिष्ठतीति वा ॥

अकर्मकाञ्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मने-
 पदं भवति । यावद्वक्तुमुपतिष्ठते । यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्तप्रत्ययः ।
 भोजनेभोजने सचिधीयतइत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । राजानमुपतिष्ठति ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । उद्वि इत्येवंपूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचना-
 दात्मनेपदं भवति । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव ।
 उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । वितपति पृष्ठं सविता । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ उत्तपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पाणिम् । वितपते
 पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते उद्वं मूर्तिमत् स्वाङ्गमिति । किं
 तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति ।
 उद्विभ्यामिति किम् । निष्ठपति ॥

आङो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । यम उपरमे हन, हिंसागत्योरिति परस्मैपदिनौ ।
 ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते ।
 आयच्छेते । आयच्छन्ते । हनः खल्वपि । आहते । आघ्राते । आघ्रते । अकर्म-
 कादित्येव । आयच्छति कूपाद्रज्जुम् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गकर्मका-
 च्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारि-
 भाषिकं गृह्यते किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गं, तेनेह न भवति । आहन्ति शिरः पर-
 कीयमिति ॥

समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । शेषात् कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते संपूर्वभ्यो गमि
 च्छि प्रच्छ स्वरति अर्ति श्रु विदि इत्येतेभ्यो ऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं
 भवति । संगच्छते । समृच्छते । संपृच्छते । संस्वरते । संकल्प्या अस्य समरन्त ।
 अर्तेर्लुङि ज्ञेः सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यङादेशः । तत्र परस्मैपदेष्वित्येतवाश्रीयते
 बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्याट् प्रतिषिध्यते । अदृशोऽङि गुण इति गुणः ।
 समरन्त । संशृणुते । संविते । अच्चेरनादेशस्य गृहणम् । समृच्छिष्यते । अर्त्या-
 देशस्य त्वर्त्तरित्येव सिद्धमात्मनेपदम् । अर्तिरुभयत्र पठ्यते, अ गतिप्रापणयो-

रिति भ्वादौ च स्त गताविति जुहोत्यादौ, विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् ।
विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणं, परस्मैपदिभिर्गोमादिभिः साहचर्याच्च लाभार्थस्य स्वरिते-
त्वादुभयतोभाषस्य । दृशेत्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संपश्यते । अकर्मकादित्येव ।
गामं संपश्यति ॥

निसमुपविभ्यो ह्रः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिप-
त्तव्यम् । नि सम् उप वि इत्येवंपूर्वाद् ह्रयतेर्द्वौतेरात्मनेपदं भवति । निह्र-
यते । संह्रयते । उपह्रयते । विह्रयते । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । अन्यत्र हि
चित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् । उपसर्गादस्यतूह्योर्वा वचनम् ॥ * ॥ निरस्यति ।
निरस्यते । समूहते । समूहति ॥

स्पृष्टायामाङः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । स्पृष्टायां विषये आङ्पूर्वाद् ह्रयतेरात्मनेपदं
भवति । स्पृष्टा संघर्षः पराभिभवेच्छा स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु शब्द-
क्रिय एव । मल्लो मल्लमाह्रयते । क्वात्रश्वात्रमाह्रयते । स्पृष्टमानस्तस्याह्वानं
करोतीत्यर्थः । स्पृष्टायामिति किम् । गामाह्रयति गोपालः ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथ-

नोपयोगेषु कृजः ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः ।
गन्धनादिष्वर्थेषु वर्तमानात्करोतिरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रयुक्तं हिंसा-
त्मकं सूचनम् । तथाहि, वस्तु गन्धं अर्द्धने, अर्द्धं हिंसायाम्, इति । चुरादौ
पठ्यते । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । ^{अनुकूलम्} सेवनमनुवृत्तिः । साहसिक्यं साहसिकं कर्मम् ।
प्रतियत्नः सतो गुणान्तराधानम् । प्रकथनं प्रकर्षणं कथनम् । उपयोगो धर्म्मो-
दिप्रयोजनो विनियोगः । गन्धने तावत् । उत्कुरुते । उदाकुरुते । सूचयतीत्यर्थः ।
अवक्षेपणे । श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । सेवने । गणकानुपकुरुते ।
महामात्रानुपकुरुते । सेवतइत्यर्थः । साहसिक्ये । परदारान्मकुरुते । तेषु सहसा
प्रवर्ततइत्यर्थः । प्रतियत्ने । एधो दकस्योपस्कुरुते । काण्डं गुडस्योपस्कुरुते । तस्य
सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । पृथीसुटौ करोतेः प्रतियत्नएव विधी-
येते * । प्रकथने । गाथाः प्रकुरुते । जनापवादान्मकुरुते । प्रकर्षणं कथयती-
त्यर्थः । उपयोगे । शतं प्रकुरुते । सहस्रं प्रकुरुते । धर्म्मार्थं शतं विनियुङ्क-
त्यर्थः । एतेष्विति किम् । कटं करोति ॥

* कजः प्रतियत्नइति पठ्यते । उपात्प्रतियत्नेति सुडिति कुत्र चित्पाठः ।

॥ काशिका ॥ १ ॥ ३ ॥

४९

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतेः प्रसहने वर्तमाना-
दात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा । तमधिचक्रे । तमभिब-
भूव, न तेन पराजित, इति वा । प्रसहनइति किम् । अर्थमधिकरोति । पृथग्यो-
गकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

झञ इत्यनुवर्तते । विपूर्वात्करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मण
आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः । क्लृप्ता विकुरुते
स्वरान् । ध्वाङ्तो विकुरुते स्वरान् । शब्दकर्मण इति किम् । विकरोति पयः ॥

अकर्मकाञ्च ॥ ३५ ॥

वेः झञ इत्यनुवर्तते । विपूर्वात्करोतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादा-
त्मनेपदं भवति । विकुर्वन्ते सैन्धवाः । साधुदान्ताः शोभनं वलन्तीत्यर्थः ।
ओदनस्य पूर्णशृङ्गात्रा विकुर्वन्ते । निष्फलं चेष्टन्तइत्यर्थः ॥

संमाननात्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु

नियः ॥ ३६ ॥

णीञ् प्रापणे ऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अक-
र्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । णीञ् प्रापणे इत्येतस्माद्वातोरात्मनेपदं भवति सम्मान-
नादिषु विशेषणेषु सत्सु । संमाननं पूजनम् । नयते चार्वीं लोकायते । चार्वीं
बुद्धिः तत्संबन्धादाचार्योपि चार्वीं, स लोकायते शास्त्रे पदार्थानयते, उपप-
त्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः संमानिताः
पूजिता भवन्ति । उत्सञ्जनमुत्तेषणम् । माणवकमुदानयते । उत्तिपतीत्यर्थः ।
आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिना ऽऽत्मसमीपं प्रापयति
यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः संपद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मान-
माचार्योर्कुर्वन्माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते
चार्वीं लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वैतनम् । कर्मकरानुष-
यते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं
विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते ।
सहस्रं विनयते । धर्मादर्थं शतं विनियुङ्कइत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अज्ञां
नयति यामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयतेः कर्ता देवदत्तादिलंकारवाच्यः कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयते-

रात्मनेपदं भवति । शरीरं प्राणिकायः तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं विनयते ।
मन्यं विनयते कर्तृस्यदिति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति । अश-
रीरदिति किम् । गडुं विनयति । घाटां विनयति । कर्मणीति किम् । बुद्ध्या
विनयति । प्रज्ञया विनयति ॥ *मने नि सात्मने को आहति*

वृत्तिसगतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्तारं परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपदं भवति ।
वृत्तिरप्रतिबन्धः । सर्ग उत्साहः । तायनं स्फीतता । वृत्तौ तावत् । च्छत्वस्य क्रमते
बुद्धिः । न प्रतिहत्यतदित्यर्थः । यजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः । सर्ग । व्याकरणाध्य-
यनाय क्रमते । उत्सहतदित्यर्थः । तायने । अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते । स्फीतः-
भवन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायेनेष्विति वर्तते । उपपरापूर्वात्क्रमतेर्धृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्तमा-
नादात्मनेपदं भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमार्थं सोपसर्गादुपपरापू-
र्वादेव नान्यपूर्वादिति । उपक्रमते । पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् । संज्ञा-
मति । वृत्त्यादिष्वित्येव । उपक्रामति । पराक्रामति ॥

आङ् उद्गमने ॥ ४० ॥

आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमतआदि-
त्यः । आक्रमते चन्द्रमाः । आक्रमन्ते ज्योतीषि । उद्गमनदिति किम् । आक्रामति
माणवकः ^{स्तम्भ} कुतपम् । ज्योतिरुद्गमनदिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । आक्रा-
मति धूमो हर्म्यतलात् ॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणार्थं वर्तमानादात्मनेपदं भवति । विहरणं
विक्षेपः । सुष्ठु विक्रमते । साधु विक्रमते । अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमण-
मुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादविहरण एव पठ्यते क्रमु पादविक्षेपदिति तथाप्यनेका-
र्थत्वाद्वातूनामेवमुक्तम् । पादविहरणदिति किम् । विक्रामत्यजिनसन्धिः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपौ
समर्थौ तुल्यार्थौ भवतः । क्व घानयोस्तुल्यार्थता, आदिकर्मणि । प्रक्रमते भोक्तु-
म् । उपक्रमते भोक्तुम् । समर्थाभ्यामिति किम् । पूर्वद्वयः प्रक्रामति । गच्छती-
त्यर्थः । अपरेद्वयरूपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । अथोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपद-
मत्र कस्माच्च भवति, वृत्त्यादियहणं तत्रानुवर्तते, ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्त्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गवियुक्तात् क्रमतेरात्मने-
पदं वा भवति । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् । संक्रामति ॥

अपह्नवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्नवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपदं
भवति । अपह्नवो ऽपह्नुतिरपलापः । सोपसर्गश्चायमपह्नवे वर्त्तते न केवलः ।
शतमपजानीते । सहस्रमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । अपह्नवइति । किम् । न
त्वं किंचिदपि जानासि ॥

अकर्मकाञ्च ॥ ४५ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं, कर्त्रभिप्राये ह्यनुपसर्गाञ्च इति वक्ष्यति । जाना-
तेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते । मधुनो जा-
नीते । कथं चायमकर्मकः । नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितं, किं तर्हि
ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ करणत्वेन, तथा च “ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे” इति षष्ठी
विधीयते । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत-
इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । संप्रति इत्येवं पूर्वाज्जानातेरना-
ध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शतं संजानीते ।
सहस्रं संजानीते । शतं प्रतिजानीते । सहस्रं प्रतिजानीते । अनाध्याने इति
किम् । मातुः संजानाति । पितुः संजानाति । उत्कण्ठतइत्यर्थः ॥

भासनापसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मने-
पदं भवति । भासनं दीप्तिः । वदते चावीं लोकायते । भासमानो दीप्यमान-
स्तत्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्त्वनम् । कर्मकरानुपव-
दते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञानं सम्यग्बोधः । वदते चावीं लोकायते । जा-
नाति वदितुमित्यर्थः । यत्न उत्साहः । ज्ञेये वदते । गेहे वदते । तद्विषयमुत्सा-
हमाविष्करोतीत्यर्थः । विमतिर्नानामतिः । ज्ञेये विवदन्ते । गेहे विवदन्ते ।
विमतिपतिता विचित्रं भाषन्तइत्यर्थः । उपमन्त्रणं रहस्यपच्छन्दनम् । कुल-
भार्यामुपवदते । परदारानुपवदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः । एतेष्विति किम् ।
यत्किं चिद्वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

वद इति वर्त्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणं तत्र वर्त्तमानादु-
दतेरात्मनेपदं भवति । ननु वद व्यक्तायां वाचीत्येव पठ्यते तत्र किं व्यक्तवा-
चामिति विशेषणेन । प्रसिद्धपसंयहार्यमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रसि-
द्धाः तेषां समुच्चारणे यथा स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । संप्रवदन्ते क्षत्रियाः ।
व्यक्तवाचामिति किम् । संप्रवदन्ति कुकुटाः । समुच्चारणइति किम् । ब्राह्म-
णो वदति । क्षत्रियो वदति ॥

अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥

वद इति व्यक्तवाचामिति च वर्त्तते । अनुपूर्वादुदतेरकर्मकाद्व्यक्तवाचिष-
यादात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुवदते मौदः पैप्पलादस्य ।
अनुः सादृश्ये । यथा कलापोधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अकर्मकादिति
किम् । पूर्वमेव यत्सुखदितमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदतिवीणा ॥

विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वर्त्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलापात्मके
व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्त्तमानादुदतेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभा-
षेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः । विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौहूर्त्ताः ।
विप्रवदन्ति मौहूर्त्ताः । युगपत्परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रलाप-
इति किम् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येव । विप्रवदन्ति शकुनयः ।
समुच्चारणइत्येव । क्रमेण मौहूर्त्ता मौहूर्त्तेन सह विप्रवदन्ति ॥

अवाद्गुः ॥ ५१ ॥

गृ निगरणइति तुदादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न तु गृ शब्दइति क्र्यादि-
पठितस्य । तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । शेषादिति परस्मैपदे प्राप्ते ।
अवपूर्वाद्गिरतेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते । अवगिरते । अवगिरन्ते । अवा-
दिति किम् । गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

य इति वर्त्तते । संपूर्वाद्गिरतेः पतिज्ञाने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति ।
प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । शतं संगिरते । नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिज्ञानइति किम् ।
संगिरति यासम् ॥

उदश्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्म-
नेपदं भवति । गेहमुच्चरते । कुटुम्बमुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते । उत्क्रम्य गच्छ-
तीत्यर्थः । सकर्मकादिति किम् । बाष्पमुच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिरुच्यते तथा चरतेरर्थद्वारकोयोगः । अश्वेन संचरते । तृतीयायुक्तादिति किम् । उभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च देवत । यदप्यत्र तदर्थयोगः संभवति तृतीया तु न श्रूयतइति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

दाणं दाने परस्मैपदी ततः संपूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । वक्तव्यमेवैतत् । अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दास्या संप्रयच्छते । वृषत्या संप्रयच्छति । कामुकः सन् दास्ये ददातीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थइति किम् । पाणिना संप्रयच्छति । समः प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति । सम इति विशेषणे षष्ठी न पञ्चमी ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । पाणियहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते न स्वकरणमात्रम् । भार्यामुपयच्छते । स्वकरणइति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञा श्रु स्मृ दृश् इत्येतेषां सचन्तानामात्मनेपदं भवति । तत्र जानातेरपह्वे ज्ञ इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितं श्रुदृशोरपि समो गम्यच्छीत्यत्र विहितं तस्मिन्विषये पूर्ववत्सन इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरतेः पुनरप्राप्तएव विधानम् । धर्मे जिज्ञासते । गुहं श्रुश्रूषते । नष्टं सुस्मूषते । नृपं दिदृक्षते । सन इति किम् । जानाति । शृणोति । स्मरति । पश्यति ॥

नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥

पूर्वेण योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिध्यते । अनुपूर्वोर्ज्ञानान्तेः सचन्तादात्मनेपदं न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः संपद्यते । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम् । धर्मे जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वाच्छृणोतेः सचन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । उपसर्गगृहणं चेदं, तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति । देवदत्तं प्रति श्रुश्रूषते ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

शद् शतने परस्मैपदी तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शदिर्यः शिद्वावी शितो वा संबन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते । शीयेते । शीयन्ते । शित इति किम् । अशत्स्यत् । शत्स्यति । शिशत्सति ॥

स्त्रियतेर्लुङ्लिटौश्च ॥ ६१ ॥

मृड् प्राणत्यागे । डित्त्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम् । स्त्रियतेर्लुङ्लिटौः शितश्चात्मनेपदं भवति अन्यत्र न भवति । अमृत । मृषीष्ट । शितः खल्वपि । स्त्रियते । स्त्रियेते । स्त्रियन्ते । नियमः किमर्थः । मरिष्यति । अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वा यो धातुः आत्मनेपदी तद्वत्सचन्तादात्मनेपदं भवति । येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सचन्तादपि भवति । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते । सचन्तादपि तदेव निमित्तम् । आसि-सिपते । शिशयिपते । नेर्विशः । निविशते । निविविचते । आङ् उद्गमने । आक्रमते । आचिक्रंसते । इह न भवति । शिशत्सति । मुमूर्शति । नहि शदि-स्त्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तं किं तर्हि शिदाद्यपि तच्चेह नास्ति । यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तत्सचन्तेष्वनिमित्तम् । अनुचिकीर्षति । पराचिकीर्षति । इह जुगुप्सते मीमांसते इति अनुदात्तेत इत्येव सिद्धमात्मनेपदमवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । आम् प्रत्ययो यस्मात्सोयमान्प्रत्ययः आम्प्रत्ययस्येव धातोः कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईक्षांचक्रे । ईक्षांचक्रे । यदि विध्यर्थमेतत् तर्हि उदुब्जांचकार उदुब्भांचकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयमनेन क्रियते । विधिर्नियमश्च । कथम् । पूर्ववदिति वर्त्तते । स द्वितीयो यत्नो नियमार्थो भविष्यति । कृज इति किम् । ईक्षामास । ईक्षांबभूव । कथं पुनरस्यानुप्रयोगो यावता कृज्वानुप्रयुज्यते लिटीत्युच्यते । कृजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र विज्ञायते । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः । अभूततद्भावे कृष्वस्तियोगे संपद्वत्कर्त्रि च्छिरितिकृशब्दादारभ्य यावत् कृजो द्वितीयवृत्तीयेति अकारः ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

युजिर् योगे स्वरितेत् तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् ।

अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । प्र उप इत्येवंपूर्वाद् युजेरयजपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । अयजपात्रेऽपि किम् । दृष्टुं न्यञ्जि पात्राणि प्रयुनक्ति । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् । संयुनक्ति ॥

समः दणुवः ॥ ६५ ॥

दणु तेजने परस्मैपदी ततः संपूर्वादात्मनेपदं भवति । समो गम्यच्छि इत्यत्रैव कस्माच्च पठितः । अकर्मकादिति तत्र वर्तते । संक्षुते शस्त्रम् । संक्षुवाते । संक्षुवते ॥

भुजो ऽनवने ॥ ६६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रूपादौ पठ्यते । तस्मादनवने ऽपालने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । भुङ्क्ते । भुञ्जाते । भुञ्जते । अनवनइति किम् । भुनक्त्येनमग्निराहितः । अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते न तौदादिकस्य भुजो कौटिल्यद्वयस्य । तेनेह न भवति । विभुजति पाणिम् ॥

शोरशौ यत्कर्म शौ चेत्स कर्त्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

शिवश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । एयन्तादात्मनेपदं भवति, कथम्, अशौ यत्कर्म शौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता भवति । अनाध्याने, आध्याने वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । उपसिचन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । शेरिति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किम् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव । कर्मग्रहणं किम् । लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । शौ चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण । यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । कर्त्तति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्रः । अनाध्यानइति किम् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वयमेव । ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते । कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते । कर्तृस्थार्थोयमारम्भः । तथा च रहिः कर्तृस्थक्रियः दृशिः कर्तृस्थभावक उदाहृतः ॥

भीस्म्योर्हनुमये ॥ ६८ ॥

१ अ० १८-२०. न० ६. —

णेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । विभेतेः स्मयतेश्च ग्य-
न्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यस्ततश्चेद्वयं
भवति । भयग्रहणमुपलक्षणार्थं विस्मयोपि तत एव । जटिलो भीषयते । मुण्डो
भीषयते । जटिलो विस्मापयते । मुण्डो विस्मापयते । हेतुभयइति किम् ।
कुञ्चिकयैनं भाययति । रूपेण विस्माययति । अत्र कुञ्चिका भयस्य कारणं न हेतुः ॥

गृध्रिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

णेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । गृध्रु अभिकाङ्क्षायां
वञ्चु गतावित्येतयोर्गन्तयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपदं भवति । प्रलम्भनं
विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते । प्रल-
म्भनइति किम् । श्वानं गर्धयति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्च-
यति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

णेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । लीड् श्लेषणे इति दिवादौ
पठ्यते । ली श्लेषणे इति च ब्रूयादौ । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । लियो
ग्यन्तात्संमानने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति च शब्दात् प्रल-
म्भने च । संमाननं पूजनम् । शालीनीकरणं न्यःभावनम् । जटाभिरालापयते ।
पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तकामुल्लापयते । न्यक्करोतीत्यर्थः । प्रल-
म्भने । कस्त्वामुल्लापयते । विसंवादयतीत्यर्थः । विभाषा लीयतेरिति वात्वं
विधीयते । तदस्मिन्विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः । व्यवस्थितविभाषा हि सा ।
संमाननादिष्विति किम् । बालकमुल्लापयति ॥

मिथ्योपपदात्कृजोभ्यासे ॥ ७१ ॥

णेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । ग्यन्तात्करोतेर्मिथ्योपप-
दादात्मनेपदं भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनःपुनः करणमावृत्तिः । पदं मिथ्या
कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टमसङ्गदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम् ।
पदं सुष्ठु कारयति । कृज इति किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यासइति
किम् । पदं मिथ्या कारयति । सङ्गदुच्चारयति ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

णेरिति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेते ये धातवो
जितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रेति क्रियायाः फलं
क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तच्चेत्कर्त्तुर्लकारवाच्यस्य भवति ।
यजते । पचते । जितः खल्वपि । सुनुते । कुरुते । सर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्ता-

॥ काशिका ॥ १ ॥ ३ ॥

५७

रमभिप्रैति । कर्त्रभिप्रायदति किम् । यजन्ति याजकाः । पचन्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्तुः फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः ॥

अपाद्वदः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते । अपपूर्वाद्वदतेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायापवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलदित्येव । अपवदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफलदति वर्त्तते । णिजन्तादात्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं कारयते । ओदनं पाचयते । कर्त्रभिप्रायदित्येव । कटं कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते । सम् उद आङ् इत्येवंपूर्वाद्ग्रामेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुद्वच्छते । वस्त्रमायच्छते । आङ्पूर्वादकर्मकादाङ् यमहन इति सिद्धमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्यहणम् । अग्रन्थदति किम् । उद्वच्छति चिकित्सां वैद्याः । कर्त्रभिप्रायदित्येव । संयच्छति । उद्वच्छति । आयच्छति ॥

अनुपसर्गाज् ज्ञः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्जानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । गां जानीते । अश्वं जानीते । अनुपसर्गादिति किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति मूढः । कर्त्रभिप्रायदित्येव । देवदत्तस्य गां जानाति ।

विभाषापपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितजित इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले द्योतिते विहितं तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । समीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरमुपपदं तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषा ऽऽत्मनेपदं भवति । स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते । स्वं कटं करोति । स्वं कटं कुर्वते । स्वं पुत्रमपवदति । स्वं पुत्रमपवदते । एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यम् ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वण प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः न परस्मैपदनियमः तत्सर्वतः प्राप्नोति तदर्थमिदमुच्यते । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स शेषः । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात् । अनुदात्त-

५८

॥ काशिका ॥ १ ॥ ३ ॥

हित आत्मनेपदमुक्तम् । आस्ते । शेते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदं भवति । याति । वाति । नेर्विश आत्मनेपदमुक्तम् । निविशते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदम् । आविशति । प्रविशति । कर्त्तरीति किम् । पच्यते । गम्यते । कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति । पच्यते ओदनः स्वयमेव । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइति द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृजः ॥ ७९ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितं तदपवादः परस्मैपदं विधीयते । अनु परा इत्येवंपूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति । अनुकरोति । पराकरोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । अभि प्रति अति इत्येवंपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति । प्रक्षिपति । अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम् । आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । तेनेह न भवति । अभिक्षिप्यते स्वयमेव ॥

प्रावहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत् तत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । प्रपूर्वावृद्धतेः परस्मैपदं भवति । प्रवहति । प्रवहतः । प्रवहन्ति । प्रादिति किम् । आवहते ॥

परेर्मृषः ॥ ८२ ॥

मृष तितिक्षायां स्वरितेत् ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति । परिमृष्यतः । परिमृष्यन्ति । परेरिति किम् । आमृष्यते । वहतिमपि के चिदत्रानुवर्त्तयन्ति । परिवहति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि आङ् परि इत्येवंपूर्वाद् रमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । एतेभ्य इति किम् । अभिरमते ॥

उपाञ्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येष । उपपूर्वाद् रमतेः परस्मैपदं भवति । देवदत्तमुपरमति । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र रमिः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । अकर्मकाद्विभाषां वक्ष्यति सा उपपूर्वादेव यथा स्यात् ॥

विभाषा ऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रम उपादिति च वर्तते । पूर्वेण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते । उपपूर्वाद्रमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति । यावदुक्तमुपरमति । यावदुक्तमुपरमते । निवर्ततइत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुसुभ्यो णोः ॥ ८६ ॥

णिचश्चेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । बुध युध नश जन इङ् प्रु द्रु सु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । अध्यापयति । प्राव-
यति । द्रावयति । स्वावयति । ये ऽत्राकर्मकास्तेषामणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृ-
कादित्येवं सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम् । बोधयति पद्वम् । योधयन्ति
काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । ये ऽत्र चलनार्था अपि तेषां
निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवते ।
प्राप्नोतीति गम्यते । अयो द्रवति । विलीयतइत्यर्थः । कुण्डिका स्रवति ।
स्यन्दतइत्यर्थः । तद्विषयाण्युदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वर्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः पर-
स्मैपदं विधीयते । निगरणमभ्यवहारः । चलनं कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्च-
लनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति । आशयति ।
भोजयति । चलनार्थेभ्यः । चलयति । चोपयति । कम्पयति । अयमपियोगः
सकर्मकार्थः । अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च । अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्ति
देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वर्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः पर-
स्मैपदं विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्ता-
त्परस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः ।
शाययति देवदत्तम् । अणाविति किम् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति
के चित्प्रत्युदाहरन्ति तदयुक्तम् । हेतुमणिचो विधिः, प्रतिषेधोपि प्रत्यास-
त्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवितव्यम् । इदं तु
प्रत्युदाहरणम् । आरौहयमाणं प्रयोजयति । आरौहयते । अकर्मकादिति
किम् । कटं कुर्वणं प्रयोजयति । कारयते । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् ।
शुष्यन्ति ग्रीहयः । शोषयते ग्रीहीनातपः ॥

न पादम्याड्यमाड्यसपरिमुह रुचि नृति वद वसः ॥ ६९ ॥

पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिषेधोयमुच्यते । (यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव न प्रतिषिध्यते । पादमि आड्यम आड्यस परिमुह रुचि नृति वद वस इत्येतेभ्यो एयन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति । तत्र पिबतिर्निगरणार्थः ।) (दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोपि । एषां परस्मैपदं न भवति । पा । पाययते । दमि । दमयते । आड्यम । आयामयते । यमोऽपरिवेषणे इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते । आड्यस । आयासयते । परिमुह । परिमोहयते । रुचि । रोचयते । नृति । नर्तयते । वद । वादयते । वस । वासयते । पादिषु धेट् उपसंख्यानम् ॥ * ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची ॥

वा क्यषः ॥ ६० ॥

लोहितादिडाज्यः क्यषिति वक्ष्यति तदन्ताद्वातोर्वा परस्मैपदं भवति * । लोहितायति । लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते । अथात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमात्मनेपदं लभ्यते । यावता ऽनुदात्तङित इत्येवमादिनां प्रकरणेन तच्चितम् । एवं तर्हि आत्मनेपदमेवान्न विकल्पितं विधीयते, तच्चानन्तरं परस्मैपदप्रतिषेधेन सन्निधापितमिह संबध्यते । तेन मुक्ते शेषात्कर्तरि परस्मैपदं भवति ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ ६१ ॥

वेत्येव । द्युत दीप्तौ तत्साहचर्याद् लुटादयोपि कृपपर्यन्तास्तथैव व्यपदिश्यन्ते । बहुवचननिर्देशादादर्थो भवति । अनुदात्तेत्वाच्चित्यमेवात्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति । व्यद्युतत् । व्यद्योतिष्ठ । अलुठत् । अलोठिष्ठ । लुङीति किम् । द्योतते ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ ६२ ॥

द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते । वृत् वर्तने । वृधु वृद्धौ । श्रु शब्दकुत्सायाम् । स्यन्द प्रसवणे । कृप सामर्थ्ये । एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि च परतो वा परस्मैपदं भवति । वृत् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत । विवर्त्तिषते । वृध् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । वर्द्धिष्यते । अवर्द्धिष्यत । विवर्द्धिषते । स्यसनोरिति किम् । वर्त्तते ॥

लुटि च कृपः ॥ ६३ ॥

वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः । लुटि विधीयते । चकारस्तर्हि

* शेषादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनमित्यपि क्व चित्पाठः ।

॥ काशिका ॥ १ ॥ ४ ॥

६१

स्यसनोरनुकर्षणार्थो न वक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत । तस्मा-
च्चकारः स्यसनोरनुकर्षणार्थः क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा
भवति । कल्प्ता । कल्प्तारौ । कल्प्तारः । कल्प्स्यति । अकल्प्स्यत् । चिल्क-
प्सति । कल्पिता । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत् । विकल्पिष्यते* ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

कडाराः कर्मधारयइति वक्ष्यति आ एतस्मात्सूत्रावधेयैदित ऊर्ध्वमनुक-
मिष्यामः तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसौ । या परा ऽन-
वकाशा च । अन्यत्र संज्ञासमावेशाच्चियमार्थं वचनमेकैव संज्ञा भवतीति । वक्ष्य-
ति ह्रस्वं लघु । भिदि छिदि । भेत्ता । हेत्ता । संयोगे गुरु । शिक्ता । भिक्ता ।
संयोग परस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च । एका संज्ञेति वचनाद्गुरु-
संज्ञैव भवति । अततत्तत् । अररत्तत् । सन्वल्गुनीत्येष विधिर्न भवति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्त्यार्थोवेकस्मिन्युगपत्या-
प्तुतः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन्विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति ।
उत्सर्गापवादनित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य यो-
गस्य विषयो बलवतैव तत्र भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ पर्यायेण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां
वचनमारभ्यते । अतो दीर्घा यञि सुपि चेत्यस्यावकाशः । वृत्ताभ्याम् । पूक्षा-
भ्याम् । बहुवचने कल्पेदित्यस्यावकाशः । वृत्तेषु । पूक्षेष्ु । इहोभयं प्राप्नोति ।
वृत्तेभ्यः । पूक्षेभ्यः । इति । परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

यू स्त्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचक्षते स्त्याख्यौ ।
मूलविभुजादिदर्शनात्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्तं च स्त्याख्यं शब्दरूपं नदी-
संज्ञं भवति । ईकारान्तम् । कुमारी । गौरी । लक्ष्मीः । शार्ङ्गरी । ऊकारान्तम् ।
ब्रह्मबन्धूः । यवागूः । यू इति किम् । मात्रे । दुहित्रे । स्त्याख्याविति किम् ।

* यत्र परस्मैपदं तत्र तासि च कृप इतीदं प्रतिषेधः । यत्रात्मनेपदं तत्रेद् भक्त्येवे-
त्यपि क्व चित्याठः ।

६२

॥ काशिका ॥ १ ॥ ४ ॥

शामणीः । सेनानीः । खलपूः । आख्यायहणं किम् । शब्दार्थे स्त्रीत्वएव यथा
स्यात् पदान्तराख्ये मा भूत् । शामण्ये स्त्रियै । खलप्ये स्त्रियै । नदीप्रदेशा
आणनद्या इत्येवमादयः ॥

नेयडुवड्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिध्यते । स्थितिः स्थानम् । इयडुवडोः
स्थानमनयोरित्यडुवड्स्थानौ तौ यू नदीसंज्ञौ न भवतः स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा ।
हे श्रीः । हे भूः । अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि ॥

वा ऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते । इयडुवड्स्थानौ
यू आमि परतो वा नदीसंज्ञौ न भवतः । श्रियाम् । श्रीणाम् । भुवाम् ।
भूणाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् ॥

डिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसंज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयडुवड्स्थानयोश्च
प्रतिषिद्धा । तस्मान्डिति वा विधीयते । डिति परतो ह्रस्वश्च य्वोः संबन्धी
यः स्त्याख्यौ इयडुवड्स्थानौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः । कृत्ये । कृतये ।
धेन्यै । धेनवे । श्रियै । श्रिये । भुवै । भुवे । अस्त्रीत्येव । स्त्रियै । स्त्याख्या-
वित्येव । अग्नये । वायवे । भानवे ॥

शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्तते । शेषोऽत्र घिसंज्ञो भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा ।
कश्च शेषः । ह्रस्वमिवर्णोवर्णान्तं यच्च स्त्याख्यं स्त्याख्यं च यच्च नदीसंज्ञकं स
शेषः । अग्नये । वायवे । कृतये । धेनवे । असखीति किम् । सख्या । सख्ये ।
सख्युः । सख्यौ * ॥

पतिः समासएव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते पतिशब्दः समास-
एव घिसंज्ञो भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये । समासइति किम् । पत्या ।
पत्ये । एवकार इष्टतो ऽवधारणार्थः । दृढमुष्टिना । दृढमुष्टये ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वेण नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते ।
षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दः छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति । कुलुञ्चानां

* इत उत्तरं "घिप्रदेशाः द्वन्द्वे घीत्येवमादयः" इत्यपि क्व चित्पाठः ॥

॥ काशिका ॥ १ ॥ ४ ॥

६३

पतये नमः । कुलुञ्चानां पत्ये नमः । * पष्ठीग्रहणं किम् । मया पत्या जर-
दृष्टिर्यथासः । छन्दसीति किम् । ग्रामस्य पत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । ह्रस्वमक्षरं
लघुसंज्ञं भवति । भेत्ता । केत्ता । अचीकरत् । अजीहरत् । लघुप्रदेशाः पुगन्त-
लघूपथस्य चेत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते ।
संयोगे परतो ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञं भवति । कुण्डा । शिक्ता । भिक्ता । गुरुप्रदेशाः
गुरोश्च हल इत्येवमादयः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोगइति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चाक्षरं गुरु-
संज्ञं भवति । ईहांचक्रे । ईत्वांचक्रे ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं
प्रत्यये परतोङ्गसंज्ञं भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । करिष्यति । हरिष्यति । औपगवः ।
कापटवः । यस्मादिति संज्ञिनिर्द्देशार्थं, तदादीतिसंबन्धात् । प्रत्ययग्रहणं
किम् । न्यविशत । व्यक्रीणीत । नेर्विश इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा
स्यात् । विधियग्रहणं किम् । प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत् । स्त्री इयती । तदा-
दिवचनं स्यादिनुमर्थम् । करिष्यावः । करिष्यामः । कुण्डानि । पुनः प्रत्ययग्र-
हणं किमर्थम् । लुप्तप्रत्यये मा भूत् । स्वर्यम् । अङ्गप्रदेशा अङ्गस्येत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुबन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं
भवति । ब्राह्मणाः पचन्ति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थम् । गौरी ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशाः पदस्य पदादि-
त्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्यइति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः
पदसंज्ञं भवति । क्यच् । राजीयति । क्यङ् । राजायते । क्यष् । चर्मायति ।

* क्षेत्रस्य पतये नमः । क्षेत्रस्य पत्ये नम इत्यपि क्व चिदुदाहरणम् ॥

चर्मायते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत् । वाच्यति । सुच्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यचि भमिति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति । भवतष्टकस्यै । भवदीयः । उर्णायुः । उर्णायुः ।

६ चतोरण्ये कृन्दसि घस् । चत्वियः ॥ ओर्णिताः परतया उव तयशने
अने दमनुवर्तनायचि स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य आ कपः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम् । राजभिः । राजत्वम् । राजता । राजतरः । राजतमः । असर्वनामस्थानइति किम् । राजानौ । राजानः ॥

यचि भस् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थानइति वर्तते । पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादो भसंज्ञा विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति । यकारादौ । गार्ग्यः । वात्स्यः । अजादौ । दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥ नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ नभइव नभस्वत् । अङ्गिराइव अङ्गिरस्वत् । मनुरेव मनुष्वत् ॥ वृषण्वस्वश्वयोः ॥ * ॥ वृषचित्येतत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति कृन्दसिविषये । वृषण्वसुः । वृषण्वस्य मेने । भप्रदेशाः भस्येत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्वर्थेप्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति । उदश्वित्वान् घोषः । विद्युत्वान् बलाहकः । सकारान्तम् । यशस्वी । पयस्वी । तसाविति किम् । तत्त्वान् यामः ॥

अयस्मयादीनिच्छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि कृन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भपदसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मयं वर्म । अयस्मयानि पात्राणि । क्व चिदुभयमपि भवति । स सुष्टुभा स चक्रता गणेन । यदत्त्वात्कुत्वं भत्वाञ् जश्त्वं न भवति । कृन्दसीति किम् । अयोमयं ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

व्याघ्रातिपदिकात्स्वादयः लस्य तिबादय इति सामान्येन बहुवचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुवचनं भवति ।

॥ काशिका ॥ १ ॥ ४ ॥

६५

बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्था वाच्यास्तदीये बहुत्वे बहुवचनं कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः । ब्राह्मणाः पठन्ति । यत्र च संख्या संभवति तत्रायमुपदेशः । अत्रय्येभ्यस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्तएव ॥

द्वैकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति एकत्वे एकवचनं भवति । ब्राह्मणौ पचतः । ब्राह्मणः पचति ॥

कारके ॥ २३ ॥ क्रियान्वयि कारकम्

कारकइति । विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते । कारकइत्यधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारकइत्येवं तद्वेदितव्यम् । कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः । कारकं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । कस्य हेतुः । क्रियायाः । वक्ष्यति ध्रुवमपाये ऽपादानम् । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । कारकइति किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति । कुड्यस्य पिण्डः पतति । अकथितं च । अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति । माणवकं पत्न्यां पृच्छति । कारकइति किम् । माणवकस्य पितरं पत्न्यां पृच्छति । कारकसंज्ञद्वये चानेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपाये ऽपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुवं यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । सार्थाद्वीनः । रथात्पतितः ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्विरमति । धर्मात्ममाद्वति । अपादानप्रदेशा अपादाने पञ्चमीत्येवमादयः ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

बिभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । चैरेभ्यो बिभेति । चैरेभ्य उद्विजते । त्रायत्यर्थानाम् । चैरेभ्यस्त्रायते । चैरेभ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किम् । अरण्ये बिभेति । अरण्ये त्रायते ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे ऽसोढो यो ऽर्थः सोढुं न शक्यते तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । अध्ययनात्पराजयते । असोढ इति किम् । शत्रून्यराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितार्थः तत्कारकमपादानसंज्ञं भव-

ति । प्रवृत्तिविघातो वारणम् । यवेभ्यो गां वारयति । यवेभ्यो गां निवर्त्तय-
यति । ईप्सित इति किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

अन्तर्द्वौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्द्विः । अन्तर्द्विनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कार-
कमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्वत्ते । उपाध्यायाचिलीयते । मा-
मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति निलीयते । अन्तर्द्वौविति किम् । चौरौच दिदृक्षते ।
इच्छतियहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उप-
योगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते ।
उपाध्यायादागमयति । उपयोगदिति किम् । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता जायमानः तस्य या
प्रकृतिः कारणं हेतुः तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शृङ्गाच्छरो जायते ।
गोमयादृश्विको जायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्त्तुरिति वर्त्तते । भवनं भूः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भूकर्त्तुः प्रभवो
यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । काश्मीरेभ्यो वि-
तस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यतइत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वदातिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां ददाति ।
माणवकाय भिक्षा ददाति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ क्रियायापि यम-
भिप्रैति स संप्रदानम् । आद्वाय निगर्हते । युद्वाय संनह्यते । पत्ये शेते । संप्र-
दानप्रदेशः चतुर्थो संप्रदानइत्येवमादयः ॥ कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदा-
नस्य च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुचिना ममानार्था रुच्यर्थाः । अन्यकर्तृको ऽभिलाषो रुचिः । रुच्यर्थानां
धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय
रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय स्वदते पूषः । देवदत्तस्याभिलाषस्य मोदकः
कर्त्ता । प्रीयमाण इति किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघहुङ्स्याशपां जीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघ हुङ् स्या शप इत्येतेषां जीप्स्यमानो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदान-
संज्ञं भवति । जीप्स्यमानो जपयितुमिष्टमाणा बोधयितुमभिप्रेतः । देवदत्ताय
श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव जपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं
देवदत्ताय हुते । यज्ञदत्ताय हुते । देवदत्ताय तिष्ठते । यज्ञदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय
शपते । यज्ञदत्ताय शपते । जीप्स्यमान इति किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

धारैरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो यो ऽर्थः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । उत्त-
ममृणं यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणं, यदीयं धनं, धनस्वामी प्रयोक्ता
उत्तमर्णः स संप्रदासंज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । यज्ञदत्ताय शतं
धारयति । उत्तमर्ण इति किम् । देवदत्ताय शतं धारयति यामे ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां, चुरादावदन्तः पठ्यते, तस्य ईप्सितो यो ऽर्थस्तत्कारकं
संप्रदानसंज्ञं भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । कृतेभ्यः
स्पृहयति । ईप्सित इति किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

अमर्षः क्रोधः । अपकारो द्रोहः । अक्षमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्कार-
णमसूया । क्रुधाद्वर्ष्यानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
क्रोधस्तावत्कोप एव, द्रोहादयोपि कोपप्रभावा एव गृह्यन्ते । तस्मात्सामान्येन
विशेषणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति । देव-
दत्तायेर्ष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् । भार्यामीर्ष्यति ।
मैनामन्यो द्राक्षीदिति ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण संप्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोरुप-
सर्गसंबद्ध्योऽर्थं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्तमभिक्रुध्यति । देवदत्त-
मभिद्रुह्यति । उपसृष्टयोरिति किम् । देवदत्ताय क्रुध्यति । यज्ञदत्ताय द्रुह्यति ॥

राधीक्ष्योऽर्थस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीक्षेच्च कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, यस्य विप्रश्नः, विविधः
प्रश्नः विप्रश्नः, स कस्य भवति, यस्य शुभाशुभं पृच्छ्यते । देवदत्ताय राधति ।
देवदत्तायेवते । नैमित्तिकः पृष्ठः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वस्य शृणोतेः कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, पूर्वस्य कर्त्ता । प्रतिपूर्वं आङ्पूर्वश्च शृणोतिभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्त्तते । स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति । देवदत्ताय गामाशृणोति । प्रतिज्ञानीतइत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्त्तेति वर्त्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च शृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्तृभूतं संप्रदानसंज्ञं भवति । हेत्वे ऽनुशृणाति । होता प्रथमं शंसति तमन्यः प्रोत्साहयति । अनुगरः प्रतिगर इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तते । हेत्वे ऽनुशृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियाप्रसिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति । तमव्यहणं किम् । गङ्गायां घोषः । कूपे गर्गकुलम् । करणप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति चकारात्करणसंज्ञं च । अक्षान्दीव्यति । अक्षैर्दीव्यति ॥

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वर्त्तते । पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां संप्रदानसंज्ञा पक्षे विधीयते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां संप्रदानसंज्ञं भवति । परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना स्वीकरणं नात्यन्तिकः क्रय एव । शताय परिक्रीतो ऽनुब्रूहि । शतेन परिक्रीतो ऽनुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीतो ऽनुब्रूहि । सहस्राय परिक्रीतो ऽनुब्रूहि ॥

आधारे ऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आधियन्ते ऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः । कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोर्धा-रणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । कटे आस्ते । कटे शंते । स्यात्यां पचति । अधिकरणप्रदेशाः सप्तम्यधिकरणे चेत्येवमादयः ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां शीङ्स्था आस् इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । याममधिगते । याममधितिष्ठति । पर्वतमध्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । यामभिनिविशते । कथं कल्याणे ऽभिनिवेशः, पापेभिनिवेशः, याया संज्ञायस्मिन्यस्मिन् संज्ञिन्यभिनिविशतइति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते परिक्रियणे संप्रदानमन्यतरस्यामित्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥

उप अनु अधि आङ् इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । याममुपवसति सेना । पर्वतमुपवसति । याममनुवसति । याममधिवसति । याममावसति ॥ वसेरश्रयर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ यामे उपवसति । भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटं करोति । यामं गच्छति । कर्तुरिति किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा न कर्तुः । तमब्रह्मणं किम् । पयसौदनं भुङ्क्ते । कर्मैत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा ऽऽधारस्यैव हि स्यात् । गेहं प्रविशतीति । ओदनं पचति सक्तून्पिबतीत्यादिषु न स्यात् । पुनः कर्मग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति । कर्मप्रदेशाः कर्मणि द्वितीयेत्येवमादयः ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सितं द्वेष्यमितरञ्च । विषं भक्षयति । चौरान्यश्रयति । यामं गच्छन् वृत्तमूलान्युपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति । केनाकथितं, मपादानादिविशेषकथाभिः । परिगणनं कर्तव्यम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभित्तिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदुक्तीर्त्तितमाचरितं कविना ॥ अकथितम्

उपयुज्यतइत्युपयोगः, पयः प्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि, तस्योपयुज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते । पाणिना कांस्यपात्राणां दोषिध पयः । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्माच्च भवति । नैतदस्ति । विहिता हि तत्र करणादिसंज्ञा । तदर्थमाह । अपूर्वविधाविति । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते । ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानं कर्म धर्मादिकं,

तेन यत्संबध्यते, तदकीर्तितमाचरितं कविना, तदकथितमुक्तं सूत्रकारेण ।
 दुहि, गां दोग्धि पयः । याचि, पौरवं गां याचते । रुधि, गामवरुणद्वि व्रजम् ।
 प्रच्छि, माणवकं पन्थानं पृच्छति । भित्ति, पौरवं गां भित्ति । चिञ्, वृक्षमव-
 चिनोति फलानि । ब्रुवि, माणवकं धर्मं ब्रूते । शासि, माणवकं धर्ममनुशास्ति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि

कर्त्ता स णौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां
 च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्त्ता स अण्यन्तानां
 कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति माणवको ग्रामम् । गमयति माणवकं ग्रामम् । याति
 माणवको ग्रामम् । यापयति माणवकं ग्रामम् । गत्यर्थेषु नीवहोः प्रतिषेधो
 वक्तव्यः ॥ * ॥ नयति भारं देवदत्तः । नाययति भारं देवदत्तेन । वहति भारं
 देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥ वहरनियन्तृकर्त्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
 प्रतिषेधो मा भूत् । वहन्ति यवान् बलीवर्दाः । वाहयति यवान् बलीवर्दानिति ।
 बुद्धि । बुध्यते माणवको धर्मम् । बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको
 धर्मम् । वेदयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमध्यवहारः । भुङ्क्ते माणवक आद-
 नम् । भोजयति माणवकमोदनम् ॥ अश्नाति माणवक आदनम् । आशयति माण-
 वकमोदनम् ॥ आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अत्ति माणवक आद-
 नम् । आदयते माणवकेनौदनम् । खादति माणवकः । खादयति माणवकेन ॥
 भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्षयति पिण्डो देवदत्तः । भक्षयति
 पिण्डो देवदत्तेनेति । अहिंसार्थस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यं, भक्ष-
 यन्ति बलीवर्दान्सस्यम् । शब्दकर्मणाम् । अधीते माणवको वेदम् । अध्याप-
 यति माणवकं वेदम् । पठति माणवको वेदम् । पाठयति माणवकं वेदम् ।
 अकर्मकाणाम् । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । शाय-
 यति देवदत्तम् । एतेषामिति किम् । पचत्योदनं देवदत्तः । पाचयत्योदनं
 देवदत्तेनेति । अण्यन्तानामिति किम् । गमयति देवदत्तो यज्जदत्तं, तमपरः
 प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्जदत्तं विष्णुमित्रः ॥

हूक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्त्ता स णाविति वर्त्तते । हरतेः करोतेश्चाण्यन्तयोः कर्त्ता
 स अण्यन्तयोरन्यतरस्यां कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः । हारयति भारं
 माणवकं माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः । कारयति कटं देवदत्तं
 देवदत्तेनेति वा ॥ अभिवादिदशोरात्मनेपदउपसंख्यानम् ॥ * ॥ अभिवदति
 गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्त देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति भृत्या राजा-

॥ काशिका ॥ १ ॥ ४ ॥

८१

नम् । दर्शयते भृत्यान् राजानं दर्शयते भृत्यैरिति वा । आत्मनेपदइति किम् । दर्शयति चैत्रं मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वाद् द्वितीयैव । अभिवादयति गुरुं माणवकेन पिता । अप्राप्तविकल्पत्वानृतीयैव ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते । अगुणीभूतो यः । क्रियाप्रसिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति । कर्तृप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः । निपातनात्समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको यो ऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति चकारात्कर्तृसंज्ञं च । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वाणं प्रयुङ्गे । कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशाः हेतुमति चेत्येवमादयः ॥

प्राग्नीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

अधिरीश्वरइति वक्ष्यति प्रागेतस्मादवधेयानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति “चादयो ऽसत्त्वे” च वा ह अह । प्राग्बचनं संज्ञासमावेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्सह निपातसंज्ञा समाविशति । रेफोच्चारणमीश्वरे तोसुन्कसुनावित्ययमवधिर्मा विज्ञायाति ॥

रीश्वराद्धीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोपि सः ।

समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

चादयो ऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते । प्रसज्य प्रतिषेधो यं, सत्त्वमिति द्वयमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । सूपत् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कच्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकिम् । नकिम् । माङ् । माङो ङकारो विशेषणार्थो माङि लुङिति । इह न भवति । मा भवतु, मा भविष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वे । द्वै । रै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । वषट् । स्वधा । ओम् । किल । तथा । अथ । सु । स्म । अस्मि । अ । इ । उ । छ । ल । ए । ऐ । ओ । औ । अम् । तक् । उञ् । उक्ञ् । वेलायाम् । मात्रायाम् । यथा । यत् । यम् । तत् । किम् । पुरा । अद्वा । धिक् । हाहा । हे । है । प्याट् । पाट् । थाट् । अहो । उताहो । हो । तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहो । अयो । ननु ।

मन्ये । मिथ्या । असि । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वत् । चन । बत ।
 इह । आम् । शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् । सुकम् । सत्यम् ।
 अतम् * । अट्टा । इट्टा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु । कथम् ।
 कुतः । कुत्र । अव । अनु । हाहौ । हैहा । ईहा । आहोस्वित् । कम्बट् । खम् ।
 दिष्ट्या । पशु । वट् । सह । आनुषक् । अङ्ग । फट् । ताजक् । अये । अरे ।
 चटु । बाट् । कुम् । खुम् । घुम् । हुम् । आर्दम् । शीम् । सीम् । वै । † उप-
 सर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः ।

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥

अत्र उपसर्गात् इति तत्त्वं न भवति । दुर्नीतम् । दुर्नेयः । दुर्निर्णयः ।
 उपसर्गादिति णत्वं न भवति । असत्त्वइति किम् । पशुर्वै पुरुषः । पशुः पुरो-
 ङाशः । निपातप्रदेशाः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयो ऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् । अनु ।
 अव । निस् । दुस् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि ।
 प्रति । परि । उप । पृथग्योगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम् । उपसर्गाः क्रियायो-
 गइति चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्वइत्येव । परा जयति सेना ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति ।
 प्रणायकः । परिणायकः । क्रियायोगइति किम् । प्रगतो नायको ऽस्माद्वेशात्
 प्रनायको देशः ॥ मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ मरुद्विदत्तो मरु-
 त्तः । संज्ञाविधानसामर्थ्यादनजन्यत्वेऽपि अत्र उपसर्गात् इति तत्त्वं भवति ।
 अच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ आत्रश्चोपसर्गइति अङ् भवति । अट्टा । उप-
 सर्गप्रदेशा उपसर्गं घोः किरित्येवमादयः ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्य । प्रकृतम् । प्रक-
 रोति । योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरत्र गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञा

* अतमित्येतदुत्तरं "वाकिर्, नकिर्, आङ्, "अ, मा, नो, ना, प्रतिषेधे,"उत्त, दत्त,"
 इत्येते क्व चित् पुस्तके दृश्यन्ते ।

† त्वे, तुवै, न्वे, नुवै, अध, अधस्, स्मि, अच्छ, अदत्, दत्त, हेहे, हैहे, नो, म, आस्,
 शस्, शुक्म, सम्, वव, वात्, डिकम्, हिनुक्, वशम्, शिकम्, श्वकम्, सनुकम्, नुकम्,
 अन्त, द्यो, मुक्, भाजक्, अले, वद, वाद्, कोम्, एते ऽधिकाः पुस्तकान्तरेषु ।

मां भूत् । ऊरीस्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्या मस्तिर्यच्पर इति षत्वं प्रसज्येत । चकारः संज्ञासमावेशार्थः । प्रणीतम् । अभिषिक्तम् । गतिरनन्तर इति स्वर उपसर्गादिति णत्वषत्वे च भवतः । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनस्तस्युतं वासो देयम् । गतिर्गताविति निघातो भवति । चनोहितः । गतिरनन्तर इतिस्वरः । गतिप्रदेशाः कुगतिप्रादय इत्येवमादयः ॥

ऊर्यादिच्छिडाचञ्च ॥ ६१ ॥

ऊर्यादयः शब्दाः च्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति । च्छिडाचोः ह्रस्वस्तियोगे विधानं तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसंज्ञा विधीयते । ऊरीउरीशब्दावङ्गीकरणे विस्तारे च । ऊरीकृतम् । ऊरीकृतम् । यदूरीकरोति । उरीकृतम् । उरीकृतम् । यदुरीकरोति । पापी । ताली । आताली । वेताली । धूसी । शकला । संशकला । ध्वंसकला । भ्रंशकला । एते शकलादयो हिंसायाम् । शकलाकृतम् । संशकलाकृतम् । ध्वंसकलाकृतम् । भ्रंशकलाकृतम् । गुलुगुधा पीडार्थं । गुलुगुधाकृतम् । सजूः संहार्यं । सजूःकृतम् । फलू, फली, विक्ली, आक्ली, इति विकारे । फलूकृतम् । फलीकृतम् । विक्लीकृतम् । आक्लीकृतम् । आलोष्टी, कराली, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मस्मसा, मसमसा, एते हिंसायाम् । वषट् । वौषट् । औषट् । स्वाहा । स्वधा । बन्धा । प्रादुस् । अत् । आविस् । च्यन्ताः खत्वपि । शुक्लीकृतम् । शुक्लीकृतम् । यच्छुक्लीकरोति । डाच् । पटपटाकृतम् । पटपटाकृतम् । यत्पटपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञं भवति । खादूत्य । खादूतम् । यत् खादूरोति । अनितिपरमिति किम् । खादिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः * । परिभवौदासीन्यमनादरः । आदरानादरयोर्यथाक्रमं सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः । सत्कृतम् । सत्कृतम् । यत्सत्करोति । असत्कृतम् । असत्कृतम् । यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति किम् । सत्कृत्वाकाण्डं गतः । असत्कृत्वा काण्डं गतः ॥

भूषणे ऽलम् ॥ ६४ ॥

* प्रीतिसंभ्रम इति पाठान्तरम् ।

अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्यं पर्याप्तौ भूषणे चेति विशेषणमुपादीयते ।
भूषणे यो ऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलंश्रुत्य । अलंश्रुतम् । यदलं-
करोति । भूषणइति किम् । अलं भुक्त्वा आदानं गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तःशब्दो ऽपरिग्रहेर्धे गतिसंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणं तदभावे
गतिसंज्ञा विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अपरिग्रहइति किम् ।
अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिग्रह गत इत्यर्थः । अन्तःशब्दस्याङ्कि-
विधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ अन्तर्दुः । अन्तर्द्विः । अन्तर्णयति ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणेशब्दो मनस्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञो भवतः । कणेश्रुत्य पयः
पिबति । मनोहृत्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः । श्रद्धा
प्रतिहतेत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघातइति किम् । कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः ॥

पुरो ऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दो ऽव्ययं स गतिसंज्ञो भवति । समासस्वरो-
पचाराः प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य । पुरस्कृतम् । यत्पुरस्करोति । अव्ययमिति
किम् । पूः, पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तंशब्दो मकरान्तो ऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते स गतिसंज्ञो भवति ।
अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति । अस्तंगतानि धनानि । यदस्तंगच्छति । अव्यय-
मित्येव । अस्तं काण्डम् । क्षिप्तमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दो ऽव्ययमभिशब्दस्यार्थे वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ
च गतिसंज्ञो भवति । अच्छगत्य । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । वदतौ ।
अच्छोद । अच्छोदितम् । यदच्छवदति । अव्ययमित्येव । उदकमच्छं गच्छति ॥

अदो ऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदःशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति । उपदेशः परार्थः
प्रयोगः । स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामृशति तदा नास्त्युपदेश इति सो ऽस्य
विषयः । अदःकृत्य । अदःकृतम् । यददःकरोति । अनुपदेशइति किम् । अदः
कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ॥

तिरो ऽन्तर्द्वौ ॥ ७१ ॥

अतर्द्विर्व्यवधानम् । तत्र तिःशब्दो गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूय ।

तिरोभूतम् । यत् तिरोभवति । अन्तर्द्विविति किम् । तिरो भूत्वा स्थितः ।
पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृजि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्विविति वर्तते । प्राप्तविभाषेयम् । तिरःशब्दः करोतौ परतो विभाषा
गतिसंज्ञो भवति । तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति । तिर-
स्कृत्वा । तिरःकृत्वा । अन्तर्द्विवित्येव । तिरः कृत्वा काष्ठं तिष्ठति ॥

उपाजेन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृजितीति वर्तते । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ
दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते तौ कृजि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य ।
उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृजितीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृजि विभाषा
गतिसंज्ञानि भवन्ति । साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् ॥ * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षा-
त्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा ।
लोचना । विभाषा । संपत्का । आस्था । अमा । अद्रा । प्राजया । प्राजरुहा ।
वीजर्या । वीजरुहा । संसर्या । अर्थे । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् ।
आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंयोगेन लवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते । अनौ ।
वशे । विकम्पने । विहसने । प्रहसने । प्रतपने । प्रादुस् । नमस् । आविस् ॥

अनत्याधानउरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषाकृजितीति वर्तते । अनत्याधानमुपश्लेषणं तदभावेऽनत्याधाने उर-
सिमनसी शब्दौ विभाषा कृजि गतिसंज्ञौ भवतः । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मन-
सिकृत्य । मनसि कृत्वा । अनत्याधानइति किम् । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृजितीति वर्तते । चकारादनत्याधानइति च । मध्ये पदे निवचने
इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृजि गतिसंज्ञा भवन्ति । मध्येकृत्य । मध्ये
कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनं वचनाभावः । निवचनेकृत्य । निवचने कृ-
त्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधानइत्येव । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते ॥

नित्यं हस्तेपाणौपयमने ॥ ७७ ॥

कृजितीति वर्तते हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृजि नित्यं गतिसंज्ञौ
भवत उपयमने । उपयमनं दारकर्म । पाणौकृत्य । हस्तेकृत्य । दार कर्म
इत्येत्यर्थः । उपयमनइति किम् । हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

कृडीति वर्तते । प्राध्वमिति मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते, तदानु-
कूल्यं बन्धनहेतुकं यदा भवति तदा प्राध्वशब्दः कृजि नित्यं गतिसंज्ञो
भवति । प्राध्वकृत्य । बन्धनइति किम् । प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृजीति वर्तते । जीविका उपनिषदित्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृजि
गतिसंज्ञौ भवतः । जीविकापृत्य । उपनिषत्कृत्य । औपम्यइति किम् । जीविकां
कृत्वा गतः ॥

ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथा चैवोदाहृताः ।
तेष्वहणमुपसर्गार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः ॥

छन्दसि परे ऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेष्वभ्यनुज्ञायन्ते । छन्दसि विषये गत्युप-
सर्गसंज्ञकाः परेषु पूर्वेषु प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं
किं चिदस्ति । केवलं परप्रयोगेण क्रियायोग एषामस्तीति ज्ञायते । याति नि
हस्तिना । हन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाः छन्दसि दृश्यन्ते । आ मन्दैरिन्द्र हरि-
भिर्याहि मयूररोमभिः । आयाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वेदितव्याः । अधिकरीश्वरइति यावदुच्यति । कर्मप्रवच-
नीयप्रदेशाः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्येवमादयः ॥

अनुलक्षणे ॥ ८४ ॥

अनुशब्दो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य संहिता-
मनु प्रावर्षत् । अनडुद्वजमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चन्मजाः । किमर्थमि-
दमुच्यते । यावता लक्षणेत्थंभूताख्यानेति सिद्धैवानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
हेत्वर्थं तु वचनं हेतुवृत्तीयां बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

अनुशब्दस्तृतीयार्थे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नदीमन्ववसिता
सेना । पर्वतमन्ववसिता सेना । पर्वतेन संबद्ध्येत्यर्थः ॥

॥ काशिका ॥ १ ॥ ४ ॥

७७

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते स चोत्कृष्टापेक्षः । तिनेयं हीनोत्कृष्टसंबन्धे संज्ञा विज्ञायते । हीने द्योत्ये ऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनुशाकटाग्रनं वैयाकरणाः । अन्वर्जुनं योद्वारः ॥

उपोधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्दः अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उप धार्यां द्वाणः । उप निष्के कार्षापणम् । हीने । उप शाकटायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अपपरी शब्दो वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः । प्रकृतेन संबन्धिना कस्य चिदनभिसंबन्धो वर्जनम् । अप जिगर्त्तभ्यो वृष्टो देवः । परि । परि जिगर्त्तभ्यो वृष्टो देवः । वर्जनइति किम् । ओदनं परिषिञ्चति ॥

आह्वार्यादावचने ॥ ८९ ॥

आहित्येष शब्दः मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अवधिर्मर्यादा । वचनग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते । आ पाटलिपुत्रादृष्टो देवः । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ सांकाश्यात् । आ मथुरायाः । मर्यादावचनइति किम् । ईषदर्थे क्रियायोगे च मा भूत् ॥

लक्षणोत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ९० ॥

लक्षणे इत्थंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् । वृत्तं परि । वृत्तमनु । इत्थंभूताख्याने । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । भागे । यदत्र मां प्रति स्यात् । मां परि स्यात् । मामनु स्यात् । वीप्सायाम् । वृत्तंवृत्तं प्रति सिञ्चति । परि सिञ्चति । अनु सिञ्चति । लक्षणादिष्विति किम् । ओदनं परिषिञ्चति । अथ परिशब्दयोगे पञ्चमी कस्माच्च भवति पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति । वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृत्तमभि विद्योतते । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृत्तंवृत्तमभि सिञ्चति । अभागइति किम् । भागः स्वीक्रियमाणोऽंशः । यदत्र ममाभिष्यात् तद्वीयताम् । यदत्र मम भवति तद्वीयतामित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य निर्यातनं प्रतिदानम् । प्रतिनिधिवि-

षये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रति यच्छति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ६३ ॥

अधिपरी शब्दो अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते ॥

सुः पूजायाम् ॥ ६४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सु सिक्तं भवता । सु स्तुतं भवता । धात्वर्थः स्तूयते । उपसर्गसंज्ञाश्रयं षत्वं न भवति । पूजायामिति किम् । सुषिक्तं किं तवाध ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ६५ ॥

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात्पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । निष्पक्षेपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अति सिक्तमेव भवता । अति स्तुतमेव भवता । पूजायाम् । अति सिक्तं भवता । अति स्तुतं भवता । शोभनं कृतमित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ६६ ॥

पदार्थं संभावने ऽन्ववसर्गे गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । मात्रा बिन्दुः स्तोकमित्यस्यार्थे ऽपिशब्दो वर्तते । संभावनमधिकार्थवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविच्छेदः । अपि सिञ्चेन्मूलकसहस्रम् । अपि स्तुयाद्वाजानम् । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा । धिञ्जालम् देवदत्तमपि सिञ्चेत्पलाण्डुम् । अपि स्तुयादृषलम् । समुच्चये । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । सिञ्च च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञाबाधनात् षत्वं न भवति ॥ ६१/३/८७ इति नुनभवति

अधिरीश्वरे ॥ ६७ ॥

ईश्वरः स्वामी स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिसंबन्ध कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । तत्र कदा चित्स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदा चित्स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा कृजि ॥ ६८ ॥

अधिः करोतौ विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । यदत्र मामधिकरिष्यति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञापत्ते गतिसंज्ञाबाधनात् तिङि चोदात्तवतीति निधातो न भवति ॥

॥ काशिका ॥ १ ॥ ४ ॥

७२

लः परस्मैपदम् ॥ ९६ ॥

ल इति षष्ठी आदेशापेक्षा । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, भि । सिप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस् । शतृकसू च । परस्मैपदप्रदेशाः सिचि वृद्धिः परस्मैपदमित्येवमादयः ॥

तङानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

तङिति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम् । आन इति शानच्कानचोर्य-
हणम् । पूर्वेण परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तङानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते ।
त, आताम्, भि । थास्, आथाम्, ध्वम् । इट्, वहि, महिङ् । आनः खत्व-
पि । शानच्कानचौ । ल इत्येव । कतीह निघ्नानाः । आत्मनेपदप्रदेशा अनु-
दात्तङित आत्मनेपदमित्येवमादयः ॥ १३१२६

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङोष्टदश प्रत्ययाः नव परस्मैपदसंज्ञकाः नवात्मनेपदसंज्ञकाः तत्र
परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । आत्मनेप-
देष्वपि त्रयस्त्रिकाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, भि, इति
प्रथमः । सिप्, थस्, थ, इति मध्यमः । मिप्, वस्, मस्, इत्युत्तमः । आत्म-
नेपदेषु त, आतां, भि, इति प्रथमः । थास्, आथाम्, ध्वम्, इति मध्यमः । इट्,
वहि, महिङ्, इत्युत्तमः । प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः शेषे प्रथम इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति * एकशः एकैकं पदम् ।
तिबित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । भि इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ।
एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः बहुषु बहुवचनमित्येवमादयः ॥

सुपः ॥ १०३ ॥

तिङां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः संप्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते ।
सुपश्च त्रीणित्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति ।
सु इत्येकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते । त्रीणित्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्ति-
कश्च । विभक्तिप्रदेशा अष्टन आ विभक्तावित्येवमादयः ॥

* तानि तिङस्त्रीणित्रीणि मूल्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्तीत्यपि क्व चि-
त्याहः ।

॥ काशिका ॥ १ ॥ ४ ॥

शुष्मदुपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः ॥ १०५ ॥

लस्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिबादयो विहितास्तेषामयं पुरुषनियमः
क्रियते । शुष्मदुपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे समा-
नाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमाने ऽय्यप्रयुज्यमानेपि मध्यमपुरुषो भव-
ति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अग्रयुज्यमानेपि । पचसि ।
पचथः । पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्ञ ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपु-
रुषो भवति, मन्यतेश्चोत्तमः स चैकवद्वति । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसदति,
नहि भोक्ष्यसे, भुक्तः सोतिग्भिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, नहि यास्यसि,
यातस्तेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोः उत्तममध्यमौ विधीयेते । प्रहा-
सदति किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्यदति । सुष्ठु मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

अस्मदुत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मदुपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेप्यग्रयु-
ज्यमानेपि उत्तमपुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः ।
अग्रयुज्यमानेपि । पचामि । पचावः । पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेषदति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र शुष्मदस्मदी समानाधि-
करणे उपपदे न स्तः तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः । पचन्ति ॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परशब्दो ऽतिशये वर्तते । संनिकर्षः प्रत्यासत्तिः । परो यः संनिकर्षो
वर्णानामर्धमात्राकालव्यवधानं स संहितासंज्ञो भवति । ददुच । मदुच ।
संहिताप्रदेशास्संहितायामित्येवमादयः ॥

विरामो ऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विरामः । विरम्यतेनेनेति वा विरामः । सोवसानसंज्ञो भवति ।
दधि । मधु । वृत्तः । प्लवः । अवसानप्रदेशाः खरवसानयोर्विसर्जनीय इत्येवमादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥ शुभम् ॥

॥ काशिका ॥ २ ॥ १ ॥

६१

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदितव्यः । विधीयतइति विधिः । पदानां विधिः पदविधिः । स पुनः समासादिः । समर्थः शक्तः, विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्यः । अथ वा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्बन्धार्थानां संसृष्टार्थानां विधिर्वेदितव्यः । वक्ष्यति, “द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः” । कष्टं श्रितः, कष्टश्रिनः । समर्थग्रहणं किम् । पश्य देवदत्तकष्टं, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । “तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन” । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । समर्थग्रहणं किम् । करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेन ॥ “चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः” । यूपाय दारु, यूषदारु । समर्थग्रहणं किम् । गच्छ त्वं यूपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे । “पञ्चमी भयेन” । वृकेभ्यो भयं, वृक भयम् । समर्थग्रहणं किम् । गच्छ त्वं मां वृकेभ्यो, भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । “षष्ठी” । राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । समर्थग्रहणं किम् । भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य । “सप्तमी शौण्डैः” । अक्षेणु शौण्डः, अक्षशौण्डः । समर्थग्रहणं किम् । शक्तस्त्वमक्षेणु, शौण्डः पिबति पानागारे । पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन । तिष्ठतु कुमारी, च्छत्रं हर देवदत्तात् । यणादेशो नित्यश्च तु भवति ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्ववति, स्वरे, स्वरलक्षणे कर्तव्ये । तादात्म्यातिदेशेयम् । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति । “आमन्त्रितस्य च” । आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । स ससुप्कस्यापि यथा स्यात् । कुण्डेनाटन् । परशुना वृश्चन् । मद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् । सुबिति किम् । पीड्ये पीड्यमान । आमन्त्रितइति किम् । गेहे गार्ग्यः । परग्रहणं किम् । पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् । अङ्गग्रहणं किम् । यथा मृत्पिण्डीभूतः स्वरं लभेत । उभयोरान्द्रुदात्तत्वं मा भूत् । वत्करणं किम् । स्वाश्रयमपि यथा स्थत् । आं कुण्डेनाटन् । “आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके”-इत्येकान्तरता भवति । स्वरइति किम् । कूपे सिञ्चन् । चर्म नमन् । यत्त्वयस्त्वे प्रति पराङ्गवच्च भवति । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यान-

मननन्तरत्वात् ॥ * ॥ तीक्ष्णया सूच्या सीध्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् ।
अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥

कडारसंशब्दानात्प्राग् यानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदि-
तव्याः । वक्ष्यति । यथा ऽसादृश्ये । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । प्राग्वचनं
संज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशा "स्तृतीयासमास" इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुबिति वर्तते, सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यदित
ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितेति द्वितीयान्तं
श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । सहग्रहणं योगविभा-
गार्थं, तिङापि सह यथा स्यात् । अनुव्यचलत् । अनुप्रावर्षत् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामो ऽव्य-
यीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, "यथा ऽसादृश्ये" । यथावृद्धं ब्राह्मणा-
नामन्त्रयस्व । अन्वर्थसंज्ञा चेयं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्श-
यति । अव्ययीभावप्रदेशा "अव्ययीभावश्चे" इत्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्युत्थार्थाभावात्पयासम्प्रति-
शब्दप्रादुर्भावपश्चादुत्थानिपूर्वयुगपदसादृश्य-
संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप् सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्समर्थेन
सुबन्तेन सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं प्रत्येकं
संबध्यति । विभक्तिवचने तावत् । स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते । अधिस्त्रि ।
अधिकुमारि । सप्तम्यर्थं यदव्ययं तद् विभक्तिवचनम् । समीपवचने । कुम्भस्य
समीपम् । उपकुम्भम् । उपमणिकम् । समृद्धिर्चन्द्रेराधिक्यम् । समृद्धिर्मद्रा-
णाम् । समद्रं, समगधं, वर्तते । व्युत्थिर्चन्द्रेरभावः । गवदिकानामृद्वेरभावः ।
दुर्गवदिकं, दुर्गवनं वर्तते । अर्थाभावो वस्तुनो ऽभावः । अभावो मत्तिका-
णाम् । निर्मत्तिकं, निर्मेशकं, वर्तते । अत्ययो भूतत्वमतिक्रमः । अतीतानि

* सुबन्तस्य पराङ्मुखभावे कर्तव्ये तत्कमानाधिकरणस्योपसंख्यानम् ॥ अनन्तरत्वादि
व प्रमेति । इति पाठान्तरम् ॥ परमुपरिस्थ एव पाठो न्यासात्काठः ।

† अधिकारो ऽयम् । "कडाराः कर्मधारये" इति वक्ष्यति प्रागेतस्माद्-इति पाठान्त-
रम् ।

हिमानि । निहिमं, निःशीतं, वर्तते । असंप्रति, उपभोगस्य वर्तमानकालप्र-
तिषेधः । अतितैसुकम्* । तैसुकमाच्छादनं, तस्यायमुपभोगकालो न भवती-
त्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य । इतिपाणिनिः । तत्पाणिनिः । पाणि-
निशब्दे लोके प्रकाशतइत्यर्थः । पश्चात् । अनुरथं पौदात्म् । रथानां पश्चात् ।
यथार्थं यदव्ययं वर्तते तत्समस्यते । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं
चेति यथार्थाः । योग्यतायाम् । अनुरूपम्^१ रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम् ।
अर्थमर्थं प्रति । प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ । यथाशक्ति^१ आनुपूर्व्यमनुक्रमः ।
अनुज्येष्ठ^१ प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्त्वित्यर्थः । यौग-
प्रक्रमेककालता । सचक्रं धेहि^१ युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः । सादृश्यं तुल्यता ।
किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थइत्येव सिद्धम् । गुणभूतेपि सादृश्ये यथा स्यात् ।
सादृशः सत्या ससखि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समष्टुरन्यः । सब्रह्म^१ बाध-
वाणाम् । सत्तत्रं शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । ससृणमभ्यवहरति ।
सबुसम् । न किं चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोधिकार्थवचनेन प्रतिपा-
द्यते । अन्तवचने । अन्तइति परिग्रहापेक्षया समाप्तिरुच्यते । सामान्यधीते^१ इ-
षेष्टिपशुबन्धम् । पशुबन्धान्तमधीतइत्यर्थः । इयं समाप्तिरसकलेप्यध्ययने भव-
तीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

यथा ऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यथेत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च
समासो भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । येये वृद्धाः । यथायवृद्धम् ।
यथाध्यापकम् । असादृश्यइति किम् । यथा देवदत्तस्तिथा यज्ञदत्तः । यथार्थं
यदव्ययमिति पूर्वणैव सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावदवधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभा-
वश्च समासो भवति । अवधारणमियत्तापरिच्छेदः । यावदमत्र ब्राह्मणानाम-
न्त्रयस्व । यावन्त्यमत्राणि संभवन्ति पञ्च वृद्धा तावत् आमन्त्रयस्व । अवधा-
रणइति किम् । यावद्वृत्तं तावदुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति † ॥

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्रा बिन्दुः स्तोकात्मकमिति पर्यायाः । मात्रार्थं वर्तमानेन प्रतिना भव
सुबन्तं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्त्यत्र किं चित् शाकम् ।

* तैष्टकम् । इति पाठान्तरम् ।

† कियच्छतं त्वया कियच्छतं मयेति पा ।

शकप्रति । सूपप्रति । मानार्थ इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ।
सुबिति । वर्त्तमाने पुनः सुब्यहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्य-
यीभावश्च समासो भवति । कितव्यवहारे समासोयमिष्यते । पञ्चिका नाम
कृतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सर्वे उक्तानाः पतन्त्यवाञ्छे-
षा तदा पातयिता जयति, तस्यैवास्य विघातो ऽन्यथा पाते सति जायते ।
अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जणे, अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि ।
त्रिपरि । परमेण चतुष्परि । पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भविष्यति ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

कितव्यवहारे च एकत्वे ऽक्षशलाकयोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा
भवति । वक्ष्यति “अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपत्रिगते वृष्टो देवः ।
अप त्रिगतेभ्यः ॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि बहिस् अञ्चु इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा सम-
स्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अपत्रिगते वृष्टो देवः । अप त्रिग-
तेभ्यः । परित्रिगतेभ्यः । परि त्रिगतेभ्यः । बहिर्यामम् । बहिर्यामात् । प्राग्या-
मम् । प्राग्यामात् । बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आक्षर्यादाभिविधयोः ॥ १३ ॥

आहित्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्त्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा
समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः । आ
शटलिमुचात् । अभिविधौ । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ कुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नं तद्वर्चिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्त्तमानौ
विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अभ्यग्निं शलभाः पतन्ति ।
अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । अग्निं लक्ष्यीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः ।
लक्षणेनेति किम् । सुगन्धं प्रति गतः । प्रतिनिवृत्त्य सुगन्धमेवाभिमुखं गतः ।
अभिप्रती इति किम् । येनाग्निस्तेन गतः । आभिमुख्यइति किम् । अभ्यङ्गा
भावः । प्रत्यङ्गा भावः । नवाङ्गा इत्यर्थः ॥

॥ काशिका ॥ २ ॥ १ ॥

५५

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवनमशनिर्गतः । अनुरिति किम् । वनं समया । यत्समयेति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् । अव्ययं विभक्तिसमीपेत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थम् ॥

॥ यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणेनेति वर्तते । आयामो दैर्घ्यम् । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षण-भूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुगङ्गं वारा-णासी । अनुयमुनं मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते । आयाम इति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गवादयः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविशेषः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दोहनाय स तिष्ठद्गु कालः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव संब-ध्यन्ते ऽन्यपदार्थं च काले वर्तन्ते । चकारो ऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति परमतिष्ठद्गुत्विति । तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । खलेबुसम् । खलेयवम् । लून-यवम् । लूयमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाण-यवम् । संहृतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । समभूभिः । समपदाति । सुषमम् । विषमम् । निष्पमम् । दुष्पमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । प्राहुम् । प्ररथम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । संप्रति । असंप्रति । पापस-मम् । पुण्यसमम् ॥ इच्च कर्मव्यतिहारे ॥ दण्डादण्डि । मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादो ऽव्ययीभाव आरभ्यते । वाचनान्त्र्य षष्ठी-समासोपि पक्षे ऽभ्यनुज्ञायते । पारमध्यशब्दो षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सन्धियोगेन चानयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । पारं गङ्गायाः, पारेगङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः, मध्येगङ्गम् । षष्ठीसमासपक्षे । गङ्गा-पारम् । गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥

संख्या वंश्येन ॥ १९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकर-

८६

॥ काशिका ॥ २ ॥ १ ॥

णस्य । यदा तु विद्यया तद्वृत्तामभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति ।
द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना । एकाविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययीभा-
वश्च समासो भवति समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गाश्च । द्वियमुनम् । पञ्च-
नदम् । सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थं च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तं, नदीयहणमनुवर्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थं
वर्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषा-
धिकारेऽपि नित्यसमास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गं नाम
देशः । लोहितगङ्गम् । कृष्ण गङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थ इति किम् ।
कृष्णवेण्या संज्ञायामिति किम् । शीघ्रगङ्गा देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञा ऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहे, योनिताङ्गुलं नुक्कमिष्याम-
स्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितातीतपतितेति । कष्टश्रितः ।
पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं महती तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम् । उत्तर-
पदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञा भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः
प्रयोजनम् । पञ्चराजी । दशराजी । द्वादहः । पञ्चगवम् । दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुबन्तं
श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः, कष्ट-
श्रितः । नरकश्रितः । अतीत । कान्तारमतीतः, कान्तारातीतः । पतित ।
नरकं पतितः, नरकपतितः । गत । यामं गतः, यामगतः । अत्यस्त । तरङ्गा-
न्त्यस्तः, तरङ्गात्यस्तः । तुहिनात्यस्तः । प्राप्त । सुखं प्राप्तः, सुखप्राप्तः ।
आपन्न । सुखमापन्नः, सुखापन्नः । दुःखापन्नः ॥ श्रितादिषु गमिगाभ्यादीनामु-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ यामं गमी, यामगमी । यामं गामी, यामगामी । ओदनं
भुभुत्तुः, ओदनभुभुत्तुः ॥

स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्यस्यार्थं वर्तते तस्य द्वितीयया संबन्धोऽनुपपन्न इति

॥ काशिका ॥ २ ॥ १ ॥

८७

द्वितीयायहणमुत्तरार्थमनुवर्तते । स्वयमित्येतत्सुबन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयंधौतौ पादौ । स्वयंविहीनमाव्यम् । ऐकपदमैकस्वयं च समासत्वाद्वति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दे द्वितीयान्तः क्लान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्षेपो निन्दा स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधिकारेपि नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वाशब्दं चेह विमर्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् । सर्व एवाविनीतः खट्वाखट इत्युच्यते । खट्वाखटो आत्मः । खट्वाप्लुतः । अपथप्रस्थित इत्यर्थः । क्षेपइति किम् । खट्वामाखटः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति संबन्धः तत् सुबन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामि-कृतम् । सामिपीतम् । सामिभुक्तम् । ऐकपदमैकस्वयं च समासत्वाद्वति ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया क्लेनेति वर्तते । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्लान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अतत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । काला इति न स्वरूपविधिः । षण्मुहूर्ताश्चराचराः । ते कदा चिदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् । अहरतिष्ठता मुहूर्ताः । अहस्संक्रान्ताः । रात्र्यतिष्ठता मुहूर्ताः । रात्रिसंक्रान्ताः । मासप्रमितस्वन्द्रमाः । मासं प्रमातुमाख्यः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्तते, क्लेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः कृत्स्नसंयोगः कालस्य स्वेन संबन्धिना व्याप्तिः । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्तं सुखम्, मुहूर्तसुखम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुपोति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेनार्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कीदृशेन गुणवचनेन तत्कृतेन, तदर्थकृतेन, तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्खलाखण्डः । शङ्खलाखण्डः । किरिया कायाः, किरिकायाः । अर्थशब्देन । धान्येतार्थः, धान्यार्थः । तत्कृतेनेति किम् । अक्षया कायाः । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वमावान् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्व सदृश सम ऊनार्थ कलह निपुण मिश्र श्लक्ष्ण एतैः सह तृतीयान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्न्यामे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । मासेन पूर्वः, मासपूर्वः । संवत्सरपूर्वः । सदृश । मातृसदृशः । पितृसदृशः । सम । मातृसमः । पितृसमः । ऊनार्थ । माषोनम् । कार्षापणोनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् । कलह । असि-कलहः । वाक्कलहः । निपुण । वाग्निपुणः । आचारनिपुणः । मिश्र । गुड-मिश्रः । तिलमिश्रः । श्लक्ष्ण । आचारश्लक्ष्णः ॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ मासेनावरः, मासावरः । संवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्तते । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वपाधिव्यभिचारार्थं बहुल-ग्रहणम् । कर्तरि । अहिना हतः, अहिहतः । करणे । नखैर्निर्भिचो, नखनि-र्भिचः । परशुना छिन्नः, परशुच्छिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भित्ताभि-क्षितः । बहुलग्रहणं किम् । दात्रेण लूनवान्, परशुना छिन्नवान्, इह समासो न भवति । पादहारको, गलेचोपक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्यवचने ॥ ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमध्यारोपितार्थवचनमधिकार्यवचनम् । कर्तृकरणयोर्न्या तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यते ऽधिकार्यवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्ता । काकपेया नदी । श्वलेक्षः कूपः । करणम् । बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । कण्टकसंचेय ओदनः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ कृत्य-ग्रहणे यण्यतोर्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । काकैः पातव्या इति ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

तृतीयेति वर्तते । व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्त्रवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्त्रं, संस्कारकं व्यञ्ज-नम् । दध्ना उपसिक्त ओदनः, दध्णोदनः । क्षीरोदनः । तृत्तौ क्रियाया अन्त-र्भावोदत्तव्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम् ।

मुडेन मिश्रा धानाः, गुडधानाः । गुडपृथुकाः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थं अर्थं बलि हित सुख रक्षित इत्येतैः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोयमिष्यते । यूपाय दा६, यूपदा६ । कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिरण्यम् । इह न भवति । रन्ध्रनाय स्थाली, अवनहननायोलूखलमिति । चतुर्थी आस्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्यं भवति ॥ अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥ * ॥ ब्राह्मणार्थं पयः । ब्राह्मणार्था यवागूः । बलि । कुबेराय बलिः । कुबेरबलिः । महाराजबलिः । हित । गोहितम् । अश्वहितम् । सुख । गोसुखम् । अश्वसुखम् । रक्षित । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भयशब्देन सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकभ्यो भयम्, वृकभयम् । चौरभयम् । दस्युभयम् ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृकभ्यो भीतः, वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । पूर्वस्यैवायं बहुलपहणस्य प्रपञ्चः । तथा च यामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सरित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥

अपेत अपोढ मुक्त पतित अपत्रस्त इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अपेत । सुखापेतः । अपोढ । कल्पनापोढः । मुक्त । चक्रमुक्तः । पतित । स्वर्गपतितः । अपत्रस्त । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पश इति समासस्याल्पविषयतामाचष्टे । अल्पा पञ्चमी समस्यते न सर्वा । प्रासादात्पतितः, भोक्तादपत्रस्तः, इत्येवमादौ न भवति । कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥

स्तोक अन्तिक दूर इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः कान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोक्र । स्तोकान्मुक्तः । अन्तिक । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्राल्लभ्यः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥ शतसहस्रोपरेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शतात्पदे, परशताः । सहस्रात्पदे, परसहस्राः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । निपातनात्सुडागमः ॥

सप्तमी शैण्डैः ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तं शैण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
 ऋक्षेषु शैण्डो, उच्चशैण्डः । अतधूर्तः । अतकितवः । शैण्ड । धूर्तः । कितवः ।
 व्याह । प्रवीण । संवीत । अन्तर् । अन्तश्शब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते ।
 अधिपटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण* । वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्त-
 र्भावादत्रादिषु अधिकरणे । सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्कबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्तते । सिद्ध शुष्क पक्क बन्ध इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं सम-
 स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सांकाश्य सिद्धः । काम्पित्यसिद्धः । शुष्क ।
 आतपशुष्कः । द्वायाशुष्कः । पक्क । स्यालीपक्कः । कुम्भीपक्कः । बन्ध । चक्रबन्धः ।
 बहुलग्रहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥

ध्वाङ्गेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्गेत्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्गवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते,
 तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थे ध्वाङ्गव, तीर्थेध्वाङ्गः । अन-
 वस्थित इत्यर्थः । तीर्थकाकः । तीर्थेवायसः । क्षेपइति किम् । तीर्थे ध्वाङ्गस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋण्ये ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च
 समासो भवति, ऋण्ये गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैवेष्ट्यते । मासे देयमृणं, मासदेयम् ।
 संवत्सरदेयम् । ज्यहदेयम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थं तेनेहापि समासो
 भवति । पूर्वाङ्गे गेयं साम । प्रातरध्येयो ऽनुवाकः । ऋणइति किम् । मासे
 देया भिन्ना ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
 भवति । संज्ञा समुदायोपाधिः । तेन नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन संज्ञा
 गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । वनेकिंशुकाः । वनेबिल्वकाः । कूपे-
 पिशाचकाः । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् ॥

क्षेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरघयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पु-
 रुषश्च समासो भवति । पूर्वाङ्गकृतम् । अपराङ्गकृतम् । पूर्वात्रकृतम् । अपर-

* संख्याह । मन्थ । समीर । एते शब्दा अप्यत्र पुस्तकान्तरे दृश्यन्ते ।

रात्रिज्ञतम् । अवयवग्रहणं किम्* । अहनि भुक्तम् । रात्रौ वृत्तम् । बहुलग्रह-
णाद् रात्रिवृत्तम्, संध्यागर्जितमित्यादयः ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
तत्रभुक्तम् । तत्रज्ञतम् । तत्रपीतम् । ऐकपदमैकस्वर्यं च समासत्वाद्ववति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निन्दा । क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत् । चापलमेतत्, अनवस्थि-
तत्त्वं तवैतदित्यर्थः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूत्रितम् । भस्मनिहुतम् । निष्कलं
यत्क्रियते तदेवमुच्यते । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् ॥

पात्रेसंमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसंमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति
क्षेपे गम्यमाने । ये चात्र क्तान्तेन सह समासास्तेषां पूर्वैर्णैव सिद्धे पुनः पाठो-
युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु
हि पात्रेसंमितादयश्चेति पठ्यन्ते । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । अवधारणेन
क्षेपो गम्यते । पात्रेऽव संमितां न पुनः क्व चित्कार्येदति । उदुम्बरमशकादिषु
उपमया क्षेपः । मातरिपुरुष इति प्रतिषिद्धसेवनेन । पिण्डाशूरादिषु निरीह-
तया । अव्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोपमः† । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । उदर-
क्रिमिः । कूपकच्छपः । कूपचूर्णकः । अवटकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः ।
उदपानमण्डूकः । नगरकाकः । नगरवायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डाशूरः । गेहे-
शूरः । गेहेनर्द्वी । गेहेत्वेडी । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेतृप्तः । गेहेधृष्टः ।
मर्भेतृप्तः । आखनिकबकः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेत्वेडी । गेहेमेही ।
गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेण्टिट्टिभः । कर्णेचुरचुरा । चकारो
ऽवधारणार्थः तेन समासान्तरं न भवति, परमपात्रेसंमिता इति ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पराणनवकेवलाः समानाधि-

करणेन ॥ ४९ ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल एक सर्व जरत् पुराण

* अवयवग्रहणं किम् ।

उत्प्लक्षेराभरणैः पिशाची यदभाषत ।

यत्तु ते दिवा घृतं रात्रौ घृतं च द्रव्यमि ॥

इति पाठान्तरम् ।

† अव्यक्तरादाकृतिगणोपमः । इति पा० ।

नव केवल इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्तः । कृष्टसमीकृतम् । दग्धमरूढम् । एकशाटी । एकभिन्ना । सर्वदेवाः । सर्वमनुष्याः । जरदुस्ती । जरदुष्टिः । जरदुत्तिः । पुराणाक्षम् । पुराणावसथम् । नवाक्षम् । नवावसथम् । केवलाक्षम् । समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शाटी ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरनुवर्तते । दिग्वाचिनः शब्दाः संख्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, संज्ञायां विषये । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । संख्या । पञ्चाक्षाः । सप्तर्षयः । संज्ञायामिति किम् । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

दिक्संख्ये इत्यनुवर्तते । तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तद्वितार्थे तावत् । पूर्वस्यां शालायां भवः । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां अः । पौर्वशालः । आपरशालः । उत्तरपदे । पूर्वशालाप्रियः । अपरशालाप्रियः । समाहारे दिक्शब्दो न संभवति । संख्या तद्वितार्थे । पाञ्चनापितिः । पाञ्चकपालः । उत्तरपदे । पञ्चगवधनो, दशगवधनः । समाहारे । पञ्चफली । दशफली । पञ्चकुमारि । दशकुमारि । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं, द्वस्त्वे नपुंसके प्रातिपदिकस्येति द्वस्त्वम् ॥

संख्यापूर्वा द्विगुः ॥ ५२ ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चेत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति । तद्वितार्थे तावत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालो, दशकपालः । संस्कृतं भक्षा इतीहाण, तस्य द्विगोलुङ्गनपत्ये इति लुक् । उत्तरपदे । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति समासान्तो भवति । समाहारे । पञ्चफली । द्विगोरिति । डीब् भवति । द्विगुप्रदेशा द्विगोरित्येवमादयः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते । विशेष्यं विशेष्येणेति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वं निपातार्थं आरम्भः । वैयाक-

॥ काशिका ॥ २ ॥ १ ॥

८३

रणसूचिः । निष्प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः । अयाज्ययाजनतृष्णापरः ।
 ग्रीमांसकदुर्दुष्टः । नास्तिकः । कुत्सितानीति किम् । वैयाकरणश्चौरः ।
 नह्यच वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दो कुत्सनाभिधायिनौ तयोः पूर्वण समासे परनिपातः
 प्राप्तः पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप अणक एते सुबन्ते कुत्सितवचनैस्सह
 समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः । पापकुलालः । अणक-
 नापितः । अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेनेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः
 सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधा-
 रणो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः । शस्त्रीवश्यामा, शस्त्री-
 श्यामा देवदत्ता । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । न्ययोधपरिमण्डला । उपमाना-
 नीति किम् । देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति किम् । फालादव तन्दु-
 लाः । पर्वतादव बलाहकाः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्याद् उपमानवचनैः
 सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयु-
 ज्यते । विशेषणं विशेष्येणेति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थे आरम्भः ।
 पुरुषोऽयं व्याघ्रद्वय पुरुषव्याघ्रः । पुरुषसिंहः । सामान्याप्रयोगइति किम् । पुरुषो
 व्याघ्रद्वय शूरः । व्याघ्र । सिंह । अत्र । अपभ । चन्दन । वृत्त । वृष । वराह ।
 हस्तिन् । कुञ्जर । रुह । पृषत । पुण्डरीक । बलाहक । आकृतिगणश्चायम् ।
 तेनेदमपि भवति । मुखपद्मम् । मुखकमलम् । करकिसलयम् । पार्थिवचन्द्रः ।
 इत्येवमादि ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं, विशेषणं, भेदकं, विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना
 समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
 नीलोत्पलम् । रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवस्थार्थम् । क्व चिचित्यसमास एव ।
 कृष्णसर्पः । लोहितशालिः । क्व चिव भवत्येव । रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः
 कार्त्तवीर्यः । क्व चिद्विकल्पः । नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलम् । विशेषणमिति
 किम् । तत्तकः सर्पः । विशेष्येणेति किम् । लोहितस्तत्तकः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्व अपर प्रथम चरम जघन्य समान मध्य मध्यम वीर इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वपुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ श्रेण्यादिषु व्यर्थवचनम् ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणिकृताः । एककृताः । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः । व्यन्तानां तु कुगतिप्रादय इत्यनेन नित्यसमासः । श्रेणीकृताः । श्रेणि । एक । पूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निचय । निधान । इन्द्र । देव । मुण्ड । भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यापक । ब्राह्मण । चक्षिण । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । कृपण । श्रेण्यादिः ॥ कृत । मित । मत । भूत । उक्त । समाज्ञात । समान्नात । समाख्यात । संभावित । अवधारित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत । इति कृतादिः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत्प्रकृत्यादिकं तुल्यं तन्नञ्विशिष्टं, तेन नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृतं च तदकृतं च, कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम् । पीतापीतम् । उदितानुदितम् । नुडितौ तद्वक्तृत्वाच्चैव भेदकौ । अशितानशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेन वर्त्तते ॥ कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । खातानुयातम् । कृयाकृत्यिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मानौन्मानिका ॥ समानाधिकरण्याधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥ * ॥ शाकप्रधानः पार्थिवः । शाकपार्थिवः । कुतपसौश्रुतः । अजातौत्त्वलिः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानैरिति वचनात् पूजावचनाः सदादयो विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः । पूज्यमानैरिति किम् । उत्कृष्टा गौः कर्दुमात् ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक नाग कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना एह्यन्त । गोवृन्दारकः । अश्ववृन्दारकः । गोनागः । अश्वनागः । गोकुञ्जरः । अश्वकुञ्जरः । पूज्यमानमिति किम् । सुसीमो नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कतरकठः । कतरकालापः । कतमकठः । कतमकालापः । ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्नएव व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि श्राव्यार्थात्तदर्थवृत्तिरेव गृहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्तत इति । तथा च प्रत्युदाहरणं, कतरो भवतोऽद्वैतः । कतमो भवतां देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । किंराजा, यो न रक्षति । किंसखा, योऽभिद्रुहति । किंगौः, यो न वहति । किमः क्षेपे इति समासान्तो न भवति । क्षेप इति किम् । को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवति स्तोक्कतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कय-

णीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जना, पोटेत्यभिधीयते । * गृष्टि, रक्वारप्रसूता । धेनुः, प्रत्यशप्रसूता । वशा, वन्ध्या । वेह, दूर्भपातिनी । बष्कयणी, तरुणवत्सा । पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभपोटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः । जातिरिति किम् । देवदत्तः प्रवक्ता । धूर्तग्रहणमकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्तते । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । रुदिशब्दाः प्रशंसावचना एह्यन्ते मतल्लिकादयस्ते च विशिष्टलिङ्गत्वादप्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अश्वप्रकाण्डम् । गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका गोमचर्चिका । अश्वमचर्चिका । जातिरिति किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

* युवतिर्नवशोवना स्त्री । स्तोक्कमल्पपर्यायः । कतिपयः च । इत्यधिकं क्वचित् ।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः, युवखलतिः । युवतिः खलती, युवखलती । युवा पलितः, युवपलितः । युवतिः पलिता, युवपलिता । युवा वलिनः, युववलिनः । युवतिर्वलिना, युववलिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिजरती, युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुत्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । तुल्याख्याः । तुल्यश्वेतः । तुल्यमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशमहान् । अजात्येति किम् । भोज्य चोदनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्गः । लोहितसारङ्गः । कृष्णशबलः । लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येच स्त्रीलिङ्गाः पठन्ते श्रमणा प्रव्रजिता कुलटेत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते, ये तु पुलिङ्गा अध्यापको ऽभिरूपकः पण्डित इति, तैरभ्यशा, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति । कुमारी श्रमणा, कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पादवाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गोगर्भिणी । अजागर्भिणी ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ ० ॥ इह मा भूत् । कालावी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भव-

न्ति । चकारो ऽवधारणार्थः । परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति मयूर-
व्यंसकः । छात्रव्यंसकः । आम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । कुन्दसि । हस्तेष्ट्य ।
पादेष्ट्य । लाङ्गलेष्ट्य । पुनर्द्राय ॥ एहीडादयो ऽन्यपदार्थे ॥ एहीडम्, एहि-
यवं वर्तते । एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वा-
गता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । प्रोह-
कटा । अपोहकटा । प्रोहकर्दमा । अपोहकर्दमा । उदुरचूडा । आहरचेला ।
आहरवसना । आहरवनिता । कुन्तविचक्षणा । उदुरोत्सृजा । उदुमविधमा ।
उत्पचविपचा । उत्पतनिपता । उच्चावचम् । उच्चनीचम् । अचितोपचितम् ।
अवचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अकिंचनम् । स्वात्वाकालकः । पीत्वास्थि-
रकः । भुक्त्वासुहितः । प्रोष्यपापीयान् । उत्पत्त्यव्याकुला । निपत्त्यरोहिणी ।
निषण्णश्यामा । अपेहिप्रघसा । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ॥ जहि कर्मणा बहु-
लमाभीरण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जहिजोडः । उज्जहिजोडः । जहिस्तम्बः ।
उज्जहिस्तम्बः ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अशनीतपिजता । पचत-
भृज्जता । खादतमोदता । खादताचमता । आहरनिवपा । आवपनिष्किरा ।
उत्पचविपचा । भिन्दुलवणा । छिन्दुविचक्षणा । पचलवणा । पचप्रकूटा ।
अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशो ऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्वाप-
राधरोत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एकं चेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि
भवति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । पूर्वं कायस्य, पूर्वकायः । अपरकायः ।
अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिनेति किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य * । एका-
धिकरणइति किम् । पूर्वं छात्राणामामन्त्रय । कथं मध्याह्नः सायाह्न इति ।
संव्याविसायपूर्वस्याह्नस्येति ज्ञापकात्सर्वणैकदेशशब्देनाह्नः समासो भवति ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्तते । समप्रविभागे ऽर्थशब्दो नपुंसकमा-

* अत्र 'नाभिश्चब्देन सह समासो न भवति' । इति पुस्तकान्तरे धिकस ।

विष्टलिङ्गस्तस्येदं ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकारणेन सम-
स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अर्द्धं पिप्प-
ल्याः, अर्द्धं पिप्पली । अर्द्धकोशातकी । नपुंसकमिति किम् । यामार्द्धः । नग-
रार्द्धः । एकदेशिनेत्येव । अर्द्धं पशोर्द्वैषदत्तस्य । देवदत्तेन सह समासो न भव-
ति । एकाधिकारणइत्येव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकारणइति वर्तते । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अन्यतर-
स्यापहणात् सोऽपि भवति । पूरणेति प्रतिषेधश्चात एवान्यतरस्यापहणसाम-
र्थ्याच्च प्रवर्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकारणेन सहान्यत-
रस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भिक्षायाः, द्वितीय-
भिक्षा । षष्ठीसमासपक्षे भिक्षाद्वितीयं वा । तृतीयं भिक्षायाः, तृतीयभिक्षा ।
भिक्षातृतीयं वा । चतुर्थं भिक्षायाः, चतुर्थभिक्षा । भिक्षाचतुर्थे वा । तुर्यं
भिक्षायाः, तुर्यभिक्षा । भिक्षातुर्ये वा । तुरीयशब्दस्यापीष्यते ॥ तुरीयं भिक्षायाः,
तुरीयभिक्षा । भिक्षातुरीयं वा * । एकदेशिनेत्येव । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य ।
एकाधिकारणइत्येव । द्वितीयं भिक्षाणाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकारणइति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदम् ।
विधानसामर्थ्यात्सोऽपि भवति । प्राप्त आपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह सम-
स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्राप्तो जीविकां, प्राप्तजीविकः । जीविका-
प्राप्त इति वा । आपन्नो जीविकाम्, आपन्नजीविकः । जीविकापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परि-
माणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासविषये
योगारम्भः† । मासो जातस्य, मासजातः । संवत्सरजातः । द्वादशजातः । अष्टमशतः ॥

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । न
ब्राह्मणो, उब्राह्मणः । अश्वपलः ॥ नञो नलोपस्तिङि क्षेपे ॥ * ॥ अपचसि
त्वं जालम् ‡ ॥

ईषदकृता ॥ ७ ॥

* तुरीयशब्दस्येत्यारभ्य भिक्षातुरीयं वेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

† षष्ठीसमासापवादो ऽयं योगः इति पा० ३ ।

‡ नञो नलोपेत्यारभ्य जालेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

॥ काशिका ॥ २ ॥ २ ॥

६६

ईषदित्ययं शब्दो ऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ ईषद्वयवचनेनेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषत्कडारः । ईषत्पिङ्गलः । ईषद्विकटः । ईषद्वुञ्जतः । ईषत्पीतम् । ईषद्रक्तम् * । गुणवचनेनेति किम् । इह न भवति । ईषद्गार्ग्यः ॥

षष्ठी ॥ ८ ॥

षष्ठ्यन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः ॥ कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । किमर्थमिदमुच्यते । 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥

यजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेण समासः सिद्ध एव तस्य कर्तरि चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते प्रतिप्रसवार्थम् । याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । याजक । पूजक । परिचारक । परिषेचक† । स्नातक । अध्यापक । उत्सादक । उद्वर्त्तक‡ । होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक ॥ तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चन्दनगन्धः । कपित्थरसः ॥ गुणात्तरेण तरजोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वेषां श्वेततरः, सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः, सर्वमहान् । 'न निर्धारणे' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । सर्वशुक्ला गौः§ ॥

न निर्द्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् । क्षत्रियो मनुष्याणां शूरातमः । कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमा । धावनध्वगानां शीघ्रतमः ॥ प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्पिणो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् ॥ ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणगुणसुहितार्थं सद् अत्रय तव्य समानाधिकरण इत्येतैः सह षष्ठी न समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । पूर-

* अत्र 'अकृतेति किम् । ईषद्वुञ्जतम्' । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

† परिषेचकेति पाठान्तरम् ।

‡ हर्त्त, वर्त्तक, इत्यधिको क्व चित् ।

§ गुणात्तरेणेत्यारभ्य सर्वशुक्ला गौरित्यन्तः पाठो बहुषु पुंस्तकेषु न दृश्यते ।

॥ चो ऽविदर्थस्य करणे इति षष्ठीति क्व चिदधिकमत्र ।

णार्थे । छात्राणां पञ्चमः । छात्राणां दशमः । गुण । बलाकायाः शौक्यम् ।
काकस्य काण्यम् । सुहितार्थास्तृप्यार्थाः । फलानां सुहितः । फलानां तृप्तः ।
सत् । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । अत्रय्य । ब्राह्मणस्य कृत्वा ।
ब्राह्मणस्य कृत्वा । तव्य । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समासे
भवत्येव । ब्राह्मणकर्तव्यम् । समानाधिकरण । शुक्रस्य माराविदस्य । राज्ञः
पाटलिपुत्रकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् । पूर्वनिपातस्यानियमः
स्यात् । अनन्तरायां तु प्राप्तौ प्रतिषिद्धायां विशेषणं विशेष्येति भवत्येव
समासः । पूर्वनिपातश्च तदा निधोगतो विशेषणस्यैव * ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति ब्रह्मति तस्येदं ग्रहणम् । पूजाग्रहणमुपलक्षणा-
र्थम् । क्लो यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धुः ।
राज्ञां पूजितः । पूजायामिति किम् । छात्रस्य हसितं, छात्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

'क्लो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इति ब्रह्मति, तस्येदं
ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्लेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषां यातम् । इद-
मेषां भुक्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्लेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं । षष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या षष्ठी
सा न समस्यते । उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठा इदं ग्रहणम् । आश्चर्यो गवां
दोहो ऽगोपालकेन† । रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः
पानं देवदत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्तरि या षष्ठी सा तृचा ऽकेन च सह न
समस्यते । भवतः शायिका । भवत आसिका । भवतो ऽयगामिका । तृच्
कर्तर्येव विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मात्तृजग्रहणमुत्तरार्थम् ।
कर्तरीति किम् । इन्नुभक्तिकां मे धारयसि ॥

कर्तरि च ॥ १६ ॥

कर्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्यादकस्य
विशेषणार्थे कर्तृग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता ।

* अनन्तरायामित्याभ्य विशेषणस्येवेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† अश्वद्वितेन गोपालनेति पाठान्तरम् ।

॥ काशिका ॥ २ ॥ २ ॥

१०१

वज्रस्य भर्त्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते * । संबन्धिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम्† अकः खल्वपि । आदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्तं न वृज्जौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडायां जावि-
कायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृच् क्रीडाजी-
विकयो नास्तीत्येक एवाद्विहिते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचा-
यिका । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । नखलेखकः । क्रीडाजीविकयोरिति
किम् । आदनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्तते । कुशब्दो ऽव्ययं गृह्यते, गत्यादिसाहचर्यात्, न
द्वयवचनः । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । कुः पापार्थे । कुपुरुषः । गति । उररीकृतम् । यदूरीक-
रोति । प्रादयः । दुर्निन्दायाम् । दुष्पुरुषः । स्वती पूजायाम् । सुपुरुषः ।
अतिपुरुषः । आङीपदर्थे । आपिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि
हि समासो दृश्यते । कोष्णम् । कदुष्णम् । कवोष्णम् । दुष्कृतम् । अतिस्तुतम् ।
आबद्धम् । इति ॥ प्रादयो गतादर्थे प्रथमया ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः, प्राचार्यः ।
प्रान्तेवासी ॥ अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्तः खट्वाम्,
अतिखट्वः । अतिमालः ॥ अवादयः क्रुष्टादर्थे तृतीयया ॥ * ॥ अवक्रुष्टः कोकिल-
या, अत्रकोकिलः ॥ पर्यादयो ग्लानादर्थे चतुर्थ्या ॥ * ॥ परिग्लानो ऽध्यय-
नाय, पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यै, अलं कुमारिः ॥ निरादयः क्रान्तादर्थे पञ्च-
म्या ॥ * ॥ निष्क्रान्तः कौशाभ्याः, निष्कौशाभ्यः । निर्वाणसिः ॥ इवेन सह
समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाससीद्वय ॥
प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृत्तं प्रति विद्योतते
विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते
नित्यं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः । अतिङिति
किम् । एधानाहारको व्रजति । ननु च सुप् सुपेति वर्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन

* पठ्यते इत्यस्याये 'तत्र पाठसामर्थ्यात्समासेन भवितव्यम् । नैतदस्ति' इति क्व
चिदधिकम् ।

† ग्रहणमित्यस्याये 'इह तु क्रियाशब्दस्य' इति पाठः कुत्र चिदधिकः ।

१०२

॥ काशिका ॥ २ ॥ २ ॥

सह समासप्रसङ्गः । एवं तर्हि ज्ञापयति गतयोर्योगयोः सुप् सुपेति न संव्रध्यत-
इति । तेन गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येतदु-
पपन्नं भवति । अश्वक्रीती । धनक्रीती ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वैषैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासः
सोऽमैव भवति, नान्येन । स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारं भुङ्क्ते । लवणंकारं भुङ्क्ते ।
अमैवेति किम् । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालो भोक्तुम् * । एवकारकरणमु-
पपदविशेषणार्थम् । अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्,
अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् । अथेभुक्त्वा । अथे भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्तते । उपदंशस्तृतीयायामित्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्य-
मैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयत्र
विभाषेयम् । यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यद्योपदंशस्तृतीयाया-
मिति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा अव्यये यथाभिप्रे-
ताख्याने कृजः त्काणमुलाविति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । उच्चैः-
कारमाचष्टे । उच्चैः कारम् । अमैवेत्येव । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । पर्याप्तो
भोक्तुम् । प्रभुर्भोक्तुम् ॥

त्का च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगे ऽनुवृत्तं तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । त्का-
प्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेताख्याने इति त्काप्र-
त्ययः । समासपक्षे ल्यबेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

† उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्च
शेषः । यत्रान्यः समासो नोक्तः । वत्यति । अनेकमन्यपदार्थं । चित्रगुः । शब-
लगुः । कृष्णोत्तरासङ्गः । शेष इति किम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । बहु-
व्रीहिप्रदेशः न बहुव्रीहावित्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थं ॥ २४ ॥

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थं वर्तमानं समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति ।

* 'समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम्' । इत्यधिकं क्व चित् ।

† तत्पुरुष इति निवृत्तमिति क्व चिदधिकमत्र ।

प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं ग्रामं, प्राप्तोदको ग्रामः । ऊठरयो ऽनङ्गान् । उपहृतपशू रुद्रः । उदृतौदना स्थाली । चित्रगुर्देवदत्तः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थं तु न भवति । वृष्टे देवे गतः । अनेकग्रहणं किम् । बहूनामपि यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुलभाजिनवाससा ।

पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता * ॥

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यधिकरणानां मा भूत् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः ॥ सप्तस्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ कण्ठे स्थितः कालो ऽस्य, कण्ठकालः । उरसिलोमा । उग्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स, उग्रमुखः । श्वरमुखः ॥ समुदायविकारषष्ठाश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ केशानां संघातः, केशसंघातः, केशसंघातश्चूडा ऽस्य केशवूडः । सुवर्णस्य विकारो ऽलंकारो ऽस्य सुवर्णालंकारः ॥ प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रपतितं पर्यमस्य, प्रपर्यः । प्रपतितं पलाशमस्य, प्रपलाशः ॥ नजो ऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अविद्यमानः पुत्रो यस्य, अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः, अभार्यः ॥ सुबधिकारे ऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

संख्यया ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये या संख्या वर्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । अव्यय । उपदंशाः । उर्पांशः । आसन्नदंशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदंशाः । अदूरविंशाः । अधिकदंशाः । अधिकविंशाः । संख्या । द्विजाः । त्रिचतुराः । द्विदंशाः । संख्येयेति किम् । पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या इति किम् । ब्राह्मणाः पञ्च । संख्येये इति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिग्यामानि । दिग्यामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं, दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वोत्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ॥ * ॥ नामग्रहणं रूढ्यर्थम् । इह मा भूत् । ऐन्द्राश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

* सुसूक्ष्मजटकेशेन सुलभाजिनवाससा ।

समन्तश्रितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥ इति पा० २

† वृत्तिमात्रे इत्यस्याये पूर्वपदस्येत्यपि कुत्र चित् पाठः ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं गृह्यते । तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन् चर्चे संमस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । इतिकरणश्चेह विवक्षार्थो लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतिहारो युद्धं च समासार्थ इति सर्वमितिकरणान्नुभ्यते । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्वति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्वति, यदिदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेत्तद्वति । केशेषुकेशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं, केशाकेश । कचाकचि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, दण्डादण्ड । मुशलामुशलि । इच् कर्मव्यतिहारइति इच् समासान्तः, स चाव्ययम् । अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सरूपग्रहणं किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह पुत्रेणागतः, सपुत्रः । सच्छात्रः । सकर्मकरः । तुल्ययोगइति किम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः सलोमकः सपत्नक इति । नह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते किं तर्हि विद्यमानता । प्रायिकं तुल्ययोगइति विशेषणमन्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति । समुच्चयान्वाचयेतरयोगसमाहाराच्चार्याः । तत्र समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्याच्चास्ति समासः । इतरेतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते । पूतश्च न्ययोधश्च, पूतन्ययोधौ । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च, धवखदिरपलाशाः । वाक्च त्वश्च, वाक्त्वचम् । वाग्दृषदम् । द्वन्द्वप्रदेशाः द्वन्द्वे चेत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समासइति वर्तते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया । कष्टश्रितः । तृतीया । शङ्कुलाखण्डः* । चतुर्थी । यूपदार । पञ्चमी । वृकभयम् । षष्ठी । राजपुरुषः । सप्तमी । अतशौण्डः ॥

* किरिकाण इत्यधिकमत्र क्व चित् ।

॥ काशिका ॥ २ ॥ २ ॥

१०५

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्यापवादः परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा, राजदन्तः । वनस्याये, अयेवणम् । निपातनादलुक् । राजदन्तः । अयेवणम् । लिप्तवासितम् । नगनमुषितम् । सित्तसंमृष्टम् । मृष्टलुञ्जितम् । अवह्निचपकम् । अपिप्तोप्तम् । उप्तगाठम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उलूखलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् । दृषदुपलम् । आरावायनबन्धकी । चित्ररथबाह्वीकम् । आवन्त्यश्मकम् । शूद्रार्थम् । स्नातकराजनौ । विष्यक्सेनार्जुनौ । अक्षिभुवम् । दारगवम् । शब्दार्थौ । धर्मार्थौ । कामार्थौ । अनियमत्वात्त्रेप्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ । तत्कथं वक्तव्यमिदम् । धर्मादिषुभयमिति । वैकारिमतम् । गजवाजम् । गोपालधानीपूलासम् । पूलासककरण्डम् । स्थूलपूलासम् । उशीरबीजम् । सिञ्जास्थम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशु । केशश्मश्रु । श्मश्रुकेशौ । शिरोबीजम् । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी । आद्यन्तौ । अन्तादी । गुणवृद्धौ । वृद्धिगुणौ ॥

द्वन्द्वे चि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वर्तते । द्वन्द्वे समासे घ्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ । मृदुगुप्तौ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्ताः । पटुशुक्लमृदवः । द्वन्द्वइति किम् । विस्पष्टपटुः ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्वइति वर्तते * । अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशकम् ॥ बहुष्वनियमः ॥ * ॥ अश्वरथेन्द्राः । इन्द्ररथाश्वाः ॥ द्वन्द्वे घजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । तपरकरणं किम् । अश्वावृषौ वृषाश्वे इति वा ॥

अल्पाचतरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वइति वर्तते । अल्पाचतरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पृथश्च न्यप्रोधश्च, पृथन्यप्रोधौ । धवखदिरपलाशाः । बहुष्वनियमः । शङ्खुन्दुभिबीणाः । बीणाशङ्खुन्दुभयः ॥ चतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । चित्रास्वाती । कृत्तिका-

* पूर्वमिति चेति क्व चिदधिकम् ।

रोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति किम् । शीघ्रवसन्तौ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वं निपत-
तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुशकाशम् । शरशादम् ॥ अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ मातापितरौ । अद्वामेधे । दीक्षातपसी ॥ वर्णानामानुपूर्व्येण
पूर्वनिपातः ॥ * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति ॥
धातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ संख्याया
अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशतम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वापसर्जनत्वाद्वहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं
विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । विशे-
षणम् । चित्रगुः शबलगुः ॥ सर्वनामसंख्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः ।
सर्वकृष्णः । द्विशुक्लः । द्विकृष्णः । अनयोरेव मिथः संप्रधारणायां परत्वात्सं-
ख्यायाः पूर्वनिपातः । द्युन्यः । अन्यः ॥ वा प्रियस्य पूर्वनिपातः ॥ * ॥ गुडप्रियः ।
प्रियगुडः ॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गङ्गादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् ॥ * ॥
गडुकण्ठः । गडुशिराः । कथं वहेगडुः प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

* निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भिक्षित-
भिक्षिः । अवमुक्तोपानत्कः । आहूतसुब्रह्मण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा,
नैष नियमो, विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षानिबन्धत्वात् । कटे कृतमनेनेति वा
विग्रहीतव्यम् ॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ * ॥
शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजातः । संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःख-
जातः । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥ प्रहरणार्थ-
भ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्ड-
पाणिः । कथमुद्यतगदः उद्यतासिः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

वा ऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं
पूर्वं वा प्रयोज्यम् । अन्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः ।
जातदन्तः । जातश्मश्रुः । तैलपीतः । घृतपीतः । ऊढभार्यः । गतार्थः । आह-
तिगणश्चायम् । तेनगडुकण्ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादयः

* बहुव्रीहौ विति यत्नत इति क्व चिदधिकम् ।

शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वे प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ।
कडार । गडुल । काण । खञ्ज । कुण्ड । खञ्जर । खलति । गौर । वृद्ध ।
भिद्युक् । पिङ्गल । तनु । वटर । कर्मधारयदति किम् । कडारपुरुषो यामः ॥

इति श्रीजयादित्यरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितद्वत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽनभि-
हितद्वत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मदौ विभक्तिर्भवति ।
केनानभिहिते, तिङ्गुत्तद्विसमासेः, परिसंख्यानम् । वक्ष्यति कर्मणि द्वितीया । कटं
करोति । यामं गच्छति । अनभिहितदति किम् । तिङ् । क्रियते कटः । कृत । कृतः
कटः । तद्वित । शत्यः । शतिकः । समास । प्राप्तमुदकं यं यामं, प्राप्तादको
यामः । परिसंख्यानं किम् । कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम् । बहुषु बहुवच-
नमित्येवमादिना संख्यावाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टा, तत्र विशेषणार्थमिदमा-
रभ्यते, अनभिहितकर्मद्व्याश्रयेष्वेकत्वादेषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र व्यञ्ज-
हारः । कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति ।
यामं गच्छति ।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु चिषु ।

द्वितीया ऽऽश्लेषितान्तेषु ततो ऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ * ॥

उभयतो यामम् । सर्वतो यामम् । धिग्रेवदत्तम् । उपर्युपरि यामम् ।
अध्याधि यामम् । अधोऽधो यामम् ॥ अभितः परितः समयानिक्रपाहाप्रतियोगेषु
च दृश्यते ॥ * ॥ अभितो यामम् । परितो यामम् । समया यामम् । निकष
यामम् । हा देवदत्तम् । बुबुक्षितं न प्रति भाति किं चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधायते, चशब्दात्सा
च भवति । छन्दसि विषये जुहोतिः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति
द्वितीया च । यवाग्वा ऽग्निहोत्रं जुहोति । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । छन्द-
सीति किम् । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति ॥

॥ काशिका ॥ २ ॥ ३ ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वयंते न तृतीया । अन्तरान्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्यादु-
ह्येते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । प्रपञ्चवाचो योग । तत्रान्तराशब्दो
मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थं च । अन्तरा त्वां च मां
च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः * । अन्तरेण पुरुषकारं न किं
चिन्नश्यते । युक्तग्रहणं किम् । अन्तरा तत्तशिलां च पाटलिपुत्रं सुप्रस्य प्राकारः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्यो ऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे
गम्यमाने † । क्रियागुणद्वयैः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धो ऽत्यन्तसंयोगः ।
मासमधीते । संवत्सरमधीते । मासं कल्याणी । संवत्सरं कल्याणी । मासं
गुडधानाः । संवत्सरं गुडधानाः । अध्वनः खल्वपि । क्रोशमधीते । योजनम-
धीते । क्रोशं कुटिला नदी । योजनं कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । योजनं
पर्वतः । अत्यन्तसंयोगइति किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्येकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति वर्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रिया-
परिसमाप्तिः । अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भ-
वति । मासेनानुवाको ऽधीतः । संवत्सरेणानुवाको ऽधीतः । अध्वनः । क्रोशेना-
नुवाको ऽधीतः । योजनेनानुवाको ऽधीतः । अपवर्गइति किम् । क्रोशमधीतो
ऽनुवाकः । मासमधीतः । कर्तृव्यावृत्तौ फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति ।
मासमधीतो ऽनुवाको न घानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्तते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां सप्त-
मीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्रुहे द्रुहाद्वौ भोक्ता । अहे
अहाद्वौ भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्थो ऽयमिष्यासः क्रोशे सत्यं
विध्यति । क्रोशाल्लस्यं विध्यति । कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्मा-
धिकरणयोर्वौ मध्ये क्रोशः । संख्यातानुदेशो न भवत्यस्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुसंख्ये । शाकल्यस्य
संहितामनुप्रावर्षत् । आगस्त्यमन्वसिञ्चत्प्रजाः ॥

* तच्च मम मध्ये कमण्डलुरित्यर्थः इत्यधिकं क्व चित् ।

† प्रपञ्चवाचो ऽयं योग इत्यधिकं क्व चित् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्तद्वितीये वर्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनी-
यैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखार्यां द्रोणः । उपनिष्के कार्षापणम् । यस्य
चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिनेर्द्वयोपरि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधि
ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः, इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥

अप आङ् परि इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप
त्रिगतेभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः । परिपरि त्रिगतेभ्यो वृष्टो
देवः । अप्तेन साहचर्यात्परैर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेनेह न भवति । वृत्तं परि
विद्योतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । यस्मात्प्र-
तिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभि-
मन्युरर्जुनतः प्रति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । माषानस्मैतिलेभ्यः प्रतियच्छति ।
ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने ।
नैष दोषः । संबन्धसंबन्धात्तस्यापि योगो ऽस्त्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्या चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां, चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारके ऽध्व-
वर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्या भवतः । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । ग्रामं
व्रजति । ग्रामाय व्रजति । गत्यर्थग्रहणं किम् । ओदनं पचति । कर्मणीति
किम् । अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति किम् । मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति ।
अनध्वनीति किम् । अध्वानं गच्छति । अध्वन्यर्थग्रहणम् । पन्थानं गच्छति ।
मार्गं गच्छति । आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः । आस्थितः संप्राप्तः, आक्रान्त
उच्यते । यत्र उत्पथेन पन्थानं गच्छति, तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या । पथे गच्छ-
तीति । द्वितीयाग्रहणं किम् । न चतुर्थ्यैव विकल्प्येत । अपवादविषये ऽपि यथा
स्यात् । ग्रामं गन्ता । ग्रामाय गन्ता । कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥

संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गां ददाति ।
माणवकाय भित्तां ददाति । देवदत्ताय रोचते । पुण्येभ्यः स्पृहयति । इत्यादि ॥
चतुर्थीविधाने तादर्थ्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ यूगाय दारु । कुण्डलाय हिर-
ण्यम् । रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलम् ॥ कृपिसंप्रदयमाने चतुर्थी

वक्तव्या ॥ * ॥ मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय कल्पते यवागूः । कृपीत्यर्थनिर्देशः । मूत्राय संपद्यते यवागूः । मूत्राय जायते यवागूः ॥ उत्पत्तेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।

पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥ गोभ्यो हितम् । अरोचकिने हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्थो उपपदं यस्य सो ऽयं क्रियार्थोपपदः । तुमुन्गुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्येष विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिर्नो ऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादो योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुषेभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् । प्रविश पिण्डीम् । प्रविशतर्पणम् । भक्षिरत्र स्थानी न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणीति किम् । एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् । एधानाहर्तुं व्रजति ॥

तुमर्थाञ्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवति । भाववचनाश्चेति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति । तुमर्थादिति किम् । पाक, स्त्यागो, रागः । भाववचनादिति किम् । कारको व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबषड्योगाञ्च ॥ १६ ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा ऽलं वषट् इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहा ऽग्नये । स्वधा पितृभ्यः । अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । शक्तो मल्लो मल्लाय । वषट्ग्नये । वषडिन्द्राय । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेनाशीर्विवक्षायापि षष्ठौ बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा ऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिर्वर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरस्तिरस्कारः । न त्वा तृणं मन्ये । न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा बुसं मन्ये । न त्वा बुसाय मन्ये । मन्यतिग्रहणं किम् । न त्वा तृणं चिन्तयामि । विकरणनिर्देशः किमर्थः । न त्वा तृणं मन्ये । अनादरइति किम् ।

अश्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।

अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिष्विति किम् । न त्वा शृगालं मन्ये ॥ यदेतदप्राणिष्विति तद-
नावादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । न त्वा नावं
मन्ये । नावमुत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वा ऽचं मन्ये । यावन्न भुक्तं श्राद्धम् । प्राणिषु
तूभयम् । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया
च भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये । युष्मदः कस्माच्च भवति
चतुर्थी, एतदपि हि मन्यतेः कर्म, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्त्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञद-
त्तेन भुक्तम् । करणे । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनति ॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्या-
दीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रकृत्या ऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः ।
प्रायेण वैयाकरणः । गार्ग्यो ऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति ।
द्विद्वेष्टेण धान्यं क्रीणाति । पञ्चक्रेण पशून् क्रीणाति । सहस्रेण पशून्
क्रीणाति ॥

सहयुक्ते ऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता ।
पुत्रेण सह गोमान् । पितुरत्र क्रियादिसंबन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीय-
मान, इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन च योगे विधानात्पर्यायप्रयोगेऽपि भवति ।
पुत्रेण सार्द्धमिति । विनापि सहशब्देन भवति । वृद्धो यूनेति निदर्शनात् ।
अप्रधानइति किम् । शिष्येण सहेपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दो ऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन
निर्दिश्यते । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भ-
वति । अत्ना काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुण्ठः* । अवयवधर्मेण समु-
दायो व्यपदिश्यते । अङ्गविकार इति किम् । अक्षिकायमस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कं चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूत,स्तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततस्तृतीया
विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत् । छात्रेणोपाध्यायम् ।

* कुण्डिरिति पाठान्तरम् ।

११२

॥ काशिका ॥ २ ॥ ३ ॥

शिक्षया परित्राजकम् । इह न भवति । कमण्डलुपाणिश्चात्र इति । लक्षणस्य समासे ऽन्तर्भूतत्वात् । इत्यंभूत इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतनम्* ॥

संज्ञा ऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

संपूर्वस्य जानातिः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा संजानीते । मातरं संजानीते ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्था लोके हेतुश्च्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्याया यशः ॥

अकर्तर्युक्ते पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्त्तते । कर्तृवर्जितं यद्वृत्तं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । तृतीयापवादो योगः । शताद्बहुः । सहस्राद्बहुः । अकर्तरीति किम् । शतेन बन्धितः । शतवृत्तं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञम् ॥

विभाषा गुणे ऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्त्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जाड्याद्बहुः । जाड्येन बहुः । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् । बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतु प्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च । पूर्वेण षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति ॥ यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ * ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्माच्चिमित्तादुसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिच्चिमित्ते वसति । एवं कारणहेत्वोरप्युदाहार्यम् । अर्थग्रहणं चैतत् । पर्यायोपादानं तु

* इत्यंभूत इत्यारभ्य विद्योतनमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† संपूर्वः किम् । मातरं जानाति । पितरं जानाति । कर्मणीति किम् । पूरेण पुत्रं संजानीते पिता । इत्यधिकं क्व चित् ।

‡ तृतीयापवादो ऽयं योग इत्यधिकं कुत्र चित् ।

स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । यामादागच्छति । पर्वताद-
वरोहति । वृक्षेभ्यो विभ्रेति । अध्ययनात्पराजयते । पञ्चमीविधाने ल्यङ्लोपे
कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रासादमारुह्य प्रेक्षते, प्रासादात्प्रेक्षते ॥ अधिकरणे
चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसने उपविश्य प्रेक्षते, आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ॥
प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ कुतो भवान्, पाटलिपुत्रात् ॥ यत-
श्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि
योजनानि । कार्त्तिक्या आशहायणी मासे ॥ तद्युक्तात्कालं सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥
कार्त्तिक्या आशहायणी मासे ॥ अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥
गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरत्तदिक्शब्दाञ्चत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द आञ्चत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्योगे
पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेपि भवति ।
अन्यो देवदत्तात् । भिक्षो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् । विलक्षणो देवद-
त्तात् । आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थे वर्तते । तत्र दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्तरस्या-
मिति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराद्देवदत्तात् । आराद्वज्रदत्तात् । इतर इति
निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् । ऋते इति अव्ययं
वर्जनार्थं । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् । दिक्शब्दः । पूर्वा यामात् ।
उत्तरो यामात् । पूर्वा ग्रीष्मादुसन्तः । उत्तरो ग्रीष्मो वसन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र
शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात् । इतरथा हि
दिग्वृत्तिनैव स्यात् । इयमस्याः पूर्वति । इह तु न स्यात् । अयमस्मात्पूर्वः काल
इति । आञ्चत्तरपद । प्राग् यामात् । प्रत्यग् यामात् । ननु चायमपि दिक्शब्द
एव । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । आच् । दक्षिणा
यामात् । उत्तरा यामात् । आहि । दक्षिणाहि यामात् । उत्तराहि यामात् ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्य-
येन युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो यामस्य । उत्तरतो यामस्य । पुरस्ताद्
यामस्य । उपरि यामस्य । उपरिष्ठाद्वामस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । पूर्वेण षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन यामम् । उत्तरेण यामम् । षष्ठ्यपीष्यते । दक्षिणेन यामस्य । उत्तरेण यामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते । पृथक् विना नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागो द्वितीयार्थः ।

विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।

विना हस्तिकृतान्दोषान्केनेमौ पातितौ दुमौ ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यास-

त्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतेभ्यो ऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारके ऽन्यतरस्यां तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करणइत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्रव्यं, तदा स्तोकादानामसत्त्ववचनता । स्तोकान्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्येति किम् । स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करणइति किम् । क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तोकं मुञ्चति ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पञ्चमी च । दूरं यामात् । दूरं यामस्य । विप्रकृष्टं यामात् । विप्रकृष्टं यामस्य । अन्तिकं यामात् । अन्तिकं यामस्य । अभ्याशं यामात् । अभ्याशं यामस्य । अन्यतरस्याग्रहणं पञ्चम्यर्थम् । इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुच्चीयते । दूरं यामस्य । दूराद्वामस्य । दूरेण यामस्य । अन्तिकं यामस्य । अन्तिकाद्वामस्य । अन्तिकेन यामस्य । प्रातिपदिकार्थं विधानम् । असत्त्ववचनग्रहणं चानुवर्त्तते । सत्त्वशब्देभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति । दूरः पन्थाः । दूराय पथे देहि । दूरस्य पथः स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे
आस्ते । शकटे आस्ते । स्यात्यां पचति । दूरान्तिकार्थेभ्यः खत्वपि । दूरे यामस्य ।
अन्तिकेयामस्य । आभ्याशे यामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति,
द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः ॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ अधीती व्याकरणे । परिगणितो याज्ञिके । आन्वाती ह्रस्वसि ॥ साध्व-
साधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधुः पितरि ॥
कारकाहंणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ अद्वेषे भुञ्जानेषु दरिद्रा
आसते । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते ॥ अकारकाहंणां चाकारकत्वे सप्तमी
वक्तव्या ॥ * ॥ दरिद्रेष्वासीनेषु अद्वेषा भुञ्जते । वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ॥
तद्विपर्यये च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ अद्वेषासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । ब्राह्मणे-
ष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु* चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वर्तते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया
क्रियान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया
क्रियान्तरं लक्षयति । गोषु दुह्यमानासु गतः । दुग्धास्वागतः । अग्निषु हूय-
मानेषु गतः । हुतेष्वागतः । भावेनेति किम् । यो जटाभिः स भुङ्क्ते । पुन-
र्भावयहणं किम् । यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ॥

षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्तायां षष्ठी विधीयते, चकारात्सापि भवति । अना-
दराधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्रात्रा-
जीत् । रुदति प्रात्राजीत् । क्रोशतः प्रात्राजीत् । क्रोशति प्रात्राजीत् । क्रोश-
न्तमनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षिन् प्रतिभू
प्रसूत इत्येतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामी । गोषु स्वामी ।
गवामीश्वरः । गोष्वीश्वरः । गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः । गवां दायादः ।

* आलेख्यति पाठान्तरम् ।

११६

॥ काशिका ॥ २ ॥ ३ ॥

गोषु दायदः । गवां साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः ।
गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पक्षे सप्तमीविधानार्थं वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । आयुक्तो व्यापारितः * कुशलो निपुणः ताभ्यां
योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा तात्प-
र्यम् । आयुक्तः कटकरणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कुशलः
कटकरणे । आसेवायामिति किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ।
तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्द्वारणम् ॥ ४१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेर्कदेशस्य पृथक्करणं
निर्द्वारणम् । यतो निर्द्वारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्तौ भवतः । मनुष्याणां क्षत्रियः
शूरतमः । मनुष्येषु क्षत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमा । गोषु । कृष्णा
संपन्नक्षीरतमा । अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

यतश्च निर्द्वारणमिति वर्तते । षष्ठीसप्तम्यपवादो योगः । विभागो
विभक्तम् । यस्मिन्निर्द्वारणाश्रये विभक्तमस्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति ।
माथुराः पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतराः । आढ्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगे ऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी विभक्ति-
र्भवति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । मातरि
निपुणः । पितरि निपुणः । अर्चयामिति किम् । साधुर्भृत्यो राज्ञः । तत्त्वक-
थने न भवति । अप्रतेरिति किम् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥ अप्रत्यादि-
भिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साधुर्देवदत्तो मातरं परि । मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्त-
मी च । प्रसितः प्रसक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स उच्यते । केशैः प्रसितः ।
केशेषु प्रसितः । केशैरुत्सुकः । केशैरुत्सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तते । लुबन्ताच्चतुश्चब्दात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती
भवतः । पुष्येण पायसमंशनीयात् । पुष्ये पायसमंशनीयात् । मघाभिः पल्लौ-

* व्यापृत इति बहुषु पुल्लिङ्गे पाठः ।

दनम् । मघासु पल्लौदनम् । नतत्रइति किम् । पञ्चालेषु वसति । लुपीति किम् । मघासु ग्रहः । इह कस्माच्च भवति । अत्र पुष्यः । अत्र कृत्तिका । अधिकरणइति वर्तते । वचनं तु पक्षे तृतीयाविधानार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थः सत्ता । लिङ्गं स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकानि । परिमाणं, द्वाणः खारी आठक्रम* । वचनं, मेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति । प्रातिपदिकार्थमात्रे । उच्चैः । नीचैः । लिङ्गग्रहणं किम् । कुमारी, वृद्धः, कुण्डम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । परिमाणग्रहणं किम् । द्वाणः, खारी, आठक्रम, इत्यत्रापि यथा स्यात् । वचनग्रहणं किम् । एकत्वाद्विषूक्तेष्वपि यथा स्याद् । एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदिकग्रहणं किम् । निपातस्यानर्थक्यस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तं ततो ऽपि यथा स्यात् । प्रलम्बते । अध्यागच्छति ॥

संबोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं संबोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोताति वचनमारभ्यते । संबोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे देवदत्तौ । हे देवदत्ताः ॥

सा ऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

संबोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा चैवोदाहृतम् । आमन्त्रितप्रदेशा आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद् इत्येवमादयः † ॥

एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्संबुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो । हे देवदत्त । संबुद्धिप्रदेशा एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येवमादयः ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

कर्मादिभ्यो ऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषस्तत्र षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरुषः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

ज्ञो ऽविदर्यस्य करणे ॥ ५१ ॥

‡ जानातेरविदर्यस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रवृत्तिव-

* 'परिमाणं प्रस्थादि' इति पा० २ ।

† 'आमन्त्रितस्य च' इत्येवमादयः । इति पा० २ ।

‡ अत्र 'शेषइत्यनुवर्तते' इत्यधिकं क्वचित् ।

वनो जानातिरविदर्थः । अथ वा मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिषि रक्तः घतिहता
वा । चित्तधान्या तदात्मना सर्वमेव ग्राह्यं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव ।
अविदर्थस्येति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

शेषदति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । दय दानगतिरक्षणे । ईश
ऐश्वर्यं । एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातु-
रध्येति । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । सर्पिष ईष्टे । मधुन ईष्टे । कर्म-
णीति किम् । मातुर्गुणैः स्मरति । शेषदति किम् । मातरं स्मरति ॥

कृजः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । करोतिः कर्मणि कारके शेषत्वेन विव-
क्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधोदकस्योपस्कुरुते । शस्त्रपत्र-
स्योपस्कुरुते । प्रतियत्नइति किम् । कटं करोति । कर्मणीति किम् । एधोदक-
स्योपस्कुरुते प्रजया । शेषदत्येव । एधोदकमुपस्कुरुते ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वर्जितानां कर्मणि
कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति रोगः । चौर-
स्यामयत्यामयः । रुजार्थानामिति किम् ॥

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पुत्रक मामैवं तपःसाहसमाचर* ॥

भाववचनानामिति किम् । नदी कूजानि रुजति । अज्वरेरिति किम् ।
चौरं ज्वरयति ज्वरः ॥ अज्वरिसंताप्येरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौरं संतापयति
तापः । शेषदत्येव । चौरं रुजति रोगः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

नाथु नाथु याज्ञोपतापैश्वर्याशीःषु पठ्यते, तस्याशीःक्रियस्य कर्मणि
कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो नाथते । मधुनो
नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमुपनायति, अङ्ग पुत्रकाधीष्व ॥

जासिनिप्रहणनाटक्रायपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जासि निप्रहण नाट क्राय पिष् इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि

* कल्याणी एतु गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ इति पाठान्तरम् ॥

कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । जसु हिंसायां, जसु ताडने, इति च चुरादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न देवादिकस्य जसु मोक्षणे, इत्यस्य * । चौरस्योज्जासयति । वृषलस्योज्जासयति । निग्रहण इति संघातविग्रहीतविपर्यस्तग्रहणम् । चौरस्य निग्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्योचाटयति । वृषलस्योचाटयति । चौरस्य क्राथयति । वृषलस्य क्राथयति । निपातनादृद्धिः । अयं हि घटादौ पठ्यते, अय कथ कथ कथ हिंसार्था इति, तत्र घटादयो मित इति मित्संज्ञायां मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं स्यात् । चौरस्य पिनष्टि । वृषलस्य पिनष्टि । हिंसायामिति किम् । धानाः पिनष्टि । शेषइत्येव । चौरमुज्जासयति । एषामिति किम् । चौरं हिनस्ति । निग्रहण इति किम् । चौरं विहन्ति † ॥

व्यवहूपयोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहू पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः । शतस्य व्यवहरति । सहस्रस्य व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आयप्रत्ययः कस्माच्च भवति । स्तुत्यर्थस्य पणतेरायप्रत्यय इष्यते ‡ ॥ समर्थयोरिति किम् । शलाकां व्यवहरति । विक्षिपतीत्यर्थः । ब्राह्मणान् पणायते । स्तौतीत्यर्थः । शेषइत्येव । शतं पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहूपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषापसर्गे ॥ ५९ ॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते । उपसर्गं सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य प्रतिदीव्यति । सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शतं प्रतिदीव्यति । सहस्रं प्रतिदीव्यति । उपसर्गस्येति किम् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्येत्येव । शलाकां प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः । अनुपसर्गस्य षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । सोपसर्गस्य तु कृन्वसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥

* अत्र 'अहिंसार्थत्वात्' इत्यधिकं क्व चित् ।

† एषामित्यारभ्य विहन्तीत्यन्तः णटो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ अत्र 'न तु व्यवहारार्थस्य' इत्यधिकं क्व चित् ।

प्रेष्य इति इष्यतेदेवादिकस्य लोएमध्यमपुरुषस्यैकवचनं, तत्साहचर्याद्
ब्रुविरपि तद्विषय एव गृह्यते । प्रेष्यब्रुवोर्हविषः कर्मणः षष्ठी विभक्तिर्भवति देव-
तासंप्रदाने सति । अग्नये ह्यग्नस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य । अग्नये ह्यग्नस्य
हविषो वपाया मेदसोनुब्रूहि । प्रेष्यब्रुवोरिति क्रिम् । अग्नये ह्यग्नं हविर्वपां मेदो
ब्रुहुधि । हविष इति क्रिम् । अग्नये गोमयान् प्रेष्य । देवतासंप्रदान इति क्रिम् ।
माणवक्राय पुरोडाशं प्रेष्य ॥ हविषः प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इन्द्रा-
ग्निभ्यां ह्यग्नं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति * बहुलम् । पुरुषमृगश्चन्द्र-
मसः । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे । गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । ते वनस्प-
तिभ्यः । बहुलग्रहणं क्रिम् । ह्यग्नौ राज्यै, हिमवतो हस्ती ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्त-
व्या ॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वा जायते । या दतो धावति तस्यै श्याव-
दन् । या नखानि छनति तस्यै कुनखः । या ऽऽङ्क्ते तस्यै काणः । या ऽभ्यङ्क्ते
तस्यै दुश्चर्मा । या केशान् प्रलिखति तस्यै खलतिः । अहत्यायै जारः ॥

यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यजेषातोः करणे कारके छन्दसि बहुलं षष्ठी विभक्तिर्भवति । घृतस्य
यजते । घृतेन यजते । सोमस्य यजते । सोमेन यजते† ॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

छन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे काले ऽधि-
करणे षष्ठा विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वो ऽहो भुङ्क्ते । द्विरहो ऽधीते । कृत्वोऽर्थप्र-
हणं क्रिम् । अहि शेते । राज्ञो शेते । प्रयोगग्रहणं क्रिम् । अहनि भुक्तम् । गम्यते
हि द्विस्त्रिश्चतुर्वेति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहणं क्रिम् । द्विः कांस्यपा-
त्र्यां भुङ्क्ते । अधिकरणइति क्रिम् । द्विरहो भुङ्क्ते । शेषइत्येव । द्विरहन्यधीते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृत्प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवतः शायिका ।
भवत आसिका । कर्मणि । अपां स्रष्टा । पुरां भेता । वज्रस्य भर्ता । कर्तृक-
र्मणोरिति क्रिम् । शस्त्रेण भेता । कृतीति क्रिम् । तद्विप्रयोगे मा भूत् ।
कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी आदनम् । शेषइति निवृत्तं, पुनः कर्मग्रहणात् ।
इतरथा हि कर्तरि च कृतीति ब्रूयात् ॥

* अत्र 'देवतासंप्रदाने सति' इत्यधिकं क्व चित् ।

† अत्र 'करणइति क्रिम् । अन्यत्र मा भूत्' इत्यधिकं क्व चित् ।

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण षष्ठी प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृतिः सोयमुभयप्राप्तिस्तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्तरि । आश्चर्यां गवां दोहो ऽगोपालकेन । रोचते मे ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं यजदत्तेन । बहुव्रीहिविज्ञानादिह नियमो न भवति । आश्चर्यमिदमोदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति ॥ अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य ॥ शेषे विभाषा ॥ * ॥ अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोर्यहणात् तदपेक्षयाशेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ॥ के चिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥ शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते । क्तस्य वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धुः । राज्ञां पूजितः । क्तस्येति क्तिम् । ओदनं पचमानः । वर्तमान इति क्तिम् । ग्रामं गतः ॥ नपुंसके भावउपसंख्यानम् ॥ * ॥ छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य नृतम् । कोकिलस्य व्याहृतम् ॥ शेषविज्ञानात् सिद्धम् ॥ * ॥ तथा च कर्तृविवक्षायां तृतीयापि भवति । छात्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

क्ताधिकरणे चेति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । अयमपि प्रतिषेधापवादो योगः । इदमेषामासितम् । इदमेषां शयितम् । इदमहेः सप्रम् । इदं वनकूपेयातम् । इदमेषां भुक्तम् । इदमेषामशितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि षष्ठी द्वितीयावत् । नेता ऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः । तदा नेताश्वस्य ग्रामं चैत्रः * ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् ॥ ६९ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते । ल उ उक्त अव्ययनिष्ठा खलर्थे तृण इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । ल इति शतृशानचौ कानः चक्रसू किकिनौ च गृह्यन्ते । ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पचानः । ओदनं पचिवान् । पयिः सोमम् । ददिगाः । उ । कटं चिकीर्षुः । ओदनं बुभुक्षुः । कन्यामलंकरिष्णुः । इष्णुर्वापि प्रयोगे निषेधः । † उक्त । आगामुकं वाराणसी रत्न

* द्विकर्मकाणां प्रयोग इत्यारभ्य ग्रामं चैत्र इत्येतत्पर्यन्तो ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† इष्णुचो ऽपि प्रयोगो निषेध इति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

आहुः ॥ उक्तप्रतिषेधे कमेर्भाषायाः प्रतिषेधः ॥ * ॥ दास्याः कामुकः । अव्यय । कटं कृत्वा । ओदनं भुत्वा ॥ अव्ययप्रतिषेधे तौसुत्कसुनोरप्रतिषेधः ॥ * ॥ पुरा सूर्यस्योदेतोरार्धेयः । पुरा क्रूरस्य विदुषो विरप्शिन् । निष्ठा । ओदनं भुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थः । ईषत्करः कटो भवता । ईषत्पानः सोमो भवता । तृन्निति प्रत्याहारग्रहणं, लटः शत्रुशान्त्वावित्यारभ्य आ तृनो नकारात् । तेन शानन्वानश्शत्रुवृत्तनामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं पवमानः । नट माघानः । अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् ॥ द्विषः शत्रुर्वा वचनम् ॥ * ॥ चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहितस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्यं च विहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । इनः खल्वपि । यामं गमी । यामं गामी । आधमर्ण्यं । शतं दायी । सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्योरिति किम् । यवानां लावकः । सक्तूनां पायकः । अवश्यं करी कटस्य । इह कस्माच्च भवति वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां दर्शक इति । भविष्यदधिकारे विहितस्याकस्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्तरि विकल्प्यते । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि * । भवता कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः सान्नाम् ॥ उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठाः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ कृष्टव्या यामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या याममजा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थैः शब्दैर्यागे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां, पक्षे षष्ठी च, तुलोपमाशब्दैर् वर्जयित्वा । शेषे विषये तृतीयाविधानात् तथा मुक्ते षष्ठेव भवति । तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् । तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमाने ऽन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारणा-नुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुह्रष्येत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्यं मद्रं भद्रं कुशलं सुखं अर्थं हितं इत्येतै-

* 'न कर्मणी'ति कुत्र विधास्त ।

यंगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुर्णयार्थः । शेषे चतुर्थीविधाना-
 स्या मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ *
 आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात् । चिरं जीवितं देवदत्ताय
 देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य । भद्रं देवद-
 त्ताय । भद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य । निरामयं देव-
 दत्ताय । निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय । सुखं देवदत्तस्य । शं देवद-
 त्ताय । शं देवदत्तस्य । अर्थो देवदत्ताय । अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवद-
 त्ताय । प्रयोजनं देवदत्तस्य । हितं देवदत्ताय । हितं देवदत्तस्य । पथं देवद-
 त्ताय । पथं देवदत्तस्य । आशिषीति किम् । आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
 द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगुः समासः एकवचनं भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्या-
 र्थस्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते, द्वि-
 ग्वर्थे एकवद्वचतीति । समाहारद्विगोश्चेदं ग्रहणं नान्यस्य । पञ्चपूलाः समा-
 हृताः पञ्चपूली । दशपूली । द्विग्वर्थस्यैकत्वादनुप्रयोगेऽप्येकवचनं भवति । पञ्च-
 पूलीयं शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति वर्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ता चीणि
 वाक्यानि संयोज्यन्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्वचति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां
 च । प्राण्यङ्गानां तावत् । प्राणिपादम् । शिरोधीवम् । तूर्याङ्गानाम् । मार्दङ्गिका-
 णविकम् । वीणावादकपरिवादकम् । सेनाङ्गानाम् रथिकाश्वारोहम् । रथिकपा-
 दातम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात्पशुद्वन्द्वे विभाषयैकवद् भवति । इतरेतरयोगे
 समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनम् ।
 इदं तु प्रकरणं विषयविभागार्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः । दधि-
 पयसादीनामितरेतरयोग एव । वृक्षमृगादीनामुभयत्रेति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

* अत्रेत्यारभ्य कर्तव्यमित्यन्तः पाठो बहुत्र नास्ति ।

चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते । चरणानां द्वन्द्व एकवद्व-
वति, अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनमात्रमनु-
वादः । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । कठकालापादीनामुदय-
प्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानूद्यते तदैव मुदाहरणम् । यदा
तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवादइति किम् । उदगुः
कठकालापाः । प्रत्यष्ठुः कठकौथुमाः ॥ स्थणोरद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
स्थणोरिति किम् । अनन्दिषुः कठकालापाः । अद्यतन्यामिति किम् । उद्यन्ति
कठकालापाः ॥

अध्वर्युऋतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्वर्युवेदे यस्य ऋतोर्विधानं सो ऽध्वर्युऋतुः । अध्वर्युऋतुवाचिनां
शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्ववति । अध्वर्युऋतुरनपुंसकं द्वन्द्व इति
गौणो निर्देशः । अर्काश्वमेधम् । सायाज्ञातिरात्रम् । अध्वर्युऋतुरिति किम् ।
इषुवजौ । उद्भिदुलभिदौ । अनपुंसकमिति किम् । राजसूयवाजपेये । इह
ऋस्माच्च भवति दर्शपौर्णमासौ, ऋतुशब्दः सोमयज्ञेषु रूढः ॥

अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासन्ना आख्या तेषां द्वन्द्व
एकवद्ववति । पदऋक्रमकम् । क्रमऋवार्तिकम् । संपाठः पदानां क्रमस्य च
प्रत्यासन्नः । अध्ययनत इति किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् ।
याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्ववति, प्राणिनो वर्जयित्वा । आरा-
शस्त्रि । धानाशष्कुलि । जातिरिति किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिना-
मिति किम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । नञिव्युक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामय-
मेकवद्ववाचो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसार-
णानि । जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्ववाचो विधीयते, न नित्यतद्र-
व्यविवक्षायां । इह कुण्डे बदरामलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशो ऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च
धामवर्जितानां द्वन्द्व एकवद्ववति । नद्यावयवो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च
देशः । नदी देश इत्यसमासनिर्देश एवायम् । उद्गाश्च द्वावती च, उद्गोरावति ।
गङ्गाशोणम् । देशः खल्वपि । कुरवश्च कुरुवेचं च, कुरुकुरुवेचम् । कुरुकुरुजा-

॥ काशिका ॥ २ ॥ ४ ॥

१२५

ङ्गलम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । नदी देश इति किम् । कुङ्कुटमयूरौ । अग्रामा इति किम् । जाम्बवश्च शालूकिनी च, जाम्बव-शालूकिन्यौ । नदीयहणमदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । तथा च पर्वतानां यहणं न भवति । कैलासश्च गन्धमादनं च, कैलासगन्धमादने ॥ अग्रामा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इह मा भूत् । मथुरा च पाटलिपुत्रं च, मथुरापाटलिपुत्रम् ॥ उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ सौर्यं च नगरं, केतवतं च ग्रामः, सौर्यकेतवते ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपरिचितपरिमाणः क्षुद्रः । क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्ववति । दंश-मशकम् । यूकालितम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् । ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥

क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदा नकुलादपि ॥

आ नकुलादपीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासां तद्विरोधात् ॥

येषां च विरोधः शा शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो वैरं, शाश्वतिको नित्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्ववति । मार्जारमूषकम् । श्वशृगालम् । अहिनकुलम् । शाश्वतिक इति किम् । गौपालिशालङ्कायनाः कलहायन्ते । चकारः पुनरप्येव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनामनेन नित्यमेकवद्भावो भवति । अश्वमहिषम् । काकोलूकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं, बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, पात्रात् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः, अनिरवसिताः । अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्ववति । तच्चायस्कारम् । रजकतन्तु-घायम् । अनिरवसितानामिति किम् । चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्चप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्चप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति । गवा-श्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुञ्जवामनम् । कुञ्जकैरातकम् । पुत्रप्रौत्रम् । श्वचण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् । शाटीपिच्छकम् । उग्रखरम् । उग्रशशम् । मूत्रशङ्खम् । मूत्रपुरीषम् । यक्षन्मेदः । मांसशोणितम् । दर्भेशरम् । दर्भपूतीकम् । अर्जुनशिरीषम् । तृणालपम् । दासी-

१२६

॥ काशिका ॥ २ ॥ ४ ॥

दासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभागवतम् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं दृष्टुं-
वृत्तं, रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति । गोश्वम् । गोश्वौ । पशुदृष्टुविभाषैव भवति ॥
विभाषावृत्तमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वा-

पराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

वृत्त मृग तृण धान्य व्यञ्जन पशु शकुनि अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर
इत्येतेषां दृष्टुं विभाषैकवद्ववति । प्लवत्ययोधम् । प्लवत्ययोधाः । रुष्टपतम् ।
रुष्टपताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियत्रम् । व्रीहियत्राः । दधिघृतम् ।
दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । तित्तिरिक्पिञ्जलम् । तित्तिरिक्पिञ्जलाः ।
अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ बहु-
प्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिस्तुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ * ॥ एषां बहुप्रकृ-
तिरेव दृष्टुं एकवद्ववति, न द्विप्रकृतिः । बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लवत्य-
योधौ । रुष्टपतौ । हंसचक्रवाकौ । यूक्ताल्ले । व्रीहियवौ । कुशकाशौ ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविरुद्धं विप्रतिषिद्धम् । विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामनधिकरण-
वाचिनामद्रव्यवाचिनां दृष्टुं एकवद्ववति । विभाषानुर्कषणार्थश्चकारः । शीतो-
ष्णम् । शीतोष्णं । सुखदुःखम् । सुखदुःखे । जीवितमरणम् । जीवितमरणे । विप्र-
तिषिद्धमिति किम् । कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णे उदके ॥

न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकवद्वावे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयआदीनि शब्दरूपा-
णि नैकवद्ववन्ति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी । ब्रह्मप्रजापती । शिव-
वैश्रवणौ । स्कन्दविशालौ । परिव्राट्कौशिकौ * । प्रवर्ग्यापसदौ । शुक्लकृष्णौ ।
इध्माबर्हिषी । निपातनाद्वीर्यः । दीप्तातपसी । अद्वातपसी । मेधातपसी । अध्य-
यनतपसी । उलूखलमुसले । आद्यावसाने । अद्वामेधे । चक्रसामे । वाङ्मनसे ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥

नेति वर्तते । अधिकरणं वर्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः,
तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने दृष्टुं नैकवद्ववति । यथायथमेकवद्वावः प्राप्ते
प्रतिषिध्यते । दश दन्तोष्ठाः । दश मार्दङ्गिकापाणविक्राः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा दृष्टुं एकवद्ववति । उपदशं दन्तो-
ष्ठम् । उपदशा दन्तोष्ठाः । उपदशं मार्दङ्गिकापाणविक्रम् । उपदशा मार्दङ्गि-

* परिव्राजककौशिकौ । इति पा० २ ।

कपाणविकाः । अव्ययस्य संख्यया ऽव्ययीभावोपि विहितो बहुव्रीहिरपि, तत्रै-
कवद्भावपक्षे ऽव्ययीभावो ऽनुप्रयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहिः ॥

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च ।
पञ्चगवम् । दशगवम् । द्वन्द्वः खल्वपि । पाणिपादम् । शिरोयीवम् । परलि-
ङ्गतापवादे योगः ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ॥ * ॥ पञ्च-
पुली । दशरथी ॥ वा ऽऽबन्तः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥ पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी ॥
अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चतत्तम् । पञ्चतत्ती ॥ पात्रा-
दिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चपात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्त्रि । उपकुमारि ।
चन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गितैव प्राप्ता, ऽन्यपदार्थप्र-
धानस्याभिधेयवलिङ्गता, ऽत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ पुण्य-
सुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ पथः संख्याव्य-
यादेः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ त्रिपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । सुपथम् ॥ क्रिया-
विशेषणानां च क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ * मृदु पचति । शोभनं पचति ॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोयमुत्तरसूत्रेषूपतिष्ठते । नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वा
ऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिगतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामस्तत्र । वत्यति विभाषा सेनासुरेति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना ।
तत्पुरुष इति किम् । वृष्ठसेनो राजा । अनजिति किम् । असेना । अकर्मधा-
रय इति किम् । परमसेना ॥

संज्ञायां कन्योऽशीनरेषु ॥ २० ॥

संज्ञायां विषये कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्या
उशीनरेषु भवति । सौशमिकन्यम् । आहूरकन्यम् । संज्ञायामिति किम् । वीर-
यकन्या । उशीनरेष्विति किम् । दाक्षिकन्या । परवलिङ्गतापवाद इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायतइत्युपज्ञा उपक्रम्यतइत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञो-
पक्रमम् । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायां तयोऽप-
ज्ञोपक्रमयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायां । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा ।

* क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्या ॥ * ॥ इति पा० ३ ।

यद्युपज्ञेयस्योपक्रमस्य चार्थस्यादिराख्यातुमिष्यते तत एतद्वति । पाणिन्युप-
ज्ञमाकालापकं* व्याकरणम् । पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमाकालापकं
व्याकरणम् । व्याद्युपज्ञं दुष्करणम् । आद्योपक्रमं प्रासादः । नन्दोपक्रमणि
मानानि । दर्शनीयोपक्रमं सुकुमारम् । उपज्ञोपक्रममिति किम् । बाल्मीकि-
श्लोकाः । तदाद्यादिव्यासायामिति किम् । देवदत्तोपज्ञो रथः । यज्ञदत्तो-
पक्रमो रथः ॥

छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

विभाषा सेनासुराच्छायेति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम् ।
छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थधर्मा
बाहुल्यम् । शलभादीनां हि बहुत्वं गम्यते । शलभच्छायम् । इतुच्छायम् ।
बाहुल्यमिति किम् । कुड्यच्छाया ॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत्सभा राजपूर्वा ऽमनुष्य-
पूर्वा च भवति । इतसभम् । ईश्वरसभम् । इह कस्माच्च भवति । राजसभा ।
पर्यायवचनस्यैवेत्यते । तदुक्तम् । जितपर्यायस्यैव राजाद्वर्थमिति । अमनुष्य-
पूर्वा । रत्तःसभम् । पिशाचसभम् । इह कस्माच्च भवति काष्ठसभा । अमनु-
ष्यशब्दे रुढिरूपेण रत्तःपिशाचादिष्वेव वर्तते । राजामनुष्यपूर्वेति किम् ।
देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति । संघात-
वचनो ऽत्र सभाशब्दे गृह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात
इत्यर्थः । अशालेति किम् । अनाथसभा । अनाथकुटीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुना छाया शाला निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो
भवति विभाषा । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्य-
च्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरतरयोगद्वन्द्वस्येदं गृह-
णम् । परस्य यल्लिङ्गं तद्वति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्व-
तत्पुरुषयोर्विधीयते । कुकुटमयूरीविमे । मयूरीकुकुटाविमौ । तत्पुरुषस्य । अद्वै

* इव चिद् 'अकालकम्' इति पा० २ ।

॥ काशिका ॥ २ ॥ ४ ॥

पिप्पल्याः, अर्दुपिप्पली । अर्दुकोशातकी । अर्दुनखरञ्जनी ॥ द्विगुप्राप्तापचालं-
पूर्वगतिसमासेषु गतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्विगुः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः
पुरोडाशः पञ्चकपलः । प्राप्नो जीविकां, प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकाम्,
आपन्नजीविकः । अन्नं जीविकायै, अन्नजीविकः । गतिसमासः । निष्क्रान्तः कौ-
शाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः ॥

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥

अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्तस्तत्रैकवद्भावादन्त्यत्र परवल्लिङ्गतायां
प्राप्तायामिदमारभ्यते । अश्ववडवयोः पूर्ववल्लिङ्गं भवति । अश्वश्च वडवा चा-
श्ववडवौ । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तत्र द्विवचनमतन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्व-
वल्लिङ्गता भवति । अश्ववडवान्, अश्ववडवौरेति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये
पूर्ववल्लिङ्गं भवति । हेमन्तशिशिरावृतूनं प्रीणामि । अहोरात्रे इदं ब्रूमः । पर-
वल्लिङ्गतापवादो योगः । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तेन द्विवचनमतन्त्रं,
वचनान्तरेपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति । अर्थात्ताश्चितयः, अपरपक्षाः पुरीषम्, अहो-
रात्राणीष्टकाः । छन्दसीति किम् । दुःखे हेमन्तशिशिरे । अहोरात्राविमौ
पुण्यौ । छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

रात्राह्नुहाः पुंसि ॥ २९ ॥

क्षतसमासान्तानां निर्देशः । रात्र अह्नु अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । पर-
वल्लिङ्गतायां स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तायोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः । चतू-
रात्रः । पूर्वाह्नुः । अपराह्नुः । मध्याह्नुः । द्युहः । अहः ॥ अनुवाकादयः पुंसीति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते
मूढः । इह कस्माच्च भवति, अपथो देशो, उपथा नगरी । तत्पुरुष इति वर्तते ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्चः । अर्धर्चम् ।
गोमयः । गोमयम् । शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गता क्व चिदर्थभेदेनापि व्यव-
तिष्ठते । यथा पद्मशङ्खशब्दौ निधिवचनौ पुलिङ्गौ । जलजे उभयलिङ्गौ । भूत-
शब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः । क्रियाशब्दस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सैन्यवशब्दो सप्तये
उभयलिङ्गः । यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सारशब्द उत्कर्षे पुलिङ्गो न्यायाद-
६

नपेते नपुंसकं, नैतत्सारमिति । धर्म इत्यपूर्वे पुंलिङ्गः । तत्सन्धने नपुंसकम् ।
 तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । अर्द्धच । गोमय । कषाय । वर्षापण । कुतप ।
 कपाट । शङ्ख । चक्र । गूथ । यूथ । ध्वज । कबन्ध । पद्म । शृङ्ग । सरक ।
 कंस । दिवस । यूथ । अन्धकार । दण्ड । कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप ।
 द्यूत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शतमान । यान । नख । नखर । चरण ।
 पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान । सार । पात्र । घृत सैन्धव ।
 औषध । आठक । चषक । द्रोण । स्वलीन । पात्रीव । षष्टिक । वार ।
 बाण । प्रोथ । कपित्थ । शुरु । शील । शुल्ब । सीधु । कवच । रेणु । कपट ।
 सीकर । मुसल । सुवर्ण । यूप । चमस । वर्ण । क्षीर । कर्ष । आकाश । अष्टा-
 पद । मङ्गल । निधन । निर्यास । जृम्भ । वृत्त । पुस्त । त्वेडित । शङ्ख ।
 शङ्खल । मधु । मूल । मूलक । शराव । शाल । वप्र । विमान । मुख ।
 प्रयीव । शूल । वज्र । कर्पट । शखर । कल्क । नाट । मस्तक । वलय ।
 कुसुम । तृण । पङ्क । कुण्डल । किरिट । अर्बुद । अङ्गुश । तिमिर । आश्रम ।
 भूषण । इल्कस । मुकुल । वसन्त । तण्ड । पिटक । विटङ्क । माष । कोश ।
 फलक । दिन । दैवत । पिनाक । समर । स्थाणु । अनीक । उपवास । शाक ।
 कर्पास । चषाल । खण्ड । दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हस्त ।
 सूत्र । ताण्डव । गाण्डीव । मण्डप । पट । सौध । पार्श्व । शरीर । फल ।
 छल । पुर । राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । ककुद । तोमर ।
 तोरण । मञ्चक । पुङ्ख । मध्य । बाल । वल्मक । वर्ष । वस्त्र । देह । उद्यान ।
 उद्योग । स्नेह । स्वर । संगम । निष्क । लेम । शूक । छत्र । पवित्र । यौवन ।
 पानक । मूषिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोक्षि । विषाण । भवन । अरण्य ।
 पुलिन । दृढ । आसन । ऐरावत । शूर्य । तीर्थ । लोमश । तमाल । लोह ।
 दण्डक । शपथ । प्रतिसर । दारु । धनुस् । मान । तङ्क । वितङ्क । मव ।
 सहस्र । ओदन । प्रवाल । शकट । अपराहु । नीड । शकल । * अर्द्धर्चादिः ॥

इदमो ऽन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयद्वौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम्, अन्वादेशो ऽनुकथनम् । इदमोच्चादेशविषयस्याशा-
 देशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता,

* कुणप । मुण्ड । पूत । मरु । कंस । लोमन । लिङ्ग । सीर । घत । अण । कडार ।
 वर्ण । पूर्ण । पणव । विशाल । बुस्त । पुस्तक । पल्लव । निगड । खल । स्थूल । शार ।
 नाल । प्रवर । कटक । कण्टक । छाल । कुमुद । पुराण । जाल । स्कन्ध । ललाट । कुङ्कुम ।
 कुञ्चन । विडङ्ग । पिण्डाक । आर्द्र । हल । कटक । योध । बिम्ब । कुक्कुट । कुहप खण्डल ।
 प्रवृत्तक । वसु । उद्यम । स्तन । स्तेन । चत्र । कलह । पालक । हल । वर्चस्क । कूर्च ।
 तपहक । तपहुल । इत्येते पुस्तकान्तरेष्वधिकाः ॥

अथो आभ्यामहरणधीतश्च । अस्मै छात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाटकमपि देहि । अस्य छात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वम् * अशादेशवचनं साकचकार्यम् । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरणधीतम् । नेह पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति देवदत्तं भोजय, इमं च यज्ञदत्तमिति ॥

एतदस्त्वतसोस्त्वतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । एतदो ऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनुदात्तस्त्वतसोः परतः । तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छन्दोधीष्व, अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वानुदात्तं पदं भवति । एतदो ऽशित्यशादेशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयाटौस्त्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । द्वितीया टा ओस् इत्येतेषु परत इदमेतदोरन्वादेशविषययोरेणशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मण्डूक-पुतिन्यायेनानुवृत्तिः । इमं छात्रं कृन्दोऽध्यापय । अथो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनहरणधीतम् । अनयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । ततः खल्वपि । एतं छात्रं कृन्दो ऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमप्यध्यापय । एतेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरणधीतम् । एतयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् ॥ एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रक्षालयैतत् । परिवर्तयैतत् । इह कस्माच्च भवति । अयं दण्डो इरानेन । एतमानं दितं विद्यादिति । यत्र किं चिद् विधाय वाक्यान्तरेण फुरन्यदुपदिश्यते सो ऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा एकमेव विधानम् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारो ऽयं, एतच्चिन्त्यार्थजित इति यावत् । यदित-कर्तुमनुक्रमिष्यामस्तदार्द्धधातुके वेदितव्यम् । वक्ष्यति हनो वध लिङि । कथ्यात् । आर्द्धधातुर्इति किम् । हन्यात् । विषयसप्तमी चेयं न परसप्तमी । तेनार्द्धधातुर्कविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चादप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । भव्यम् । प्रचेयम् । आख्येयम् ॥

* 'अस्माच्छात्राच्छन्दो ऽधीष्व । अथो अस्माद्व्याकरणमप्यधीष्व' । इदमत्राधिकं क्वचित् ।

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये । प्रजाध्य । विजाध्य । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । तेन नुन् भवति । एवं वच्चादीनामपि । इह कस्मान्न भवति अवम् । अच्चाण्य इति निपातनात् ।

जग्धौ सिद्धेन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥

तीति किम् । अद्यते । कितीति किम् । अत्तव्यम् ॥

लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतो ऽदो घस्लृ आदेशो भवति । लृदित्करणमङ्ग्यम् । लुङि । अघसत् । अघसताम् । अघसन् । सनि । जिघत्सति । जिघत्सतः । जिघत्सन्ति ॥ घस्लृभावे ऽच्युषसंख्यानम् ॥ * ॥ प्राप्तीति प्रघसः ॥

घजपोश्च ॥ ३८ ॥

घजि अपि च परतो ऽदो घस्लृ आदेशो भवति । घासः । प्रघसः । उपसर्गे ऽद इत्यप् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये बहुलमदो घस्लृ आदेशो भवति । घस्ताबूनम् । सग्धि-श्च मे । न च भवति । आत्तामद्य मध्यतोमेद उद्भूतम् । अन्यतरस्यांयद्गममेव कस्माच्च क्रियते तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति । कार्यान्तरार्थं बहुलयद्गमम् । घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवति ॥

लित्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतो ऽदो ऽन्यतरस्यां घस्तादेशो भवति । जघास । जघतुः । जघुः । आद । आदतुः । आदुः ॥

वेजो वयिः ॥ ४१ ॥

लित्यन्यतरस्यामिति वर्तते । वेजोवयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां लिटि परतः । इकार उच्चारणार्थः । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । पत्वे, ऊवतुः । ऊवुः । लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणं प्रतिषिध्यते । वस्वास्यान्यतरस्यां कितीति यकारो विधीयते । ववौ । ववतुः । ववुः । वेज इति संप्रसारणं न भवति ॥

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके । वध्यात् ।

॥ काशिका ॥ २ ॥ ४ ॥

१३३

वध्यास्ताम् । वध्यासुः । अकारान्तश्चायमादेशः, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानिवद्भावादवधीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धिरतो हलादेर्लघोरिति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हतो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । योगविभाग उत्तरार्थः । आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ ६२०४०५५५
उपलब्धे

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हतो लुङ्यन्यतस्यां वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । न च भवति । आहत । आहसाताम् । आहसत * ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इणो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः । अगात् । अगाताम् । अगुः । लुङीति वर्तमाने पुनर्लुङ्यहणमात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्येतन्मा भूत् । इह त्वविशेषेण नित्यं च भवति । अगात् । अगायि भवता ॥ इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥

णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥

णौ परत इणो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः । गमयति । गमयतः । गमयन्ति । अबोधनइति किम् । प्रत्याययति । इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इणो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषति । जिगमिषतः । जिगमिषन्ति । अबोधनइत्येव । अर्थान्तरापीषति इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थः । इडश्चेति सत्येव यथा स्यात् + ॥

इडश्च ॥ ४८ ॥

इडश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते । अधिजिगांसते । अधिजिगांसन्ते ॥

गाडू लिटि ॥ ४९ ॥

गाडादेशो भवतीडो लिटि परतः । अधिजगे । अधिजगते । अधिज-

* 'आडो यमहन इत्यात्मनेपदम् । हनः सिजिति कित्त्वम् । अनुदात्तोपदेशेति अलोपः । इस्वादङ्गादिति सिचो लोपः' इति पुस्तकान्तरे ऽत्राधिकम् ।

+ अत्र 'णौ मा भूत् । इति क्व चिदधिकम् ।

गिरे । गाडोनुबन्धयहणं विशेषणार्थं, गाड्कुटादिभ्य इत्यत्रास्य यहणं यथा स्यात् । नहि स्थानिवद्भावेन गाडिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लुङोः ॥ ५६ ॥

लुङि लङि च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । आदेशपक्षे गाड्-कुटादिभ्य इति डित्त्वं, घुमास्यागापाजहातिसां हलीतीत्वम् । अद्यगीष्ट । अद्यगीषाताम् । अद्यगीषत । न च भवति । अद्यैष्ट । अद्यैषाताम् । अद्यैषत । लङि खल्वपि । अद्यगीष्यत । अद्यगीष्येताम् । अद्यगीष्यन्त । न च भवति । अद्यैष्येत । अद्यैष्येताम् । अद्यैष्यन्त ॥

णौ च संश्चडोः ॥ ५७ ॥

इडो गाड् विभाषेति वर्त्तते । णावितीडपेक्षा परसप्तमी संश्चडोरिति च ययपेक्षा । णौ सत्परं चड्यरे च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । अधि-लिगापयिषति । न च भवति । अध्यापिपयिषति । चङि खल्वपि । अध्यजीग-यत् अध्यापिपत् ॥

अस्तेर्भूः ॥ ५८ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् * । इह कस्मात् भवति, ईहामास, ईहामासतुः, ईहामासुः । कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चाच्यते ।

“अनुप्रयोगे तु भुवा ऽस्त्यबाधनं
स्मरन्ति कर्तुर्वचनं मनीषिणः”

इति ॥

ब्रुवो वचिः ॥ ५९ ॥

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायांमात्म-नेपदं भवति । ऊचे । वक्ष्यते ॥

चक्षिङः ख्याज् ॥ ६० ॥

चक्षिङः ख्याजादेशो भवत्यार्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आ-ख्यातव्यम् । स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति । अकारानुबन्धकरण-सामर्थ्यात्† ॥ खशादिरप्ययमादेश इष्यते ॥ * ॥ आक्शाता । आक्शातुम् । आक्शातव्यम् ॥ वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दुर्जनाः संवत्साः । वर्जनीया

* अत्र ‘आर्धधातुक इति किम् । अस्ति । स्तः । मन्ति’ । इति क्व चिदधिकम् ।

† अत्र ‘आख्यास्यति । आख्यास्यते’ । इति क्व चिदधिकम् ।

॥ काशिका ॥ २ ॥ ४ ॥

१३५

इत्यर्थः ॥ असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ नृचक्षा राक्षसाः हिंसार्थो ऽत्र धातुः । अने खल्वपि । विचक्षणः पण्डितः ॥ बहुलं संज्ञाकृन्दसोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्रवधकृगात्रविचक्षणाजिराद्वर्थम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चत्तिङः ख्याजदोशो वा भवति । आचख्यौ । आचख्यतुः । आचख्युः । न च भवति । आचचत्ते । आचचत्ताते । आचचत्तिरे ॥

अजेर्व्यघजपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्धात्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घजपौ वर्जयित्वा । प्रवायकः । प्रवयणीयः । अवजपोरिति किम् । समाजः । उदाजः । अपि तु, समजः । उदजः । समुदोरजः पशुष्वित्यप् । दीर्घाच्चारणं किम् । प्रवीताः ॥ घजपोः प्रतिषेधे क्यय उपसंख्यानम् ॥ * ॥ समज्या ॥ वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते ॥ * ॥ प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परभूते अजेर्वा वौ इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयणमानय । प्राजनमानय ॥

एयक्षत्रियार्णजितो यूनि लुगणिजोः ॥ ५८ ॥

एयादेशो गोत्रान्त्ययाः । एयान्तात् क्षत्रियगोत्राद् आर्षाद् जितश्च पर्योरणिजोर्युनि लुगभवति । एयान्तानावत् । कुर्वादिभ्यो एय, तस्माद्यूनि इज् । तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यशब्दस्तिक्कादिषु पठ्यते, ततः फिजा भवितव्यं, कौरव्यायणिरिति । क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं कुर्वादिभ्यो एय इत्यनेन विहितस्य । इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् । कुर्वादिभ्यो एय इति एयः । क्षत्रिय । ऋष्यन्धकृशृणिकुहभ्यश्चेत्यण् । तस्माद्यूनि इज् । तस्य लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । आर्षः । ऋष्यण् । तस्माद्यूनि इज् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । जित् । अनृष्यानन्तर्यं बिदादिभ्योज् । तस्माद्यूनि इज् । तस्य लुक् । बैदः पिता । बैदः पुत्रः । अणः खल्वपि । तिकादिभ्यः फिज् । तस्माद्यूनि प्राग्दीव्यतो ऽण् । तस्य लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य इति किम् । शिवादिभ्यो ऽण् । तस्माद् यूनि अत इज् । तस्य न लुगभवति । कौहडः पिता । कौहडिः पुत्रः । यूनीति किम् । वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः । कुर्वादिभ्यो एय इति एयस्तस्मात् कण्वादिभ्यो गोत्रादिति शेषिको ऽण् । तस्य लुग्न भवति । अणि-

ओरिति किम् । दाक्षेपत्यं युवा दाक्षायणः * ॥ अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युपत्य-
यस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ बौधिः पिता । बौधिः पुत्रः । जाबालिः पिता । जा-
बालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजङ्घिः पिता ।
भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । साल्वावयवलक्षण इज् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् ॥ पैला-
दिदर्शनात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुगभवति । पीलाया वेत्यण् । तस्मा-
दणो द्वच इति फिज् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय
इजन्तास्तेभ्य इजः प्राचामिति लुकि सिद्धे ऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि ।
सात्यकि । सात्यकामि । देवि । औदमज्जि । औदमज्जि । औदमेधि । औद-
बुद्धि । दैवस्थानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । रौहृत्तिति । भौलिङ्गि । औद्गा-
हमानि । औज्जिहानि† ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ आकृतिगणोयम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुगभवति । गोत्रविशेषणं प्राग्यहणं,
न विकल्पार्थम् । पाचागारेपत्यं युवा । यजिजोश्चेति फक् । तस्य लुक् । पा-
चागारिः पिता । पाचागारिः पुत्रः । मान्यरैषणिः पिता । मान्यरैषणिः पुत्रः ।
प्राचामिति किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिध्यते । तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य
न लुगभवति । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलि । धारणि ।
रावणि । पारणि । दैलीपि । दैवलि । दैवमनि । दैवयजि । प्रावाहणि । मा-
न्यातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । आनुमति । आहिंसि । आसुरि । आयुधि ।
नैमिषि । आसिबन्धकि । बैकि । पौष्करसादि । वैरकि । वैलकि । वैहति ।
वैकर्ण्य । कारेणुपालि । कामलि‡ ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

ते तद्राजाः ज्यादयस्तद्राजा इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य
बहुषु वर्तमानस्य अस्त्रीलिङ्गस्य लुगभवति, तेनैव चेतद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति ।
अङ्गाः । वङ्गाः । पुण्ड्राः । मगधाः । लोहध्वजाः । व्रीहिमताः । तद्राजस्येति

* अत्र 'यजिजोश्चेति फको लुग्न भवति' इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† अत्र 'रागहति । राणि । सौमनि । उंहमानि' । एते पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

‡ अत्र 'रान्धकि । आसुराहति' । प्राणाहति । पौष्कि । कान्धकि । दौप्रकगति । आ-
कराहति' । एते पुस्तकान्तरेऽधिकाः ।

॥ काशिका ॥ २ ॥ ४ ॥

१३७

किम् । औपगवाः । बहुष्विति किम् । आङ्गः । तेनैव ग्रहणं किम् । प्रियो
वाङ्गो येषां तदमे प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति किम् । आङ्गः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः परस्य
गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुगभवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन
कृतं बहुत्वं भवति । प्रत्ययविधेश्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरा-
पत्येपि लुगभवत्येव । यस्काः । लभ्याः । बहुष्वित्येव । यास्कः । तेनैवेत्येव ।
प्रियास्काः । अस्त्रियामित्येव । यास्क्यः स्त्रियः । गोत्रइति किम् । यास्का-
श्छात्रः । यस्क । लभ्य । दुह्य । अयःस्यूण । तृणकर्ण । एते पञ्च शिवादिषु
पठन्ते ततः परेभ्यः षड्भ्य इज् * । सदामत्त । कम्बलभार । अहिर्योग ।
कर्णाटक । पिण्डीजङ्घ । बकसक्य । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यां ण्युपादिभ्यश्चेति ठज् ।
बस्ति । कुंढ† । अत्रबस्ति । मित्रयु । ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इज् । रत्नामुख ।
जङ्गारथ । मन्थक । उल्कास । कटुकमन्यक । पुष्करसत् । विषपुट । उपरिमे-
खल । क्रोष्टुमान । क्रोष्टुपाद । शीर्षमाय । पुष्करसच्छब्दाद् बाह्यादिपाठा-
दिज् । खरपशब्दो नडादिषु पठ्यते । ततः फक् । पदक । वर्मक । एताभ्यामत
इज् । भलन्दनशब्दात् शिवदिभ्यो ऽण् । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित ।
एतेभ्यश्चतुर्भ्यां ऽश्वादिभ्यः फज् ॥

यजनीश्च ॥ ६४ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्रइति चानुवर्तते । यजो ऽजश्च गोत्रप्रत्ययस्य
बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुगभवति । गर्गादिभ्यो यज् । गर्गाः । वत्साः ।
यजः खल्वपि । अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्यो ऽज् । बिदाः । उर्वाः । बहुष्वित्येव ।
गार्ग्यः । बैदः । तेनैवेत्येव । प्रियगार्ग्याः । प्रियबैदाः । अस्त्रियामित्येव । गार्ग्यः
स्त्रियः । बैदः स्त्रियः । गोत्रइत्येव । द्वीपदनुसमुद्रं यज् । द्वैप्याः । उत्सादिभ्यो
ऽज् । औत्साश्छात्राः ॥ यजादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् ॥ * ॥
गार्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । एवं
बैदस्य कुलं, बैदकुलं, बिदकुलं वा । बैदयोः कुलं, बैद कुलं, बिदकुलं वा । यजा-
दीनामिति किम् । आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम् । गंगाणां कुलं, गर्गकुलम् ।
तत्पुरुषइति किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठ्या इति किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

* अत्र पुस्तकान्तरे 'सप्तभ्य इज्' इति पाठः, तदनुसारेण कर्णाटक इत्येतदुत्तरं 'य-
र्णाटक' इत्येतदधिकम् ।

† विशि । कद्रु । इति पा० २ ।

अत्र्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभवति । अत्रिशब्दादितश्चा-
निज इति ठक् । इतरेभ्य ऋष्यण् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः ।
गोतमाः । अङ्गिरसः । बहुष्वित्येव । आत्रेयो, भार्गवः । तेनैवेत्येव । प्रिया-
त्रेयाः । प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम् । आत्रेय्यः स्त्रियः ॥

बहुच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बहुचः प्रातिपदिकाद् य इज् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते
तस्य बहुषु लुभवति । पचागाराः । मन्यरेषणाः । भरतेषु खल्वपि । युधि-
ष्ठिराः । अर्जुनाः । बहुच इति किम् । वैक्यः । पौष्ययः । प्राच्यभरतेक्षिति
किम् । बालाक्यः । हास्तिदास्यः । भरताः प्राच्या एव तेषां पुनर्यहणं ज्ञाप-
नार्थम्, अन्यत्र प्राग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति, तेन इजः प्राचामिति भर-
तानां युवप्रत्ययस्य लुग्न भवति । अर्जुनिः पिता । अर्जुनायनः पुत्र ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्न भवति । बिदाद्यन्ताण्योयम् । ततो
ऽजो गोत्रप्रत्ययस्य यजजोश्चेति लुक् प्राप्तः प्रतिविध्यते । गौष्वनाः । शैषवाः ।
गोपवन । शिषु । बिन्दु । भाजन । अश्व । अवतान । श्यामाक । श्वापर्ण ।
एतावन्त एवाष्टौ गोपवनादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि
चतुर्थे बिदादिषु पठ्यन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुभवन्त्ये । हरिताः । किंदासा इति ॥

तिक्रकितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभवति । तैका-
यनयश्च कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः फि । तस्य लुक् । तिक्रकितवाः ।
वाहूरयश्च भाण्डीरयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । वहूरभण्डीरयाः । औपकाय-
नाश्च लामकायनाश्च । नडादिभ्यः फक् । तस्य लुक् । उपकलमकाः । पाफक-
यश्च नारकयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । पाफकनरकाः । बाकनखयश्च श्वागुदप-
रिणद्वयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । बकनखश्वगुदपरिणदाः । उज्जशब्दादत
इज् । ककुभशब्दाच्छिवाद्यण् । तयोर्लुक् । औज्जयश्च काकुभाश्च उज्जककुभाः ।
लाङ्क्यश्च शान्तमुखयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । लङ्कशान्तमुखाः । उरसश-
ब्दस्तिकादिषु पठ्यते ततः फिज् । लङ्कटशब्दादिषु तयोर्लुक् । औरसायनयश्च
लाङ्कटयश्च, उरसलङ्कटाः । भाष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । अत इज् । तस्य लुक् ।
भाष्टककपिष्ठलाः । कार्णाजिनयश्च कार्णासुन्दरयश्च । अत इज् । तस्य लुक् ।
कर्णाजिनकर्णासुन्दराः । अग्निवेशयश्च दासेरकयश्च । अग्निवेशशब्दाद् गर्गो-
दिभ्यो यज् । दासेरकशब्दादत इज् । तयोर्लुक् । अग्निवेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः पास्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभवति अन्यतरस्यां
द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां च मध्ये त्रयो
द्वन्द्वस्तिककितवादिषु पठ्यन्ते । उपकलमकाः । भृकृकृपिष्ठलाः । कृष्णाजि-
नकृष्णसुन्दराः । इति । तेषां पूर्वण्यैव नित्यमेव लुभवति । अद्वन्द्वे त्वनेन वि-
कल्पः । उपकाः । औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । भृटकाः । भाष्ट-
कयः । कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः । कृष्णाजिनाः । कार्ष्णाजिनयः । कृष्णसु-
न्दराः । कार्ष्णसुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वे ऽद्वन्द्वे च विकल्प इति ।
पण्डारक । अण्डारक । गडुक । सुपर्यक । सुपिष्ठ । मयूरकर्ण । खारीजङ्घ ।
शलाबल । पतञ्जल । कठेरणि । कुशीतक । काशकृत्स्न । निदाघ । कलशी-
कण्ठ । दामकण्ठ । कृष्णपिङ्गल । कर्णक । पर्णक । जटिलक । बधिरक । जन्तुक ।
अनुलोम । अर्दुपिङ्गलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित * ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यज त्व बहुषु लुभवति, परिशिष्टस्य च प्रकृ-
तिभागस्य ययासं व्यमगस्ति कुण्डिनच् इत्येतादृशेभ्यो भवतः । आगस्त्यः ।
कुण्डिनाः । चकारः स्वरार्थः । मध्येदातो हि कुण्डिनश्चदस्तश्चादेशोपि तथा
स्यात् । आगस्त्यश्चादृष्यण् । कुण्डिनिश्चाद्गोदित्वाद्यञ् । तयोर्गोत्रे लुग-
चीति लुकि प्रतिषिद्धे आगस्तीयाश्चात्रा इति वृद्धलक्षणश्चे भवति । कौण्डिन्ये
त्वयैव भवितव्यं कणादिभ्यो गोत्रइति, तत्र विशेषो नास्ति । कौण्डिनाश्चात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्त्यर्थः सुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुभवति । तदन्तर्ग-
तास्तद्वृद्धयेन गृह्यन्ते । धातोस्तावत् । पुत्रीयति । घटीयति । प्रातिपदिकस्य ।
कष्टश्रितः । राजपुरुषः । धातुप्रातिपदिकयोरिति किम् । वृचः । मूचः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपोः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुभवति । अति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ७३ ॥

कृन्दसि विषये शपो बहुलं लुभवति । अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्ततो न
भवत्यपि । वृचं हनति । अहिः शयते । अन्येभ्यश्च भवति । चार्धं नो देवाः ॥

यङो ऽचि च ॥ ७४ ॥

* ब्रूडारक । उदङ्ग । सुधायुक् । अवन्थक । पदञ्चल । अनुपद । अपजगध । कमक ।
बेलाभ । कमन्दक । पिञ्जल । मयूरकर्ण । निदाघ । कदामत्त । दामकण्ठ । एते पुलकान्तरे
धिकाः ॥

यडो लुभवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलयहणमनुग्रह्यते, न
सु कन्दसीति, तेन कन्दसि भाषायां च यडो लुभवति । लोलुबः । पोपुवः ।
सनीधंसः । दनीध्वंसः । बहुलयहणादन्यपि भवति । शाकुनिको लालपीति ।
दुन्दुभिर्वावदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शबनुवर्तते न यङ् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति । लुक्
प्रकृते श्लुविधानं द्विवचनार्थम् । जुहोति । बिभेति । नेनेति ॥

बहुलं कन्दसि ॥ ७६ ॥

कन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्य-
त्रापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावन्न भवति । दाति प्रियाणि । धाति प्रियाणि ।
अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णां विवष्टि । जनिमा विवक्ति ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगनुवर्तते, न श्लुः । गाति स्या घु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुभ-
वति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्यात् । घु । अदात् । अधात् । अपात् ।
अभूत् ॥ गापोर्यहणे इष्यपिबत्योर्यहणम् ॥ * ॥ गायतेः पातेश्च न भवति ।
अगासीचटः । अपासीचृपः । परस्मैपदेष्विति किम् । अगासातां यामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥

घ्रा धेट् शा छा सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुभ-
वति । धेटः पूर्वेण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते । अघ्रात् ।
अघ्रासीत् । अधात् । अधासीत् । अशात् । अशासीत् । अच्छात् । अच्छा-
सीत् । असात् । असासीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ।

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुभवति । अतत ।
अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । असात । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्ठाः ।
जनसनखनामित्यात्वम् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तशब्दस्य ग्रहणं, पर-
स्मैपदे न भवति । अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घसहूरणशवृदहाहृक्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस हूर णश वृ दह आत् वृक् कृ गमि जनि इत्ये-
तेभ्य उत्तरस्य लेर्लुभवति । घस । अन्नत्रमीमदन्त पितरः । हूरेति हूकौटिल्ये ।
माहूर्मित्रस्य त्वम् । नश । प्रणहूर्त्यस्य । वृ इति वृहृजोः सामान्येन ग्रहणम् ।
सुखो वेन आवः । दह । मान आधक् । आदिति आकारान्तग्रहणम् । प्रा

॥ काशिका ॥ २ ॥ ४ ॥

१४१

पूरणे । आ ऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् । वृक्ष । मा नो अस्मिन्महाधने परा
वर्जम् । कृ । अक्रन् कर्म कर्मकृतः । गमि । अगमन् । जनि । अजत वा अस्य
दन्ताः । ब्राह्मणे प्रयोगीयम् । मन्त्रग्रहणं तु कृन्दस उपलक्षणार्थम् ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आमः परस्य लेर्लुग् भवति । ईहांचक्रे । ऊहांचक्रे । ईत्तांचक्रे ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुभ्रवति । तत्र शालायाम् । यत्र शाला-
याम् । सुपः खल्वपि । कृत्वा । हित्वा ॥

नाव्ययीभावादतोऽत्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेण लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न
लुभ्रवति, अमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः
अवणमेव भवति । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । उपमणिकं तिष्ठति ।
उपमणिकं पश्य । अत इति किम् । अधिस्त्रि । अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति
किम् । उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नित्यमम्भावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ।
लम्भावे भवति, अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे
निधेहि । उपकुम्भं निधेहि ॥ सप्तम्या अट्टिनदीसमाससंख्यावयवयो नित्य-
ममिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्नतगङ्गम् । लोहितगङ्गम् ।
षष्ठाविंशतिभारद्वाजम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥

लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डा रौ रस् इत्येते
आदेशा भवन्ति यथःसंख्यम् । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । आत्मनेपदस्य ।
अध्येता । अध्येतारौ । अध्येतारः । प्रथमस्येति किम् । श्वः कर्त्तासि श्वो
ऽध्येतासे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तो

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्योनित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान्वर्जयित्वा । वक्ष्यति, तव्यतव्यानीयरः । कर्तव्यम् । करणीयम् । तैत्तिरीयम् । प्रत्ययप्रदेशाः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगेयोगउपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च स भवति धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः, तेनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

अद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसंज्ञः । अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गे ऽनेकाक्षु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमिदमादेशुदात्तार्थम् । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । दृषदौ । दृषदः । पितः खल्वपि । पठति । पठति ॥

गुप्तिजिकट्पः सन् ॥ ५ ॥

गुप गोपने, तिज निशाने, कित निवासे, एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव । जुगुप्सते । तितिष्ठते । चिकत्सति ॥ निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सचिष्यते, ऽन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति ॥ * ॥ गोपायति । तेजयति । सङ्केतयति । गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

मान पूजायां, बध बन्धने, दान अत्रखण्डने, शान अवतेजने इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति । मीमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते । उत्तरसूत्रे वायहयं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्व चित्रं भवत्यपि । मानयति । बाधयति । दानयति । निशानयति ॥ अत्रापि सचर्यविशेषदृश्यते ॥ * ॥ मानेर्जिज्ञासायां, बधेर्वैरूप्ये, दानेर्दाने, शानेर्निशाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इषिकर्म यो धातुरिषिष्यैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्नत्य-
यो, भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति, चिकी-
र्षति । जिहीर्षति । धातुग्रहणं किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । प्रकर्तुमैच्छत्,
प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किम् । करणान्मा भूत् । गमनेनेच्छति । समान-
कर्तृकादिति किम् । देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः । इच्छायामिति
किम् । कर्तुं जानाति । वावचनाद्वाक्यमपि भवति । धातोरिति विधानादत्र
सन आर्तुधातुकसंज्ञा भवति, न पूर्वत्र ॥ आशङ्कयामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शङ्के
पतिष्यति कूलम् । पिपतिषति कूलम् । श्वा मुमूर्षति ॥ इच्छासन्नन्तात्प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ चिकीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

शेषिकान्मतुबर्थोयाच्छेषिको मतुबर्थिकः ।

सखपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । इषिकर्मण एषितुरेवात्मसंबन्धिनः सुब-
न्तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ।
सुव्यहणं किम् । वाक्यान्मा भूत् । महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मन इति
किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति । ककारो नः क्यइति सामान्यग्रहणार्थः । चकार-
स्तदविधानार्थः ॥ क्यचि मान्ताद्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इदमिच्छति ।
उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ॥ कृन्द्सि परेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा
त्वा वृका अघायवो विदन् ॥

काम्यच्च ॥ ९ ॥

सुबन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छ-
ति, पुत्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरत्र क्यचोनुवृत्त्यर्थः । ककार-
स्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावाच्च भवति । चकारादित्वाद्वा काम्यचः ॥ उपयट्काम्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

क्यजनुवर्तते, न काम्यच् । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारार्थे वा क्यच्-
प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता ।
पुत्रमिवाचरति, पुत्रीयति छात्रम् । प्राचारीयति कम्बलम् ॥ अधिक्रयणाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुड्ये * । पर्यङ्कीयति मञ्चके ॥

* अत्र कुट्यामिति युक्तः पाठ इति पदमञ्जयाम् ।

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचारद्वत्यनुवर्तते । उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचार्ये वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिष्टः सलोपस्तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव । श्येनद्ववाचरति काकः, श्येनायते । कुमुदं पुष्करायते । सलोप-विधावपि वाग्रहणं संबध्यते, व्यवस्थितविभाषा च भवति । आज्ञायते । अप्स-रायते । ययायते । पयस्यते ।

आजसोप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया । *

सलोपविधौ च कर्तुरिति स्यान्वष्टि संपद्यते, तत्रालोपन्यनियमे सति, 'हंसायते' 'सारसायते' इति सलोपो न भवति ॥ आचारे ऽवगल्भक्लीबहोड्यः क्लिब्बा वक्तव्यः ॥ * ॥ अवगल्भते । अवगल्भायते । क्लीबते । क्लीबायते । होडते । होडायते ॥ सर्वप्रातिपदिक्यभ्य इत्येके ॥ * ॥ अश्वद्ववाचरति, अश्वायते । गर्दभायते । अश्वति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽऽव्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति, हलन्तानां । च लोपः । अच्चेरिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । किमर्थे पुनरिदमुच्यते, यावता भवतियोगे च्चिर्विधीयते तेनोक्तार्थत्वाच्चव्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति । तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थे तर्हि च्विप्रतिषेधः क्लियते । अभूततद्वावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति, भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । मन्द । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्नमनस् । अविमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शश्वत् । बृहत् । वेहत् । नृपत् । शुधि । अधर । आजस् । वर्चस् । भृशादिः । अच्चेरिति किम् । भृशीभवति ॥

लोहितादिडाजभ्यः क्यप् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यप् प्रत्ययो भवति । लोहि-तायति । लोहितायते । डाजन्तेभ्यः । पटपटायति । पटपटायते । लोहितडा-जभ्यः क्यप्प्रवचनं, भृशादिष्वितराणि यानि लोहितादिषु पठन्ते तेभ्यः क्यङेव, अपरिपठितेभ्यस्तु क्यप्तेव भवति । वर्मायति । वर्मायते । निद्रायति । निद्रा-यते । कहरायति । कहरायते । कृपायति । कृपायते । आकृतिगणायम् । तथा च ककारः सामान्यग्रहणार्थानुबध्यते नः क्यङिति । नहि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोस्ति । कृभ्वास्तिभिरिव क्यप्पि योगे डाज् भवतीत्येतदेव

* "सकारस्येयते लोपः शब्दशास्त्रविचक्षणैः" ॥

इत्युत्तरार्धमधिकमत्र क्व चित् ।

† विमनस् । रमन् । हन् । रोहत् । शुचिस् । अरजस् । अचेते पुस्तकान्तरे गंधिकाः ।

वर्धनं ज्ञापकम् । अत्रैरित्यनुवृत्तेरभूततद्भावे क्यप् विज्ञायते । लोहित । नील ।
हरित । पीत । मद्र । फेन । मन्द । लोहितादिः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यङ्नुवर्तते, न क्यप् । कष्टशब्दाच्चतुर्योसमर्थोत्क्रमणार्थे ऽनाजवे क्यङ् प्रत्ययो भवति । कष्टाय क्रमेण क्रामति, कष्टायते । अत्यल्पमिदमुच्यते ॥ सन्न-
कष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्, ॥ * ॥ कण्वचिकीर्षा पाप-
चिकीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति । सन्नायते । कष्टायते । कष्टायते ।
कृच्छ्रायते । गहनायते । कण्वचिकीर्षायामिति किम् । अजः कष्टं क्रामति ॥

कर्मणो रामन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्यशब्दान्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वर्त्तिचरोरर्ययोः क्यङ् प्रत्ययो
भवति । रोमन्यं वर्त्तयति, रोमन्यायते गौः ॥ हनुचलनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । कीटो रोमन्यं वर्त्तयति ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥ * ॥ तपश्च-
रति, तपस्यति ॥

बाष्पोष्मभ्यामुद्वसने ॥ १६ ॥

कर्मण इति वर्त्तते । बाष्पशब्दादूष्मशब्दाच्च कर्मण उदुमनेर्थे क्यङ्-
प्रत्ययो भवति । बाष्पमुदुमति, बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ फेनाच्चेति वक्तव्य-
म् ॥ * ॥ फेनमुदुमति, फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाश्रकएवमेधेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द वैर कलह अश्र कण्व मेघ इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थं क्यङ् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अश्रायते । कण्वायते । मेघायते ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ॥ अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टाग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अटायते । अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते * ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मग्रहणमनुवर्तते । सुख इत्येवमादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे ऽनुभवे
क्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्तुः संबन्धीनि सुखादीनि भवन्ति । सुखं
वेदयते, सुखायते । दुःखयते । कर्तृग्रहणं किम् । सुखं वेदयति प्रसाधको देव-
दत्तस्य । सुख । दुःख । वृत्त । गेहन । कृच्छ्र । अक्ष । अलीक । प्रतीप ।
करुण । कृपण । सोढ । सुखादिः ॥

* अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटासुष्टाशुष्टापुष्टायहणं कर्तव्यमिति पुस्तकान्तरेणः ॥
भाष्यपुस्तकेषु तु बहुषु 'अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटापुष्टासुष्टायहणं कर्तव्यम्' इति पाठः ।

+ वृषेत्यस्य स्थाने तीव्रेति पा० ।

नमोवरिवश्चिचन्द्रः क्यच् ॥ १९ ॥

करणइति वर्तते । नमस् वरिवस् चिचन्द्र इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति, करणविशेषे पूजादौ । नमसः पूजायाम् । नमस्यति देवान् । वरिवसः परिचर्यायाम् । वरिवस्यति गुरुन् । चिचन्द्र आश्चर्ये । चित्रीयते । डकार आत्मनेपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवराखिङ् ॥ २० ॥

करणइति वर्तते । पुच्छ भाण्ड चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे ॥ पुच्छादुदसने पर्यसने पर्यसने वा ॥ * ॥ उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ * ॥ संभाण्डयते ॥ चीवरादर्जने परिधाने वा ॥ * ॥ संचीवरयते भिक्षुः । डकार आत्मनेपदार्थः । णकारः सामान्यशब्दार्थः, खेरनिटीति ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततू- स्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड मिश्र श्लक्ष्ण लवण व्रत वस्त्र हल कल कृत तूस्त इत्येतेभ्यः करणे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति, मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्वोजने तच्चिष्टौ च । पयो व्रतयति । वृषलाचं व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने । संवस्त्रयति । हलिं गृह्णाति, हलयति । कलिं गृह्णाति, कलयति । हलिकल्यारदन्तत्विनिपातनं सन्वद्वावर्तयति धेयार्थम् । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति, कृतयति । तूस्तानि विहन्ति, वितूस्तयति केशान् । विशद्रीकरोतीत्यर्थः ॥

धातोरिकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाञ्च यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति । यौनः पुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । पुनः पुनः पचति, पापच्यते । यायच्यते । भृशं ज्वलति, जाज्वल्यते । देदीप्यते । धातोरिति किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । भृशं प्राटति । एकाच इति किम् । भृशं जागर्ति । हलादेरिति किम् । भृशमीचते ॥ सूचिसूत्रिमूत्रमूत्र्यत्यर्थशूर्णोतीनां ग्रहणं यङ् विधावनेकाजहलाद्यर्थम् ॥ * ॥ सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मो मूच्यते । अटायते । अरार्यते । अशाय्यते । प्रोर्णानूयते । भृशं शोभते, भृशं रोचतइत्यत्र नेष्यते, ऽनभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्भातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिलं क्रामति, चङ्क्रम्यते । दन्द्रम्यते । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थं, गतिवचनार्चित्यं कौटिल्येव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं क्रामति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद चर जप जभ दह दश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां धात्वर्थग-
र्हायां यङ् प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुप्यति, लोलुप्यते । एवं सासद्यते । चञ्चू-
र्यते । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । निजेगित्यते । भावग-
र्हायामिति किम् । साधु जपति । भावग्रहणं किम् । साधनगर्हायां मा भूत् ।
मन्त्रं जपति वृषलः । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमनुवर्तते । एतेभ्यो नित्यं भा-
वगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं लुप्यति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-
वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमा-
चष्टे, सत्यापयति ॥ अर्थवेदसत्यानामापुवक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थमाचष्टे, अर्थोप-
यति । वेदापयति । आपुवचनसामर्थ्याद्विलोपो न भवति * । पाशाद्विमोचने ।
विपाशयति । रूपादृशने । रूपयति । वीणयोपगायति, उपवीणयति । तूले-
नानुकुष्णाति, अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति, उपश्लोकयति । सेनया ऽभि-
याति, अभिषेणयति । लोमान्यनुमार्ष्टि, अनुलोमयति । त्वचं दृह्णाति, त्वच-
यति । अकारान्तस्त्वचशब्दः । वर्मणा संनहति, संवर्मयति । वर्णं दृह्णाति,
वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसयति, अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थं । चोरयति ।
चिन्तयति । स्वाभाविकत्वादर्थोभिधानस्य यथास्वं प्रत्ययार्थो निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः, तद्वीथो व्यापारः प्रेषणादिलक्षणो हेतु-
मान्, तस्मिन्निधये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति । कटं कारयति । ओदनं पा-
चयति ॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्यादर्थम् ॥ * ॥ सूत्रं करोति, सूत्रयति ॥
आख्यानात्कृतस्तदाचष्टइति णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कार-
कम् ॥ * ॥ आख्यानात्कृदन्ताणिज्वक्तव्यस्तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे, कृल्लुक् प्रकृ-
तिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसवधमाचष्टे, कंसं घातयति ।
बलिबन्धमाचष्टे, बलिं बन्धयति । राजागमनमाचष्टे, राजानमागमयति ॥ आ-
ह्वलोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥ * ॥ आरात्रिविवासमाचष्टे, रात्रिं
विवासयति ॥ चित्रीकरणे प्रापि ॥ * ॥ उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्या-
हमनं संभावयते, सूर्यमुद्गमयति ॥ नक्षत्रयोगे जि ॥ * ॥ पुष्ययोगं जानाति,
पुष्येण योजयति । मघाभिर्योजयति ॥

* अर्थं क्वाचित्कः पाठ इति पदमञ्जर्याम् ।

कण्डूादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डूज् इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्डूादयो धा-
तवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्वातुभ्य एव प्रत्ययो विधायते, न
तु प्रातिपदिकेभ्यः । तथा च गुणप्रतिषेधार्थः ककारोऽनुबध्यते ।

धातुप्रकरणाद्वातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

कण्डूज्, कण्डूयति । कण्डूयते । जित्त्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्या-
त्मनेपदम् । कण्डूज् । मन्तु । हृणीज् । वल्नु । अस् । मनस् । महीङ् । लेट् ।
लोट् । इरस् । इरज् । इरज् । दुवस् । मेधा । कुषुभ । मगध । तन्तस् ।
यम्पस् । सुख । दुःख । सपर । अर । भिपज् । भिष्णज् । इषुध । चरण । चुरण ।
भुरण । तुरण । भुरण । गद्गद । एला । केला । खेला । लिट् । लोट् * ।

गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आर्यः ॥ २८ ॥

गुप् रक्तणे, धूप संतापे, विच्छ गतौ, पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च,
इत्येतेभ्यो धातुभ्य आर्यप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति ।
पणायति । पनायति । स्तुन्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पा-
दयति न व्यवहारार्थः । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अनुबन्धश्च केवले
चरितार्थस्तेनायप्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदं भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्त्तते तत् ईयङ् प्रत्ययो भवति । इकार
आत्मनेपदार्थः । ऋतीयते । ऋतीयेते । ऋतीयन्ते । ऋतेश्छडिति सिद्धे ईयङ्-
चनं ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायत्तादयो न भवन्तीति ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्द्धातोर्णिङ् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धार्थः । इकार आत्मनेप-
दार्थः । कामयते । कामयेते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविवक्षायां आयादयः प्रत्यया वा भवन्ति ।
गोप्ता । गोपायिता । अर्तिता । ऋतीयिता । कर्मिता । कामयिता । नित्यं
प्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुकविषये विकल्प्यते, तत्र यथायथं प्रत्यया भव-
न्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

* अशुज् । हृणीङ् । रुषय । पुरण । अत्रैते पुस्तकान्तरे ऽधिकः पदमञ्जरीमनास्थिताः ।

॥ काशिका ॥ ३ ॥ १ ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः । सनादयोन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः । सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसंज्ञायामन्तवचनेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । चिकीर्षति । पुचीर्यति । पुच्छकाम्यति ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥

लृरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्यथासंख्यं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकरिष्यत् । श्वकर्ता । इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् । मन्ता । संगन्ता ॥

सिद्धबहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च भवति, पताति दिद्युत् । उद्भिं च्यात्रयाति ॥

कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

कास शब्दकुत्सायां, ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतो ऽमन्त्रविषये । कासाञ्चक्रे । प्रत्ययान्तेभ्यः । लोलूयाञ्चक्रे । अमन्त्रइति किम् । कृष्णो नोनाव ॥ कास्यनेकाच इति वक्तव्यं चुलुम्पाद्यर्थम् ॥ * ॥ चुलुम्पाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार ॥

आमो ऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।

आसक्सासोरांविधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥

इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यौ धातुर्गुमान् अच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । ईह चेष्टायाम् । ऊह वितर्के । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे । इजादेरिति किम् । ततश्च । ररत् । गुरुमत इति किम् । इयज । उवप । अनृच्छ इति किम् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । आनर्च्छुः ॥ ऊर्णोतिश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रोर्णुनाव । अथवा,

वाच्य ऊर्णोर्णवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

दय दानगतिरक्षणे, अय गतौ, आस उपवेशने, एतेभ्यश्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

उष दाहे, विद ज्ञाने, जाय निद्राक्षये, एतेभ्यो लिटि परतो ऽन्यतरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । ओषाञ्चकार । उषोष । विदाञ्चकार । विवेद । जागराञ्चकार । जजागार । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवञ्च ॥ ३९ ॥

जिभी भये, ह्री लज्जायां, डुभृज् धारणपोषणयोः, हु दानादनयोः, एतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्, श्लाविव चास्मिन्कार्यं भवति । किं पुनस्तत्, द्वित्वमित्त्वं च । बिभयाञ्चकार । बिभाय । जिह्वयाञ्चकार । जिह्वाय । बिभराञ्चकार । बभार । जुहवाञ्चकार । जुहाव ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य पश्चात्कृञनुप्रयुज्यते लिटि परतः । कृञिति प्रत्याहारेण कृञ्चस्तयो एह्यन्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न भवति । पाचयाञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्येतदन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते । विदे-
लौट्याम्प्रत्ययो गुणाभावो लोटो लुक्, कृञश्च लोटपरस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु । विदन्तु । इतिकरणः प्रदर्शनार्थः, न केवलं प्रथमपुरुषबहुवचनं, किं तर्हि, सर्वाण्येव लोटवचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदाङ्करोतु । विदाङ्कस्तात् । विदाङ्कतामित्यादि ॥

अभ्युत्सादयप्रजनयांचिकयारमयामकः पावयांक्रियाद्विदामकञ्जितिच्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येवमादयश्छन्दसि विषये ऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । सदिजनिरमीणां एयन्तानां लुङ्याम्प्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवाप्प्रत्ययो द्विवचनं कुत्वं च । अकरिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः संबध्यते । पावयाङ्क्रियादिति पवतेः पुनातेर्वा एयन्तस्य लिङ्याम् निपात्यते, क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः । विदामकञ्जिति विदेर्लुङ्याम् निपात्यते, गुणाभावश्च, अकञ्जिति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति भाषायाम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिकयामकः । अचैषीदिति भाषायाम् । रमयामकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् । विदामकन् । अवेदिषुरिति भाषायाम् ॥

॥ काशिका ॥ ३ ॥ १ ॥

ल्लि लुङि ॥ ४३ ॥

धातोश्चलिः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अस्य सिजादीनादेशान्वस्यति तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

ल्लेः सिच् ॥ ४४ ॥

ल्लेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अकारोऽर्थात् । अहाऽर्थात् । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि बाधेतेति स्थानिन्यादेशे च द्विश्चकारोऽनुबद्धते ॥ स्पृशमृशक्षपृपृपां सिज्जा वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्मादीत् । अस्मादीत् । अस्पृक्षत् । अस्मादीत् । अस्मादीत् । अमृक्षत् । अकारोऽर्थात् । अस्मादीत् । अक्षत् । अतृपत् । अत्राप्सीत् । अत्राप्सीत् । अद्रुपत् । अद्राप्सीत् । अद्राप्सीत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्तः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य श्लेरनिटः क्त आदेशो भवति । दुह । अधुवत् । लिह । अलिहत् । शल इति किम् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । इगुपधादिति किम् । अधादीत् । अनिट इति किम् । अक्रोषीत् । अमोषीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेर्धातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य ल्लेः क्त आदेशो भवति । आलिङ्गनमुपगूहनं परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लिषत्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गनइति किम् । समाश्लिषन्तु काष्ठम् ॥

न दूशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण क्तः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । दृशेर्धातोः परस्य ल्लेः क्सादेशो न भवति । अस्मिन्प्रतिषिद्धे इरितो वेत्यङ्सिचौ भवतः । अदर्शत् । अद्राक्षीत् ॥

णिश्चिद्रुसुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवादश्चङ्ङिधीयते । ग्यन्तेभ्यो धातुभ्यः शि द्रु सु इत्येतेभ्यश्च परस्य ल्लेश्चङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । इकारो गुणशुद्धिप्रतिषेधार्थः, चकारश्चङीति विशेषणार्थः । अचीकृत् । अजीहरत् । अशिश्नयत् । अद्रुद्रुवत् । असुसुवत् । कर्त्तरीति किम् । अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन ॥ कमेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आयादय आर्दुधातुके वेति यदा णिङ्गास्ति तदैतदुपसंख्यानम् । अचकमत । णिङ्पत्ते सन्वद्भावः । अचीकमत ।

नाकमिष्ट सुखं यान्ति सुयुक्तेर्जडवारथैः ।

अथ पत्काषिणो यान्ति ये ऽचीकमतभाषिणः ॥

विभाषा धेट्शब्दोः ॥ ४६ ॥

धेट् पाने, टुओशिव गतिवृद्धोः, एताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चडादेशो भवति । धेट्स्तावत् । अदधत् । सिच्पत्ते विभाषा घ्राधेडिति लुक् । अधात् । अधासीत् । श्वयतेः खत्वपि । अशिश्चियत् । अडोप्यत्र विकल्प इष्यते । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्त्तरीत्येव । अधिपातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चडादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिः । इमाञ्चो मित्रावरुणौ गृहानजूगुपतम् । अगोपतम् । अगोपिष्टम् । अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां तु चडन्तं वर्जयित्वा शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

नानयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

ऊन परिहाणे, ध्वन शब्दे, इल प्रेरणे, अर्द्व गतौ याचनेच, एतेभ्यो धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः पूर्वेण ज्ञेश्चङि प्राप्ते छन्दसि विषये न भवति । काममूनयीः । औनिनदिति भाषायाम् । मा त्वाग्निध्वनयीत् । अदिध्वनदिति भाषायाम् । काममैलयीः । ऐलिलदिति भाषायाम् । मैनमर्दयीत् । आर्द्विर्ददिति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ऽङ् ॥ ५२ ॥

असु क्षेपणे, वच परिभाषणे, ब्रजदेशो वा । ख्या प्रकथने । चक्षिडादेशो वा । एभ्यः परस्य ज्ञेरडादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतेः पुषादिपाठादेवाङि सिद्धे पुनर्यहणमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्यत । पर्यास्यताम् । पर्यास्यन्त । वक्ति । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् । ख्याति । आख्यत् । आख्यताम् । आख्यन् । कर्त्तरीति किम् । पर्यासिपातां गावौवत्सेन ॥

लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५३ ॥

लिप उपदेहे, पिच वरणे, हेज् स्पृष्टायाम्, एतेभ्यश्च परस्य च्लेरडादेशो भवति । अलिपत् । असिचत् । आह्वत् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

पूर्वेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि सिचि ह्व आत्मनेपदेषु परतश्च्लेरडादेशो भवति अन्यतरस्याम् । स्वरितजित इत्यात्मनेपदम् । अलिपत । अलिप्त । असिचत । असिक्त । अह्वत । अह्वास्त ॥

पुषादियुताद्युदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो युतादिभ्यः लुदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदेषु परतो ऽडादेशो भवति । पुषादिर्दिवाद्यन्तर्गणो गृह्यते, न भ्वादिभ्याद्यन्त-

गणः । पुष । अपुषत् । द्युतादि । अद्युतत् । अश्वितत् । ह्रदिद्वाः । गन्तृ ।
अगमत् । शङ्कृ । अशकत् । परस्मैपदेष्विति किम् । व्यद्योतिष्ट । अलोतिष्ट ॥

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

सु गतौ, शासु अनुशिष्टौ, च गतौ, इत्येतेभ्यः परस्य च्लेरडादेशो भव-
ति । सर्त्ति । असरत् । शास्ति । अशिषत् । अर्त्ति । आरत् । पृथयोगकरणमा-
त्मनेपदार्थम् । समरन्त । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुकर्षणार्थः । तच्चोत्तरत्रोप-
योगं यास्यति ॥

इरितो वा ॥ ५७ ॥

इरतो धातोः परस्य ज्ञेरडादेशो वा भवति । भिदिर् । अभिदत् । अभै-
त्सीत् । छिदिर् । अच्छिदत् । अच्छैत्सीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अभित् । अ-
च्छित् ॥

जृस्तम्भुमुचुम्लुचुगुचुगुलुचुगुलुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वर्त्तते । जृष् वयोहानौ, स्तम्भुः सौत्रो धातुः । मुचु मुचु गत्य-
र्थौ । शुचु ग्लुचु स्तेयकरणे । ग्लुञ्चु षसज गतौ । दुञ्चोश्च गतिवृद्धौ । एते-
भ्यो धातुभ्यः परस्य च्लेर्वा ऽडादेशो भवति । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् ।
अस्तम्भीत् । अमुचत् । अमोचीत् । अमुचत् । अमोचीत् । अयुचत् । अयोची-
त् । अग्लुचत् । अगलोचीत् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् । अश्वत् । अश्वयीत् । अशि-
श्वयत् । ग्लुचुग्लुञ्चोरेकतरोपादानेपि रूपत्रयं सिद्धात्यर्थभेदात्तु द्वयोरुपादानं
कृतम् । केचित्तु वर्णयन्ति द्वयोरुपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चेरनुनासिकलोपो न
भवति । अग्लुञ्चदिति ॥

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

कृ मृ दृ रुहि इत्येतेभ्यः परस्य ज्ञेश्छन्दसि विषये ऽडादेशो भवति ।
शकलाङ्कुष्ठकोकारत् । अथो ऽमरत् । अदरदर्थान् । पर्वतमारुहत् । अन्तरिक्षा-
दिवमारुहम् । छन्दसीति किम् । अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरुहत् ॥

चिण् ते पदः ॥ ६० ॥

पद गतौ, अस्माद्गतौः परस्य च्लेशिचणादेशो भवति तशब्दे परतः ।
सामर्थ्यादात्मनेपदैकवचनं गृह्यते । उदपादि सस्यम् । समपादि भैक्षम् । तदिति
किम् । उदपत्साताम् । उदपत्सत ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण् तदिति वर्त्तते । दीपीदीप्तौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने, पूरी
आप्यायने, तायु संतानपालनयोः, आप्यायी वृद्धौ, एतेभ्यः परस्य च्लेस्तशब्दे

परतो ऽन्यतरस्यां चिणादेशो भवति । अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट ।
अबोधि । अबुद्ध । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्भातोः परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति ।
प्राप्तविभाषेयम् । अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव । अलावि
केदारः स्वयमेव । अलविष्ट केशरः स्वयमेव । अच इति किम् । अभेदि काष्ठं
स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

दुह प्रपूरणे, अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदोहि
गौः स्वयमेव । अदुध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अदोहि गौर्गौपालकेन ॥

न रुधः ॥ ६४ ॥

रुधिर् आवरणे, अस्मात्परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरिचिणादेशो न भवति ।
अन्ववाद्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अचवारोधि गौर्गौपालकेन ॥

तपोनुतापे च ॥ ६५ ॥

नेति वर्त्तते । तप संतापे, अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो न भवति कर्मक-
र्त्तर्यनुतापे च । अनुतापः, पश्चात्तापः । तस्य ग्रहणमकर्मकर्त्तये, तत्र हि भावक-
र्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । अतस्त तपस्तापसः । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति भावे कर्मणि तशब्दे परतः । भावे
तावत् । अशायि भवता । कर्मणि खल्वपि । अकारि कटो देवदत्तेन । अहारि
भारो यज्ञदत्तेन । चिण्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । आस्यते
भवता । शय्यते भवता । कर्मणि । क्रियते कटः । गम्यते यामः । ककारो
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यविधाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं विप्रतिषेधाद्धि यक् शपो
बलीयस्त्वम् । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव ॥

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति । पकारः
स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

दिव् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति । शपोपवादः ।
नकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्यः । दीव्यति । सीव्यति ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसिनुटिलप्रः ॥ ७० ॥

उभयत्र विभाषेयम् । दुभ्राश्च दुभ्लाश्च दीप्तौ, भ्रमु अनवस्थाने, भ्रमु
चलने, द्वयोरपि ग्रहणम् । क्रमु पादविक्षेपे, क्लमु ग्लानौ, त्रसी उद्वेगे, त्रुटी
क्षेदने, लष कान्तौ, एतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । भ्राशते । भ्राश्यते ।
भ्राशते । भ्लाश्यते । भ्रमति । भ्राप्यति । क्रामति । क्लाम्यति । क्लामति ।
क्लाम्यति । त्रसति । त्रस्यति । त्रुटति । त्रुट्यति । लषति । लष्यति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

यसु प्रयत्ने देवादिकः तस्मान्नित्यं श्यनि प्राप्ते ऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते ।
यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति । यसति । अनुपसर्गादिति किम् ।
आयस्यति । प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । संपूर्वाच्च यसेर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । संयस्य-
ति । संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

षुञ् अभिषवे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोप-
वादः । सुनेति । सिनेति ॥

श्रुवः शृ च ॥ ७४ ॥

श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति तत्संनियोगेन श्रुवः शृ इत्ययमादेशो भवति ।
शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति ॥

अक्षान्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

अक्षू व्याप्तौ भौवादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति ।
अक्षोति । अक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

तक्षू त्वक्षू तनूकरणे, अस्मात्तनूकरणे वर्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो
भवति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां विशेषेणोपादानम् । तक्षति काष्ठम् । तक्षो-
ति काष्ठम् । तनूकरणइति किम् । संतक्षति वारिभः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

तुद व्यथने, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । शपोपवादः ।
शकारः सार्वधातुकरसंज्ञार्थः । तुदति । नुदति ॥

॥ काशिका ॥ ३ ॥ १ ॥

रुधादिभ्यः श्चम् ॥ ७८ ॥

रुधिर् आवरणे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्चम् प्रत्ययो भवति । शपो-
पवादः । मकारो देशविध्यर्थः । शकारः शनाच्चलोप इति विशेषणार्थः ।
रुण्डि । भिनत्ति ॥

तनादिकृज्भ्य उः ॥ ७९ ॥

तनु विस्तारे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृजश्च उप्रत्ययो भवति । शपोप-
वादः । तनोति । सनोति । क्षणोति । कृजः खत्वपि । करोति । तनादिपाठादेव
उप्रत्यये सिद्धे करोतेरुपादानं नियमार्थम्, अन्यतनादिकार्यं मा भूदिति । तना-
दिभ्यस्तथासोरिति विभाषा सिचो लुङ् भवति । अङ्गत् । अङ्गथाः ॥

धिन्विकृश्व्योर च ॥ ८० ॥

हिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थः, कृवि हिंसाकरणयोः, इत्येतयोर्द्वौ-
त्वोरुप्रत्ययो भवत्यकारश्चान्तादेशः । धिनोति । कृणोति । अतो लोपस्य
स्थानिवद्वावाद्गुणो न भवति ॥ धिक्त्वा ३ + ३ । अतो अनाजिपः

क्रयादिभ्यः श्चा ॥ ८१ ॥

दुक्तीज् द्रव्यविनिमयइत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्चाप्रत्ययो भवति ।
शपोपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भस्तम्भस्कुम्भस्कुम्भस्कुज्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः । स्कुज् आवरणे । एतेभ्यः श्चाप्रत्ययो
भवति श्नुश्च । स्तम्भाति । स्तम्भोति । स्तुम्भाति । स्तुम्भोति ।
स्कुम्भोति । स्कुम्भाति । स्कुम्भोति । स्कुम्भोति । स्कुम्भोति । उदित्वप्रतिज्ञाना-
त्सौत्राणामपि धातूनां सर्वार्थत्वं विज्ञायते नैतद्विकरणविषयत्वमेव ॥

हलः श्नः शानज्भौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्चाप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति हो परतः । मुषाण ।
मुषाण । हल इति किम् । क्रीणीहि । दाविति किम् । मुष्णाति । श्न इति
स्थानिनिर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं
विज्ञायेत ॥

कृन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

कृन्दसि विषये श्नः शायजादेशो भवति, शानजपि । रुभाय जिह्वया
मधु । शानचः खत्वपि । बधान पशुम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं विकरणाः शब्दादयो विहितास्तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः विषयान्तरे विधानं, क्व चिद्विविकरणता क्व चित्रिविकरणता च । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरति । न म्रियतइति प्राप्ते । द्विविकरणता । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयत्विति प्राप्ते । त्रिविकरणता । इन्द्रेण युजा तरुणम् वृत्रम् । तीयास्मेति प्राप्ते । बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ।

सुप्रिडुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयडां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सेपि हि सिद्ध्यति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन्परतश्छन्दसि विषये ऽङ् प्रत्ययो भवति । शपोपवादः । छन्दस्युभयथेति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति । स्यागागमिवचिवदिशक्तिरुहयः प्रयोजनम् । स्या । उपस्येयम् । गा । सत्यमुपगेयम् । गमि । गमेन जानतो गृहान् । वचि । मन्त्रं वेचेमाग्नये । विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । शकि । व्रतं चरिष्यामि तच्छक्यम् । रुहि । स्वर्गं लोकमारुहेयम् ॥ दृशेरवक्तव्यः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवति । यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्त्ता कर्मवद्भवति । कर्मोश्रयाणि कार्याणि प्रपद्यते । कर्तरि शबिति कर्तृग्रहणमिहानुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । यगात्मनेपदचिण्वद्वावाः प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कारिष्यते कटः स्वयमेव । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते कुसूलेनेति । अकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति । लिङ्याशिष्यङ् इति द्विलकारको निर्देशः । तत्र लानुवृत्तेर्लान्तस्य कर्त्ता कर्मवद्भवतीति कुसूलाद् द्वितीया न भवति । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत् । साध्वसिश्चनति । साधु स्याली पचति । धात्वधिकारात्समाने धातौ कर्मवद्भावः । इह न भवति । पचत्योदनं देवदत्तः, राध्यत्योदनः स्वयमेवेति । कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्त्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्यभावकानां न कर्तृस्यक्रियाणाम् ॥

कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

तप संतापे, अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव नान्य
कर्मकस्य । क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत् । उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति ।
दुःखयन्तीत्यर्थः । स तापसस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । अर्जयता-
त्यर्थः । पूर्वेणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयते । तप्यते तपस्तापसः । अतस्त
तपस्तापसः । तपःकर्मकस्यैवेति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहन्तु नमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥

दुहन्तु नम इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्भावादिष्टौ न भवतः ।
दुहेरनेन यक् प्रतिपिद्यते । चिण् दुहेश्चेति पूर्वमेव विभाषितः । दुग्धे गौः स्वय-
मेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । अदोहि गौः स्वयमेव । प्रक्षुते गौः स्वयमेव ।
प्राक्षोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अनस्त दण्डः स्वयमेव ॥ यक्चि-
णोः प्रतिषेधे णिअन्यिअन्यिब्रूआत्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारयति
कटं देवदत्तः । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत्कटं देवदत्तः । अचीकरत
कटः स्वयमेव । उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव । अंश्राति
यन्यं देवदत्तः । अंश्रीते यन्यः स्वयमेव । अअन्यिष्ट यन्यः स्वयमेव । यथाति
श्लोकं देवदत्तः । यथीते श्लोकः स्वयमेव अअन्यिष्ट श्लोकः स्वयमेव । ब्रवीति
श्लोकं देवदत्तः । ब्रूते श्लोकः स्वयमेव । अत्रोचच्छ्लोकं देवदत्तः । अत्रोचत
श्लोकः स्वयमेव । आत्मनेपदविधाने ऽकर्मकाणाम् । हन्ति माणवकं देवदत्तः ।
आहते माणवकः स्वयमेव । आवधिष्ट माणवकः स्वयमेव, आहतेति वा ।
विकुर्वते सैन्यवाः स्वयमेव । व्यरूपत सैन्यवाः स्वयमेव ॥

कुषिरजाः प्राचां श्यन्यरस्मैपदं च ॥ ९० ॥

कुष निष्कर्ष, रज्ज रागे, अनयोर्धात्वाः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याणां
मतेन श्यन्यत्ययो भवति, परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ । कुष्यति
पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । प्राचाग्रहणं विकल्पार्थम् । कुष्यते ।
रज्यते । व्यवस्थितविभाषा चेत्यम् । तेन लिङ्लिटोः स्याद्विषये च न
भवतः । चुक्षुषे पादः स्वयमेव । ररज्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोषिषीष्ट पादः
स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोषिष्यते पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वस्त्रं
स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव । अरज्जि वस्त्रं स्वयमेव ॥

धातोः ॥ ९१ ॥

धातोरिच्यमधिकारो वेदितव्यः । आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्ते, र्यदित
ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो धातोरित्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । तव्यत्तव्यानीयर
इति । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम् । यद्विधौ धात्वधिकारात् ।
ऋदुपपदसंज्ञार्थं तर्हि । आस्मिन्धात्वधिकारे तै यथा स्यातां, पूर्वत्र मा भूता-

मिति । आर्धधातुकसंज्ञार्थे च द्वितीयं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोरित्येवं विहित-
तस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । लूभ्यां लूभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ६२ ॥

तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति ।
वक्ष्यति । कर्मण्यण् । कुम्भकारः । स्यग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थम् ।
इतरथा हि सप्तमी श्रूयते यत्र तत्रैव स्यात् । स्तम्भारमः, कर्णेजप इति । यत्र वा
सप्तमीश्रुतिरस्ति सप्तम्यां जनेडं इति । उपसंज्ञो, मन्दुरज इति । स्यग्रहणात्
सर्वत्र भवति । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम् ।
पश्य कुम्भं करोति कटमिति प्रत्ययो न भवति । उपपदमतिङ्ङित्येवमादयः ॥

कृदतिङ् ॥ ६३ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्ङीर्जितः प्रत्ययः कृतसंज्ञको भवति । कर्तव्यम् ।
करणीयम् । अतिङिति किम् । चीयात् । स्तूयात् । कृतप्रदेशाः कृतद्वितसमा-
साश्चेत्येवमादयः ॥

वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे ऽसमानरूपः प्रत्ययो ऽपवादो वा बाधको भवति स्त्र्य-
धिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वा । एवुल्लुच्चावुत्सगा, इगुपधज्ञापीकरः क इत्यप-
वादः, तद्विषये एवुल्लुच्चावपि भवतः । वित्तेपकः । वित्तेप्रा । वित्तिपः । असरूप इति
किम् । कर्मण्यण्यित्युत्सर्गः, आतोनुपसर्गे क इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति ।
गोदः । कम्बलदः । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम् । स्त्रियां क्तिञ्च-
त्युत्सर्गः, अ प्रत्ययादित्यपवादः, स बाधक एव भवति । चिकीर्षो । जिहीर्षो ॥

कृत्याः प्राङ् एवुलः ॥ ६५ ॥

एवुल्लुच्चाविति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद्वुल्लुसंज्ञद्वयानित ऊर्ध्वमनुक-
मिष्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते वेदितव्याः तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्यप्रदेशाः कृत्यर-
धिकार्यवचने कृत्यानां कर्तरि वेत्येवमादयः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ६६ ॥

धातोरिति वर्तते । धातोस्तव्यत् तव्य अनीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
तकारेणैव स्वरार्थो । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ वसेस्तव्यत् कर्तरि
ष्विच्च ॥ * ॥ वास्तव्यः ॥ केलिमर उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पचेलिमा माषाः ।
भिदेलिमानि काष्ठानि । कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ६७ ॥

अचन्ताद्वातोर्ध्वप्रत्ययो भवति । तकारो यतोनाव इति स्वरार्थः ।

१६०

॥ काशिका ॥ ३ ॥ १ ॥

गेयम् । पेयम् । चेयम् । जेयम् । अज्यहणं किम् । यावता हलन्ताण्यतं वक्ष्यति
अजन्तभूतपूर्वः अपि यथा स्यात् । दित्यम् । धित्यम् ॥ तकिशसिचतियतिज-
नीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ तकि । तक्यम् । शसि । शस्यम् । चति । चत्यम् ।
यति । यत्यम् । जनि । जन्यम् ॥ हनो वा वध च ॥ * ॥ वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्वातिरकारोपधाद्यत्प्रत्ययो भवति । एयतोपवादः । शप् ।
शष्यम् । लभ् । लभ्यम् । पोरिति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । अदुपधादिति
किम् । क्रोप्यम् । गोप्यम् । तपरकरणं तत्कालार्थम् । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥

शक् शक्तौ, षह मर्षणे, अनयोर्धात्वोर्यत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् । सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्ग ॥ १०० ॥

गद व्यक्तायां वाचि, मदी हर्षे, चर गतिभक्षणयोः, यमउपरमे, एतेभ्यश्चा-
नुपसर्गभ्यां यत्प्रत्ययो भवति । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्गइति
किम् । प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । यमेः पूर्वणैव सिद्धे ऽनुपसर्गनियमार्थं वचनम् ॥
चरेराडि चागुरौ ॥ * ॥ आचर्यो देशः । अगुराविति किम् । आचार्य उपनेता ॥

अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवद्य पण्य वर्या इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गर्ह्यं पणितव्यानिरोध इत्ये-
तेष्वर्थेषु यथासंख्यम् । अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्यं चेत्तद्वति । अवद्यं पापम् ।
अनुद्यमन्यत् । वदः सुपि क्यप् च । पण्यमिति निपात्यते पणितव्यं चेत्तद्वति ।
पण्यः कम्बलः । पण्याः गौः । पाण्यमन्यत् । वर्येति स्त्रियां निपात्यते अनि-
रोधश्चेद्वति । अनिरोधो ऽप्रतिबन्धः । शतेन वर्या । सहस्रेण वर्या । वृत्या
ऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वार्या चत्विजः ॥

वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥

वहर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते । वहत्यनेनेति वह्यं शकटम् ।
करणइति किम् । वाह्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

अ गतौ, अस्माक्ययति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो निपा-
त्यते । अर्यः स्वामी । अर्या वैश्यः ॥ यतो ऽनाव इत्याद्यादात्तत्वे प्राप्ते स्वामि-
न्यन्तोदात्तत्वं च घक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वामिवैश्ययोरिति किम् । आर्यो ब्राह्मणः ॥

उपसर्ग्या काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्ग्येति निपात्यते काल्या चेत्यजने भवति । उपपूर्वात्सर्तयत्प्रत्ययः ।

प्राप्तकाला कल्या । प्रजनः प्रजननं प्रथमगर्भदहनम् । गर्भयज्ञो प्राप्तकाला । उप-
सर्वा गौः । उपसर्वा दृष्ट्वा । काला प्रजनइति किम् । उपसर्वा शरदि मयुरा ॥

अजयं संगतम् ॥ १०५ ॥

अजयमिति निपात्यते संगतं चेद्वति । जीयते नैजपूर्वात्संगते संगमने
कर्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते । न जीयंतीत्यजयम् । अजयमार्दसंगतम् । अजयं
नास्तु संगतम् । संगमिति किम् । अजरिता कम्बलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्गइति वर्तते । वदधेऽतोऽनुपसर्ग उपपदे अनुसर्गे क्यप् प्रत्ययो
भवति, चकाराद्यच्च । ब्रह्माद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्याद्यम् । सत्यवद्यम् ।
सुपीति किम् । वाद्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रवाद्यम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्गइत्यनुवर्तते । भवतेधेऽतोऽनुपसर्ग उपपदे अनुसर्गे भावे क्यप्
प्रत्ययो भवति । यत् नानुवर्तते । ब्रह्मभूयं गतः । ब्रह्मत्वं गतः । देवभूयम्,
देवत्वं गतः । भावदहनम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रभव्यम् ॥

हनस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्गइति वर्तते भावइति च । हन्तेधेऽतोऽनुपसर्ग उपपदे अनुसर्गे
भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या । सुपी-
त्येव, घातः । एतत्तु भावे न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्गइत्येव । धातो वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृद्धुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्ग भावइति निवृत्तम् । सामान्येन विधायमेतत् । एति स्तु
शास्वृद्धुष इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृत्त्यः ।
आदृत्यः । जुयः । क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यङ्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । ओ-
रावश्यके इति एतत् बाधित्वा क्यत्रेव भवति । अत्रश्यस्तुत्यः । वृषहणे वृजो
ग्रहणमिष्यते न वृडः । वार्या चत्विजः ॥ असिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ॥
* ॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् ॥ आङ्पूर्वाङ्ज्जेः
संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आज्यं घृतम् । कथमुपेयम् । एतद्रूपं, नेशः ॥

ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाच्च धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति ऋपिचृती वर्जयित्वा । चृत् ।
चृत्यम् । वृधु । वृद्धम् । अकृपिचृतेरिति किम् । कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपकरणे
किम् । कृत संशब्दने । एतदेव भवति । कीर्त्यम् ॥ पाणौ रज्जेऽप्यङ्गुल्यः ॥ * ॥
पाणिसंघो रज्जुः ॥ समवपूर्वाच्च ॥ * ॥ समवसंख्या ॥

१६२

॥ काशिका ॥ ३ ॥ १ ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः ।
प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यात्वबाधनार्थः ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातोरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्मकराः ।
भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । भार्यानाम सन्निभः ॥ संपूर्वादिभाषा
॥ * ॥ संभृत्याः । संभार्याः ॥

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात् ते भार्या प्रसिद्धाति ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्धाति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । अदुपधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् ।
परिमृज्यः । परिमार्ज्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोदरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यय्याः ॥ ११४ ॥

राजसूय सूर्य मृषोदर रुच्य कुप्य कृष्टपच्य अव्यय्य इत्येते शब्दाः क्यपि
निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यः राज्ञा वा इह सूयते राजसूयः क्रतुः । सूसर्तिभ्यां
क्यप् सत्तैस्त्वं सुवतेर्वा रुडागमः । सरति सुवति वा सूर्यः । मृषापूर्वस्य वदतेः
पठे यति प्राचे नित्यं क्यब् निपात्यते । मृषोदरम् । रोचतेऽसौ रुच्यः । कर्त्तरि
क्यप् । गुपे रादेः कत्वं च संज्ञायाम् । कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृ-
ष्टयच्याः । कर्मकर्त्तरि निपातनम् । न व्ययते अव्यय्यः ॥

भिदोद्धौ नदे ॥ ११५ ॥

भिदेरुद्धौश्च क्यब् निपात्यते नदेभिधेये । उज्ज्वेधत्वं च । भिनत्ति कूलं
भिद्वः । उज्ज्वलपुदकम् उद्धुः । नददति किम् । भेत्ता । उज्ज्विता ॥

पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुषेः सिधेर्धाधिकरणे क्यब् निपात्यते नक्षत्रे ऽभिधेये । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थो
इति पुष्यः । सिद्धन्त्यस्मिन्निति सिद्धुः । नक्षत्रदति किम् । पोषणं, सेधनम् ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्ज कल्क
हलि इत्येतेषु बोधेषु । विपूर्वात्पवतेर्नयतेश्च तथा जयतेर्यति प्राप्ते कर्मणि
क्यब् निपात्यते । विपूयो मुञ्जः । विपाव्यमन्यत् । विनीयः कल्कः । विनेयमन्य-
त् । जित्यो हलिः । जेयमन्यत् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्चन्द्रसि ॥ ११८ ॥

प्रति अपि इत्येवंपूर्वाद्ग्रहेः क्यप् प्रत्ययो भवति चन्द्रसि विषये । मत्तस्य न प्रतिगृह्यम् । तस्मान्नापिगृह्यम् । चन्द्रसीति किम् । प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्त्वेरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥

पदे ऽस्त्वेरिणि बाह्यायां पक्ष्येचार्थं ग्रहेर्द्वुतोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे तावत् । प्रगृह्यं पदं, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । अथगृह्यं पदं, यस्यावग्रहः क्रियते । अस्त्वेरी परतन्त्रः । गृह्यका इमे । गृहीतका इत्यर्थः । बाह्यायाम् । ग्रामगृह्या सेना । नगरगृह्या सेना । ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्द्वे-
शादन्यत्र न भवति । पक्षे भवः पक्ष्यः । वासुदेवगृह्याः । अर्जुनगृह्याः । तत्प-
क्षाश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

कृजो वृषश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतेत्यंति प्राप्ते वर्धते-
र्द्धदुपधत्वावित्ये क्यपि विभाषारभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्धयम् ॥

युग्यं च पत्ने ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते पत्नं चेत्तद्भवति । पतत्यनेनेति पत्नं, बाह्वनमुच्यते । युग्यो गौः । युग्योश्वः । युग्यो हस्ती । युजेः क्यप् कुत्वं च निपात्यते । पत्न-
इति किम् । योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहाय्यं वर्तते । तस्मिन्नुपपदे वसेर्द्वुतोः कालेधिकरणे एतत्प्र-
त्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्धभावो निपात्यते । सह वसतोस्मिन्काले सूर्य-
चन्द्रमसाविति अमावास्या । अमावस्या । एकदेशधिकृतस्यानन्यत्वादमावा-
स्याया वेत्यत्रामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

अमावसोरहं ग्यतोनिपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्धतिः ॥

**चन्द्रसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्या-
ध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीव्यब्रह्मवा-
दाभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥**

निष्टर्क्यादयः शब्दाश्चन्द्रसि विषये निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानु-
षण्णं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । निष्टर्क्य इति कृति छेदने इत्यस्मान्निसूत्रा-
न्त्यपि प्राप्ते एषत्, आदान्तविपर्ययश्च, निसश्च यत्वं निपात्यते । निष्टर्क्ये

चिन्वीत पशुकामः । देवशब्द उपपदे ह्यतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घस्तुगभावश्च । देव-
हूयः । प्रपूर्वादुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् ।
उच्छिष्यम् । मृड् प्राणत्यागे, स्तृज् आच्छादने, ध्वृ हूकने, एतेभ्यो यत्प्रत्ययः । मर्यः ।
स्तया । स्त्रियामेव निपातनम् । ध्वर्यः । खनेर्यत् । खन्यः । एतस्मादेव एयत् ।
खान्यः । देवशब्द उपपदे यजेर्यत् । देवयज्या । स्त्रीलिङ्गनिपातनम् । आङ्पूर्वात्पृ-
च्छेः क्यप् । आपृच्छ्यः । प्रतिपूर्वा स्त्रीयतेः क्यप् पत्वं च । प्रतीषीयः । ब्रह्मण्युप-
पदे वदेण्यत् । ब्रह्मवाद्यः । भाव्यः । स्ताव्यः । भवतेः स्तौतेश्च एयत् आवादे-
शश्च भवति । उपपूर्वस्य चिनोतेण्यदायादेशौ । उपचाय्यपृडम् । पृडे चोत्तरपदे
निपातनमेतत् ॥ हिः एय इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिरण्यादन्यत्र उपवेयपृडमेव ।

निष्ठुर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्निषः षत्वं निपातनात् ।

एयदायादेश इत्येता उपचाय्ये निपातितौ ॥

एयदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

एयदेकस्माद्यशब्दश्च द्वे । क्यपौ एय द्वेयिश्चतुः ॥

ऋहलीः एयत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थं षष्ठी, ऋवर्णान्ताद्वातोर्हलन्ताच्च एयत्प्रत्ययो भवति ।
कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

आरावश्यके ॥ १२५ ॥

आवश्यंभाष आरावश्यकम् । उवर्णान्ताद्वातोर्हलन्ताच्च एयत्प्रत्ययो भवत्यावश्यकके
द्वीत्ये । यतोपवादः । लाव्यम् । पाव्यम् । आरावश्यके इति क्रिम् । लव्यम् ।
आरावश्यकके द्वीत्येति केस्वरसमासानुपपत्तिः । आरावश्यलाग्रम् आरावश्यकाव्यमिति ।
नैष दोषः । मयूष्यंसकान्दित्वात्समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च यत्रः करिष्यते ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आङ्पूर्वात्सुनोतेः यु वौ रपि लपि त्रपि चम् इत्येतेभ्यश्च एयत् प्रत्ययो
भवति । यतोपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । रायम् । लाप्यम् ।
त्राप्यम् । आचाम्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । दधि । दाभ्यम् ॥

आनाय्यो ऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्ये ऽभिधेये नयतेराङ्पूर्वा एयदायादेशौ
निपात्यते । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । रुंठरेण । तस्मादनि-यविशेषे दक्षिणा-
ग्नावेवावतिष्ठते । तस्य चानित्यत्वं नित्यमज्ञातत्वात् । यच्च गार्हपत्यादा-
नीयते दक्षिणाग्निराहवतीयेन सहैक्येनित्येति निपातनं न दक्षिणाग्निं मात्रे ।
तस्य हि योनिर्विकल्प्यते । वैश्यकुलार्द्धितवतो भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वेति ॥

॥ आशिका ॥ ३ ॥ १ ॥

आनाय्यो ऽनित्यइति चेद्विज्ञानेन कृतं भवेत् ।

एकयोऽनौ तु तं विद्यादानयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्यो ऽसंमत्तौ ॥ १२८ ॥

अविद्यमाना संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः । संमननं संमतिः । संमनता
पूजा । प्रणाय्य इति निपात्यते ऽसंमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चोरः । असंमताविति
किम् । प्रणेपोन्यः । यद्येवं कथमेतत् । ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्मप्रब्रूयात्
प्रणाय्यायान्तेवासिने नायस्मै कस्मै चनेति । संमतिरभिलाषोप्युच्यते । तद-
भावेन निष्कामतया असंमतिरन्तेवासी भवति । तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यत-
आनायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

पाय्यसंनयनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामि-
धेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यमाने हविषि निवासे सामिधे-
न्यां चाभिधेयायाम् । पाय्य इति माङो एयत्प्रत्यय आदेःपत्वं च निपात्यते ।
माने । पाय्यं मानम् । मेयमन्यत् । संपूर्वाच्यतेत्यंदायादेशावुपसर्गदीर्घत्व च
निपात्यते । साचाय्यं हविः । सचेयमन्यत् । रुढित्वाच्च हविर्विशेषएवात्रतिष्ठते ।
निपूर्वाच्चिनोतेत्यंदायादेशात्रादिकृत्वं च निपात्यते । निकायो निवासः । निचे-
यमन्यत् । धायेति धाजो एयत्प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेत्सा भवति ।
धाय्या सामिधेनी । धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द अविशेषस्य वाचकः तत्र च
धायेति न सर्वे सामिधेन्युच्यते किं तर्हि का चिदेव । रुढिशब्दो ह्ययं तथा
चासामिधेन्यामपि दृश्यते धाय्याः शंसत्यग्निर्नैता त्वं सोमक्रतुभिरिति ॥

क्रतौकुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य संचाय्य इत्येतौ शब्दौ निपात्यन्ते क्रतावभिधेये । कुण्डशब्दे
सृतीयान्तउपपदे पिबतेर्द्वितीयाधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्त्व । कुण्डेन
पायते ऽस्मिन्सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । यतो ऽनाव इति स्वरः । संपूर्वा-
च्चिनोतेत्यंदायादेशौ निपात्यते । संवीयते ऽस्मिन्सोम इति संचाय्यः क्रतुः ।
क्रताविति किम् । कुण्डपानम् । संचेयः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समूह्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभिधेये । परि-
पूर्वाच्चिनोतेत्यंदायादेशौ निपात्यते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । संपूर्वाद्विहः संप्र-
सारणं दीर्घत्वं च निपात्यते । समूह्यं चिन्वीत पशुकामः । अग्नाविति किम् ।
परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दो ऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्यते । चीयते ऽसौ चित्यो ऽग्निः ।
अग्निचयनमेवाग्निचित्या । भावे यकारप्रत्ययस्तु च । तेनान्तोदात्तत्वं भवति ।
अस्माचित्येव । चेयमन्यत् ॥

श्वलृचौ ॥ १३३ ॥

धातोरिति वर्तते । सर्वधातुभ्यो श्वलृचौ प्रत्ययौ भवतः । कारकः ।
कर्ता । हारकः । हर्ता । चकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । तुश्चन्दसि तु-
ष्टेमेयस्त्विति ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥

प्रत्येकमादिशब्दः संबध्यते । त्रिभ्यो गणेष्वस्त्रयः प्रत्यया यथासंख्यं भ-
वन्ति । नन्दादिभ्यो ल्युः, ग्रहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्यो ऽच् । नन्दिग्रहिप-
चादयश्च न धातुपाठतः संनिविष्टा गृह्यन्ते, किं तर्हि नन्दनरमणेत्येवमादिषु
प्रातिपदिकगणेषु अपोद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ॥ नन्दिवासिमदिदूषिसा-
धिर्वाङ्मिशोभिरोषिभ्यो एयन्तेभ्यः संज्ञायाम् ॥ नन्दनः । वासनः । मदनः ।
दूषणः * । साधनः । वर्द्धनः । शोभनः । रोचनः ॥ सहितपिदमेः संज्ञायाम् ॥
सहनः । तपनः । दमनः । जल्पनः । रमणः । दर्पणः । संक्रन्दनः । संकर्षणः ।
संहर्षणः । जनार्दनः । यवनः † । मधुसूदनः । विभीषणः । लवणः । निपात-
नाणत्वम् । चित्तविनाशनः । कुलदमनः । शत्रुदमनः । इति नन्दादिः । ग्रह ।
उत्सह । उद्वास । उद्वास । स्या । मन्त्र । संमर्द । ग्राही । उत्साही । उद्वासी ।
उद्वासी । स्थायी । मन्त्री । संमर्दी ॥ रत्नश्रवसवपशां नौ ॥ निरत्नी । निश्वावी ।
निवासी । निवापी । निशायी ॥ याचिष्याहूंसंख्याहूत्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् ॥
अपाची । अत्राहारी । असंख्याहारी । अत्राजी । अवादी । अवासी ॥ अवा-
मचित्तकर्तृकाणाम् ॥ प्रतिषिद्धानामित्येव । अकारी । अहारी । अविनायी । अवि-
शायी । विशयी ॥ विषयी देशे ॥ विषयी देशः ॥ अभिभावी भूते ॥ अभिभावी ।
अपराधी । उपरोधी । परिभावी । परिभवी । इति ग्रहादिः ॥ पच । वप । वद ।
चल । तप । पत । नदट् । भषट् । वस । गरट् । पूवट् । तरट् । चोरट् । ग्रहट् ।
जर । मर । सर । सम । सूदट् । देवट् । मोरट् । सेव । मेष । क्रोध । मेधानर्त ।
वण । दर्श । दंश । दम्भ । जारभर । श्वपच । ‡ पचादिराज्जतिगणः ॥

* पुस्तकान्तरे 'भूषणः' । इति पा० तदनुसारेण पूर्वमपि 'मदिभूषिसाधि' इति पा० ।

† पुस्तकान्तरे 'पवनः' । इति पा० २ ।

‡ जर । मोरट् । क्रोध । दंश । दम्भ । एते पदमञ्जरीपर्यालोचनातर्कान्ते वृत्तिपाठस्या-
न भवन्तीति । परं तु बहुषु काशिकापुस्तकेषूपलभ्यन्ते ।

॥ काशिका ॥ ३ ॥ १ ॥

अज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।

अगबाधनार्थमेव स्यात्सिध्यन्ति श्वपचादयः ॥ *

इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति । वित्तिपः । विलिखः । बुधः । कृशः । जानातीति ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । देवसेवमेपादयः पचादौ पठितव्याः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । प्रस्थः । सुलः । सुलः ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिबः । विपिबः । उज्जिघ्नः । विजिघ्नः । उद्रुमः । विधमः । घेट् । उट्टयः । विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । उपसर्गइति के विद्वानुवर्तयन्ति । पश्यतीति पश्यः ॥ जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गालिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति-

सातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीतिलिम्पः । विन्द-
तीति विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः ।
उदेजयतीत्युदेजयः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रो धातुः । सातयः । सा-
हयः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रलियः ॥ नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ निलि-
म्पा नाम देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अरविन्दः ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाजो धाजश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । ददः । दायः ।
दधः । धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलदीप्तावित्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कसगतावि-
त्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वालः । ज्वलः ।
चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । प्रज्वलः ॥ तनोतेर्ण उपसंख्यानम् ॥ * ॥
अवतनोतीत्यवतानः ॥

* अयं श्लोको बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

श्याऽऽद्धधासुसंखतीणवसावहलिहश्लिषश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति विभाषा चेति निवृत्तम् । श्यैड आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः व्यध आसु संसु अतीण अवसा अत्रह लिह श्लिष श्वस इत्येतेभ्यश्च णप्रत्यये भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधक-
बाधनार्थम् । उपसर्गं कं बाधित्वा ऽयमेव भवति । अदश्यायः । प्रतिश्यायः ।
दायः । धायः । व्याधः । आसावः । संहावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः ।
लेहः । श्लेषः । श्यासः ॥

दुन्योरनुपसर्ग ॥ १४२ ॥

दुनोतेर्नयतेत्यानुपसर्गं णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नयतीति,
नायः । अनुपसर्ग इति किम् । प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेर्धातोर्णप्रत्ययो भवति । अचोपवादः । ग्रहः । ग्रहः । व्यव-
स्थितविभाषा चेयम् । जलचरे नित्यम् । ग्रहः । ज्योतिषि नेष्यते । तत्र ग्रह
एव* ॥ भवतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भवतीति । भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्यये भवति गेहे कर्त्तरि । ग्रहं वेश्म । तात्पर्याद्वारा-
श्च । ग्रहन्तीति, ग्रहा दाराः । ग्रहाणि वेश्मानि ॥

शिल्पिनि ष्वन् ॥ १४५ ॥

धातोः ष्वन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्यः परि-
गणनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी ।
रञ्जेरनुनासिकलोपश्च ॥

गस्यकन् ॥ १४६ ॥

गायतेस्यकन्प्रत्यये भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायकः । गायिका ॥

एयुट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ग इत्यनुकृष्यते । गायतेऽण्युट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ।
गायनः । गायनी । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

हश्च ब्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण एयुड् अनुकृष्यते । जहातेर्जिहीतेश्च धातोऽण्युट्प्रत्ययो भवति ब्री-

* जलचरे ग्रह एव । ज्योतिषि ग्रह एव । इति पा० २ ।

† 'यकन् इत्यनुकृष्यते' इति क्व चित् पुस्तके पाठो संगतः ।

हो काले च कर्तरि । हायना नाम व्रीहयः । जह्युदकमिति कृत्वा । काले ।
हायनः संवत्सरः । जहाति भात्रानिति ॥

प्रसू^१त्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

प्रसू^१त्वं इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन् प्रत्ययो भवति । प्रवक्रः । सरकः ।
लवकः । समभिहारग्रहणेनात्र साधुकारित्वं लभ्यते । साधुकारिणि वृद्धिधानात्स-
कृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति । बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

आशिषि च ॥ १५० ॥

आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन् प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जी-
वकः । नन्दतात्, नन्दकः । आशी प्रार्थनार्थविशेषः । स च क्रियाविषयः । अमु-
ष्याः क्रियायाः कर्ता भवेदित्येवमाशास्यते ॥

इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

॥ अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिभिर्धर्मैर्निर्वर्त्ये विकार्ये प्राप्य चेति । सर्वत्र कर्मण्यण्पदे धातोरेव-
त्ययो भवति । निर्वर्त्ये तावत् । कुम्भकारः । नगरकारः । विकार्यम् । काण्डलावः ।
शरलावः । प्राप्यम् । वेद्राध्यायः । चर्वापाठः । ग्रामं गच्छति, आदित्यं पश्यति,
हिमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवत्यनभिधानात् ॥ शीलं कामिप्रत्यावरिभ्यो णः पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ मांसशीतः । मांसशीला । मांसकामः ।
मांसकामा । मांसभक्षः । मांसभक्ता । कन्याणचारः । कन्याणावारा ॥ ईक्षित-
मिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुखप्रतीतः । सुखप्रतीता । बहुतमः । बहुतमा ॥

ह्रावामश्च ॥ २ ॥

ह्रज् स्पृष्ट्वायां शब्दे च । वेज् तन्तुसन्ताने । माह् माने । एतेभ्यश्च कर्मण्य-
ण्पदे ऽण् प्रत्ययो भवति । कप्रत्ययापवादः । स्वर्गह्रायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

आतो ऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्यो ऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्यण्पदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः ।
गोदः । कम्बलदः । पाष्णित्रम् । अङ्गुलित्रम् । अनुपसर्गइति किम् । गोसंदायः ।
वडवासंदायः ।

* 'सु' इत्येकस्मिन् पुस्तके पाठः, तदनुसारेणोदाहरणमपि सरक इत्यस्य स्थाने सवक
इत्येव तत्र ।

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुबन्तउपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्यः । विषमस्यः * । अत्र योमविभागः कर्तव्यः । सुपीति । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां पिबतीति द्विषः । पादपः । कच्छपः । ततः स्यः । स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् । कर्तरि पूर्वयोगः । अनेन भावे यथा स्यात् । आसूनामुत्थानम्, आसूत्यः । शलभोत्थः । इत उत्तरं कर्मणीति च सुपीति च द्वयमप्यनुवर्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते । अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुञो जातः ॥ आलस्यमुखःहरणयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आलसस्तुन्दपरिमृज उच्यते । तुन्दपरिमार्ज एवान्यः । मुखस्याहता शोकापनुदः । शोकापनुद एवान्यः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । नखमुवानि धनूंषि । काकगुहास्तिलाः । कौ मोदते कुमुदम् ॥

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । ददातेर्जानातिश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्रदति किम् । गोसंदायः ॥

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । संपूर्वात्ख्या इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । गां संचष्टे, गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्गदति वर्तते । गायतेः पिबतिश्च धातोः कर्मण्युपपदे ऽनुपसर्गे टक् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । शक्ं गायति, शक्नगः । सामगः । शक्नगी । सामगी ॥ सुरासीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुरापः । सुरापी । सीधुपः । शीधुपी । सुराशीध्वोरिति किम् । सीरपा ब्राह्मणी । पिबतेरिति किम् । सुरापातीति सुरापा । अनुपसर्गइत्येव । शक्संगायाः । सामसंगायाः ॥ बहुलं कन्दपातीति सुरापा । अनुपसर्गइत्येव । शक्संगायाः । सामसंगायाः ॥ बहुलं कन्दपातीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमने ऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोर्नुद्यमने वर्तमानात्कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति । अणोप-

* कूटस्थ इत्यपि क्व चित् ।

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

१७१

घाटः । उद्यमनमुत्तेपणम् । अंशं हरतीत्यंशहरः । रिक्थहरः । अनुद्यमनदति-
किम् । भारहारः ॥ अक्षप्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्य ग्रहे-
रूपसंख्यानम् ॥ * ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोम-
रग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः ॥ सूत्रे च धार्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रग्रहः । सूत्रं
धारयतीत्यर्थः । सूत्रयाह एवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदे ऽक्षप्रत्ययो भवति । उद्यमनार्थाय-
मारम्भः । कालकृता शरीरावस्था यौवनादिवयः । यद्युद्यमनं क्रियमाणं संभाव्यमानं
वा वयो गमयति तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा । कवचहरः क्षत्रियकुमारः ॥

आङ्गि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्गपूर्वाद्वारतेः कर्मण्युपपदे ऽक्षप्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने ।
ताच्छील्यं तत्स्वभावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाहरणे स्वाभाविकी फला-
नपेक्षा प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः । ताच्छील्यदिति किम् । भारमाहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

अर्हं पूजायाम्, अस्माद्वातोः कर्मण्युपपदे ऽक्ष प्रत्ययो भवति । अणो-
पवादः । स्त्रीलिङ्गे विशेषः । पूजार्हा । गन्धार्हा । मालार्हा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब कर्ण इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्यथासंख्यं रमिजपोर्धात्वोरक्ष-
प्रत्ययो भवति । रमेरकर्मकत्वाज्जपेः शब्दकर्मकत्वात्कर्म न संभवतीति सुपीत्ये-
तद्विहाभिसंबध्यते ॥ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रमते, सन्बेरमो-
हस्ती । कर्णे जपतीति, कर्णेजपः सूचकः । हस्तिसूचकयोरिति किम् । स्तम्बे
रन्ता । कर्णे जपिता मशकः ॥

शसि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषये ऽक्षप्रत्ययो भवति । शंकरः । शंभवः ।
शंखदः । धातुग्रहणं किम् । यावता धातोरिति वर्ततएव ॥ शसिसंज्ञायामिति
सिद्धे धातुग्रहणं कृजो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् । शंकरा नाम परिव्राजिका ।
शंकरा नाम शकुनिका । तच्छीला च ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संबध्यते । शेतेर्धातोरधिकरणे सुबन्तउपपदे ऽक्षप्रत्ययो भवति ।
क्षे शेते स्वशयः । गर्तशयः ॥ पार्श्वदिषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ पार्श्वार्थां शेते पार्श्व-
शयः । उदरशयः । पृष्ठशयः ॥ दिग्धसहपूर्वाच्च ॥ * ॥ दिग्धेन सह शेते दिग्ध-

१७३

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

सहशयः ॥ उत्तानादिषु कर्तुषु ॥ * ॥ उत्तानः शेते, उत्तानशयः । अवमूर्द्धा शेते,
उवमूर्द्धशयः ॥ गिरौ दृच्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्त्तते । चरेधातोर्धिकरणे सुबन्तउपपदे टप्रत्ययो भवति ।
कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रचरः । कुरुचरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तरकरणं ङीबयम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षा सेना आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेधातो-
ष्टप्रत्ययो भवति । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोग्रतोऽग्रेषु सत्तैः ॥ १८ ॥

पुरस् अग्रतम् अग्रे इत्येतेषु पृष्ठेषु सत्तैर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पुरः सरति,
पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रेसरः ॥

पूर्वं कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सत्तैर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पूर्वं सरतीति
पूर्वसरः । कर्त्तरीति किम् । पूर्वं देशं सरति, पूर्वसारः ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतिधातोष्टप्रत्ययो भवति । हेतौ ताच्छील्ये आनु-
लोम्ये च गम्यमाने । हेतुर्लोकान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता ।
आनुलोम्यमनुकूलता । हेतौ तावत् । शोक्रकरी कन्या । यशस्करी विद्या ।
कुलकरं धनम् । ताच्छील्ये । आदुकरः । अर्थवरः । आनुलोम्ये । प्रेषकरः ।
वचनकरः । एतेष्विति किम् । कुम्भकारः । नगरकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दी-

किंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्या-

जङ्घाबाह्वहयतदुनुररुण्यु ॥ २१ ॥

कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र यथायोगं सम्बन्धः । दिवा-
दिषूपपदेषु करोतिधातोष्टप्रत्ययो भवति । अहेत्याद्यर्थ आरम्भः । दिवाशब्दे
उधिकरणवचनः सुपीत्यस्य विशेषणम् । दिवा करोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति,
दिवाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः ।
सकारस्यनिपातनाद्विमर्जनीयजिह्वामूलीयो न भवतः । कारकरः । अन्तकरः ।
अनन्तकरः । आदिकरः । बहुकरः । नान्दोकरः । किंकरः । लिपिकरः । लिबिकरः ।
बलिकरः । भक्तिकरः । कर्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः । संख्या । एककरः । द्विकरः ।

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

१७३

त्रिकरः । जट्टाकरः । बाहुकरः । अहस्करः । यत्करः । तत्करः । धनुष्करः ।
 अहष्करः ॥ कियत्तदुदुषु कृत्वाऽज्जिधानम् ॥ * ॥ किंकरा । यत्करा । तत्करा ।
 बहुकरा । अथ वा ऽत्रादिषु पाठः करिष्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम् । कर्मशब्द उपपदे कर्मवाचिनि कर्तेतेश्च प्रत्ययो
 भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिर्वानम् । कर्म निर्वेशः । कर्म करोतीति, कर्म-
 करः । भृतक इत्यर्थः । भृताविः । किम् । कर्म कारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिषूपपदेषु कर्तोनेष्टप्रत्ययो न भवति । हेत्वा द्यु प्राप्तः प्रति-
 विध्यते । शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटु-
 कारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृत्तोरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोऽस्मिन्प्रत्ययो भवति ॥ द्वीहवत्स-
 योरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकरिः द्वीहिः । शकृत्कारवत्सः । द्वीहवत्सयो-
 रिति किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

दृति नाथ इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तेरिदमत्ययो
 भवति । दृतिं हरति, दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः । पशविति किम् ।
 दृतिहारः । नाथहारः ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेग्रहः आत्मम्भरिः इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । उपपदस्य एकारान्त-
 स्वमिन्प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपात्येते । फलानि गृह्णातीति, फलेग्रहव्रजः । आत्मशब्द-
 स्य उपपदस्य मुनागम इत्यत्ययश्च भृजो निपात्येते । आत्मानं विभर्ति आत्म-
 म्भरिः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । कुत्तिम्भरिः । उदरम्भरिः ॥

छन्दसि वनसनरक्षिभयाम् ॥ २७ ॥

वन षण् संभक्तौ, रक्ष पालने, मये विलोडने, एतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्द-
 सि विषये इत्यत्ययो भवति । ब्रह्मर्षानं त्वा वनप्रणिम् । गोसनिं यौ पथिरक्षी
 श्वानौ । हविर्मयीराम् ॥

यजेः खश् ॥ २८ ॥

यजृ कम्पने इत्यस्माद् ययन्तात्कर्मण्युपपदे खश् प्रययो भवति । खकारो
 मुमर्थः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । अङ्ग मेजयति, अङ्गमेजयः । जनमेजयः ॥

खश्प्रत्यये * वातशुनीतिलशर्दुजघेटुदजहातीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वात-
मजा मृगाः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्दुज्जहा माषाः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २६ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति ।
यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ स्तने घेटः ॥ * ॥ स्तनन्धयः ॥ नासिकायां तु धश्च
घेटश्च ॥ * ॥ नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । तच्चैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्ष-
णव्यभिचारचिह्नादल्पाक्षरस्यापूर्वनिपातनाल्लभ्यते । घेट णित्वात् स्त्रियां ङीप्
प्रत्ययो भवति । स्तनन्धयी ॥

नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३० ॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् प्रत्ययो भवति ।
अत्रापि घ्यन्तस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नं, तेन संख्यातानुदेशो न भवति ।
नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । घटि-
न्धमः । घटिन्धयः । खारिन्धमः । खारिन्धयः । वातन्धयः । वातन्धमः । पर्वतः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

रुजो भङ्गे, वह प्रापणे, एताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् प्रत्य-
यो भवति । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजो रथः । कूलमुद्रुहः ॥

वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥

वह अग्न इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहोर्धातोः खश् प्रत्ययो भवति ।
वहं लेठीति, वहंलिहो गौः । अश्लिहो वायुः ॥

परिमाणो पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन्कर्षण्युपपदे पचेः खश् प्रत्ययो भवति । प्रस्थं
पचति, प्रस्थंपचा स्याली । द्रोणम्पचः खारिम्पचः । कटाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः खश्प्रत्ययो भवति । अपरि-
माणार्थे आरम्भः । मितं पचति, मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अरुस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदोर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति ।
विधुस्तुदः राहुः । अरुस्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दशितपोः ॥ ३६ ॥

* खश्प्रत्यये इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

असूर्यललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दृशितपोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति । असूर्यम्पश्या राजद्वाराः । ललाटन्तप आदिन्यः । असूर्य इति चास-
मर्थसमासो ऽयम् । दृशिता नञः संबन्धात् । सूर्ये न पश्यन्तीति । गुप्तिपरं
चैतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहायंदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्पश्य इरम्मद पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्रं पश्यतीत्यु-
ग्रम्पश्यः । इरया माद्वतीतीरम्मदः । पाणयो ध्रायन्ते एष्विति पाणिन्धमाः पन्थानः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय वश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वर्धधातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
प्रियं वदतीति, प्रियंवदः । वशंवदः । चकारः खचि ह्रस्व इति विशेषणार्थः ।
खकारो मुमर्थः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ मितंगमो हस्ती । मितंगमा हस्तिनी ॥ विहायसो विह च ॥ * ॥
* विहायसा गच्छति, विहंगमः ॥ खच्च डिट्ठा वक्तव्यः ॥ * ॥ विहंगः । विहं-
गमः ॥ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विषत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । चुरा-
दिः तप संतापे, भ्वादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् । द्विषन्तं तापयति तप दाहे, द्वि-
षन्तपः । परन्तपः । द्विषत्परयोरिति द्वितकाको निर्देशः । तेन स्त्रियां न भ-
वति । द्विषतो तापयति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने ।
व्रतइति शास्त्रतो नियम उच्यते । वाचंयम आस्ते । व्रतइति किम् । वायामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पूः सर्व इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ग्रन्थासंख्यं दारिसहोर्धात्वोः खच्
प्रत्ययो भवति । पूरं दारयति, पूरंदरः । सर्वसहो राजा ॥ भगे च दारैरिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ भगन्दरः ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ४२ ॥

सर्व कूल अभ्र करीष इत्येतेषु कर्मणोरुपपदेषु कषेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
सर्वे कषति, सर्वेकषः खलः । कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो गिरिः । करीषंकषा वात्या ॥

* विद्यतेति क्व चित् पाठः ।

मेघर्त्तिभयेषु कृजः ॥ ४३ ॥

मेघ ऋति भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृजः खच् प्रत्ययो भवति ।
मेघंकरः । ऋतिंकरः ॥ भयंकरः ॥ उपपद्वावधौ भयादियद्वयं तदन्तविधिं
प्रयोजयति ॥ * ॥ अभयंकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम प्रिय मद्र इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतिरेण प्रत्ययो भवति, चका-
रात्खच्च । क्षेमंकरः । क्षेमंकरः । प्रियंकरः । प्रियंकरः । मद्रंकरः । मद्रं-
करः । वेति वक्तव्ये पुनराणप्रहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुधीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुबन्ते उपपदे भवतेधातोः करणे
भावे चार्थं खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यन्तेन, आशितंभव ओदनः ।
भावे । आशितस्य भवन, माशितंभवं वर्तते ॥

संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणीति च सुधीति च गृह्यतं संज्ञावशाद्व्याधा संभवं संबध्यते भृतृ वृजि धारि
सहि तपि दम इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । विश्वंभरा-
वसुंधरा । रथंतरं साम । पतिंवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुं-
हः । शत्रुंतपः । अहिदमः । संज्ञायामिति किम् । कुटुम्ब विभर्तीति कुटुम्बभारः * ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेधातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतंगमो नाम
यस्य पुत्रः सौतंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तःत्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नानुवर्तते । अन्तः अत्यन्तः अध्वन् दूर पार सर्वं अनन्त
इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्हप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः ।
दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः । इकारलिलोपार्थः । इत्यन्तस्याप्यनुबन्ध-
करणसामर्थ्यादिति ॥ इप्रकरणे सर्वत्रपद्येयसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वत्रगः ।
पन्नगः ॥ उरसे लोपश्च ॥ * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरारधिकरणे ॥ * ॥
सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः ॥ निरोदेशे ॥ * ॥ निर्गो देशः । अपर
आह ॥ इप्रकरणेन्यच्चपि † दृश्य इति ॥ * ॥ स्त्र गारगः । यामगः । गुह्यतल्पगः ॥

* कुक्कानं लभत कुक्कलभारः । इत्याधक कृत्वा ।

† अन्त्रापाति पदमञ्जरीकृदः पाठः ।

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

१९९

आशिषि हनः ॥ ४९ ॥

इ इति वर्तते । आशिषि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे इप्र-
त्ययो भवति । तिमिं वध्यात्तिमिहः । शत्रुहः । आशिषीति किम् । शत्रुघातः ॥
दारावाहनो ऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्वन्तेरण्
प्रत्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो भवति, संज्ञायां विषये । दारु आहन्ति,
दार्वाघाटः ॥ चारौ वा ॥ * ॥ आङ्पूर्वाद्वन्तेश्चारावुपपदे, ऽण्, अन्तस्य वा
टकारादेशः । चार्वाघाटः । चार्वाघातः ॥ कर्मणि समिच ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे
संपूर्वाद्वन्तेरण्प्रत्ययो ऽन्तस्य च वा टकारादेशः । वर्णान्संहन्ति, वर्णसंघाटः ।
पदानि संहन्ति पदसंघाटः । पदसंघातः ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपपूर्वाद्वन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेप्रत्ययो भवति । क्लेशपहः
पुत्रः । तमोपहः सूर्यः । अनाशीरर्थे आरम्भः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

हन इति वर्तते । कुमार शीर्ष इत्येतयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः प्रत्ययो
भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणेवति कर्तरि टक् प्रत्ययो भव-
ति । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली । अथ वा लक्षणे द्योत्ये टक्प्रत्ययः ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्तमानाद्वन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति ।
जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । श्लेष्मघ्नं मधु । पित्तघ्नं घृतम् ।
अमनुष्यकर्तृके इति किम् । आखुघातः शूद्रः । इह कस्माच्च भवति । चौरघातो
हस्ती । हृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादण् भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् प्रत्ययो
भवति । मनुष्यकर्तृकार्थे आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः । हस्तिघ्नो मनुष्यः ।
कपाटघ्नश्चौरः । शक्ताविति किम् । विषेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघातः ॥

पाणिघताड्यौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ ताड्य इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पिनि कर्तरि । पाणि
ताड इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोः कः प्रत्ययो भवति, तस्मिंश्च परतो

हन्तेष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते * । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनीति किम् ।
पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥ राजानं हन्ति राजघः ॥

आढ्यसुभगस्यूलपलितनगनान्यप्रियेषु च्यर्थेष्वच्यौ

कृजः करणे ख्यन् ॥ ५६ ॥

आढ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके ख्य-
न्यत्ययो भवति । च्येर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्यर्थः । च्यन्ता अच्य-
न्ताश्च । तत्र च्यन्ताः पर्युदस्यन्ते । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणम् ।
सुभगंकरणम् । स्यूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नगनंकरणम् । अन्यंकरणम् ।
प्रियंकरणम् । च्यर्थेष्विति किम् । आढ्यं तैलेन कुर्वन्ति, अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः ।
प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं भवति । अच्चाविति किम् ।
आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम् । न च ल्युटः ख्युनश्च
विशेषोस्ति तत्र किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात्ख्युन्यसति ल्युडपि
न भवति, तेन ल्युटोऽप्ययमर्थतः प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च च्विप्रतिषेधः क्रियते ॥

कर्त्तरि भुवः खिष्णुचखुकजौ ॥ ५७ ॥

आढ्यादिषु सुबन्तेषूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेर्धातोः कर्त्तरि कारके
खिष्णुच खुकज् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः ।
आढ्यंभावुकः । सुभगं भविष्णुः । सुभगंभावुकः । स्यूलंभविष्णुः । स्यूलंभावुकः ।
पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः । नगनंभविष्णुः । नगनंभावुकः । अन्यंभविष्णुः ।
अन्यंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः । कर्त्तरीति किम् । करणे मा भूत् ।
च्यर्थेष्वित्येव । आढ्यो भविता । अच्चावित्येव । आढ्यीभविता ॥

उदात्तत्वादुवः सिद्धमिकारादित्वमिष्णुचः ।

नञस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्यते ॥

स्पृशानुदके क्तिन् ॥ ५८ ॥

स्पृशेर्धातोः अनुदके सुबन्तउपपदे क्तिन्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकत्वा-
त्स्पृशेः कर्मैवोपपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । कर्त्तरीति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते, तत्क-
र्तृप्रचयार्थं विज्ञायते । सुबन्तमात्रे चोपपदे कर्तृप्रचयो लभ्यते । घृतं स्पृशति,
घृतस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति, मन्त्रस्पृक् । जलेन स्पृशति जलस्पृक् । अनुदक इति
किम् । उदकस्पर्शः । नकारः क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः ॥

अमृत्विग्दधृक्स्त्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्कुञ्चां च ॥ ५९ ॥

* पाणि ताडेत्यारभ्य निपात्यतइत्यन्तं पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

अत्विगादयः पञ्चशब्दाः क्तिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो धातवो निर्दिश्यन्ते । अतुशब्दउपपदे यजेर्धातोः क्तिन् प्रत्ययो निपात्यते । अतौ यजति, अतुं वा यजति, अतुप्रयुक्तो वा यजति, अत्विक् । रुठिरेषा यथा-कथं चिदनुगन्तव्या । धृषेः क्तिन्प्रत्ययः द्विवचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । धृष्णातीति दधृक् । सृजेः कर्मणि क्तिन् अमागमश्च निपात्यते । सृजन्ति तामिति सृक् । दिशेः कर्मणि क्तिचिपात्यते । दिशन्ति तामिति दिक् । उत्पूर्वात्सिंहः क्तिचुपसर्गान्तलोपः षत्वं च निपात्यन्ते । उष्णिक् । अञ्चु युजि कृञ्च इत्येतेषां धातूनां क्तिन्प्रत्ययो भवति । निपातनैः सहनिर्देशादत्रापि किं चिदलाक्षणिकं कार्यमस्ति । अञ्चतेः सुबन्तमात्रउपपदे क्तिन्प्रत्ययो भवति । प्राङ् । प्रत्यङ् । उदङ् । युजेः कृञ्चेश्च केवलादेव । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । सोपपदात् सत्सूद्वि-षेत्यादिना क्तिप् भवति । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । कृङ् । कृञ्चौ । कृञ्चः । नलोपः कस्माच्च भवति । निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ् ॥ ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु दृशेर्धातोर्नालोचनेर्धे वर्तमानात्कञ् प्रत्ययो भवति । चकारात्किन् च । त्यादृक् । त्यादृशः । तादृक् । तादृशः । यादृक् । यादृशः । कजो जकारो विशेषणार्थः । ठक् ठञ् कजिति । अनालोचनदिति किम् । तं पश्यति तदृशः । तादृगादयो हि रुठिशब्दप्रकारा नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते ॥ समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥ दशेः कश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ तादृक्षः । यादृक्षः । अन्यादृक्षः । कीदृक्षः ॥

सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजा-

मुपसर्गेपि क्तिप् ॥ ६१ ॥

सुपीत्यनुवर्तते । कर्मग्रहणं तु स्पृशेनुदके क्तिन्प्रत्ययः प्रभृति न व्याप्ति-यते । सदादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्ते उपपदे उपसर्गेऽप्यनुपसर्गेपि क्तिप्प्रत्ययो भवति । उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम् । अन्यत्र सुब्रग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति । वदः सुपि क्यप् चेति । सू इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणं, न सुवतेस्तौदादिकस्य । युजिर् योगे । युज समाधौ । द्वयोरपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने । विद सत्तायाम् । विद विचारणे । त्रयाणामपि ग्रहणम् । न लाभार्थस्य विदेः । अकारस्य विवक्षितत्वात् । सत् । शुचिषत् । अन्तरिक्षत् । उपसत् । सूः । अण्डसूः । शतसूः । प्रसूः । द्विष । मित्रद्विष्ट । प्रद्विष्ट । दुह । मित्रधुक् । प्रधुक् । दुह । गोधुक् । प्रधुक् । युज् । अश्वयुक् । प्रयुक् । विद । वेदवित् । प्रवित् । ब्रह्मवित् । भिद । काष्ठभित् । प्रभित् । छिद । रज्जुच्छिद । प्रच्छिद् । जि । शत्रुजित् । प्रजित् । नी । सेनानीः । प्रणीः । शामणीः ।

१८०

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

अंगणीः । कथमत्र गत्वं, स एषां ग्रामणीरिति निपातनात् । नयतेः पूर्वपदात् संज्ञायामग इति गत्वम् । राट् । विराट् । सम्राट् । मो राजि समः कौ इति मत्वम् । अन्येभ्योपि दृश्यते, क्षिप् चेति सामान्येन वक्ष्यति तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भजो शिवः ॥ ६२ ॥

उपसर्गे सुपीति वर्तते । भजेर्धातोः सुबन्तउपपदे उपसर्गेष्वनुपसर्गेपि शिवप्रत्ययो भवति । अर्धे भजते, अर्द्धभाक् । उपसर्गेपि । प्रभाक् ॥

छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्गे सुपीत्येव । छन्दसि विषये सहेधातोः सुबन्तउपपदे शिवप्रत्ययो भवति । तुराषाट्* । सहेः साङः स इति षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् ॥

बह्वश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोश्छन्दसि विषये सुबन्तउपपदे शिवप्रत्यया भवति । प्रष्ठ वाट् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्धः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ज्युट् ॥ ६५ ॥

कव्य पुरीष पुरीष्य इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ज्युट् प्रत्ययो भवति । कव्यवाहनः पितृणाम् । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्ये अनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ज्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्तःपादं चेद्वह्वर्तते । अग्निश्च हव्यवाहनः । अनन्तः पादमिति किम् । हव्यवाङ्ग्निरजरः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

छन्दसि उपसर्गे सुपीत्यनुवर्तते । जन जनने । जनी प्रादुर्भावे । द्वयोरपि ग्रहणम् । तथा षणु दाने । वन षणसंभक्तौ । द्वयोरपि ग्रहणम् । जनाद्विधो धातुभ्यः सुबन्तउपपदे छन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति । टकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थः, वेरपृक्तस्येति, विशेषणार्थश्च, विद्वनोरनुनासिकस्यादिति । अज्जाः । गोजाः । सन । गोषा इन्द्रो नृषा असि । खन । विसखाः । कूपखाः । क्रम । दधिक्राः । गम । अयेगा उचेतृणाम् ॥

अदेो अनन्ते ॥ ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अदेर्धातोर्नचे सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति । आग्रमन्ति, आमात् । सस्यात् । अनचइति किम् । अचादः ॥

* कलाषाद । एतनाषाद् इति क्व चिदत्राधिकम् ।

क्रव्ये च ॥ ६६ ॥

क्रव्यशब्द उपपदे अर्धेधातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमस्ति, क्रव्यात् । पूर्वैषौव सिद्धे वचनमसरूपबाधनार्थम् । तेनायन भवति । कथं तर्हि क्रव्यादः । कृतविहृतशब्दे उपपदे ऽण् तस्य च पृषोदरादिपाठात्क्रव्यभावः । कृतविहृत-
पक्षमांसभक्षः क्रव्याद उच्यते । आममांसभक्षः । क्रव्यादिति ॥

दुहः कब् घञ्च ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्प्रत्ययो भवति । घञ्कारश्चान्तादेशः । काम-
दुघा धेनुः * । अर्थदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोऽव्यशस्पुरोडाशो शिवन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवहो अव्यशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो शिवन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे-
विषये । धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते अलाक्षणिककार्यसिद्ध्यर्थं, प्रत्ययस्तु
विधीयतएव । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि कारके शिवन्प्रत्ययो
भवति । श्वेता एनं वहन्ति, श्वेतवा इन्द्रः । अव्यशब्दे कर्मणि करणे वा उपपदे
शंसतेर्धातोर्षिवन्प्रत्ययो भवति, नलोपश्च निपात्यते । अव्यानि शंसति अव्यैर्वा
शंसति, अव्यशा यजमानः । दाश्व दानइत्येतस्य पुरःपूर्वस्य इत्वं, कर्मणि च
प्रत्ययः । पुरो दाशन्तएनं पुरोडाः ॥ श्वेतवहादीनां इस्पदस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥
श्वेतवोभ्याम् । श्वेतवोभिः । पदस्येति किम् । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्षिवन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये । त्वं यजे
वरुणस्यावया असि । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उपउपपदे यजेश्छन्दसि विषये विच्प्रत्ययो भवति † । उपयङ्भीरुर्ध्वं
वहन्ति । उपयङ्भ्याम् । छन्दोयहणं ब्राह्मणार्थम् । चित्करणं सामान्यग्रह-
णाविघातार्थम्, वेरपृक्तस्येति । किमर्थमिदमुच्यते । यावता अन्येभ्योपि दृश्य-
तदति यजेरपि विच् सिद्ध एव । यजेर्नियमार्थमेतत् । उपयजेश्छन्दस्येव, न
भाषायामिति ॥

आतो मनिन्क्वनिव्यनिपश्च ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वर्तते । सुपि उपसर्गपीति च । आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः
सुप्युपपदे छन्दसि विषये मनिन् क्वनिब् वनिब् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । चका-

* 'धर्मदुघा धेनुः' । इति पुस्तकान्तरे ज्ञाधिकम् ।

† अत्र 'मन्त्रे विषय' इति क्वाचित्को ऽपपाठः ॥

१८२

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

राट्विज् भवति । सुदामा । अश्वत्थामा । क्वनिप् । सुधीवा । सुपीवा । वनिप् ।
भूरिदावा । घृतपावा । विच् खल्वपि । कौलालपाः । शुभंयाः । रामस्योपदाः ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योपि धातुभ्यो ऽनाकारान्तेभ्यो मनिन्
क्वनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच् । सुशर्मा । क्वनिप् । प्रातरित्वा ।
प्रातरित्वानौ । वनिप् । विजावा । अथेगावा । विच् खल्वपि । रेडसि पर्णं न
येः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । निरुपपदादपि भवति । धीवा ।
पीवा । दृशियहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

क्विप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषायां च क्विप्
प्रत्ययो भवति । उखायाः खंसते, उखासत् । पर्णध्वत् । बाहादृश्यति, बाहा-
भट* । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥

सुषुपसर्गेपीति च वर्तते । स्या इत्येतस्माद्वातोः सुषुपपदे कप्रत्ययो
भवति, क्विप् च । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सुपि स्थ इति कः सिद्ध एव ।
अन्येभ्योपि दृश्यते इति क्विप् । बाधकबाधनार्थं पुनर्वचनम् । शमि धातोः
संज्ञायामचं बाधते । शंस्यः । शंस्थाः ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुबन्तउपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो
भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्व-
यिता । ताच्छील्यइति किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदा चित् । सुपीति वर्तमाने पुनः
सुब्रह्मणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्पत्तिभ्यामाङि सत्तैरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदा-
सारिण्यः प्रत्यासारिण्यः ॥ साधुकारिणि च ॥ * ॥ साधुकारी । साधुदायी ॥
ब्रह्मणिवदः ॥ * ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमानउपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता
प्रत्ययार्थस्य कर्त्तर्युपमानम् । उष्ट्रइव क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्गुरावी । अता-
च्छील्यार्थं आरम्भः । जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् । अपूपानिव भक्षयति
माषान् । उपमानइति किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

* पुस्तकान्तरे 'बाहभट' । इति पाठः । 'अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः', इति च
नास्ति ।

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

१८३

व्रते ॥ ८० ॥

व्रतइति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुबन्तउपपदे धातो-
र्णिनिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिश्चायं, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं
गम्यते । स्थण्डिलशायी । अश्राद्रुभोजी । कामचारप्राप्तो नियमः, सति शयने
स्थण्डिलएव शेते नान्यत्र, सति भोजने ऽश्राद्रुमेव भुङ्क्ते न श्राद्रुमिति । व्रते इति
किम् । स्थण्डिले शेते देवदत्तः । अताच्छील्यार्थ आरम्भः । जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धाताद्बहुलं णिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्यं पौनःपु-
न्यं, तात्पर्यमासेवा ताच्छील्यदन्त्य । कषायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उ-
शीनराः । सौवीरपायिणो बाह्वीकाः । बहुलयदणानुत्तुम्भापखाद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यतेः सुबन्तउपपदे णिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनी-
यमानी । शोभनमानी । बहुलयदणानुत्तुमेर्मन्यतेर्ग्रहणं न मनुतेः । उत्तरसूत्रे
हि खश्प्रत्यये विकरणकृता विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

आत्मनो मननमात्ममानः । आत्ममाने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुषुपपदेखश्प्र-
त्ययो भवति । चकाराणिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ता ऽऽत्मानमेव दर्शनीय-
त्वादिना धर्मेण युक्तं मन्यते तदायं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयम-
न्यः । दर्शनीयमानी । पण्डितमन्यः । पण्डितमानी । आत्ममान इति किम् । दर्श-
नीयमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः । अतः सार्वकालिका विधयो वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूतइत्यधिकारो वर्त्तमाने लङिति यावत् । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः
भूतइत्येवं तद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च धात्वर्थे भूतइति विज्ञायते ।
वक्ष्यति, करणे यजः । अग्निष्टोमेनेष्टवान् । अग्निष्टोमयाजी । भूतइति किम् ।
अग्निष्टोमेन यजते ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

णिनिरनुवर्त्तते । न खश् । यजतेर्द्धातोः करणउपपदे णिनिप्रत्ययो
भवति भूते । अग्निष्टोमयाजी । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवति ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । पितृव्यधाती ।
मातुलधाती । कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । चोरं हतवान् ॥

ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप् ॥ ८७ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्द्वातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति भूते । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सर्वधातुभ्यः क्तिव्विहित एव । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्तिव्वचनं नियमार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नपदे । पुरुषं हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात् । ब्रह्माधीतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्तिबेव नान्यः प्रत्ययः । तथा भूतकालेव नान्यस्मिन् । ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वेति । तदेतद्वृत्त्यमाणबहुलयहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्तिव्विधीयते । कृन्दसि विषये उपपदान्तरेपि हन्तेर्बहुलं क्तिप्रत्ययो भवति । मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत् । पितृहा । न च भवति । मातृघातः । पितृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्त्तते, तदसंभवात्सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषणं भवति । स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्द्वातोः क्तिप्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । अयमपि नियमार्थं आरम्भः । त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुनियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियमः । धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नप्यपदे भवति । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्द्वातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थं आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुकालोपपदप्रत्यय विषयः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्द्वातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति । अग्निचित् । अग्निचितौ । अग्नितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः कर्मणीति वर्त्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्तिप् प्रत्ययो भवति अग्न्याख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्यागम्यते । श्येनइव वीयते श्येनचित् । कङ्कचित् । आख्यायहणं रुढिसंप्रत्ययार्थम् । अन्यर्था हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनि विक्रियः ॥ ९३ ॥

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

१८५

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातोरनिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वृत्त-
माने पुनः कर्मयहणं कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात् । कर्ममात्रे मा
भूत् । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । इह न भवति । धान्यविक्रायः ॥

दृशेः क्निप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे क्निप् प्रत्ययो भवति । मेह-
दृश्वा । परलोकदृश्वा । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्निपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्य-
यान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृजः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्निप् प्रत्ययो
भवति । ननु च युधिरकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति । राज-
युध्वा । राजानं योधितवानित्यर्थः । राजकृत्वा ॥

सह्ये च ॥ ९६ ॥

सह्यशब्दे चोपपदे युधिकृजोर्धातोः क्निप्प्रत्ययो भवति । असत्त्ववा-
चित्वाचोपपदं कर्मणा विशेष्यते । सह्युध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्या जनेर्ङः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्तउपपदे जनेर्धातोर्ङः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः उपसरजः ।
मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्तउपपदे जातिवर्जिते जनेर्ङः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः । संस्का-
रजः । दुःखजः । अजाताविति किम् । हस्तिनो जातः । अश्वाज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेर्ङः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः
संज्ञा । अथेमा मानवीः प्रजाः ॥

अनौकर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे ङः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः पुम-
नुजः । स्त्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्ङप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तमसप्त-
म्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विर्जाताः द्विजाः । पञ्चम्यामजातावि-
त्युक्तं जातावपि दृश्यते । ब्राह्मणजो धर्मः । क्षत्रियजं युद्धम् । उपसर्गे संज्ञा-
यामित्युक्तम् असंज्ञायामपि दृश्यते । अभिजाः । परिजाः । केशाः । अनौ

१८६

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

कर्मणीत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुजातः । अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधि-
व्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेपि । परितः खाता
परिखा । आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

कृत्तवू निष्ठेत्युक्तं स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् ।
कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । संज्ञायां
कृत्तवू भाव्येते । सतोश्चानयोः संज्ञया भाव्यम् । नैष दोषः । भाविनी संज्ञा
विज्ञायते । स भूते भवति यस्यात्यन्तस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात्
कृत्तवत्त्वाविधानमेतत् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ * ॥ प्रकृतः कटं देव-
दत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्ध्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्यजतेर्य ड्वनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥

भूतद्वति वर्तते । जीर्यतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्तौ ।
जरन्तः । वासरूपेण निष्ठा । जीर्यः । जीर्यवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । छन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अहं सूर्यमुभ-
यतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आततान । ननु च छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति
सामान्येन लिङ्ग्रहित एव । धातुसंज्ञान्ते स विधिरयं त्वविशेषेण ॥

लिटः कानज्या ॥ १०६ ॥

छन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा । अग्निं चिक्यानः । सोमं सुषु-
वाणः । वरुणं सुषुवाणः । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावा-
पृथिवी आततान । लिङ्ग्रहणं किम् । न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्ति-
विपरिणामो भविष्यति । लिङ्गमात्रस्य यथा स्यात् । योपि परोक्षे विहितस्त्वस्या-
प्ययमादेशो भवति ॥

कसुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिटः कसुरादेशो भवति । जक्षिवान् । पपिवान् । न च भवति ।
अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०८ ॥

सद वस श्रु इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा कसुरादेशो भ-
वति । आदेशविधानादेव लिङ्ग्रहि तद्विषयोनुमीयते । उपसेदिवान् कौत्सः

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

१८७

पाणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । उपासदत् । उपासीदत् ।
उपससाद । अनूषिषान्कौत्सः पाणिनिम् । अन्ववात्सीत् । अन्ववसत् । अनू-
वास । उपशुश्रुवान्कौत्सः पाणिनिम् । उपाश्रीषीत् । उपाश्रूणोत् । उपशुश्राव ।
लुङ्लङ्विषये परस्तादनुवृत्तेः क्लृप्तेः भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणः
क्लृप्तेः, द्विवचनभ्यासदीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्धः, तत्र वस्वेकाजाद्व-
सामित्यनेकात्वादिशेन प्राप्नोति स निपात्यते, अभ्यासस्य अवशं धातुरूपस्य
यणादेशः । उपेयिवान् । क्तादिनियमात्प्राप्तश्च वस्वेकाजाद्वसामिति प्रतिषिद्धः
स पुनरिट् प्रतिपसूयते, तेनाजादौ न भवति । उपेयुषः । उपेयुषा । न चात्रोपस-
र्गास्तन्त्रं, अन्योपसर्गपूर्वाच्चिह्नपसर्गाच्च भवत्येव । समीयिवान् । ईयिवान् । वा-
चचनानुवृत्तेश्च पूर्वत्रलुङादयोऽपि भवन्ति । उपागात् । उपैत् । उपेयाय । अश्ना-
तेर्नञ्पूर्वात् क्लृप्तेर्निपात्यते, इडभावश्च । अनाश्वान् । नाशीत् । नाशनात् । ना-
श । वचरेनुपूर्वात्कर्त्तरि कानञ्जिपात्यते । अनूचानः । अन्ववोचत् । अन्वव्रवीत् ।
अनूवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूतइत्येव । भूतेर्ध्वं वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् ।
अहर्षीत् ॥ वसतेर्लुङ् रात्रिविशेषे जागरणसंततौ वक्तव्यः ॥ * ॥ भवानुषितः ।
अहमन्नावात्सम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूतइत्येव । अनद्यतनइति बहुव्रीहिनिर्देशः । अविद्यमानाद्यतने भूतेर्ध्वं
वर्त्तमानाद्वातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनिर्देशः किमर्थः ।
अद्य ह्यो वा अभुञ्जमहीति व्यामिश्रे मा भूत् ॥ परेक्षे च लोकविज्ञाते प्रयो-
क्तुर्देशनविषये लङ्प्रत्ययः ॥ * ॥ अरुणद्वयनः साकेतम् । अरुणद्वयनो माध्य-
मिकानिति ॥

अभिज्ञावचने लट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिस्मद्वचनउपपदे भूतानद्यतने लट् प्रत्ययो भवति । लङो-
पवादः । अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । वचनग्रहणे पर्यायार्थम् ।
अभिज्ञानासि स्मरसि बुध्यसे चेतयसदिति ॥

न यदि ॥ ११३ ॥

यच्छब्दसहिते ऽभिज्ञावचनउपपदे लट् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेषु प्राप्तः

प्रतिषिध्यते । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम । वासमात्रं स्मर्यते ।
नत्वपरं किं विल्लक्ष्यते । तेन उत्तरसूत्रस्य नायं विषयः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यदिति नानुवर्तते । उभयत्र विभाषेयम् । अभिज्ञावचनउपपदे यच्च-
ब्दसहिते केवले च विभाषालट् प्रत्ययो भवति साकाङ्क्षचेत्प्रयोक्ता । लक्ष्यल-
क्षणयोः संबन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्या-
मस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभिजानासि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्ष्या-
महे । यदि खल्वपि । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं
भोक्ष्यामहे । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम, यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि ।
वासोलक्षणं, भोजनं लक्ष्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतइति वर्तते । तस्य विशेषणं परोक्षग्रहणम् । भूतानद्यतनपरो-
क्षेर्धे वर्तमानाद्वातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । ननु धात्वर्थः सर्वः परोक्ष एव । सत्य-
मेतत् । अस्ति तु लोके धात्वर्थेनापि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमानः, स यत्र नास्ति त-
त्परोक्षमित्युच्यते । चकार । जहार । उत्तमविषयेपि चित्तव्याप्तेपात् परोक्षता संभ-
वत्येव । तद्वथा । सुप्तोऽहं किल विललाप ॥ अत्यन्तापहृवे च लिङ्मुक्त्यः ॥ * ॥
कलिङ्गेषु स्थितोऽसि, नाहं कलिङ्गं जगाम । दक्षिणापथं प्रविष्टोऽसि, नाहं दक्षि-
णापथं प्रविवेश ॥

ह्रस्वतोर्लिङ् च ॥ ११६ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षे ऽर्थे लिटि प्राप्ते ह्रस्वतोर्लृपपदयोर्लिङ् प्रत्ययो भव-
ति । चकाराल्लिट् च । इति ह कारोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत् । श-
श्वच्चकार ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः प्रश्नः ।
आसन्नकाले पृच्छमाने भूतानद्यतनपरोक्षेर्धे वर्तमानाद्वातोर्लिङ् लिटौ प्रत्ययो
भवतः कश्चित्कं चित्पृच्छति । अगच्छदेवदत्तः । जगाम देवदत्तः । अयजद्
देवदत्तः । इयाज देवदत्तः । प्रश्नइति किम् । जगाम देवदत्तः । आसन्नकाल-
इति किम् । भवन्तं पृच्छामि, जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्तते । स्मशब्दउपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट्
प्रत्ययो भवति । लिटोपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । कर्णया स्म पुराधीयते ॥

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

१८६

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेर्थे वर्तमानाद्वातोः स्मउपपदे लट् प्रत्ययो भवति । एवं स्म पिता ब्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्यतने परोक्षइति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुशब्दउपपदे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेर्थे लट् प्रत्ययो भवति । लुङोपवादः । अकार्षीः कटं देवदत्त, ननु करोमि भोः । अवाचस्तत्र किं चिद्वेदत्त, ननु ब्रवीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति किम् । नन्वकार्षीन्माणवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूतइत्येष । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते । अकार्षीः कटं देवदत्त, न करोमि भोः । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ्चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणमिह मण्डूकपुत्यानुवर्तते । पुरःशब्दउपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यतनेर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्यां मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः पुरा छात्राः । अवसन्निह पुरा छात्राः । ऊषुरिह पुरा छात्राः । अस्मइति किम् । नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धो अपरिसमाप्तश्च वर्तमानः, तस्मिन्वर्तमानेर्थे वर्तमानाद्वातोः लट् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येतावादेशो भवतः, अप्रथमान्तेन चेतस्य सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्तं पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचता कृतम् । पचमानेन कृतम् । अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम् । देवदत्तः पचति । लङिति वर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेपि भवति । सन्ब्राह्मणा । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । जुहुत् । जुहोति । अधीयानः । अधीते ॥ माड्याक्रोशे ॥ * ॥ मा पचन् । मा पचमानः । के चिद्विभाषायग्रहणमनुवर्तयन्ति नन्वोर्विभाषेति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ॥

संबोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भः । संबोधने च विषये लटः शतृशा-
नचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिह्न्यते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धात्वर्थविशेषणं चैतत् ।
लक्षणेहेतौ चार्थं वर्तमानाद्वातोः परस्य लटः शतृशानच्चावादेशौ भवतः । तौ चे-
ल्लक्षणहेतू क्रियाविषयौ भवतः । लक्षणे । शयाना भुञ्जते यवनाः । तिष्ठन्तानु-
शासति गणकाः । हेतौ । अर्जयन्वसति । अधीयानो वसति । लक्षणहेत्वोरिति
किम् । पचति । पठति । क्रियाया इति किम् । द्रव्यगुणयोर्मो भूत् । यः कम्पते
सोऽश्वत्थः । यदुत्प्लवते तल्लघु । यच्चिषीदति तद्गुरु । लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः
पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम् ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शतृशान-
ज्मानस्य संज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । ब्राह्मणस्य
करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्प्रदेशः पूरणगुणसहितार्थसद्व्ययतव्ये-
त्येवमादयः ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूङो यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पचमानः । यजमानः । यदि
प्रत्ययाः शानच्चादयो न लादेशाः, कथं सोमं पचमानो नडमाघ्नान इति षष्ठी-
प्रतिषेधः । तृचिति प्रत्याहारनिर्देशात् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटः
शतृ इत्यतः प्रभृति आ तृनो नकारात् ॥ द्विषः शतुर्वो वचनम् ॥ * ॥ चोर-
स्यद्विषन् । चोरं द्विषन् ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्त्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादिः । शक्तिः साम-
र्थ्यम् । ताच्छील्यदिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत् । कतीह
मुण्डयमानाः । कतीह भूषयमाणाः । वयोवचने । कतीह कवचं पर्यस्यमानाः ।
कतीह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ । कतीह निघ्नानाः । कतीह पचमानाः ॥

इङ्धायीः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धात्वोः शतृप्रत्ययो भवति अङ्कच्छ्रिणि कर्तरि । अङ्कच्छ्रः
मुखसाधो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सो ऽङ्कच्छ्री । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुप-
निषदम् । अङ्कच्छ्रिणीति किम् । अङ्कच्छ्रेणाधीते । अङ्कच्छ्रेण धारयति ॥

द्विषो ऽमिन्ने ॥ १३१ ॥

अमित्रः शत्रुः । अमित्रे कर्त्तरि द्विषेर्द्वातोः शत्रुप्रत्ययो भवति । द्विषन्
द्विषन्तो । द्विषन्तः । अमित्रइति किम् । द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

सुजो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्ते ऽभिषवे वर्त्तमानात्सुनोतेर्द्वातोः
शत्रुप्रत्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यज्ञमानः सन्निष्ठा उच्यन्ते । संयोग-
ग्रहणं प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम् । याजकेषु मा भूत् । यज्ञसंयोगइति किम् । सु-
नोति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । अर्हतेर्द्वातोः प्रशंसायां शत्रुप्रत्ययो भवति । अर्हचिह्न ववा-
न्विद्याम् । अर्हचिह्न भवान्युजाम् । प्रशंसायामिति किम् । अर्हति चोरो वधम् ॥

आक्षेपस्तच्छीलतद्वर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

भ्राजभासेति क्षिपं वक्ष्यति । आ एतस्मात् क्षिप्सश्चाद्यानित ऊर्ध्वम-
नुक्षमिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चायमाह । तेन
क्षिपोप्ययमर्थनिर्देशः । तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निर्दिश्यते ।
तच्छीलो यः स्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते । तद्वर्मो तदाचारः, यः स्व-
धर्मं ममायमिति प्रवर्त्तते विनापि शीलेन । तत्साधुकारी यो धात्वर्थे साधु
करोति । उत्तरत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तृन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तृन्प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकारः स्वरार्थः ।
तच्छीले तावत् । कर्त्ता कटान् । वदिता जनापवादान् । तद्वर्मणि । मुण्डयि-
तारः आविष्टायना भवन्ति वधूमूढाम् । अब्रमपहर्त्तार आहूतका भवन्ति आद्रे
सिद्धे । उच्चैतारस्तौल्यलायना भवन्ति पुच्छे जाते तत्साधुकारिणि । कर्त्ता क-
टम् । गन्ता खेटम् ॥ तृन्विधावृत्त्वितु चानुपसर्गस्य ॥ * ॥ होता । पोता । अनु-
पसर्गस्येति किम् । उद्गाता । प्रतिहर्ता । वृजेव भवति । स्वरेविशेषः ॥ नयतेः
शुक् च ॥ * ॥ नेष्टा ॥ त्विषेर्द्वातोऽयामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥ * ॥
त्वष्टा ॥ तदेष्व नियुक्ते ॥ * ॥ वृत्ता । क्व चिदधिकृत उच्यते ॥ कृन्दसि
वृत्च ॥ * ॥ वृत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यः । स्वरे विशेषः ॥

अलंकृज्जिराकृज्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्र-

पवृतुवृधुसहचर इष्णुच ॥ १३६ ॥

अलंकृजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति ।
अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्म-

१८२

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

दिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्द्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥
अलङ्करो मण्डनार्थाद्युचः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्णुञ्चत्तव्यः ॥ * ॥ *

शोश्चन्दसि ॥ १३७ ॥

एयन्ताद्वातोश्चन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो
भवति । दृषदं धारयिष्णवः । वीरुधः पारयिष्णवः ॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोश्चन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति । भविष्णुः ।
योगविभाग उत्तरार्थः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन ॥

ग्लान्तिस्थश्च क्लृप्ः ॥ १३९ ॥

क्वन्दसीति निवृत्तं, ग्लान्ति स्था इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकारादुवश्च
तच्छीलादिषु क्लृप्ः प्रत्ययो भवति । ग्लान्तुः । जिष्णुः । स्यात्तुः । भूष्णुः ।
गिच्चायं प्रत्ययो न कित् । तेन स्य ईकारो न भवति । क्लृप्ति चेत्यत्र
गकारोपि चत्वंभूतो निर्द्विश्यते । तेन गुणो न भवति । श्युकः कितीत्यत्रापि
गकारो निर्द्विश्यते । तेन भुव इड् न भवति ॥

क्वलोर्गित्वान्न स्य ईकारः किन्डितोरीत्वशासनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्थः श्युकोनिट्त्वं गकोरितोः ॥

दंशेश्चन्दस्यपसंख्यानम् ॥ * ॥ दंत्वावः पशवः ॥

त्रसिगृधिधृषिन्निपेः क्लृप्ः ॥ १४० ॥

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्लृप्ः प्रत्ययो भवति । त्रस्तुः । रुन्धुः ।
धृष्णुः । क्षिप्रः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥

इतिशब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो धातुभ्यो ऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण्
प्रत्ययो भवति । शम उपशमे इत्यतः प्रभृति मदी हर्षइत्येवमन्तः शमादिर्द्विवाक्य-
न्तर्गणः । घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धार्थः । शमी ।
तमी । दमी । अमी । भमी । क्लमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् । असिता ॥

संपृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंजवरप-

रिन्निपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विष-

द्रुहदुहयुजाक्लीडविविचत्यजरजभजाति-

चरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

॥ काशिका ॥ ३ ॥ २ ॥

१८३

घिनुणनुवर्त्तते । संपृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण् भवति तच्छीलादिषु ।
 पृची संपर्क इति रूधादिगृह्यते न त्वदादिर्लुग्विकरणत्वात् । परिदेविर्भादिगृ-
 ह्यते देव देवन इति । क्षिप प्रेरणे दिवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । युज्ज
 समाधौ दिवादितः । युजिर् योगे रूधादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् । रज्ज रागइत्य-
 स्य निपातनादनुनासिकलोपः । संपर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परि-
 सारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परि-
 दाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्षीडी । विवेकी ।
 त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

वै कषलसकत्यसम्भः ॥ १४३ ॥

कष हिंसार्थः । लस श्लेषणक्रीडनयोः । कत्य श्लाघायाम् । सम्भु वि-
 श्वासे । एतेभ्यो धातुभ्यो विशब्दउपपदे घिनुण् प्रत्ययो भवति । कष । विका-
 पी । विलासी । विकत्यी । विसम्भी ॥

अपे च लषः ॥ १४४ ॥

लष कान्तौ । अस्मादुत्तरपउपपदे चकारादौ च घिनुण् भवति । अप-
 लापी । विलापी ॥

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्रउपपदे लपादिभ्यो घिनुण् भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमा-
 यी । प्रवादी । प्रवासी । वस इति वस निवासइत्यस्य ग्रहणं नाच्छादनार्थस्य,
 लुग्विकरणत्वात् ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरि-

टपरिवादिव्याभाषासूयो वुज् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुज् प्रत्ययो भवति । पञ्च-
 म्यर्थे प्रथमा । क्लिश् उपतापे । क्लिश् विबाधने । द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दकः ।
 हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवा-
 दकः । व्याभाषकः । असूयकः । शुबुलैव सिद्धे वुज् विधानं ज्ञापनार्थं ताच्छी-
 लिकेषु वासरूपन्यायेन तृजादयो न भवन्तीति ॥

देविक्रशोश्चोपसर्ग ॥ १४७ ॥

देवयतेः क्रशश्चापसर्गे उपपदे वुज् प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदे-
 वकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्गइति किम् । देवयिता । क्रोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकादाच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु युच्

प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दार्थेभ्यः । शब्दनः । रवणः । अकर्म-
कादिति किम् । पठिता विद्वाम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेद्वो धातुः हलादिरकर्मकः ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्त-
नः । वर्त्तनः । अनुदात्तेत इति किम् । भविता । हलादेरिति किम् । एधिता ।
आदिग्रहणं किम् । जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव । वसिता वस्त्रम् ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जु
इति सौत्रो धातुः । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गर्दनः । ज्व-
लनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः । चलनार्थानां पदेष्व ग्रहणं सकर्म-
कार्थमिह । ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति । ताच्छीलिकेषु मिथो
वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालंजजस्तृच भवत्यलंकर्त्तृति । तथाहि । पदेष्वका
विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचो ऽसरूपत्वात्समावेशो भवेदेव किम-
नेन विधानेन । ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते । प्रायिकं चैतद् ज्ञापकम् । क्व चित्स-
मावेश इष्यतएव । गन्ता खेटं विकृत्यनः ॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध कोपे । मण्डि भूषायाम् । इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो
भवति । क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्ताद्वातोयुच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।
क्रीयता । क्षायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्वात्प्राप्तः
प्रतिषिध्यते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपोर्विशेषविहितो रप्र-
त्ययो दृश्यते नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र इति स एव बाधको भविष्यति
किं प्रतिषेधेन । वासरूपेण युजपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु च वासरूपविधि-
र्नास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथा च समावेशो दृश्यते । कम्पा युवतिः ।
कम्पना युवतिः । कम्पा शाखा । कम्पना शाखेति । सूदेर्युचि प्रतिषिद्धे कथं मधुसू-
दनो रिपुसूदन इति । अनित्योयं प्रतिषेध इति योगविभागाद्विज्ञायते । अथ वा
मधुसूदनादयो नन्द्यादिषु द्रव्यन्ते । कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युङन्तो वा * ॥

* कृत्येत्यारभ्य वेत्यन्तः पाठो बहुयु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

लषपतपदस्याभूवृषहनकमगमशभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लषादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति । अप-
लापकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुकं सत्त्वम् । उपस्था-
युका एनं पशवो भवन्ति । प्रभावुकमचं भवति । प्रवर्षुकाः पर्जन्याः । आघा-
तुकं कापालिकस्य शूलम् । कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुकं वारा-
णसी रत्न आहुः । किंशारुकं तीक्ष्णमाहुः ॥

जल्पाभिन्नकुटुलुण्टवृडः षाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन् प्रत्ययो भवति । षकारो
ढीपर्यः । जल्पाकः । भिन्नाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाञ्जवतेः तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिः प्रत्ययो भवति । प्रजवी ।
प्रजविनौ ॥

जिदृक्षिविश्रीणवमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । दृङ् आदरे । क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योरिति द्वयोरपि
ग्रहणम् । प्रसू इति सू प्रेरणइत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः
प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी ।
वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

सृहृगृहिपतिदधिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

सृह ईप्सायाम् । गृह ग्रहणे । पत गतौ । चुरादावदन्ताः पठन्ते । दय
दानगतिरक्षणे । द्रा कुत्सायां गतौ, निपूर्वस्तत्पूर्वेश्च, तदो नकारान्तता च
निपात्यते । दुधाञ् अत्यूर्ध्वः । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भव-
ति । सृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रानुः । तन्द्रालुः ।
श्रधालुः ॥ आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ शयालुः ॥

दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा धेट् सि शद सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दारुः । धारुर्वत्सो
मातरम् । न लोकाव्ययेत्युकारप्रश्लेषात् षष्ठी न भवति । सेरुः । शद्रुः । सदुः ॥

सृघस्यदः कनरच् ॥ १६० ॥

सृ घसि अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु कनरच् प्रत्ययो
भवति । समरः । घस्मरः । अद्गरः ॥

भल्लभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद इत्येतेभ्यो घृच् प्रत्ययो भवति तच्चीलादिषु कर्तृषु ।
भङ्गुरं काष्ठम् । धित्वात्कुत्वम् । भासुरं ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जेः कर्म-
कर्तरि प्रत्ययः स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विदेर्यहणं न लाभादर्थस्य स्वभावात् । विदादिभ्यो धातु-
भ्यः तच्चीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः पण्डितः । भिदुरं
काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्व्योः कर्मकर्तरि प्रयोगः ॥ व्यधेः संप्रसारणं
कुरच्च वक्तव्यः ॥ * ॥ विधुरः * ॥

इण् नश् जि सत्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्चीलादिषु कर्तृषु क्त्वरप् प्रत्ययो

भवति । पकारस्तुगर्थः । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । नश्वरी । जित्वरः ।
जित्वरी । सुत्वरः । सुत्वरी । नेङ्गशि कृतीतीट्प्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः क्त्वरप् प्रत्ययश्च । गत्वरः ।
गत्वरी ॥

जागुरुकः ॥ १६५ ॥

जागर्तुरुकः प्रत्ययो भवति तच्चीलादिषु कर्तृषु । जागुरुकः ॥

यजजपदशां यङ्कः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यङन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्चीलादिषु कर्तृषु । याय-
जूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्चीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । नम्रं
काष्ठम् । कम्पा शाखा । स्मेरं मुखम् । अजस्रं जुहोति । कम्पा युवति । हिंसं
रत्नः । दीपं काष्ठम् । अजस्रमिति जसु मोक्षणे नञ्पूर्वो रप्रत्ययान्तः क्रियासा-
तये वर्तते ॥

सनाशंसभिन्न उः ॥ १६८ ॥

सञ्चिति सन्प्रत्ययान्तो गृह्यते । न सनिर्द्वातुः । अनभिधानात्, व्याप्ति-
न्यायाद्वा । सञ्चन्तेभ्यो धातुभ्य आशंसंभित्तेश्च तच्चीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो
भवति । चिकीर्षुः । जिहीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः । आङः शसि इच्छायामि-
त्यस्य ग्रहणं, न शंसेः स्तुत्यर्थस्य ॥

* व्यधेरित्यारभ्य विधुर इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

विन्दुरिच्छुः ॥ १६६ ॥

विदेर्नुमागम इषेष्टत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु वेदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्यपां सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्वातोश्च-
न्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मित्रयुः । संस्वेदयुः ।
सुन्वयुः । छन्दसीति किम् । मित्रीयिता । न छन्दस्यपुत्रस्येति प्रतिषेधाच्च दीर्घः* ॥

आह्वगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

आकारान्तेभ्य ऋवर्णान्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्चन्दसि विषये
तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययो भवतः । लिट् च तौ भवतः । आदिति तकारो
मुखमुखार्थः, न त्वयं तपरो, मा भूतादपि परस्तपर इति ऋकारे तत्कालय-
हणम् । पपिः सोमं, ददिर्गाः । मित्रावश्यौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः ।
जगिर्युवा । जघ्रिर्वृत्रम् । जजिर्बोजम् । अथ किमर्थं कित्त्वम् । यावता असंयो-
गाल्लिट् क्रिदिति कित्त्वं सिद्धमेव । ऋच्छनृतमिति लिटि गुणः प्रतिषेधवि-
षयआरभ्यते तस्यापि बाधनार्थं कित्त्वम् ॥ किकिनावुत्सर्गश्चन्दसि सदादिभ्यो
दर्शनात् ॥ * ॥ सेदिः । नेमिः ॥ भाषायां धाज्ज्जसृजनिगमिनमिभ्यः किकिनौ
वक्तव्यौ ॥ * ॥ दधिः । चक्रिः । सखिः । जजिः । जमिः । नेमिः ॥ सहिव-
हिवलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दीर्घाकितः । सासहिः ।
वावहिः । चाचलिः पापतिः ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेस्तृषेच तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो
भवति । स्वप् । स्वप्नक् । तृष्णक् ॥ धृषेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धृष्णक् ॥

शृवन्द्योरारुः ॥ १७३ ॥

शृ हिंसायाम् । वदि अभिवादनस्तुत्याः । एताभ्यां धातुभ्यां तच्छीला-
दिषु कर्तृष्वारुः प्रत्ययो भवति । शराहः । वन्दारुः ॥

भियः क्रुकुकनौ ॥ १७४ ॥

जि भीभये । अस्माद्वातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्रुकुकनौ प्रत्ययो भवतः ।
भीरुः । भीलुकः ॥ क्रुकुचपि वक्तव्यः ॥ * ॥ भीरुकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

* छन्दसोत्पारभ्य दीर्घ इत्येतत्पर्यन्तं पुस्तकान्तरे न विद्यते ।

ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्ये । भास् दीप्तौ । पिस् पेष् गतौ । कस्
गतौ । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । स्थावरः । ईश्वरः ।
पेश्वरः । विकस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

या प्रापणे । अस्माद्यङन्तातच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति ।
यायावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ॥ १७७ ॥

भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभ्राट् ।
विभ्राजौ । विभ्राजः । भाः । भासौ । भासः । धूः । धुरौ । धुरः । विद्युत् ।
विद्युतौ । विद्युतः । ऊर्जः । ऊर्जौ । ऊर्जः । पूः । पुरौ । पुरः । जवतेर्दीर्घश्च
निपात्यते * । जूः । जुवौ । जुवः । यावस्तुत् । यावस्तुतौ । यावस्तुतः । किमर्थमिद-
मुच्यते, यावता अन्येभ्योपि दृश्यन्ते क्तिप् वेति क्तिप्सिद्ध एव । ताच्छीलिकैर्बाध्यते ।
वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तम् । अथ तु प्रायिकमेतत् । ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्तिप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । कित् ।
भित् । दृशियहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क् चिद्वीर्घः । क् चिद्विर्वचनम् । क्
चित्संप्रसारणम् । क् चिदसंप्रसारणम् । तथा चाह ॥ क्त्वचिप्रचक्षायतस्तुक-
टपृजुश्रीणां दीर्घो ऽसंप्रसारणं च ॥ * ॥ वचि । वाक् । प्रच्छि । शब्दप्राट् ।
आयतस्तूः । कटपूः । जूः । श्रीः । जुयहणेनात्र नार्थः । भ्राजादिसूत्रेणैव एहीत-
त्वात् ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥ दिद्युत् । जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च ॥
* ॥ जुहुः ॥ दृभयदत्यस्य द्वस्वश्च द्वे च ॥ * ॥ देदृत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारणं
च ॥ * ॥ धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

† भवतेर्धातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभू-
नाम कश्चित् । अन्तरे । प्रतिभूः । धनिकाधर्मणोरन्तरे यस्तिष्ठति स प्रति-
भूच्यते ॥

विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

* जवते दीर्घश्चेति । के चिदाहुः सूत्रे जू इति दीर्घः पठितव्य इति । विध्यन्तरोप-
संग्रहार्थं दृशियहणमुत्तरसूत्रादपक्रष्टव्यमित्यन्ये ॥ इति पदमञ्जर्याम् ॥

† तच्छीलादिषु कर्तृष्विति निवृत्तमिति पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

‡ मित्रभूरिति पा० ।

भुव इति वर्तते । वि प्र सम् इत्येवंपूर्वाद्ववतेर्धातोः डुप्रत्ययो भवति,
न चेत्संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभूर्जनितः । असंज्ञाया-
मिति किम् । विभूर्नाम कश्चित् ॥ डुप्रकरणे मितद्वादिभ्य उप संख्या-
नम् ॥ * ॥ मितं द्रवति मितद्रुः । शंभुः ॥

धः कर्मणि घृन् ॥ १८१ ॥

धयतेर्द्धातेश्च कर्मणि कारके घृन्प्रत्ययो भवति । षकारो ङीपर्यः ।
धयन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री । स्तनदायिनी आमलकी चोच्यते ॥

दाक्षीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतद-

शनहःकरणे ॥ १८२ ॥

दाप् लवने । शीञ् प्रापणे । शसु हिंसायाम् § । यु मिश्रणे । युजिर्
योगे ष्टुञ् स्तुतौ । तुद व्यथने । षिञ् बन्धने । पिचिर् क्षरणे । मिह सेचने ।
पत्त गतौ । दंश दशने । णह बन्धने । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके
घृन्प्रत्ययो भवति । दान्त्यनेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्रम् ।
स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्रम् । मेङ्कम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । अजादित्वात्
टाप् न ङीप् । दंशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः । कितो ऽन्यस्मिन्नपि
प्रत्यये नलोपः क्वचिद्ववतीति तेन ल्युट्यपि भवति । दशनम् । नद्दी ॥

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूङ्पूजोऽसामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्धातोः करणे कारके घृन्
प्रत्ययो भवति । तच्चेत्करणं हलसूकरयोःखयवो भवति । हलस्य पोत्रम् ।
सूकरस्य पोत्रम् । मुखमुच्यते ॥

अर्त्तिल्धूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥

ह गतौ । लूञ् कृदने । धू विधूनने । पू प्रेरणे । खनु अवधारणे । सह
मर्षणे । चर गतिभक्षणयोः । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति ।
अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूङ्पूजोः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्धातोः करणे कारके इत्रप्रत्ययो
भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दर्भः पवित्रम् । बर्हिष्यवित्रम् ॥

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्तते । पुवः करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति । चर्षिदे-
वतयोर्यथासंख्यं संबन्धः । ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयते ऽनेनेति पवि-

* शसु हिंसायाम् । शंसु स्तुतौ च । द्वयोरपि ग्रहणमिति पा० ।

त्रायमृषिः । देवतायाम् । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । वायुः सोमः सूर्य
इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥

जीतः ऋतः ॥ १६७ ॥

जि इदमस्यासौ जीत । जीतो धातोर्वर्तमाने ऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति ।
भूते निष्ठा विहिता वर्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । जिमिदा खेहने ।
मित्रः । जिह्विदा । ह्विणः । जिधृषा । धृष्टः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थम्यश्च ॥ १६८ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजासत्कारः । एतदर्थम्यश्च धातुभ्यो
वर्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां
ज्ञातः । राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । अनुक्तसमुच्चयार्थम्यश्चकारः ।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रक्षितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥

हृष्टतृष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतो ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्तमानइत्यर्थः ।
तथा । सुप्तः * । शयितः । आशितः । लिप्तः । तृप्तः । इत्येवमादयोऽपि
वर्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्तमानइत्येव, संज्ञायामिति च । उणादयः प्रत्यया वर्तमानार्थे संज्ञायां
विषये बहुलं भवन्ति । यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । के चिदविहिता
एव प्रयोगत उचीयन्ते । क्वापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । कासः । वायुः ।
मायुः । जायुः । मायुः । स्वादुः । साधुः । आशुः ।

* सुप्त इति पा० ।

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
 कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥
 नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।
 यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥
 संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
 कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥

भूतेषु दृश्यन्ते ॥ ३ ॥

पूर्वत्र वर्तमानाधिकाराद्भूतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया
 दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म ।
 दृशियहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भवि-
 ष्यत्कालता विधीयते न प्रकृतेः । गमी गामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रति-
 रोधी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतियायी । आयायी । भावी ॥
 अनद्यतनउपसंख्यानम् ॥ * ॥ श्वो गमी गामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले
 धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम् ।
 यावद्भास्यति तावद्भास्यते । करणभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

विभाषा कदाकर्ह्याः ॥ ५ ॥

कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो
 भवति । कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि
 भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वर्तते । किमो वृत्तं किंवृत्तम् ॥ वृत्तयहणेन तद्विभक्त्यन्तं
 प्रतीयात् इतरइतमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते ॥ किंवृत्तउपपदे लिप्सायां
 भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा, लब्धुमिच्छा
 प्रार्थनाभिलाषः । कं भवन्तो भोजयन्ति । कं भवन्तो भोजयितारः । लब्धु-
 कामः पृच्छति । कतरो भित्तां दास्यति, ददाति, दाता वा । कतमो भित्तां
 दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् । कः पाठलिपुत्रं गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेत्येव । लिप्स्यमानात्सिद्धिर्लिप्स्यमानसिद्धिः, लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिंवृत्ता-
र्थायमारम्भः । यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं
गमिष्यति । यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्स्यमानाद् भक्तात्स्वर्गसिद्धि-
माचक्ष्णो दातारं प्रोत्साहयति ॥

लोडर्थलक्षणौ च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रेषादिलक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्तमाना-
द्वातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति ।
उपाध्यायश्चेदागमिष्यति । उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं छन्दो ऽधीष्व ।
अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्ययनप्रेषस्य लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति विभाषा लोडर्थलक्षण इति सर्वमनुवर्तते । उर्ध्वमौहूर्तिके भवि-
ष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थे वर्तमानाद्वातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चका-
राल्लट् च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपरि ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः, उत्तरपदवृ-
द्धिश्च । भविष्यतश्चेतद्विशेषणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपरि मुहूर्तस्य उपाध्यायश्चे-
दागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदा-
गन्ता । अथ त्वं छन्दो ऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुन्खुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमु-
न्खुलौ प्रत्ययौ भवतः । भोजं व्रजति । भोजको व्रजति । भुजिक्रियार्था व्रजि-
रजोपपदम् । क्रियायामिति किम् । भिक्षिष्यइत्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति
किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अथ किमर्थं खुल् विधीयते । यावता
खुल्लुचाविति सामान्येन विहित एव सोस्मिन्नपि विषये भविष्यति । लुटा
क्रियार्थापपदेन बाध्यते । वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति । एवं तर्ह्येतज्
ज्ञायते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण वृत्तादयो न भवन्तीति । तेन
कर्त्ता व्रजति विक्षिपो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्यते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । भावइति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भाववचना
भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति । किमर्थमिदं यावता विहिता
एव ते । क्रियार्थापपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना बाध्येत् । वासरूपविधित्वान्न

नास्तीत्युक्तम् । अथ वचनग्रहणं किमर्थम् । वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासामञ्जस्येनेति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकारः सच्चियोगार्थः । धातोरणप्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् । कर्मण्यणिति सामान्येन विहितो वासरूपविधेरभावाद् खलुलाबाधितः पुनरखिवधीयते, सोपवादत्वाद् खलुलं बाधते, परत्वात्कादीन् । तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव । काण्डलावो व्रजति । अश्वदायो व्रजति । गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेषः क्रियार्थोपपदादन्यः । शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे खल्वपि । करिष्यति । हरिष्यति ॥

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

लृटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन यथा लटः शतृशानचौ तथा ऽस्यापि भवतः । अग्रथमासमानाधिकरणादिषु नित्यम्, अन्यत्र विकल्पः । करिष्यन्त देवदत्तं पश्य । करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य । हे करिष्यन् । हे करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः । करिष्यन्देवदत्तः । करिष्यमाणो देवदत्तः । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लृट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेर्थं वर्तमानाद् धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । लृटोपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतनइति बहुव्रीहिनिर्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति । अद्य श्वो वा भविष्यतीति ॥ परिदेवने श्वस्तनी भविष्यदर्थं वक्तव्या ॥ * ॥ इयं नु कदा गन्ता, यैव पादौ निदधाति । अयं नु कदाभ्येता, य एवमनभिमुक्तः ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । पदादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पदातेसौ, पादः । रुजत्यसौ, रोगः । विशत्यसौ, वेशः ॥ स्पृश उपंतापइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्पृशतीति स्पर्श उपतापः । ततो ऽन्यत्र पचाद्यच् भवति । स्पर्शो देवदत्तः । स्वरे विशेषः ॥

सु स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्तुर्द्वौतोः स्थिरं कर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्यायी पदार्थ उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनसारः । खदिरसारः । स्थिर इति किम् । सर्त्ता । सारकः । व्याधिप्रत्ययबले-
ष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रिया-
सामान्यवाची भवति । तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति ।
धात्वर्थश्च धातुनैवोच्यते, यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मः तत्र घञादयः प्रत्यया
विधीयन्ते । पुलिङ्गैकवचनं चात्र न तन्त्रं, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेपि चात्र
प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिः । पचनम् । पाकौ । पाकाः । इति ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्राप्स्यन्ति तं
प्रासः । वसीव्यन्ति तं प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः । मधुराहारः ।
तद्वशिलाहारः । अकर्त्तरीति किम् । मिषत्यसौ मेषः । संज्ञायामिति किम् ।
कर्त्तव्यः कटः । संज्ञाव्यभिचारार्थश्चकारः । को भवता दायो दत्तः । को
भवता लाभो लब्धः । कारकग्रहणं पर्युदासे न कर्त्तव्यं, तत्क्रियते प्रसज्यप्रति-
षेधेपि समासोस्तीति ज्ञापनार्थम्, आदेच उपदेशे ऽशित्तीति । इत उत्तरं
भावे ऽकर्तरि च कारके इति च द्वयमनुवर्त्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
एकस्तण्डुलनिचायः* । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कृ वित्तेपे । द्वौ कारौ । त्रयः
काराः । सर्वग्रहणमप्यपि बाधनार्थम् । पुरस्तादपवादस्यायेन ह्यत्रमेव बाधेत
नापम् । परिमाणाख्यायामिति किम् । निश्चयः । आख्याग्रहणं रुढिनिरासा-
र्थम् । तेन संख्यापि गृह्यते न प्रस्थाद्येव । घञनुक्रमणमजपोर्विषये, स्त्रीप्रत्य-
यास्तु न बाध्यन्ते । एका तिलोच्छ्रित्तिः । द्वे प्रसूती† ॥ दारजारौ कर्तरि णितुक्
च ॥ * ॥ दारयन्तीति, दाराः ‡ । जरयन्तीति, जाराः ॥

इडुश्च ॥ २१ ॥

इडो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोपवादः । अध्यायः । उपेत्यास्मा-

* निश्चाय इति पा० ।

† द्वे प्रसूती इति पा० ।

‡ दारा इत्यस्योत्तरमचि प्राप्ते घञ् । दारा इत्यच् ऽपि सिध्यति । घञापि घञोन्त
उदात्त इति स्वरसिद्धिरित्यत्राधिकं पुस्तकान्तरे ।

दधीते उपाध्यायः ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा डीप् ॥ * ॥
उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ शृ वा युवर्णनिवृत्तेषु ॥ * ॥ शारो वायुः । शारो
वर्णः । शारो निवृत्तम् ॥

गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥

उपसर्गं खवः ॥ २२ ॥

उपसर्गउपपदे रौतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । संरावः ।

उपरावः । उपसर्गइति किम् । खवः ॥

समि युद्बुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु द्बु दु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संयावः ।

संदावः । संदावः । समीति किम् । प्रयवः ॥

श्रिणीभुवो ऽनुपसर्गं ॥ २४ ॥

श्रि णी भू इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ऽनुपसर्गभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अज-
पोरपवादः । आयः । नायः । भावः । अनुपसर्गइति किम् । प्रश्रयः । प्रणयः ।
प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञः । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासो भविष्यति ।
कथं च नयो राज्ञः । कृत्यल्युटो बहुलमित्यञ् भविष्यति ।

वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

वावुपपदे क्षु श्रु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः ।

विज्ञावः । विश्रावः । वाविति किम् । क्षवः । श्रवः ॥

अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥

अव उत् इत्येतयो रूपपदयोनयतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अवनायः ।

उन्नायः । कथमुन्नायः पदार्थानाम् । कृत्यल्युटो बहुलमित्यञ् भविष्यति ॥

प्रे दुस्तुलुवः ॥ २७ ॥

प्रशब्दउपपदे दु स्तु लु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।

प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रसावः । प्रइति किम् । द्रवः । स्तवः । सदाः ॥

निरभ्योः पूल्वाः ॥ २८ ॥

पू इति पूह्पूजोः सामान्येन गृहणम् । लूज् छेदने । यथासंख्यमुपसर्ग-
संबन्धः । निरभिपूर्वयोः पूल्वोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पावः । अभि-
लावः । निरभ्योरिति किम् । पवः । लवः ॥

उरुयोर्ग्रः ॥ २९ ॥

गृ शब्दे, गृ निगरणे, दुर्योरपि गृहणम् । उर्योरुपपदयोः गृ इत्येतस्मा-

२०६

॥ काशिका ॥ ३ ॥ ३ ॥

द्रुतोर्घञ् प्रत्ययो भवति । उद्गारः समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उच्चो-
रिति किम् । गरः ॥

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

उच्चोरिति वर्त्तते । कृ इत्येतस्माद्द्रुतोर्घञोरुपपदयोर्घञ् प्रत्ययो भवति,
धान्यविषयश्चेद्द्रुत्वर्थो भवति । वित्तेपार्थस्य किरतेर्ग्रहणं न हिंसार्थस्य, अन-
भिधानात् । उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्यइति किम् । भैह्यो-
त्करः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्स्तौतेर्घञ् प्रत्ययो भवति । संस्तावश्छन्दोगा-
नाम् । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्ताव इत्युच्यते ।
यज्ञइति किम् । संस्तवश्छान्नयोः ॥

ग्रे स्त्रो ऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तृञ् आच्छादने । अस्माद्द्रुतोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति न
चेद्व्यञ्जविषयः प्रयोगो भवति । शङ्खप्रस्तारः * ॥

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

स्तृञ् आच्छादने । अस्माद्द्रुतोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने
गम्यमाने, तच्चेत्प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथनं विस्तीर्णता । पटस्य विस्तारः ।
प्रथनइति किम् । वृणविस्तारः । अशब्दइति किम् । विस्तरो वचसाम् ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ३४ ॥

वौ स्त्र इति वर्त्तते । विपूर्वात्स्तृणातेश्छन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति ।
वृत्तमत्र छन्दो गृह्यते यस्य गाहत्र्यादयो विशेषाः । न मन्त्रब्राह्मणं, नामग्रहणात् ।
विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विष्टारवृहतीछन्दः । विष्टारपङ्क्तिश्चोत्र छन्दोनाम्, न
घञन्तं शब्दरूपं, तत्र त्ववयवत्वेन तद्वर्त्तते । छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येषा ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे ग्रहेर्द्रुतोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । उद्ग्राहः ॥
छन्दसि निपूर्वादपीष्यते सुगुह्यमननिपातनयोः ॥ * ॥ हकारस्य भकारः । उद्ग्राहं
च निग्राहं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येष । सम्युपपदे ग्रहेर्द्रुतोर्घञ् भवति मुष्टिविषयश्चेद्द्रुत्वर्थो

* मणिप्रस्तारः इत्यप्युदाहरणं बहुषु पुस्तकेषूपनभ्यते ।

भवति । मुष्टिरङ्गुलिसंनिवेशः । अहो मल्लस्य संग्राहः । अहो मुष्टिकस्य संग्राहः । दृढमुष्टिताड्यायते । मुष्टाविति किम् । संग्रहो धान्यस्य ॥

परिन्धोर्नीलोद्यूताश्लेषयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं निय इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोपवादः । द्यूताश्लेषयोः । अत्रापि यथासंख्यमेव संबन्धः । द्यूत-विषयश्चेन्नयतेरर्थः । अश्लेषविषयश्चेद्विषयः । पदार्थानामनपचारे यथाप्राप्त-करणमश्लेषः । द्यूते तावत् । परिणाशेन शरान् हन्ति । समन्ताच्चयनेन । अश्लेषे । एषोत्र न्यायः । द्यूताश्लेषयोरिति किम् । परिणयः । न्ययं गतः पापः ॥

परावनुपात्ययइणः ॥ ३८ ॥

परिशब्दउपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति । अनुपात्यये गम्यमाने । क्रमप्राप्तस्यानतिपातो ऽनुपात्ययः परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः । अनुपात्ययदति किम् । कालस्य पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयाः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

वि उप इत्येतयोरुपपदयोः शेतेर्द्धातोर्घञ् भवति । पर्याये गम्यमाने । तव विशायः । मम विशायः । तव राजोपशायः । तव राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थः । पर्यायदति किम् । विशयः । उपशयः ॥

हस्तादाने चरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्द्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । न चेत्स्तेयं चौर्यं भवति । हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । फलप्र-चायः । हस्तादानदति किम् । वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति । अस्तेयदति किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥ उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ *

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेशच कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येव । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः । चीयतेसौ चितिः । पाण्या-दिसमुदायः शरीरम् । राशीकरणमुपसमाधानम् । एतेष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेशच ककार आदेशः । निवासे तावत् । चिखल्लिनि-कायः † । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । अनित्यकायः । उपस-माधाने । महानोपयनिकायः । एतेष्विति किम् । चयः । इह कस्माच्च भवति महान्काष्ठनिचयः । बहुत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम् ॥

* कुत्र चित्पुस्तके इदं वार्तिकं न दृश्यते ।

† चिखल्लिनिकाय इति । चिखल्लिर्जनपदविशेषस्तत्संबन्धी ग्रामादिर्निवासदेश इत्यर्थः इति पदमञ्जयाम् ।

संघे चानौत्तरार्धे ॥ ४२ ॥

चेरित्येव । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति । एकधर्मसमावेशेन, औत्तरार्धेण वा । तत्र औत्तरार्धपर्युदासादितरो गृह्यते । संघे वाच्ये चिन्नातेर्द्वातोर्धञ् प्रत्ययो भवति आदेश्च कः । भित्तुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैयाकरणनिकायः । अनौत्तरार्धे इति किम् । सूकरनिचयः । प्राणिविषयत्वात्संघस्त्वेह न भवति । कृताकृतसमुच्चयः । प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म, क्रिया । व्यतिहारः, परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णचप्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्ये । तच्च भावे । चकारो विशेषणार्थः णच् स्त्रियामजिति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रियामिति किम् । व्यतिपाको वर्त्तते ॥ बाधकविषयेपि क्व चिदिष्यते ॥ व्यावचोरी । व्यावचर्ची । इह न भवति । व्यतीक्षा । व्यतीहा वर्त्तते । व्यात्युद्धी भवति । तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते । कृत्यल्युटो बहुलमिति भवति ॥

अभिविधौ भावइनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः क्रियागुणाभ्यां कात्स्न्येन संबन्धः । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावइनुण् भवति । सांकूटिनम् । साराविणम् । सान्द्राविणं वर्त्तते । अभिविधाविति किम् । संकोटः । संरावः । सन्द्रावः * । भावइति वर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासार्थं, तेन घञ् न भवति । ल्युटो तु समावेश इष्यते । संकूटनं वर्त्तते । तत्कथं, कृत्यल्युटो बहुलमिति ॥

आक्रोशे ऽवन्ध्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण् । अत्र नि इत्येतयोर्पपदयोर्ग्रहेर्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोशः शपनम् । अवयाहो हन्त ते वृषल भूयात् । निशाहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोशइति किम् । अवग्रहः पदस्य । नियहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रहइत्येव । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम् । पात्रप्रयाहेण चरति भित्तुः पिण्डार्थी † । सुवयाहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम् । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

* सन्द्राव इति प्रत्युदाहरणं त्वयुक्तम्, समि युद्रुदुव इत्यस्यानवकाशत्वादिति पठमञ्जरी ।

† पिण्डपातार्थेति पा० ।

॥ काशिका ॥ ३ ॥ ३ ॥

२०६

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्दउपपदे ग्रहेर्धञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात् । उत्तरपरिग्रहः । अधरपरिग्रहः । यज्ञइति किम् । परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

नौ बृ धान्ये ॥ ४८ ॥

वृ इति वृद्धजोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्दउपपदे वृ इत्येतस्माद्वा-
तोर्धान्यविशेषे ऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । नीवारा नाम
व्रीहयः । धान्यइति किम् । निवरा कन्या ॥

उदि श्रयतिधैतिपूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्दउपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः ।
उच्छ्रायः । उद्ध्रावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते ॥

विभाषा ऽऽडि रूप्सुवोः ॥ ५० ॥

आडि उपपदे रौतेः प्रवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आरावः ।
आरवः । आप्लावः । आप्लवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभाषेति वर्तते । अवउपपदे ग्रहेर्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्र-
तिबन्धे ऽभिधेये । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्निमित्तादभावो वर्षप्रतिबन्धः ।
अवग्रहो देवस्य । अवग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्धइति किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वर्तते । विभाषेत्येव । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ्
प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां संबन्धी भवति । वणिक्संबन्धेन च
तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु वणिजस्तन्त्रम् । तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण स शब्दार्थः ।
तुलाप्रग्रहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण चरति । वणिगन्यो वा । वणिजामिति
किम् । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

ग्रहो विभाषा प्रदति वर्तते । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ्
प्रत्ययो भवति । रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । रथादियुक्तानामश्वादीनां
संयमनार्था रज्जू रश्मिर्हि गृह्यते । प्रग्रहः । प्रग्रहः ॥

वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

विभाषा प्रदति वर्तते । प्रशब्दउपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्यये

भवति । प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते । प्रावारः । प्रवरः । आच्छा-
दनइति किम् । प्रवरा गौः ॥

परौ भुवो ऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेत्येव । परिशब्दउपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति
अवज्ञाने गम्यमाने । अवज्ञानमसत्कारः । परिभावः । परिभवः । अवज्ञानइति
किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥

खृच् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्तते यावत्कृत्यल्युटो बहुल-
मिति । इवर्णान्ताद्वातोर्भावे अकर्तरि च कारके संज्ञायामच् प्रत्ययो भवति ।
घञो पवादः । चकारो विशेषणार्थः । अन्तः थायघञ्ताजबिन्नकाणामिति ।
चयः । अयः । जयः । तयः ॥ अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ नपुंसके
क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्षम् ॥ जवसवौ छन्दसिवक्तव्यौ ॥ * ॥ ऊर्वोरस्तु
मे जवः । पञ्चौदनसवः * ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः ।
पित्करणं स्वार्थम् । करः । गरः । शरः । उवर्णान्तेभ्यः । यवः । लवः । पवः ।
दकारो मुखसुखार्थः । मा भूत्तादपि परस्तपरः ॥

ग्रहवृट्निश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्यो ऽप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निश्चिनेते-
स्त्वचोपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । निश्चिग्रहणं स्वरा-
र्थम् ॥ वशिष्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वशः । रणः ॥ घञर्थे कविधानं स्यात्स्वा-
पाव्यधिहनियुध्यर्थम् ॥ * ॥ प्रतिष्ठन्तेस्मिन्निति प्रस्थः पर्वतस्य । प्रस्थात्यस्मि-
न्मलः । प्रपिबत्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्ति तेनेत्याविधः । विहत्यन्ते
ऽस्मिन्निति विघ्नः । आयुधतेनेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गे ऽदः ॥ ५९ ॥

अबित्येव । उपसर्गउपपदे ऽदेर्धातोर्प् प्रत्ययो भवति । विघसः ।
प्रघसः । उपसर्गइति किम् । घासः ॥

नौ ण च ॥ ६० ॥

निशब्दउपपदे अदेर्धातोर्णः प्रत्ययो भवति । चकारादप् च । न्यादः ।
निघसः ॥

॥ काशिका ॥ ३ ॥ ३ ॥

२११

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप् इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । व्यधः ।

जपः । अनुपसर्गइति किम् । आव्याधा । उपजापा ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्गइत्येव । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वनः ।

स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्गइति किम् । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गे वा इति वर्त्तते । सम् उप नि वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गेपि यमेर्वा

अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । संयामः । उपयामः । संयमः । उपयमः ।

नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । अनुपसर्गात्खत्वपि । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

अबित्येव । निशब्दउपपदे गद नद पठ स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा

अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निगदः । निगादः । निनदः । निनादः ।

निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ वा ऽनुपसर्गइति वर्त्तते । क्वणतेर्धातोर्निर्पूर्वादनुपसर्गाच्च वीणायां

वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । सोपसर्गार्थे वीणाया ग्रहणम् ।

निक्कणः । निक्काणः । अनुपसर्गात् । क्वणः । क्काणः । वीणायां खत्वपि । कल्या-

खप्रकृष्या वीणा । एतेष्विति किम् । अतिक्रान्णो वर्त्तते ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । अस्माद्भातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्य-

माने । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाकपणः । संव्यवहाराय मूल-

कादीनां यः परिमितो मुष्टिर्बध्यते तस्येदमभिधानम् । परिमाणइति किम् । पाणः ॥

मदो ऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मदेर्द्धातोर्नुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । विद्यामदः ।

धनमदः । कुलमदः । अनुपसर्गइति किम् । उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद संमद इत्येतौ शब्दौ निपात्येते हर्षेभिधेये । कन्यानां प्रमदः ।

कोकिलानां संमदः । हर्षइति किम् । प्रमादः । संमादः । प्रसंभ्यामिति नोक्तं,

निपातनं कृत्वा ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुदोरूपपदयोरजतेर्द्वातोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । अज गतिक्षेपणयोरिति पठ्यते । स संपूर्वः समुदाये वर्तते, उत्पूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनां, समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनां, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । ग्रहेरप् सिद्ध एव लत्वार्थे निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेष्वाति किम् । ग्रहः पादस्य । अन्ये ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमाहुः ते घञं प्रत्युदाहरन्ति । ग्लाहः ॥

प्रजने सत्तेः ॥ ७१ ॥

सत्तेर्द्वातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति, घञोपवादः । प्रजनं, प्रथमं गर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

हूः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि अभि उप वि इत्येतेषु उपपदेषु हूयतेर्द्वातोः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम् । प्रह्वयः ॥

आङि युद्धे ॥ ७३ ॥

आङि उपपदे हूयतेर्द्वातोः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो भवति युद्धेऽभिधेये । आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धइति किम् । आह्वयः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य हूयतेर्द्वातोः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते, निपानं चेदभिधेयं भवति । निपिबन्त्यस्मिन्निति निपानमुदकाधार उच्यते । आहावः । पशूनां कूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते । निपानमिति किम् । आह्वयः ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य हूयतेः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो भवति भावेऽभिधेये । हवः । हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् । आह्वयः । भावग्रहणमकर्त्तरि च कारके संज्ञायामित्यस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

भावेनपसर्गस्येति वर्त्तते । हन्तेर्द्धातोः अनुपसर्गो भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च वधादेशः, स चान्तोदात्तः । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दस्यूनाम् । भावइत्येव । घातः । अनुपसर्गस्येत्येव । प्रघातो, विघातः । चकारो भिचक्रमत्वाच्चादेशेन संबध्यते । किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घञपि भवति । घातो वर्त्तते ॥

मूर्तौ घनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येव, मूर्तिः, काठिन्यं, मूर्तावभिधेयायां हन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घश्चादेशः । अक्षघनः । दधिघनः । कथं घनं दधीति । धर्मशब्देन धर्मा भण्यते ॥

अन्तर्घर्णे देशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वाद्दन्तेरप् प्रत्ययो भवति घनादेशश्च भवति देशे ऽभिधेये । अन्तर्घनः, संज्ञीभूतो वाहीकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकारं पठन्ति । अन्तर्घर्णे देश इति, तदपि ग्राह्यमेव । देशइति किम् । अन्तर्घातोऽन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्यते अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघणः । प्रघाणः । द्वारप्रकोष्ठो ब्राह्म उच्यते । अगारैकदेशइति किम् । प्रघातो ऽन्यः ॥

उद्धघनात्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेर्द्धघन इति निपात्यते ऽत्याधानं चेद्ववति । उद्धघनः । यस्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तद्यन्ते तदभिधीयते । उद्धघातोऽन्यः ॥

अपघनोद्गम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, उद्गं चेत्तद्ववति । अपघनः, उद्गम् । अवयव, एकदेशो न सर्वः किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातो ऽन्यः ॥

करणे ऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्त्तते । अयस् वि द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्द्धातोः करणे कारके ऽप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च । अयो हन्यतेनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इति के चिदुदाहरन्ति । कथं णत्वम् । अरीहणादिषु पाठात् । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति वा ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

करणे हन इति वर्त्तते । स्तम्बशब्दउपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । चकारादप् । तत्र घनादेशः । स्तम्बघनः ॥ स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघना इति द्रष्टव्ये ॥ करणइत्येव । स्तम्बघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येव । परिशब्दउपपदे हन्तेर्द्धातोर्ण्य प्रत्ययो भवति ।
करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपपन्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेर्ण्य उपधालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः
सामीप्यं प्रत्यासत्तिं लक्षयति । पर्वतोपपन्नः । ग्रामोपपन्नः । आश्रयइति किम् ।
पर्वतोपघात एवान्यः ॥

संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुदोरूपपदयोर्हन्तेर्द्धातोर्ण्य प्रत्ययो भवति टिलोपो घत्वं च निपात्यते,
यथासंख्यं गणोभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् । संघः पशूनाम् । उद्धो
मनुष्यः । गणप्रशंसयोरिति किम् । संघातः ॥

निघो निमित्तम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्धन्तेर्ण्य प्रत्ययष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते, निमित्तं
चेदभिधेयं भवति । समन्तान्मितं निमित्तम् । समारोहपरिणाहम् । निघा
वृक्षाः । निघाः शालयः । निमित्तमिति किम् । निघातः ॥

द्वितः क्तिः ॥ ८८ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । डु इद्व्यस्य तस्माद् द्वितो धातोः
क्तिः प्रत्ययो भवति । क्तेर्नित्यमिति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । डुपचष्
पाके । पक्तिमम् । डुवप् । उपन्निमम् । डुकृञ् । कृन्निमम् ॥

द्वितो ऽयुच् ॥ ८९ ॥

डु इद्व्यस्य तस्मात् द्वितो धातोर्ण्युच् प्रत्ययो भवति भावादौ । दुवेषु ।
दुवेषुः । दुवोश्चि । श्वययुः । दुवु । दवयुः ॥ *

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो
भवति । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यजः । याज्वा । यवः । विश्नः ।
प्रश्नः । रक्षः । प्रच्छेदसंप्रसारणं ज्ञापकात् प्रश्ने चासचकालइति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्द्धातोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । स्वप्नः ॥

उपसर्गो घोः किः ॥ ९२ ॥

* डुडु । दवयुः । इदं कुत्र चिदधिकम् ।

भावे ऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः
 क्रिः प्रत्ययो भवति । क्तिक्करणमातो लोपार्थम् । प्रदिः । प्रधिः । अन्तर्द्धिः ॥
कर्मण्यधिकरणे च ॥ ६३ ॥

घोरित्येव । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः क्रिः प्रत्ययो भवति,
 अधिकरणे कारके । जनं धीयते ऽस्मिचिति जलधिः । शरधिः । अधिकरण-
 ग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुर्कर्षणार्थः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ६४ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन्-
 प्रत्ययो भवति । घञजपामपवादः । कृतिः । चितिः । मतिः ॥ क्तिच्चाबादिभ्यश्च
 वक्तव्यः ॥ * ॥ आबादयः प्रयोगतोनुसर्त्तव्याः । आप्तिः । राट्तिः । दीप्तिः ।
 स्वस्तिः । ध्वस्तिः । लब्धिः ॥ श्रयजिस्तुभ्यः करणे ॥ * ॥ श्रूयते ऽनयोति
 श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः ॥ ग्लाञ्ज्याहाभ्यो निः ॥ * ॥ ग्लानिः । स्नानिः ।
 ज्यानिः । हानिः ॥ ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 कीर्ण्यः । गीर्ण्यः । जीर्ण्यः । शीर्ण्यः । लून्यः । यून्यः ॥ संपदादिभ्यः
 क्तिप् ॥ * ॥ संपत् । विपत् । प्रतिपत् ॥ क्तिचपीयते ॥ संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ६५ ॥

स्त्रियामिति वर्त्तते । स्थादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो
 भवति । अङोपवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रपीतिः ।
 संपीतिः । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था संस्थेति ।
 व्यवस्था यामसंज्ञायामिति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ६६ ॥

भावे स्त्रियामिति वर्त्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन्
 प्रत्ययो भवति, उदात्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । कस्मादेवं
 कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । वृष्टिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । वित्तिः । भूतिः ।
 वीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव क्तिन् । उदात्ता-
 यवचनम् । इषेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति । ततः क्तिचपि विधीयते मन्त्रा-
 दन्यत्रादिरुदात्तः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ६७ ॥

मन्त्र इति नानुवर्त्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति
 वर्त्तते । अवतेर्ज्वरत्वरसिद्ध्यविमवामुपधायाश्चेति ऊट् । ऊतिः । स्वरार्थं वच-
 नम् । यैतेर्जवतेश्च यूतिः । जूतिः । दीघत्वं च निपात्यते । सातिः । इत्या

भावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनखनामित्यात्वे कृते स्वरार्थे निपातनम् ।
हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्त्तयतेः कीर्त्तिः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥

उदात्त इत्येव । व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति,
उदात्तः । क्तिनोपवादः । व्रज्या । इज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुज्

शीङ्भृजिणः ॥ ९९ ॥

भावइति न स्वर्यते । पूर्वं एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः
स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये । समजन्त्यस्यामिति
समज्या । निषद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या ।
इत्या । कथं तदुक्तम् ॥

‘स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति’ इति ।

भावाधिकारो, भावव्यापारो, वाच्यत्वेन विवक्षितः, न तु शास्त्री-
योधिकारः ॥

कृजः श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति । चकारात् क्यप् च । योगवि-
भागो ऽत्र कर्तव्यः । क्तिवपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्या-
परिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ परिचर्या । परिसर्या । मृगया ।
अटाट्या ॥ जागर्तेरकारो वा ॥ * ॥ जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यस्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोपवादः ।
चिकीर्षा । जिहीर्षा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुह्मान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति ।
क्तिनोपवादः । कुण्डा । हुण्डा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति किम् । भक्तिः ।
हल इति किम् । नीतिः ॥

षिद्धिदादिभ्यो ऽङ् ॥ १०४ ॥

षिद्धो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदा-
दिषु निष्कृष्य प्रकृत्ययो गृह्यन्ते । जृष् । जरा । ज्रूष् । ज्रपा । भिदादिभ्यः

खल्वपि । भिदा । छिदा । विदा । क्षिपा ॥ गुहा, गिर्यापथ्योः ॥ श्रुदा ।
 मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । क्षिया । भारा । धारा । लेखा । रेखा ।
 चूडा । पीडा । वपा । वसा । सृजा ॥ क्रपेः संप्रसारणं च ॥ कृपा भिदा,
 विदाररणे ॥ भित्तिरन्या ॥ छिदा, द्वैधीकरणे ॥ छित्तिरन्या ॥ आरा, शस्त्र्याम् ।
 आर्त्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

चिति स्मृत्यां, पूज पूजायां, कथ वाक्यप्रबन्धे, कुबि आच्छादने, चर्च
 अध्ययने, चुरादिः । एभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति ।
 चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । 'चक्राराद्युजपि भवति । चिन्तना' * ॥

आतश्चोपसर्ग ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । क्तिनोपवादः ।
 प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा ॥ अदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः ॥ श्रुदा । अन्तर्दुदा ॥

श्यासश्चान्यो युच् ॥ १०७ ॥

शयन्तेभ्यो धातुभ्य आस अन्य इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच्प्रत्ययो भवति ।
 अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । अन्यना । कथमास्या । चह-
 लोऽयं द्विविध्यति । वासरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गोपवादस्य ।
 अन्यः श्र्यादिर्गृह्यते अन्य विमोचनप्रतिहर्षयोरिति । न चुरादिः अन्य गन्थ
 संदर्भे इति । शयन्तत्वेनैव सिद्धत्वात् ॥ घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
 घट्टना । वन्दना । वेदना । घट्टेत्सौदादि कस्य ग्रहणं घट्ट चलनइति । न चौरा-
 दिकस्य घट्ट संवरणइत्यस्य ग्रहणं, तस्य णेरित्येव सिद्धत्वात् ॥ इषेरनिच्छार्थस्य
 युज्वक्तव्यः ॥ * ॥ अध्येषणा । अन्वेषणा ॥ परेषा ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां श्वुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं श्वुल् प्रत्ययो भवति । क्तिचादी-
 नामपवादः । आख्याग्रहणं रोगस्य चेत्यप्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति । बहुलग्रहणं
 व्यभिचारार्थम् । प्रच्छद्विका । प्रवाहिका । विवर्चिका । न च भवति । सिरोर्त्तिः ॥
 धात्वर्थे निर्वृत्ते श्वुल्वक्तव्यः ॥ * ॥ आशिका । शायिका वर्त्तते ॥ इक्षितपौ
 धातुनिर्वृत्ते इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भिदिः । छिदिः । पचतिः । पठतिः ॥ वर्णा-
 त्कारः ॥ * ॥ निर्वृत्तइति प्रकृतम् । अकारः । इकार ॥ रादिफः ॥ * ॥ रेफः ॥
 मत्वर्थोच्छः ॥ * ॥ अकारलोपश्च । मत्वर्थीयः ॥ इजजादिभ्यः ॥ * ॥ आजिः ।
 आतिः । आदिः ॥ इक् कृष्यादिभ्यः ॥ * ॥ कृषिः । किरिः ॥

* इदमन्नाधिकं पदमज्जर्यसंमतं च ।

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां विषये धातोर्बुल् प्रत्ययो भवति । उद्गालकपुष्पभञ्जिका ।
वरणपुष्पप्रवाहिका * । आभूषणादिका । आचोषणादिका । शालभञ्जिका ।
तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वे परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम् । सूत्रे उत्पात्तरस्य पूर्वनिपातः । परि-
प्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् प्रत्ययो भवति । चकाराद् एबुलपि ।
विभाषायहृणात्परोपि यः प्राप्नोति सोपि भवति । कां त्वं कारिमकार्षीः । कां
कारिकामकार्षीः । कां क्रियामकार्षीः । कां कृत्यामकार्षीः । कां कृतिमकार्षीः ।
सर्वां कारिमकार्षम् । सर्वां कारिकामकार्षम् । सर्वां क्रियामकार्षम् । सर्वां कृत्या-
मकार्षम् । सर्वां कृतिमकार्षम् । कां गणिमजीगणः । कां गणनामजीगणः । सर्वां
गणिमजीगणम् । सर्वां गणिकाम् । सर्वां गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां
याजिकाम् । कां याचिम् । कां याचिकाम् । कां पचाम् । कां पाठिम् । कां
पाठिकाम् । इति द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् । कृतिः । कृतिः ॥

पर्यायार्हणात्पत्तिषु एबुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटीकृतः । अर्हणमर्हः, तद्योग्यता । अणं तत् यत्परस्य†
धार्यते । उत्पत्तिर्जन्म । एतेष्वर्थेषु धातोर्बुच् प्रत्ययो भवति । क्तिच्वादीनाम-
पवादः । पर्याये तावत् । भवतः शायिका । भवतो ऽग्रयासिका । अर्हं । अर्हति
भवानित्तुभक्तिकाम् ‡ । अणे । इत्तुभक्तिकां मे धारयसि । ओदनभोजिकाम् । पयः-
पायिकाम् । उत्पत्तौ । इत्तुभक्तिकां मे उदपादि । ओदन भोजिका । पयःपायिका ।
विभाषेत्येव । चिकीर्षोत्पद्यते । एबुलि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे
धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिच्वादीनामपवादः । अकरणिस्ते वृषल भूयात् ।
आक्रोशइति किम् । अकृतिस्तस्य कटस्य । नजीति किम् । मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च

* प्रचार्यकेति पा० ।

† परस्मै इति पाठः । तत्र धारेकृतमर्ण इति संप्रदानसंज्ञा ।

‡ पयःपायिकामिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

बहुलमर्थेषु भवन्ति । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेपि भवन्ति । स्वानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् । अन्यत्रापि भवति । अपसेचनमवस्थावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । बहुलग्रहणादन्येपि कृता यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति । पादाभ्यां ह्रियते, पादहारकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम् * ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसनं क्वात्रस्य । शोभनम् । जल्पनम् । शयनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थं वचनम् । उपपदसमासादिर्नित्यः समासः । पयःपानं सुखम् । आदनभोजनं सुखम् । कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति किम् । अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेर्न गुरुः कर्ता, किं तर्हि कर्म । शरीरग्रहणं किम् । पुत्रस्य परिष्वज्जनं सुखम् । सुखं मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् । कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणे ऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशतनः । अधिकरणे । गोदोहनी । सक्तुधानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोरित्येव । पुलिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रायग्रहणमकात्स्न्यार्थम् । दन्तच्छदः । उरश्छदः । घटः । अधिकरणे खत्वपि । एत्य तस्मिन्कुर्वन्तित्याकरः । आलयः । पुंसीति किम् । प्रसाधनम् । संज्ञायामिति किम् । प्रहरणे दण्डः । घकारश्चादेर्घदिति विशेषणार्थः ॥

* श्रयितम् । भुक्तम् । आसितम् । इति क्व चित्युक्तके ऽधिकम् ।

गोचरसंचरवह्व्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे । हलश्चेति घञं वक्ष्यति । तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति, गोचरः । संचरन्ते ऽने-
नेति, संचरः । वहन्ति तेन, वहः । व्रजन्ति तेन, व्रजः । व्यजन्ति तेन, व्यजः ।
निपातनादजेर्ब्यघजयोरिति वीभावो न भवति । एतत् तस्मिन्नापणान्तइत्यापणः ।
निगच्छन्ति तस्मिन्निति, निगमः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । कषः । निकषः ॥

अवेतृस्त्वार्घञ् ॥ १२० ॥

अवउपपदे तरतेस्तृणातिश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्य-
यो भवति । घस्यापवादः । जकारो वृद्धार्थः, स्वरार्थश्च । घकार उत्तरत्र
कुत्वार्थः । अवतारः । अवस्ताः । कथमवतारो नद्याः । नहीयं संज्ञा । प्राया-
नुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्तते । हलन्ताद्वातोः
करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेखः । वेदः । वेष्टः ।
बन्धः । मार्गः । अपामार्गः ॥

अध्यायन्यायोदावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घजन्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञि-
धीयते । अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेस्मिन्नित्यध्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः ।
उद्भुवन्ति अस्मिन्नित्युदावः । संद्ध्यन्ते ऽनेनेति संहारः । आधियते ऽस्मि-
न्नित्याधारः । आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । अवहारः ॥

उदङ्को ऽनुदक्के ॥ १२३ ॥

उदङ्कु इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्वात्वर्था भवति । उत्पूवादञ्च-
तेर्घञिनिपात्यते । ननु च हलश्चेति सिद्ध एव घञ् । उदक्के प्रतिषेधार्थमिदं वच-
नम् । तैलोदङ्कुः । अनुदकइति किम् । उदकोदञ्चनः । घः कस्मान्न प्रत्युदा-
ह्रियते । विशेषाभावात् । घञ्यपि याथादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते जालं चेत्तद्वति । आङ्पूर्वाच्चयतेः करणे घञ्
निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् * ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

* जालमिति किम् । आनयः । इति क्व चिदधिकमत्र ।

खनतेर्धातोः करणाधिकरणयोर्धः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ् च ।
आखनः । आखानः ॥ डो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखः ॥ डरो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखरः ॥
इको वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकः ॥ इकवको वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकवकः* ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईषत् दुस् सु इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रा-
र्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्रं दुःखम् । तद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रं
सुखम् । तदितरयोर्विशेषणं, संभवात् । ईषत्करो भवता कटः । दुष्करः । सुकरः ।
ईषद्भोजः । दुर्भोजः । सुभोजः । ईषदादिष्विति किम् । कृच्छ्रेण कार्यः कटः । कृच्छ्रा-
कृच्छ्रार्थेष्विति किम् । ईषत्कार्यः । लकारः स्वरार्थः । खित्करणमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतेश्च धातोर्यथासंख्यं कर्तरि कर्मणि चोपपदे चकारादीप-
दादिषु च खल् प्रत्ययो भवति । ईषदाअंभवं भवता । दुराअं भवम् । स्वाअं-
करो देवदत्तो भवता ॥ कर्तृकर्मणोश्चार्थयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
स्वाअनेन भूयते । ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादयोनुवर्तन्ते । कर्तृकर्मणोरिति न स्वर्धते । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदा-
दिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । ईषत्पानः
सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । ईषद्दानो गौर्भवता । दुर्दानः सुदानः ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये
युच्प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । सूपसदनोनिः । सूपसदनमन्तरितम् ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुदो-
हनामङ्गणोद्वस्त्रेण गाम् । सुवेदनामङ्गणोद्वस्त्रेण गाम् ॥ भाषायां शसियुधि-
दृशिधृषिमृषिभ्यो युज् वक्तव्यः ॥ * ॥ दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः ।
दुर्दुर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

* अत्र “खलो भगः पदं चेति वक्तव्यम्” इति वार्तिकरूपेण कुत्र चित्पठ्यते सो ऽप-
पाठः, पदमञ्जर्यां खनो घ चेति घित्करणमन्यतेति ज्ञापनार्थं तेन खलो भगः पदं चेत्यादि
सिध्यतीत्युक्तत्वात् ।

† स्वाअनेन भूयते इति । प्रमादपाठोपम् । अत्र हि खलभावात्सुशब्दस्य धातोः प्राक्
प्रयोगेण भाव्यं तस्मादाखेन सुभूयते इति पाठ इति पदमञ्जरी ।

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । अत्रः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थम् । वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत्प्रत्यया वा भवन्ति । वर्त्तमाने लङित्यारभ्य यावदुणादयो बहुलमिति वर्त्तमाने प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा देवदत्तागतोसि । अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव । मां विद्वि । अयमागमम् एषोस्म्यागतः । कदा देवदत्त गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्वि । एष गमिष्यामि । गन्तास्मि । वत्करणं सर्वसादृश्यार्थम् । येन विशेषेण वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः प्रकृत्युपपदोपाधिना तथैवात्र भवन्ति । पत्रमानः । यजमानः । अलंकरिष्णुः । सामीप्यग्रहणं किम् । विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत् । परुदगच्छत्याटलपुत्रम् । वर्षेण गमिष्यति । यो मन्यते गच्छामीति पदं वर्त्तमाने कालएव वर्त्तते । कालान्तरगतिवस्तु वाक्याद्भवति । न च वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेलायामुपयुज्यतइति तादृशं वाक्यार्थज्ञं प्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणमिदं नारभ्यते । तथा च श्वः करिष्यति वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ।

श्रुआशंसायां तवञ्च ॥ १३२ ॥

वेत्येव । वर्त्तमानसामीप्यइति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा । अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति । चकाराद्वर्त्तमानवच्च । उपाध्यायश्चेदागमत् । आगतः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते व्याकरणमध्यगीप्सहि । एते व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे । अधीष्यामहे । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लङ्लिटौ न भवतः । आशंसायामिति किम् । आगमिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । क्षिप्रवचनउपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत्क्षिप्रमागमिष्यति । क्षिप्रं व्याकरणमधीष्यामहे । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । क्षिप्रं शीघ्रमाशु त्वरितम् अधीष्यामहे । नेति वक्तव्ये लृङ्ग्रहणं लुटोपि विषये यथा स्यात् । श्वः क्षिप्रमधीष्यामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनं, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तोधीययी । आशंसे उपकल्पये युक्तोधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ, तयोरयं प्रतिषेधः । अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने । क्रियाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् । कालानां सामीप्यं तुत्यजातीयेनाव्यवधानम् । यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । भृशमन्नं दास्यति । यावज्जीवं पुत्राध्यापयत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामीप्ये खल्वपि । येयं पौर्णमास्यति-क्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोन्नानाधित । सोमेनायष्ट । गामदित । येयममावास्या ऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोन्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते । स गां दास्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वर्तते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं वचनम् । भविष्यति काले मर्यादावचने ऽवरस्मिन्नाविभागे ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तव्यमहे । तत्र सक्तून्यास्यामः । भविष्यतीति किम् । योयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात् तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्र द्विरोदनम् अभुञ्जमहि । तत्र सक्तूनपिबाम । मर्यादावचनइति किम् । योयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । सक्तूप पातास्मः । अवरस्मिन्निति किम् । योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । तत्र सक्तून्यातास्मः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता तत्र च विशेषं वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन्निति वर्तते । कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन्नाविभागे भविष्यति काले ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । न चेदहोरात्रसंबन्धी विभागस्तेषां च विभागे प्रतिषेधः । पूर्वैरेव सिद्धे वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं संवत्सर आगामी तत्र यदवरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । तत्रौदनं भोक्तव्यमहे । भविष्यतीत्येव । योयं वत्सरोतीतस्तस्य यदवरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्रौदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनइत्येव । योयं निरवधिकः काल आगामा तस्य यदवरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्रौदनं भोक्तास्महे । अवरस्मिन्नित्येव । परस्मिन्विभागां वक्ष्यति । अनहोरात्राणामिति किम् । त्रिविधमुदाहरणम् । योयं मास आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रः, योयं त्रिंशद्वात्र आगामी

तस्य योवरोर्दुमासः, योयं त्रिंशदहोरात्र आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून्यातास्मः । सर्वथा ऽहोरात्रस्यर्शं प्रतिषेधः ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वमनुवर्तते । कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्विभागे विभाषा ऽनव्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः । अवरस्मिन्वर्जं पूर्वमनुवर्तते । अवरस्मिन्पूर्वेण प्रतिषेध उक्तः संप्रति परस्मिन्प्राप्तएव विकल्प उच्यते । योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पास्यामः । तत्र सक्तून्यातास्मः । अनहोरात्राणामित्येव । योयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः । भविष्यतीत्येव । योयं संवत्सरोत्तीतस्तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्रोदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनइत्येव । योयं संवत्सरो निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता ध्येतास्महे । तत्र सक्तून्यातास्मः । कालविभागइत्येव । योयमध्वा गन्तव्यआपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । ओदनं भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानव्यतनवत्प्रत्यया उदाहार्याः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्तते । हेतुहेतुमतोलिङित्येवमादिकं लिङो निमित्तं, तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः । दक्षिणेन चेदायास्यत्र शकटं पर्याभविष्यत् । यदि कमलक*माह्वास्यत्र शकटं पर्याभविष्यत् । अभोक्ष्यत भवान्धृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् । भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत् तत्र हेतुभूतं च कमलकाह्वानम् । लिङ्गिलिङ्गबुद्ध्या तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाह्वास्यत्र शकटं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमतराह्वानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्गिमित्ते लृङ्क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्तते । पूर्वण भविष्यति विहितः संप्रति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ्गिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ् प्रत्ययो भवति । उताप्योरित्यारभ्य लिङ्गिमित्तेषु विधानमेतत् । प्राक्, ततो विकल्पं वक्ष्यति । दृष्टो मया भवत्पुत्रो ऽचार्यो चङ्क्रम्यमाणः । अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी,

* कमलकः कश्चित्पुरुष इति पदमञ्जरी ।

॥ काशिका ॥ ३ ॥ ३ ॥

यदि स तेन दृष्टो ऽभविष्यत् । तदा ऽभोक्ष्यत न तु भुक्तवान् । अन्येन
पथा स गतः ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्गिमित्ते लङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा आ उताप्योः
वोताप्योः । मर्यादायामयमाङ् नाभिविधौ । उताप्योः समर्थयोर्लिङ्गिति वक्ष्यति
प्रागेतस्मात् सूत्रावधेयं दित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते लिङ्गिमित्ते क्रियाति-
पत्तौ लङ् भवतीत्येतदधिष्ठितं वेदितव्यम् । वक्ष्यति विभाषा कथमि लिङ् च ।
कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयाजयिष्यत् । यथाप्राप्तं च, याजयेत् ॥

गर्हायां लङ्पिजात्वोः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुत्सेत्यनर्थोत्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्वोरुपपदयो-
र्धातोर्लिङ् प्रत्यययो भवति । वर्त्तमाने लङ्कृतः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधी-
यते । कालविशेषविहितांश्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् अस्मिन्विषये बाधते ।
अपि तत्र भवान्वृषलं याजयति, जातु तत्र भवान्वृषलं याजयति । गर्हामहे ।
अहो अन्यायमेतत् । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लङ् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथंशब्द उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्
प्रत्ययो भवति । चकाराल्लङ् च । विभाषाग्रहणं यथास्वं कालविषये विहिता-
नामबाधनार्थम् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवा-
न्वृषलं याजयति, कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । कथं नाम तत्र
भवान्वृषलं याजयिता । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र
भवान्वृषलमयाजयत् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयांचकार । अत्र लिङ्गि-
मित्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ वा लङ् । भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र
नित्येनैव लङ् भवितव्यम् ॥

किंवृत्ते लिङ्लुटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वर्यते । किंवृत्त उपपदे गर्हायां गम्यमा-
नायां धातोर्लिङ्लुटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्ग्रहणं
लुटो ऽपरिग्रहार्थम् । को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याजयेत् । यं तत्र भवा-
न्वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम कतमो नाम यं तत्र भवान्वृषलं याजयेत् ।
याजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लङ् । भविष्यति तु नित्यम् । को नाम
वृषलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवक्तव्यमर्थयोरकिंवृत्तेपि ॥ १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकृष्टमर्षयोर्धातोर्लिङ्लटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकारा-
णामपवादः । बहुचः पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम् । तेन यथासंख्यं न
भवति । अनवकृष्टौ तावत् । नावकल्पयामि । न संभावयामि । न श्रद्धे, तत्र
भवात्ताम वृषलं याजयेत् । तत्र भवात्ताम वृषलं याजयिष्यति । को नाम वृषलो,
यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । को नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति ।
अमर्षे । न मर्षयामि तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति । को नाम वृषलो,
यं तत्र भवान्याजयेत्, याजयिष्यति । भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लङ्
भवति । भविष्यति नित्यम् । नावकल्पयामि तत्र भवात्ताम वृषलमयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवकृष्टमर्षयोरिति वर्त्तते । किंकिलशब्दः समुदाय उपपदम् । अस्त्यर्था,
अस्तिभवतिविद्यतयः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवकृष्टमर्षयोर्धातोर्लृट् प्रत्ययो
भवति । लिङोपवादः । किंकिल नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । अस्ति
नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । भवति नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्य-
ति । विद्यते नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । न श्रद्धे । न मर्षयामि ।
लिङ्गमित्तमिह नास्ति तेन लृङ् भवति ॥

जातुयदर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवकृष्टमर्षयोरित्येव । जातु यदित्येतयोरुपपदयोरनवकृष्टमर्षयोर्ग-
म्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । जातु तत्र भवान्वृषलं
याजयेत् । यत्ताम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि ॥ जातु-
यदर्लिङ् विधाने यदायद्वोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ यदा भवद्विधः क्षत्रियं याज-
येत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि । क्रियातिपत्तौ
भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम् ॥

यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥

अनवकृष्टमर्षयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवकृष्टमर्षयोर्ग-
म्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः ।
यथासंख्यं नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं
याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवकृष्टमर्षयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । यच्च
यत्र इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् । सर्व-

लकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृष-
लं याजयेद् ऋद्वो वृद्धः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे । अहो अन्याय्यमेतत् । क्रिया-
तिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्र-
योरुपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणा-
मपवादः । यच्च तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान्वृषलं याजयेत् ।
आश्चर्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ॥

शेषे लृङ्यदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः । शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्य-
माने धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । यदिशब्दश्चेत् प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामप-
वादः । आश्चर्यं चित्रमद्भुतम् । अन्यो नाम पर्वतमारोह्यति । बधिरो नाम व्याक-
रणमध्येष्यते । अयदाविति किम् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । यदि सो ऽधी-
यीत । लिङ्गिमित्ताभावादिह लृङ् भवति ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्येतयोः समर्थयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकारा-
णामपवादः । बाठमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् । अपि
कुर्यात् । उताधीयीत । अप्यधीयीत । बाठमध्येष्यतइत्यर्थः । समर्थयोरिति
किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि द्वारं धास्यति । प्रश्नः प्रच्छादनं च
गम्यते । वेताप्योरिति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रभृति भूतेषु लिङ्गिमित्ते
क्रियातिपत्तौ नित्यं लङ् । भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदने ऽकच्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविक्ररणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छा ऽभिलाष इत्यनर्था-
न्तरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमाने ऽकच्चित्युपपदे धातो-
र्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् ।
अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् ।

कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता ।

माराविद*त्वां पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्वती ॥

संभावनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

* माराविदेति शुक्रविशेषस्य संज्ञा, पार्वत्यपि शुक्रस्यैव का त्रिदिष्टेति पदमञ्जर्याम् ।

लिङित्येव । संभावनं, क्रियासु योग्यताध्यवसानं शक्तिश्रद्धानम् । तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते । तच्चेत्संभावनं पर्याप्तमवितथं भवति । सिद्धाप्रयोगइत्यलमो विशेषणं, सिद्धश्चेदलमो ऽप्रयोगः, क्व चासौ सिद्धः । यत्र गम्यते चार्था न चासौ प्रयुज्यते । तदीदृशे संभावनोपाधिकेर्थे वर्तमानाद्वातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् । अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत । अलमिति किम् । विदेशस्यायो देवदत्तः प्रायेण गमिष्यति ग्रामम् । सिद्धाप्रयोगइति किम् । अलं देवदत्ता हस्तिनं हनिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते च भविष्यति नित्यं लङ् भवति ॥

विभाषा धातौ संभावनवचने ऽयदि ॥ १५५ ॥

संभावनेलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगइति सर्वमनुवर्तते । संभावनमुच्यते येन स संभावनवचनः । संभावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा लिङ् भवति । पूर्वेण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोक्ष्यते भवान् । अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान् । अद्वये भुञ्जीत भवान् । भोक्ष्यते भवान् । अयदीति किम् । संभावयामि यदुञ्जीत भवान् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्फलम् । हेतुभूते हेतुमति चार्थे वर्तमानाद् धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यायाच शकटं पर्याभवेत् । यदि कमलकमाद्द्वयेच शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन यानं हेतुः । अपर्याभवनं हेतुमत् । विभाषा चायमिष्यते । भविष्यति च काले । तेन लङ्पि भवति । दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति । तत्र विभाषायहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते । लिङिति वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न भवति । हन्तीति पलायते । वर्षतीति धावति । क्रियातिपत्तौ लङ् भवति ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्गां भवान् । कामये । प्रार्थये ॥ कामपवेदनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्ग्रह्यतेमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्विति किम् । देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः । इह कस्माच्च भवति । इच्छन्करोति । अनभिधानात् ॥

॥ काशिका ॥ ३ ॥ ३ ॥

२२६

लिङ् च ॥ १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुपूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।
भुञ्जीयेतीच्छति । अधीयीयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लङ् भवति * ॥

इच्छार्थभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति ।
लटि प्राप्ते वचनम् । इच्छति । इच्छेत् । वष्टि । उश्यात् । कामयते । कामयेत् ॥
विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचारकरणम् ।
अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । संप्रश्नः संप्रधारणम् । प्रार्थनं याज्ना । विध्या-
द्यर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्यादयश्च
प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति । विधौ
तावत् । कटं कुर्यात् । ग्रामं भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे । इह भवान्भुञ्जीत ।
इह भवानासीत । आमन्त्रणे । इह भवानासीत । इह भवान्भुञ्जीत । अधीष्टे ।
अधीक्षामो भवन्तम् माणवकं भवानुपनयेत् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याक-
रणमधीयीय । प्रार्थने । भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ।

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः ।
विधौ तावत् । कटं तावद्वान्करोतु । ग्रामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे ।
अमुत्र भवानास्ताम् । अमुत्र भवान्भुङ्क्षाम् । आमन्त्रणे । इह भवान् भुङ्क्षाम् ।
अधीष्टे । अधीक्षामो भवन्तम् माणवकं भवानध्यापयतु । माणवकं भवानु-
पनयताम् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याकरणमध्ययै । प्रार्थने । भवति मे
प्रार्थना व्याकरणमध्ययै । हृन्दोध्ययै ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणं प्रैषः । कामचाराभ्यनुज्ञानमतिसर्गः । निमित्तभूतस्य कालस्याव-
सरः प्राप्तकालता । एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति । चकारा-
ल्लोट् च । भवता कटः करणीयः । कर्तव्यः । कृत्यः । कार्यः । लोट् खल्वपि ।
करोतु कटं भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतः प्राप्तकालः कटकरणे ।
किमर्थं प्रैषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव, ते
प्रैषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति । विशेषविहितेनानेन लोटा बाध्यन्ते । वास-
रूपविधिना भविष्यन्ति । एवं तर्हि ज्ञापयति स्वधिकारात्परेण वासरूपवि-

* योगविभाग उत्तरार्थ इति पुस्तकान्तरे ऽधिकः पाठः ।

धिर्नावश्यं भवतीति । विधिप्रेषयोः को विशेषः । केचिदाहुः । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रेष इति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रेषादयो वर्तन्ते । प्रेषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेर्ध्वं वर्तमानाढातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरिमुहूर्तस्य भवता खलु कटः कर्तव्यः । करणीयः । कार्यः । भवान्खलु कटं कुर्यात् । भवान्खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवान्प्राप्तकालः ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

प्रेषादिष्वर्ध्वमौहूर्तिके इति वर्तते । स्मशब्दउपपदे प्रेषादिषु गम्यमानेष्वर्ध्वमौहूर्तिकेर्ध्वं वर्तमानाढातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्ववान्कटं करोतु स्म । ग्रामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्मर्त्तात वर्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्दउपपदे ऽधीष्टे गम्यमाने धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङोपवादः । अङ्गं स्म राजन्माणवकमध्यापय । अङ्गं स्म राजवयिहोत्रं जुहुधि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिष्वपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । इह कस्माच्च भवति । कालः पचति भूतानीति । प्रेषादिग्रहणमिहाभिसंबध्यते । इह कस्माच्च भवति । कालो भोजनस्य । वासरूपेण स्युडपि भवति । उक्तमिदं स्थधिकारात्परञ्च वासरूपविधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोनुवर्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । तुमुनोपवादः । कालो यद्वृज्जीत भवान् । समयो यद्वृज्जीत भवान् । वेला यद्वृज्जीत भवान् ॥

अर्हं कृत्यवृत्तच ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः । तद्वोगयः । अर्हं कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्यवृत्तः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लिङ् च । भवता खलु कन्या वोढव्या । वाह्या । वहनीया । भवान् खलु कन्याया वोढा । भवान् खलु कन्यां वहेत । भवानेतदर्हदिति । अथ कस्मादर्हं कृत्यवृत्तो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विहितत्वादर्हपि भविष्यन्ति । योयमिह लिङ्प्रिधायते, तेन बाधा मा भूदिति । वासरूपविधिश्चानित्यः ॥

आवश्यकामर्थयोरितिः ॥ १७० ॥

अवश्यं भाव आवश्यकम् । उपाधिरयं नोपपदम् । अवश्यंभावविशिष्टे
आधमर्त्यविशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्गितिः प्रत्ययो भवति । अवश्यंकारी ।
मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । आधमर्त्यं खल्वपि । शतंदायी । सहस्रंदायी ।
निष्कंदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकामर्थयोरिति वर्तते । कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यक-
मर्थयोरुपाधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्यं कटः कर्तव्यः ।
अवश्यं करणीयः । अवश्यं कार्यः । अवश्यं कृत्यः । आधमर्त्यं । भवता शतं
दातव्यम् । सहस्रं देयम् । किमर्थमिदम् । यावता सामान्येन विहिता अस्मि-
न् अपि विषये भविष्यन्ति । विशेषविहितेन णिनिना बाध्येन् । कर्तरि णिनिः ।
भावकर्मणोः कृत्याः । तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः । तत्र के चिदाहुः । भव्यगेया-
दयः कर्तृवाचिनः कृत्यास्तद्वद्बाधाहरणमिति ॥

शक्ति लिङ् च ॥ १७२ ॥

शक्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्तीत्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो
भवति । चकारात्कृत्याश्च । भवता खलु भारो वोढव्यः । वहनीयः । वाह्यः ।
भवान् खलु भारं वहेत् । भवानिह शक्तः । सामान्यविहितानां पुनर्वचनं लिङ्
बाधा मा भूदिति ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः । अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं
चैतत् । आशीर्विशिष्टेयं वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययो भवतः । चिरं जाया-
द्वान् । चिरं जीवतु भवान् । आशिषीति किम् । चिरं जीवति देवदत्तः ॥

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिषीत्येव । आशिषि विषये धातोः क्तिच्क्तौ प्रत्ययो भवतः समु-
दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः ।
मनुतात् मन्तिः । क्तः खल्वपि । देवा एनं देवासुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितः
क्तः पुनरुच्यते क्तिच् बाधा मा भूदिति । चकारो विशेषणार्थः न क्तिच् दीर्घश्चेति ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा
कार्षीत् । मा हर्षीत् । कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति । असाधु-
रेवायम् । के चिदाहुः । अङिदपरो माशब्दो विद्यते तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । चकाराङ्गु च ।
मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हार्षीत् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः । विशेषणवि-
शेष्यभावः । तस्मिन्सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति ।
अग्निष्टोमयान्यस्य पुत्रो जनिता । कृतः कटः श्वो भविता । भावि कृत्यमा-
सीत् । अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः, जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः
कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबन्धमानः साधुर्भवति । विशेषणं गुणत्वाद्विशेष्य-
कालमनुरूप्यते, तेन विपर्ययो न भवति । प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधा-
त्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो
यथा स्युरिति । गोमानासीत् । गोमान्भविता । गावो विद्वन्तेत्येति वर्तमा-
नविहितो मतुबासीद् भवितेति संबन्धादतीते भविष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्धइति वर्तते । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः ।
प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्वातोर्लोट् प्रत्ययो
भवति, सर्वेषु कालेषु, सर्वलकाराणामपवादः । तस्य च लोटो हि स्व इत्ये-
तावादेशौ भवतः, तध्वंभाविनस्तु वा भवतः । योगविभागोत्र कर्तव्यः ।
क्रियासमभिहारे लोट् भवति । ततो लोटो हिस्वौ । लोटित्येव । लोट्धर्माणौ
हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते तिङ्त्वं च
भवति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । इमौ लुनीतः । इमे लुनन्ति । लुनी-
हिलुनीहीत्येव त्वं लुनासि । युवां लुनीथः । यूयं लुनीथ । अथ वा लुनीत-
लुनीतेत्येव यूयं लुनीथ । लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुनामि । आवां लुनीवः । वयं
लुनीमः । भूति । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलावीत् । अलाविष्टाम् । अलाविष्टुः ।
एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् । भविष्यति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लविष्यति ।
लविष्यतः । लविष्यन्ति । एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् । अधीष्वाधीष्वेत्येवा-

यमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधी-
याथे । यूयमधीष्वे । अथ वा अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीष्वे । अधीष्वाधाष्वे-
त्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । एवं सर्वेष्वेव लकारेष्वाहार्यम् ।
क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ द्विर्वचनमयं लोडपेक्षते क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति ।
यङ्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवार्थे विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वाच्चापेक्षते द्विर्वचनम् ॥

समुच्चये ऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चयः । समुच्चयमानक्रियावचनाद्वातोऽन्यत-
रस्यां लोट् प्रत्ययो भवति । तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः । तद्ध्वंभाविन-
स्तु वा भवतः । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवायमटति ।
इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येव त्वम-
टसि । युवामटथः । यूयमटथ । अथ वा भ्राष्ट्रमटत मठमटत खदूरमटत स्याल्यपि-
धानमटतेत्येव यूयमटथ । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवाहम-
टामि । आवामटावः । वयमटामः । अथ वा भ्राष्ट्रमटति मठमटति खदूरमटति
स्याल्यपिधानमटति इत्येवायमटति । इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भ्राष्ट्रमटसि
मठमटसि खदूरमटसि स्याल्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि । युवामटथः ।
यूयमटथ । भ्राष्ट्रमटामि मठमटामि खदूरमटामि स्याल्यपिधानमटामीत्येवाहम-
टामि । आवामटावः । वयमटामः कृन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधी-
ष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । कृन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व
निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीष्वे । अथ वा कृन्दो-
धीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे । कृन्दोधीष्व व्याक-
रणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । अथ
वा व्याकरणमधीते कृन्दोधीते निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते । इमावधीयाते ।
इमे ऽधीयते । कृन्दोधीषे व्याकरणमधीषे निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे । युवा-
मधीयाथे । यूयमधीष्वे । कृन्दोधीये व्याकरणमधीये निरुक्तमधीये इत्येवाहम-
धीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोट्प्रधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्वातोर्लोड्विहि-
तस्स एव धातुर्नुप्रयोक्तव्यः । धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव ।
यथाविध्यर्थं तु वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति ।
क्षिनतीति नानुप्रयुज्यते । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोट्प्रधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोर्नुप्रयोगः कर्तव्यः ।

आदनें भुङ्क्त्व सक्तूप्यिव धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरति । सर्वविशेषानुप्रयोगनि-
वृत्त्यर्थं वचनम् । लाघवं च लौकिके शब्दव्यवहारे नाद्रियते । भ्राष्ट्रमट मटमट
खदूरमट स्यात्पिधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति
सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसंबन्धे इत्येव । छन्दसि विषये धातुसंबन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्-
लिटः प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्तते । तेनान्येपि लकारा यथायथं
भवन्ति । लुङ् । शकलाङ्कुष्ठकोकरत् । अहं तेभ्योकरं नमः । लङ् । अग्निमद्व
होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार । अद्या स्त्रियते ॥

लिङ्गर्थे लेट् ॥ ७ ॥

छन्दस्यन्यतरस्यामिति वर्तते । लिङ्गर्थे यत्र लिङ्गिधीयते विध्यादिहेतु-
हेतुमतेर्लिङ्गित्येवमादिस्तत्र छन्दसि विषये अन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति ।
जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । नेता नेषत् । तक्षिषत् । पताति दिद्युत् ।
उदधिं च्यावयाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणं, कर्त्तव्यं पणबन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्याद्
अहमपि भवतइदं दास्यामीति । कारणतः कार्यानुसरणं तर्क उत्प्रेक्षा आशङ्का ।
उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां छन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति । उप-
संवादे । अहमेव पशूनामीशे । मदया एव वो गृहाणह्यन्ते इति । मद्वेवत्या-
न्येव वः पात्राण्युच्यन्ते । आशङ्कायां च नेत्रिस्त्यन्तो नरकं पताम । जिह्वा-
चरणेन नरकपात आशङ्कते । लिङ्गर्थेऽप्ययं नित्यार्थं तु वचनम् । पूर्वसूत्रे अन्य-
तरस्यामिति वर्तते ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-

शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥

छन्दसीत्येव । तुमुनो ऽर्थस्तुमर्थः । तत्र छन्दसि विषये धातोः सया-
दयः प्रत्यया भवन्ति । तुमर्थो भावः । कथं ज्ञायते । वचनसामर्थ्यात् । ताव-
दयं कर्त्तुरपकृष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे तुमुवादिष्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः
स्वार्थे भवन्ति स्वार्थश्च धातूनां भाव एव । से । वत्ते रायः । सेन् । ता वामेषे
रथानाम् । असे । असेन् । कृत्वे दत्ताय जीवसे । स्वरे विशेषः । क्से । कसेन् ।
मेवे भगाय । श्रियसे । अध्ये । अध्येन् । कर्मण्युपाचरथ्यै । स्वरे विशेषः । क-
ध्यै । इन्द्राग्नी आहुवध्यै । कध्यैन् । श्रियध्यै । शध्यै । शध्यैन् । पिबध्यै । सह

मादयधौ । तवै । सोममिन्द्राय पातवै । तवेङ् । दशमे मासि सूतवे । तवेन् ।
स्वर्देवेषु गन्तवे । कर्त्तवे । हर्त्तवे ॥

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते
छन्दसि विषये । प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रत्ययः । प्रयै देवेभ्यः । प्रयातुम् । रुहेः
इष्यैप्रत्ययः । अपामोषधीनां रोहिष्यै । रोहणाय । व्यथेर्नःपूर्वस्य इष्यैप्रत्ययः ।
अव्यथिष्यै । अव्यथनाय ॥

दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । दृशे विख्ये इत्येतौ छन्दसि विषये निपात्येते । दृशेः
के प्रत्ययः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । द्रष्टुम् । विख्ये त्वा हरामि । विख्यातुम् ॥

शक्ति णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

छन्दसीत्येव । शक्तौ धातावुपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे णमुल्कमुल
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । णकारो वृद्धार्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः ।
लकारः स्वरार्थः । अग्निं वै देवा विभाजं नाशक्नुवन् । विभक्तुमित्यर्थः । अप-
लुपं नाशक्नुवन् । अपलोप्तुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । ईश्वरशब्दउपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातो-
स्तोसुन्कसुन्प्रत्ययौ भवतः । ईश्वरोभिचरितोः । अभिचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो
विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

छन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे छन्दसि विषये
तवै केन् केन्य त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अन्वेतवै । अन्वेतव्यम् । परिधातवै ।
परिधातव्यम् । केन् । नावगाहे । नावगाहितव्यम् । केन्य । दिदृक्षेण्यः । शुश्रू-
षेण्यः । दिदृक्षितव्यम् । शुश्रूषितव्यम् । त्वन् । कर्त्तव्यं हविः । कर्त्तव्यम् । तुमर्थे
छन्दसीति सयादिसूत्रेपि तवै विहितः । तस्य तुमर्थोदन्यत्र कारके विधिद्रष्टव्यः ॥

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थे छन्दसीत्येव । अवपूर्वाच्चाक्षिङ् एषप्रत्ययो निपात्यते । नाव-
चक्षे । नावख्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणे स्थेणकृज् वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्यार्थेदति निवृत्तम् । तुमर्थेदति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्ष-
णग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्यादिभ्यो धातुभ्यश्ङ्-

न्दसि विषये तुमर्थे तोसुन्यत्ययो भवति । आ संस्थातोर्वेद्यां सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । इण् । पुरा सूर्यस्योदेतोरधेयः । कृञ् । पुरा वत्सा-
नामपाकर्त्ताः । वदि । पुरा प्रवदितोरग्नौ प्रहोतव्यम् । चरि । पुरा प्रचरितो-
राग्नीध्रे होतव्यम् । हु । आ होतोरप्रमत्तस्तिष्ठति । तमि । आ तमितोरा-
सीत । जनि । आ विजनितोः संभवामेति ॥

सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥

भावलक्षणे कृन्दसीति वर्त्तते । सृपितृदोर्दुर्भावलक्षणार्थे वर्त्तमान-
योश्चन्दसि विषये तुमर्थे कसुन्यत्ययो भवति । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्
शिन् । पुरा जर्तृभ्य आतृदः ॥

अलंखल्वाः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥

कृन्दसि भावलक्षणवदति सर्वं निवृत्तम् । अलं खलु इत्येतयोः प्रतिषे-
धवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । अलं
कृत्वा । खलु कृत्वा । अलं बाले रुदित्वा । अलंखल्वोरिति किम् । मा
कार्षीः । प्रतिषेधयोरिति किम् । अलंकारः । प्राचांयहणं विकल्पार्थम् । अलं
रोदनेन । वासरूपविधिश्चेत्पूजार्थम् ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

क्त्वा तु वर्त्तते । माङो धातोर्व्यतीहारे वर्त्तमानादुदीचामाचार्याणां
मतेन क्त्वा प्रत्ययो भवति । अपमित्य याचते । अपमित्य हरति । अपूर्वकाल-
त्वादप्राप्तः क्त्वा विधीयते । उदीचांयहणात् यथाप्राप्तमपि भवति । याचित्वा
ऽपमयते । हृत्वा ऽपमयते । मेढः कृतात्वस्यायं निर्द्वैशः कृतो ज्ञापनार्थो नानुब-
न्धकृतमनेजन्तत्वमिति, तेन दाधा छद्दविति द्वैपोपि प्रतिषेधो भवति ॥

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परावराभ्यां योगः परावरयोगः । परेण पूर्वस्य योगे गम्यमाने अवरणे
च परस्य धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति । परेण तावत् । अप्राप्य नदीं पर्वतः
स्थितः । परनदीयोगेन पर्वतो विशेष्यते । अपरयोगे । अतिक्रम्य तु पर्वतं नदी
स्थिता । अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्द्वैतत्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानाद्भातोः
क्त्वा प्रत्ययो भवति । शक्तिशक्तिमतेर्भेदस्याविवक्षितत्वात् समानकर्तृकता ।
भुक्त्वा व्रजति । पीत्वाव्रजति । द्विवचनमतन्त्रम् । ज्ञात्वा पीत्वा भुक्त्वा
दत्त्वा व्रजति । समानकर्तृकयोरिति किम् । भुक्त्वति ब्राह्मणे गच्छति देव-

दत्तः । पूर्वकाले इति किम् । व्रजति च जल्पति च ॥ आस्यं व्यादाय स्वपिति संमील्य हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥ * ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकालइत्येव । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । प्रकृत्यर्थ-विशेषणं चेतत् । आभीक्ष्ण्यविशिष्टेयं वर्तमानाद्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चकारात् त्वा च । द्विर्वचनसहितौ त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्यं द्योतयतः न केवलौ । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसंख्यानान् द्विर्वचनम् । भोजंभोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति । पायंपायं व्रजति ॥

न यदनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्दउपपदे धातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययो न भवतो ऽनाकाङ्क्षे वाक्ये । यत्र ते पूर्वोत्तरे क्रिये स्तस्तच्चेद्वाक्यं न परं किं चिदाकाङ्क्षतइति । णमुलनन्तरः, त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोपि प्रतिपिध्यते । यदयं भुङ्क्ते ततः पचति । यदयमधीते ततः शेते । अनाकाङ्क्षइति किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति अधीतएव ततः परम् ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । आभीक्ष्ण्यइति नानुवर्तते । अये प्रथम पूर्व इत्ये-तिषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ विभाषा भवतः । अये भोजं व्रजति । अये भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । विभाषाग्रहणमेताभ्यां मुक्ते लडादयोपि यथा स्युः । अये भुङ्क्ते ततो व्रजति । ननु च वासरूप इति भविष्यति, त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयते तत्र वासरूपविधिर्नास्तीत्येतदनेन ज्ञायते । तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्ति । उपपदसमासः कस्माच्च क्रियते । उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम् अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्समस्यते नान्यदिति ॥

कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुज् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृजो धातोः खमुज् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । चोरंकारमाक्रोशति । चोरोसि दस्युरसि इत्याक्रोशति । चोरकरणमाक्रोशसंपा-दनार्थमेव न त्वसौ चोरः क्रियते ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले कृज इति चानुवर्तते । स्वादुमीत्यर्थग्रहणम् । स्वादुर्थेषूपपदेषु कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति । स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपचंकारं भुङ्क्ते । लवणंकारम् । स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमीकाराभावात्, स्वन्त-स्यापि मकारार्थं दीर्घाभावात् च । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं

भुङ्क्ते । वासरूपेण त्वापि भवति । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । तुमर्थाधिकाराच्च सर्वेण भावे प्रत्ययाः । यद्वेवं स्वादुंकारं भुङ्क्ते देवदत्त इति णमुला कर्तुर-
नभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्मात्तृतीया न भवति । भुजिप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता ।
न चास्मिन्प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोर्भेदो विवक्ष्यते । समानकर्तृत्वं हि विवक्ष्यते ।
प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते ॥

अन्यथैवंकथमित्यंशु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृज इत्येव । अन्यथादिष्वपपदेषु कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयो-
गश्चेत्करोतर्भवति । कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः । निरर्थकत्वाच्च प्रयोगमर्हतीति
एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्तइति यावानर्थस्तावानेवान्यथाकारं भुङ्क्तइति
गम्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं भुङ्क्ते । कथंकारं भुङ्क्ते । इत्थंकारं
भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम् । अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृजः सिद्धाप्रयोग इति वर्त्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृजो
णमुल् प्रत्ययो भवति असूयाप्रतिवचने गम्यमाने । * यद्यसूयन्पृच्छति प्रति-
वक्ति तत्र प्रतिवचनं, यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं किं तवानेन । असूया-
प्रतिवचनइति किम् । यथा कृत्वा ॐ भोक्ष्ये तथा त्वं द्रक्ष्यसि । सिद्धाप्रयोग
इत्येव । यथा कृत्वा ॐ शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टे ॐ दृशिविदोर्द्वान्त्वोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । कन्यादर्शं वरयति । यायाः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः ।
ब्राह्मणवेदं भोजयति । ययं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तान्स-
न् भोजयतीत्यर्थः । साकल्यइति किम् । ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावच्छब्दउपपदे विन्दतेजीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्वेदं
भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदुङ्क्तइत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति
तावदधीतइत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
चर्मचूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाणजलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

* असूया ज्ञमेति पुस्तकान्तरे ग्रन्थकम् ।

॥ काशिका ॥ ३ ॥ ४ ॥

२३८

कर्मणीत्येव । पूरयतेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, ऊलोपश्चास्य पूरयते-
रन्यतरस्यां भवति समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणमियत्ता गम्यते । गोष्यदपूरं वृष्टो
देवः । गोष्यदग्रं वृष्टो देवः । सातापूरं वृष्टो देवः । सीताग्रं वृष्टो देवः । अस्पग्रहणं
किमर्थम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । मूषिकाबिलप्रम् ॥

चेले क्लोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणि इत्येव । क्लूयी शब्दे उन्द्ने च । अस्माख्ययन्ताद्धातोश्चेलार्थेषु
कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चेलक्लोपं वृष्टो
देवः । वस्त्रक्लोपं, वसनक्लोपम् ॥

निमूलसमूयोः कषः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निमूलसमूलशब्दयोः कर्मवाचिनोरुपपदयोः कषेर्द्धातोर्ण-
मुल् प्रत्ययो भवति । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं कष-
तीत्यर्थः । इतः प्रभृति कषादीन्यान्वत्यति तत्र कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग
इति ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु पिषेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषं पिनष्टि । चूर्णं पिन-
ष्टीत्यर्थः । रूक्षपेषं पिनष्टि । रूक्षं पिनष्टीत्यर्थः ॥

समूला कृतजीवेषु हन्कृज्ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल अकृत जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासंख्यं
हन् कृज् ग्रह इत्येतेभ्यो धातूभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघातं हन्ति ।
समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवघातं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करणउपपदे हन्तेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं हन्ति ।
पादघातं भूमिं हन्ति । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणामिति णमुलं वक्ष्यति ।
अहिंसार्थोपमारम्भः । नित्यसमासार्थं वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च ॥ पूर्वविप्रति-
षेधेन हन्तेर्हिंसार्थस्यापि प्रत्ययानेनैवेष्यते ॥ असिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥

करणइत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करणउपपदे
पिषेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । उदपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । तैलेन
पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ३६ ॥

करणइत्येव । हस्तइत्यर्थग्रहणम् । वर्तिर्ग्रह्यन्तः । हस्तवाचिनि करण-
उपपदे वर्तयतेर्गृहातेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्तयति । हस्तवर्त्त-
वर्तयति । करवर्त्तम् । पाणिवर्त्तम् । ग्रहेः खल्वपि । हस्तेन गृह्णाति । हस्तग्राहं
गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

करणइत्येव । स्वइत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुषेर्धातोर्णमु-
ल्प्रत्ययो भवति । आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति । आत्म-
पोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । धनपोषम् । रौपोषम् ॥

अधिकरणो बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बध्ना-
ति । कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चोरक्रबन्धं बध्नाति । चोरके
बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । क्रौञ्चबन्धं बध्नाति ।
मयूरिकाबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बधुः । अट्टालिकाबन्धं बधुः । बन्धवि-
शेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

कर्त्रा जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्ग्रहणसंख्यं नशिवहोर्धातोर्णमुल् प्रत्य-
यो भवति । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषग्राहं वहति । पुरुषः
प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्तरीति किम् । जीवेन नष्टः । पुरुषेणोष्ठः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्धातोर्णमुल् प्रत्य-
यो भवति । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं
पूर्यतइत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयते ऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात्कर्त्तरि धातो-
र्णमुल् प्रत्ययो भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुव-
र्णनिधायं निहितः । सुवर्णमिव निहितः । कर्त्तरि खल्वपि । अजकनाशं नष्टः ।
अजकदव नष्टः । वूडकनाशम् । दन्तनाशम् ॥

॥ काशिका ॥ ३ ॥ ४ ॥

२४१

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कषादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्वातोर्णमुल प्रत्ययो भवति स एवानु प्रयोक्तव्यः । ननु धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव, यथाविधीति नियमार्थं वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

दंश दशने । अस्माद्वातोर्णपूर्वात्तृतीयान्तउपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम् । आर्द्रकेनोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासस्तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति । मूलकादि चोपदंशः कर्म । भुजेः करणम् । सर्वस्मिन्नेवान्न णमुल्प्रकरणे सति क्रियाभेदे वासरूपविधिना त्वापि भवति । मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोग-धातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । चोरं दण्डेनोपहत्य गोपालको गाः कालयति ॥

सप्तम्यां चापपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उपपूर्वभ्यः पीडरुधकर्षभ्यः सप्तम्यन्तउपपदे चकारात्तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् । व्रजेनोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजे उपरोधम् । व्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाण्युपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहणं न कृषतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वर्तते । समासत्तिः सचिकर्षः । समासत्तौ गम्यमानायां तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केशयाहं युद्ध्यन्ते । केशेषु याहम् । केशैर्याहम् । हस्तयाहम् । हस्तेषु याहम् । हस्तैर्याहम् । युद्धसंरम्भादत्यन्तं सचिकृष्यन्तदित्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामः दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । दृङ्कुलोत्कर्षं खण्डिकां क्षिन्ति । दृङ्कुले उत्कर्षं, दृङ्कुलेनोत्कर्षम् । अङ्कुलोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादानउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शय्योत्थायं धावति । शय्यायाउत्थाय । एवं नाम त्वरते यदवश्यं कर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमाद्वियते । रन्ध्रापकर्षं पयः पिबति । भ्राष्ट्राः पकर्षमपूपान् भक्षयति । परीप्सायामिति किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । यष्टिं ग्राहम् । लोष्टग्राहम् । लोष्टं ग्राहम् । एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्वियते । लोष्टादिकं यत्किञ्चिदासन्नं तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गे ऽध्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्तउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । अक्षिन्निकाणं जल्पति । भूविक्षेपं कथयति । अध्रुवद्वति किम् । उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यस्मिन्नङ्गे क्षिप्त्वेऽपि प्राणी न क्षियते तदध्रुवम् । अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गम् ॥

परिक्षिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्ग द्वितीयायामित्येव । परिक्षिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्तउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्षेशः सर्वतो बाधनम्, दुःखनम् । उरःपेषं युद्यन्ते । उरःप्रतिपेषं युद्यन्ते । शिरःपेषम् । शिरःप्रतिपेषम् । कृत्स्नमुरः पीडयन्तो युध्यन्ते । ध्रुवाद्यैर्यमारम्भः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे विश्यादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने । विश्यादिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यमासेवा । द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहानुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्यासेवयोस्तत्त्वान्नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं न भवति । असमासपक्षे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम्, आसेव्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य । तथा च वक्ष्यति । सुप्सु वीप्सा, तिङ्क्षु नित्यतेति । गेहंगेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवायाम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । पति । गेहानुप्रपातमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । पदि । गेहानुप्रपादमास्ते । गेहंगेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् । स्कन्दि । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहंगेहमवस्कन्दम् । गेह-

भवस्कन्दमवस्कन्दम् । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाभीक्ष्ण्ये णमुल्लिखित एव । आसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव । किमर्थमुनरासेवायां णमुल्लिख्यते । त्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न, इष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम् । उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात् । तेन हि सत्युपपदाभावः ॥

अस्यतिवृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामित्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः, क्रियाव्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्तमानाभ्यामस्यतिवृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिपूर्वपदेषु णमुल्लिख्यते भवति । दृष्टाहत्यासं गाः पाययति । दृष्टमत्यासं गाः पाययति । अहत्यासं गाः पाययति । दृष्टतर्षं गाः पाययति । दृष्टं तर्षं गाः पाययति । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा दृष्टमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । अस्यतिवृषोरिति किम् । दृष्टमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरइति किम् । अहरत्यस्येष्टं गतः । न गतिर्व्यवधीयते । कालेष्विति किम् । योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकमत्यसनं व्यवधायकं न कालकर्मकम् ॥

नामून्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्तउपपदे आदिशेषहेश्च धातोर्णमुल्लिख्यते भवति । नामादेशमाचष्टे । नामयाहमाचष्टे ॥

अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

*अव्ययउपपदे ऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोतेः त्वाणमुलौ भवतः । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल नीचैः कृत्याचक्षे । नीचैः कृत्वा । नीचैःकारम् । उच्चैर्ब्राम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि वृषलोच्चैः कृत्याचक्षे । उच्चैः कृत्वा । उच्चैः कारम् । नीचैर्ब्रामप्रियमाख्येयम् । अयथाभिप्रेताख्यानइति किम् । उच्चैः कृत्वा ऽऽचष्टे पुत्रस्ते जात इति । त्वायहणं किम् । यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे त्रासरूपेण त्वा भवतीत्युक्तम् । समासार्थं वचनम् । तथा च त्वा चेत्यस्मिन्सूत्रे तृतीयाप्रभृतीत्यन्यतरस्यामिति वर्तते । णमुल्लिख्यते पुनर्णमुल्लिख्यते तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥

* द्वितीयायामित्येवेति कुत्र चिदधिकम् ।

तिर्यक्शब्दउपपदे कृजः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतोऽपवर्गे गम्यमाने । अपवर्गः समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गइति किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः । तिर्यचीति शब्दानुकरणम् । न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम् । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । एतदोश्, अदसोमादिति ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे करोते-र्भवतिश्च धात्वोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासंख्यमत्र नेष्यते । अस्वरित-त्वात् । मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गतः । मुखतःकारं गतः । पृष्ठतःकृत्य गतः । पृष्ठतः कृत्वा गतः । पृष्ठतःकारं गतः । मुखतोभूय तिष्ठति । मुखतो भूत्वा तिष्ठति । मुखतोभावं तिष्ठति । पृष्ठतोभूय गतः । पृष्ठतो भूत्वा । पृष्ठतोभावम् । स्वाङ्गइति किम् । सर्वतः कृत्वा गतः । तस्यहणं किम् । मुखीकृत्य गतः । मुखी-भूय गतः । प्रत्यययहणं किम् । मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्थो धार्यश्च प्रत्ययो यस्मात्स एवमुच्यते । नाधार्यप्रत्यये शब्दे च्यर्थेउपपदे कृभ्वोर्धात्वोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा गतः, नानाकृत्य गतः । नाना कृत्या गतः । नानाकारं गतः । विनाकृत्य गतः । विना कृत्वा गतः । विनाकारं गतः । नानाभूय गतः । नाना भूत्वा गतः । नानाभावं गतः । विनाभूय गतः । विना भूत्वा गतः । विनाभावं गतः । द्विधा-कृत्य गतः । द्विधाकारं गतः । द्विधा कृत्वा गतः । द्विधाभूय गतः । द्विधा भूत्वा गतः । द्विधाभावं गतः । द्वैधं कृत्य गतः । द्वैधं कृत्वा गतः । द्वैधंकारं गतः । द्वैधंभूय गतः । द्वैधं भूत्वा गतः । द्वैधंभावं गतः । प्रत्यययहणं किम् । हिरक् कृत्वा । पृथक् कृत्वा । च्यर्थेइति किम् । नाना कृत्वा काष्ठानि गतः । धार्यमर्थयहणं, ना पुनरेक एव विनञ्भ्यां नानाजाविति ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णींशब्दउपपदे भवतेर्दुतोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णींभूय । तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावम् । भूयहणं कृजो निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्दउपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये त्वाणमुलौ भवतः । आनुलो-म्यमनुलोमता, अनुकूलत्वं परचित्तानुविधानम् । अन्वभूयास्ते । अन्वभूत्वास्ते । अन्वभावमास्ते । आनुलोम्यइति किम् । अन्वभूत्वा तिष्ठति ॥

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्य- र्थेषुतुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियापदार्थोपपदार्थोयमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । धृष्योति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि । अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवचनेष्विति किम् । अलं कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । पूर्वसूत्रे शक्यहणमनलमर्थम् । शक्यमेवं कर्तुमिति ॥

कर्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामयर्थशेषः । तत्र येष्वर्थदेशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते । अर्थोकाङ्क्षित्वात् । न ख्युनादिवाक्येषु । साक्षादर्थनिर्द्देशे सति तेषां निराकाङ्क्षित्वात् । कारकः । कर्त्ता । नन्दनः । ग्राही । पचः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्तरि वा निपात्यन्ते । तयोरेव कृत्यक्तखलर्यो इति भावकर्मणोः प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्यः पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः । भव्यमनेनेति वा । गेयो माणवकः साम्बां, गेयानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयो ऽन्तेवासी गुरोः । उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः । जायते ऽसौ जन्यः । जन्यमनेनेति वा । आप्लवते ऽसावाप्लाव्यः । आप्लाव्यमनेनेति वा । आपतत्यसावापात्यः । आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्पष्टानुबन्धं सामान्यं गृह्यते । प्रथमाबहुवचनं चैतत् । लकाराः कर्मणि कारके भवन्ति । चकारात्कर्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति । पुनश्चकारात्कर्तरि च । गम्यते ग्रामो देवदत्तेन । गच्छति ग्रामं देवदत्तः । अकर्मकेभ्यः । आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तखलर्याश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तुरपकर्षणार्थः । कृत्याः कर्मणि । कर्त्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे । आशितव्यं भवता । शयितव्यं भवता । क्तः कर्मणि । कृतः कटो भवता । भुक्त ओदनो भवता । भावे । आसितं भवता । शयितं भवता । खलर्याः कर्मणि । ईषत्करः कटो भवता । सुकरः । दुष्करः । भावे । ईषदाढ्यं भवं भवता । स्वाढ्यं भवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्त्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियाक्षेप आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्द्देशः । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः । प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजी-

र्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यो ऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्त्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः । ग्लानो भवान् । ग्लानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । श्लिष । उपश्लिष्टो गुरुं भवान् । उपश्लिष्टो गुरुर्भवता । उपश्लिष्टं भवता । शीङ् । उपशयितो गुरुं भवान् । उपशयितो गुरुर्भवता । उपशयितं भवता । उपस्थितो गुरुं भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपस्थितं भवता । आस । उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । उपासितं भवता । वस । अनूषितो गुरुं भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनूषितं भवता । जन । अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजातो माणवकेन माणविका । अनुजातं माणवकेन । रुह । आरूढो वृक्षं भवान् । आरूढो वृक्षो भवता । आरूढं भवता । जीर्यति । अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णो वृषली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लिषादयस्सोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति तदर्थमेवामुपादानम् ॥

दाशगोप्त्रौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोप्त्रौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाश्च दाने, ततः पचाद्यच् । स कृत्यसंज्ञकत्वात्कर्त्तरि प्राप्तः, संप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्मा-

इति दाशः । आगताय तस्मै दातुं गां घ्नन्तीति गोघ्नो ऽतिथिः । टगन्ननिपा-
त्यते । निपातनसामर्थ्यादेव गोघ्न ऋत्विगादिरुच्यते, न तु चण्डालादिः ।
असत्यपि च गोहनेन तस्य योग्यतया गोघ्न इत्यभिधीयते ॥

भीमादयो ऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ता एते ।
श्याधूसूभ्यो मक् भियष्कुक्वेत्येवमादयः । ताभ्यामन्यत्रोणादय इति पर्युदासे प्राप्ते
निपातनमारभ्यते । भीमः । भीष्मः । भयानकः । वरुः । चरुः । भूमिः । रजः ।
संस्कारः । संक्रन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुचः । सुक् । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति ।
कृत्वात् कर्तर्येव प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्यन्ते । ताभ्यामिति संप्रदानार्थे प्रत्यव-
मर्शः । अन्यथा ह्यपादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरत्वात् । कृषितो ऽसौ कृषिः ।
तन्यतइति तन्तुः । वृत्तमिति वर्त्म । चरितं चर्म ॥

क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थस्य ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्था अकर्मकाः प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था इति स्वनिकायप्र-
सिद्धिः । ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सो ऽधिकरणे भवति ।
चकारादयः प्राप्तां च ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभा-
वाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु । ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत् ।
आसितो देवदत्तः । आसितं तेन । इदमेषामासितम् । गत्यर्थेभ्यः । यातो
देवदत्तो यामम् । यातो देवदत्तेन यामः । यातं देवदत्तेन । इदमेषां यातम् ।
प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्त ओदनो देवदत्तेन । भुक्त ओदनं देवदत्तः । देवदत्तेन
भुक्तम् । इदमेषां भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गाव इति । अकारो
मत्वर्थीयः । भुक्तमेषामस्ति पीतमेषामस्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानित्वेना-
धिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो लस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । किं चेदं
लस्येति । दश लकारा अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्थविशेषे कालविशेषे च,
तेषां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य यत्सामान्यं तदुच्यते । षट्ठित, श्चत्वारो डि-
तः । अक्षरसमान्नायवदानुपूर्व्या कथ्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लोट् ।
लेट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । लकारमात्रस्य ग्रहणं कस्माच्च भव-
ति लुनाति चूडाल इति । धात्वधिकारो ऽनुवर्तते । कर्त्रादयश्च विशेषकाः ॥

तिप्सुभिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांभ्यासायां-
ध्वमिद्बुहिमहिङ् ॥ ७८ ॥

लस्य तिवादय आदेशा भवन्ति । तिप्सिप्मिपां पकारः स्वरार्थः । इटलृकार इटोदिति विशेषणार्थः । तिबादिभिरादेशैस्तुल्यत्वाच्च देशविध्यर्थः । मर्हिङो ङकारस्तिजिति प्रत्याहारग्रहणार्थः । पचति । पचतः । पचन्ति । पचासि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । पचते । पचते । पचन्ते । पचसे । पचथे । पचध्वे । पचे । पचावहे । पचामहे । एवमन्येष्वपि लकारेषूदाहार्यम् ॥

टित आत्मने पदानां टेरे ॥ ७९ ॥

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरकारादेशो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । इह कस्माच्च भवति । पचमानो यजमानः । प्रकृतैस्तिबादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

थासस्से ॥ ८० ॥

टित इत्येव । टितो लकारस्य यस्यास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति । पचसे । पेचिषे । पक्तासे । पक्ष्यसे ॥

लिटस्तभ्योरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिङादेशयोस्तभ्योर्यथासंख्यमेश् इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सर्वोदेशार्थः । चकारः स्वरार्थः । पेचे पेचाते । पेचिरे । लेभे । लेभाते । लेभिरे ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ ८२ ॥

लिट इत्येव । लिङादेशानां । परस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिबादीनां णलादयो नवादेशा भवन्ति । लकारः स्वरार्थः । णकारो वृद्धार्थः । पपाच । पेचतुः । पेचुः । पेचिथ । पपक्थ । पेचथुः । पेच । पपाच । पपव । पेचिव । पेचिम ॥

विदो लटो वा ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । विद ज्ञाने । अस्माद्वातोः परेषां लङादेशानां परस्मैपदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्वु । विद्वु । न च भवति । वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्सि । वित्थः । वित्थ । वेद्वि । विद्वुः । विद्वुः ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामित्येव । लटो वेति च । ब्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्ति, तत्सचिव्योगेन च ब्रुव आहशब्द आदेशो भवति । आह । आहतुः । आहुः । आत्थ । आहथुः ।

न च भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः । पञ्चानामिति किम् । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । आदित इति किम् । परेषां मा भूत । ब्रुव इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थे, परस्मैपदानामेव हि स्यात् ॥

लोटा लङ्वत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशो ऽयम् । लोटो लङ्वत्कार्यं भवति । तामादयस्सलोपश्च । पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । अडाटो कस्माच्च भवतः, तथा भेजुसादेशो लङः शाकटायनस्यैवेति । वान्तु । यान्तु । विदो लटो वेत्यतो वायहणमनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु । पचन्तु ॥ हिन्योस्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ न वोच्चारणसामर्थ्यात् । अथ वा वेति वर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ॥

सेर्हपिञ्च ॥ ८७ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिञ्च भवति । स्थानिवद्भावात्पित्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । लुनीहि । पुनीहि । राधुहि । तत्पुहि ॥

वा छन्दसि ॥ ८८ ॥

अपित्वं विकल्प्यते । आदेशश्छन्दसि विषये हिशब्दो वा ऽपिद्ववति । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि * ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्त्वलोपयोरपवादः । पचानि । पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

लोट इत्येव । लोटसंबन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति । पचताम् । पचेताम् । पचन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

लोट इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोटसंबन्धिन एकारस्य यथासंख्यं व अम् इत्येतावादेशौ भवतः । आमोपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

आडुत्तमस्य पिञ्च ॥ ९२ ॥

* युयुधि । जुहोधि । जुहुधि । इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

लोट इत्येव । लोटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्याडागमो भवति, स चोत्तमपुरुषः
पिद्ववति । करवाणि । करवाव । करवाम । करवै । करवावहै । करवामहै ॥

एत ऐ ॥ ६३ ॥

लोडुत्तमस्येति वर्त्तते । लोडुत्तमसंबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति ।
आमोपवादः । करवै । करवावहै । करवामहै । इह कस्माच्च भवति । पचा-
वेदं, पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्गुणस्य ॥

लेटो ऽडाटौ ॥ ६४ ॥

लेटो ऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दि-
षत् । पताति विद्वुत् । उदधिं च्यावयाति ॥

आत ऐ ॥ ६५ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथमपुरुष-
मध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । करवैथे ।
आटः कस्माच्च भवति । विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतो ऽन्यत्र ॥ ६६ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्य-
त्रेत्यनन्तरो विधिरपेक्ष्यते । आत ऐ इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा एत ऐ भवति ।
सप्ताहानि शयै । अहमेव पशूनामीशै । मदया एव वो यहा गृह्यान्तै । मद्दे-
वत्यान्वेव वः पात्राण्युच्यन्तै । न च भवति । यत्र क्व च ते मनो दत्तं दध-
सउत्तरम् । अन्यत्रेति किम् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ६७ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति ।
वानुवृत्तेः पक्षे श्रवणमपि भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च
भवति । पताति दिद्वुत् । उदधिं च्यावयाति । परस्मैपदग्रहणमिद्वहिमहिडां
मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ६८ ॥

लेट इत्येव वेति च । लेटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो
भवति । करवाव । करवाम । न च भवति । करवावः । करवामः । उत्तमग्रहणं
पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं डितः ॥ ६९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । डितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य
लोपो भवति । अपचाव । अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

॥ काशिका ॥ ३ ॥ ४ ॥

२५१

इतश्च ॥ १०० ॥

डित इत्येव । डिल्लकारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति ।
अपचत् । अपाचीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अपचावहि । अपचामहि ॥

तस्यस्यमिपां तान्तंतामः ॥ १०१ ॥

डित इत्येव । डिल्लकारसंबन्धिनां चतुर्णां यथासंख्यं तामादय आदेशा
भवन्ति । अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम् ।
अपाक्त । अपाक्तम् ॥

लिङ्सीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङादेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविध्यर्थः । उकार उच्चा-
रणार्थः । पचेत् । पचेयाताम् । पचेरन् । पचीष्ट । पचीयास्ताम् । पचीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च ॥ १०३ ॥

लिङ् इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, सीयुटो-
पवादः, स चोदात्तो भवति, ङिञ्च । आगमानुदात्तत्वे प्राप्ते, ङित्वं तु लिङ-
एव विधीयते, तत्र तत्कार्याणां संभवाद्, नागमस्य । कुर्यात् । कुर्याताम् ।
कुर्युः । स्थानिवद्भावादेव लिङादेशस्य ङित्वे सिद्धे यासुटो ङिटुचनं ज्ञापनार्थं
लकाराश्रयङित्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ॥

किदाशिषि ॥ १०४ ॥

आशिषि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः, किट्टवति ।
प्रत्ययस्यैवेदं कित्त्वं नागमस्य । प्रयोजनाभावात् । ङित्वे प्राप्ते कित्त्वं विधी-
यते । गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुत्यः, संप्रसारणं जागर्तृगुणे च विशेषः । इष्यात् ।
इष्यास्ताम् । इष्यासुः । जागर्तात् । जागर्तास्ताम् । जागर्तासुः । आशिषीति
किम् । वच्यात् । जागृयात् ॥

भस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ् इत्येव । भस्य लिङादेशस्य रन्प्रत्ययमादेशो भवति । भोन्ताप-
वादः । पचेरन् । यजेरन् । कृषीरन् ॥

इटो ऽत् ॥ १०६ ॥

लिङादेशस्य इटो ऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृषीय ।
कृषीय । तकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति न विभक्तौ तुस्मा इति । नैवाय-
मादेशावयवस्तकारः, किं तर्हि मुखसुखार्थं उच्चार्यते । आगमस्येदो ग्रहणं न
भवति, अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ् इत्येव । लिङ्संबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुडागमो भवति । तकारथकारावागमिनौ । लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुटस्तु लिङेवागमी । तेन भिन्नविषयत्वात्सुटा बाधनं न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । कृषीष्ट कृषीयास्ताम् । कृषीरन् । कृषीष्ठाः । कृषीयास्याम् ॥

भेर्जुस् ॥ १०८ ॥

लिङ् इत्येव । लिङादेशस्य भेर्जुस् आदेशो भवति । भोन्तापवादः । पचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङ्गर्थे आरम्भः । सिचः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तिश्चोत्तरस्य जुस् आदेशो भवति । अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थम् । डित इति चानुवर्तते । सिच-स्तावत् । अकार्षुः । अहार्षुः । अभ्यस्तात् । अबिभ्युः । अजिह्युः । अजा-गरुः । विदेः । अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिजग्रहणमनुवर्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य भेर्जुसादेशो भवति । कथमाभ्यामानन्तर्यं, सिज्लुकि कृते प्रत्ययलक्षण्येन सिचोऽनन्तरः श्रुत्या चाकारान्तादिति । अदुः । अधुः । अस्युः । तकारो मुखसुखार्थः । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । आत एव सिज्लुगन्ताच्चान्यस्मादिति । अभूवन् । प्रत्यय-लक्षण्येन जुस्माप्तः प्रतिषिध्यते । तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चियमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव । अकार्षुः । अहार्षुः ॥

लङ्ः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य भेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अयुः । अन्येषां मते । अयात् । ननु डित इत्यनुवर्तते । अत्र लङेवाकारान्तादनन्तरो डित्संभवति नान्यः, तत्किं लङ्यग्रहेण । एवं तर्हि लङेव यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात् । लङ्वद्भावेन यस्तस्य मा भूत् । लोटो लङ्वदिति । यान्तु । वान्तु । सिजभ्यस्तविदिभ्य-श्चेत्ययमपि भेर्जुस् लोटो न भवति । बिभ्यतु । जायतु । विदन्तु । जुष्मा-वमात्रं हि मुख्येन लङा विशेष्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

लङ्ः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य भेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः अन्येषां मते । अद्विषन् ॥

तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति । रोदिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः सार्वधातुके यगित्ये-
वमादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङः शितश्च वर्जयित्वा ऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंज्ञब्दनेन विहित
आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । धातोरित्येव ।
वृत्तत्वं वृत्तता ऽस्ति । लूभ्याम् । लूभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिङादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः ।
पेक्षिथ । शेक्षिथ । जग्ले । मस्से । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति ।
सत्यम् । इह त्वेवकारो ऽनुवर्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिषि ॥ ११६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुक-
संज्ञाया अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवर्तने भवति । लविषीष्ट । पविषीष्ट ।
आशिषीति किम् । लुनीयात् । पुनीयात् ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति । सार्वधातुकमार्द्धधातुकं च । किं
लिङेवानन्तरः संबध्यते । नैतदस्ति । सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते । तिङ्शि-
दादि छन्दस्युभयथा भवति । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । आर्द्धधातुकत्वाणि-
लोपः । वर्धयन्त्विति प्राप्ते । शेषं च सार्वधातुकम् । स्वस्तये नावमिवा-
हेम । लिङः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिट् सार्वधातुकम् ।
ससृवांसो विशृण्विरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ् उभयथा भवति । उपस्ये-
याम शरणं बृहन्तम् । सार्वधातुकत्वान्लिङः सलोपः । आर्द्धधातुकत्वादे-
त्वम् व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

इयाप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्ते-
 र्ह्याप्प्रातिपदिकादित्येवं तद्वेदितव्यम् । स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रि-
 यते । डीङ्डीण्डीनां सामान्येन ग्रहणं ङीति । टाब्डाप्चापामाबिति । प्राति-
 पदिकमुक्तमर्थवत्कृतद्वितसमासाश्चेति । तेषांसमाहारनिर्देशो इयाप्प्रातिपदि-
 कादिति । यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि
 वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वुजलक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थे इयाप्प्रातिपदिकग्रहणं
 कर्तव्यम् । इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत्स्यात् । अथ इयाङ्ग्रहणं किं, न
 प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येव सिद्धम् । नैतदस्ति ।
 स्वरूपविधिर्विषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं
 भवतीति । तथा च युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिरिति ज्ञापकमस्यास्ता-
 दृशमेव । किं च तदन्तात्तद्वितविधानार्थं इयाङ्ग्रहणम् । कालितरा । हरि-
 णितरा । खट्वातरा । मालातरा । इति । विप्रतिषेधात्तद्वितबलीयस्त्वं स्यात् ॥

स्वौजसमौट्क्ष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्-
 ङसोसाम्ङ्यो सूसुप् ॥ २ ॥

इयाप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । इयाप्प्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्यया
 भवन्ति । उकारादयो ऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । पकारः सुबिति
 प्रत्याहारार्थः । संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहितास्तेन
 सहास्यैकवाक्यता । इयन्तात्तावत् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गखी । डीङ्डीण्ड-
 डीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी । कुमार्यौ । कुमार्यः । कुमारीम् । कुमार्यौ ।
 कुमारीः । कुमार्या । कुमारीभ्याम् । कुमारीभिः । कुमार्यै । कुमारीभ्याम् ।
 कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमार्याः कुमा-
 रीणाम् । कुमार्याम् । कुमार्याः । कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गखी चोदाहार्ये ।
 आपः खत्वपि । खट्वा । बहुराजा । कारीषगन्ध्या । टाब्डाप्चापां क्रमेणोदा-
 हरणम् । खट्वा । खट्वे । खट्वाः । खट्वाम् । खट्वे । खट्वाः । खट्वाया । खट्वा-
 भ्याम् । खट्वाभिः । खट्वायै । खट्वाभ्याम् । खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वाभ्याम् ।
 खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वयोः । खट्वानाम् । खट्वायाम् । खट्वयोः । खट्वासु ।
 एवं बहुराजाकारीषगन्धे चोदाहार्ये । एवं प्रातिपदिकात् । दृषद् । दृषदौ ।
 दृषदः । दृषदम् । दृषदौ । दृषदः । दृषदा । दृषद्वाम् । दृषद्विः । दृषदे ।

दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषदोः ।
दृषदाम् । दृषदि । दृषदोः । दृषत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येवं तद्वेदित-
व्यम् । इत्याप्प्रातिपदिकादिति सर्वा अधिकारोऽपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे
संबध्यते, इत्यापोरनेनैव विधानात् । स्त्रियामित्युच्यते केयं स्त्री नाम । सामा-
न्यविशेषाः स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव बहुप्रकारा व्यक्तयः । क्व चिदाश्रयविशे-
षाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः । स्त्रीत्वं च प्रत्य-
यार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभयथापि प्रयुज्यते । स्त्रियामभिधेयीयां स्त्रियां वा
यत्प्रातिपदिकं वर्त्तत इति । वक्ष्यति । अजाद्यतष्टाप् । अजा । देवदत्ता । स्त्रि-
यामिति किम् । अजा देवदत्तः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप्
प्रत्ययो भवति । पकारः स्वरसामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणावि-
द्यातार्थः । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा । देवदत्ता ।
तत्परकरणं तत्कालार्थम् । शुभंयाः कीलालपाः ब्राह्मणी । हन्ड्याब्ध्य इति
सुलोपः स्यात् । अजादिग्रहणं तु क्व चिज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते, क्व चित्तु
पुंयोगलक्षणे, क्व चित्तु पुंष्यफलोत्तरपदलक्षणे, क्व चित्तु वयोलक्षणे ङीषि, क्व
चित्ठिल्लक्षणे । हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चिदाब् विधीयते । शूद्रा चाम-
हृत्यूर्वा जातिरिति पठ्यते । तस्यायमर्थः । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जाति-
श्चेद्ववति । शूद्रा । पुंयोगे ङीषैव भवितव्यम् । शूद्रस्य भार्या शूद्री । महत्पू-
र्वस्य प्रतिषेधः । महाशूद्री । महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनस्तत्र तदन्तवि-
धिना टाप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्निति
कथं तदन्तविधिः । एतदेव ज्ञापकं भवत्यस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति,
तेनातिधीवरी । अतिपीवरी । अतिभवती । इति भवति । अजा, एडका,
चटका, अश्वा, मूषिकेति जातिः । बाला, होठा, पाका, वत्सा, मन्दा,
विलातेति वयः । पूर्वापहरणा । अपरापहारणा । टित्, निपातनाणत्वम् ॥
संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ संफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शण-
फला । पिण्डफला ॥ त्रिफला द्विगौ ॥ बहुव्रीहौ त्रिफली संहतिः * ॥ सत्पा-
क्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्यात् ॥ सत्पुष्या । प्राक्पुष्या । काण्डपुष्या । प्रान्तपुष्या ।
शतपुष्या । एकपुष्या । पाककर्णेति ङीषो ऽपवादः ॥ शूद्रा चामहृत्यूर्वा जा-

* त्रिफलेत्यारभ्य संहतिरित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

तिः ॥ कृञ्चा । उष्णिहा । देवविश । हलन्ताः । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा ।
पुंयोगः । कोकिला जातिः ॥ मूलात्रजः ॥ अमूला ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपतिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो
भवति । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः ।
कर्त्री । हर्त्री । दण्डिनी । छत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग इत्यत्र संभवति यथाकथंचित् तदुगिच्छब्दरूपं, तदन्तात् स्त्रियां
ङीप् प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्ती ॥ धातोर्गितः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उखासत् । पर्णध्वत् ब्राह्मणी ॥ अञ्चतेश्चोपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वचन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः ।
धीवरी । पीवरी । शर्वरी । परलोकदृश्वरी । ऋन्नेभ्य इत्येव ङीपि सिद्धे तत्स-
न्धियोगेन रेफविधानार्थं वचनम् ॥ वनो न हशः ॥ * ॥ प्राप्तौ ङीब्रावुभावपि
प्रतिषिद्यते । सहयुध्वा ब्राह्मणी ॥

पादो ऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्प्रातिपदि-
कादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् ।
त्रिपदी । चतुष्पाद् । चतुष्पदी ॥

टाबृचि ॥ ९ ॥

पाद इत्येव । ऋचीत्यभिधेयनिर्देशः । ऋचि वाच्यायां पादन्तात्प्राति-
पदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोपवादः । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा
ऋक् । चतुष्पदा ऋक् । ऋचीति किम् । द्विपदी देवदत्ता ॥

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ॥ १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्राप्रात्ययो न भवति । यो
यः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिद्यते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव । दश । स्व-
स्त्रादिभ्यः । स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्र । चतस्रः ॥

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभौ ॥

काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

२५७

मनः ॥ ११ ॥

मन्त्रान्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् प्रत्ययो न भवति । ऋद्वेभ्यो डाबिति ङीप् प्राप्तो मन इति सूत्रेण प्रतिषिद्धते । दामा । दामानौ । दामानः । पामा । पामानौ । पामानः । अग्निस्मन्ग्रहणान्यर्थेवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । सीमा । सीमानौ । सीमानः । अतिमहिमा । अतिमहिमानौ । अतिमहिमानः ॥

अनेा बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अचन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । सुशर्मा । सुशर्माणौ । सुशर्माणः । बहुव्रीहेरिति किम् । अतिक्रान्ता राजान, मतिराजी ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्यां मन्त्रान्तात्प्रातिपदिकादनन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् । पामा । पामे । पामाः । सीमा । सीमे । सीमाः । न च भवति । पामानः । सीमानः । बहुव्रीहौ । बहुराजा । बहुराजे । बहुराजाः । बहुतदा । बहुतत्ते । बहुतदाः । न च भवति । बहुराजानः । बहुतदाणः । अन्यतरस्याग्रहणं किमर्थम् । बहुव्रीहौ वनो र चेत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यात् । बहुधीवा । बहुधीवरी । बहुपीवा । बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोयम् । उत्तर सूत्रेषूपसर्जने प्रतिषेधं करोति । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामो अनुपसर्जनादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । टिड्ढाणजिति ङीप् । कुश्चरी । मद्रचरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुश्चरा बहुमद्रचरा मधुरा । जातेरिति ङीप् । कुकुटी । शूकरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुकुटा बहुशूकरा मधुरा । कथं पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः । तदन्तविधिना । ज्ञापितं चैतदस्यत्र प्रकारेण तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति । कुम्भकारी । नगरकारी । न चाणिति ऋद्रहणं तद्वितोष्यणस्ति ॥

टिड्ढाणज्द्वयसज्द्वयज्मात्रचतयपृष्ठकृञ्कञ्-

क्वरपृथ्व्यानाम् ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्त्तते । तत्सति संभवे विशेषणं भवति । टिडादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापो उपवादः । टितस्तावत् । कुश्चरी । मद्रचरी । इह कस्माच्च भवति । पचमाना । यजमाना । द्यनु-

२५८

॥ काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

बन्धकत्वाल्लटः । ल्युडादिषु कथं, टित्करणसामर्थ्यात् । इतरत्र तु ढेरत्वं फ-
लम् । पठिता विद्येति आगमटित्त्वमनिमित्तं, व्युत्पन्नौ तुट् चेति लिङ्गात् ।
ठ । सौपर्ण्यी । वैनतेयी । निरनुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्ध-
कपरिभाषा न प्रवर्तते । अण् । कुम्भकरी । नगरकारी । औपगवी । यो ऽपि
क्वचिदणुकृतं कार्यं भवति । चोरी । तापसी । दाण्डा मौष्टेत्यत्र न भवति । अञ् ।
जौत्सी । औदपानी । शार्ङ्गवाद्यञ इति पुनरजो ग्रहणं जातिलक्षणं ङीष्
बाधितुम् । द्वयसच् । ऊरुद्वयसी । जानुद्वयसी । दघ्नच् । ऊरुदघ्नी । जानुद-
घ्नी । मात्रच् । ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप् । पञ्चतयी । दशतयी । ठक् ।
आक्षिकी । शालाक्षिकी । ठञ् । लावणिकी । ठक्ठजोर्भेदेन ग्रहणं ठनादि-
निवृत्त्यर्थम् । कञ् । यादृशी । तादृशी । करप् । इत्वरौ । नश्वरी । ख्यन् ।
आढ्यंकरणी । सुभगंकरणी ॥ नञ्स्वजीकृतस्यतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
स्त्रेणी । पौंस्त्री । शाल्मीकी । याष्टीकी । तरुणी । तलुनी ॥

यजश्च ॥ १६ ॥

ङीबित्येव । यजन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति ।
गार्गी । वात्सी ॥ अपत्यग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्वीपादनुसमुद्रं
यज् । द्वैष्या । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यज इत्येव । प्राचामाचार्येष्णां मतेन यजन्ताद् स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो
भवति, स च तद्धितसंज्ञः । षकारो ङीष्पर्थः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते ।
तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । गार्ग्यायणी । वाङ्स्यायनी । अन्येषाम् । गार्गी ।
वात्सी । सर्वत्र ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृत्यते, बाधकबाधनार्थम् । आवट्या-
च्चापं वक्ष्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्यात् । आवट्यायनी

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यज इत्येव । पूर्वण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र लोहिता-
दिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यजन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वत-
न्त्रं यत्प्रातिपदिकं तदवधित्वेन परिगृह्यते कपिशब्दात्परः कषिकतेति, न प्राति-
पदिकावयवः कुरुकतेति । लौहित्यायनी । शाशित्यायनी । बाभ्रव्यायणी ॥

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वातरौ तदन्तादी ष्फाणौ तच्च प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते । कब-
न्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेष,स्तथा कण्वादिभ्यो गोत्रइति । तच्च

तत्पुरुषवृत्त्या संगृहीतो मध्यपाती शकलशब्दो यजन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते । शाकल्यायनी । शाकल्यस्येमे छात्राः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्य माण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ण्ये कृते ठक्च मण्डूकादित्यणि च । यथाक्रमं टाबुडीपोरपवादः । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना, तस्येदं विवक्षायामणि कृते भविष्यति ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेखपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी । शैषिकेष्वर्थेषु इजश्चेत्यणि प्राप्ते छप्रत्यय इष्यते ॥ आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिवयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिकं श्रुत्या वर्तते ततः स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । बर्करी । प्रथमइति किम् । स्थविरा । वृद्धा । अत इत्येव । शिशुः ॥ वयस्यवरमइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरण्टी । द्वितीयवयोवचनावेतौ । प्राप्पयौवना स्थभिधीयते । कथं कन्या, कन्यायाः कनीन चेति ज्ञापकात् । उत्तानशया लोहितपादिकेति नैता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसंज्ञकात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । दशपूली । कथं त्रिफला । अजादिषु दृश्यते ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण डीप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्बिस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च तद्धितलुकि सति डीप् प्रत्ययो न भवति । बिस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणम् । सर्वतो मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्तात्तावत् । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । दशाश्वा । तेन क्रीतम् । अर्धदुर्पूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति लुक् । कालः संख्या च न परिमाणम् । द्विवर्षा । त्रिवर्षा । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता । त्रिशता । बिस्तादिभ्यः । द्विबिस्ता । त्रिबिस्ता । द्वाचिता । त्र्याचिता । द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या । अपरिमाणेति किम् । द्वाठकी । त्र्याठकी । तद्धितलुकीति किम् । समाहारे पञ्चाश्वी । दशाश्वी ॥

काण्डान्ताक्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सतिक्षेत्रे वाच्ये डीप् प्रत्ययो न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसंज्ञिति विद्विष्य तद्धितस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुकि कृते द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । त्रिकाण्डा

२६०

॥ काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

क्षेत्रभक्तिः । काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात्पूर्वैरेव प्रतिषेधे सिद्धे क्षेत्रे निय-
मार्थं वचनम् । इह मा भूत् । द्विकाण्डी रज्जुस्त्रिकाण्डी रज्जुरिति । प्रमाण-
विशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात्प्रमाणे अन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्धितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्धित-
लुकि सति अन्यतरस्यां न डीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परि-
खायाः द्विपुरुषा, द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वाचित्ये प्रति-
षेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । प्रमाणद्वयं किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता
द्विपुरुषा । त्रिपुरुषा । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरुधसो डीष् ॥ २५ ॥

ऊधसशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः । स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति । ऊधसोऽनङिति
समासान्ते कृते अनो बहुव्रीहेरिति डाप्रतिषेधयोः प्राप्तयोरिदमुच्यते । घटो-
धी । कुण्डोधी । बहुव्रीहेरिति किम् । प्राप्ता ऊधः, प्राप्नोधाः । अन उपधा-
लोपिन इत्यस्यापि डीपोऽयमुत्तरत्रानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । समासान्तश्च स्त्रिया-
मेव, इह न भवति महोधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्डीप् ॥ २६ ॥

पूर्वेण डीषि प्राप्ते डीव्विधीयते । संख्यादेर्व्ययादेश्च बहुव्रीहेरुधः-
शब्दान्ताद् डीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत् । द्वाधी । त्र्यधी । अव्ययादेः ।
अत्युधी । निरुधी । आदियहणं किम् । द्विविधोधी त्रिविधोधीत्यत्रापि यथा
स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊधस इति निवृत्तम् । संख्यायहणमनुवर्तते नाव्ययहणम् । संख्यादे-
र्बहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्दामहायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । दामा-
न्तात् डाप्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम् । द्विदानी । त्रिदानी ।
हायनान्तादापि प्राप्ते, द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी ॥ हायनो वयसि
स्मृतः ॥ * ॥ तेनेह न भवति, द्विहायना शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना ॥
णात्वमपि त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति वयस्येव स्मर्यते ॥

अन उपधालोपिनो अन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहेरित्येव । अचन्तो यो बहुव्रीहेरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां
डीप् प्रत्ययो भवति । डीपा मुक्ते डाप्रतिषेधौ भवतः । किमर्थं तर्हीद
मुच्यते, ननु सिद्धा एव डाप्रतिषेधडीपः । अनुपधालोपिनो डीप्प्रतिषेधार्थं

वचनम् । बहुराजा । बहुराज्ञा । बहुराजे । बहुतदा । बहुतद्वी । बहुतत्ते ।
अन इति किम् । बहुमत्स्या । उपधालोपिनः किम् । सुपूर्वा । सुपूर्व । सुपूर्वा ।
सुपूर्वाणौ । सुपूर्वाणः । डाप्रतिषेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २६ ॥

अचन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये छन्दसि च नित्यं ङीप्
प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी । अतिराज्ञी नाम यामः ।
छन्दसि । गौः पञ्चदाम्नी । एकदाम्नी । द्विदाम्नी । एकमूर्द्धी । समानमूर्द्धी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गल-

भेषजाञ्च ॥ ३० ॥

संज्ञाछन्दसोरित्येव । केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां छन्दसि
विषये स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मामकी ।
मामिकेति भाषायाम् । मित्रावरुणयोर्भागधेयी । भागधेयेति भाषायाम् ।
पापी त्वयम् । पापेति भाषायाम् । उताऽपरीथ्यो मघवा विजिग्ये । अपरेति
भाषायाम् । समानी प्रवाणी । समानेति भाषायाम् * ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

जस्विषयादन्यत्र संज्ञायां छन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति ।
या रात्री सृष्टा । रात्रीभिः । अजसाविति किम् । यास्ता रात्रयः ॥ अजसा-
दिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिं सहोषित्वा । कथं तिमिरपटलैरवगुण्ठिताश्च
रात्रयः, ङीपयं बह्वादिलक्षणस्तत्र हि पठ्यते छदिकारादक्तिनः, सर्वतोक्तिचर्या-
दित्येकद्विति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते नुगागमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्भवति ङीप्
च प्रत्ययः, स तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्ति-
र्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्वसंयोगे, इह न भवति । अन्तरस्यां शालायां
विद्यते । पतिमती पृथिवी । अन्तर्वदिति मतुन्निपात्यते, वत्त्वं सिद्धम् । पतिव-
दिति वत्त्वं निपात्यते, मतुप्सिद्धः । अन्तर्वन्त्री गर्भिणी । पतिवन्त्री जीवत्पतिः ॥

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्बवत्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च वा छन्दसि तु नुग्विधिः ॥

* आर्यकृती, आर्यकृतेति भाषायाम् । सुमङ्गली, सुमङ्गलेति भाषायाम् । भेषजी,
भेषजेति भाषायाम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सान्तर्वन्ती देवानुपैत् । सान्तर्वती देवानुपैत् । पतिवन्ती तरुणवत्सा ।
पतिवती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते । डीप् प्रत्ययस्तु नकारा-
न्तत्वादेव सिद्धः । यज्ञसंयोगे, यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । तत्साधनत्वात्फल-
यहीवृत्वाद्वा यजमानस्य पत्नी । पत्नि वाचं यच्छ । यकसंयोगइति किम् ।
यामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृषलस्य पत्नी । उपमानाद्बुविष्यति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वर्तते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपसर्ज-
नस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति, डीप् तु लभ्यतएव । वृद्धपतिः ।
वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसंयोगत्वात् । सपू-
र्वस्येति किम् । पतिरियं ब्राह्मणी यामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, डीप् तु लभ्यतएव । पूर्वण
विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी ।
एकपत्नी । समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं वचनम् । समान ।
एक । वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र । दासाच्छन्दसि ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति डीप् प्रत्ययः । पूतक्रतोः
स्त्री पूतक्रतायी । त्रय । एते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः । यया हि पूताः
क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां डीप् च प्रत्ययः ।
वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अन्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु
स्थानिवद्भावादेव सिद्धम् । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । अगनायी । कुसि-
तायी । कुसीदायी । पुंयोगइत्येव । वृषाकपिः स्त्री ॥

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

ए उदात्त इति वर्तते । मनुशब्दात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति औका-
रश्चान्तादेश ऐकारश्चोदात्तः । वायहणेन द्वावपि विकल्प्येते । तेन त्रैरूप्यं
भवति । मनोः स्त्री मनायी । मनावी । मनुः । मनुशब्द आद्युदात्तः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३६ ॥

वेति वर्त्तते । वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्तकारोपधाद्वा डीष् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता । एनी । श्येता । श्येनी । हरिता । हरिणी । सर्वे एते आद्युदात्ताः । वर्णानां तण्तिनितान्तानामिति वचनात् । वर्णादिति किम् । प्रहृता । प्रहृता । गतिस्वरेणाद्युदात्तः । अनुदात्तादिति किम् । श्वेता । घृतादित्वादन्तोदात्तः । तोपधादिति किम् । अन्यतो डीष् वक्ष्यति । अत इत्येष, शितिर्ब्राह्मणी ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पिशङ्गी ॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ * ॥ असिता । पलिता ॥ छन्दसि क्रमित्येके ॥ * ॥ असिकी । पलिकी ॥ भाषायामपीष्यते ॥ गतो गणस्तूर्णमसिक्किकानाम् ॥

अन्यतो डीष् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तं, वर्णादनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेक्षमन्यत्वम् । वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । सारङ्गी । कल्पाषी । शञ्जली । वर्णादित्येव । खट्वा । अनुदात्तादित्येव । कृष्णा । कपिला ॥

षिद्धैरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

डीषनुवर्त्तते । षिद्धाः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां डीष् प्रत्ययो भवति । शिल्पिनि ध्वन् । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । गौरादिभ्यः । गौरी । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शङ्ग । हय । गवय । मुकय । चष्य । पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । पटर । उकण । आमलक । कुवल । बदार । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुपम । सलन्द । गडुज । आनन्द । सृपाट । सृगेठ । आठक । शष्कुल । सूर्म । सुब । सूर्य । पूष । मूष । घातक । सकलूक । सल्लक । मालक । मालत । साल्वक । वेतस । अतस । पृस । मह । मठ । छेद । श्वन् । तवन् । अनडुही । अनड्वाही । एषण, करणे । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेघ । गौतम । आप । स्थूण । भैरि । भौलिकि । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । आलिङ्गि । आपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । एत । अधिकार । आयहायणी । प्रत्यवरोहिणी । सेवन । सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । विटक । कुट्ट । गूर्द । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन । बृहत् । महत् । सौधर्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्कल ।

गुष्कल । कटाक्षोणिवचने * । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी ।
 कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्रोष्टी । मातामह । पितामह । मा-
 तामहपितामहयोर्मातरि पिच्चेति चित्त्वादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम् । अनि-
 त्यः चित्तलक्षणो ङीप्ति, तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति ॥

ज्ञानपदकुण्डलोणस्थलभाजनागकालनीलकुशका-
 मुककबरादृत्यमन्त्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौ-
 ल्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुने-
 च्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

ज्ञानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्थेषु
 यथासंख्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । ज्ञानपदी भवति वृत्तिश्चेत् । ज्ञानपदी अन्या,
 स्वरे विशेषः । उत्सादिपाठादजि कृते ङीपाद्गुदात्तत्वं भवति । कुण्डी भवति,
 अमन्नं चेत् । कुण्डान्या । गोणी भवत्यावपनं चेत् । गोणान्या । स्थली भवति
 अकृत्रिमा चेत् । स्थलान्या । भाजी भवति आणा चेत्, पक्षेत्यर्थः । भाजा
 ऽन्या । नागी भवति स्थौल्यं चेत् । नागा ऽन्या । नागशब्दो गुणवचनः स्थौल्ये
 ङीष्मुत्पादयति, अन्यत्र गुणएव टापम् । जातिवचनात् जातिलक्षणो ङाषेव
 भवति । नागी । काली भवति वर्णश्चेत् । काला ऽन्या । नीली भवति अना-
 च्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादनदृश्यते, किं तर्हि नीला-
 दोषधौ, प्राणिनि च । नीली ओषधिः । नीली गौः । नीली वडवा ॥ संज्ञा-
 यां वा ॥ नीली । नीला । कुशी भवत्ययोविकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी
 भवति मैथुनेच्छा चेत् । कामुकान्या । मैथुनेच्छावती भण्यते, नेच्छामानम् ।
 कबरी भवति केशवेशश्चेत् । कबरान्या ॥

शोणात्प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । शोणी,
 शोणा वडवा ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां
 वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पटुः । पट्वी । मृदुः । मृद्वी । उत इति किम् । शुचि-
 रियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् । आखुः ॥ वसुशब्दानुगुणवचनाद् ङीष्-

* पिङ्गल । भट्ट । दहन । कन्द । काकण ।
 यंते शब्दा अत्र गण्ये पुस्तकान्तरे ङिकाः ॥

द्युदात्तार्थम् ॥ * ॥ वस्वी ॥ खससंयोगोपधात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ खरुरियं
ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

सत्त्वे निविशतेपैति पृथग जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सो ऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति ।
बहुः । बह्वी । बहु । पटुति । अङ्गति । अञ्चति । अंहति । वहति ।
शक्ति । शक्ति, शस्त्रे । शारि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि ॥
इतः प्राण्यङ्गात् ॥ कृदिकारादक्तिनः ॥ सर्व्वतोक्तिचर्यादित्येके ॥ चण्ड । अराल ।
कमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्कुट । भरुज । ध्वज ॥ चन्द्रभागावद्याम् ॥
कल्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दे गुणवचन एव तस्येह पाठ उत्तरार्थः ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु
हित्वा प्रपिबन् । बह्वी नाम ओषधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

छन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । विभ्वी च ।
प्रभ्वी च । सुभ्वी च * । इह कस्माच्च भवति स्वयंभूः । उत इति तपरकरण-
मनु वर्त्तते । इस्वादेवेयं पञ्चमी । भुव इति सौत्रो निर्द्देशः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योगः पुंयोगः । पुंयोगाद्वेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्त्तते पुंस
आख्याभूतं तस्माद् ङीष् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी महामात्री ।
प्रष्ठी । प्रचरी । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संभवात् पुंशब्दा एते, तद्योगात्स्त्रियां
वर्त्तन्ते । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आख्याग्रहणं किम् । परि-
सृष्टा । प्रजाता । पुंयोगादेति शब्दाः स्त्रियां वर्त्तन्ते, न तु पुमांसमाचक्षते ॥ गोपा-
लिकादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥ गोपालकस्य स्त्री गोपालिका ॥ सूर्यादेवतायां चाब्ज-
क्तव्यः ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् । सूरी ॥

इन्द्रवरुणभवशर्व्वरुद्रमृडहिमारण्यवयवनामातुला-

चार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, आनुक्चा-

गमः । येषामत्र पुंयोगएवेव्यते तेषामानुगागममात्रं विधीयते । प्रत्ययस्तु पूर्व-
 यौव सिद्धः । अन्येषां तूभयं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी ।
 शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी ॥ हिमारेण्ययोर्महत्त्वे ॥ * ॥ महद्भिर्मं हिमानी ।
 महदरेण्यमरेणानी ॥ यवाद्गोषे ॥ * ॥ दुष्टे यवो यवानी ॥ यवनान्निष्याम् ॥ * ॥
 यवनानी लिपिः ॥ * ॥ उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ * ॥ उपाध्यायी । उपाध्या-
 यानी । मातुली । मातुलानी ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ आचार्यानी ।
 आचार्या ॥ आर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ * ॥ आर्याणी । आर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया ।
 विना पुंयोगेन स्वार्थेणवायं विधिः । पुंयोगे तु ङीषैव भवितव्यम् । आर्यो ।
 क्षत्रियो ॥ मुद्रलाच्छन्दसि लिच्च ॥ * ॥ रथोरभून्मुद्रलानी गविष्टौ ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्तात्प्राति-
 पदिकात्करणपूर्वात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्रीती ।
 वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् । सुक्रीता । दुष्क्रीता । इह कस्माच्च भवति ।

सा हि तस्य धनक्राता प्राणेभ्योपि गरीयसी ।

इति । ङीबन्तेन समासः । अत इति चानुवर्तते । गति कारकोपपदानां
 कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्तेरिति । बहुलं तदुच्यते, कर्तृकरणे कृता
 बहुलमिति ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् क्तान्तादल्पाख्यायां ङीष्
 प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अधविलिप्तीद्यौः । सूपवि-
 लिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थः । अल्पाख्यायामिति किम् । चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मणी ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्तादित्येव । बहुव्रीहिर्यन्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ।
 स्वाङ्गपूर्वपदो बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पं वक्ष्यति । शङ्ख-
 भित्री । ऊरुभित्री । गलकोत्कृती । केशलूनी । बहुव्रीहेरिति किम् । पादप-
 तिता ॥ अन्तोदात्तज्जातप्रतिषेधः ॥ * ॥ दन्तजाता । स्तनजाता ॥ पाणिशृङ्गी-
 त्यादीनामर्थविशेषे ॥ * ॥ पाणिशृङ्गीती भार्या । यस्यास्तु कथं चित्पाणिशृङ्ग्यते
 पाणिशृङ्गीता सा भवति ॥ अबहुनञ् सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 बहुकृता । नञ् । अकृता । सु । सुकृता । काल । मासजाता । संवत्सरजाता ।
 सुखादिः । सुखजाता । दुःखजाता । जातिकालसुखादिभ्योनाच्चादनादित्येव-
 मादिना बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात् कान्तादित्यनुवर्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् कान्ता-
द्वहुव्रीहेः स्त्रियां वा ङीप् प्रत्ययो भवति । पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते ।
शार्ङ्गजग्धी । शार्ङ्गजग्धा । पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती । सुरा-
पीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् । शङ्खभिची । ऊरुभिची । अन्तोदात्तादि-
त्येव । वस्त्रच्छन्ना वसनच्छन्ना ॥ बहुल संज्ञाकन्दसोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
प्रवृद्धविलूनी । प्रवृद्धविलूना । प्रवृद्धा चासौ विलूना चेति नायं बहुव्रीहिः ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

बहुव्रीहेः कान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । वायहणमनुवर्तते ।
स्वाङ्गं यदुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीप् प्रत्ययो भ-
वति । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी, अतिकेशा, माला ।
स्वाङ्गादिति किम् । बहुयवा । उपसर्जनादिति किम् । अशिखा । असंयोगोप-
धादिति किम् । सुगुल्फा । सुपार्श्वी ॥ अङ्गात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
मृदङ्गी । मृदङ्गा । सुगात्री । सुगात्रा । स्निग्धकण्ठी । स्निग्धकण्ठा ॥

अद्वयं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्थं तच्च दृष्टं चेतने चेतनथायुतम् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाश्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येव । बहुजलक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे
प्राप्ते वचनम् । सहनञ्विद्यमानलक्षणास्तु प्रतिषेधो भवत्येव । नासिकादन्ता-
त्प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीप् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका ।
तिलोदरी । तिलोदरा । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी । दीर्घजङ्घा । सम-
दन्ती । समदन्ता । चारुकर्णी । चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्णशृङ्गा ॥ पुच्छा-
च्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा ॥ कबरमणिविषशरेभ्यो
नित्यम् ॥ * ॥ कबरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥ उपमाना-
त्यन्ताच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥ उलूकपक्षी सेना । उलूकपुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिवह्वचः ॥ ५६ ॥

स्वाङ्गादिति ङीप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । क्रोडादन्ताद् बहुजन्ताच्च प्राति-
पदिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा । कल्याणखुरा । कल्या-
णोखा * । कल्याणबाला । कल्याणशफा । कल्याणगुदा । कल्याणघोषा ।

* कल्याणोखेति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

कल्याणनखा । * कल्याणमुख । क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा । सुगला ।
बहुचः खल्वपि । पृथुजघना । महाललाटा ॥

सहनञ्जविद्यमानपूर्वाञ्च ॥ ५७ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति नासिकोदरौष्ठजङ्घेति च प्राप्तो ङीष्प्रतिषिद्ध-
ते । सह नञ् विद्यमान इत्येवंपूर्वात्मातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति ।
सकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नखमुखान्तात्मातिपदिकात्संज्ञायां स्त्रियां विषये ङीष् प्रत्ययो न
भवति । शूर्पणखा । वज्रणखा । गौरमुखा । कालमुखा । संज्ञायामिति किम् ।
ताम्रनखी कन्या । चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी चच्छन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजिह्वी इति छन्दसि विषये निपात्यते । संयोगोपधत्वादप्राप्तो
ङीष् विधीयते । दीर्घजिह्वी वै देवानां हव्यमलेट् । चकारः संज्ञानुकर्षणार्थः ।
दीर्घजिह्वीति निपातनं नित्यार्थम् ॥

दिक्पूर्वपदान् ङीप् ॥ ६० ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वोपपेक्ष्यते । यत्र
ङीष् विहितस्तत्र तदपवादः । दिक्पूर्वपदात्मातिपदिकाद् ङीप् प्रत्ययो
भवति । स्वरे विशेषः । प्राङ्मुखी । प्राङ्मुखा । प्राङ्गसिकी । प्राङ्गसिका ।
इह न भवति । प्राग्गुल्फा, प्राक्क्रोडा, प्राग्जघनेति ॥

वाहः ॥ ६१ ॥

ङीषेव स्वर्यते न ङीप् । वहेरयं खिवप्रत्ययान्तस्य निर्द्वैशः । सामर्थ्या-
त्तदन्तविज्ञानम् । वाहन्तात्मातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ।
दित्यौही । प्रष्टौही ॥

शख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

सखी अशिश्वी इत्येतौ शब्दौ ङीष्प्रतौ भाषायां निपात्येते । सखीयं
मे ब्राह्मणी । नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी । भाषायामिति किम् । सखा
सप्तपदी भव । अशिशुमिव मामयं शिशुरभिमन्यते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यत्मातिपदिकं न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयमयकारो-
पधं च तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ॥

* एकस्मिन्पुस्तके कल्याणगुल्फेत्यपि दृश्यते, तच्चिन्त्यम् । संयोगोपधत्वात् ।

॥ काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

२६८

आकृतियहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्याह्या गोचं च चरणैः सहः ॥

कुक्कुटी । सूकरी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । चारायणी । कठी ।
 वट्टी । जातेरिति किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयादिति किम् । मत्तिका । अय-
 कारोपधादिति किम् । क्षत्रिया ॥ योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुकयमत्स्यमनुष्या-
 यामप्रतिषेधः ॥ * ॥ हयी । गवयी । मुकयी । मत्सी । मनुषी ॥

पाककर्णपर्यापुष्पफलमूलवालोत्तरपदाञ्च ॥ ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो
 भवति । स्त्रीविषयत्वादेतेषां पूर्वेणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते । औदनपाकी ।
 शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खुपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । पुष्पफ-
 लमूलोत्तरपदात्तु यतो नेष्यते तदजादिषु पठ्यते । सत्पाक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः
 पुष्पात् । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । मूलाञ्च, इति ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो
 भवति । अवन्ती । कुन्ती । दाक्षी । प्लाक्षी । इत इति किम् । विट् । दरत् ।
 मनुष्यग्रहणं किम् । तित्तिरिः । जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातियहणं योपधादपि
 यथा स्यात् । औदमेयी ॥ इज उपसंख्यानमजात्यर्थम् ॥ * ॥ सौतङ्गमी ।
 मौनचिती । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थक इज् न जातिः ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिका-
 त्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कुरुः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । इकारो नोङ्-
 धात्वोरिति विशेषणार्थः । दीर्घाच्चारणं कपो बाधनार्थम् अयोपधादित्येतदजा-
 पेक्ष्यते । अध्वर्युर्ब्राह्मणा ॥ अप्राणिजातेश्वारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 अलाबूः । कर्कबन्धूः । अप्राणियहणं किम् । कृकवाकुः । अरज्ज्वादीनामिति
 किम् । रज्जुः । हनुः ॥

बाहुन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ।
 भद्रबाहूः । जालबाहूः । संज्ञायामिति किम् । वृत्तौ बाहू अस्याः वृत्तबाहूः ॥

पङ्कोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्कुशब्दात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्कूः ॥ श्वशुरस्योकाराकारलो-
 यश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वश्रूः ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६६ ॥

ऊरुत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ।
कदलीस्तम्भोरुः । नागनासोरुः । करभोरुः । औपम्यदिति किम् वृत्तोरुः स्त्री ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित शफ लक्षण वाम इत्येवमादेः प्रातिपदिकादूरुत्तरपदात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अनौपम्यार्थ आरम्भः । संहितोरुः । शफोरुः । लक्षणोरुः । वामोरुः ॥ संहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संहितोरुः । सहोरुः ॥

कद्रुकमण्डल्योश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ।
कद्रुश्च वै सुपर्णा च । मा स्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात् । छन्दसीति किम् ।
कद्रुः । कमण्डलुः ॥ गुगुलुमधुजतुपतयालूनमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गुगुलुः ।
मधूः । जतूः । पतयालूः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ।
अच्छन्दोर्थं वचनम् । कद्रूः । कमण्डलूः । संज्ञायामिति किम् । कद्रुः । कमण्डलुः ॥

शार्ङ्गरवाक्षजो डीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्यो ऽजन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां डीन् प्रत्ययो भवति । शारङ्गरेवी । कापटवी । अजन्तेभ्यः । बैदी । और्वी । जातिग्रहणं चात्रानुवर्त्तते । तेन जातिलक्षणेन डीषनेन बाध्यते, न पुंयोगलक्षणः । बैदस्य स्त्री बैदी । शार्ङ्गरव । कापटव । गौगुलव । ब्राह्मण । गौतम । एते ऽणन्ताः । कामण्डलेय । ब्राह्मणतेय । आनिचेय । आनिधेय । आशोकेय । एते ङणन्ताः । वात्स्यायन । मौञ्जायन । एतौ फणन्तौ जातिः । कैकसेयो ढेगन्तः । काव्यशैब्यौ यजन्तौ । एहि, पर्येहि । कृदिकारान्तौ । आश्मरथ्यो यजन्तः । औदपानः । उदपानशब्दः शुण्डिकाद्वयान्तः प्रयोजयति । अराल । चण्डाल । वतण्ड । जातिः ॥ भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायाम् ॥ घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम् ॥ नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ अत्र यथायोगं डीबादिषु प्राप्तेषु डीन्विधीयते ॥

यङ्श्चाप् ॥ ७४ ॥

यङन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । ज्यङः ष्यङश्च सामान्यग्रहणमेतत् । आम्बश्वा । सौवीर्या । कौसल्या । ष्यङ् । कारीषगन्ध्या । वाराह्या । बालाक्या ॥ षाच्च यजः ॥ * ॥ षात्परो यो यज् तदन्ताच्चाप् ।

॥ काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

२७१

वक्तव्यः । शार्कराद्या । पौतिमाष्या । गौकत्या । उत्तसूत्रे चकारोनुक्तसमुच्च-
यार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

आवट्याञ्च ॥ ७५ ॥

आवटशब्दो गर्गादिः । तस्माद्व्यञ्जि कृते ङीप्ति प्राप्ते वचनमेतत् । आव-
ट्याञ्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवट्या । प्राचां ष्फ एव, सर्वत्र यह-
णात् । आवट्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारो ऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानिर्त ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-
मस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । यूनस्तिः, युवतिः । बहुवचनमनुक्त-
तद्धितपरिग्रहार्थम् । पृथिव्या जाजौ । अयादिपश्चाद्भिजित्येवमादि लब्धं
भवति । तद्धितप्रदेशाः कृतद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दात्प्रातिपदिकास्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति । स च तद्धित-
संज्ञो भवति । ङीपो ऽपवादः । युवतिः ॥

अणिजोरनार्षयोगुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिजौ विहितावनार्षौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोगुरुपोत्तमयोः
स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । निर्द्विश्यमानस्यादेशो भवन्तीत्यणिजोरेव विज्ञायते,
न तु समुदायस्य । इकारः सामान्यग्रहणार्थः । षकारस्तद्विधातार्थः । यहश्चा-
बिति । उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्यमन्तरमाह । उत्तमस्य समीपमुपो-
त्तमं, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीषस्येव गन्धोस्य करीष-
गन्धिः । कुमुदगन्धिः । तस्यापत्यामित्यण् । तस्य ष्यङादेशः । कारीषगन्ध्या ।
कौमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम् । अत इज् । वाराहिः । तस्य ष्यङादेशः । वाराह्या ।
वालाक्या । अणिजोरिति किम् । अतभागस्यापत्यं, बिदादित्वादज् । आर्त्तभागी ।
गुरुपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिजौ । ठिङ्गण्यजिति ङीबेव भवति । अनार्ष-
योरिति किम् । वासिष्ठी । वैश्वामिनी । गुरुपोत्तमयोरिति किम् । औपगवी ।
कापटवी । गोत्रइति किम् । तत्र जाता आहिच्छत्री कान्यकुञ्जी ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

अणिजोरित्येव । गोत्रावयवा गोत्राभिमतताः कुलाख्याः पुणिक्रभुणिक-
मुखरप्रभृतयस्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । अगुरु-
पोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । मौखर्या । येषां त्वनन्तरापत्ये-
पीष्यते देवदत्त्या याज्ञदत्त्येति, ते क्रोड्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरुपोत्तमार्थे
आरम्भः । अनणित्थंश्च । क्रौड्या । लाड्या । क्रौडि । लाडि । व्याडि ।
आपिशलि । आपत्ति । चौपयत । चैटयत । शैकयत । बैल्वयत * । सौधा-
तकि ॥ सूत, युवत्याम् ॥ भोज, क्षत्रिये ॥ भौरिकि । भौलिकि । शाल्मलि ।
शालास्थलि । कापिष्ठलि । गौलक्ष्या ॥

दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्विभ्यो

ऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञि शौचिवृत्ति सात्यमुग्रि काण्ठेविद्वि इत्येतेषामन्यतरस्यां ष्यङ्
प्रत्ययो भवति । इजन्ता एते, गोत्रग्रहणं च नानुवर्त्तते । तेनोभयत्रविभाषेयम् ।
गोत्रे पूर्वेण ष्यङादेशः प्राप्तो विकल्प्यते, ऽगोत्रे त्वनन्तरे ऽपत्ये पक्षे विधीयते ।
तेन मुक्ते इतो मनुष्यजातेरिति ङीबेव भवति । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । शौचि-
वृत्त्या । शौचिवृत्ती । सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री । काण्ठेविद्व्या । काण्ठेविद्वी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

त्रयमप्यधिक्रियते समर्थानामिति च प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थ-
कप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः । प्राग्दिशो विभक्तिरिति यावत् । स्वार्थिकेषु
ह्यस्योपयोगो नास्ति विकल्पोपि तत्रानवस्थितः । के चित्प्रत्ययमेव भवन्ति ।
लक्षणवाक्यानि तस्यापत्यं, तेन रक्तं रागात्, तत्र भव, इत्येवमादीनि भवि-
ष्यन्ति । तेषु सामर्थ्यं सति प्रथमनिर्दिष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति
वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्धारणे षष्ठी । समर्थानां मध्ये प्रथमं प्रत्ययप्र-
कृतित्वेन निर्द्धार्यते । तस्येति सामान्यविशेषलक्षणार्थं तदीयं प्राथम्यं विशेषणं
विज्ञायते । उपगोरपत्यम्, औपगवः । समर्थानामिति किम् । कम्बल उपगो, र-
पत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् । षष्ठ्यन्तादथवा स्यात्प्रथमान्तात्मा भूत् ।
वेति किम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । यद्वेवं समासवृत्ति-
स्तद्वितवृत्त्या बाह्येन उपगवपत्यमिति । नैष दोषः । पूर्वसूत्रादन्यतरस्याग्रहणम-
नुवर्त्तते । तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यतोण् ॥ ८३ ॥

तेन दीव्यतीति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दो ऽवधित्वेन गृह्यते,
प्राग्दीव्यत्संशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽण्प्रत्ययस्तत्र भवतीति

* विकल्पयत । पा० २ ।

† गौकक्ष्य । पा० २ ।

॥ काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

२७३

वेदितव्यम् । अधिकारः परिभाषा विधिर्वेति त्रिव्यपि दर्शनेष्वपवादविषयं
परिहृत्याणं प्रवर्तते । वक्ष्यति । तस्यापत्त्यम् । औपगवः । कापटवः ॥

अश्वपत्त्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपत्त्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति ।
पत्युत्तरपदाद् एयं वक्ष्यति तस्यापवादः । अश्वपतम् । शातपतम् । अश्वपति ।
शतपति । धनपति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति ।
पशुपति । धर्मपति । सभापति । प्राणपति । क्षेत्रपति * ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च
प्रातिपदिकात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु एयः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः ।
आदित्यम् । पत्युत्तरपदात् । प्राजापत्यम् । सैनापत्यम् ॥ यमाच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ याम्यम् ॥ वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ वाच्यम् ।
मात्स्यम् । पैतृमन्यम् ॥ पृथिव्या जाजौ ॥ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवा-
द्यज्जौ ॥ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ बहिष्पृष्टिलोपश्च ॥ * ॥ बाह्यः ॥ ईकञ्च ॥ * ॥
बाहीकः ॥ ईकञ् छन्दसि ॥ * ॥ बाहीकः । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनमव्य-
यानां भमाच्चे टिलोपस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । आरातीयः ॥ स्थानोकारः ॥ * ॥
अश्वत्थामः ॥ लोम्बोपत्येषु बहुषु ॥ * ॥ उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति
किम् । औडुलोमिः । शारलोमिः ॥ सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥
गव्यम् । अजादिप्रत्ययप्रसङ्गदिति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् ।
गोमयम् ॥ ययादयोर्यविशेषलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ दित्तेरपत्यं,
दैत्यः । वनस्पतीनां समूहे । वानस्पत्यम् । कथं दैतेयः । दितिशब्दात्कृदिका-
रादक्तिः, सर्वतोक्तिवर्थादित्येकद्वितीयां कृत्वा स्त्रीभ्यो ठक् क्रियते ।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्या † ॥

उत्सादिभ्यो ऽज् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वञ् प्रत्ययो भवति ।
अणस्तदपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । उत्स । उदपान ।
विकर । विनोद । महानद । महानस । महाप्राण । तदण । तलुन ॥ वष्क-
याऽसे ॥ धेनु । पृथिवी । पङ्क्ति । जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद ।

* स्थानपति । यज्ञपति । धन्वपति । अधिपति । बन्धुपति । एते ऽत्र गणे पुस्तका-
न्तरे अधिकाः ।

† विधानसामर्थ्यादेव टिलोपाभाव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भरत । उशीनर । गीष्म । पीलु । कुल ॥ उदस्थान, देशे ॥ पृष, दंशे ॥
भल्लकीय । रथन्तर । मध्यन्दिन । बृहत् । महत् ॥ सत्त्वन्तु ॥ सदृशब्दो
मतुबन्त आगतनुङ्को गृह्यते सत्त्वन्तिवति । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान ।
उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण * । देव ॥ गीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
मा भूत् । ग्रीष्मी त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह वृत्तं गृह्यते न वेदः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सूत्रौ भवनात् ॥ ८७ ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव संबन्धः । प्राग्भव-
नसंशब्दनादयोऽस्तेषु स्त्रीशब्दात्पुंशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्सूत्रौ प्रत्ययौ भवतः ।
स्त्रीषु भवं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीणां समूहः, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीभ्य
आगतं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीभ्यो हितं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रियाः पुंवदिति
ज्ञापकाद्वृत्त्यर्थे न भवति । योगापेक्षं च ज्ञापकमिति स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते, न भवनादिति, द्विगोरिति षष्ठी । द्विगोर्यः
संबन्धी निमित्तत्वेन तद्वितः प्राग्दीव्यतीयो ऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य
लुग्भवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदाव-
धीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्यइति किम् । द्वैदेवदत्तिः । त्रैदेवदत्तिः ।
प्राग्दीव्यत इत्येव । द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति,
पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथ वा द्विगोरेवायं लुग्विधीयते, द्विगोरिति
स्थानषष्ठी । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा । सत्यमेतत् । उपचारेण लक्षणया
द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुग्भवति । द्विगुनिमित्तकोपि तर्हि
गुणकल्पनया कस्माच्च द्विगुरुच्यते पाञ्चकपालमिति, न तस्य द्विगुत्वं निमि-
त्तम् । इतरस्तु द्विगुनिमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथं पञ्चकपाल्यां
संस्कृतः पञ्चकपाल इति, नैवात्र तद्वित उत्पद्यते । वाक्यमेव भवति । त्रैशब्दं
हि साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति
तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ।
अथेह कस्माच्च भवति । पञ्चभ्यो गर्गभ्य आगतं, पञ्चगर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमय-
मिति । वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रे ऽलुगचि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययानां
लुगुक्तस्तेषामजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्धते । गर्गाणां छात्रा

गार्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । गोत्रइति किम् । कौब-
लम् । बादरम् । अचीति किम् । गर्गेभ्य आगतम् । गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् ।
प्राग्दीव्यत इत्येव । गर्गेभ्यो हितम् । गर्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहु-
वचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् । बिदानामपत्यं युवा युवानौ । बैदः । बैदौ ।
बैदशब्दादत इजि कृते तस्य च इजः एयत्त्रियार्षजित इति लुकि रूपम् ।
एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि बैदस्य बैदयोर्वा ऽपत्यं
बहवो माणवका, बिदाः । नक्षत्राञ् बहुपूत्यचः ॥

यूनि लुक् ॥ ९० ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते । अचीति च । प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये
विवक्षिते बुद्धिस्ये ऽनुत्पन्नश्च युवप्रत्ययस्य लुगभवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो
यतः प्राप्नोति स ततो भवति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं
युवा, फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ, फाण्टाहृतः, तस्य छात्रा इति विवक्षि-
तेर्थे बुद्धिस्ये युवप्रत्ययस्य लुगभवति, तस्मिन्निवृत्ते इजन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नं
तस्मादिजश्चेत्यण् भवति । फाण्टाहृताः । भागवित्तस्यापत्यं, भागवित्तिः ।
तस्यापत्यं युवा । वृद्धाट्क्लौवीरेषु बहुलमिति ठक् । भागवित्तिकः । तस्य
छात्राः, पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते इजश्चेत्यण्, भागवित्ताः । तिकस्यापत्यं,
तिकादिभ्यः फिज् । तैकायनिः । तस्यापत्यं युवा । फेश्च चेति छः, तैकायनीय
स्तस्य छात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते वृद्धाच्छः, तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं
कापिञ्जलादिस्तस्यापत्यं युवा । कुर्वादिभ्यो एयः । कापिञ्जलाद्यः । तस्य छात्रा,
एये निवृत्ते इजश्चेत्यण् । कापिञ्जलादाः । ल्लुचुकस्यापत्यं, प्राचामवृद्धात्फिन्बहु-
लमिति ल्लुचुकायनि, स्तस्यापत्यं युवा, प्राग्दीव्यतो ऽण्, ल्लौचुकायन, स्तस्य
छात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्, ल्लौचुकायनाः । अचीत्येव, फाण्टाहृतरूप्यम् ।
फाण्टाहृतमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । भागवित्तिकाय हितं, भागवित्तीयम् ॥

फक्फिजोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिजोर्युव-
प्रत्यययोः प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते ऽन्यतरस्यां लुगभवति । गर्गा-
दिभ्यो यजि कृते यजिजोश्चेति फक्, गार्गीयणः । तस्य छात्राः, गार्गीयाः ।
गार्गीयणीयाः । वात्सीयाः । वात्स्यायनीयाः । फिजः खत्वपि, यस्कस्यापत्यं,
शिवादिभ्यो ऽण् । यास्क, स्तस्यापत्यं युवा । अणो द्वच इति फिज् । यास्का-
यनि, स्तस्य छात्राः । यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्थनिर्द्देशाय, पूर्वैरुक्तैश्च प्रत्ययैरभिसंबद्ध्यते । तस्येति षष्ठीसमर्थादप-

त्यमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, प्रकृत्यर्थविशिष्टाश्रयार्था उपत्य-
मात्रश्चेह दृश्यते । लिङ्गवचनादिकमन्यत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरपत्यसौपग-
वः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंलुः ॥

तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः ॥

एको गोत्रे ॥ ६३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं प्रत्ययोत्य-
त्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते । गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वे उपत्येन युज्यन्ते ।
अपतनादपत्यं, योपि व्यवहितेन जनितः सोपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्ग-
स्यापत्यं, गार्गिः । गार्गेरपत्यं, गार्ग्यः । तत्पुत्रोपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहित-
जनितेपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यजेव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते । अथ वा
गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृतिर्नि-
यम्यते । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न पर-
मप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यस्यापत्यं युवा, गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । दाक्षा-
यणः । प्लाक्षायणः । औपगविः । नाडायनिः । अस्त्रियामिति किम् । दाक्षी ।
प्लाक्षी । किं पुनरत्र प्रतिषिध्यते । यदि नियमः, स्त्रियामनियमः प्राप्नोति । अथ
युवप्रत्ययः, स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञायाः युवसंज्ञया
बाधितत्वात् । तस्मादगोत्रविभागः कर्तव्यः । गोत्रादूनि प्रत्ययो भवति । ततो
ऽस्त्रियाम् । यूनि यदुक्तं तत्स्त्रियां न भवति । युवसंज्ञैव प्रतिषिध्यते, तेन स्त्री
गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ॥

अत इज् ॥ ६५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात्प्रातिपदिकादिज् प्रत्ययो भवति । अलो-
पवादः । दक्षस्यापत्यं, दाक्षिः । तपरकणं किम् । शुभंयाः । कीलालपाः ।
इत्यतो मा भूत् । कथं प्रदीयतां दाशरथाय पैथिली । शेषविवक्षया भविष्यति ॥

बाहुदिभ्यश्च ॥ ६६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये इज् प्रत्ययो भवति । बाह्विः ।
औपबाह्विः । अनकारार्थ आरम्भः । क्व चिद्बाधकबाधनार्थः । बाहु । उपबाहु ।
विवाकु । शिवाकु । वटाकु । उपबिन्दु । वृक । चूडाला । मूषिका । बलाका ।

भगला । कृगला । ध्रुवका । ध्रुवका । सुमित्रा । दुर्मित्रा । पुष्करसत् । अनुहरत् ।
 द्विशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् ॥
 अमृतौजसः सलोपश्च ॥ उदञ्चु । शिरस् । शराविन् । क्षेमवृद्धिन् । शृङ्खल-
 तोदिन् । खरनादिन् । नगरमर्दिन् । प्रकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त । कृष्ण ।
 सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब । गद । प्रद्युम्न । राम ॥ उदङ्कः संज्ञायाम् ॥
 संभूयोम्भसोः सलोपश्च * ॥ बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके त-
 तोन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ * ॥ बाहुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यं, बाहवः ॥ संबन्धि-
 शब्दानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ संज्ञा । श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिः † । चका-
 रोनुक्तसमुच्चयार्थः, आह्वतिगणतामस्य बोधयति । जाम्बिः । ऐन्द्रशर्मिः । आज-
 धेनविः । आजबन्धविः । औडुलोमिः ॥

सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥

सुधातृशब्दादपत्ये इज् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च तस्याकृडादेशो
 भवति । सुधातुरपत्यं, सौधातकिः ॥ व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति
 वक्तव्यम् ॥ * ॥ वैयासकिः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसंज्ञके ऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ् प्रत्ययो
 भवति । इजो ऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः, व्रातचफजोरस्त्रियामिति ।
 जकारो वृद्धार्थः । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राधायन्यः ।
 ब्राधायन्यौ । ब्राधायनाः । गोत्रइति किम् । कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । एक-
 वचनद्विवचनयोः सतिशिष्टत्वाद् जित्स्वरैरेव भवितव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जा-
 यना इति, परमपि जित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेत्येते । गोत्राधिकारश्च शिवा-
 दिभ्योणिति यावत् । कुञ्ज । ब्रध्न । शङ्ख । भस्मन् । गण । लोमन् । शठ ।
 शाक । शाकट । शुण्डा । शुभ । विपाश । स्कन्द । स्तम्भ ‡ ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नाडा-
 यनः । चारायणः । गोत्रदत्येव । नाडिः । शलङ्कु शलङ्कं चेत्यत्र पठ्यते । शाल-
 ङ्कायनः । पैलादिषु च शालङ्किशब्दः पठ्यते । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः ।
 तत्कथं गोत्रविशेषे कौशिके फकं स्मरन्ति । इजेवान्यत्र । शालङ्किरिति । अथ

* निवाकु । अवाकु । बिन्दु । चूडा । वकला । भद्रशर्मन् । सुशर्मन् । सुधावन् । माष ।
 यते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† राजश्वशुरादिति यत्र भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ शुम्भा । शिव शुम्भा । यते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

वा पैलादिपाठ एव ज्ञापक इजोभावस्य । नड । चर । बक्र । मुञ्ज । इतिक ।
 इतिश । उपक । लमक ॥ शलङ्कु शलङ्कुं च ॥ सप्तल । वाजप्य । तिक । अग्नि-
 शर्मन् वृषगणे । प्राण । नर । सायक । दास । मित्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल ।
 किङ्कर । किङ्कल । कातर । कातल । काश्य । काश्यप । काव्य । अज । अमु-
 ष्य ॥ कृष्णारणौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः ॥ अमित्र । लिगु । चित्र । कुमार । क्रोष्टु-
 क्रोष्टञ्च । लोह । दुर्ग । स्तम्भ । शिंशपा । अय । वृण । शकट । सुमनस् ।
 सुमत । मिमत । ऋक् । जत् । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल ।
 चर्मसिन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । बदर । अश्वक । खरप । कामु-
 क । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड * ॥

हरितादिभ्योजः ॥ १०० ॥

हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्यो ऽजन्तेभ्योपत्ये फञ् प्रत्ययो
 भवति । इजोपवादः । हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैदासायनः । ननु च गोत्र-
 इति वर्तते । न च गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवत्येको गोत्रइति वचनात् । सत्य-
 मेतत् । इह तु गोत्राधिकारेपि सामर्थ्यादूनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकार-
 सूत्तरार्थः ॥

यजिजोश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । गार्ग्या-
 यणः । वात्स्यायनः । इजन्तात् । दाक्षायणः । पूतायणः । द्वीपादनुसमुद्रं
 यज् । सुतङ्गमादिभ्य इजित्यतो न भवति । गोत्रग्रहणेन यजिजौ विशेष्येते ।
 तदन्तात्तु यून्येवायं प्रत्ययः । गोत्रादूनि प्रत्ययो भवति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्सायायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्रइत्येव । शरद्वत् शुनक^० दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो
 भवति यथासंख्यं भृगुवत्सायायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु । शरद्वतायनो भवति
 भार्गवश्चेत् । शरद्वतो ऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत् । शौनको
 ऽन्यः । दार्भायणो भवति आयायणश्चेत् । दार्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकशब्दौ
 बिदादी । ताभ्यामजो ऽपवादः फक् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्रइत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये ऽन्यतरस्यां फक्
 प्रत्ययो भवति । इजोपवादः । द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः ।

* एक । वानव्य । शवक । नाव्य । अन्वजत् । अन्तजन । इत्यरा । अंशक । अश्वला ।
 अध्वरादण्डय । एते शब्दा अत्र पुस्तकान्तरे अधिकाः ।

जैवन्तायनः । जैवन्तिः । कथमनन्तरो ऽश्वत्थामा द्रोणायन इत्युच्यते । नैवात्र महाभारतद्रोणो दृश्यते । किं तर्ह्यनादिः । तत् इदं गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीं श्रुतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

अनृष्यानन्तर्यं विदादिभ्यो ऽञ् ॥ १०४ ॥

गोत्रइत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्ये ऽऽप्रत्ययो भवति । बैदः । और्वः । ये पुनरत्रानृषिशब्दाः पुत्रादयस्तेभ्यो ऽनन्तरापत्येष्व भवति । पौत्रः । दौहित्रः । अनृष्यानन्तर्यइत्यस्यायमर्थः, अनृषिभ्यो ऽनन्तरे भवतीति । यदयमर्थं ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः स्यात् तत्रेदं न सिद्ध्यति । इन्द्रभूः सप्तमः काश्यपानाम् । अनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यति । गोत्रइत्येव । बैदिः । ननु च ऋष्यणा भवितव्यम् । बाह्वादि-राकृतिगण, स्तेनेजैव भवति । बिद । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालप । किदर्भ । विश्वानर । ऋष्टिषेण । ऋतभाग । हर्यश्व । प्रियक । आपस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिशु । विन्दु । भाजन । अश्वावतान । श्यामाक । श्यमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास । वद्भ्यस्क । अर्कलूष । वध्योष । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । रथन्तर । रथीतर । गविष्ठिर । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्दृ ॥ परस्त्री परशुं च * ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्रइत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । मनुशब्दोत्र पठ्यते । तत्र कथं मानवी प्रजा । गोत्रइत्युच्यते, अपत्य-सामान्ये भविष्यति । कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति । गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु ऋष्यणैव भवितव्यं जामदग्न्यः, पाराशर इति । गर्ग । वत्स ॥ वाजाऽसे† ॥ संकृति । अज । व्याघ्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति । पुलस्ति । रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अवट । चमस । धनंजय । मनस । वृत्त । विश्वावसु । जनमान । लोहित । संशित । बभ्रु । मण्डु । मत्तु । अलिगु । शङ्खु । लिगु । गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु तन्तु । मनायी । भूत । कथक । कष । तण्ड । वतण्ड । कपि । कत । कुरुकत । अन दुह । कण्व । शकल । गोकत्त । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क । उभय । जात । विरोहित । वृषगण । रहूगण । शण्डिल । वण । कचुलुक । मुद्गल । मुसल । पराशर । जतूकर्ण । मन्त्रित । संहित ।

* किलात । संबक । शाबली । प्रयायक । अलस । एते ज्ञाधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† असमासे । असे इति किम् । सेवाजिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अश्मरथ । शर्कराक्ष । पूतिमाष । स्थूण । अररक । पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द ।
 उलूक । तितित्त । भिण्ज् । भडित । भण्डित । दल्भ । चिकित । देवहू ।
 इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलू । वृदग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उक्तथ । कुटीगु ॥

मधुबभ्रुवोर्बाह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद्बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यज् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं बाह्मणे
 कौशिके वाच्ये । माधव्यो भवति बाह्मणश्चेत् । माधव एवान्यः । बाभ्रव्यो
 भवति कौशिकश्चेत् । बाभ्रव एवान्यः । बभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, ततः
 सिद्धे यजि कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पाठोप्यन्तर्गणकार्यार्थः ।
 सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य इति । बाभ्रव्यायणी ॥

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिवोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसे ऽपत्यविशेषे गोत्रे यज् प्रत्ययो भवति ।
 काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसइति किम् । कापेयः । बौधिः । कपिशब्दो गर्गा-
 दिषु पठ्यते । तस्य नियमार्थं वचनम् । आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादि-
 कार्यार्थं गणे पाठः । काप्यायनी ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरसइत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसे ऽपत्यविशेषे गोत्रे यज् प्रत्ययो
 भवति । वातण्डः । आङ्गिरसइति किम् । वातण्डः । किमर्थमिदं यावता
 गर्गादिष्वयं पठ्यते । शिवादिष्वप्ययं पठ्यते । तत्राङ्गिरसे शिवाद्यणोपवादाय
 पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तूभयत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययद्वयमपि भवति । वात-
 ण्डः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

आङ्गिरसइत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यज्प्रत्ययस्य लुभ-
 वति लुकिकृते शार्ङ्गवादिपाठान्डीन् भवति । वतण्डी । आङ्गिरसइति किम् ।
 वातण्डायनी । शिवाद्यणि तु वातण्डी ॥

अश्वादिभ्यः फज् ॥ ११० ॥

आङ्गिरसइति निवृत्तम् । अश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फज् प्रत्ययो भवति ।
 आश्वायनः । आश्मायनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्यादूनि
 प्रत्ययो विज्ञायते । अश्व । अश्मन् । शङ्ख । बिद । पुट । रोहिण । खञ्जूर ।
 खर्जूल । पिञ्जूर । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहृत ।
 रामोद । चत्र । यीवा । काश । गोलाङ्ग । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद ।

॥ काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

२८१

चक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम । धूम । वाग्मिन् । विश्वानर ।
कुट । वेश । आत्रेय । नत्त । तड । नड । यीष्म । अर्ह । विशम्भ । विशाला ।
गिरि । चपल । चुनम । दासक । वैत्य । धर्म । आनडुह । पुंसिजात ।
अर्जुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । दान्त । प्राच्य । कित । काण । चुम्प ।
अविष्टा । वीक्ष्य । पविन्दा ॥ आत्रेयभारद्वाजे ॥ कुत्स । आतव । कितव ।
शिव । खदिर ॥ भरद्वाज आत्रेये * ॥

भर्गात्त्रैगर्ते ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगर्ते गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति । भार्गायणो
भवति त्रैगर्तश्चेत् । भार्गिरन्यः ॥

शिवादिभ्याम् ॥ ११२ ॥

गोत्रइति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवा-
दिभ्यो ऽपत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमिजादीनामपवादः । शैवः ।
प्रौष्ठः । तत्तन् शब्दे ऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुदीचामिजं बाधितुम् । एतत्प्रत्य-
यस्य तु बाधो नेष्यते । ताक्ष्यः । ताक्ष्यः । गङ्गाशब्दः पठ्यते तिकादिफिजा
शुभादिठका च समावेशार्थम् । तेन त्रैलोक्यं भवति । गाङ्गः । गाङ्गायनिः । गाङ्गेयः ।
विपाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन चफजा समावेशार्थम् । वैपाशः । वैपाशा-
यन्यः । शिव । प्रौष्ठ । प्रौष्ठिक । चण्ड । जम्भ । मुनि । सन्धि । भूरि । कुठार ।
अनभिज्ञान । ककुत्स्थ । ककोड । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्ट । हेहय ।
खञ्जार । खञ्जाल । सुरोहिका । पर्ण । कर्हूष । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण ।
वीरहृद । जलहृद । परिषिक । जटिलिक । गोफिलिक । बधिरिका । मञ्जीरक ।
वृष्णिक । रेख । आलेखन । विश्रवण । खण । वर्त्तनाक्ष । पिटक । पिटाक ।
तृक्षाक । नभाक । ऊर्णनाभ । जरत्कार । उत्तिपा । रोहितिक । आर्यश्वेत ।
सुपिष्ट । खञ्जूरकर्ण । मसूरकर्ण । तूणकर्ण । मयूरकर्ण । खडरक । तत्तन् ।
च्छिष्टिरेण । गङ्गा । विपाशा । यस्क । लक्ष्य । द्रुघ । अयःसूण । भलन्दन ।
विरूपाक्ष । भूमि । इला । सपत्नी ॥ द्वयो नद्याः ॥ त्रिवेणी त्रिवणं च § ॥

* पथ । कन्यु । शुव । सृनु । कर्कटक । रुढ । तरुढ । तलुढ । प्रचुल । विलम्ब ।
विष्णुज । एते ऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† भागडेति पा० २ ।

‡ अनभिज्ञानेति पा० २ ।

§ त्रिवेणीरेवाप्रभतेस्तत्रामिकाणोपवादस्य द्वय इति ठको ऽपवाद इत्यधिकं पुस्त-
कान्तरे ।

॥ कर्हूष । ककोड । परल । रोवाक्ष । गोभिलिक । राजल । तडाक । वडाक । एते
शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः । नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्मस्तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्ययवमर्शः । अवृद्धानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति । ठको ऽपवादः । यमुनाया अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम्, ऐरावतः । वैतस्तः । नार्मदः । मानुषीभ्यः खत्वपि । शिञ्जिताया अपत्यं, शैञ्जितः । चिञ्जिताया अपत्यं, चैञ्जितः । अवृद्धाभ्यः किम् । चान्द्रभाग्याया अपत्यं, चान्द्रभागेयः । वासवदत्तेयः । नदीमानुषीभ्य इति किम् । सौपर्णेयः । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्य इति किम् । शोभनायाः, शौभनेयः ॥

अन्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

अण्यः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्यका वृष्णयः कुरव इति वंशाख्या । अण्यादिकुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवती, जो ऽपवादः । अण्यादिभ्यस्तु परत्वाद्गुगादिभिरेव भवितव्यम् । अण्यभ्यस्तावत् । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्यकेभ्यः । श्वाफल्कः । रान्धसः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामन्य-कादिवंशसमाश्रयणेनाख्यानं युज्यते । के चिदाहुः । कथमपि काकतालीयन्यायेन कुर्वादिवंशेष्वसंकरेणैव नकुलसहदेवादयः शब्दास्सुबहवः संकलितास्तानुपादाय पाणिनिना स्मृतिरूपनिबद्धेति । अथ वा ऽन्यकवृष्णिकुरुवंशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते नकुलसहदेवादयः, स्तत्रेदं प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्संपूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेशः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं, द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशार्थं वचनं, प्रत्ययः पुनरुत्सर्गेणैव सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशो ऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमातुर्यहणं न भवति । संख्यासंभद्रपूर्वाया इति किम् । सौमात्रः । शुभादिषु पाठात्तु वैमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति ठकोपवादः । तत्सचियोगेन कनी-नशब्द आदेशो भवति । कन्याया अपत्यं, कानीनः कर्णः । कानीनो व्यासः ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषेष्व-णप्रत्ययो भवति । वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत् । वैकर्णैरन्यः । शौङ्गो भवति

॥ काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

२८३

भारद्वाजश्चेत् । शौङ्गिरन्यः । क्वागलो भवत्यात्रेयश्चेत् । क्वागलिरन्यः । शुङ्गा-
शब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति ततो ठक् प्रत्युदाहरन्ति शौङ्गेय इति । द्वयमपि
चैतत्प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तत्रामिकाणो बाधके द्वच इति ठक् प्राप्ते ऽणप्रत्ययः पक्षे विधीयते ।
पीलाया अपत्ये वाणप्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं, पैलः । पैलेयः ॥

ढक्च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । चकारादण् च वा । तेन
त्रैरूप्यं भवति । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन टाबादिप्रत्ययान्ताः शब्दा वृहन्ते । स्त्रीभ्यो ऽपत्ये ठक्
प्रत्ययो भवति । सौपर्ण्यः । वैनतेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थग्रहणे इह
न भवति । इडबिडो ऽपत्यं, दरदो ऽपत्यम्, ऐर्डाबिडः, दारद, इति ॥ वड-
वाया वृषे वाच्ये ॥ * ॥ वाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्ततो ऽपकृष्य
विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति ॥ अण् क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः ॥ * ॥
क्रुञ्चाया अपत्यं, क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

द्वचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्वचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । तत्रामि-
काणोपवादः । दत्ताया अपत्यं, दात्तेयः । गौपेयः । द्वच इति किम् । यामुनः ॥

इतश्चानिजः ॥ १२२ ॥

स्त्रीग्रहणं निवृत्तम् । चकारो द्वच इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्ता-
त्प्रातिपदिकादनिजन्तादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैधेयः । इत
इति किम् । दाक्षिः । प्राक्षिः । अनिज इति किम् । दाक्षायणः । प्राक्षायणः ।
द्वच इत्येव । मरीचेरपत्यं, मारीचः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोग-
मिजादीनामपवादः । शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगण-
तामस्य बोधयति । गाङ्गेयः पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति । शुभ्र । विष्ट-
पुर । ब्रह्मकृत । शतद्वार । शतावर । शलाका । शालाचल । शलाकाभू ।
लेखाभू । विमावृ । विधवा । कृकसा । रोहिणी । हक्लिणी । दिश । शालूक ।
अजवस्ति । शकन्धि ॥ लवणश्यामयोर्वसिष्ठे ॥ गोधा । कृकलास । अणीव ।

२८४

॥ काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

प्रवाहण । भरत । भारम* । मृकण्डु । मघष्टु । मकष्टु । कर्पूर । इतर ।
 अन्यतर । आलीठ । सुदत्त । सुवत्तस् । सुनामन् । कद्रु । तुद । अकशाप ।
 कुमारिका । किशोरिका । कुवेणिका । जिह्माशिन । परिधि । वायुदत्त ।
 ककल । खट्वर । अम्बिका । अशोका । शुद्धपिङ्गला । खडोन्मत्ता । अनुदृष्टि ।
 जरतिन् । बलिर्वदिन् । विशज । बीज । श्वन् । अश्मन् । अश्व । अजिर† ॥

विकर्णकुपीतकात्काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुपीतकशब्दाच्च काश्यपे ऽपत्यविशेषे ठक् प्रत्ययो
 भवति । वैकर्णेयः । कौपीतकेयः । काश्यपइति किम् । वैकर्णिः । कौपीतकिः ॥

भ्रुवो वुक्च ॥ १२५ ॥

भ्रूशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वुगागमः । भ्रुवैयः ॥

कल्याणयादीनामिनङ् ॥ १२६ ॥

कल्याणी इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नि-
 योगेन च इनडादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं यद्वहणं, प्रत्ययस्य सिद्धत्वा-
 दन्येषामुभयार्थम् । काल्याणनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । हृद्वगसि-
 न्ध्वन्तइत्युभयपदवृद्धिः । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । अनुदृष्टि ।
 अनुदृष्टि । जरती । बलीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । परस्त्री ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति, कुलटा । पररूपं निपातनात् । कुलटाया अपत्ये ठक्
 प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वा इनडादेशो भवति । आदेशार्थं वचनं,
 प्रत्ययः पूर्वणैव सिद्धः । कौलटिनेयः । कौलटेयः । या तु कुलान्यटन्ती शीलं
 भिनत्ति, ततः बुद्राभ्यो वेति परत्वाद् द्वका भवितव्यम् । कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः ॥ चटकाच्चेति वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ चटकस्यापत्यं, चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये लुगवत्तत्र्यः ॥ * ॥ चट-
 काया अपत्यं स्त्री, चटका‡ ॥

गोधाया द्रक् ॥ १२९ ॥

* भारतेति पा० २ ।

† स्थूल । सकण्ड । मकथु । यमष्टु । कष्टु । सकण्ड । मकण्ड । गुद । रुद । कुशे-
 रिका । शकल । शबल । उय । यजिन । एते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‡ चटकेत्यस्यापे ज्ञादित्वाद्वाबित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

॥ काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

२८५

गोधाया अपत्ये कृक प्रत्ययो भवति । गौधेरः । शुभादिष्वयं पठ्यते ।
तेन गौधेयोपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति ।
गौधारः । आचार्यग्रहणं पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भविष्यति ।
आरग्वचनमनर्थकं, रक्ता सिद्धत्वात् । ज्ञापकं त्वयमन्येभ्यो ऽपि भवतीति ।
जाडारः । पाण्डारः ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

क्षुद्रानुवर्तते, न आरक् । क्षुद्रा अङ्गहीना धर्महीनाश्च । अर्थधर्मेण
तदभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । क्षुद्राभ्यो वापत्ये कृक् प्रत्ययो
भवति । ठकोपवादः । काणेरः । काण्यः । दासेरः । दासेयः ॥

पितृष्वसुश्छण् ॥ १३२ ॥

पितृष्वसुश्छादपत्ये छण्प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पैतृष्वसीयः ॥

ढकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ढकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः । कथं
पुनरिह ढक् प्रत्ययः । एतदेव ज्ञापकं ढको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति ।
छण्प्रत्ययो ढकि लोपश्च । मातृष्वसीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढज् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्यो ऽपत्ये ढज्प्रत्ययो भवति । अणादी-
नामपवादः । कामण्डलेयः । शौन्तिवाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये ढज्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः ।
गार्ष्ट्यः । हार्ष्ट्यः । गृष्टिशब्दे यश्चतुष्पाद्वचनस्ततः पूर्यैव सिद्धः, अचतुष्पा-
दर्थं वचनम् । गृष्टि । हृष्टि । हलि । बलि । विशि । कुद्रि । अजवस्ति ।
मिचयुः ॥

राजश्वशुरादयत् ॥ १३७ ॥

* शीलहीनाश्चेति पा० २ ।

† फलि । अलि । वृष्टि । एते ज्वाधिकाः पुस्तकान्तरे ।

२८६

॥ काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

राजन्श्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिजोरप-
वादः । राजन्यः । श्वशुर्यः ॥ राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ * ॥ राजन्यो-
भवति, चक्षियश्चेत । राजनोन्यः ॥

क्षत्राद्भुः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । चक्षियः । अयमपि जातिशब्द-
एव । क्षत्रिरन्यः ॥

कुलात्खः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्तात्प्रातिपदि-
कात्केवलाच्चापत्ये खः प्रत्ययो भवति । आद्यकुलीनः । औन्नियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुजौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदं, समाससंबन्धिनः
पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात्कुलशब्दादन्यतरस्यां यत्
ठक्ञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ताभ्यां मुक्ते खेपि भवति । कुल्यः । कौले-
यकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुचपूर्वादपि यथा स्यात् । बहुकुल्यः ।
बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादङ्खजौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पठे खः * । माहाकुलः । माहाकुलीनः ।
महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाद्भुक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः खश्च ।
दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्रूः ॥ १४३ ॥

स्वसृशब्दादपत्ये श्रूः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वसुरपत्यं, स्वसीयः ॥

भ्रातृव्यञ्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराच्छश्च । अणोपवादः ।
भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरे ऽका-
रमिवार्यं निपातयन्ति । सपत्नीव सपत्नः । भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति

* महाकुलशब्दादङ्खजौ प्रत्ययो भवतः । अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः खश्चेति पा० २ ।

समुदायेन चेदमित्रः सपत्र उच्यते । अपत्यार्थोत्र नास्त्येव । पाप्मना भ्रातृ-
व्येण । भ्रातृव्यः कण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्यो ऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ढगादीना-
मपवादः । रैवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती । अश्वपाली । मणिपाली ।
द्वारपाली । वृकवञ्चिन् । वृकयाह । कर्णयाह । दण्डयाह । कुकुटाक्ष * ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दा-
दपत्ये णः प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक्, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंविज्ञाने
मात्रा व्यपदेशोपत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं, गार्ग्या जाल्मः । गार्गिकः ।
ग्लुचुकायन्या अपत्यं, ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनिकः । गोत्रादूनीति यूनि
प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् । कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम् ।
औपगविर्जाल्मः । कुत्सनइति किम् । गार्ग्यो माणवकः ॥

वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सनइत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगोत्राद-
पत्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्तिकः ।
तार्णबिन्दवस्य तार्णबिन्दविकः । पत्ते यथाप्राप्तं फक् । भागवित्तायनः ।
पत्ते तार्णबिन्दविः । अकशापः शुभादिः । आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशा-
पेयिकः । पत्ते आकशापेयिः ।

भागपूर्वपदे वितिर्द्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठम्बहुलं ततः ॥

वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् । औपगविर्जाल्मः ।
कुत्सनइत्येव । भागवित्तायनो माणवकः । बहुलग्रहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् ।
गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य चत्वारो योगास्तेषु प्रथमः कुत्सनएव । अन्यः सौवीर-
गोत्रएव । मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद्बहुलग्रहणाल्लभ्यते ॥

फेष्टक् च ॥ १४९ ॥

कुत्सनइत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिञो ग्रहणं न फिनः, वृद्धा-
धिकारात् । फिञन्तात्प्रातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः प्रत्ययो भवति चका-
राट्ठक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्यं, तिकादिभ्यः फिञ्, तस्यापत्यं, यामु-

* वृकञ्चु । चामरपाह । ककुदाह । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

२८८

॥ काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

न्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सनइत्येव । यामुन्दायनिः । फिजन्तादौत्स-
गिकस्याण आगतस्य एयत्तन्निवार्यजित इति लुक् । सौवीरेष्वित्येव । तैकार्यानिः ।

यमुन्दश्च सुयामा च वार्यायणिः फिजः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहूतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सनइति निवृत्तम् । फाण्टाहूतिमिमतशब्दाभ्यां
सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णफिजौ प्रत्ययौ भवतः । फकोपवादः । अल्पाचतरस्या-
पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नं, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति । फाण्टाहूतः ।
फाण्टाहूतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । फाण्टाहूतायनः ।
मैमतायनः । फाण्टाहूतेर्यजिजोश्चेति फक् । मिमतशब्देऽपि नडादिषु पठ्यते ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥

सौवीरेषु बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये
ण्यः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । कुरुनादिभ्यो ण्य इति कुरुशब्दाद-
परो ण्यप्रत्ययो भविष्यति । स तु तन्निपातद्राजसंज्ञकस्तस्य बहुषु लुका भवि-
तव्यमयं तु श्रूयतएव । कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य तन्निपयचनस्य तिकादिषु
पाठात्फिजपि भवति । कौरव्यायणिः । रथकारशब्देन पठ्यते, स जातिव-
चनः । त्रैवर्णिकेभ्यः किं चिच्च्यना रथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारशब्दादु-
त्तरसूत्रेणैव ण्यः सिद्धः । केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य कौशिन्यः । पुंवद्भावो न
भवति, स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाच्छन्दसीति पठ्यते, कथं भाषायां
वैन्यो राजेति । छान्दस एवायं प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठ्यते,
तस्य कण्वादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जयित्वा लुगादिकमिति दिश्यते । बहुषु
वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य
छात्रा वामरथाः । वामरथानि संघाङ्गलक्षणाणि । स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव भवति
नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् । कुरु । गर्ग । मङ्गुष । अजमारक । रथकार । वाव-
दूक ॥ सम्राजः तन्निपे ॥ कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामो-
ष्णीषि । गणकारि । केशोरि । कापिञ्जलादि । कुट । शलाका । मुर । एरक ।
अश्व । दर्भ । केशिनी ॥ वेनाच्छन्दसि ॥ शूर्पणाय । श्यावनाय । श्यावरथ । श्याव-
युत्र । सत्यंकार । वडभीकार । शङ्कु । शाक । पाथिकारिन् । मूठ । शकन्थु ।
कर्तु । हर्तु । शाकिन् । इनपिण्डी * ॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥

* विस्कोटक । काक । स्फाण्टक । शाकिन् घातकि । धेनुजि । बुद्धिकार । एते
ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

२८६

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकाल्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये एयः प्रत्ययो भवति । कारिशब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिषेण्यः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिभ्यः । तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापत्यः ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

एये प्राप्ते इजपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्यो ऽपत्ये इज् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन । कारिषेणिः । हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः * । कौम्भकारिः । वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्ययहणं वैचित्र्यार्थम् । तत्तन्शब्दः शिवादिस्तेनाणायमिञ् बाध्यते न तु एयः । तत्तोपत्यं, तादृण्यः । तादृण्यः ॥

तिकादिभ्यः फिज् ॥ १५४ ॥

तिक इत्येवप्रादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिज् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः । वृषशब्देन पठ्यते तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन यकारान्तत्वमिष्यते । वायोयणिः । कौरवशब्दः पठ्यते स च क्षत्रियवचनः । औरसशब्देन क्षत्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु कुर्वादिभ्यो एयस्तदन्ताद् इजैव भवितव्यम् । तथा च एयक्षत्रियार्थेजित इत्यत्रोदाहृतं कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कितव । संज्ञा । बाल । शिखा । उरस् । शाठ्य । सैन्यव । यमुन्द । रुष्य । याम्य । नील । अमित्र । गौकश्य । कद । देवरथ । तैतिल । औरस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटपत । शैकयत । तैतयत । ध्वाजवत । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । आरट्ट । बह्वका । खल्य । वृष । लोमक । उदन्य । यज्ञ † ॥

कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौशल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिज् प्रत्ययो भवति । इजोपवादः । कौशल्यायनिः । कार्मार्यायणिः ॥ परमप्रकृतेरवायं प्रत्यय इष्यते ॥ कौशलस्यापत्यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसन्नियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्मृत्यन्तरम् ॥ दगुकौशलकर्मारच्छागवृषाणां युद्धादिष्टस्येति ॥ दागव्यायनिः । कौशल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । काम्यायनिः । वार्ध्यायणिः ॥

अणो द्वचः ॥ १५६ ॥

* तैत्तिर्यायिरित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† अय्य । भीत । जाजल । रस । लावक । ध्वजवद । वसु । बन्धु । आवन्धका । सुयामन् । एते ऽधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे ।

अणन्ताद् द्युचः प्रातिपदिकादपत्ये फिज् प्रत्ययो भवति । इजाप-
वादः । कार्त्तार्याणिः । हार्त्तार्याणिः * । अण इति किम् । दात्तायणः । द्युच
इति किम् । औपगविः ॥ त्यादादीनां वा फिज् वक्तव्यः ॥ * ॥ त्यादायनिः ।
त्यादः । यादायनिः । यादः । तादायनिः । तादः । अणत्र प्राप्तः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिज् प्रत्ययो भवति उदीचामा-
चार्याणां मतेन । आस्रगुप्तायनिः । यामरत्तायणिः । कारिशब्दादपि वृद्धादगो-
त्रात्परत्वादनैव भवितव्यम् । नापितायनिः । उदीचामिति किम् । आस्र-
गुप्तिः । वृद्धादिति किम् । याज्जदत्तिः । अगोत्रादिति किम् । औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक्च ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिज् प्रत्ययो भवति तत्स-
च्रियोगेन चैषां कुगागमः । यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्यागमार्थमेव ग्रहण-
मन्येषामुभयार्थम् । वाकिनकायनिः । गारेधकायनिः । इजादपवादे योगः ।
उदीचामित्यधिकारात्पक्षे तेषां भवन्ति । वाकिनः । गारेधिः । वाकिन ।
गारेध । कार्कट्य । काक । लङ्का ॥ चर्मिर्मणिर्लोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचां वृद्धादिति वर्त्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वणैव प्रत्ययः मिदु-
स्तस्मिन्नेन कुगागमोन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्तात्प्रातिपदिकादप्यः फिज्प्रत्य-
यस्तस्मिन् परभूते ऽन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैलोक्यं संप-
द्यते । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः ।
वात्सीपुत्रायणिः । वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन । म्लुचु-
कायनिः । अहिचुम्बकायनिः । प्राचामिति । किम् । म्लोचुकिः । अवृद्धादिति
किम् । राजदन्तिः । उदीचां प्राचामन्यतरस्यां बहुलमिति सर्वणै विक्ल्पा-
र्यास्तेषामेकेनैव सिद्ध्यति तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम् ।
क्व चिन्न भवत्येव । दाक्षिः । प्राक्षिः ॥

मनेर्जातावज्यतौ पुक्च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादज् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्सच्रियोगेन पुगागमः समु-
दायेन चेज्जातिर्गम्यते । मानुषः । मनुष्यः । जातिशब्दावेतौ । अपत्यार्थात्र

* यास्क इति शिवादिभ्योऽप्य । यास्कस्यापत्यं यास्कायनिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

नास्त्येव । तथा च मानुषा इति बहुषु न लुभवति । अपत्यविवक्षायां त्वणैव भवितव्यम् । मानवी प्रजा ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनैरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद्गोत्रसंज्ञं भवति । संबन्धिवचनत्वादपत्यशब्दस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वात्स्यः । अपत्यमिति व्यपदेशोऽयं संज्ञिनः पौत्रप्रभृतेः । पौत्रप्रभृतीति किम् । अनन्तरस्य मा भूत् । कौञ्जिः । गार्गिः । गोत्रप्रदेशा एको गोत्रइत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्रादि, तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि पश्चा विपरिणम्यते पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति । तेन चतुर्थादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । तुशब्दोऽवधारणार्थो युवैव न गोत्रमिति ॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् मृते पित्रादौ वंश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति । अवंश्यार्थोऽयमारम्भः । पूर्वजाः पित्रादयो वंश्या इत्युच्यन्ते । भ्राता तु न वंश्यः । अकारणत्वात् । गार्ग्ये जीवति गार्ग्यायणस्य कनीयान्भ्राता । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । शूद्रायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम्

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते * ।

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः । भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । प्रकृतं जीवतिग्रहणं सपिण्डस्य विशेषणमिदं तु संज्ञिनः । तरन्निर्देश उभयोत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात् । पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वयसाधिके जीवति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । वात्स्यायनः । वात्स्यो वा ।

* दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते इति पद्याधर्मधिकं कुत्र चित् ।

दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । स्यविरिति किम् । स्यान्वयोन्यूने गार्ग्य एव भवति । जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्रं वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद्गोत्रं युव-प्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायनः । वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधाने विकल्पो, युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां पक्षे गोत्रसंज्ञैव भवति, प्रतिपक्षाभावात् । गार्ग्यो जाल्मः । गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जाल्मः । वात्स्यायनो वा । दाक्षि-जाल्मः । दाक्षायणो वा । कुत्सायामिति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । पाञ्चालः । ऐत्वाकः । वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् । बृहदारण्यकं, द्रौक्ष्यवः । पौरवः । क्षत्रियादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं, पाञ्चालः । वैदेहिः ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ * ॥ पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । अष्टद्वीपपीति प्राप्तस्य बुजोपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दाद्वैतो क्षत्रियाभिधायिनौ ताभ्यामपवादो वृद्धादिति अङि प्राप्ते पुनरङ्विधीयते । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ॥

द्रुज्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियाभिधायिनो द्रुवो मगध कलिङ्ग सूरमस इत्येते-भ्यश्चापत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । आङ्गः । वाङ्गः । सौरमसः । पौण्ड्रः । मागधः । कालिङ्गः । सौह्यः । तस्य राजनीत्येव । आङ्गो राजा ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च को-सलाजादशब्दाभ्यां चापत्ये अङ् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । वृद्धात्तावत् । आम्बष्ठः । सौवीर्यः । इकारान्तात् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कोसलाजादयो-

॥ काशिका ॥ ४ ॥ १ ॥

२८३

रश्मिर्वायं वचनम् । कौशल्यः । आजाद्यः । तपरकरणं किम् । कुमारी नाम
जनपदसमानशब्दः क्षत्रियस्तस्यापत्यं कौमारः ॥ पाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रि-
याद् इण् वक्तव्यः ॥ * ॥ पाण्ड्यः । अन्यस्मात्पाण्ड्य एव । तस्य राजनीत्येव ।
आम्बष्ठो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसल्यः । आजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो शयः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दाच्चादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो
शयः प्रत्ययो भवति । अणजोरपवादः । कौरव्यः । नकारादिभ्यः । नैपथ्यः ।
नैपथ्यः । तस्य राजनीत्येव । कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिज् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । साल्वा नाम क्षत्रिया तत्रामिका तस्या
अपत्यं, द्वच इति ठक् । साल्वेयः ॥ अणपीष्यते ॥ साल्वः । तस्य निवासः
साल्वो जनपदः । तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः क्षत्रियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययवि-
धानम् । साल्वावयवेभ्यः प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये इज् प्रत्ययो
भवति । अजोपवादः । औदुम्बरिः । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिः ।
भौलिङ्गिः । शारदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । तस्य राज-
नीत्येव । औदुम्बरो राजा ।

उदुम्बरास्तिलखला मदकारा युगन्धराः ।

भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

तेतद्राजाः ॥ १७४ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वज्ञाना प्रत्ययमृश्यन्ते
न तु पूर्वं, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । ते ऽजादयस्तेद्राजसंज्ञा भवन्ति ।
तथा चोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशास्तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामित्येवमादयः ॥

कम्बोजालुक् ॥ १७५ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्यनेन विहितस्याजो लुगुच्यते । कम्बोजाल्प-
त्ययस्य लुग् भवति । कम्बोजः ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलादर्थम् ॥ * ॥
कम्बोजः । चोलः । केरलः । शकः । यवनः । तस्य राजनीत्येव । कम्बोजो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च* ॥ १७५ ॥

अवन्तिकुन्तिकुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुभ-
वति । अवन्तिकुन्तिभ्यां ज्यङ् कुरोर्यस्य । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः । स्त्रिया-
मिति किम् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौरव्यः ॥

* अतिप्राचीनपुस्तकद्वये चशब्दरहितं सूत्रं दृश्यते ।

स्त्रियामित्येव । अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुभ-
वति । तकारो विस्पष्टार्थः । शूरसेनी । मट्टी । दरत् । अवन्त्यादिभ्यो लुभ-
चनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति तेनेह न भवति । आम्बष्ठ्या । सौवीर्या ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य लुग्न भवति । अतश्चे-
त्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धते । प्राच्येभ्यः क्षत्रियेभ्यस्तावत् । पाञ्चाली ।
वैदेही । आङ्गी । वाङ्गी । माङ्गधी । भर्गादिभ्यः । भार्गी । कान्छपी । कैकेयी ।
यौधेयादिभ्यः । यौधेयी । शौभ्रेयी । शौक्लेयी । कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधे-
यादिभ्यो लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धते । पाञ्चमिकस्याजः पश्वादि यौधेयादिभ्याम-
णजावित्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्यस्यानेन लुक् प्राप्नोति । एतदेव
विज्ञापयति पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्यायश्चेत्यनेन लुग्नवतीति । किमेतस्य ज्ञा-
पनेन प्रयोजनं पश्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति । पशूः । रक्षाः । असुरी ।
तथा चेत्तं “यौधेयादिप्रतिषेधे ज्ञापकः पश्वाद्यणो लुगिति” । भर्ग । करुष ।
केकय । कश्मीर । साल्व । सुस्थाल । उरश * । कौरव्य । भर्गादिः । यौधेय ।
शौभ्रेय । शौक्लेय । यावाणेय । वार्त्तैप । धार्त्तैय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर ।
यौधेयादिः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जरर्थः । रज्यते ऽनेनेति रागः । तेनेति
तृतीयासमर्थाद्रागविशेषवाचिनः शब्दाद्रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्टम् । कौसुम्भम् । रागादिति
किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य
पादाविति । उपमानाद्विष्यति, काषायाविव काषायौ । हारिद्राविव हारिद्रौ ।
द्वैपवैयाघ्रादजिति यावत्तृतीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते ॥

लाक्षारोचनाशकलकर्दमाटुक ॥ २ ॥

॥ काशिका ॥ ४ ॥ २ ॥

२८५

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्य-
यो भवति । अणोपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं, लाक्षिकम् । रौचनिकम् । शाक-
लिकम् । कार्दमिकम् ॥ शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते ॥ शाकलम् । कार्दमम् ॥
नील्या अन् वक्तव्यः ॥ * ॥ नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् ॥ पीतात् कन् वक्त-
व्यः ॥ * ॥ पीतेन रक्तं पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्जवक्तव्यः ॥ * ॥
हारिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशेषवा-
चिनः शब्दाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योसौ युक्तः,
कालश्चेत्स भवति । कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते । पुष्यादि-
समीपस्ये चन्द्रमसि वर्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुष्येण
युक्तः कालः । पुष्यसमीपस्येन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः । पौष-
महः । माघी रात्रिः । माघमहः । नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः ।
काल इति किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुबविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे । न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य
कालस्य राज्यादिविशेषोभिधीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यते ऽहोरात्र-
स्तस्याविशेषे लुब् भवति । अद्य पुष्यः । अद्य कृतिकाः । अविशेषइति किम् ।
पौषी रात्रिः । पौषमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्याभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्बिहितः पूर्वेण, विशेषार्थायमारम्भः । श्रवणशब्दादश्वत्य-
शब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति संज्ञायां विषये । श्रवणा रात्रिः ।
अश्वत्यो मुहूर्तः । लुपि युक्तवद्भावः कस्माच्च भवति । निपातनाद् विभाषा
फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीति । संज्ञायामिति किम् । श्रवणी आश्वत्यी रात्रिः ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वान्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः प्रत्ययो भवति विशेषे चाविशेषे च ।
राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवियमहः । अविशेषे । अद्य राधानुराधी-
यम् । अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेन्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
यद् दृष्टं साम चेत्तद्वति । क्रुञ्चेन दृष्टं, क्रौञ्चं साम । वासिष्ठम् । वैश्वामिचम् ॥

कलेढक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दात्तृतीयासमर्थोद् दृष्टं सामेत्येत्स्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
 अणोपवादः । कलिना दृष्टं साम, कालेयम् ॥ सर्वत्राग्निः कलिभ्यां ठक् वक्तव्यः
 ॥ * ॥ अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्नौ भवमग्नेरागतमग्नेः स्वमिति सर्वत्र
 ठगेव भवति । आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम् ॥ दृष्टे सामग्निः अण्
 वा ङिद्ववतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उशनसा दृष्टं साम, औशनसम् । औशनसम् ॥
 जाते चार्थे योन्येन बाधितः पुनरखिवधीयते स वा ङिद्ववतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 प्राग्दीव्यतोऽण प्राप्तः कालठजा बाधितः सन्धिवेलादृतुनक्षत्रेभ्य इति पुनर्विधी-
 यते स वा ङिद्ववतीति वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शतभिषः । शातभिषजः ॥
 तीयादीकक् स्वार्थे वा वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वैतीयीकम् । तार्तीयीकम् । द्वितीय-
 कम् । तृतीयकम् ॥ न विद्यायाः ॥ * ॥ द्वितीया तृतीया विद्या ॥ गोत्रादङ्कु-
 वदिष्यते ॥ * ॥ दृष्टं सामेत्येत्स्मिन्नर्थे । औपगवेन दृष्टं साम, औपगवकम् ।
 कापटवकम् । गोत्रचरणादुज् भवति ।

दृष्टे सामग्निं जाते च द्विरण्डद्वा विधीयते ।

तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कुवदिष्यते ॥

वामदेवाङ् व्यङ्ङ्यौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थोद् दृष्टं सामेत्येत्स्मिन्नर्थे व्यत् व्य इत्येतौ
 प्रत्ययौ भवतः । अणोपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम, वामदेव्यं साम । तित्क्-
 रणं स्वरार्थम् । ङित्करणं किमर्थं, ययतोश्चातदर्थे इति नञ उत्तरस्यान्तोदा-
 त्तत्वे विधीयमाने ऽनयोर्थहणं मा भूत् । अननुबन्धकग्रहणपरिभाषया एकानु-
 बन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते । अवामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ ङितौ ।

ग्रहणं मा ऽतदर्थं भूद्वामदेव्यस्य नङ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोत्परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
 भवति, योसौ परिवृतो रथश्चेत्स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः, वास्त्रो रथः ।
 काम्बलः । चाम्रेणः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः
 परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिदवयवो वस्त्रादिभिरवेष्टितः तेनेह न भवति ।
 क्वात्रैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

॥ काशिका ॥ ४ ॥ २ ॥

२९७

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थोत्परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इतिः प्रत्य-
यो भवति । अणोपवादः । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ । पाण्डुकम्बलिनः ।
पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थानेनैव सिद्धे
वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ्ज ॥ १२ ॥

द्वीपवैयाघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थोभ्यां
परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे ऽञ्ज प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वरं विशेषः ।
द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतद्व्यप्रत्ययान्तं निपात्यते ऽपूर्ववचने । पाण्डुराहणस्यापूर्व-
वचनम् । उभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुप-
पन्नः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थोदुपयन्ति प्रत्ययः । अपूर्व-
पतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थं प्रत्ययो ऽपू-
र्वत्वे व्योत्ये ।

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्वधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

कुमार्या भवः कौमारः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थोदमन्त्रवाचिनः शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथावि-
हितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धेः । अमन्त्रं
भाजनं पात्रमुच्यते । शरावेषूद्धृतः शाराव ओदनः । माल्लिकः । कार्परः । अम-
न्त्रेभ्य इति किम् । पाण्डुवुद्धृत ओदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्तिः क्षीरा-
द्धृजिति यावदनुवर्तते ॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थोत् शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भ-
वति, समुदायेन चेद्धृतं गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले
शयितुं व्रतमस्य स्थण्डिलो भित्तुः । स्थण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रतइति किम् ।
स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्तः ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थोत्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते भवन्ति । खरविशदमभ्यवहारार्थं भक्षमित्युच्यते । सत

उत्कर्षाधानं संस्कारः । धाष्ट्रे संस्कृता भक्षा धाष्ट्रा अपूपाः । कालशाः । कौम्भाः ।
भक्षा इति किम् । पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलाखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे यत्
प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥

दध्मष्ठक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भव-
ति । दधनि संस्कृतं, दाधिकम् । ननु च संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्ठकं वक्ष्यति तेनैव
सिद्धम् । न सिद्ध्यति । दध्ना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिक्षितमेवात्कर्षाधानम्, इह
तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्यां ठक्
प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । औदश्वितम् । औदश्वित्कम् ॥

क्षीराहुज् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठज् प्रत्ययो भव-
ति । अणोपवादः । क्षीरे संस्कृता, क्षैरेयी यवागूः ॥

सास्मिन्यौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति,
यत्तत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्वति इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । संज्ञायामिति
समुदायोपाधिः, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यतइति । मासादुमाससंवत्सराणामेषा
संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्यौषो मासः । पौषोर्दुमासः । पौषः संवत्सरः ।
इह न भवति । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्दशरात्रइति । मृतकमासे । च न
भवति । इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणं, तत्र किमर्थं
द्वयमुपादीयते, संज्ञाशब्देन तुल्यतामिति करणस्य ज्ञापयितुं, नह्ययं लोके तथा
प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्रतत्रोच्यते इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षेति
तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कोऽयं शब्दः । पूर्णमासादण्, पौर्णमासी ।
अथ वा पूर्णा माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायण्यश्वत्याट्क् ॥ २२ ॥

सास्मिन्यौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्यशब्दाच्च
प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अणोपवादः । आग्रहायणिको मासः । अर्द्धमासः । संवत्सरः । एवमाश्वत्यश्वकः ॥

॥ काशिका ॥ ४ ॥ २ ॥

२६६

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन्यौर्णमासीति संज्ञायामित्येतस्मिन्विषये । नित्यमणि प्राप्ते पक्षे ठवि-धीयते । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिकः । श्रावणः । श्रावणिकः । कार्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थ्यादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथ-मासमर्थं देवता चेत्सा भवति । यागसंप्रदानं देवता देयस्य पुरोडाशदेः स्वा-मिनी, तस्मिन्विषये प्रत्ययः । इन्द्रो देवता ऽस्य ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् । बार्ह-स्यत्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् । कन्या देवता ऽस्य । कथमैन्द्रो मन्त्रः । मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमाग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतेत्येति, उपमा-नाद्बुविष्यति । महाराजप्रोष्ठपदाट्टञिति यावत्सास्य देवतेत्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कशब्दो देवतायां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वण्यैत्राप्रत्ययः सिद्ध इकारा-देशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन । कायं हविः । कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात्सास्य देवतेत्यस्मिन्वर्थे घन् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । शुक्रियं हविः । शुक्रयोध्यायः ॥

अपोनप्तृपात्रपत्न्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्तृ अपात्रप्तृ इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्वि-षये । अणोपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपोनप्त्रियम् । अपोनपाद् आपानपा-दिति देवताया नामधेये एते । तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

कृ च ॥ २८ ॥

अपोनप्तृ अपात्रप्तृ इत्येताभ्यां कृकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मि-न्विषये । अणोपवादः । अपोनप्त्रीयं हविः । अपात्रप्त्रीयम् । योगविभागः संख्या-तानुदेशपरिहारार्थः ॥ कृप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पैङ्गाक्षीपुत्री-यम् । तार्णबिन्द्वीयम् ॥ शतरुद्राच्छचघश्च ॥ * ॥ शतरुद्रीयम् । शतरुद्वियम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराच्छच, सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाट् व्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् व्यण्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवाद् : । णकारो वृद्धर्थः । टकारो डीवर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौमी ऋक् ॥

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्येतस्मिन्विषये । अणोपवाद् : । वायुर्देवतास्य वायव्यम् । ऋतव्यम् । पित्र्यम् । उषस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्यति-

गृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्चः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणो ग्यस्य चापवाद् : । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य, द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति, शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान्देवतास्य, मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्यतीयम् । वास्तोष्यत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्ढक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् ढक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवाद् : । अग्निर्देवतास्य, आग्नेयो ऽष्टाकपालः ॥ प्राग्दीव्यतीयेषु तद्वितार्थेषु सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढावत्त्वः ॥ * ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । कालाट्टजिति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये तथैव्यस्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते । वत्करणं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवं मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेयम् । तथा, मासो देवतास्य, मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेयम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्टञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महाराजो देवतास्य माहारान्जिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ॥ ठञ्प्रक-

रणे तदस्मिन्वर्ततइति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ नवयज्ञास्मिन्वर्तते,
नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ पूर्णमासादण् ॥ * ॥ पूर्णमासो ज्यां
वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः प्रत्ययः प्रत्ययार्थाः अनुबन्ध
इति सर्वं निपातनाद्विज्ञेयम् । पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यस् डुलच् इत्येतौ
प्रत्ययौ निपात्येते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः । ताभ्यां पितरि
डामहच्, मातरि पिच्च । ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति । पितुः पिताः,
पितामहः । मातुः पिता, मातामहः । मातरि पिच्च । पितामही । मातामही ॥
अवेदुंघे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः ॥ * ॥ अवेदुंघ, मविसोढम् । अविदूसम् ।
अविमरीसम् ॥ तिलाचिष्फलात्पिञ्जरेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ निष्फलस्तिल,
स्तिलपिञ्जः । तिलपेजः ॥ पिञ्जश्छन्दसि डिञ्च ॥ * ॥ तिलपिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात्समूह इत्येतस्मिन्चर्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
किमिहोदाहरणम् । चित्तवदाशुदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रतिपदं ग्रहणम् ।
अचित्ताटुकं वक्ष्यति, अनुदात्तादेरज् गोत्रादुज्, प्रतिपदं च केदारादञ्चेत्येव-
मादि, तत्परिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् । काकानां समूहः, काकम् । बाकम् ।
इतिनञ्कृत्यवश्चेति यावत्समूहाधिकारः ॥ गुणादिभ्यो यामञ्चकृत्यः ॥ * ॥ गुण-
यामः । करणयामः । गुण । करण । तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिगणः * ॥

भिक्षादिभ्यो ऽण् ॥ ३८ ॥

भिक्षेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
षये । अण्यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । भिक्षाणां समूहो, भैक्षम् । गार्भिणम् । युव-
तिशब्देन पश्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् पुंवद्भावो न भवति भस्याठे तद्धितइति ।
युवतीनां समूहो, यौवतम् । भिक्षा । गर्भिणी । क्षेत्र । करीष । अङ्गार । चर्मिन् ।
धर्मिन् । सहस्र । युवति । पदाति । पटुति । अथर्वन् । दक्षिणा । भूत § ॥

* गुणादिभ्य इत्यारभ्याकृतिगण इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† चर्मन् । धर्मन् । इति पा० २ ।

‡ अर्थन् । इति पा० २ ।

§ विषय । योत्र ॥ वृक्षादिभ्यः खण्डः ॥ वृक्षखण्डः । तरुखण्डः । वृक्ष । तरु । पाद-
य । इत्यधिकमत्र पुस्तकद्वये । तत्रैकस्मिन् पुस्तके "वृक्षादिभ्यः खण्डप्रत्ययो भवति । वृक्षखण्डः
तरुखण्डः" । इति पा० २ ।

गोत्राक्षीष्टोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्सम- नुष्याजाद् वुज् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो वुज्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अप-
त्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते ऽपन्यमानं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औप-
गवानां समूहः, औपगवकम् । कापटवकम् । उच्चन् । औच्चकम् । उष्ट्र । औष्ट्र-
कम् । उरभ्र । औरभ्रकम् । राजन् । राजकम् । राजन्य । राजन्यकम् । राज-
पुत्र । राजपुत्रकम् । वत्स । वात्सकम् । मनुष्य । मानुष्यकम् । अज । आज-
कम् । “प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवान्” इति यलोपो न भवति आपत्यस्य
च तद्धिते नातीति ॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृद्धानां समूहो, वार्द्धकम् ॥

केदारादञ्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यज्प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुज् च, तस्य समूह इत्ये-
तस्मिन्विषये । अचित्तलक्षणस्य ठको ऽपवादः । केदाराणां समूहः, कैदार्यम् ।
कैदारकम् ॥ गणिकायाश्च यज्वक्तव्यः ॥ * ॥ गणिकानां समूहो, गाणिक्यम् ॥

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥

कवचिन्शब्दाद्वुज् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । कव-
चिनां समूहः, कावचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः केदाराणां
समूहः, कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवादन ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
षये । नकारः स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो, ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥
यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पृष्ठानां समूहः, पृष्ठः ॥ अहः खः क्रतौ ॥ * ॥
अह्नां समूहो, ऽहीनः क्रतुः । क्रताविति किम् । आहः । खण्डिकादिषु दर्श-
नादउभवति ॥ पश्वा गण्यक्तव्यः ॥ * पशूनां समूहः, पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद्
गुणो न भवति ॥ वातादूलः ॥ * ॥ वातानां समूहो, वातूलः* ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । ग्रामाणां
समूहः, ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता ॥ गजाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गजानां समूहो, गजता ॥

अनुदात्तादिरज् ॥ ४४ ॥

* वातादित्यारभ्यः वातूल इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

अनुदात्तादेः शब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये
कपोतानां समूहः, कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह
इत्येतस्मिन्विषये । आद्युदात्तार्थमचित्तरार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः,
खाण्डिकम् । वाडवम् । क्षुद्रकमालशब्दोत्र पठ्यते । क्षुद्रकाश्च मालाश्चेति
क्षिप्रयद्वन्द्वः । ततः पूर्वणैवाजि सिद्धे वचनं गोत्रवृज्वाधनार्थम् । ननु च पर-
त्वादजा वृज्वाधिष्यते । न च गोत्रसमुदायो गोत्रं, न च तदन्तविधिर-
त्रास्ति । एवं तर्हि एतज् ज्ञापयति वृजि पूर्वविप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तद-
न्तविधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगवकं कापटवक्रमिति वृज्वा भवति । वानह-
स्तिकं गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः । क्षुद्रकमालवादित्येतावता योगविभा-
गेन पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते सेनासं-
ज्ञायामिति । क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामेवाऽभवति । क्षौद्रकमालवी सेना ।
क्षौद्रकमालवक्रमन्यतत् * ।

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः को ऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोचाद्वृज्वा न च तद्गोत्रं तदन्तान्न च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्येत चाञ् वृजा ॥

खण्डिका । वडवा ॥ क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ भित्तुक । शुक्र ।
उलूक । श्वन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः पठ्यतेसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत्
प्रत्यया भवन्ति । गोत्रचरणादुजित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते चर-
णादुर्मन्त्राययोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते । वतिः सर्वसादृश्यार्थः ।
कठानां धर्मः, काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्व-
णम् । तथा समूहेपि । काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् ।
आथर्वणम् † ॥

* गोत्रलक्षणो वृजेव भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† ननु धर्मे न कोपि प्रत्ययो विधास्यते, कथं धर्मवदित्यतिदेशः । एतदेव ज्ञापयति
वार्तिककारो गोत्रचरणादुजित्यस्मिन्प्रकरणे सर्वयोगशेषे 'चरणादुर्मन्त्राययोरिति वक्ष्यति' तत्र-
गवतः पाणिनेरप्यभिमतमिति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अणञोरपवादः । अपूपानां समूहः, आपूपिकम् । शाष्कु-
लिकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥ धेनोरनञ इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधेनवम् ॥

केशाश्रमाभ्यां यञ्क्वावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश अश्व इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ् क्व इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो ऽन्य-
तरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । केशानां समूहः, कैश्यम् । कैशिकम् ।
अश्वानां समूहः, आश्वम् । आश्वीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । पाशानां
समूहः, पाश्या । तृण्या * । पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत ।
बालक । पिठक । पिटाक । शकट । हल । नड । वन † ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ।
खलानां समूहः, खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थः ‡ ॥

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् इनि च कट्यच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति
तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ खलादिभ्यः
इनिर्वक्तव्याः ॥ * ॥ डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी ॥ कमलादिभ्यः
खण्डच् प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ कमलखण्डम् । अम्भोजखण्डम् । कमल ।
अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । कमलादि-
राकृतिगणः ॥ नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः ॥ * ॥ नरस्कन्धः । करि-
स्कन्धः । तुरङ्गस्कन्धः ॥ पूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ पूर्वका-
ण्डम् । तृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम् § ॥

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति षष्ठीस-
मर्थोद् विषय इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योसौ विषयो देश-

* अत्र स्त्रोलङ्घित्वं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† पाटलका । गल । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ योगविभाग उत्तरार्थः । पा० २ ।

§ कमलादिभ्य इत्यारम्भ कर्मकाण्डमित्यन्तः पाठ एकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

श्चेत्स भवति । विषयशब्दो बहुवचः । क्व चिद्भामसमुदाये वर्तते, विषयो लब्ध इति । क्व चिदिन्द्रियग्राह्ये, चतुर्विषयो रूपमिति । क्व चिदत्यन्तशीलिते ज्ञेये, देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाक इति । क्व चिदन्यत्राभावे, मत्स्यानां विषयो जलमिति । तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिबीनां विषयो देशः, शैबः । औष्ट्रः । देशइति किम् । देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति विषयो देशइत्येतस्मिन्नर्थे । अणोपवादः । राजन्यानां विषयो देशः, राजन्यकः । दैवयानकः । आह्वतिगण-
शायम् । मालवानां विषयो देशः, मालवकः । वैराटकः । त्रैगतकः । राजन्य ।
दैवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मकामेय । अम्बरीषपुत्र । वसाति ।
वैल्ववन । शैलूष । उदुम्बर । बैल्वल । आर्जुनायन । संप्रिय । दाक्षि । ऊर्णनाभः* ॥

भौरिक्यादेषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्य एषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल् भक्तल् इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतो विषयो देशइत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । भौरिकिविधः ।
वैपेयविधः । एषुकार्यादिभ्यः । एषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः । भौरिकि ।
वैपेय । भौलिकि । चैटयत । काण्य । वाणिजक । वालिज । वालिज्यक ।
शैकयत । वैकयत । भौरिक्यादिः ॥ एषुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण ।
द्वारायण । त्रायण । औडायन । जौलायन । खाडायन । सौवीर । दास-
मित्रि । दासमित्रायण । शौद्रायण । दात्रायण । शयण्ड । तार्क्यायण । शौभायण ।
सायण्ड । शौण्ड । वैश्वमाणव । वैश्वधेनव । नद । तुण्डदेव । विशदेव† ॥

सोस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशे-
षणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगाथेष्विति
प्रत्ययार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेतदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथा-
श्चेत्ते भवन्ति, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । पङ्क्तिरादिरस्य, पाङ्क्तः प्रगाथः । आनु-
ष्टुभः । जागतः । आदिरिति किम् । अनुष्टुप्प्रथमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति
किम् । उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम् । पङ्क्तिरादिरस्या-

* आप्रीत । अवीड । वैतिल । वात्रक । एते त्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† अलायत । औलालायत । शौण्ड । शयाण्ड । वैश्वदेव । एते शब्दा अधिकाः पुस्त-
कान्तरे ।

नुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः क्व चिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रयथनेन तिस्रः क्रियन्ते स प्रगाथनात्प्रकर्षणानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते ॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थेऽपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । जागतम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्बुध्यः ॥ ५६ ॥

सोस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं, प्रयोजनं योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्वाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामे ऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य भाद्रः संग्रामः । सौभद्रः । गौरिमित्रः । योद्बुध्यः । अहिमाला योद्धारो ऽस्य संग्रामस्य, आहिमालः । स्यान्दनाश्वः । भारतः । संग्रामइति किम् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य । प्रयोजनयोद्बुध्य इति किम् । सुभद्रा प्रेरिका ऽस्य संग्रामस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्वति । यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां, दाण्डा । मौष्टा । प्रहरणमिति किम् । माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् । खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

घञः सास्यां क्रियेति जः ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः । क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । घञ इति प्रकृतिनिर्देशः । इतिकरणो विवक्षार्थः । घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जः प्रत्ययो भवति । घञ इति छद्ब्रह्मणं तत्र गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनपाता । तैलपाता । घञ इति किम् । श्येनपतनमस्यां वर्तते । क्रियेति किम् । प्राकारो ऽस्यां वर्तते । अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरुपादीयते । यावता द्वयमपि प्रकृतमेव । क्रीडायामित्यनेन तत्संबद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि संभाव्येत । सामान्येन चेदं विधानम् । दण्डपातो ऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । मौसलपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छन्दोधीते, छान्दसः । वैयाकरणः । नैरुक्तः । निमित्तानि वेद, नैमित्तः । मौहूर्तः । औत्पातः । द्विस्तद्ब्रह्मणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् ॥

ऋतूकथादिसूत्रान्तादृक् ॥ ६० ॥

ऋतुविशेषवादिभ्य उक्यादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अग्निष्टोममधाते वेद वा, आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्यादिभ्यः । औक्थिकः । लौकायतिकः । सूत्रान्तात् । वार्तिकसूत्रिकः । सांयहसूत्रिकः ॥ सूत्रान्तादंकल्पादेरिष्यते ॥ कल्पसूत्रमधीते काल्पसूत्रः । अणोव भवति । उक्यशब्दः केषु चिदेव सामसु रूढः । यज्ञायज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि सामलक्षण्ये औक्थिक्ये वर्तमान उक्यशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । उक्यमधीते, औक्थिकः । औक्थिक्यमधीतइत्यर्थः । औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव, अनभिधानात् ॥ विद्यालक्षणकल्पान्तादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वायसविद्विकः । सार्वविद्विकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । मातृकल्पिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ विद्या च नाङ्गत्तत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा ॥ * ॥ अङ्गविद्यामधीते, आङ्गविद्यः । त्वात्रविद्यः । धर्मविद्यः । सांसर्गविद्यः । त्रैविद्यः ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहण, मितिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम् । यावक्कीतिकः । प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ॥ * ॥ सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सादेः । सवार्तिकः । ससंयहः । द्विगोः । द्विवेदः । पञ्चव्याकरणः ॥ अनुसूलक्ष्यलक्षणे च ॥ * ॥ अनुसूनाम ग्रन्थ, स्तमधीते, आनुसुकः । लाक्षिकः । लाक्षणिकः ॥ इकन्पदोत्तरपदात् ॥ * ॥ पूर्वपदिकः * ॥ शतपष्ठेः षिकन् पथो बहुलम् ॥ * ॥ शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । बहुलग्रहणादपि भवति । शतपथः । षष्टिपथः । उक्य । लौकायत । न्याय । न्यस । निमित्त । पुनरुक्त । विरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । श्लक्ष्ण । संहिता । पद । क्रम । संचाल । वृत्ति । संयह । गुणागुण । आयुर्वेद ॥ विद्यालक्षणकल्पान्तात्सूत्रान्तादंकल्पादे, विद्या चानङ्गत्तत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ द्विपदी, ज्योतिषि ॥ अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण ॥ शतषष्टेः षथः षिकन् बहुलम् ॥ इकन्पदोत्तरपदात् ॥

क्रमदिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्यत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । श्रिता । मीमांसा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

* इकन् बहुलं पदोत्तरपदात् ॥ पदोत्तरपदिकः । अन्ये तु पदोत्तरपदमिति पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादित्यर्थं व्याचक्षते । तन्मते पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । पा० २ ।

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । ब्राह्मणसदृशो ऽयं ग्रन्थो ऽनुब्राह्मणम् । तदधीते, ऽनुब्राह्मणी ।
अनुब्राह्मणिनौ । अनुब्राह्मणिनः । मत्त्वर्थेनात इनिठनाविति इनिनासिद्धम् ।
तत्रैतस्माद्वचपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति । अणोनिवृत्त्यर्थं तर्हि वच-
नम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । वसन्तसहचरितोऽयं ग्रन्थो वसन्त, स्तमधीते, वासन्तिकः । वार्षि-
कः । वसन्त । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनु-
गुण । अपर्वन् । अथर्वन् ॥

प्रोक्तालुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः प्रोक्तः । प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृवेदिन्नोत्पन्नस्य
लुग्भवति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः । आपिशलः ।
स्त्रियां स्वरे च विशेषः । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राञ्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अप्रोक्तार्थं आर-
म्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं तदधीते, अष्टकाः पाणिनीयाः दशका वैयाघ्रप-
दीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
महावार्त्तिकं सूत्रमधीते, माहावार्त्तिकः । कालापकमधीते, कालापकः । कोप-
धादिति किम् । चतुष्टयमधीते, चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते । छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्वि-
षयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदिनृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थः । नेन
स्वातन्त्र्यमुपाधन्तर्योऽगो वाक्यं च निवर्त्तते । कठेन प्रोक्तमधीयते, कठाः ।
मौदाः । पैप्पलादाः । आर्चायिनः । वाजसनेयिनः । ब्राह्मणानि खल्वपि ।
ताण्डिनः । भाल्लविनः । शाट्यायनिनः । ऐतरेयिणः । ब्राह्मणग्रहणं किम् ।
यावता छन्द एव तद् । ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं, मिह तद्विषयता मा भूत् ।
याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि, याज्ञवल्क्यानि । सौलभानि । चकारो ऽनुक्त-
समुच्चयार्थः । कल्पे । काश्यपिनः । कौशिकिनः । सूत्रे । पाराशरियो भिन्नवः ।
शैलालिनो नटाः । कर्मन्दिनः । कृष्णश्विनः । छन्दोब्राह्मणानीति किम् ।
पाणिनीयं व्याकरणम् । पैङ्गी कल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नास्ति ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । देशे तन्नास्तीति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमासमर्थोदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्वति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्स तन्नामा भवति, प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति, औदुम्बरः । बाल्बजः । पार्वतः । मत्वर्थीयापवादो योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थो निर्वृत्तमित्यस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तन्नास्तीति चतुर्थेऽपि योगेषु संबध्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता, साहस्री परिखा । कुशाम्बेन निर्वृत्ता, कौशाम्बी नगरी । हेतौ कर्नेरि च यथायोगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थो निवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । अजुनावाचिवासो देश, आर्जुनावो देशः । शैबः । औदिष्टः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थो अदूरभव इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं, वैदिशम् । हैमवतम् । चकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सविधानार्थः । तेनोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्थाः संबद्ध्यन्ते ॥

आरज् ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकादयथाविहितं समर्थविभक्तियुक्तादज् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोपवादः । आरडु । आरडवम् । कत्तु । कत्तवम् । कर्कटेलु । कर्कटेलवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुभवति । इत्तुमती । अजधिकारः प्राक् सुवास्त्वादिभ्योः ॥

मतोश्च बहुजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बहुज् अङ्गं यस्यासौ बहुजङ्गो मतुप्, तदन्तात्प्रातिपदिकादप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोपवादः । ऐषुकावतम् * । सैधकावतम् । बहुजङ्गा-

* ऐकटावतम् । पा० २ ।

३१०

॥ काशिका ॥ ४ ॥ २ ॥

दिति किम् । आहिमतम् । यावमतम् । अङ्गग्रहणं बहुजिति तद्विशेषणं यथा
विज्ञायते, मत्त्वन्तविशेषणं मा विज्ञायीति । मालावतां निवासो, मालावतम् ॥

बहुचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बहुचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु ।
अणोपवादः । यथासंभवमर्थः संबध्यन्ते । दीर्घवरत्नेन निर्वृत्तः कूपः, दीर्घव-
रत्नः कापिलवरत्नः ॥

उदकच विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् प्रत्ययो भवति चातुर-
र्थिकः । अणोपवादः । अबहुजर्थे आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तः कूपो, दात्तः ।
गौप्तः । उदगिति किम् । दत्तिणतो विपाशः कूपेष्वण्वेव । दात्तः । गौप्तः ।
स्वरे विशेषः । महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य ॥

संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूपेष्विति निवृत्तम् । संकल इत्येवमादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति चातु-
र्थिकः । अणोपवादः । यथासंभवमर्थसंबन्धः । संगतः कलः, संकलः । संक-
लेन निर्वृत्तः, सांकलः । पौष्कलः । संकल । पुष्कल । उट्टप । उडुप । उत्पुट ।
कुम्भ । विधान । सुदत्त । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल । सिकता ।
पूतीकी । पूलास । कूलास । पलाश । निवेश । गवेष । गम्भीर । इतर ।
शर्मन् । अहन् । लोमन् । वेमन् । वरुण । बहुल । सद्योज । अभिषिक्त ।
गोभृत् । सजभृत् । रुह । भृत । भल्ल । माल । वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

देशे तन्नाम्नीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । इयाप्प्रातिपदि-
कादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणा उपवादः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे
वाच्ये साल्वे प्राक्षि । सौवीरे तावत् । दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी, दात्ता-
मित्रि । साल्वे । विधूमाग्निना निर्वृत्ता, विधूमाग्नी । प्राचिखल्वपि । कक्रन्देन
निर्वृत्ता, काकन्दी । माकन्दी । माणिचरी । जाश्वी ॥

सुवास्त्वादिभ्यो ऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः * । अञ् उवर्णा-
न्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभवं नगरं, सौवास्तवम्
वार्णवम् । अण्यग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी नदी । सुवास्तु

* यथासंभवमर्थसंबन्ध इत्यधिकं कुत्र चित् ।

वर्णु । भण्डु । खण्डु * । सेचालिन् । कर्पूरिन् । शिखण्डिन् । गर्त । कर्कश ।
शटीकर्ण । कृष्ण । कर्क । कर्कन्धूमती । गोह्य† । अहिसक्य । वृत् ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दादणप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ।
कूपलक्षणस्याजो ऽपवादः । रोणीति कोयं निर्देशो यावता प्रत्ययविधौ
पञ्चमी युक्ता, सर्वावस्यप्रतिपत्त्यर्थमेवमुच्यते । रोणीशब्दः सर्वावस्योणप्रत्यय-
मुत्पादयति, केवलस्तदन्तश्च । रौणः । आजकरोणः । सैहिकरोणः ॥

कोपधाञ्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाञ्च प्रातिपदिकादणप्रत्यये भवति चातुरर्थिकः । यथासं-
भवमर्थसंबन्धः कूपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चाजोपवादः । कार्णच्छिद्रिकः कूपः ।
कार्णवेष्टकः । कृकवाकुना निर्वृत्तं कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ॥

वुञ्छ एकठजिलसेनिरढञ्जययफक्फिजिञ्ज्यककूठको

ऽरीहणकृशाश्वश्यकुमुदकाशदणप्रेक्षाश्मसखि-

सङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकु-

मुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

वुजादयः सप्तदश प्रत्यया, अरीहणादयो ऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिक-
गणाः । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः प्रातिपदि-
कगणेभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिकाः । अणोपवादः । यथासंभवम-
र्थसंबन्धः । अरीहणादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । अरीहणकम् । द्रौवणकम् ।
अरीहण । दुघण । खदिर । सार । भगल । उलन्द । साम्परायण । क्रौष्टायण ।
भास्त्रायण । मैत्रायण । त्रैगर्तायन । रायस्योष । विपथ । उदृण्ड । उदञ्चन ।
खाडायन । खण्ड । वीरण । काशकृत्स्न । जाम्बवन्त । शिंशपा । किरण । रैवत ।
बैल्व । वैमतायन † । सौसायन । शाण्डिल्यायन । शिरीष । बधिर § । अरी-
हणादिः ॥ कृशाश्वादिभ्यश्छणप्रत्ययो भवति । कार्शाश्वीयः । आरिष्टीयः ।
कृशाश्व । अरिष्ट । अरीश्व । वेश्मन् । विशाल । रोमक । शबल । कूट ।
रोमन् । वर्वर । सुकर । सूकर । प्रतर । सदृश । पुरग । सुख । धूम । अजिन ।

* कण्डु । पा० २ ।

† गाहि । पा० २ ।

‡ मैमतायण । पा० २ ।

§ वैगर्तायण । गोमतायण । सोमतायण । खाण्डायण । विपाश । सुयज्ञ । जम्बु ।
सुशर्म । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

विनता * । अवनत । त्रिकुघास । अरुस् । अवयास † । मौद्गल्य । कृशाश्वादिः ॥
 चश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति । चश्यकः । न्ययोधकः । चश्य । न्ययोध ।
 शिरा । निलीन । निवास । निधान । निवात । निबद्ध । विबद्ध । परिगूढ ।
 उपगूढ । उतराश्मन् । स्थूलबाहु । खदिर । शर्करा । अनडुह् । परिवंश । वेणु ।
 वीरण ‡ । चश्यादिः ॥ कुमुदादिभ्यश्चप्रत्ययो भवति । कुमुदिकम् । शर्करिकम् ।
 कुमुद । शर्करा । न्ययोध । इत्कट § । गर्त । बीज । अश्वत्थ । बल्लज ।
 परिवाप । शिरीष । यवाप । कूप । विकडूत ॥ । कुमुदादिः ॥ काशादिभ्यः
 इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । शाशिलम् । काश । वाश । अश्वत्थ ।
 पलाश । पीयूष । विश ¶ । तृण । नर । चरण । कर्द्वम । कर्प्पूर । कण्टक ।
 गूह । काशादिः ** ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृणशः । नडशः । तृण ।
 नड । बुस । पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव । वन । तृणादिः ॥
 प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति । प्रेक्षी । हलकी । प्रेक्षा । हलका †† । बन्धुका ।
 ध्रुवका । क्षिपका । न्ययोध । इत्कट ‡‡ । प्रेक्षादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति ।
 अश्मरः । अश्मन् । यूष । रूप । मीन । दर्भ । वृन्द । गुड । खण्ड । नग ।
 शिखा §§ । अश्मादिः ॥ सख्यादिभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति । साखियम् । साखि-
 दत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित ||| । भल्ल । पाल । चक्र-
 पाल । चक्रवाल । कृगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल ¶¶ ।
 सख्यादिः ॥ संकाशादिभ्यो एयप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् । काम्पिल्यम् ।
 संकाश । काम्पिल्य । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । सक्थव । यूष ।
 अंश । एग । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति । बिरत । चिकार ।

* विनता । पा० २ ।

† अवयावस् । पा० २ ।

‡ खण्ड । परिवृत्त । कर्द्वम । अंशु । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§ उत्कट । पा० २ ।

॥ कण्टक । कडूत । संकट । पलाश । त्रिक । कत । दशग्राम । पुस्तकान्तरे एते

ऽधिका अत्र गण्ये ।

¶ विस । पा० २ ।

** आवास । नड । वन । वंधूल । बर्बर । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

†† फलका । पा० २ ।

‡‡ बुधका । संकट । कूपका । कर्कटा । सुकटा । मंकट । सुक । महा । एते

ऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§§ यूष । रूप । नड । नख । काट । पांम । एते । ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

||| गोहित । पा० २ ।

¶¶ चर्क । चक्रपाल । उशीर । सुरस । रोह । तमाल । कदल । सजल । एते शब्दाः

ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ॥

धिरहं । नासिका । संकाशादिः ॥ बलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । बल्यः ।
 कुल्यम् । बल । वुल । तुल । उल । डुल । कवल । वन । कुल । बलादिः ॥
 पत्तादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पात्तायणः । तौषायनः । पत्त । तुप । अण्ड ।
 कम्बलिक । चित्र । अश्मन् । अतिस्वन् । पथिन्यन् च । * पत्तादिः ॥ कर्णा-
 दिभ्यः फिञ्प्रत्ययो भवति । कार्णायनिः । वासिष्ठायनिः । कर्ण । वासिष्ठ ।
 अलुश । शल । डुपद । अनडुह्य । पाञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी ।
 जीवन्ती । जित्व । आण्डीवत् † । कर्णादिः ॥ सुतङ्गमादिभ्य इङ्प्रत्ययो भवति ।
 सौतङ्गमिः । मौनिचित्तिः । सुतङ्गम । मुनिचित्ति । विप्रचित्ति । महापुत्र । श्वेत ।
 गडिक । शुक्र । विग्र । बीजवापिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुत-
 ङ्गमादिः ॥ प्रगदिवादिभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । प्रगदिन् । मग-
 दिन् । शरदिन् । कलिव । खडिव । गडिव । चूडार । मार्जार । कोविदार ।
 प्रगद्यादिः ॥ वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पालाशकम् ।
 वराह । पलाश । शिरीष । पिन्दु । स्थूण । विदग्ध । विजग्ध । विभग्न ।
 बाहु । खदिर । शर्करा ‡ । वराहादिः ॥ कुमुदादिभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति ।
 कौमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशयाम । अश्वत्थ । शाल्मली ।
 कुण्डल । मुनिस्थूल । कूट । मुचुकर्ण § । कुमुदादिः ॥ शिरीषशब्दे ऽरीहणा-
 दिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोपि तत इष्यते, तस्य च वर-
 णादिषु दर्शनालुभ्यते । तथा चोक्तं शिरीषाणामदूरभवो यामः शिरीषा,
 स्तस्य वनं, शिरीषवनमिति ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

देशे तच्चास्तीति यश्चातुरर्थकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदे
 ऽभिधेये लुभ्यति । यामसमुदायो जनपदः । पञ्चालानां निवासो जनपदः,
 पञ्चालाः कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः । मगधाः । सुह्याः । पुण्ड्राः । इह
 कस्माच्च भवति । उदुम्बरा अस्मिन्सन्ति, औदुम्बरो जनपदः, वैदिशो ॥ जनपद,
 इति । तच्चास्तीति वर्तते । न चात्र लुबन्तं तच्चास्येयं भवति ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

* कुम्भ । सीरज । सीरक । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् । लोमन् ।
 हंसका । लोमक । सकण्डक । अस्तिबल । यमल । हस्त । सिंहक । एते शब्दा अत्र गणे
 ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† अर्क । लूप । स्फिक । ज्ञावत् । एते शब्दा अत्र गणे ऽधिकाः ।

‡ विनद्ध । निबद्ध । विरुद्ध । मूल । एते अत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§ कुन्द । मधुकर्ण । शुचिकर्ण । शिरीष । एते अधिका अत्र पुस्तकान्तरे ।

॥ वैतस । इति पा० २ ।

वरणा इत्येवमादिभ्य उत्पचस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुब्धवति ।
अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं । वरणाः । शङ्गी । शाल्म-
लयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति । कटुक*बदर्या
अदूरभवो ग्रामः, कटुकबदरी । शिरीषाः । काञ्ची । वरणाः, पूर्वो गौदौ † ।
आलिङ्गायन । पर्णी । शङ्गी । शाल्मलयः । सदाखी । वणिकि । वणिक ।
जालपद । मथुरा । उज्जयिनी । गया । तक्षशिला । उरशा । आकृत्या ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पचस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुब्धवति । वाग्रहणं
किम् । यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते । तत्र पाठसाम-
र्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे श्रवणं भविष्यति । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति । शर्कराशब्दादौ-
त्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो लुबिति । शर्करा । शार्करम् । गणपाठाच्च
श्रवणमुत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययौ तदेवं षड्गपाणि भवन्ति । शर्करा ।
शार्करम् । शर्करिकम् । शार्करकम् । शार्करिकम् । शर्करीयमिति ॥

ठक्कौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादृक् क इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ । यथासंभवम-
र्थसंबन्धः । शार्करिकम् । शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तच्चात्रो देशस्य
विशेषणं नदी । उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणा-
वती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमती । इह कस्मान्न भवति । भागीरथी ।
भैरवती । मतुबन्तस्यातत्रामधेयत्वात् ॥

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अन-
र्थ्य आरम्भः । मधुमान् । विसवान् । मधु । विस । स्याणु । मुष्टि ‡ । इक्षु ।
वेणु । रम्य । चक्ष । कर्कन्धु । शमी । किरीर । हिम । किशरा । शर्पणा ।
मरुत् । मरुव । दारवाघाट । शर । इष्टका । तक्षशिला । शक्ति । आसन्दी ।
आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेटा । मद्गुदिः ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो झुतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो झुतुप् प्रत्ययो भवति चातुर-

* कटुक । इति पा० २ ।

† पूर्वो गौदौ । अपरेण गौदौ इति । पा० २ ।

‡ दृष्टि । इति पा० २ ।

र्थिकः । कुमुद्वान् । नद्वान् । वेतस्वान् ॥ महिशाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ महि-
ष्माक्षाम देशः ॥

नडशादाङ् ड्वलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दाभ्यां ड्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसं-
बन्धः । नड्वलम् । शाद्वलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ।
शिखावलं मामनगरम् । मतुप्रकरणेपि शिखाया वलञ् वक्ष्यति । तददेशार्थे
वचनम् ॥

उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थ-
संबन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । संफल * । शफर । पिप्पल । पिप्प-
लीमूल । अशमन् । अर्क । पर्ण । सुपर्ण । खलाजिन । इडा । अग्नि । तिक ।
कितव । आतप । अनेक । पलाश । वृणव । पिचुक । अश्वत्थ । शकाक्षुद्र ।
भस्त्रा । विशाला । अवरोहित । गर्त । शाल । अन्य । जन्या । अजिन ।
मञ्च । चर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खदिर । शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव ।
बक । नितान्त । वृत्त । इन्द्रवृत्त । आर्द्रवृत्त । अर्जुनवृत्त । उत्करादिः ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, छश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । यथा-
संभवमर्थसंबन्धः । नडकीयम् । प्लुतकीयम् । नड । प्लुत । क्लित्व । वेणु । वेत्र ।
वेतस । वृण । इक्षु । काष्ठ । कपोत ॥ क्रुञ्चाया इस्वत्वं च ॥ तत्तत्तलोपश्च ॥

शेषे ॥ ९२ ॥

शेषइत्यधिकारोयम् । यानित ऊर्ध्वे प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेर्धेते वेदि-
तव्याः । उपयुक्तादन्यः शेषः । अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योन्योर्थः शेषः, तस्ये-
दंविशेषा ह्यपत्यसमूहादयस्तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते । किं च
सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरणैवार्थादेशेन संबन्धित्वेन कृतार्थता मा
ज्ञायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति । राष्ट्रावारपाराद् घबौ । राष्ट्रियः ।
अवारपारीणः । शेषइति लक्षणं चाधिकारश्च । चतुषा गृह्यते, चातुषं रूपम् ।
आवणः शब्दः † । दृषदि पिष्टाः, दार्षदा सक्तवः । उलूखले क्षुण्णः, औलूखलो

* संकर । इति पा० २ ।

† रासनो रसः । स्याशर्नः स्पर्शः । इत्येकस्मिन्पुस्तके ऽधिकम् ।

३१६

॥ काशिका ॥ ४ ॥ २ ॥

यावकः । अश्वैरुह्यते, आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते, चातुरं शकटम् । चतुर्दृश्यां
दृश्यते, चातुर्दशं रत्न इति ॥

राष्ट्रावारपाराद् घखौ ॥ ६३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्यं घखावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ विगृहीतादपीष्यते ॥ अवारिणः । पारीणः ॥ विप-
रीताच्च ॥ पारावारीणः । प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते ।
तेषां तु जातादयोर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्व्यन्ते ॥

ग्रामादखजौ ॥ ६४ ॥

ग्रामशब्दाद् खज् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

कत्त्र्यादिभ्यो ढकज् ॥ ६५ ॥

कत्त्रि इत्येवमादिभ्यो ढकज् प्रत्ययो भवति । कान्त्रियकः । औम्भेयकः ।
कत्त्रि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वज्जी ।
भक्ति । माहिष्मती । चर्मण्वती * । ग्राम । उख्या ॥ कुल्याया यलोपश्च ॥
कत्त्र्यादिः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ६६ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाशब्देभ्यो यथासंख्यं श्वन् असि अलङ्कार इत्येतेषु जाता-
द्विष्वर्षेषु ढकज् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति श्वा चेत् । कौलोन्त्यः ।
कौत्सेयको भवत्यसिश्चेत् । कौत्तोन्त्यः । शैवेयको भवत्यलङ्कारश्चेत् । शैवोन्त्यः ॥

नदादिभ्यो ढक् ॥ ६७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् । पूर्व-
नगरीशब्दोत्र पठ्यते । पौर्वनगरेयम् । केचित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति, विच्छिद्य
च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पौरेयम् । वानेयम् । गैरेयमिति । तदुभयमपि दर्शनं
प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । आवस्ती । कौशाम्बी । नवकौशाम्बी ।
काशफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साल्वा । दावा । दाल्वा ।
वासेनकी ॥ वडवाया वृषे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ६८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । दक्षि-
णात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

कापिश्याः षक् ॥ ६९ ॥

* वर्मती । इति पा० २ ।

कापिशीशब्दात् षक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । षकारो ङीप्रथः । कापि-
शायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥ बाह्ल्युर्दिपर्द्ध्वश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
बाह्यायनी । और्द्धायनी । पार्द्धायनी ॥

रङ्गोरमनुष्ये ऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्गुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्षक्च शैषिको ऽमनुष्येभिधेये ।
राङ्गवो गौः । शङ्गवायणो गौः । अमनुष्यइति किम् । राङ्गवको मनुष्यः । ननु
च रङ्गुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च मनुष्यतत्स्योर्बुजिति मनुष्ये परत्वादु-
जैव भवितव्यं, कच्छादिपाठादमनुष्ये ऽणपि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेना-
ण्यहणेन च । तदुच्यते । नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः किं तर्हि नजिवयुक्तन्यायेन
मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । राङ्गवः कम्बल इति षक् न भवति ।
विशेषविहितेन च षका ऽणो बाधा मा भूदित्यहणमपि क्रियते ॥

दुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् १०१ ॥

दिव् प्राच् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अव्ययात् कालवाचिनः
परत्वात् द्युद्युलौ भवतः । प्राक्तनम् ॥

कन्यायाष्ठक् ॥ १०२ ॥

कन्याशब्दादृक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कान्यिकः ॥

वर्षौ वृक् ॥ १०३ ॥

कन्याया इत्येव । वर्षौ या कन्या तस्या वृक् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
ठकोपवादः । वर्षुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्षुः । तद्विपर्ययवाचिनः कन्या-
शब्दादयं प्रत्ययः तथाहि जातं हिमवत्सु कान्यकम् ॥

अव्ययान्त्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

अमेहकृतसिचेभ्यस्त्यब्बिधिर्यौ ऽव्ययात्स्मृतः ।

निनिभ्या ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा * ॥

अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । परिगणनं
किम् । औपरिष्ठः । पौरस्तः । पारस्तः † । वृद्धास्तु ह्यो भवति । आरातीयः ॥
त्यन्नेर्ध्रुवे ॥ * ॥ नियतं ध्रुवम् । नित्यम् ॥ निसो गते ॥ * ॥ निर्गते वर्षा-

* इदं पदार्थं कुत्र चित्नास्ति ।

† पारस्त इत्यस्यापि ऽव्ययानां भवान्ने ढिलोप इत्यधिकमेकास्मिन्पुस्तके ।

३१८

॥ काशिका ॥ ४ ॥ २ ॥

अमेभ्यो निष्पृश्चङ्गालादिः ॥ आविसश्चन्दसि ॥ * ॥ आविस् शब्दाच् छन्दसि
त्यप् प्रत्ययो भवति । आविष्मो वर्तते ॥ अरण्याणो वक्तव्यः ॥ * ॥ आरण्याः
सुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ * ॥ दूरेत्यः पथिकः ॥ उत्तरादाहज् ॥ * ॥ औत्तराहः ॥

ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐषमस् ह्यस् श्वस् इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् ।
श्वसस्तुट् चेति ठजपि वृतीयो भवति । शैवस्तिकम् ॥

तीरूप्योत्तरपदादञ्जौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्व्यासंख्यमञ्ज् ज इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । अणोपवादौ । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । रूप्यो-
त्तरपदात् । वार्करूप्यम् । शैवरूप्यम् । तीरूप्यान्तादिति नोक्तं, बहुच्प्रत्यय-
पूर्वाद् मा भूदिति । बाहुरूप्यम् । अणोव भवति * ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञावि-
षयाद् जः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । पौर्वशालः । दक्षिण-
शालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् । पूर्वेषुकामशमः । अपरैषुकाम-
शमः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपद-
वृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । दिशो मद्राणामिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव ॥

उदीच्यग्रामाञ्च बहुचोन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बहुचोऽन्ते-
दात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । शैवपुरम् । माण्डवपु-
रम् । उदीच्यग्रामादिति किम् । माथुरम् † । बहुच इति किम् । ध्वजी ।
ध्वानम् । अन्तोदात्तादिति किम् । शर्करीडानम् । शर्करीडानशब्दे लिट्स्व-
रेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलदादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलदादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो

* स्वरे विशेष इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† माथुरमिति पा० २ ।

॥ काशिका ॥ ४ ॥ २ ॥

३१८

भवति शैषिकः । उदीच्यमलक्षणस्याजोपवादः । माहकीप्रस्थः । पलद्वादिभ्यः । पालदः । पारिषदः । ककारोपधात् । नैलीनकः । चैयातकः * । पलद्वादिषु यो वाहीक्यामस्ततष्ठज्जिठयोरपवादः । यथा । गोष्ठी, नैतकी-
ति† । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो रोपधेतोः प्राचामिति वुजोपवादः । वाही-
कशब्दः कोपधोपि पुनः पठ्यते परं छं बाधितुम् । अण्यहणं बाधकजा-
धनार्थम् । पलदी । परिषत् । यक्कल्लोमन् । रोमक । कालकूट । पटच्चर ।
वाहीक । कलकीट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिदा । कमलकीर ।
बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन ॥ गोमती । उदयान ‡ । पलद्वादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्था न च प्रकृतिविशेषणं, तर्ह्येवं संबध्यते, कण्वा-
दिभ्यो । गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
कस्यापवादः । काण्वाश्छात्राः । गौकताः § ॥

इजश्च ॥ ११२ ॥

गोत्रइत्येव । गोत्रे य इज् विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो
भवति शैषिकः । कस्यापवादः । दाक्षाः । ग्राक्षाः । माहकाः । गोत्रइत्येव ।
सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् ॥

न द्वाचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्वाचः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिजन्तादण् प्रत्ययो न भवति ।
पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । चैदीयाः ॥ । पौष्कीयाः । काशीयाः । द्वाच इति
किम् । पात्रागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम् । दाक्षाः । काशीया इति कथमु-
दाहृतं, यावता काश्यादिभ्यश्चिठ्ठाभ्यां भवितव्यम् । नैतदस्ति । देशवाचिनः
काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणं चैदिशब्देन साहचर्यात् । गोत्रान्तु वृद्धाच्छ एव
भवति । ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरता-
नामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

* वैयातक इति पा० २ ।

† नैकेतीति पा० २ । एकस्मिन्पुस्तके, ऽपरस्मिन्नेधिकीति पा० २ ।

‡ पल । कलकीट । कललकीटा । गोष्ठी । नैथिकी । नैकेती । सकल्लोमन् । इत्य-

धिकमत्र पुस्तकान्तरे ।

§ गोत्रइति किम् । कण्वो देवता ऽस्य काण्व,स्तस्येदं काण्वीयम् । कण्वादिर्गोत्र-
न्तर्गणः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

॥ चैदीया इति पा० २ ।

॥ चैदीति पा० २ ।

गोत्रद्विति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच् छः
प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः ।
मालीयः । अव्ययतीरूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधौस्तु परत्वाद्वाधते ॥

भवतष्टुकृच्छसौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठकृच्छसौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ ।
कस्यापवादौ । सकारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्त्यदादित्वाद्वृद्धसंज्ञा । भावत्कः ।
भवदीयः । अवृद्धात् भवतः शतुरण्वेव भवति । भावतः ॥

काश्यादिभ्यश्चिञ्ठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यश्चिञ्ठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । इकार
उच्चारणार्थः । जकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशेनानुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः ।
काशिकी । काशिका । बैदिकी । बैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्त्तते, ये त्ववृद्धाः
पठ्यन्ते वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः । देवदत्तशब्दः पठ्यते तस्य एङ्
प्राचां देशद्विति वृद्धसंज्ञा । दैवदत्तिकः । वाहीकग्रामस्य तु नास्ति वृद्धसंज्ञा ।
दैवदत्तः । कथं भाष्यउदाहृतं वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या देवदत्तीया
दैवदत्ता इति, यावता वृद्धसंज्ञापत्ते काश्यादित्वाट्टिञ्ठौभ्यां भवितव्यम् ।
तत्रैवं वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति व्यवस्थितविभाषेयं, सा क्वे कर्त्तव्ये भवति
ठिञ्ठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि * । संज्ञा । संवाह । अच्युत । मोह-
मान । शकुलाद । हस्तिर्कूप्य । कुदामन् † । हिरण्य । करण । गोधाशन ।
भौरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमित्र । देवदत्त । साधुमित्र । दासमित्र ।
दासग्राम । सौधावतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमित्र । देवराज ॥ आप-
दादिपूर्वपदात्कालान्तात् ॥ आपत्कालिकी । आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी ।
और्ध्वकालिका । तात्कालिकी । तात्कालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वृद्धादित्येव । वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्चिञ्ठौ प्रत्ययौ भवतः
शैषिकौ । कस्यापवादौ । शाकलिकी । शाकलिका । मान्यविकी । मान्यविका ॥

विभाषाशीनरेषु ॥ ११८ ॥

वृद्धादिति वर्त्तते, वाहीकग्रामेभ्य इति च । उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्त-
द्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठिञ्ठौ प्रत्ययौ भवतः । आहूजालि-
की । आहूजालिका । आहूजालीया । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥

* बैदीति पा० २ ।

† कुनामन्निति पा० २ ।

॥ काशिका ॥ ४ ॥ २ ॥

३२१

ओर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥

वृद्धादिति नानुवर्त्तने । उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धग्रहणात् । उवर्णान्ताद् देश-
वाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैपादकर्षुकः । शावर-
जम्बुकः * । देशइति किम् । पटोश्चान्नाः, पाटवाः । ठञ्जिठयोः प्रकरणे ठञः
केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यतइति ठञग्रहणं कृतम् ॥

वृद्धात्प्राचाम् ॥ १२० ॥

ओर्देशइत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात्प्रादेशवाचिनः प्रातिपदिकादुञ्
प्रत्ययो भवति शैषिकः । आठञ्जम्बुकः । शाकजम्बुकः † । नापितवास्तुकः ।
पूर्वणैव ठञ् सिद्धे नियमार्थं वचनं वृद्धादेव प्राचामवृद्धाच्च भवतीति । मल्ल-
वास्तु । माल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधादुञ् ॥ १२१ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देशइति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभि-
धायिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । धन्वशब्दो मरुदेश-
वचनः । पारोधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताञ्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धते । प्रस्थ पुर-
वह इत्येवमन्ताद्देशवाचिनः प्रातिपदिकादुद्धादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
कस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पैलुवहकः ।
फालुनीवहकः । पुरान्तो रोपधस्तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं प्राग्रहणम् । रोपधादीकारा-
न्ताच्च प्रादेशवाचिनो वृद्धादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कस्यापवादः । पाट-
लिपुत्रकाः । ऐकचक्रकाः । ईतः खल्वपि । काकन्दी । काकन्दकः । माकन्दी ।
माकन्दकः । प्राचामिति किम् । दात्तामित्रीयः । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

जनपदतदवधोश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं जनपदतदवधी । वृद्धाज्जनपद-
वाचिनस्तदवधिवाचिनश्च प्रातिपदिकादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कस्याप-
वादः । आभिसारकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खल्वपि । औपुष्टकः । श्यामा-

* केण इति कृस्व इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† शालजम्बुक इति पा. २ ।

३२२

॥ काशिका ॥ ४ ॥ २ ॥

यनकः । तदवधिरपि जनपद एव गृह्यते न यामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणं, बाध-
कबाधनार्थं गर्तौत्तरपदाच्छं बाधित्वा वुज्जैव जनपदावधेर्भवति । त्रैगर्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतदवधोरित्येव । अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदात्तदवधिवाचिनश्च बहु-
वचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुज् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्छयोरपवादः ।
अवृद्धाज्जनपदात्तावत् । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । आङ्गकः । वाङ्गकः ।
कालिङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः । अजमीठाः । अजक्रन्दाः । आजमीठकः ।
आजक्रन्दकः । वृद्धाज्जनपदात् । दावाः । जाम्बाः । दार्वकः । जाम्बकः ।
वृद्धाज्जनपदावधेः । कालञ्जराः । वैकुलिशाः । कालञ्जरकः । वैकुलिशकः ।
विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम् । जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत् । वर्तन्यः ।
वार्तनः * । अपिग्रहणं किम् । यावता वृद्धात्पूर्वैषैव सिद्धं तत्तत्कौण्डिन्या-
येन बाधा मा विज्ञायीति समुच्चीयते ॥

कच्छाभिर्वक्तृगर्तौत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देशइत्येव । उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । कच्छाद्युत्तरपदादेश-
वाचिनः प्रातिपदिकाच्चाद्वृद्धाद्वृद्धाच्च वुज् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कालो-
पवादः । दारुक्रच्छकः । पैपलीकच्छकः । काण्डाग्नकः । वैभुजाग्नकः । ऐन्द्र-
वक्रकः । सैन्धुवक्रकः । बाहुगर्तकः । चाक्रगर्तकः ॥

धूमाधिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुज् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
अणादेरपवादः । धौमकः । खाण्डकः † । पाथेयशब्दः पठ्यते तस्य योपधा-
त्वादेव वुजि सिद्धे सामर्थ्याददेशार्थं ग्रहणम् । तथा विदेहानर्तशब्दयोजन-
पदलक्षणे वुजि सिद्धे ऽदेशार्थः पाठः । विदेहानां क्षत्रियाणां स्वं, वैदेहकम् ।
आनर्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते तस्य नावि मनुष्ये च वुजिष्यते । सामुद्रिका-
नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति, सामुद्रं जलमिति । धूम । खण्ड ‡ ।
शशादन । आर्जुनाद । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । घोषस्थली । माष-
स्थली । राजस्थली । राजग्रह । सत्रासाह । भक्षास्थली । मद्रकूल । गर्तकूल ।
आञ्जीकूल । द्याहाव । आहाव । संहोय । वर्वर । वर्चगर्त । विदेह । आनर्त ।
माठर । पाथेय । घोष । शिष्य । मित्र । वल । आराज्ञी । धार्तराज्ञी । अव-

* वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, वर्तनीषु भव इति वुज् न भवति । सप्त
विवक्षाया अभावे बहुवचनाभावात् । वर्तन्यः । वार्तनः । इति पा० २ ।

† खाण्डकः । पा० २ ।

‡ खण्ड इति पा० २ ।

यात । तीर्थ ॥ कूलात्सौवीरेषु ॥ समुद्राच्चावि मनुष्ये च ॥ कुत्ति । अन्तरीप । द्वीप । अरुण । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । साकेत * ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद्बुज् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने । प्रत्ययार्थविशेषणं चैतत् । कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थेदति कुत्सनं निन्दनम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् ॥

केनायं मुषितः पन्था गाचे पद्मालिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतन्नागरकेण । चौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं शिचं मनोनेचविकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति । कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किम् । नागरा ब्राह्मणाः । कत्यादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात्संज्ञानगरं पठ्यते, तस्मिन्नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

आरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

आरण्यशब्दाद्बुज् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्ये ऽभिधेये । औपसंख्या-
निकस्य णस्यापवादः । आरण्यको मनुष्यः ॥ पथ्यायान्यायविहारमनुष्यहस्ति-
ष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरण्यकः पन्थाः । आरण्यको ऽध्यायः । आरण्यको
न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यकोहस्ती ॥ वा गोम-
येषु ॥ * ॥ आरण्या आरण्यका गोमयाः । एतेष्विति किम् । आरण्याः । पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा बुज् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कौरवकः ।
कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः । जनपदशब्दावेतौ ताभ्यामवृद्धादपीति नित्ये
बुजि प्राप्ते विकल्प उच्यते । कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते तत्र वचनादणपि
भविष्यति । पारिशेष्याद्वुगन्धरार्था विभाषा † । मनुष्यतस्ययोस्तु कुरुशब्दाच्चि-
त्यण्वबुज् प्रत्ययो भवति । कौरवको मनुष्यः, कौरवक्रमस्य हसितमिति ॥

मद्रवृज्याः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदबुजोपवादः ।
मद्रेषु जातः, मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

* मानवल्ली । वल्ली । सुराज्ञी । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः कुत्र चित्

† सेवा युगन्धरार्था विभाषा । पा० २ ।

३२४

काशिका ॥ ४ ॥ २ ॥

देशइत्येव । ककारोपधात्प्रातिपदिकादण प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
जनपदवुजोपवादः । अन्यत्र जनपदं मुत्वा पूर्वणैव कोपधादणि सिद्धम् ।
अपिकेषु जातः, आषिकः । माहिषिकः । अण्यहणमुवर्णान्तादपि स्यात् ।
इत्वाकुषु जातः, ऐत्वाकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देशइत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । वुजादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः । कच्छशब्दो न
बहुवचनविषयस्तस्य मनुष्यतत्स्थयोर्वुजर्थः पाठः । विजापकशब्दः पठ्यते । तस्य
कोपधत्वादेवाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तरार्थम् । कच्छ । सिन्धु । वरुण । गन्धार ।
मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । कुरु । रुद्रु । अणु * । खण्ड । द्वीप ।
अनूप । अजवाह । विजापक । कुलून । कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुज् ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्य च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छा-
दिभ्यो वुज् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य
हसितं जल्पितम् । काच्छिका वूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसितं
जल्पितम् । सैन्धविका वूडा । मनुष्यतत्स्थयोरिति किम् । काच्छो गौः ।
सैन्धवो वार्णवः ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते ततः पूर्वणैव मनुष्यतत्स्थयोर्वुजि सिद्धे
नियमार्थे वचनम् । अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्य साल्वशब्दादुज् प्रत्ययो
भवति । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् । अपदाताविति
किम् । साल्वः पदातिर्व्रजति ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थे साल्वशब्दादुज् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । कच्छादणोपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥

गर्तीत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देशइत्येव । गर्तीत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति
शैषिकः । अणोपवादः । वाहीकयामलक्षणं तु प्रत्ययं परत्वाद्वाधते । वृकग-
र्तीयम् । शृगालगर्तीयम् । श्वाविद्गर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं । बहुवचनपूर्वनिरासा-
र्थम् । बाहुगर्तम् ॥

* अण्ड इति पा० २ ।

गह्वादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणो-
पवादः * । गह्वीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेपि संभवापेक्षं विशेषणं न सर्व-
ेषाम् । मध्यममध्यमं चाण् चरणइति पठ्यते, तस्यायमर्थः । मध्यशब्दः प्रत्ययसन्नि-
योगेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे तु प्रत्ययार्थे ऽण् भवति, माध्यमा
इति । तदेतद्विशेषणं स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः । चरणसंबन्धेन निवा-
सलक्षणो ऽणिति च ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ कुज-
नस्य परस्य च ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ देवस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देव-
कीयम् ॥ वेणुकादिभ्यश्चण्वक्तव्यः ॥ आकृतिगणायम् । वैणुकीयम् । वैत्रकी-
यम् । औत्तरपदकीयम् । प्रास्थकीयम् † । माध्यमकीयम् । गह अन्तःस्थः । सम ।
विषम ॥ मध्यममध्यमं चाण्चरणे ॥ उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपक्ष । अपर-
पक्ष । अधमशाख । उत्तमशाख । समानशाख । एकयाम । एकवृक्ष । एकपलाश ।
इष्वय । इष्वनी ‡ । अवस्यन्दी § । कामप्रस्य । खाडायनि ॥ कावेरणि ¶ ।
शैशिरि । शैङ्गि । आसुरि । आहिंसि । आमित्रि । व्याडि । वैदजि । भौजि ।
आद्वाश्वि । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । औत्ति ।
आरटकि । वाल्मीकि । जेमवृद्धिन् । उत्तर । अन्तर ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपः ॥
जनपरयोः । कुक्च ॥ देवस्य च ॥ वेणुकादिभ्यश्चण् ॥ गह्वादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देशइत्येव । तद्विशेषणं प्राग्यहणम् । प्रादेशवाचिनः कटादेः प्रातिप-
दिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । कटनगरीयम् । कटघो-
षीयम् । कटपल्वलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असंभवाद्देशाधिकारो न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति
छश्च प्रत्ययः । राजकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेयं प्रत्ययस्तु वृद्धाच्छ इत्येव
सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

* अणोपवादः । पा० २ ।

† प्रास्थीयम् । पा० २ ।

‡ इष्वनीक । पा० २ ।

§ अवस्कन्ध । पा० २ ।

॥ खाण्डायनी । पा० २ ।

¶ कामवेरणि । पा० २ ।

देशइत्येव । वृद्धादेशवाचिनो ऽक इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवादः । वाही-
क्यामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य रोपधेतोः प्राचामिति च । अकान्तात्तावत् ।
आरीहणकीयम् । द्रौघणकीयम् । इकान्तात् । आश्वपथिकीयम् । शाल्मलि-
कीयम् । खोपधात् । कौटिशिखीयम् । आयामुखीयम् ॥ अकैकान्तग्रहणे कोपध-
ग्रहणं सौसुकादर्थम् ॥ * ॥ सौसुकीयम् । मौसुकीयम् । ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देशइत्येव, वृद्धादिति च । कन्याद्युत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धात्प्रातिप-
दिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । वाहीक्यामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः ।
दाक्षिकन्यीयम् । माहिकिकन्यीयम् । दाक्षिपलदीयम् । माहिकिपलदीयम् ।
दाक्षिनगरीयम् । माहकिनगरीयम् । दाक्षियामीयम् । माहकियामीयम् ।
दाक्षिहृदीयम् । माहकिहृदीयम् ॥

पर्वताञ्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । पर्वतीयो
राजा । पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषा ऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच् छः प्रत्ययो भवति वा ऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वेण । नित्ये प्राप्ते
विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि । पर्वतीयमुदकम् ।
पार्वतमुदकम् । अमनुष्यइति किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देशइत्येव । भारद्वाजशब्देऽपि देशवचन एव न गोत्रशब्दः । प्रकृति-
विशेषणं चैतच्च प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छः
प्रत्ययो भवति शैषिकः * । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजइति किम् ।
कार्कणम् । पार्णम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदारन्यतरस्यां खञ्ज ॥ १ ॥

* शैषिक इत्यस्यापि ऽणोपवाद इत्यधिकं कुत्र चित् ।

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
चकाराच्छ्व । अन्यतरस्यां ग्रहणाद्व्याप्राप्तम् । तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति
तत्र वैषम्याद्व्याप्राप्तं न भवति । त्यदादित्वाद्वृद्धसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्चे प्राप्ते
प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । युष्मदीयः ।
अस्मदीयः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुक्लृष्टः ।
तस्मिन्खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं युष्माक अस्माक इत्येतावादेशौ
भवतः । निमित्तयोरदेशौ प्रति यथासंख्यं कस्माच्च भवति । योगविभागः
करिष्यते, तस्मिन् । खञि युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भवतः । ततो ऽणि
चेति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नणि
चेति किम् । युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तत्त्वक्रममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तत्त्वक्रममक इत्येतावादेशौ भवतो यथासं-
ख्यं तस्मिन्खञि अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति ।
ननु च न लुप्रताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न
संभवति । वचनात्प्रत्ययलक्षणं भविष्यति* । अथ वा नैवेदं प्रत्ययलक्षणं किं
तर्ह्यन्वयग्रहणम् । एकवचने युष्मदस्मदो एकस्यार्थस्य वाचके तत्त्वक्रममकावा-
देशौ प्रतिपद्यते इति सूत्रार्थः । तावकीनः । मामकीनः । तावकः । मामकः ।
तस्मिन्नणि चेत्येव । त्वदीयो, मदीयः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । अर्द्धम् । सपू-
र्वपदाद्भुक्तव्यः ॥ * ॥ बालेयाद्विकम् । गौतमाद्विकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर अवर अधम उत्तम इत्येवं पूर्वार्धाद्यात् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
पराद्व्यम् । अवराद्व्यम् । अधमाद्व्यम् । उत्तमाद्व्यम् । पूर्वग्रहणं किम् । परावरा-
धमोत्तमेभ्य इत्येषोच्यते, अर्द्धादिति वर्तते । तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते । परा-
वरशब्दावदिग्रहणावपि स्तः, परं सुखमवरं सुखमिति । तत्र कृतार्थत्वाद्
दिक्कृद्भपत्ते परेण ठ्यतौ स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणाद्व्यत्ययो भवति परा-
द्व्यमवराद्व्यमिति ॥

* वचनात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधा न संभवति । पा. २ ।

दिक्पूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादर्धान्तात्प्रादिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ्च शैषिकः । अणोपवादः । पूर्वाद्धम् । पौर्वाद्धिकम् । दक्षिणाद्धम् । दाक्षिणाद्धिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकादिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ प्रत्ययो भवतः शैषिकौ यतोपवादौ । इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः पौर्वाद्धिकाः । दाक्षिणाद्धाः दाक्षिणाद्धिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । मध्यमः ॥ आदेशेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आदिमः ॥ अवोधसोलोपश्च ॥ * ॥ अवमम् । अधमम् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययार्थः । मस्यापवादः । सांप्रतिकं न्याय्यं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिद्वस्वं मध्यं काष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादिपाठाद् अणो मनुष्यवुजश्चापवादः । द्वैष्यम् । द्वैष्यं भवन्तोनुवरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् । द्वैपकम् । द्वैपमन्यत् ॥

कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । वृद्धात् तु क्वं परत्वाद्वाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः ॥ यथाकथं चिद्वृत्त्यापि काले वर्तमानात्प्रत्यय इष्यते ॥ कादम्बपुष्पिकम् । त्रैहिपलालिकम् । तत्र जात इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

आद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति आद्धे ऽभिधेये शैषिकः । चत्त्वणोपवादः । आद्धेति च कर्म गृह्यते न श्रद्धावान्पुरुषो ऽनभिधानात् । शारदिकं आद्धम् । शारदमन्यत् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्ठञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । चत्वरणोपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः । रोगातपयोरिति किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कालाट्ठजिति नित्ये ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम् । नैशिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येव । श्वःशब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति । त्यप्प्रत्ययोप्यतो विहित ऐषमोह्यःश्वसोन्यतरस्यामिति । एताभ्यां मुक्ते व्युत्पुलावपि भवतः । शैवस्तिकः । श्वस्त्यः । श्वस्तनः ॥

संधिवेलाद्भृतुनक्षत्रेभ्यो ऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव संधिवेलादिभ्य चतुर्भ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोपवादः । अणग्रहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । संधिवेलादिभ्यस्तावत् । सांधिवेलम् । सांध्यम् । चतुर्भ्यः । यैष्मम् । शैशिरम् । नक्षत्रेभ्यः । तैषम् । पौषम् । संधिवेला । संध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् ॥ संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

प्रावृष ण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृषशब्दादेयः प्रत्ययो भवति शैषिकः । चत्वरणोपवादः । प्रावृषेण्यो बलाहकः ॥

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । चत्वरणोपवादः । वार्षिकं वासः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

कृन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठकोपवादः । स्वरे भेदः । नभश्च नभस्यश्च वार्षिकादूतू ॥

वसन्ताञ्च ॥ २० ॥

कृन्दसीत्येव । वसन्तशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । चत्वरणोपवादः । मधुश्चमाध्वश्च वासन्तिकादूतू ॥

हेमन्ताञ्च ॥ २१ ॥

छन्दसीत्येव । हेमन्तशब्दाच् छन्दसि विप्रये ठञ् प्रत्ययो भवति शैवि-
कः । ऋत्वणोपवादः । सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावतू । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सर्वत्राण च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्धियोगेन चास्य तकारलोपः ।
हैमनं वासः । हैमनमुपलोपनम् । सर्वत्रग्रहणं छन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम् । छन्दसि
भाषायां च सर्वत्रैतद्व्यवति । ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यते । सैवानुवृत्तिः
शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिक्येन पूर्वसूत्रेपि संबन्धार्थम् । हैमन्तिकमिति भाषा-
यामपि ठञ् स्मरन्ति । अथाएवेति चकारः किमर्थः । अण् यथाप्राप्तं च ऋत्व-
णिति, कः पुनरनयोर्विशेषः । ऋत्वणि हि तकारलोपो नास्ति हैमन्ती पङ्क्ति-
रिति । तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । हैमन्तिकं हैमन्तं हैमनमिति ॥

सायंचिरंप्राहुप्रगेव्ययेभ्यष्टुत्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालादित्येव । सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राहुंतनम् । अव्ययेभ्यः ।
दोषातनम् । दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमव्ययं, ततोव्ययत्वादेव
सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो घञि सायशब्दस्तस्येदं मकारान्तत्वं
प्रत्ययसन्धियोगेन निपात्यते । दिवसावसानं सायः । चिरशब्दस्यापि मकारा-
न्तत्वं निपात्यते । प्राहुं प्रगे इत्येकारान्तत्वम् ॥ चिरपरुपरारिभ्यस्त्रो वक्तव्यः
॥ * ॥ चिरन्म् । परन्म् । परारिन्म् ॥ प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च ॥ * ॥
प्रन्म् ॥ अग्रपश्चाद्भिन्म् ॥ * ॥ अग्रिन्म् । पश्चिन्म् ॥ अन्ताच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अन्तिन्म् ॥

विभाषा पूर्वाह्वापराह्वाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्वापराह्वाशब्दाभ्यां विभाषा ट्युत्युलौ प्रत्ययो भवत, स्तुट् च तयो-
रागमः । कालाट्टञिति ठञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोपि भवति । पूर्वाह्तेनम् ।
अपराह्तेनम् । पौर्वाह्निकम् । आपराह्निकम् । घकालतनेषु कालनाम्न इति
सप्तम्या अनुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्णः सोढोस्येति तदा
पूर्वाह्तेन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभ-
क्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थोज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । सुप्ते जातः, सौप्तः । माथुरः । औत्सः । औदपानः । राष्ट्रियः ।
अवारपारीणः । शाकलिकः । ग्राम्यः । ग्रामीणः । काक्षेयकः । ओम्मेयकः ॥

प्रावृषष्टुप् ॥ २६ ॥

प्रावृट्शब्दात्सप्तमीसमर्थोज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति ।

एतस्यस्यापवादः । पकारः स्वार्थः । प्रावृषि जातः, प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो युञ् ॥ २७ ॥

शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्थोज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे युञ् प्रत्ययो भवति,

चत्वणोपवादः समुदायेन चेतसंज्ञा गम्यते । शरदका दर्भाः । शरदका मुद्गाः ।

दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य चेत्यं संज्ञा । संज्ञायामिति किम् । शरदं सस्यम् ।

संज्ञाधिकारं के चित्कृतलब्धक्रीतकुशला' इति यावदनुवर्तयन्ति ॥

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्बुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्यो बुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्वि-

षये संज्ञायां गम्यमानायाम् । पूर्वाह्नकः । अपराह्नकः । विभाषा पूर्वाह्णापरा-

ह्णाभ्यामित्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलकः । नक्षत्राणोपवादः । प्रदोषकः ।

नैशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः । अवस्करकः । औत्सर्गिकस्याणोपवादः ।

असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठजादय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिश्शब्दाद्बुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ऽणोपवादः,

प्रत्ययसंनियोगेन च पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति । पथि जातः, पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् बुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतस्मिन्वि-

षये । संधिवेलादिषु पाठादणोपवादः । अमावास्यकः । अमावास्यः । एकदे-

शविहृतस्यानन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ।

पूर्वेण वुचणोः प्राप्तयोरयं तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यः । अमावा-

स्यकः । अमावास्यः । अमावस्यः । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

सिन्ध्वपकाराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मि-

न्विषये । सिन्धुशब्दः कच्छादि,स्ततोणि मनुष्यबुजि च प्राप्ते विधानम्,

अपकरशब्दादप्यौत्सर्गिके ऽणि । सिन्धुकः । अपकरकः ॥

अणजौ च ॥ ३३ ॥

सिन्ध्वपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतन्तत्र जात इत्येत-
स्मिन्विषये । पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धवः । आपकरः ॥

**अविष्टा फलान्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशा-
खाषाढाबहुलालुक् ॥ ३४ ॥**

अविष्टादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुगभवति । तस्मिन्-
स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्कृतिलुकीति भवति । अविष्टासु जातः, अविष्टः । फलु-
नः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अषाढः ।
बहुलः ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चित्रा-
यां जाता, चित्रा । रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान्
ङीष् ॥ फलान्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ फलुनी ॥ अषाढा ॥ अविष्टा-
षाढाभ्यां कृणपि वक्तव्यः ॥ * ॥ अविष्टीयः । अषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाञ्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात्खरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्य-
यस्य लुगभवति । गोस्थाने जातः, गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजौ वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्सशा-
लायां जातः, वत्सशालः । वात्सशालः । अभिजित् । आभिजितः । अश्वयुक् ।
आश्वयुजः । शतभिषक् । शातभिषजः । बहुलग्रहणस्यायं प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुगभवति । रोहिणः ।
रौहिणः । मृगशिराः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थताकृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
सुप्ते कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा, सौम्यः । मायुरः । राष्ट्रियः ।
ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्र भवति यच्च यत्र क्रीतं लब्धमपि तत्रैव
भवति किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते । शब्दार्थस्य भिन्नत्वाद्वस्तुमात्रेण क्रीतं
लब्धं भवति शब्दार्थस्तु भिद्यतएव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान् व्याप्प्रातिपदिकात्प्रायभव इत्येतस्मिन्विषये
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किं चिच्चूनतामाह । सुप्ते

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ३ ॥

३३३

प्रायेण बाहुल्येन भवति, सौघः । माथुरः । राष्ट्रियः । प्रायग्रहणमनर्थकं,
तत्रभवेन कृतत्वात् । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद् मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेशृक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन्विषये
ठक् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । औपजानुक् । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थोद् व्याप्प्रातिपदिकात् संभूतइत्येतस्मिन्नर्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अवकृतिः प्रमाणानतिरेकश्च संभवत्यर्थे इह
श्रूयते नेत्यतिः सत्ता वा, जातभवाभ्यां गतत्वात् । सुप्ते संभवति, सौघः ।
माथुरः । राष्ट्रियः ।

कोशाङ्गुञ् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दाद् ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र संभूतइत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः ।
कोशे संभूतं, कौशेयं वस्त्रम् । रुठिरेषा तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकोशाच्च ॥

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः, हैमन्तः प्राकारः । शैशिरमनुलेपनम् ।
वसन्ते पुष्प्यन्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः । यैष्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते,
शारदाः शालयः । यैष्मा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिका-
दुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्पन्ते, हैमन्ता यवाः । यैष्मा
व्रीहयः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या वुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति । उपेर्धे । ठजोपवादः । आश्व-
युज्यामुप्ता, आश्वयुज्का माषाः । अश्विनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी, आश्वयुजी ।
अश्विनीपर्यायो ऽश्वयुज्शब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुञ् प्रत्ययो भवति उपेर्धे । ऋत्व-
णोपवादः । यैष्मं सस्यम् । यैष्मकम् । वासन्तम् । वासन्तकम् ॥

देयमृणे ॥ ४७ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्वे-
मित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्वेयमृणं चेत्तद्वति । मासे देयमृणं,
मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । ऋणइति किम् । मासे देया भित्ता ॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुज् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि अश्वत्थ यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्त-
मीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुज् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयः शब्दाः
साहचर्यात्काले वर्तन्ते । यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी ।
यस्मिन्श्वत्थाः फलन्ति सोश्वत्थः । यस्मिन्यवबुसं संपद्यते स यवबुसशब्देनो-
च्यते । कलापिनि काले देयमृणं, कलापकम् । अश्वत्थकम् । यवबुसकम् ॥

शीष्मावरसमाद्वुज् ॥ ४९ ॥

शीष्मावरसमशब्दाभ्यां वुज् प्रत्ययो भवति देयमृणइत्येतस्मिन्नर्थे ।
ऋणठजोरपवादः । शीष्मे देयमृणं, शीष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं
वृद्धार्थम् । समाशब्दे वर्षपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद्वुञ्च देयमृण-
मित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं, सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहाय-
णिकम् । आग्रहायणकम् । वेति वक्तव्ये ठञ्ग्रहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फ-
लपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते ऽणं बाधित्वा ठजेव यथा
स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थात्प्रातिपदिकाद्
व्याहरति मृग इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याह-
रति मृगः, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः । मृग इति किम् ।
निशायां व्याहरत्यलूकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादित्येव । तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति
षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्वति, सोढं
जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य ह्यत्रस्य,
नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् व्याप्प्रातिपदिकाद्व

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ३ ॥

३३५

इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म,
तत्र जात इति गतार्थत्वात् । सुप्ते भवः, सौप्तेः । मायुरः । राष्ट्रियः । पुन-
स्तत्रग्रहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्या यत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । अणश्चस्य चापवादः । दिशि भवं, दिश्यम् । वर्यम् । मुखजघन-
शब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः, सेनामुख्यं, सेनाजघन्यमिति * । दिश् । वर्ग ।
पूग । गण । पक्ष । धाव्या । मित्र । मेघा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक ।
उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ ॥ उदकात्संज्ञायाम् † ॥
न्याय । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो
भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । दन्तेषु भवं, दन्त्यम् ।
करणम् । ओष्ठम् ॥

द्वृत्तिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ५६ ॥

द्वृत्त्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । द्वृतौ भवं, दातैर्यम् । कौत्तेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्ते-
यम् । आहेयमजरं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिकं, न तिङन्तः ॥

ग्रीवाभ्यो ऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दादणप्रत्ययो भवति चकाराद्गुञ्च, तत्र भव इत्येतस्मिन्वि-
षये, शरीरावयवाद्यतोपवादः । ग्रीवासु भवं, ग्रैवेयम् । ग्रैवम् । ग्रीवाशब्दो
धमनीवचनस्तासां बहुत्वाद्गुवचनं कृतम् ।

गम्भीराऽज्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद् अज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणो-
पवादः । गम्भीरे भवं, गाम्भीर्यम् ॥ बहिर्द्वैवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
बाह्यम् । द्वैज्यम् । पाञ्चजन्यम् † ॥

* मुखजघनाभ्यां सेनाया अपभागपञ्चाङ्मागावुच्येते इत्यधिकः पाठः कुत्र चित्युस्तके ।

† उदकात्संज्ञायामित्यस्यापे उदक्या रजस्वला । संज्ञायामिति किम् । औदको मत्स्यः ।
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ चातुर्मासाद्यज्ञे ज्यो वक्तव्यः ॥ * ॥ चातुर्मास्यानि व्रतानि । चातुर्मास्यो यज्ञः ।
चातुर्मासो अन्यत्र । इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात्प्रातिपदिकाच्च ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि परिमुखादेः, परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भवं, पारिमुख्यम् । पारिहनव्यम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति । औपकूलम् । परिमुख । परिहनु । पर्याष्ठ । पर्युलू । औपमूल । खल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्थल । उपकलाप । अनुपथ । अनुखड्ग । अनुतिल । अनुशीत । अनुमाष । अनुयव । अनुयूप । अनुवंश * ॥

अन्तःपूर्वपदाट्टञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाट्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । आन्तर्वाश्मिकम् । आन्तर्गोहिकम् † ॥ समानशब्दाट्टञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ समाने भवं सामानिकम् ॥ तदादेश्च ॥ * ॥ सामानशामिकम् । सामानदेशिकम् ॥ अद्यात्मादिभ्यश्च ॥ * ॥ आद्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् ‡ । अध्यात्मादिराज्ञातिगणः ॥ ऊर्ध्वदमाच्च ठञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ और्ध्वदमिकः । ऊर्ध्वशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वदमशब्दः ॥ ऊर्ध्वदेहाच्च ॥ * ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ * ॥ लोकोत्तरपदाच्च ॥ * ॥ ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ॥ मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ जनपरयोः कुक्व ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ मध्यशब्दादीयः ॥ * ॥ मद्यीयः ॥ मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ माद्यमम् । मद्यमीयम् ॥ मद्यो मध्यं दिनम् चास्मात् ॥ * ॥ मद्यो भवं, माद्यदिनम् ॥ स्यान्नो लुगवक्तव्यः ॥ * ॥ अश्वत्थामा ॥ अजिनान्ताच्च ॥ * ॥ वृकाजिनः । सिंहाजिनः ॥

समानस्य तदादेश्च अद्यात्मादिषु चेष्ट्यते ।

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुजनस्य परस्य च ।

ईयः कार्यौथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥

मध्यो मध्यं दिनम् चास्मात्स्थान्नो लुगजिनात्तथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

* अनुखड्ग । पुस्तकान्तरे ज्यं शब्दोधिकोत्र गणे ।

† आन्तरगारिकम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ अनुशक्तिकादीनां चेतुभयपदवृद्धिरित्यधिकं कुत्र चित् ।

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ३ ॥

३३७

अव्ययीभावादित्येव । यामशब्दान्तादव्ययीभावात्परि अनु इत्येवंपूर्वा-
दृञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये । अणोपवादः । पारियामिकः ।
आनुयामिकः ॥

जिह्वामूलालुलेश्चः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादलुलिशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्निषये । यतोपवादः । जिह्वामूलीयम् । अलुलीयम् ॥

वर्गान्ताञ्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच्च छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्निषये । अणोपवादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्त्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दादन्यस्मिन्त्ययार्थं वर्गान्तात्प्रातिपदिकादन्यत-
रस्यां यत्खौ प्रत्ययौ भवतः तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये । छे प्राप्ते वचनं, पक्षे सौपि
भवति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेववर्गीयः * । युधिष्ठिरवर्ग्यः ।
युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गीयः । अशब्दइति किम् । कवर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्निषये
ऽलंकारे ऽभिधेये । यतोपवादः । कर्णिका । ललाटिका । अलंकारइति किम् ।
कर्ण्यम् । ललाट्यम् ॥

तस्य व्याख्यानइति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥

व्याख्यायते ऽनेनेति व्याख्यानं, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम् ।
तस्येति षष्ठीसमर्थ्याद् व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद्व्याख्याने ऽभिधेये यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति तत्र भवे च । वाक्यार्थसमीपे चकारः श्रूयमाणः पूर्व-
वाक्यार्थमेव समुच्चिनोति तत्र भव इति । सुपां व्याख्यानः, सौपो ग्रन्थः ।
तैडः । कर्त्तः । सुप् भवं, सौपम् । तैडम् । कर्त्तम् । व्याख्यातव्यनाम् इति
क्रिम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला, पाटलिपुत्रः सुकोसलया व्याख्या-
यते, एवंसंनिवेशं पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम् । भव-
व्याख्यानयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्द्वैशौहि तौ ॥

बह्वचोन्तोदात्तादृञ् ॥ ६७ ॥

बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकादन्तोदात्ताद्व्यव्याख्यानयोष्ठञ्
प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । षात्वणत्विक्रम् । नातानतिक्रम् । समासस्व-

* अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनवर्गीणः । अर्जुनवर्गीयः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

रणान्तोदात्ताः प्रकृतयः । बह्वच इति किम् । द्व्यचष्टकं वक्ष्यति । एकाच् प्रत्यु-
दाह्रियते । सौपम् । तैडम् । कार्नेम् । अन्तोदात्तादिति किम् । संहितायाः
संहितम् । संहिताशब्दे हि गतिस्वरणाद्युदात्तः ॥

ऋतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

ऋतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयो-
रर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । ऋतुभ्यस्तावत् । अग्निष्टोमस्य व्या-
ख्यानस्तत्र भव, अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । यज्ञेभ्यः । पाक-
यज्ञिकः । नावयज्ञिकः । अनन्तोदात्तार्थे आरम्भः । ऋतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञ-
ग्रहणमसोमयागेभ्योपि यथा स्यात्, पाञ्चोदनिकः । दाशौदनिकः । बहुवचनं
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षः ॥ ६९ ॥

ऋषिशब्दाः प्रवरनामधेयानि तेभ्य ऋषिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थ-
योष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु ।
व्याख्यातव्यनाम् इत्यनुवर्तते तत्साहचर्यादृषिशब्देर्येन्य उच्यते । वसिष्ठस्य
व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिको ऽद्वयायः । वैश्वामित्रिकः । अद्वयायेष्विति
किम् । वासिष्ठी ऋक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्टन् ॥ ७० ॥

पौरोडाशशब्दात्पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः ष्टन् प्रत्ययो
भवति । पुरोडाशाः पिष्टपिण्डास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तस्य व्याख्या-
नस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः । पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो ग्रन्थः पुरो-
डाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी । षकारो ङीप्रथः ॥

कृन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

कृन्दःशब्दाद्व्यव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ प्रत्ययो भवतः । द्व्यच इति ठकि
प्राप्ते वचनम् । कृन्दस्यः । कृन्दसः ॥

द्वजृद्धाह्वणर्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणना-

माख्यातादृक् ॥ ७२ ॥

द्वजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयो-
ष्टक् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । द्व्यचस्तावत्, ऐष्टिकः । पाशुकः ।
ऋकारान्तात् । चातुर्होतृकः । पाञ्चहोतृकः । ब्राह्मण । ब्राह्मणिकः । ऋक् ।
आर्चिकः । प्रथम । प्राथमिकः । अध्वर । आध्वरिकः । पुरश्चरण । पौरश्चर-

णिकः । नामाख्यातग्रहणं संघातविग्रहीतार्थम् । नामिकः । आख्यातिकः ।
नामाख्यातिकः ॥

अण्यगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

अण्यगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति ।
ठजादेरपवादः । आर्गयनः, । पादव्याख्यानः । अण्यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ।
वास्तुविद्यः । अण्यगयन । पदव्याख्यान । छन्दोमान । छन्दोभाषा । छन्दोविचिन्ति ।
न्याय । पुनरुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । तत्त्वविद्या ।
उत्पात । उत्पाद । संवत्सर । मुहूर्त । निमित्त । उपनिषत् । शिवा * । अण्यगयनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । सुघ्नादागतः सौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । तत इति मुख्यमपादानं विव-
क्षितं यत्तदिह गृह्यते, न नान्तरीयकम् । सुघ्नादागच्छन्वृत्तमूलादागत इति ॥

ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् ।
आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मि-
न्विषये, अणोपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शैल्क-
शालिकः । आकरिकम् † । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्यो ऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत
इत्येतस्मिन्विषये । आयस्थानठको ऽपवादः । शुण्डिकादागतः, शैण्डिकः ।
कार्कणः । अण्यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । औदपानः । शुण्डिक । कृकण । स्थ-
ण्डिल । उदपान । उपल । तीर्थं । भूमि । तृण । पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्यायोनि संबन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिःकृतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनि संबन्धाः । तद्वाचिभ्यः शब्दे-
भ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । छं तु पर-
त्वाद्बाधते । विद्यासंबन्धेभ्यस्तावत् । उपाध्यायादागतम्, औपाध्यायकम् । शैष्य-
कम् । आचार्यकम् । योनि संबन्धेभ्यः । मातामहकः । पैतामहकः । मातुलकः ‡ ॥

* छन्दोविजिनी । व्याय । निरुक्त । विद्या । उद्याव । भिन्ना । एते शब्दा अधिक
अत्र गणो पुस्तकान्तरे ।

† नागरिकम् । आपणिकम् । इत्यपि कुत्र चित्पुस्तके ।

‡ मातुलक इत्युदाहरणं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

ऋतुषष्ठञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिःसंबन्धेभ्य इत्येव । ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायो-
निःसंबन्धवाचिभ्यषष्ठञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । वुञोप-
वादः । विद्यासंबन्धवाचिभ्यस्तावत् । होतुरागतं, हौतृकम् । पौतृकम् । योनि-
संबन्धवाचिभ्यः । भ्रातृकम् । स्वासृकम् । मातृकम् । तपरकरणं सुवार्थम् ।
विद्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितुर्यञ्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराट्ठञ्च तत आगत इत्येतस्मिन्वि-
षये । पितुरागतं, पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्कुवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्यया-
न्तात्प्रातिपदिकादङ्कुवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । अङ्कु-
ग्रहणेन तस्येदमर्थसामान्यं लक्ष्यते । तस्मादङ्गतिदिश्यते * नाणव संघाङ्कुलक्ष-
णेष्वप्यञ्जिजामणिति । औपगवानामङ्कुः, औपगवकः । कापटवकः । नाडाय-
नकः । चारायणकः । एवमौपगवेभ्य आगतमौपगवकम् । कापटवकम् । नाडा-
यनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येत-
स्मिन्विषये । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्तावत् । समादा-
गतं, समरूप्यम् । समीयम् । विषमरूप्यम् । विषमीयम् । गहादित्वाच् छः ।
मनुष्येभ्यः । देवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचनं
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्वि-
षये । सममयम् । विषममयम् । मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् ।
टकारो ङीबर्थः । सममयी । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत इत्येव । पञ्चमीसमर्थ्याद् व्याप्प्रातिपदिकात्प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति प्रकाशते प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः ।
हिमवतः प्रभवति, हैमवती गङ्गा । दारदी सिन्धुः ॥

* गोत्रचरणाद् जित्तीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

विदूराज्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दाज् ज्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये । अणो-
पवादः । विदूरात्मभवति, वैदूर्यो मणिः । ननु च वालवायादसौ प्रभवति न
विदूरात् तत्र तु संस्क्रियते । एवं तर्हि

वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तचेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद्गच्छतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, योसौ गच्छति पन्थाश्चेत्स भवति दूतो वा । सुघ्नं गच्छति, सौघ्नः
पन्था दूतो वा । माथुरः * । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथ
वा सुघ्नप्राप्तिः पथो गमनम् । पथिदूतयोरिति किम् । सुघ्नं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थोदभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं
प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेद्वति । आभिमुख्येन निष्क्रामति,
अभिनिष्क्रामति, सुघ्नमभिनिष्क्रामति कान्यकुब्जद्वारं सौघ्नम् । माथुरम् । राष्ट्रि-
यम् । द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते
यथा साध्वसिश्छिनत्तीति । द्वारमिति किम् । सुघ्नमभिनिष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव । अधिकृत्येतदपेत्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूर्य-
त्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थोदधिकृत्य कृतइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौभद्रः । गौरि-
मित्रः । यायातः । ग्रन्थइति किम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ॥ लुबा-
ख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम् ॥ * ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृता ५५ख्यायिका
वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति, भैरवरी ॥

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥

तदित्येव । अधिकृत्य कृते ग्रन्थइति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयास-
मर्थेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोपवादः । शिशूनां कन्दनं
शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभं,
यमसभीयः । द्वन्द्वात् । अग्निकाश्यपीयः । श्येनकपोतीयः । शब्दार्थसंबन्धीयं

* राष्ट्रिय इत्यधिकमन्यत्र ।

प्रकरणम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यः । इन्द्रजननीयम् । प्रद्युम्नागम-
नीयम् * । इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतो ऽनुसर्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न
पठ्यते ॥ इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ देवासुरम् । राज्ञासुरम् । गौण-
मुख्यम् । इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात् शिशुक्रन्दादयोपि तत्रैव द्रष्टव्याः ।
प्रपञ्चार्थमेवां ग्रहणम् । एवं सति देवासुरादिप्रतिषेधोपि न वक्तव्यः, ततश्च प्र-
त्ययस्यादर्शनात् ॥

सौम्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थवादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्र-
थमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति, निवसन्त्यस्मिन्निवासो देश उच्यते । सुघ्नो
निवासो ऽस्य सौम्यः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सौम्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थवादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति यत्प्रथमासमर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वबान्धवः । तत्संब-
न्धादेशोऽप्यभिजन इत्युच्यते । यस्मिन्पूर्वबान्धवैरुपितं तस्मादिह देशवाचिनः
प्रत्ययो, न बन्धुभ्यो निवासप्रत्यासत्तेः । सुघ्नोभिजनोऽस्य सौम्यः । माथुरः ।
राष्ट्रियः । निवासाभिजनयोः को विशेषः । यत्र संप्रत्युच्यते स निवासः । यत्र
पूर्वैरुपितं सौभिजनः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते ॥ ९१ ॥

सौम्याभिजन इति वर्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थो, पर्व-
तइति प्रकृतिविशेषणम् । पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थवादभिजनादस्येति षष्ठ्यर्थे कः
प्रत्ययो भवति । आयुधजीविभ्यश्च आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोभिधातुं प्रत्ययो
भवतीत्यर्थः । हृद्गोलः पर्वतोभिजन एषामायुधजीविनां हृद्गोलीयाः । अन्य-
कवर्त्तीयाः । रोहितगिरीयाः । आयुधजीविभ्य इति किम् । चत्तोदः पर्वतोभि-
जन एषां ब्राह्मणानाम्, आर्त्तोदा ब्राह्मणाः । पर्वतइति किम् । सांक्राश्याका
आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो ज्यः ॥ ९२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति सौम्याभि-
जन इत्येतस्मिन्विषये । अणादेरपवादः । शण्डिक्यः । सार्वसेन्यः । शण्डिक ।
सर्वकेश । सर्वसेन । शक । सट । रक । शङ्ख । बोध । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽणञौ ॥ ९३ ॥

* सीतागवेषणीयः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । सिन्ध्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तत्तशि-
लादिभ्यश्च यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये ।
सैन्धवः । वार्णवः । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर ।
साल्व । किष्किन्धा । गब्दिका । उरस । दरत्* । ये तु कच्छादिषु पठन्ते
सिन्धुवर्णुप्रभृतयस्तेभ्यस्तत एवाणि सिद्धे मनुष्यबुजो बाधनार्थं वचनम् । तत्त-
शिलादिभ्यः खल्वपि । ताक्षशिलः । वात्सोदुरणः । तक्षशिला । वत्सोदुरण ।
कौमेदुर । काण्डवारण । ग्रामणी । सरालक । कंस । किचर । संकुचित ।
सिंहकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । बर्बर । अवसान ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराडुकूखण्डज्यकः ॥ ९४ ॥

तूदादिभ्यश्चतुर्भ्यः शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ठक् ङ् ङक्
इत्येते प्रत्यया भवन्ति सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । तौदेयः ।
शालातुरीयः । धर्मतेयः । कौचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ ९५ ॥

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति
प्रथमासमर्थोदस्येति पष्ठर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चे-
त्तद्वति । भज्यते सेव्यतइति भक्तिः । सुघ्नो भक्तिरस्य सौघ्नः । मायुरः । राष्ट्रियः ।

अचित्ताददेशकालाटुक ॥ ९६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाटुकं प्रत्ययो भवति
सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वृद्धाच् छं परत्वाद्वाधते । अपूपा
भक्तिरस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । पायसिकः । अचित्तादिति किम् । देव-
दत्तः । अदेशादिति किम् । सौघ्नः । अकालादिति किम् । यैष्मः ॥

महाराजाटुज् ॥ ९७ ॥

महाराजशब्दाट् ठज् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वार्थम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये ।
काणोरपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । ननु वासुदेवशब्दा-
द्भोजनक्रियाख्ये इति वुजस्येव । न चात्र वुन्बुजोर्विशेषो विद्यते किमर्थं
वासुदेवग्रहणम् । संज्ञेया देवताविशेषस्य न तत्क्रियाख्या । अल्पाक्षरमजाद्य-
दन्तमिति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयत्यभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

* कुलून । दिरसा । यतो शब्दो पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे ऽधिकी ।

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ९९ ॥

गोत्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वुञ् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद्वाधते । ग्लुचुका-
यनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । औपगवकः । कापटवकः । क्षत्रियाख्येभ्यः ।
नाकुलकः । साहदेवकः । साम्बकः । आख्याग्रहणं प्रसिद्धक्षत्रियशब्दपरिग्रहार्थं,
यथाकथंचित् क्षत्रियवृत्तिभ्यो मा भूत् । बहुलग्रहणात् क्व चिदप्रवृत्तिरेव ।
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । पौरवीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं भव-
ति प्रत्ययः प्रकृतिश्च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । जनपदतदवद्गोश्वेत्यत्र
प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते जनपदिभ्यो ऽस्मिन्नर्थे ऽतिदिश्यन्ते । जनपदिनो
जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः ।
सौह्रनकः । पौण्ड्रकः । तट्टदङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः ।
सौह्रनकः । पौण्ड्रकः । जनपदिनामिति किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य
याञ्चालः । सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं स च द्वेकयोरतिदेशं प्रयोजयति । वृद्धि-
निमित्तेषु च वुजादिषु विशेषो नास्तीति । मद्रवृज्योः कनि विशेषः । मद्रस्या-
यत्नं, द्रुडमगधकलिङ्गसूरमसादण्, माद्रः । वृजिशब्दादपि वृद्धेत्कोसलाजादा-
ज्यङ्, वार्ज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्द्वासे कृते मद्रकः । वृजिकः । जन-
पदेन समानशब्दानामिति किम् । अनुषण्डो जनपदः, पौरवो राजा स भक्ति-
रस्य पौरवीयः । बहुवचनग्रहणं समानशब्दताविषयलक्षणार्थम्, अन्यथा हि
यत्रैव समानशब्दता तत्रैवातिदेशः स्याद्, एकवचनद्विवचनयोरन स्यात्, वाङ्गो
वाङ्गो वा भक्तिरस्येति । बहुवचने तु बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विव-
चनयोः सत्यपि शब्दभेदे ऽतिदेशो भवति । वाङ्गः वाङ्गो वा भक्तिरस्य वाङ्गकः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थत्वात्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम् । कृते गन्यइत्यनेन गतत्वात् । अन्येन
कृता माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । पाणिनीयम् । आपिशलम् । काशकृत्स्नम् ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृणु ॥ १०२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यः शब्देभ्यश्छृणु प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्वि-
षये । अणोपवादः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः ।

खाण्डिकीयाः । औखीयाः ॥ छन्दसि वायमिष्यते ॥ तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवति । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रास्यानुवृत्तेश्छन्दोधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्यते * ॥

काश्यपकौशिकाम्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । कृत्वापवादः । णकार उत्तरत्र वृद्धार्थः कल्प्यस्ताभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते । तस्यापि च तद्विषयता भवत्येव । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रानु वृत्तेश्छन्दोधिकारविहितानां च तत्र तद्विषयतेष्यते । काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः † ऋषिभ्यामिति किम् । इदानींतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥

कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिनां वैशंपायनान्तेवासिनां च ये वाचकः शब्दास्तेभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । कं तु परत्वाद्वाधते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः, हरिद्रुः । छगली । तुम्बुरुः । उलपः । इति । वैशंपायनान्तेवासिनो नव । आलम्बि । पलङ्ग । कमल । ऋचाभ । आरुणि । ताण्ड्य । श्यामायन । कठ । कलापी । इति । प्रत्यक्षकारिणो वृद्धन्ते न तु व्यवहिताः शिष्यशिष्याः । कुतः । कलापिखाडायनग्रहणात् । तथाहि, वैशंपायनान्तेवासी कलापी तदन्तेवासिनो वैशंपायनान्तेवासिन एव भवन्ति किं कलापिग्रहणेन तथा वैशंपायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी खाडायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन । तदेतत्प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य लिङ्गम् । कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत् । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रुविणः । तौम्बुरुविणः । औलपिनः । छगलिनो ठिनुकं वक्ष्यति । वैशंपायनान्तेवासिभ्यः । आलम्बिनः पालङ्गिनः । कामलिनः । आर्चाभिनः । आरुणिनः । ताण्डिनः । श्यामायनिनः । कठान्नुकं वक्ष्यति । कलापिनश्चाणम् ॥

हरिदुरेषां प्रथमस्ततश्छगलितुम्बुरु ।

उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥

यालम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।

ऋचाभारुणिताण्ड्याश्च मट्टमीयास्तयोऽपरे ॥

श्यामायन उदीचेषु उक्तः कठकलापिनोः ।

* शौनकेत्यादीष्यतइत्यन्तग्रन्थस्य स्थाने शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रेदमनुवर्तयितव्यमित्याहुरिति पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

† कौशिकिन इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

चरक इति वैशंपायनस्याख्या तत्संबन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । तृतीयासमर्थान्प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना-
प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तावत् । भाल्लविनः । शाठ्यायनिनः । ऐतरेयिणः । कल्पे-
षु । पैङ्गी कल्पः । आरुणपराजी । पुराणप्रोक्तेष्विति किम् । याज्ञवल्क्यानि
ब्राह्मणानि । आश्वमेधः कल्पः । याज्ञवल्कादयो ऽचिरकाला इत्याख्यानेषु
वार्त्ता । तथा व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता कस्मान्न भवति । प्रतिपदं
ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः । अयं तु याज्ञवल्क्यश-
ब्दस्य कणादिषु पाठादण् । न वायं योगश्छन्दोधिकारमनुवर्त्तयति, तेन
कल्पेष्वपि न भवति । पुराणइति निपातनात्तुडभावः । न वात्यन्तबाधैव, तेन
पुरातनमित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मि-
न्विषये छन्दस्यभिधेये । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ।
वाजसनेयिनः । छन्दसीति किम् । शौनकीया शिक्षा । कठशाठ इत्यत्र
पठ्यते । तत्संघातार्थं, केवलाद्वि लुक् वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते
काठशाठिनः । शौनक । वाजसनेय । साङ्गरव । शार्ङ्गरव । सांपेय । शाखेय ।
खाडायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशठ । रज्जुकण्ठ । रज्जुभार । कठशाठ ।
कशाय । तलवकार । पुरुषासक । अश्वपेय । शौनकादिः * ॥

कठचरकालुक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुभ्रवति । कठशब्दाद्वैशंपाय-
नान्तेवासिभ्य इति णिनेश्चरकशब्दादप्यणः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः ।
चरकाः । छन्दसीत्येव । काठाः । चारकाः † ॥

कलापिने ऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । वैशं-
पायनान्तेवासित्वाणिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । इन-
ग्यनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापि-

* स्कम्भ । अयं पुस्तकान्तरे ऽत्र गणेशिकः ।

† श्लोका इत्यधिकं कुत्र चित् ।

कुथुमि*तैतलिजाजलिजाङ्गलिंलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्गुपर्वणामुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ इति टिलोपः । अथाण्यहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् ।
अधिकविधानार्थं, तेन माथुरी वृत्तिः, सौलभानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ॥

छगलिनो ढिनुक् ॥ १०६ ॥

छगलिन्शब्दाद् ढिनुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये ।
कलाप्यन्तेवासित्वाणिनरपवादः । छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भित्तुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्त्तते, न ढिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति
तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । भित्तुनट सूत्रयोरिति यथासंख्यं प्रत्ययार्थविशेषणं,
सूत्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते तद्विषयता चात्रेष्यते, तदर्थं छन्दोयहणमनुवर्त्य, गु-
णकल्पनया च भित्तुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरियो
भित्तवः । शैलालिनो नटाः । भित्तुनटसूत्रयोरिति किम् । पाराशरम् । शैलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ॥ १११ ॥

भित्तुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति ।
अणोपवादः । तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं भित्तुनटसूत्रयोरभिधेययो-
रत्रापि तद्विषयतार्थं छन्दोयहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो
भित्तवः । कृशाश्विनो नटाः । भित्तुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दम् । कर्शाश्वम् ।

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थदेकदिगित्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
एकदिक् तुल्यदिक्, समानदिगित्यर्थः । सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् ।
हैमवती । जैककुदी । पैलुमूली । तेनेति । प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिग्रहणं
छन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि छन्दोधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये । पूर्वेण घादिषु
अणादिषु च प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । सुदा-
मतः । हिमवत्तः । पीलुमूलतः ॥

उरसो यञ्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाद्वत् प्रत्ययो भवति उकारात्तसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मिन्वि-
षये । अणोपवादः । उरसा एकदिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

* कौथुमीति पा० ।

† जाङ्गलीति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोदुपज्ञातइत्येतस्मिन्विषये । यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातं स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । काशकृतम् । गुरुलाघवम् । आपिशलम् । पुष्करम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोक्ततइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । वररुचिना कृता वाररुचाः श्लाकाः । हैकुपादो ग्रन्थः । भैकुराटो ग्रन्थः । जालूकः । ग्रन्थइति किम् । तत्तत्कृतः प्रासादः । उत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमनयोर्विशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थोक्ततइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा ज्ञायते । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकम् । कार्मुकम्* । सारघम् । पौत्तिकम् । मधुनः संज्ञा एताः ॥

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । वारुडकम् । कुलाल । वरुड । चण्डाल । निषाद । कर्मर । सेना । सिरिध । सेन्द्रिय । देवराज । परिपत् । वधू । रू । ध्रुव । रुद्र । अनडुह् । ब्रह्मन् । कुम्भकार । श्वपाक । कुलालादिः ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादज् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । क्षुद्रादिभ्यो ऽज् प्रत्ययो भवति तेन कृतइत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोपवादः । स्वरे विशेषः । क्षुद्रादिभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोदितमित्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवत्य, णादयः पञ्च महोत्सर्गाः । घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः षष्ठ्यर्थमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितं यदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम् । राष्ट्रियम् । अवारपारीणम् । अनन्तरादिष्वनभिधानाच्च भवति । देवदत्तस्यान-

* कार्मुकमिति पा० २ ।

नारमिति ॥ वहस्तुरणिट् च ॥ * ॥ संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । सिद्ध एवात्राण
इडर्थमुपसंख्यानम् ॥ अग्नीधः शरणे रणं भं च ॥ * ॥ आग्नीध्रम् ॥ समिधामा-
धाने येय्यण् ॥ * ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥

रथादत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दादत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः ।
रथस्येदं रथं, चक्रं वा युगं वा ॥ रथाङ्गएवेष्यते नान्यत्रानभिधानात् ॥ रथसीता-
हलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपसंख्यायते ॥ * ॥ परमरथम् । उत्तमरथम् ॥

पत्नपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति तेनेति पत्नमश्वादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वादथशब्दादञ्
प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य यतो ऽपवादः । आश्वरथं
चक्रम् । औष्ट्ररथम् । गार्दभरथम् * ॥

पत्नाध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥

पत्नं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिषच्छब्दाभ्यां चाऽप्रत्ययो
भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः ॥ पत्नाद्वाह्ये ॥ * ॥ अश्वस्येदं
वहनीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पादिषदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणो-
पवादः । हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद्बुन्वरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् बुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, वैरमैथुनि-
कयोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । अणोपवादः । कं तु परत्वाद्वाधते । वैरे तावत् ।
बाभ्रव्य † शालङ्कायनिका । काकोलूकिका । मैथुनिकायाम् । अत्रिभरद्वाजिका ।
कुत्सकुशिकिका । विवह्नमैथुनिका । वैरस्य नपुंसकत्वेष्यमी स्वभावतः स्त्री-
लिङ्गाः ‡ ॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवासुरम् । रातोऽ-
सुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणाद्बुञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्चरणवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति
तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः १ कं तु परत्वाद्वाधते । गोत्रात्तावत् ।

* गार्दभरथमित्यस्यापे 'रासभरथम्' । कं परत्वाद्वाधत' इत्यधिकमेकस्मिन्नुक्तके ।

† बाभवेति पा० २ ।

‡ वैरस्येत्यारभ्य स्त्रीलिङ्गा इत्यन्तं क्व चित्र दृश्यते ।

लौचुकायनकम् औपगवकम् ॥ चरणादुर्मान्वाययोरिष्यते ॥ काठकं, कालाप-
कम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् ॥

संघाङ्गलक्षणेष्वज्यजिजामण् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वजन्ताद् यजन्ताद् इजन्ताच्च प्रातिपदि-
कादण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य वुजो उपवादः ॥ घोष-
ग्रहणमत्र कर्तव्यम् ॥ * ॥ तेन वैषम्यादथासंख्यं न भवति । अजन्तात् । बैदः
संघः । बैदोङ्कः । बैदं लक्षणं, बैदो घोषः । यजन्तात् । गार्गः संघः । गार्गोङ्कः ।
गार्गं लक्षणम् । गार्गो घोषः । इजन्तात् । दाक्षः संघः । दाक्षोङ्कः । दाक्षं लक्ष-
णम् । दाक्षो घोषः । अङ्गलक्षणयोः को विशेषः । लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं
स्वं यथा विद्याविदानाम्, अङ्गस्तु गवादिस्थोपि गवादीनां स्वं न भवति ।
णित्करणं ङीबर्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च । बैदी विद्या ऽस्य, बैदीविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात्संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वाग्रप्रत्ययो भवति तस्येदमि-
त्येतस्मिन्विषये । वुजोपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शाकलाः । तेषां संघः
शाकलः । शाकलकः । शाकलो ऽङ्कः । शाकलकोङ्कः । शाकलं लक्षणम् । शा-
कलकं लक्षणम् । शाकलो घोषः । शाकलको घोषः ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वचनटाञ्ज्यः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । छन्दोगादिभ्यः शब्देभ्यो
ज्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । वुजणोरपवादः । चरणादुर्मान्वा-
ययो,स्तत्साहचर्याच्चटशब्दादपि धर्मान्वाययोरेव भवति । छन्दोगानां धर्मो वा
ऽऽन्वायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वच्यम् । नाट्यम् ।
अन्यत्र छान्दोगं कुलमित्यादि ॥

नदण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्यास्तेष्वभिधेयेषु
वुज् प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्तते तेन वुजप्रतिषेधो विज्ञायते ।
गौकत्वाः दण्डमाणवा अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । माहकाः ।

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रप्रत्य-
यान्ता एते, ततः पूर्वेण वुजि प्राप्ते क्वविधानार्थं वचनम् । रैवतिकीयः ।
स्वापिशीयः । रैवतिक । स्वापिशि । तैमवृद्धि । गौरग्रीवि । औदमेयि । औद-
वाहि । बैजवापि ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रवुजोपवादः । गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । आथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्धियोगेन चैकलोपः, तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । चरणवुजोपवादः । आथर्वणिकस्याय, माथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणादुर्मोम्नाययोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः । किमिहोदाहरणम्, अप्राण्याद्युदात्तमवृद्धं यस्य च नान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणम् । अश्मनो विकारः, आश्मनः । आश्मः । अश्मनो विकार इति टिलोपः पात्तिकः । भास्मनः । मार्त्तिकः । निस्त्वरेणाद्युदात्ता एते । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोघादयो न भवन्ति । हालः । सैरः ।

अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्योषधिवृत्तवाचिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो ऽवयवे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, चकाराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्यो ऽजं वक्ष्यति । कपोतस्य विकारो ऽवयवो वा, कापोतः । मायूरः । तैत्तिरः । ओषधिभ्यः । मौर्व काण्डं, मौर्वं भस्म । वृत्तेभ्यः । कारीरं काण्डं, कारीरं भस्म । इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्योषधिवृत्तेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति * । अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्रुमप्यधिक्रियते तस्य विकारः, अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः, इति । विकारावयवोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

बिल्वादिभ्यो ऽण् ॥ १३६ ॥

बिल्व इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । यथायोगमञ्जमयटोरपवादः । बिल्वस्यावयवो विकारो वा, बैल्वः । गवेधुकाशब्दोत्र पठ्यते, ततः कोपधादेव सिद्धे मयड्बाधनार्थं ग्रहणम् । बिल्व । व्रीहि । काण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम । इत्तु । वेणु । गवेधुका । कर्पासी । पाटली । कर्कन्धू । कुटीर । बिल्वादिः ॥

* भवन्तीत्यस्याये 'वृत्तशब्देन वनस्पतयो ऽपि गृह्यन्ते । न्ययोधस्य विकारो ऽवयवो वा, नैययोधः । पेप्पलः । औदुम्बरः । ओषधिशब्दाल्लतादयो ऽपि गृह्यन्ते । ताम्बूल्या विकारो अवयवो वा, ताम्बूलः । गान्दूचः । एभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति' इत्यधिकमेकस्मिन्नुक्तम् ।

कोपधाञ्च ॥ १३७ ॥

ककारोपधात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयो-
रर्थयोः । अजोपवादः । तर्कु । तार्कुवम् । तित्तिडीक । तैत्तिडीकम् । माण्डू-
कम् । दार्दुरुकम् । माधूकम् ॥

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥

त्रपुजतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्धियोगेन तयोः पुगा-
गमो भवति । ओरजोपवादः । त्रपुणो विकारः, त्रापुषम् । जातुषम् । अत्रा-
ण्यादित्वाच्चावयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो, रणो-
पवादः । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो, र-
णोपादः । दाधित्यम् । कापित्यम् । माहित्यम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वा ऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयो-
रर्थयोः । पालाशम् । खादिरम् । यवासम् । उभयत्र विभाषेयम् । पलाशख-
दिरशिंशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात्प्राप्ते ऽन्येषामप्राप्ते । पलाश । खदिर ।
शिंशपा । स्यन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकङ्कत । पलाशादिः ॥

शम्याष्टलञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाट् ढलञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अजोप-
वादः । शामीनं भस्म । शामीली सुक् ॥

मयद्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावय-
वयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अश्ममयम् । आश्मनम् ।
मूर्वामयं, मौर्वम् । भाषायामिति किम् । बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यात् ।
अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । एतयोरित्य-
नेन किम् । यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव । ये विशेषप्रत्ययाः प्राणिरजता-
दिभ्योजित्येवमादयस्तद्विषयेपि यथा स्यात् । कपोतमयम् । कपोतम् । लोह-
मयम् । लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभत्याच्चादनयोरित्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्य-
श्चाभत्याच्चादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति ।
वृद्धेभ्यस्तावत् । आम्नमयम् । शालमयम् । शाकमयम् । शरादिभ्यः । शरम-
यम् । दर्भमयम् । मृन्मयम् । नित्यग्रहणं किम् । यावता ऽऽरम्भसामर्थ्यादेव
नित्यं भवष्यति । एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति, तदनेन क्रियते । त्वङ्गयम् ।
स्रङ्गयम् । वाङ्गयमिति । शर । दर्भ । मृत् । कुटी । वृण । सोम । बल्बज ॥

गोशच पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीषे ऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीषइति
किम् । गव्यं पयः । पुरीषं न विकारो न चावयवस्तस्येदंविषये विधानम् ।
विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाच्चित्यं मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन्विषये,
ऽणोपवादः । पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात्कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयटोपवादः ।
पिष्टकः ॥

व्रीहिः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

व्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । बिल्वाद्यणोप-
वादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रीहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोर-
र्थयोः । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् । तैलम् । यावकः ।
यावादिभ्यः कन् ॥

द्वचश्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्वचः प्रातिपदिकाच् छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकाराव-
यवयोरर्थयोः । भाषायां मयडुक्तः छन्दस्यप्राप्तो विधीयते । यस्य पर्णमयी
जुहूर्भवति । दर्भमयं वासे भवति । शरमयं बर्हिर्भवति ॥

नात्त्वद्बर्ध्बिल्वात् ॥ १५१ ॥

उत्ततः प्रातिपदिकाद्बर्ध्बिल्वशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति ।

द्व्यचशब्दसीति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । मौञ्जं शिष्यम् । गार्मुतं चक्रम् । वार्धो बालप्रयथिता भवति । बैल्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः । तपरकरणं तत्कालार्थम् । धूममयान्यभ्राणि । मतुब्निर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः । इहैव स्यात् । वैणवी यष्टिरिति ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयडादीनामपवादः । तालं धनुः । बार्हिणम् । ऐन्द्रालिगम् ॥ तालादुनुषि * ॥ बार्हिण । इन्द्रालिग । इन्द्रादृश । इन्द्रायुध । चाप † श्यामाक । पायुक्ता । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे गृह्यन्ते । जातरूपवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीनामपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरूपम् । तापनीयम् । परिमाणइति किम् । यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित एव, परिशिष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्तावत् । कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् । रजतादिभ्यः । राजतम् । सैसम् । लौहम् । रजतादिषु ये ऽनुदात्तादयः पठ्यन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योजि सिद्धे पुनर्वचनं मयड्बाधनार्थम् । रजत । सीस । लोह । उदुम्बर । नीच ‡ । दाह । रोहितक । बिभीतक । कपीत । दाह । तीव्रदाह । त्रिकण्टक । कण्टकार ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अजित्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्ययमर्शः । जित्यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरैव § । मयटोपवादः । ओरञ् । शम्याष्टलञ् । प्राणिरजतादिभ्योज् । उष्णादुञ् । गण्या ठञ् । कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ । इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । दैवदारवस्य

* तालादुनुषीत्यस्याये तालमयमन्यत् । नित्यं वृद्धेति मयट् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† व्रजति पा० २ ।

‡ नीलति पा० २ ।

§ विकारावयवयोरित्येवेति पा० २ ।

विकारो ऽवयवो वा, दैवदारवम् । दाधित्यस्य, दाधित्यम् । पालाशस्य, पालाशम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतम् । औष्ट्रकस्य, औष्ट्रकम् । ऐण्यस्य, ऐण्यम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् । जित इति किम् । बैल्वमयम् । तत्प्रत्ययादिति किम् । बैदमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राग्बतेष्ठजित्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते विकारे ऽतिदिश्यन्ते । परिमाणात् क्रीतवत् प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्येतस्मिन्विषये । अणादीनामपवादः । संख्या परिमाणग्रहणेन गृह्यते, न रुढिपरिमाणमेव । निष्केण क्रीतं, नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो, नैष्किकः । शतेन क्रीतं, शत्यं, शतिकम् । शतस्य विकारः, शत्यः, शतिकः । साहस्रः । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अद्भुतपूर्वाद् द्विगोलुगसंज्ञायामित्येवमादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ।

उष्ट्रादुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्रशब्दादुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यजोपवादः । उष्ट्रस्य विकारो ऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णोशब्दाच्च वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् ॥

एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यजोपवादः । ऐण्यं मांसम् । पुंसस्त्वजेव भवति । एणस्य मांसमैणम् * ॥

गोपयस्यार्थत् ॥ १६० ॥

गोपयःशब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । गव्यम् । पयस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्त्येव, मयद्विषये तु विधीयते ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥

द्रुशब्दाद्वत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरजोपवादः । द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्रुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोपवादः । द्रुवयम् ॥

* एणस्य मांसमैणमित्यस्यापि 'कोशाच्छञ् वक्तव्यः' ॥ * 'कौशेयं वासः सूत्रं च' इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

३५६

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ३ ॥

फले लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोस्त्यक्षस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुभभवति । आमलक्याः फलं, मामलकम् । कुवलम् । बदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च । पल्लवितस्यव पल्लवः ॥

प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ १६४ ॥

फलइत्येव । प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षिते ऽण् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुभभवति । प्लाक्षम् । नैययोधम् । प्लक्ष । न्ययोध । अश्वत्थ । इड्ढदी । शिथु । कर्कन्धु * । बृहती † ॥

जम्बूवा वा ॥ १६५ ॥

फलइत्येव । जम्बूशब्दात्फले ऽभिधेये वा ऽण् प्रत्ययो भवति । अजो-पवादः । अत्राणो विधानसामर्थ्याल्लुभ न भवति । अजस्तु भवत्येव । जाम्बवानि फलानि । जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वेत्येव । जम्बूवाः फलेभिधेये प्रत्ययस्य वा लुभभवति । युक्तवद्भावे विशेषः । जम्बूवाः फलं, जम्बूः फलम् । जम्बु फलम् । जाम्बवमिति वा ॥ लुप्-करणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रीहयः । यवाः । माषाः । मुद्गाः । तिलाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं, मल्लिका । नवमल्लिका ‡ जातिः । विदार्याः मूलं, विदारि । अंशुमती । बृहती । न च भवति पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात्क चिदन्यदपि भवति । कदम्बं पुष्पम् । अशोकम् । करवीरम् । बैल्वानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुप् भवति । लुकि प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः । हरीतक्याः फलं हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्तियुक्तवद्भावेनेष्यते, वचनं त्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः । हरीतकी । कोशा-तकी । नखरजनी § । शष्कण्डी ॥ । दाडी । दोडी । दडी । श्वेतपाकी ।

* अक्रतु । पा० २ द्वितीयपुस्तके कर्कन्धु । पा० २ ।

† काष्ठ । तुरुह । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

‡ नवमल्लिका पा० २ ।

§ नखरजनी । पा० २ ।

॥ शष्कण्डी । पा० २ ।

अर्जुनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्वाङ्गा । गर्गरिका । कण्टकारिका ।
शेफालिका * ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यजौ लुक्च ॥ १६८ ॥

प्राक्क्रीताच्चेन कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् । परशव्यः । कंसीयपरश-
व्यशब्दाभ्यां यथासंख्यं यजौ प्रत्ययौ भवतस्तस्यविकार इत्येतस्मिन्विषये, तत्सं-
नियोगेन च कंसीयपरशव्ययोर्यजौ भवति । कंसीयस्य विकारः, कांस्यः । परशव्यस्य
विकारः, पारशवः । प्रातिपदिकाधिकाराद्वातुप्रत्ययस्य न लुग्भवति । परशव्य-
शब्दादनुदात्तादित्वादेवाजि सिद्धे लुगथ वचनम् । ननु च यस्येति लोपे कृते
हलस्तादृितस्येति यलोपो भविष्यति । नैतदस्ति । ईतीति तत्र वर्तते ॥

**इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥**

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्वहतेष्टुक् ॥ १ ॥

तद्वृत्तिरथयुगप्रासङ्गमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वृत्तिसंशब्दनादानर्थो-
ननुक्रमिष्यामः, ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । दीव्यति खनति
जयति जितमिति । अतैर्दीव्यति आक्षिपकः ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दा-
दिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । कायश-
ब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् ॥ आहौप्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह, प्राभू-
तिकः । पार्याप्तिकः । क्रियाविशेषणात्प्रत्ययः ॥ पृच्छतौ सुज्ञातादिभ्यः ॥ * ॥
सुज्ञातं पृच्छति सौज्ञातिकः । सौखशायनिकः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ * ॥
परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक्
प्रत्ययो भवति । अतैर्दीव्यति, आक्षिपकः । शालाक्षिकः । अभ्या खनति, आक्षि-
कः । कौट्वालिकः । अतैर्जयति, आक्षिपकः । अतैर्जितमाक्षिपकम् । शालाक्षिकम् ।
सर्वत्र करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति,
अनभिधानात् । अङ्गुल्या खनतीति च । प्रत्ययार्थं संख्याकालयोरेव विवक्षा ।
क्रियाप्रधानत्वेपि चाख्यातस्य तद्धितः स्वभावात्साधनप्रधानः ॥

* शेफालिकेत्यस्यापे 'येवां' च फलपाकनिमित्तः शोधः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम्
इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थ्यात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं, दाधिकम् । शार्ङ्गवोरिकम् । मारिचिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कुलत्यकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्यशब्दात्कारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कुलत्यैः संस्कृतं, कौलत्यम् । ककारोपधात् । तैत्तिरीकम् * । दार्दभकम् ॥

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थ्यात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । तरति पूवते इत्यर्थः । काण्डपूवेन तरति, काण्डपूविकः । औडुपिकः ॥

गोपुच्छाटुञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट् ठञ्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । स्वरे विशेषः । गोपुच्छिकः ॥

नौद्वचष्ठन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् द्वचश्च प्रातिपदिकाट् ठन् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । नावा तरति, नाविकः । द्वचः खल्वपि । घटिकः । पूविकः । बाहुकः । षकारः सांहितिको नानुबन्धः । बाहुका स्त्री ॥

आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूचाच्च ।

आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥

विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थ्याच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरति-भेदणे गतौ च वर्तते । दध्ना चरति, दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्षाट्ठल् ॥ ९ ॥

आकर्षशब्दात् ठल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीष्पर्थः । आकर्षेण चरति, आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्ष इति सुवर्णपरीक्षार्था निकषोपल उच्यते ॥

* तैत्तिरीकम् । पा० २ ।

पर्पादिभ्यः ष्टन् ॥ १० ॥

पर्ये इत्येवमादिभ्यः ष्टन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोप-
वादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीष्ार्थः । पर्पिकः । पर्पिकी । अश्विकः ।
अश्विकी । पर्ये । अश्व । अश्वत्थ । रथ । जाल । न्यास । व्याल ॥ पादः
यच्च ॥ पर्पिकः ॥

श्वगणाट्टञ्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाट्टञ्च प्रत्ययो भवति, चकारात् ष्टन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ।
ठकोपवादः । श्वगणेन चरति, श्वागणिकः । श्वागणिकी । ठन् । श्वगणिकः ।
श्वगणिका । श्वादेरिजीत्यत्र वक्ष्यति, इकारादियहणं च कर्त्तव्यं श्वागणिका-
द्यर्थमिति । तेन ठञि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वैतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डयहणमत्र
संघातविग्रहीतार्थम् । धानुर्दण्डिकः । धानुष्कः । दाण्डिकः । वेतन । वाह ।
अर्दुवाह । धनुर्दण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्ति । सुख । शय्या ।
शक्ति । उपनिषत् । उपवेष । सूक् । पाद । उपस्थान ॥

वस्त्रक्रयविक्रयाट्टन् ॥ १३ ॥

वस्त्रक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यो ठन् प्रत्ययो भवति जीवती-
त्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । वस्त्रेन जीवति, वस्त्रिकः । क्रयविक्रययहणं संघा-
तविग्रहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराट्टञ्च जीवतीत्येतस्मिन्विषये ।
आयुधेन जीवति, आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्य-
यो भवति । हरतिर्देशान्तरप्रापणे वर्त्तते । उत्सङ्गेन हरति, औत्सङ्गिकः ।
औडुपिकः । उत्सङ्ग । उडुप । उत्पत । पिटक । उत्सङ्गादिः * ॥

भस्त्रादिभ्यः ष्टन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्टन्प्रत्ययो भव-

* उडप । पिटाक । एतां शब्दावत्र पुस्तकान्तरे ऽधिकी ।

३६०

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

ति । भस्त्रया हरति, भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भरटिकः । भरटिकी । भस्त्रा ।
भरट । भरण * शीर्षभार । शीर्षभार । अंसभार । अंसेभार ॥

विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येव । विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थोभ्यां विभाषा षन्
प्रत्ययो भवति । तेन मुक्ते प्रकृतपठ्यभवति । विव धेन हरति, विवधिकः ।
विवधिकी । वीवधिकः । वीवधिकी । ठक् खल्वपि । वैवधिकः । वैवधिकी ।
विवधवीवधशब्दौ समानार्थौ पथि पर्याहारे च वर्तन्ते ॥

अणकुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थोदण प्रत्ययो भवति हरती-
त्येतस्मिन्नर्थे । कुटिलिकया हरति मृगो व्याधं, कौटिलिको मृगः । कुटिलि-
कया हरत्यङ्गारा, कौटिलिकः कर्मारः । कुटिलिका वक्रगतिः कर्माराणामायु-
धकर्षणी लोहमयी यष्टिरुच्यते ॥

निर्वृत्ते ऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अक्षद्यूतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निर्वृत्तद्वत्येतस्मिन्नर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम्, अक्षद्यूतिकं वैरम् । जानुप्रहृतिकम् ।
अक्षद्यूत । जानुप्रहृत । जङ्घाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्ठकमट्टन । गतागत ।
यातोपयात । अनुगत ॥

त्रैर्मस्त्रित्यम् ॥ २० ॥

निर्वृत्तद्वत्येव, द्वितः क्त्रित्ययं त्रिशब्दो दृश्यते । अन्ताचित्यं मप्
प्रत्ययो भवति तेन निर्वृत्तद्वत्येतस्मिन्नर्थे । डुपचष्याके । पक्त्रिमम् । डुवप् । उक्त्रि-
मम् । डुक्त्रम् । क्त्रिमम् । नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम् । तेन अन्तं नित्यं
मप्यत्ययान्तमेव भवति । विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति ॥ भावप्रत्ययान्तादिमब्ब-
क्तव्यः ॥ * ॥ पाकेन निर्वृत्तं, पाक्त्रिमम् । त्यागिमम् । सेक्त्रिमम् । कुट्टिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥

निर्वृत्तद्वत्येव । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासंख्यं कक् कन् द्व्येतौ
प्रत्ययौ भवतो निर्वृत्तद्वत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचितकम् ॥

संसृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोत्संसृष्टद्वत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
संसृष्टमेकीभूतमभिचमित्यर्थः । दध्ना संसृष्टं, दाधिकम् । मारिचिकम् । शार्ङ्ग-
वेरिकम् । पैप्पलिकम् ॥

॥ कार्शिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

३६१

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे । ठकोपवादः । चूर्णैः संसृष्टा-
श्चूर्णिनो ऽपूपाः । चूर्णिनो धानाः ॥

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥

संसृष्टइत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाल्लुक् भवति । लवणः सूपः । लवणं
शाकम् । लवणा यवागूः । द्रव्यवाची लवणशब्दाल्लुक् प्रयोजयति न गुणवाची ॥

मुद्गादण् ॥ २५ ॥

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति संसृष्टइत्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः ।
मौद्ग ओदनः । मौद्गी यवागूः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्तैः ॥ २६ ॥

तेनेत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्य उपसिक्त-
इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । सौपिकम् ।
खारिकम् । व्यञ्जनैरिति किम् । उदकेनोपसिक्त ओदनः ॥

ओजःसहोम्मसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्त्ततइत्यर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । ओजसा वर्त्तते, ओजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । अम्भ-
सिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलौमकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । प्रति अनु इत्येवंपूर्वभ्य ईपलौमकूल-
शब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्ततइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ननु च
वृत्तिरकर्मकः, तस्य कथं कर्मणा संबन्धः, क्रियाविशेषणमकर्मकाणामपि कर्म
भवति । प्रतीपं वर्त्तते, प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलौमिकः । आनुलेमिकः ।
प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थो वर्त्ततइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
परिमुखं वर्त्तते, पारिमुखिकः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । पारिपार्श्विकः ॥

प्रयच्छति गर्हम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोत्प्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्त-
द्वितीया समर्थे गर्हं चेत्तद्वर्तते । द्विगुणार्थं द्विगुणं, तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ।
द्विगुणं प्रयच्छति, द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ वृद्धेर्धुषिभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ वार्द्धु-

३६२

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

षिकः । प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृद्धुषिषब्दः । गह्वरमिति किम् । द्विगुणं प्रयच्छत्यधमर्णः ॥

कुसीददशैकादशात् घृण्ठचौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गह्वरमित्येव । कुसीदं वृद्धि, स्तदर्थं द्रव्यं कुसीदम् । एकाद-
शार्था दश दशैकादशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां यथासंख्यं घृन्
ष्टञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्रयच्छति गह्वरमित्यस्मिन्विषये । ठकोपवादौ ।
कुसीदं प्रयच्छति, कुसीदिकः । कुसीदिकी । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उज्झति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदुज्झतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । बद्ध
राण्युज्झति, बादरिकः । श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकस्य कणस्योपादान
मुज्झः । कणानुज्झति, काणिकः * ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समाजं
रक्षति, सामाजिकः । सानिवेशिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोशब्ददर्दुरशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शाब्दिको वैयाकरणः । दादुरिकः कुम्भकारः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्य-
यो भवति ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते ॥ पक्षिणो
हन्ति, पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्य । मात्स्यिकः ।
मैनिकः । शाफरिकः । शाकुलिकः । मृग । मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः ।
सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोतिष्ठतात्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो
भवति । परिपन्थं तिष्ठति, पारिपन्थिकश्चैव । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थे
समुच्चिनोति । परिपन्थं हन्ति, पारिपन्थिकः । समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्विती-
योच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम् । परिपथशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति
ज्ञापयति, स विषयान्तरेपि प्रयोक्तव्यः ॥

* भूमावित्यारभ्य काणिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदात्मातिपदिकात्पदवी अनुपद इत्येताभ्यां च धावती-
त्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति, दाण्डमाथिकः । शौल्क-
माथिकः । पादविकः । अनुपदिकः । माथशब्दः पथिपर्यायः ॥

आक्रन्दादृञ् ॥ ३८ ॥

आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथ वा ऽऽक्रन्द्यातद्व्याक्रन्द, आर्त्तो-
यनमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीया-
समर्थोद्भावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारादृक्च । स्वरे विशेषः ।
आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासम-
र्थोद्गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पौर्वपदिकः ।
औत्तरपदिकः । पदान्तादिति नेक्तं, बहुचपूर्वात्मा भूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः ।
लालामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
चरतिरासेवायां नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ अधर्माच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठञ्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद्द्वितीयासमर्थोद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति,
चकारादृक् च । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते न संप्रधारणा । समवाया-
निति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति आगत्य तदेकदेशी वभ-
तीत्यर्थः । समवायान्समवैति, सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः ।
साक्षिवेशिकः ॥

३६४

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥

* परिषदो ण्यः प्रत्ययो भवति सम वायान्समवैतीत्येतस्मिन्विषये ।
ठकोपवादः । परिषदं समवैति, पारिषदाः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद् वा ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान्समवैतीत्येतस्मिन्विषये ।
ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । सेनां समवैति, सैन्यः । सैनिकः ॥

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्विषये
ठक् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । संज्ञायद्वयमभिधेयनियमार्थं, न तु रूढ-
र्थम् । ललाटं पश्यति, लालाटिकः सेवकः । कौक्कुटिको भित्तुः । सर्वावय-
वेभ्यो ललाटं दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुप-
श्लेषः कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते । लालाटिकः सेवकः । स्वामिनः कार्येषु
नोपतिष्ठतइत्यर्थः । कुक्कुटीशब्देनापि कुक्कुटीपातो लक्ष्यते । देशस्याल्पतया
हि भित्तुरवित्तिप्लवृष्टिः पादवित्तेपदेशे चतुः संयम्य गच्छति स उच्यते
कौक्कुटिक इति † ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्विषये ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं
न्याय्यम् । आचारयुक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्यं शैल्कशालिकम् । आक-
रिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्
विषये । ठकोपवादः । महिष्या धर्म्यं, माहिषम् । प्राजावतम् । महिषी ।
प्रजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अनुलेपिका । पुरोहित । मणिपाली ।
अनुचारक । होतृ । यजमान ॥

ऋतो ऽज् ४९ ॥

ऋकारान्तात्प्रातिपदिकादज् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादः । पौतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औद्गात्रम् ॥ नराच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

* परिषदो ण्य इत्यस्याये परिषीदन्यस्मिन्विषये अधिकरणे क्विप् । इत्यधिकमेकस्मिन्पु-
स्तके ।

† कौक्कुटिक इतीत्यस्याये तदयमभिधेयनियमः संज्ञायद्वयेन क्रियते, कुक्कुटी दाम्नि-
कचेष्टा ।

॥ आशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

३६५

नरस्य धर्म्या, नारी । विशसितुरिड्लोपश्च ॥ * ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥
विभाजयितुर्धिलोपश्च ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । षष्ठीसमर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अवक्रीणीते ऽनेनेत्यवक्रयः पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः, शौल्कशा-
लिकः । आकारिकः * । आपणिकः । गौल्मिकः । नन्ववक्रयोपि धर्म्यमेव । नैत-
दस्ति । लोक्रपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमास-
मर्थे पण्यं चेत्तद्वति । अपूपाः पण्यमस्य, आपूपिकः । शाकुलिकः । मौद-
किकः । पण्यमिति विशेषणं तद्धितवृत्तावन्तर्भूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

लवणाट्टञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्टञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये । ठको-
पवादः । स्वरे विशेषः । लवणं पण्यमस्य, लावणिकः ॥

किशरादिभ्य ष्टन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः पण्यमस्य, किश-
रिकः । किशरिकी । नरदिकः । नरदिकी । किशर । नरद । नलद । सुमङ्गल ।
तगर । गुग्गुलु । उशीर । हरिद्रा । हरिद्रायणी ॥

शलालुनो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्यां ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विषये ।
ठकोपवादः । पत्ते सोपि भवति । शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः । शलालु
पण्यमस्य, शलालुकः । शलालुकी । शलालुकः । शलालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमास-
मर्थे शिल्पं चेत्तद्वति । शिल्पं कौशल्यम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य, मार्दङ्गिकः ।
माणविकः । वैणिकः । मृदङ्गवादने वर्त्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति ।
शिल्पं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

मडुकभर्भरादन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

* आन्तरगात्रिक इति पा० ३ ।

३६६

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

मड्डुकर्भर्कशब्दाभ्यामन्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमि-
त्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य,
माड्डुकः । माड्डुकिः । भार्भरः । भार्भरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्वति । असिः प्रहरणमस्य, आसिकः । प्रासिकः ।
चाक्रिकः । धानुक्कः ॥

परश्वधाट्टञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः ।
परश्वधः प्रहरणमस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्ति नास्ति दिष्ट इत्येतेभ्यः
शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्वति ।
अस्ति मतिरस्य, आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य, नास्तिकः । दैष्टिकः । न च
मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलोकोस्तीति यस्य मतिरस्ति स आ-
स्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः ।
तदेतदभिधानशक्तिस्वभावान्नुल्लभ्यते । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ, वचनसाम-
र्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चेद्वति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य,
आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं
तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

कुत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

कुत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शील-
मित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कुत्रं शीलमस्य, क्वात्रः । क्वादनादावरणा-
च्छत्रम् । गुस्कार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणपवृत्तश्चकुत्रशीलः शिष्यश्चात्रः । स्या-
शब्दे ऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वाच्च पृथ्यते । आस्या संस्या अव स्यति । कुत्र ।

बुभुक्षा । शिक्ता । पुरोह । स्या । चुरा । उपस्थान । चषि । कर्मन् । विश्वधा ।
तपस् । सत्य । अनृत । शिबिका ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं कर्म चेद्वृत्तमध्ययनविषयं भवति । एकमन्यद्वयने कर्म वृत्त-
मस्य, ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विगृह्य तद्वितार्थं
इति समासः । ततश्च ठक् प्रत्ययः । अद्ययने कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्वितवृ-
त्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्वलिप्तमपपाठरूप-
मेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक इति । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

बहुचपूर्वपदाटुच् ॥ ६४ ॥

बहुच् पूर्वपदं यस्य तस्माद्बहुचपूर्वपदात्प्रातिपदिकाटुच् प्रत्ययो भवति
तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । द्वादशान्यानि कर्माण्य-
द्ययने वृत्तान्यस्य, द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति ।
चतुर्दशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । उदात्ते कर्तव्ये यो ऽनुदात्तं करोति स
उच्यते ऽन्यत्वं करोषीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं चेत्तद्वति तच्च भक्षाः । ननु च हितयोगे चतुर्थ्या
भवितव्यं तत्र कथं षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते । एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिपरि-
णामो भविष्यति । अपूपभक्षणं हितमस्मै, आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदिकिकः ।
हितार्थक्रिया च तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मादिति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्त-
त्प्रथमासमर्थं तच्चैदीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण दीयतइत्यर्थः ।
अव्यभिचारो नियोगः । अथ भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते, आशभोजनिकः ।
आपूपिकः । शाष्कुलिकः । केचित्तु नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै
दीयन्ते, आपूपिकः ॥

आणामांसौदनद्विटन् ॥ ६७ ॥

आणामांसौदनशब्दाभ्यां टिटन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्त-
मित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । इकार उच्चारणार्थः । ठकारो ङीबर्थः । आणा
नियुक्तमस्मै दीयते, आणिकः । आणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च

३६८

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

ठञेव कस्माच्चोच्यते नह्यत्र ठजष्टिठनो वा विशेषोस्ति । मांसौदनग्रहणं संघात-
विग्रहीतार्थं केचिदिच्छन्ति । तत्र वृद्धभावो विशेषः । औदनिकः । औदनिकी ॥

भक्तादण्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येत-
स्मिन्निषेधे । ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं,
भाक्तः । भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽन्युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । नि-
युक्तो ऽधिष्ठतो व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालायां नियुक्तः, शैल्कशालिकः ।
आकारिकः * । आपणिकः । गौल्मिकः । दौवारिकः ॥

अगारान्तादण् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मि-
न्निषेधे । ठकोपवादः । देवागारे नियुक्तो, देवागारिकः । कोष्ठागारिकः ।
भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थोऽदेशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्चा-
ध्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अद्ययनस्य यौ देशकालौ । शास्त्रेण
प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम् । श्मशाने ऽधीते,
श्माशानिकः । चातुष्पथिकः । अकालात् । चतुर्दश्यामधीते, चातुर्दशिकः ।
आमावास्याकः अदेशकालादिति किम् । सुप्ते ऽधीते । पूर्वाह्णे ऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थोऽन्तप्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च
ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे । व्यवहारः क्रियातत्त्वम् । यथा
लौकिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति, वांशकठिनिकः । वार्धकठिनिकः,
प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थोऽन्युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । यस्य
शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः । आरण्यकेन भिक्षुणा यामात्क्रोशे वस्त-
व्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति, नैकटिको भिक्षुः ॥

* आन्तरिक इति पा० २ ।

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

३६९

आवसथात् षुल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थोद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे षुल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । एकारो ङीष्ार्थः । आवसथे वसति, आवसथिकः । आवसथिकी । ठक् पूर्णाऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्विधताद्वात् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वितसंशब्दनांद्वाहित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थभ्या रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । रथं वहति, रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविध्युपसंख्यानात् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यद्भुक् ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थोद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहति, धुर्यः । धौरेयः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति, सर्वधुरीणः । स्त्रीलिङ्गे न्याये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभागः कर्तव्य इष्टसंयहार्यः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुरालुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति तस्य लुगभवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुग्विधीयते । एकधुरां वहति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । शकटं वहति, शकटो गौः ।

हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थोद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हलं वहति, हालिकः । सैरिकः ॥

३७०

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥

तद्वहतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्य-
यो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । जनीं वहति, जन्या जामातुर्वयस्या ।
सा हि विहारादिषु जामातुसमीपं प्रापयति । जनी वधूश्च्यते ।

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितायासमर्थाद् विद्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न
चेद्वनुष्करणं भवति । पादौ विद्यन्ति, पद्याः शर्कराः । ऊरव्याः कण्टकाः ।
अधनुषेति किम् । पादौ विद्यति धनुषा । नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो
न भवति । नहि धनुषा पद्य इत्युक्ते विवक्षितोर्थः प्रतीयते । एवं तर्हि धनु-
ष्प्रतिषेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते यस्यां धनुष्करणं न संभाव्यते इति । तेनेह
न भवति चैवं विध्यति शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

धनगणां लब्ध्या ॥ ८४ ॥

तदित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत्
प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्यः । लब्धेति वृत्तं, तेन द्वितीया समर्था विभ-
क्तिर्युज्यते ॥

अज्ञासुः ॥ ८५ ॥

अज्ञशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाल्लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति ।
अज्ञं लब्धा, अज्ञः ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भव-
ति । वशं गतः, वश्यः । कामप्राप्तो विधेय इत्यर्थः ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्यार्था-
पाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पदं दृश्यमस्मिन्, पद्याः
कर्दमः । पद्याः पांसवः । शक्यार्थे कृत्यः । शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमु-
द्रात्पादनेन स पद्याः कर्दमः । कर्दमस्यावस्थोच्यते नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्याबर्हि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादाबर्हीत्येवमुपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो
भवति । मूलमेषामाबर्हि मूल्या माषाः । मूल्या मुद्राः । बृह उद्यमे, येषां मूल-
माबृह्यते उत्पाद्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पादनेन विना गृहीतुं न
शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

३७१

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञायहणमभिधेयनियमार्थम् ।
धेनोः षुगागमो यश्च प्रत्ययः । अन्तोदात्तोपि ह्ययमिष्यते । या धेनुस्तमर्णाय
चणप्रदानाद्वोहनार्थं दीयते सा धेनुस्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः ।
धेनुष्यां भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थात्संयु-
क्तइत्येतस्मिन्नर्थे ज्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्योऽग्निः ।
अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगो ऽस्ति तत्र संज्ञाधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्रा-
प्यवज्ञानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्यो ऽष्टभ्यः शब्देभ्यो ऽष्टस्वेव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्र-
त्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्यं,
नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्यार्थे कृत्यः । वयसा तुल्यो, वयस्यः सखा ।
संज्ञाधिकारो ऽभिधेयनियमार्थः । तेन वयसां तुल्ये शत्रौ न भवति । धर्मेण
प्राप्यं, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेतइति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् । नैतदस्ति ।
धर्मं यदनुवर्तते तद्वर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्मादपेत्येव कार्यविरोधि-
त्वाद्वर्मेस्य । विषेण वद्वो, विष्यः । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । मूलनानाम्यं,
मूल्यम् । आनाम्यमभिभवनीयम् । पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभि-
भूयते शेषी क्रियते । मूल्यं हि सगुणं मूलं करोति । पोरदुपधादिति यति
प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनाद् गत्यत् । मूलेन । समो, मूल्यः पटः । उपा-
दानेन समानफल इत्यर्थः । सीतया समितं, सीत्यं क्षेत्रम् । समितं संगतमि-
त्यर्थः ॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते ॥ परमसीत्यम् ।
उत्तमसीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् । तुलया संमितं, तुल्यम् । संमितं
समानं सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्यो
ऽनपेतइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् ।
अर्थ्यम् । न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

कृन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । कृन्दः शब्दात्तृतीयासमर्थाच्च ।

३७२

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

र्मितइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । छन्दसा निर्मित,
श्छन्दस्यः । छन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापरीयायश्छन्दःशब्द इह गृह्यते ॥

उरसो ऽण् च ॥ ६४ ॥

उरःशब्दान्तृतीयासमर्थान्निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति चका-
राद्वच्च । उरसा निर्मित, चौरसः पुत्रः । उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभि-
धेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ६५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थात् प्रिय इत्येतस्मि-
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो, हृदो देशः । हृदं वनम् । संज्ञा-
धिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

बन्धने चर्षा ॥ ६६ ॥

हृदयस्येत्येव । बन्धनइति प्रत्ययार्थः । तद्विशेषणमृषियहणम् । बद्धते
येन तद्वन्धनम् । हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थान्बन्धने चर्षावभिधेये यत् प्रत्ययो
भवति । चर्षवैदो गृह्यते । हृदयस्य बन्धनमृषिः, हृदयः । परहृदयं येन
बद्धते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृदय इत्युच्यते ॥

मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ६७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो
भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा षष्ठी समर्थविभक्तिः । मतं ज्ञानं तस्य
करणं, मत्यम् । भावसाधनं वा । जनस्य जल्पो, जन्यः । हलस्य कर्षो,
हल्यः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः । कर्षणं कर्षः । भावसाधनं वा ॥

तत्र साधुः ॥ ६८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु
साधुः, सामन्यः । वेमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा
गृह्यते नोपकारकः । तत्र हि परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ६९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे ।
यतोपवादः । प्रतिजने साधुः, प्रतिजनीनः । जनेजने साधुरित्यर्थः । ऐदंयु-
गीनः । सांयुगीनः । प्रतिजन । इदंयुग । संयुग । समयुग । परयुग । परकुल ।
परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । यत्र
हितार्थ एव साध्वर्थस्तत्र वचनात्प्राक्क्रीतीया बाध्यन्ते ॥

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

३७३

भक्तास्यः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । भक्ते साधुः, भक्तः शालिः । भक्तास्तण्डुलाः ॥

परिषदो यः ॥ १०१ ॥

परिषद्शब्दाद् यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । परिषदि साधुः, पारिषदः ॥ यप्रत्ययोप्यत्रेष्यते ॥ तदर्थं योगविभागः क्लियते । परिषदो यो भवति । परिषदि साधुः, पारिषदः ॥

कथादिभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । कथायां साधुः, काथिकः । वैकाथिकः । कथा । विकथा । वितण्डा । कुष्ठचित् । जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । सद्गृह । गुण । गण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्टञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । गुडे साधुः, गौडिक इक्षुः । कौल्माषिको मुद्गः । सात्तुको यवः । गुड । कुल्माष । सत्तु । अपूप । मांसौदन । इक्षु । वेणु । संयाम । संघात । प्रवास । निवास । उपवास ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । पथि साधु, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये यतोपवादः । स्वरे विशेषः । सभायां साधुः, सभ्यः ॥

ढश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये छन्दसि । यस्यापवादः । सभेयोस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम् ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति सस्तमीसमर्थोद्वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति, सतीर्थ्यः । समानोपाध्याय इत्यर्थः * ॥

* 'तीर्थशब्देनेह गुरुकृत्यते । समानस्य सभावस्तीर्थं य इति' । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

समानोदरे शयति औ चोदान्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति
ओकारश्चोदान्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः, समानोदर्यो
भ्राता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति ।
विभाषोदरइति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समानस्य सभावः ।
समानोदरे शयितः, सोदर्यो भ्राता । ओचोदान्त इति नानुवर्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे कृन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे कृन्दसि विषये यत्प्रत्ययो
भवति । अणादीनां घादीनां चापवादः । सतिदर्शने ते ऽपि भवन्ति, सर्व-
विधीनां कृन्दसि व्यभिचारात् । मेधाय च विद्युत्याय च नमः । आपादपरि-
समाप्तिश्चकृन्दोधिकारो, भवाधिकारश्च समुद्राभ्राद् इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ १११ ॥

पाथशब्दाच्चदीशब्दाच्च ड्यण् प्रत्ययो भवति । तत्र भव इत्येतस्मि-
न्नर्थे । यतोपवादः । पाथसि भवः, पाथो वृषा । नादो गिरो मे प्रयच्छति ।
पाथो ऽन्तरिक्षम् ॥

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥

वेशन्तशब्दाद्धिमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । यतोपवादः । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा ड्यड्यौ ॥ ११३ ॥

स्रोतशब्दाद्विभाषा ड्यत् ड्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । यतोपवादः । पत्ते सोपि भवति । स्रोतसिभवः, स्रोतस्यः ।
स्रोतस्यः । ड्यड्ययोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भस्यूयसनुतादण् ॥ ११४ ॥

सगर्भस्यूयसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्वि-
षये । यतोपवादः । स्वरे विशेषः । अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा स्यूयः ।
यो नः सनुत्यः । सर्वत्र समानस्य कृन्दसीति सभावः ॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुयशब्दाद्घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ।
त्वमने वृषभस्तुग्रियाणाम् । अत्राकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुयशब्दः ॥

अग्रादात् ॥ ११६ ॥

अग्रशब्दादात् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अग्रे भव-
मयम् । किमर्थमिदं यावता सामान्येन यद्विहित एव । घञ्चौ चेति वक्ष्यति
ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते ॥

घञ्छा च ॥ ११७ ॥

अग्रशब्दादात् घञ्चौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।
अग्रम् । अग्रियम् । अग्रीयम् । चकारस्तुयादुनित्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्रियम् ।
स्वरे विशेषः ॥

समुद्राभाद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दादभ्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे ।
यतोपवादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अभ्रियस्येव घोषः । अभ्रशब्दस्यापूर्व-
निपातस्तस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दात्सप्तमीसमर्थोदत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यत्
प्रत्ययो भवति । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थोद्वागे कर्मणि
चाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । भागो ऽशः । कर्म क्रिया । यत्ते अग्ने दूत्यम् ।
दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षःशब्दाद्यातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थोद्वा-
नीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यते ऽनयेति हननी । याते अग्ने रक्षस्या
तनूः । रक्षसां हननी । यातव्या यातूनां हननी । बहुवचनं स्तुतिवैशेष्यज्ञा-
पनार्थम् । बहूनां रक्षसां हननेन तनूस्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशंसनं
प्रशस्यम् । भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यद्वो रेवती रेवत्यम् । यद्वो जगती
जगत्यम् । यद्वो हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां प्रशंसनं
हविष्यम् । यस्येति लोपे कृते हलो यमां यमीति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थत्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । असुर्ये वा एतत्पात्रं, यच्चक्रधृतं कुलालकृतम् ॥

मायायामण् ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थान्मायायां स्वविशेषे ऽण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्वनासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्

च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्वानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मतुबन्तात्प्रातिपदिकात्प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । लुक्च मतोः रिति प्रकृतिनिर्द्वासः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदायो व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति स वर्चस्वान् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति विग्रह्य यति विहिते मतेर्लुकि कृते वर्चस्या उपदधाति तेजस्या उपदधाति । पयस्याः । रेतस्याः । तद्वानिति किम् । मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान इति किम् । वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् । अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम् । वर्चस्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः । अनेकपदसंभवेऽपि केन चिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अश्विमानण् ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति सोऽश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विग्रह्याण्विधीयते तत्र मतुपो लुकि कृते इनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावः । आश्विनीरुपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु मूर्ध्ना मतुप् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयः शब्दो मूर्ध्नु शब्दश्च विद्यते स वयस्वानपि भवति मूर्ध्नुवानपि । यथा मूर्ध्ना वयः प्रजापतिच्छन्द इति । तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्ध्नुवच्छब्दादपि यति प्राप्ते मतुप् विधायते । मूर्ध्नुवतीरुपदधाति । वयस्या एव मूर्ध्नुवत्यः । वयस्यास्विति किम् । यत्र

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

३७७

मूर्द्धशब्द एव केवलो न वयःशब्दस्तत्र मा भूत् । मूर्द्धवत् इति वक्तव्ये मूर्धं
इत्युक्तं मतुपो लुक् भाविनं चित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्नर्थे मतुब्बिहितस्तस्मिंश्छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मास-
तन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थोदस्त्युपाधिकात्पञ्च सप्तम्यर्थे च
तत्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे,
नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मध्व्यः । नभःशब्दो ऽध्वेषु वर्तते । तन्वां
खत्वपि । ओजोस्यां विद्यते, ओजस्या तनू रत्नस्या । मासतन्वोरिति किम् ।
मधुमता पात्रेण चरति । मासतन्वोरनन्तरार्थे वा । मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मि-
न्नन्तरमिति वा मध्व्या मासः ॥ लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः ॥ * ॥ लुक्ता-
वत् । तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च । सहश्च सहस्यश्च । नपुंसक-
लिङ्गं छान्दसत्वात् । अकारः । इषो मासः । ऊर्जो मासः । इकारः । शुचि-
र्मासः । रेफः । शुक्रो मासः ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे जः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च । उपसंख्यानाल्लुक्च ।
माधवः । मध्व्यः । मधुः । तन्वां खत्वपि । माधवा । मध्व्या । मधुः । तनूः ॥

ओजसो ऽहनि यत्वौ ॥ १३० ॥

मत्वर्थइत्येव । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्वौ प्रत्ययौ भवतो ऽहन्यभिधेये ।
ओजस्यमहः । ओजसीनमहः ।

वेशोयशश्चादेर्भगादल् ॥ १३१ ॥

मत्वर्थइत्येव । वेशोयशसी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशोयश-
श्चादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः ।
वेशोभगो विद्यते यस्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति बलमुच्यते ।
श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भगशब्दः । वेशश्चासौ भगश्च श्रीप्रभृतिर्वेशो
भगः, सोऽस्यास्तीति वेशोभग्यः ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशश्चादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे खः प्रत्ययो भवति । योग-
विभागो यथासंख्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभग्यः । वेशोभ-
गीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

३७८

काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥

मत्वर्थेदति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात्तृतीया-
समर्थोत्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इन य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात्स्व च ।
यथिभिः पूर्वैः । पूर्वैः । पूर्वैः । पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते ।
तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्रशब्दात्तृतीयासमर्थोत्संस्कृतमित्येतस्मि-
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यस्येदमप्यं हविः । अद्भिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ चः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थोत्संमितौ इत्येत-
स्मिन्नर्थे घः प्रत्ययो भवति । संमितस्तुल्यः सदृशः । अयमग्निः सहस्रियः ।
सहस्रस्तुल्य इत्यर्थः । के चित्तु समिताविति पठन्ति । तत्रापि समित्या संमित
एव लक्षयितव्यः । तत्र कृन्दासि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्थे च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते, सह-
स्रियः । तपःसहस्राभ्यां विनीनी, अण् चेत्यस्यापवादः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्वर्हतीत्येतस्मि-
न्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । सोममर्हन्ति, सौम्या ब्राह्मणाः । यज्ञाहं इत्यर्थः ।
यति प्रकृते ययहणं स्वरं विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमयहणं, यश्चानुवर्त्तते । मय इति मयडर्थो लक्ष्यते । सोमशब्दान्म-
यडर्थे यः प्रत्ययो भवति । आगतविकाराद्यवप्रकृता मयडर्थाः । हेतुमनुष्येभ्यो
ऽन्यतरस्यां रूप्यः । मयट् च । मयड्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः । तत्प्रकृत-
वचने मयडिति । तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः । सोम्यं मधु पिबन्ति । सोम-
मयमित्यर्थः ॥

मधोः ॥ १३९ ॥

॥ काशिका ॥ ४ ॥ ४ ॥

३७८

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयङर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मध्व्यान् स्तो-
कान् । मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४०

वसुशब्दात्समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयङर्थे च । यथायोगं
समर्थविभक्तिः । वसव्यः समूहः । मयङर्थो वा ॥ अक्षरसमूहे छन्दसः स्वार्थउ-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ ओश्रावयेति चतुर्क्षरम् । अस्तु श्रावडिति चतुर्क्षरम् ।
यजेति द्व्यक्षरम् । ये यजामह्वति पञ्चाक्षरम् । द्व्यक्षरो वषट्कारः । एष वै
सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे विहितः । सप्तदशाक्षराण्येव छन्दस्य
इत्यर्थः । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यत्प्रत्ययः ॥ वसुशब्दादपि
यद्वक्तव्यः ॥ * ॥ हस्तौ गृहीतस्य बहुभिर्वसव्यैः । वसुभिरित्यर्थः । अग्निरीशे
वसव्यस्य । वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद्घः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । समूहइति नानुवर्तते । नक्षत्रि-
येभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये स्वार्थिकः ।
सर्वतातिः । देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ।
शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः कर इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो भवति ।
शिवं करोतीति, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति । शिव-
स्य भावः, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः यतः पूर्णोवधिरतः । पर-
मन्यः प्रत्ययो ऽधिक्रियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्रश्च चतुर्थो ऽध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥

॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्क्रीतसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुकृ-
मिष्यामश्चप्रत्ययसंख्यधृक्तो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तस्मै हितमिति । वत्से-
भ्यो हितो, वत्सीयो गोधुक् । करभीय उष्ट्रः । अकरभीयः । अवत्सीयः । अद्यौ-
वधित्वेन गृहीतः, न प्रत्ययः । तेन प्राक् ठजः छ इति नोक्तम् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्च यत्प्रत्ययो
भवति । प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । कृस्यापवादः । शङ्ख्यं दाह । पितृव्यः कार्पासः ।
कमण्डलव्या मृत्तिका * । गवादिभ्यः खल्वपि । गव्यम् । हविष्यम् । सनङ्कु-
र्नाम चर्मविकारः । ततः परत्वाच्चर्मणोजित्येष विधिः प्राप्नोति । तथा चर्म्नाम
हविः । सत्तरचविकारः । अपूपादिष्वचविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो विभाषा
हविरपूपादिभ्यश्चेत्येष विधिः प्राप्नोति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवे-
ष्यते । सनङ्कुर्वं चर्म । चरव्यास्तण्डुलाः । सक्तव्या धाना इति । गवादिषु
नाभि नभं चेति पठ्यते । तस्यायमर्थः । नाभिश्चब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभं
चादेशमापद्यतइति । नाभये हितः, नभ्यो ऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । यस्तु शरी-
रावयवो नाभिश्चब्दः ततः शरीरावयवादिति यति कृते नाभये हितं नाभ्यं
तैलमिति भवितव्यम् । गवादिषु यता सन्निपुक्तो नभभावो ऽत्र न भवति । गो ।
हविस् । बर्हिष् । खट । अष्टका । युग । मेधा । खक् ॥ नाभि नभं च ॥ शुनः
संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्निधौ चान्तोदात्तत्वम् ॥ शून्यम् । शून्यम् ।
घकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाच्चस्तद्धितइति लोपो न स्यात् ॥ ऊधसो ऽनङ्च ॥
ऊधन्यः कूपः । उदर । खर । खद । अक्षर । विष† । गवादिः ॥

कम्बलाञ्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति कृस्यापवादः संज्ञायां
विषये । कम्बल्यमूर्णोपलशतम् । संज्ञायामिति किम् । कम्बलीया ऊर्णा ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्यो ऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु
विभाषा यत् प्रत्ययो भवति । आमिह्यं दधि । आमिहीयं दधि । पुरोडाश्या-

* कमण्डलव्या मृत्तिकेति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

† स्कन्द । अक्ष । एतावन्न गणं पुस्तकान्तरे ऽधिकी ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

३८१

स्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । हविश्शब्दात्तु गवादिपाठाच्चित्यमेव भवति । अपू-
यादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् । अपूप । तण्डुल ।
अभ्युष । अभ्योष । पृथुक । अभ्येष । अगल । मुसल । सूप । कटक । कर्णवेष्टक ।
क्रिण्व ॥ अचविकारेभ्यश्च ॥ पूप । स्यूणा । पीप । अश्व । पञ्च * । अपूपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थाद्विर्तामित्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । वत्सेभ्यो हिता गोधुक, वत्सीयः । अवत्सीयः । पठव्यम् । गव्यम् ।
हविष्यम् । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्वात् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्वात् प्रत्ययो
भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । कस्यापवादः । दन्त्यम् । कण्ठम् ।
ओष्ठम् । नाभ्यम् । नस्यम् ॥

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । कस्यापवादः ।
खलाय हितं, खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । वृषो
हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति । क्वप्रत्ययोपि न भवति ।
अनभिधानात् । चकारानुक्तसमुच्चयार्थः । रथाय हिता, रथा ॥

अजाविभ्यां ण्यन् ॥ ८ ॥

अज अवि इत्येताभ्यां ण्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये ।
कस्यापवादः । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो
भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । कस्यापवादः । आत्मन्निति नलोपो न
कृतः प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्देनैव संबध्यते, न
तु प्रत्येकम् । आत्मने हितम्, आत्मनीनम् । आत्माध्वानो ख इति प्रकृतिभावः ।
विश्वजनेभ्यो हितं, विश्वजनीनम् ॥ कर्मधारयादिष्यते ॥ षष्ठीसमासाद्बहुव्री-
हेश्च एव भवति । विश्वजनाय हितं, विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यान-
म् ॥ * । पञ्चजनाच्च खः । अत्रापि कर्मधारयादिष्यते । पञ्चजनीनम् । अन्यत्र
पञ्चजनीयम् ॥ सर्वजनादुञ् खश्च ॥ * ॥ † सार्वजनिकम् । सर्वजनीनम् ।

* कठ । अयः स्यूणा । ओदन । अवोष । प्रदीप । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ।

† सर्वजनादुञ् च । चकारात्खश्चेति पा० २ ।

३८२

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

अत्रापि कर्मधारायादेव । सर्वजनीयमन्यत् ॥ महाजनान्वित्यं ठञ्वक्तव्यः ॥ * ॥
महाजनान्य हितं, महाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु क्व एव भवति ।
महाजनीयम् । भोगोत्तरपदात्बल्वपि । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोग-
शब्दः शरीरावाची केवलेभ्यो मात्रादिभ्यः क्व एव भवति । मात्रीयः । पित्रीयः ।
राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् । भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय दृश्यते, न केवला-
भ्याम् । राजभोगीनः । आचार्यभोगीनः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ केवलाभ्यां
वाक्यमेव भवति । राज्ञे हितम् । आचार्यात हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णठञौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णठञौ प्रत्ययौ भवतः तस्मै हितमित्येतस्मि-
न्विषये । कस्यापवादः । सर्वस्मै हितं, सार्वम् । पौरुषेयम् ॥ सर्वाण्यस्य वा
वचनम् ॥ * ॥ सर्वीयम् ॥ पुरुषादुधविकारसमूहेतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥
पौरुषेयो वधः विक्राः समूहो वातेन कृते । पौरुषेयः ग्रन्थः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये ।
कस्यापवादः । माणवाय हितं, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरुपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवा-
चिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेक्षायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तदर्थमिति
प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते । विकृत्यर्थायां
प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरन्यार्थताख्यायते । न प्रकृतिविकारसंभ-
वमात्रे प्रत्ययः । किं तर्हि प्रकृतेरन्यार्थत्वे विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे
सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । केचित्तु तस्मै हितमित्यनुवर्त-
यन्ति । अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि, अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्रका-
रीया इष्टकाः । शङ्ख्यं दासः । पिचव्यः कार्पासः । तदर्थमिति किम् । यवानां
धानाः । धानानां सक्तवः । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता न तादर्थ्यम् ।
धानानां सक्तवो न लाजानामिति । विकृतेरिति किम् । उदकार्थः कूपः । विकृ-
तियहणे ऽक्रियमाणे या का चित्प्रकृतिर्यह्यते, नोपादानकारणमेव । भवति च
कूप उदकस्य प्रकृतिः । तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं तस्य विकृतिः । अत्यन्त-
भेदात् । प्रकृताविति किम् । अस्यर्थाकोशी । असिरयसो विकृतिर्भवति । न तु
कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्यहणे विवक्षितः प्रकृतिवि-
कारभावा लभ्यते ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

३८३

हृदिरुपधिवलेढञ् ॥ १३ ॥

हृदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तदर्थे विह्रतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । ह्रस्यापवादः । ह्रादिषेयाणि वृणानि । औपधेयं दाह । बाले-
यास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः । उपधीयतइत्युपधिः रथाङ्गम् ।
औपधेयमपितदेव दाह ॥

ऋषभोपानहोर्ज्यः ॥ १४ ॥

ऋषभ उपानह इत्येताभ्यां ज्यः प्रत्ययो भवति तदर्थे विह्रतेः प्रकृता-
वित्येतस्मिन्विषये । ह्रस्यापवादः । ऋषभो वत्सः । औपानहो मुञ्जः ॥ चर्म-
ण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते पूर्व्वविप्रतिषेधादयमेवष्यते ॥ औपानह्य चर्म ॥

चर्मणोर्जि ॥ १५ ॥

चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विह्रतिः तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ्
प्रत्ययो भवति तदर्थे विह्रतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । ह्रस्यापवादः । वाध्वं
चर्म । वारञ् चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अत्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिवि-
शेषणम् । इति करणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय
इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थात्पञ्चम्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेत्तद्वति । इतिकरणस्ततश्चद्विवक्षा । प्राकार आ-
सामिष्टुकानां स्यात्, प्राकारीयां इष्टकाः । प्रासादीयं दाह । सप्तम्यर्थे खन्वपि ।
प्राकारोस्मिन्देशे स्यात्, प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति संभा-
वनायां लिङ् संभावने ऽलमिति चेदित्यादिना, इष्टुकानां बहुत्वेन तत्संभाव्यते ।
प्राकार आसामिष्टुकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन संभाव्यते । प्रासादोस्मि-
न्देशे स्यादिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितम् । किं तर्हि यो-
ग्यतामात्रं तेन पूर्व्वस्यायमविषयः । द्विस्तद्वहणं न्यायप्रदर्शनार्थम् । अनेकस्मि-
न्प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः संबन्धनीयेति । अथेह कस्माच्च भवति । प्रासा-
दो देवदत्तस्य स्यादिति । गुणवानयं संभाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति । इतिकरणो
विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्स्यादित्येतस्मिन्विषये ।
ह्रस्यापवादः । परिखेयी भूमिः ॥ कृतोः पूर्णोवधिः ॥ इतः परमन्य प्रत्ययो
विधीयते ॥

प्राग्वतेष्टञ् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेदुतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादुतिसंशब्दनाद्यानित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति, पारायणतु-
 १२५ रायणचान्द्रायणं वर्तयति । पारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

आर्हादिगोपुच्छसंख्यापरिमाणादृक् ॥ १९ ॥

तदर्हतीति वक्ष्यति । आ एतस्मादहंसंशब्दनाद्यानित उर्ध्वमनुक्रमि-
 १२६ ष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधा-
 वयमाकारः, तेनार्हत्यर्थेऽपि ठक् भवत्येव । ठञ् अधिकारमध्ये तदपवादः ठग्वि-
 धीयते, वक्ष्यति । तेन क्रीतम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । अगोपुच्छसंख्यापरि-
 माणादिति किम् । गोपुच्छेन क्रीत, गोपुच्छिकम् । संख्या । पाणिकम् । परिमा-
 ण । प्रास्यिकम् । कौडविकम् । ठञ् प्रत्युदाह्रियते । संख्यापरिमाणयोः को-
 विशेषः । भेदगणन संख्या एकत्वादिः । गुरुत्वमानमुन्मानं पलादिः । आया-
 ममानं प्रमाणं वितस्त्यादिः । आरोहपरिणाहमानं परिमाणं प्रस्थादि ॥

उर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्यो ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति
 आर्हादित्येष्वर्थेषु । ठजोपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् ।
 असमासदिति किम् । परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठजेव भवति, परिमा-
 णान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । अथ किमर्थमसमासदित्युच्यते यावता ग्रहणवता प्राति-
 पदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तद-
 न्ताप्रतिषेधस्य । उगवादिभ्यो यत् । गव्यम् । सुगव्यम् । अतिसुगव्यम् । विभाषा-
 हविरपूपादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । शरीराव-
 यवाद्यात् । दन्त्यम् । राजदन्त्यमित्येवमादि सिद्धं भवति ॥ इत उत्तरं च संख्या-
 पूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारा-
 यणिकः । त्रैपारायणिकः ॥ लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्वैष्यते ॥ द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं
 द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूर्पादजन्यत-
 रस्यामित्यञ् न भवति । सामान्यविहितष्ठजेव भवति । द्विशौरपिकम् । ठजो द्विगुं-
 प्रत्ययमिति लुगभावः * । तथा चोक्तम्, प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण-
 मनुकीति । निष्क । पण । पाद । माष । बाह्वोऽण । षष्ठि । निष्कादिः ॥

* ठजो द्विगुं प्रतीत्येव ग्रन्थः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

शताञ्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

अर्हाद् इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशते ऽभिधेये ।
 आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोपवादः । शतेन क्रीतं, शत्यम् । शतिकम् । अशतइति
 किम् । शतं परिमाणमस्य, शतकं निदानम् । प्रत्ययार्थोच संघः शतमेव वस्तुतः
 प्रकृत्यर्थोच भिद्यते । इह तु न भवति । शतेन क्रीतं, शत्यं शाटकशतम् ।
 शतिकं शाटकशतमिति, वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते न श्रुत्या ।
 तथा चोक्तम् । शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे ऽप्रतिषेध इति । चकारो ऽसमासइत्यनु-
 कर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतं द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्वतेः
 संख्यापूर्वपदानां तदन्तश्चहणमनुक्रीयनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति
 आर्हीयेष्वर्थेषु । ठजो ऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः । बहुकः । गणकः ।
 अतिशदन्ताया इति किम् । साम्तिकः । चात्वारिंशत्कः । अर्थवतस्तिशब्दस्य
 ग्रहणाद्भुतेः पर्युदासो न भवति । कतिकः ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

वत्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव तस्य त्वनेन वा इडागमो वि-
 धीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । तावतिकः ।
 तावत्कः । यावतिकः । यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेष्वर्थेषु ।
 विंशकः । त्रिंशकः । तिं विंशतेडिंतीति तिलोपः । असंज्ञायामिति किम् ।
 विंशतिकः । त्रिंशत्कः । कथं पुनरत्र कन् यावता अतिशदन्ताया इति पर्युदा-
 सेन भवितव्यम् । योगविभागः करिष्यते । विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्प्रत्ययो भवति ।
 ततो ड्वुनसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठजोपवादः । ठकारो डीब-
 र्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ अट्टा-
 च्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टिकः । अट्टिकी ॥ कार्वापणाट्टिठन्वक्तव्यः ॥ * ॥
 कार्वापणिकः । कार्वापणिकी ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिकः ।
 प्रतिकी ॥

शूर्पादजन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः ।
पक्षे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं, शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठक्ठ-
ञ्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं, शातमानं शतम् । वैशतिकम् । साहस्रम् ।
वासनम् ॥

अद्भ्यर्द्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव । अर्द्धशब्दः पूर्वा यस्मिन्तस्मादद्भ्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिक-
काद् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति असंज्ञायां विषये । अद्भ्यर्द्धकंसम् ।
द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अद्भ्यर्द्धशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असंज्ञायामिति
किम् । पञ्चलौहितिकम् । पाञ्चकलायिकम् । लोहिनीशब्दस्य भस्याठे तद्धि-
तइति पुंवद्भावः * । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणं न चेत्यतयान्तं संज्ञेति ।
अद्भ्यर्द्धशब्दः संख्यैव । किमर्थं भेदेनोपादीयते । ज्ञापकार्थं क्व चिदस्य संख्याकार्यं
न भवति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसृजिति ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥

अद्भ्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभा-
षा लुग्भवति । पूर्वेण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अद्भ्यर्द्धकार्षापणम् । अद्भ्य-
र्द्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो
लुक् । अनुक्पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अर्द्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् ।
त्रिप्रतिकम् । सहस्रात् । अद्भ्यर्द्धसहस्रम् । अद्भ्यर्द्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाह-
स्रम् । अनुक्पक्षे संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ सुवर्णशतमानयो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अद्भ्यर्द्धसुवर्णम् । अर्द्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौ-
वर्णिकम् । अद्भ्यर्द्धशतमानम् । अद्भ्यर्द्धशतमानम् । द्विशतमानम् । द्विशतमा-
नम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भ-
वति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ॥ बहुपूर्वाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

विस्ताञ्च ॥ ३१ ॥

* लोहिनीशब्दस्येत्यारभ्य पुंवद्भाव इत्यन्तो गन्धः प्रक्षिप्तोऽत्र मूले । पदमञ्जरी
दर्शनात् ।

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुष्ण्यते, द्वित्रिपूर्वाद्विस्तान्ताद्विगोः परस्या-
र्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुभभवति । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकम् । त्रिबिस्तम् ।
त्रिबैस्तिकम् । बहुबिस्तम् । बहुबैस्तिकम् * ॥

विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥

अद्व्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादाहीयेष्वर्थेषु खः
प्रत्ययो भवति । अद्व्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् ।
विधानसामर्थ्याल्लुङ् भवति ॥

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

अद्व्यर्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अद्व्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च खारी-
शब्दान्तादाहीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अद्व्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् ॥
केवलाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ खारीकम् ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥
अद्व्यर्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणीकम् ॥ केवलायाश्च ॥ * ॥
काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥

अद्व्यर्धपूर्वाद्विगोरित्येव । अद्व्यर्धपूर्वाद्विगोश्च पणपादमाषशतशब्दा-
न्तादाहीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अद्व्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् ।
अद्व्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । पद्माशो न भवति पद्यत्यतदर्थे इति ।
प्राण्यङ्गस्य स इष्यते । इदं तु परिमाणम् । माष । अद्व्यर्धमाष्यम् । द्विमा-
ष्यम् । त्रिमाष्यम् । शत । अद्व्यर्धशत्यम् । द्विशत्यम् । त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अद्व्यर्धपूर्वाद्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यर्धपूर्वाद् द्विगोराहीयेष्वर्थेषु
वा यत् प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । पत्ते सोऽपि भवति । तस्य च लुक् ।
अद्व्यर्धशाण्यम् । अद्व्यर्धशाणम् । द्विशान्यम् । द्विशानम् । त्रिशान्यम् ।
त्रिशानम् ॥ शताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अद्व्यर्धशत्यम् । अद्व्यर्धशतम् । द्विश-
त्यम् । द्विशतम् । त्रिशत्यम् । त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादणच ॥ ३६ ॥

शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्चाणान्तात्प्रातिपदिकादाहीयेष्वर्थेषु अण-
प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति । द्विशान्यम् । द्वेशा-
णम् । द्विशानम् । त्रिशान्यम् । त्रेशानम् । त्रिशानम् । परिमाणान्तस्यासं-
ज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव भवति ॥

* शेषविभाग उत्तरार्धे इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

ठजादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्ये तस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सप्तत्या क्रीतं, साप्ततिकम् । आशीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । शन्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । अन्यत्रानभिधानाच्च भवति । देवदत्तेन क्रीतं, पाणिना क्रीतमिति । द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति । प्रस्थाभ्यां क्रीतं, प्रस्थैः क्रीतमिति, अनभिधानादेव । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां क्रीतं, द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् । तथा मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । माषिकम् । नह्येकेन मुद्गेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो ॥ ३८ ॥

तस्येति पट्टीसमर्थाच्चिमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तच्चिमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा । संयोगः संबन्धः प्राणिनां शुभाशुभसूचकः । महाभूतपरिणाम उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्पातः । खल्वपि । शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणात्तिस्पन्दनम्, शन्यम् । शतिकम् । साहस्रम् ॥ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा, वातिकम् । पैतिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साचिपातिकम् ॥

गोशब्दोसंख्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ३९ ॥

गोशब्दाद् द्वचश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्चादिविवर्जिताद्वत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे । ठजादीनामपवादः । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, गव्यः । द्वचः खल्वपि । धन्यम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । असंख्यापरिमाणाश्चादेरिति किम् । पञ्चानां निमित्तं पञ्चकम् । सप्तकम् । अष्टकम् । परिमाण । प्रास्यिकम् । खारीकम् । अश्वादिः । आश्विकः ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः, ब्रह्मवर्चस्यम् । अश्व । अश्मन् । गण । ऊर्णा । उमा । वसु । वर्ष । भङ्ग । अश्वादिः ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराश्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पाता-

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

३८९

वित्येतस्मिन्विषये । द्रुच इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा, पूत्रायम् । पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादौ । सर्वभूमौर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशक्तिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥ ७/३/२०

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणजौ प्रत्ययौ भवत ईश्वर इत्येतस्मिन्विषये । सर्वभूमेरीश्वरः, सार्वभौमः । पार्थिवः । षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा संयोगोत्पाता-विष्व ईश्वरोपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं संभाव्येत ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः विदित इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः, सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकादृज ॥ ४४ ॥

लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सार्वलौकिकः । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

‘तस्य वापः’ ॥ ४५ ॥

तस्येति सप्तमीसमर्थादुप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उच्यते ऽस्मिन्वापः । क्षेत्रमुच्यते । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं, प्रास्थिकम् । द्वैष्टिकम् । खारीकम् ॥

अथ तस्मिन्वापः २३/१० तस्य

पात्रात्पृन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् पृन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये । ठञो-पवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्षर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची । पात्रस्य वापः, पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि चेतद्दीयते । दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः

३९०

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद् वृद्धिः । शमादिषु स्वामियाहो भाग आयः । पटादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्वयं लाभः । रत्नानिवंशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । पञ्चास्मिन्व-
द्विर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥ चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चास्मै वृद्धिर्वा
आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते, पञ्चको देवदत्तः । सिद्धं त्वधिकर-
णत्वेन विवक्षितत्वात् । सममन्त्राक्षणे दानमिति यथा ॥

पूरणाद्धाटुन् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिनः शब्दादटुंशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृद्ध्याय-
लाभशुल्कोपदादीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठक्ठिठनोरपवादः । द्वितीये
वृद्धादिरस्मिन्दीयते, द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः ।
अर्द्धिकः । अर्द्धशब्दे रूपकाद्धस्य रुढिः ॥

भागादयञ्च ॥ ४९ ॥

भागशब्दादयत् प्रत्ययो भवति । चकाराटुंश्च । तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभ-
शुल्कोपदा दीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । ठजोपवादः । भागो वृद्धादिरस्मिन्दीयते,
भाग्यं, भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । भागशब्देऽपि रूपकाद्धस्य
वाचकः ॥

तदुरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदुरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
प्रकृतिविशेषणं भाराद्वंशादिभ्य इति । वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्ता-
त्यातिपदिकादिति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा, वांशभारिकः । कौट-
जभारिकः । बाल्बजभारिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादिभ्य
इति किम् । ग्रीहिभारं हरति । अपरा वृत्तिः । भाराद्वंशादिभ्य इति, भार-
भूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्देऽर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणम् । भार-
भूतान्वंशान् हरति, वांशिकः । कौटजिकः । बाल्बजिकः । भारादिति किम् ।
वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् । भारभूताग्रीहीन्वहति । सूत्रार्थद्वयमपि
चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । तदुभयमपि ग्राह्यम् । हरति देशान्तरं
प्रापयति चोरयति वा । वहत्युत्क्षिप्य धारयतीत्यर्थः । आवहरति उत्पादय-
तीत्यर्थः । वंश । कुटज । बल्बज । मूल । अन्न । स्थूणा । अश्मन् । अश्व ।
इत्तु । खट्वा । वंशादि ॥

वस्तुद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

३८१

वक्ष्यद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थ्याभ्यां यथासंख्यं ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वक्षं हरति वहतिवा, वक्षिकः । द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तदिति द्वितीयासमर्थ्यात्संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकः संभवः । उपसंहरणमवहारः । विक्लेदनं पाकः । प्रस्थं संभवति अवहरति पचति वा, प्रास्थिकः । कौडविकः । खारीकः । ननु च पाके च संभवोस्ति । नास्त्यत्र नियोगः । प्रस्थं पचति ब्राह्मणी, प्रास्थिकी ॥ तत्पचतीति द्रोणादण्व ॥ * ॥ द्रोणं पचति, द्रोणी । द्रोणिकी ॥

आठकाचितपात्रात्खोन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आठकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थ्येभ्यो ऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठजोपवादः । पत्ते सोपि भवति । आठकं संभवत्यवहरति पचति वा, आठकीना । आठकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठंश्च ॥ ५४ ॥

आठकाचितपात्रादित्येव । आठकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्टन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खः, अन्यतरस्याम् । विधानसामर्थ्यादेवानयोर्लुङ् भवति । ठजस्तु पत्ते ऽनुज्ञातस्यादुर्ध्वपूर्वद्विगोरिति लुभगत्येव । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीष्ार्थः । द्वाठकिकी । द्वाठकीना । द्वाठकी । द्वाचितिकी । द्वाचितीना । द्वाचिता । अपरिमाणबिस्ताचितेति ङीप्ः प्रतिषेधः । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ भवतः । चकारात्ष्वंश्च । अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते । ठजः पत्ते अवणं भवति । तेन चातूरूप्यं संपद्यते । द्वे कुलिजे संभवत्यवहरति पचति वा, द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजा । द्वैकुलिजिकी । परिमाणा-न्तस्यासंज्ञाशाण्योरित्यत्र कुलिजग्रहणमपीष्यते । तेनोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्यांशवस्त्वभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थ्यादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थ्यमंशवस्त्वभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशो भागः । वक्षं मूल्यम् । भृति-वर्तनम् । पञ्च अंशो वस्त्रो वा भृतिर्वास्य, पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्
प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्वति । प्रत्यः परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशिः ।
स्वारीकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । द्रौणिकः । कौडविकः । वर्षशतं
परिमाणमस्य, वार्षशतिकः । वार्षसहस्रिकः । षष्ठिर्जीवितपरिमाणमस्येति,
षाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्तयते
किमर्थं पुनरनयोरुपादानम् । पुनर्विधानार्थम् । द्वे षष्ठी जीवितपरिमाणमस्य
द्विषाष्टिकः । द्विसाप्तिकः । पुनर्विधानसामर्थ्यादध्यर्तुपूर्वद्विगोत्रुं भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणो-
पाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघ-
सूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः ।
पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । संघः । पञ्च परिमाणमस्य,
पञ्चकः संघः । अष्टकः । सूत्रः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टकं
पाणिनीयम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । त्रिकं काशकृत्स्नम् । ननु चाध्यायसमूहः
सूत्रसंघ एव भवति । नैतदस्ति । प्राणिमूहे संघशब्दे रूढः । अध्ययने ।
पञ्चको ऽधीतः । सप्तको ऽधीतः । अष्टकः । नवकः । अधीतिरध्ययनम् । तस्य
संख्यापरिमाणं पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य, पञ्चकम-
ध्ययनम् ॥ स्तोमे द्विविधिः पञ्चदशादर्थः ॥ * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाण-
मस्य, पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकाविंशः ॥ शन्शतोर्द्विनिश्चन्दसि ॥ * ॥
पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
विंशिनो ऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिर्विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्त-
त्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह
लक्षणानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां टिलोपः, तिः प्रत्ययः ।
पञ्च परिमाणमस्य, पङ्क्तिश्चन्दः । द्वयोर्द्विशतोर्विन्भावः शतिच् प्रत्ययः । द्वौ
दशतौ परिमाणमस्य संघस्य, विंशतिः । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च
प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य, त्रिंशत् । चतुणां दशतां चत्वारिन्भावः
शच्च प्रत्ययः । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य, चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां
पञ्चाभावः शच्च प्रत्ययः । पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । षण्णां

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

३८३

दशतां पञ्चावस्तिः प्रत्ययो ऽपदत्वं च । षड् दशतः परिमाणमस्य, षष्टिः ।
 सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययः । सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः ।
 अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः ।
 नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययः । नव दशतः परिमाणमस्य, नवतिः ।
 दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य संघस्य,
 शतम् । विंशत्वादयो गुणशब्दास्ते यथाकथंविदुत्याद्याः । नात्रावयवार्थेभित्ति-
 वेष्टव्यम् । तथाहि । पङ्क्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते । ब्राह्मण पङ्क्तिः । पिपी-
 लिकापङ्क्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन गुण-
 मात्रे गुणिनि च वृत्तिस्त्रलिङ्गसंख्यानुविधानं च । एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव ।
 सहस्रादयोऽप्येवंजातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥

पञ्चत् दशत् इत्येतौ निपात्यते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्ग-
 भिधेये । संख्याया इति कनि प्राप्ते इतिर्निपात्यते । वावचनात्पक्षे सोऽपि भवति ।
 पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद् वर्गः, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गः, दशको वर्गः ॥

सप्तनोञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्गइत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन्शब्दाच्छन्दसि विषये
 ऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥ नस्तदिते

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां
 संज्ञायां विषये डण् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्म-
 णेभिधेये । अभिधेयसप्तम्येषा न विषयसप्तमी । तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति ।
 त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, त्रैशानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि
 ब्राह्मणानि । कानि चिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदरहति इत्यस्मिन्वर्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
 श्वेतच्छत्रमर्हति, श्वेतच्छत्रिकः । वास्त्रयुगिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ।

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्य-
 मर्हतीत्यस्मिन्वर्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति, छेदिकः ।
भेदिकः । छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त्त । कर्ष । संप्रयोग । विप्रयोग ।
 प्रेषण । संप्रश्न । विप्रकर्ष ॥ विराग विरङ्गं च ॥ वैरङ्गिकः ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

शीर्षच्छेदादञ्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकारादयामिहितश्च । शिरश्छेदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेदः । शीर्ष-
च्छेदिकः । प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावे निपात्यते ॥

दण्डादिभ्यो यः* ॥ ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोपवादः । दण्डमर्हति, दण्ड्यः । मुसल्यः । दण्ड । मुसल । मधुपर्क । कशा । अर्घ । मेधा । मेघ । युग । उदक । वध । गुहा । भाग । इभ । दण्डादिः ॥

कृन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठजादीनामपवादः । उदङ्ख्या वृत्तयः । यूष्णः पलाशः । गर्त्या देशः ॥

पात्राद् घञ्च ॥ ६८ ॥

पात्रशब्दाद् घञ् प्रत्ययो भवति चकारादञ्च, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकृठजोरपवादः । पात्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमर्हति, पात्र्यः । पात्रियः ॥

कडङ्कुरदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥

कडङ्कुरदक्षिणाशब्दाभ्यां कः प्रत्ययो भवति, चकारादञ्च तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । कडङ्कुरमर्हति, कडङ्कुरीयो गौः । कडङ्कुर्यः । दक्षिणामर्हति, दक्षिणीयो भित्तुः । दक्षिण्यो ब्राह्मणः । दक्षिणशब्दस्याल्पाक्षरस्या पूर्वनिपातेन लक्षणव्यभिचारचिह्नेन यथासंख्याभावे सूचयति ॥

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥

कृत्यतावनुवर्तते । स्थालीबिलशब्दाच्छयतो प्रत्ययो भवतः तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादौ स्थालीबिलमर्हन्ति, स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ॥

यज्ञत्विग्भ्यां घञ्च ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घञ्चौ प्रत्ययो भवतः तदर्हती-

* दण्डादिभ्य इत्येव सूत्रम् । अन्तरञ्च यत्प्रत्ययो विधीयते । तथा च वध्यशब्दस्य न्यादनाय क्वाब्धिधातुक्तं, हनो वध च तद्धितो वेति । यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदु-
पपद्यते तद्धितो वेति, कथम् । क्वाप्यप्याद्युदात्तत्वं, यत्पि यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं, यदि
त्वञ्च यो विधीयते ततः स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यादिति पदमञ्जरी । दीक्षितनागेश्वरो-
प्येतदेव संमतम् ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

३६५

त्यस्मिन्विषये । ठकोपवादे । यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो ब्राह्मणः ॥ यज्ञ-
 त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ यज्ञकर्मार्हति, यज्ञियो देशः । अर्त्वि-
 कर्मार्हति, आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम् । आर्होयानां ठगादीनां पूर्णोवाधिः ॥
 अतः परं प्राग्वतीयप्लजेव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अहंतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्विती-
 यासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयत्यधीते,
 पारायणिकश्छान्नः । तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशयशब्दाद्द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।
 संशयमापन्नः प्राप्तः सांशयिकः स्याणुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद्द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।
 योजनं गच्छति, यौजनिकः ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्रोश-
 शतं गच्छति, क्रोशशतिकः । यौजनशतिकः ॥ ततो ऽभिगमनमर्हतीति च
 क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्रोशशतादभिगमनमर्हति, क्रोशश-
 तिको भिक्तुः । यौजनशतिक आचार्यः ॥

पथः प्कन् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे प्कन्प्रत्ययो भवति ।
 नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीष्पर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च
 प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन्विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति, पान्थो भिक्ता
 याचते । नित्यमिति किम् । पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहूतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहूतमित्ये-
 तस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च ।
 अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहूत,मौतरपथिकम् । उत्तरपथेन
 गच्छति, औत्तरपथिकः ॥ आहूतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसं-
 ख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथेनाहूतं, वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति, वारिप-
 थिकः । जङ्गलपथेनाहूतं, जाङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति, जाङ्गलप-

३२६

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

धिकः । स्थलपथेनाहृतं, स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति, स्थालपथिकः ।
कान्तारपथेनाहृतं, कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छती, कान्तारपथिकः ॥
अज्ञपथशङ्कुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अज्ञपथेनाहृतं, गच्छति वा, ऽऽज्ञप-
थिकः । शङ्कुपथेनाहृतं, गच्छति वा, शाङ्कुपथिकः ॥ मधुकमरिचयोरण् स्थला-
त् ॥ * ॥ स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वे-
दितव्यम् । वक्ष्यति । तेन निर्वृत्तम् । मासेन निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्द्रमासि-
कम् । सांवत्सरिकम् । कालादित्यधिकारो व्युष्टादिभ्यो णिति यावत् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाचिर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे
ठञ् प्रत्ययो भवति । अद्वा निर्वृत्त, मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

तमिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भूतो भूतो
वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः ।
भूतो, वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतः ।
कालाध्वनोरिति द्वितीया । मासमधीष्टो, मासिको ऽध्यापकः । मासं भूतो,
मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो, मासिको व्याधिः । मासं भावी, मासिक उत्सवः ।
ननु चाध्येषणं भरणं च मूहूर्तं क्रियते तेन कथं मासो व्याप्यते । अध्येषणभरणे
क्रियार्थं, तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप् इत्युच्यते ॥

मासाद्वयसी यत्त्वजौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्त्वजौ प्रत्ययौ भवतः । ठजौ ऽपवादौ ।
अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारोपि सामर्थ्याद्भूत इत्येतदभिसंबध्यते । मासं भूतो,
मास्यो, मासीनः । वयसीति किम् । मासिकम् ॥

अनुदत्तैः प्रयुज्यते

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्य-
भिधेये । द्वौ मासौ भूतः, द्विमास्यः । त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण् ण्यञ्च ॥ ८३ ॥

वयसीत्येव । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च ।
चौत्सरिगर्कषु ञ्प्रतीयते, स चकारेण समुच्चेतव्यः । स्वरितत्वाच्चानन्तरो ऽनुव-
र्तिष्यते । तेन त्रैरूप्यं भवति । षण्मास्यः । षण्मास्यः । षण्मासिकः ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

३६७

अवयसि ठञ्च ॥ ८४ ॥

पण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति । चकारेणानन्तरण्यस्य समुच्चयः क्रियते * । पण्मासिको रोगः । पण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्टादयश्चत्वारो ऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । समामधीष्टो भूतो भूतो भावी वा, समीनः । के चित्तु तेन निर्वृत्तमिति सर्वज्ञानुवर्तयन्ति । समया निर्वृत्तः, समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति । पूर्वण नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । प्राग्वतेः संख्यापूर्व-पदानां तदन्तयहणमलुकीति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति । द्विसमीनः । द्वैसमिकः । त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

राह्यहस्संवत्सराञ्च ॥ ८७ ॥

† रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीणः । त्रैरात्रिकः । द्वाहीनो, द्वैयह्निकः । त्र्यहीणः । त्रैयह्निकः । द्विसंव- ६१३/३
त्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । संख्यायाः
संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षास्तु च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । पक्षे ठञ् । तयोश्च वा लुभवाति । एवं त्रीणि रूपणि भवन्ति । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षीणः । त्रिवार्षिकः । त्रिवर्षः । वर्ष-स्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । भाविनि तु त्रैवार्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थे ऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषूपत्य-चस्य प्रत्ययस्य ‡ नित्यं लुभवाति । पूर्वण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षो दारकः । चित्तवतीति किम् । द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

* चकारो नन्तरस्य गतः समुच्चयार्थः । पा० २ ।

† द्विगोरित्येवेत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

‡ निर्वृत्तादिष्वर्थेषूपत्यचस्य प्रत्ययस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

३८८

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ६० ॥

षष्टिकशब्दो निपात्यते, बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासम-
र्थात्कन् प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्तइत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः । षष्टि-
रात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । सन्नेषा धान्यविशेषस्य । तेन मुद्रादिष्वतिप्रसङ्गो
न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छुक्लन्दसि ॥ ६१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकात्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु क्कन्दसि विषये कः प्रत्ययो
भवति । ठजोपवादः । इदुत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात्त्व च ॥ ६२ ॥

संपरिपूर्वादुत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छुक्लन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु सः
प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्व । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः । संवत्सरीयः ।
परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ६३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिजय्य लभ्यकार्यं
सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठज् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यः, शक्यते जेतुं, मा-
सिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यः, मासिकः पटः । मासेन कार्यं,
मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ६४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभाक्तिः । सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति प्रत्य-
यार्थः । ब्रह्मचर्यमिति द्वाभ्यामपि संबध्यते । कालस्य व्यापकं, प्रत्ययार्थस्य च
स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे
ठज् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्व्यप्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य, मासिको ब्रह्म-
चारी । आर्दुमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा वृत्तिः । तदिति प्रथमासमर्था-
दस्येति षष्ठ्यर्थे ठज् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्व्यवर्तते ।
मासोस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आर्दुमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।
पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थ, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव । उभयमपि प्रमाणमुभयथा
सूत्रप्रणयनात् ॥ महानामन्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ महाना-
मिकम् । गौदानिकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥ तच्चरतीति च * ॥ * ॥ महाना-
म्य च्वः, तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्वरति महाना-
मिकः । आदित्यव्रतिको, गौदानिकः । भस्याठडति पुंवद्भावेन डीपि निवृत्ते

* तच्चरतीति महानामन्यादिभ्य उपसंख्यानम् । पा० २ ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

३१९

नस्तद्धितइति ढिलोपः * ॥ अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अवान्त-
रदीक्षां चरति, अवान्तरदीक्षी । तिलव्रती ॥ अष्टाचत्वारिंशतो इवुंश्च ङिनिश्च
वक्तव्यः ॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टा-
चत्वारिंशी ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च इवुंश्च ङिनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ चातु-
र्मास्यानि चरति, चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ चतुर्मासाद् एयो यजे ॥ * ॥
तत्र भवे । चतुर्षु मासेषु भवानि, चातुर्मास्यानि ॥ संज्ञायामण्वक्तव्यः ॥ * ॥
चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी पौर्ण मासी । आषाढी । कार्तिकी । फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ६५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो
भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा, अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी ।
आख्यायहणमकालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा हि कालाधि-
कारादेकाहद्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा रक्षेरन् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तद्व-
न्तयहणमलुकीति कालाधिकारेपि द्वादशाहदिष्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ६६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्वीयते कार्यमित्येतयो-
रर्थयोर्भवत्वमत्ययो भवति । यथा । मासे भवं, मासिकम् । सांवत्सरिकम् ।
प्रावृषेण्यम् । वासन्तिकम् । वासन्तम् । हैमनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् ।
शारदम् । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । योगविभागश्चात्र कर्तव्यः । तत्र च दीयते,
यज्ञाख्येभ्य इति । अग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूयिकम् । वाजपेयिकम् । का-
लाधिकारस्य पूर्णो ऽवधिः ॥ अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ६७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरण् प्रत्ययो
भवति । व्युष्टे दीयते कार्यं वा, वैयाघ्रम् । नैत्यम् ॥ अण्प्रकरणे अग्निपदा-
दिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ † अत्रैव ते पठितव्याः । व्युष्ट । नित्य । निष्क-
मण । प्रवेशन । तीर्थ । संधम । आस्तरण । संयाम । संघात । अग्निपद ।
पौलुमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । ‡ व्युष्टादिः ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां ण्यतौ ६८ ॥

* भस्याङ् इति पुंवन्भावेन ङीप् निवृत्ते नस्तद्धितइति ढिलोप इत्यधिकमत्र । परं
त्वयमपपाठः । पदमञ्जरी दर्शनात् ।

† उपसंख्यानमित्यस्याये अग्निपदम् । पौलुमूलम् । किं वक्तव्यम् । न वक्तव्यमित्य-
धिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

‡ दीर्घ । उपवास । इत्येतौ शब्दावत्र गणे ऽधिकौ कुत्र चित् ।

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचहस्तशब्दाभ्यां यथासंख्यं गण्यतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्येकमभिसंबन्धा, यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथाचशब्दो ऽव्ययसमुदायो ऽनादरे वर्त्तते । तृतीयार्थमात्रं चात्रसंभवति, न तु तृतीया समर्थविभक्तिः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा, याथाकथाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संपादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति । गुणोत्कर्षः संपत्तिः । आग्रश्यके णिनिः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं, कार्यवेष्टकिकं मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । वस्त्रयुगेन विशेषतः शोभतइत्यर्थः ॥

कर्मवेषाद्यात् ॥ १०० ॥

कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येतस्मिन्निषये । ठञोपवादः । कर्मणा संपद्यते, कर्मण्यं शरीरम् । वेषेण संपद्यते, वेषो नटः ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन्निषये ठञ् प्रत्ययो भवति । समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते । अलमर्थे चतुर्थी । संतापाय प्रभवति, सांतापिकः । साक्षाहिकः । संताप । संताह । संयाम । संयोग । संपराय । संपेष । निष्पेष । निसर्ग । असर्ग । विसर्ग । उपसर्ग । उपवास । प्रवास । संघात । संभोदन । सक्तु ॥ मांसौदनाद्विहृतीतादपि * ॥

योगाद्याच्च ॥ १०२ ॥

योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद् ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्निषये । योगाय प्रभवति, योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥

कर्मशब्दादुक्ञ् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठञो ऽपवादः । कर्मणे प्रभवति, कर्मिकं धनुः । धनुषोन्यत्र न भवति, अनभिधानात्† ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति

* निर्घोष । सर्ग । संपात । संवाद । संवेशन । इत्येते शब्दा अत्र गणो ऽधिका बहुषु पुस्तकेषु । तत्रैकस्मिन्पुस्तके संवेशनेत्यत्र संवेशेति पाठः २ ।

† धनुषोन्येत्यादिभ्य अनभिधानादित्यन्तो ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । अपपाठः, प्रदमञ्जरीं दर्शनात् ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

४०९

यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेद्वति । समयः प्राप्तो ऽस्य, सामयिकं कार्यम् ।
उपनतकालमित्यर्थः । समर्थविभक्तिनिर्देशउत्तरार्थः ॥

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमा समर्थोद् अस्येति
षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये * । ऋतुः प्राप्तो
ऽस्य, आर्त्तव पुष्पम् ॥ तदस्य प्रकारेण उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ उप-
वस्त्रा प्राप्नो ऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्नोस्य प्राशित्रम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मि-
न्विषये । अणोपवादः । अयं ते योनिर्द्धस्त्वियः ॥ सिति चोति १६८७. गुणाभावात्
ओ गुणाभावात्

कालादत् ॥ १०७ ॥

कालशब्दाद्व्यत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । कालः
प्राप्तोस्य काल्यस्तापः । काल्यं शीतम् † ॥ गीतम्

प्रकृष्टे ठज् ॥ १०८ ॥

कालादित्येव, तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो
विशेष्यते । प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठज् प्रत्ययो
भवति । प्रकृष्टे द्नीर्घः कालोस्य, कालिकृष्णम् । कालिकं वैरम् । ठज्यहणं
विस्पष्टार्थम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठज् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्वति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य, ऐन्द्रमहिकम्
गङ्गामहिकम् ॥

विशाखाषाढादण्मन्यदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येत-
स्मिन्विषये यथासंख्यं मन्यदण्डयोः अभिधेयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य, वैशाखो
मन्यः । आषाढो दण्डः ॥ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चूडा प्रयोजनमस्य
चौडम् । श्रुदा प्रयोजनमस्य, श्रादुम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्चः ॥ १११ ॥

* ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थोत्प्राप्नोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । पा. २
अयमेव च पाठो युक्तः ।

† गीतम् । पा. २ ।

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजन-
मित्यस्मिन्विषये । ठजोपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य, अनुप्रवचनीयम् ।
उत्थापनीयम् ॥ विशिष्टरूपितरुहिः*प्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गृह-
प्रवेशनं प्रयोजनमस्य, गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् । अश्वप्रपतनीयम् ।
प्रासादारोहणीयम् ॥ स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः ॥ * ॥ स्वर्गः प्रयोजनमस्य, स्वर्ग्यम् ।
यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः ॥
* ॥ पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य, पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवा-
चनम् । अनुप्रवचनम् । उत्थापनम् । प्रवेशनम् । अनुप्रवेशनम् । उपस्थापनम् । संवेशनम् ।
अनुवेशनम् । अनुवचनम् । अनुवादनम् । अनुवासनम् । आरम्भणम् । आरोहणम् । प्ररो-
हणम् । अन्वारोहणम् । अनुप्रवचनादिः ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात्सपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्चः प्रत्ययो भवति तदस्य
प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये । ठजोपवादः । छन्दस्समापनं प्रयोजनमस्य छन्दः-
समापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । पदग्रहणं बहुचूर्वनिरासार्थम् ॥

एकागारिकट् चैरे ॥ ११३ ॥

एकागारिकट् इति निपात्यते चैरेभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य,
एकागारिकः चैरः । एकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते । यावता प्रयोजन-
मित्येव सिद्धं भवति । चैरे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । एकागारं प्रयोज-
नमस्य भिन्नोरिति । टकारः कार्यवधारणार्थः । डीर्घेव भवति, न जित्स्वर
इति । अपरे पुनरिक्ट् प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

अचानक आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकट् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याका-
लशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इक्ट् प्रत्ययश्च निपात्यते । समा-
नकालावाद्यन्तावस्य, आकालिकः स्तनयिषुः । आकालिकी विद्युत् । जन्मना
तुल्यकालविनाशा । उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थः ॥ आकालाद् टञ्च, ॥ * ॥
चात् टञ् च । आकालिका विद्युत् । टञः पूर्णवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थान्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया
चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते, ब्राह्मणवत् । राजवत् । क्रियाग्रहणं

* रुहीत्यस्याये पदीत्यधिकं, प्रपदनीयमित्युदाहरणं चाधिकमेकस्मिन्पुस्तके । परं तु
पदमञ्जर्यसंमतस्तस्य पाठः । भाष्यपुस्तकेषु तु विशिष्टरूपितरुहित्वेव पाठ उपलभ्यते ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

४०३

किम् । गुणद्रव्य*तुल्ये मा भूत् । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः ।
पुत्रेण तुल्यो गोमान् † ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्रमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति ।
मथुरायामिव, मथुरावत् सुप्ते प्राकारः ‡ । पाठलिपुत्रवत्साक्रेते परिखा । षष्ठी-
समर्थात् । देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञ, दत्तस्येव देवदत्तस्य
दन्ताः यज्ञदत्तवत् § ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्हमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति । राजा-
नमर्हति, राजवत्पालनम् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि
विषये । यदुद्भूतो निवृत्तो यासि वप्सद्, उद्भूतानि निगतानि च ॥ *जैते ईषिणावो*
उद्गत निगत तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययो भवतः ॥
भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देनो-
च्यते । अश्वस्य भावो, ऽश्वत्वम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

ब्रह्मणस्त्वं इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्याम, स्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिक्तौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति । पृष्ठादिभ्य
इमनिज्वेति । प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता । मदिमा । मार्दवम् ।
मृदुत्वम् । मृदुता । अपवादैः सह समावेशार्थं वचनम् । कर्मणि च विधानार्थं
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति । चकारो नञ्छब्दभ्यामपि समावेशार्थः ।
स्त्रियाः भावः, स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंसे भावः, पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंसम् ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्चतुरसंगतलवणवटबुध-

कतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्च भवन्ति चतुरादीन्वर्ज-

* द्रव्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† पुत्रेण तुल्यो गोमानिति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ प्रासाद इति पा. २ ।

§ देवदत्तवद्यज्ञदत्तस्य दन्ता इति पा. २ ।

यित्वा । वक्ष्यति । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वम् । अपतिता ।
 अपटुत्वम् । अपटुता । अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्पूर्वादिति किम् ।
 बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् । नास्य पटवः सन्तीत्य-
 पटुः, तस्य भाव आपटवम् । आलघवम् । अचतुरादिभ्य इति किम् । आच-
 तुर्यम् । आसंगत्यम् । आलवण्यम् । आवद्यम् । आबुध्यम् । आकृत्यम् ।
 आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा तस्य
 भाव इत्येतस्मिन्नर्थे । वाचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः, प्रथिमा ।
 पार्थवम् । मदिमा । मार्दवम् । तुरिष्ठेमेयस्सु देरिति टिलोपः । १. चते
 हलादेर्लघोरिति रेफादेशः* । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथुत्वम् । पृथुता ।
 मृदुत्वम् । मृदुता । पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु । लघु । बहु । साधु ।
 वेणु । आसु । बहुल । गुरु । दण्ड । ऊरु । खण्ड । चण्ड । बाल । अकिंचन ।
 होड । पाक । वत्स । मन्द । स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रिय । वृष । चजु ।
 क्षिप्र । तुद्र । पृथ्वादिः ॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो भवति,
 चकारादिमनिच्, तस्य भाव इत्येतस्मिन्विषये । शुक्लस्य भावः, शौक्ल्यम् ।
 शुक्लिमा । शुक्लत्वम् । शुक्लता । काण्यम् । कृष्णिमा । कृष्णत्वम् । कृष्णाता ।
 दृढादिभ्यः । दार्ढ्यम् । द्रढिमा । दृढत्वम् । दृढता । षकारो ङीवर्थः ।
 औचिती । यथाकामी । दृढ । परिवृढ । भृश । कृश । चक्र । आस्र । लवण ।
 ताम्र । अक्षु । शीत । उष्ण । जड । बधिर । पण्डित । मधुर । मूर्ख । मूक ।
 वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम् ॥ समो मतिमनसोर्जवने† ‡ ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति
 षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यञ्प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च । कर्म-
 शब्दः क्रियावचनः । जडस्य भावः कर्म वा, जाड्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः
 सत्वपि । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः ।

* तुरिष्ठेमेयस्स्वित्यारभ्य रेफादेश इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† जवनइति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ बाल । तरुण । मन्द । स्थिर । बहुल । दीर्घ । मूढ । आकष्ट । इत्येते शब्दा अत्र
 गये अधिकाः ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ १ ॥

४०५

ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः ॥ चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थ-
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैलो-
क्यम् । त्रैस्वर्ण्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्विध्यम् । सामीप्यम् । औप-
म्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । वाडव । माणव । चोर । मूक । आराधय ।
विराधय । अपराधय । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव ।
समस्य । विषमस्य । परमस्य । मध्यमस्य । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल ।
अक्षेत्रज । निपुण ॥ अर्हतो नुम् च ॥ अर्हन्त्यम् । संवादिन् । संवेशिन् ।
बहुभाषिन् । बालिश । दुष्यरुष । कापुरुष । दायाद । विशसि । धूर्त ।
राजन् । संभाषिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन ।
विशाल । गणपति । धनपति । नरपति । गडुल । निव । निधान । विष ॥
सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थं ॥ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ चातुर्वैद्यम् * ॥

स्तेनादन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात्षष्ठीसमर्थोद्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लोपश्च
भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तेयम् । स्तेनादिति के चिद् योगविभागं
कुर्वन्ति । स्तेनात्षष्ठ्यभवति । स्तेन्यम् । ततो यत्तलोपश्च, स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

शस्त्रिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्ययोः सख्युर्भावः कर्म
वा, सख्यम् ॥ दूतवणिग्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दूत्यम् । वणिज्यम् । कथं
वाणिज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोर्ययोः । कपेर्भावः
कर्म वा, कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥ यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात्प्रातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्म-
णोर्ययोः । सेनाप्रतेर्भावः कर्म वा, सैन्यपत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् ।
पौरोहित्यम् । राज्यम् । पुरोहित । राजन् । संयामिक । एषिक । वर्मित ।

* स्वभाव । निघातिन् । विघातिन् । राजपुरुष । विशस्ति । विशाय । विशात । विजा-
न । नयात । सुद्धित । दीन । विदग्ध । उचित । शमय । शली । तत्पर । इदंपर । यथातथा ।
पुरस् । पुनःपुनर् । अभीक्ष्ण । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । महाराज ।
सुवराज । सभाज् । अविद्वर । अपिशुन । अन्वृष । अयथातथ । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल
परिमण्डल । विश्वरूप । ऋत्विज् । उदासीन । ईश्वर । प्रतिभू । साक्षि । मानुष । आस्तिक ,
नास्तिक । युगपत् । पूर्वापर । उत्तराधर । एते शब्दा अत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

खण्डिक । दण्डिक । कृत्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक ।
चूडितिक । कृषिक । पूतिक । पक्षिक । प्रतिक । अजानिक । सलनिक ।
सूचिक । राक्षर । सूचक । पक्षिक । सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्ज-
लिक । सूचक * ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ्
प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा, आश्वम् ।
औष्ट्रम् । वयोवचनेभ्यः । कौमारम् । कैशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः । औद्गात्रम् ।
औचेत्रम् । उद्गातृ । उचेतृ । प्रतिहर्तृ । रथगणक । पक्षिगणक † । सुष्ठु ।
दुष्ठु । अध्वर्यु । वधू ॥ सुभगमन्त्रे ‡ ॥

हायनान्त्युवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भाव-
कर्मणोरर्थयोः । द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । युवा-
दभ्यः । यौवनम् । स्याविरम् ॥ औत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥ * ॥ औत्रि-
यस्य भावः कर्म वा, औत्रम् । युवन् । स्यविर । होतृ । यजमान । कमण्डलु ॥
पुरुषासे ॥ सुहृत् । यातृ । अरण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय । सुधातृ ।
वृषल । दुर्भातृ ॥ हृदयासे ॥ चेत्तज्ज । कृतक । परिव्राजक । कुशल । चपल ।
निपुण । पिशुन । सन्नस्नचारिन् । कुतूहल । अनृशंस § । युवादिः ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन
प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते । लघुः पूर्वा ऽवयवो ऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः
युनरसौ लघुः पूर्वः । इक्षन्निधानादिक इति विज्ञायते । लघुपूर्वायस्मादिकः
तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः । अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्ण-
यन्ति । इक्ष्वासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते । पश्चा-
त्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्व्याख्याने ऽन्तग्रहणमतिरिच्यते ।
लघुपूर्वादिक । इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । शुचेर्भावः कर्म वा, शौचम् ।

* शर्मिक । चर्मिक । कर्मिक । शोलिक । मूलिक । तिलिका । तिथ्विक । अञ्जतिका ।
अधिक । पुत्रक । पथिका । प्रचिक । प्रविक । परिविक । पूजनिक ॥ राजासे ॥ सूचिक । स्व-
रिक । चूडिक । एते शब्दा अत्र गणो पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

† पक्षिगणक । पा० २ ।

‡ प्रशास्त्रु । होतृ । पोतृ । कर्तृ । एते ऽत्र गणो ऽधिकाः कुत्र चित् ।

§ भातृ । कुचुक । कन्चुक । दुःस्त्री । दुर्हृदय । दुर्हृत् । मिथुन । कुलली । महत् ।
कतक । कितव । पोत । एते ऽत्र गणो ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । दृगन्तादिति किम् । पटुत्वम् । लघुत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् । कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् । कथं काव्यमिति । ब्राह्मणादिषु कविशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमम् । यकारोपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः कर्म वा, रामणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् । विमानत्वम् * । गुरुपोत्तमादिति किम् । क्षत्रियत्वम् ॥ सहायाद्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साहायकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा, गोपालपशुपालिका । शैष्यापाध्यायिका । कौत्सकुशिका । मनोज्ञादिभ्यः । मानोज्ञकम् । काल्याणकम् । मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस । छात्र । मेधाविन् । अभिरूप । आढ्य । कुलपुत्र । श्रोत्रिय । चोर । धूर्त । वैश्वदेव । युवन् । यामपुत्र । यामखण्ड । यामकुमार । अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः † ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेषेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणावाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विकत्यनम् । अत्याकारः पराधित्वेः तद्वेतस्तत्प्राप्तस्तज्ज्ञो वा । तदिति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी निर्दिश्येते । तत्प्राप्तस्तद्वगतवान् तद्वेत इत्युच्यते । श्लाघायां तावत् । गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वे विकत्यतद्वेत्यर्थः । अत्याकारे । गार्गिकयात्याकुस्ते । काठिकयात्याकुस्ते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन प्राप्तधित्तिपतीत्यर्थः । तद्वेतः । गार्गिकाम्वेतः । काठिकाम्वेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वा ऽवगतवानित्यर्थः । श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

होत्राभ्यश्च ॥ १३५ ॥

होत्राशब्दश्चत्विग्विशेषवचनः । चत्विग्विशेषवाचिभ्यश्च प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । अच्चावाकस्य भावः कर्म वा, ऽच्चावाकीयम् । मित्रा-

* कुलीनत्वम् । पा० २ ।

† अहुल । अवश्य । अहोपुरुष । एते शब्दा अत्र गण्ये ऽधिकाः कुत्र चित् ।

४०८

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

वक्षणीयम् । ब्राह्मणाच्छंसीयम् । आग्नीध्रम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् ।
पोत्रीयम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्ब्रह्मवाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति
भावकर्मणोः । कस्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मत्वम् । नेति
वक्तव्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । यस्तु जातिशब्दे ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्-
शब्दस्ततस्त्वतलौ भवत एव । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता । भवनावधिकयोर्नञ्स्त्व-
जोरधिकारः समाप्तः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खज् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भव-
नेभिधेये खज् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्वचनं क्षेत्रं भवति । भवनमिति भवन्ति
जायन्ते ऽस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । कौद्रवीणम् ।
कौलत्थीनम् । धान्यानामिति किम् । वृणानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति ।
क्षेत्रमिति किम् । मुद्गानां भवनं कुशूलम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

व्रीहिशाल्योर्दक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खजो-
पवादः । व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं व्रीहेयम् । शालेयम् ॥

यवयवकषष्टिकादत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खजोप-
वादः । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः ॥ ४ ॥

तिल माष उमा भङ्गा अणु इत्येतेभ्यो * विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने
क्षेत्रे ऽभिधेये । खजि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवति । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमा-
श्रितमेव । तिल माष उमा एषां भवनं क्षेत्रं, † तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषी-
णम् । उम्यम् । औमानम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । अणवीनम् ॥

* तिलादिभ्यः शब्देभ्य इति पा० २ ।

† तिलानां भवनं क्षेत्रमिति पा० २ ।

सर्वचर्मणः कृतः खखजौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थोत्कृत इत्यस्मिचर्थे खखजौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन संबध्यते, न चर्मणा । तत्रायमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः । सर्वचर्मणा कृत इत्येतस्मिन्वाक्यार्थे वृत्तिः । सर्वचर्मणः । सार्वचर्मणः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात्संमुखशब्दात्पष्ठीसमर्थोद्दर्शन इत्येतस्मिचर्थे खः प्रत्ययो भवति । दृश्यते ऽस्मिन्निति दर्शनः । आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते । निपातनात्सादृश्ये ऽव्ययीभावः । यथामुखं दर्शनं, यथा मुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः, सम्मुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः प्रकृतिविशेषणम् । सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथि अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थोद्वाप्नोतीत्यस्मिचर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वपथं व्याप्नोति, सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्माणः पुरुषः । सर्वपत्नीणः सारथिः । सर्वपात्रीण आदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्यायमुच्यते । आङ्गुर्यादायां, तयोरव्ययीभावः । आप्रपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोद्वाप्नोतीत्यस्मिचर्थे खः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं प्राप्नोति, आप्रपदीनः पटः । शरीरेण संबद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्दैभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अनुपायामे सादृश्येवा । अनुपदं बद्धा ऽनुपदीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वाच्चानि भक्षयति, सर्वाचीनो भिक्षुः । अयः प्रदक्षिण, * मनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्यरशारैः पदानामसमावेशो ऽयानयः । अयानयं नेयो ऽयानयीनः शारः । फलकशिरस्थित इत्यर्थः ॥

परोवरपरम्परपुत्तपौत्तमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर परम्पर पुत्तपौत्त इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽनुभव-

* प्रदक्षिणगमनमित्यपि कुत्र चित्पाठ उपलभ्यते परं तु स न युक्तः । अयः प्रदक्षिणमिति प्रतीकमुपादाय प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थ इति पदञ्जयौ विदुस्तत्वात् ।

तीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । परोवरेति परस्योत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते* । परांश्चावरांश्चानुभवति, परोवरीणः । परपरतराणां च परम्परभावे निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । पुत्रपौत्राननुभवति, पुत्रपौत्रीणः । परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते । मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्तीति । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी । भविष्यति गम्यादय इति । अकेनोर्भविष्यदाधमण्योरिति षष्ठीप्रतिषेधः । अवारपारं गामी, अवारपारीणः ॥ विपरीताच्च ॥ * ॥ पारावारीणः ॥ विरुद्ध्यतादपीष्यते ॥ अवारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । येषेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भधारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यतइति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समांसमां विजायते, समांसमीना गौः । समांसमीना वडवा ॥ पूर्वपदे सुपो ऽलुवक्तव्यः ॥ * ॥ के चित् समायांसमायां विजायतइति विशृङ्खन्ति, गर्भमोचने तु विजनिर्वर्ततइत्याहुः । तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते परिशिष्टस्यालुवक्तव्यः ॥ अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ समांसमां विजायते समायांसमायां विजायतइति वा ॥

अदश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥

विजायतइति वर्तते । अदश्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने । आसवे प्रसवे । आविदूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते, आवाच्यालम्बनाविदूर्येयोरिति । अदश्व वा श्वो वा विजायते ऽदश्वीना गौः । अदश्वीना वडवा । के चित् विजायतइति नानुवर्तयन्ति अवष्टब्धमात्रे निपातनमित्याहुः । अदश्वीनं मरणम् । अदश्वीना वियोग इति ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

आगवीन इति निपात्यते । आङ्पूर्वाद् आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कर्मकारिणि खः प्रत्ययो निपात्यते । आगवीनः कर्मकरः । यो गवा भृतः कर्म करोति आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात् ॥

* परोवरेति परस्योत्त्ववचनमिति पा० । अयमेव च पाठो युक्तः । परस्योत्त्ववचनमिति प्रतीकस्य पदमन्वयां दर्शनात् ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

४११

अनुगवलंगामी ॥ १५ ॥

गोः पश्चाद् अनुगु । अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति ।
अनुगु पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालकः ॥

अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अलंगामीति च प्रत्ययार्थः ।
अध्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्येतास्मिन्नर्थे यत्खौ प्रत्ययो भवतः ।
अध्वानमलंगामी, अध्वनीनः । अध्वन्यः । ये चाभावकर्मणोः । आत्माध्वानौ
खदति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्वाच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्वाच्छद्वितीयासमर्थादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति ।
चकारादयत्खौ च । अभ्यमित्त्वमलंगामी, अभ्यमित्तीयः । अभ्यमित्यः । अभ्यमि-
त्तीयः । अभ्यमित्त्वमभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्व ॥ १८ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते ।
भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वोपाधिकात्स्वार्थे खः प्रत्ययो
भवति । गोष्ठो भूतपूर्वः, गोष्ठीनो देशः * । भूतपूर्वग्रहणं किम् । गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्षष्ठीसमर्थादेकाहगम इत्येतदर्थे
खञ् प्रत्ययो भवति । एकाहेन गम्यतइत्येकाहगमः । अश्वस्यैकाहगमोऽश्वा,
आश्वीनः । आश्वीनानि शतं पतित्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीनकौपीनशब्दे । निपात्येते यथासंख्यमधृष्टे ऽकार्ये चाभिधेये । अधृष्टो
ऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणाहं विस्वम् + । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायो
यथाकथं चिद् व्युत्पादयितव्यौ । शालाप्रवेशनमर्हति कूपावतारमर्हति इति
खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्येते । शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थाज्जीवती-
त्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः
संघा व्राताः । उत्सेधः शरीरं, तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः, तेषां

* लिङ्गविशिष्टगत्या गोष्ठीशब्दस्यापि ग्रहणमित्याधिकं कुत्र चित् ।

+ विरूपमिति पा० २ ।

४१२

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

कर्म व्रातम् । तेन व्रातेन जीवति व्रातीनः । तेषामेव व्रातानामन्यतम उच्यते ।
यश्चत्वन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्ये ऽभिधेये सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्त-
पदीनम् । सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः । कथं साप्तपदीनः सखा, साप्-
पदीनं मित्रमिति । यदा गुणप्रधानः साप्तपदीनशब्दः सखिभावे सत्कर्मणि
ध वर्तते तदा सख्यशब्देन समानाधिकरणो भवति, यदा तु लक्षणया वर्तते
तदा पुरुषेण सामानाधिकरण्यं भवति ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये । ह्योगोदोहस्य ह्रियङ्गादेशः,
तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकारः, हैय-
ङ्गवीनम् । घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति, ह्योगोदोहस्य विकार उदशिवत् ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः

कुणञ्जाहचौ ॥ २४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वाद्विभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूल-
योरर्थयोः कुणञ् जाहञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पीलूनां पाकः, पीलुकुणः ।
कर्कन्धुकुणः । कर्णादिभ्यः । कर्णस्य मूलं, कर्णजाहम् । पीलु । कर्कन्धु ।
शमी । करीर । कुवल । बंदर । अश्वत्थ । खदिर । पील्वादिः ॥ कर्ण ।
अक्षि । नख । मुख । मख । केश । पाद । गुल्फ । धूम्रङ्ग । दन्त । ओष्ठ ।
पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

पक्षान्तिः ॥ २५ ॥

तस्येत्येवं । तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दाद् मूलेभिधेये तिः प्रत्ययो
भवति । मूलग्रहणमनुवर्तते न पाकग्रहणमेकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवर्त-
तइति । पक्षस्य मूलं, पक्षान्तिः प्रतिपत् ॥

तेन वित्तञ्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्ययो
भवतः । वित्तः प्रतीतो ज्ञात इत्यर्थः । विद्याया वित्तः । विद्याचुञ्चुः । केश-
चणः ॥

विनज्भ्यां नानाजौ नसह ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नाञ् इत्येतौ भवतः । नसहेति प्रह-

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

४१३

तिविशेषणम् । असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां विनङ्भ्यां स्वार्थं नानाज्ञौ
प्रत्ययौ भवतः । विना । नाना ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दाच् शालच् शङ्कटञ् इत्येतौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपस-
र्गात्स्वार्थे प्रत्ययौ भवतः । विगते शङ्के विशाले । विशङ्कटे । तद्योगाद्वोरपि
विशालौ विशङ्कट इत्युच्यते । परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकथंचिदुत्पा-
द्यन्ते । नाच् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम् प्र उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययौ भवति । चकाराद्वेश्च । संक-
टम् । प्रकटम् । उत्कटम् । विकटम् ॥ कटचप्रकरणे उलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यां
रजस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अलाबूनां रजो उलाबूकटम् । तिलकटम् । उमाक-
टम् । भङ्गाकटस् ॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
गवां स्थानं, गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् ॥ संघाते कटच् वक्तव्यः ॥ * ॥
अवीनां संघातः, अविकटम् ॥ विस्तारे पटच् वक्तव्यः ॥ * ॥ अविपटम् ॥
द्वित्वे गोयुगच् ॥ * ॥ उष्ट्रगोयुगम् । अश्वगोयुगम् ॥ प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षङ्-
वच् ॥ * ॥ हस्तिषङ्गवम् । अश्वषङ्गवम् ॥ विकारे स्नेहने तैलच्* ॥ * ॥ एर-
ण्डतैलम् । इक्षुदीतैलम् । तिलतैलम् ॥ भवने क्षेत्रे इत्वादिभ्यः शाकटशा-
किनौ ॥ * ॥ इक्षुशाकटम् । मूलकशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । मूलकशाकिनम् ॥

अवात्कुटारञ्च ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारच् प्रत्ययौ भवति । चकारात् कटच् । अवकुटारम् ।
अवकटम् ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां ढीटञ् नाद-

जभ्रटचः ॥ ३१ ॥

अवादित्येव । नमनं नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नते ऽभिधेये
ढीटच् नाटच् भ्रटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये । नासिकाया
नत,मवढीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगावासिकापि, पुरुषोपि तथो-
च्यते । अवढीटा । अवनाटः । अवभ्रट इति ॥

नेर्बिडज्विरीसचौ ॥ ३२ ॥

नते नासिकाया इत्यनुवर्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दावासिकाया
नते ऽभिधेये बिडच् बिरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निबिडम् । निबिरी-

* वेदे तैलच् ॥ पा० २ । अयमेव च शास्त्रः पदमन्त्रमीमंशः ।

४१४

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ३ ॥

सम् । तद्वोगाचासिकापि, पुरुषोपि निबिडो, निबिरीसः । कथं निबिडाः
केशाः । निबिडं वस्त्रम् । उपमानाद्भविष्यति * ॥

इनच्पिटञ्चिक चि च ॥ ३३ ॥

नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दाचासिकाया नतेभिधेये
इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक
चि इत्येतावादेशौ भवतः । चिकिनः । चिपिटः ॥ ककारः प्रत्ययो वक्तव्य-
श्चिक्च प्रकृत्या देशः ॥ * ॥ चिक्कः । तथा चोक्तम् ॥ इनच् पिटच्चाश्चिक-
चिचिकादेशाश्च वक्तव्या इति ॥ क्लिप्तस्य चिल् पिल्लश्चास्य चत्तुषी ॥ * ॥
क्लिप्तस्य चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययो ऽस्य चत्तुषी इत्येत-
स्मिन्नर्थे । क्लिप्ते अस्य चत्तुषी, चिल्लः । पिल्लः ॥ चुलादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥
चुल्लः । अस्येत्यनेन नार्थः । चत्तुषोरेवाभिधाने प्रत्यय इष्यते । क्लिप्ते चत्तुषी,
चिल्ले । पिल्ले । चुल्ले । तद्वोगात्तु पुरुषस्तथोच्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यक्न्नासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥

उप आधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासच्चारूढयोर्वर्तमानाभ्यांस्वार्थं त्यक्न्-
त्ययो भवति । संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासच्चारूढं गम्यते । पर्वतस्यासच्-
मुपत्यका । तस्यैवारूढ, मधित्यका । प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्येतीत्वमत्र न भवति
संज्ञाधिकारादेव † ॥

कर्मणि घटो ऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थोद् घट इत्येत-
स्मिन्नर्थे ऽठच् प्रत्ययो भवति । घटतइति घटः ‡ । कर्मणि घटते, कर्मठः
पुरुषः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच्
प्रत्ययो भवति । संजातयद्गणं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः संजाता अस्य
नभसस्तारकितं नभः । पुष्पिता वृक्षः । तारका । पुष्प । मुकुल ।
कण्टक । पिपासा । सुख । दुःख । च्छनीष । कुङ्कुल । सूचक । रोग ।
विचार । व्याधि । निष्क्रमण । मूत्र । पुरीष । किसलय । कुसुम ।

* भविष्यतीत्यस्याये घनत्वसाधर्म्यादित्यधिकं कुत्र चित् ।

† नहि कृते इत्ये संज्ञा प्रतीयते । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

‡ घट इत्यस्याये पचाद्यजित्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु । परं त्वयमपपाठः, पदमञ्जरी
दर्शनात् ।

प्रचार । तन्द्रा । वेग । पुत्ता । अद्रा । उत्कण्ठ । भर । द्रोह ॥ गर्भादपा-
णिनि * ॥ तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः ॥ ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थ्यादस्येति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् द्वयश्च
मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्व्यभवति । ऊहः
प्रमाणमस्य, ऊहद्वयसम् । ऊहद्वयम् । ऊहमात्रम् । जानुमात्रम् । जानुद्वय-
सम् । जानुद्वयम् ।

“प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्ध्वमाने मतौ मम” ।

ऊहद्वयसमुदकम् । ऊहद्वयमुदकम् । मात्रच्युत्तरविशेषेण, प्रथमात्र-
मित्यपि भवति ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धा-
स्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुभभवति । शमः प्रमाणमस्य, शमः । दिष्टिः ।
वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य, द्विशमः । त्रिशमः ।
द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं किम् । संशये आविणं † वक्ष्यति । तत्रापि द्विगो-
र्लुगेव यथा स्यात् । द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः ॥ इट् स्तोमे
वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशी रात्रिः । टित्वाद् ङीप् ॥ शनश-
तोर्दिनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेश्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनोर्द्विरसः ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये
मात्रवक्तव्यः ॥ * ॥ शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । प्रथमात्रम् । कुडवमा-
त्रम् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गावः ॥ वत्सन्तात्स्वार्थे द्वयसज्जमात्रचौ बहु-
लम् ॥ * ॥ तावदेव, तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावद्वयसम् । एता-
वन्मात्रम् । यावद्वयसम् । यावन्मात्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामएच ॥ ३८ ॥

तदस्येत्येव, प्रमाणइति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थ्याभ्यां प्रमाणो-
पाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च ।
पुरुषः प्रमाणमस्य, पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषद्वयम् । पुरुषमात्रम् ।
हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । हास्तिनम् । द्विगोर्नित्यं लुक् ।

* फल । उच्चार । स्तवक । पल्लव । खण्ड । धेनुष्या । अभ । अङ्गारक । अङ्गार ।
वर्णक । पुलक । कुवलय । शैवल । गर्व । तरङ्ग । कल्लोल । पण्डा । चन्द्र । सवक । मुद्रा ।
राग । कण्टक । हस्त । कर । सीमन्त । कर्दम । कज्जल । कलङ्क । कुतूहल । कन्दल । आन्दोल ।
अन्धकार । कोरक । अङ्गुर । रोमाञ्च । हर्ष । उत्कर्ष । बुधा । ज्वर । गोर । दोह । शास्त्र ।
मुकुर । तिलक । बुभुक्षा । निद्रा । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ञ् गणे धिकाः ।
† अथर्व आचः, कत्यन्युट इति घञ्, सो ऽस्यास्तोति आचो, मात्रजित्यर्थः ।

द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति । द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥

तदस्येत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे वतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य, यावान् । तावान् । एतावान् । प्रमाणग्रहणे ऽनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

डावतावर्थवेशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।

मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां कृन्दसि सादृश्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ न त्वा वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरुषसो यज्ञं विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् । इयान् । एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकं किमिदंभ्यां वतुप्प्रत्ययो भवतीति । अथ वा योगविभागेन वा वतुपं विधाय प्रश्नाद्वो घो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥

संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्तमानात् किमः प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे इति; प्रत्ययो भवति । चकाराद्वतुप् । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति । पृच्छमानत्वात्परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः । अथ वा संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते । का संख्या परिमाणं येषामिति । ननु च संख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते । यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदिति । त्वेते हि परिच्छेदो नास्ति । क्रियमेषां संख्या दशानामिति ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येव । संख्याया अवयवे वर्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो भवति । अवयवा अवयवतः संबन्धिन इति सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्थो विज्ञायते । पञ्च अवयवा अस्य, पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयम् । चतुष्टयी ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

४१७

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा ऽयजादेशो भवति ।
 द्वाववयवावस्य, द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । तयग्रहणं स्थानिनि-
 र्देशार्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तरमर्याज्जज्ञायते । तत्र को दोषः । त्रयी गति-
 रिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात् । प्रथमचरमतयेत्येष विधिर्न स्यात् ।
 द्वये । द्वयाः । चकारः स्वरार्थः ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः । वचन-
 सामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते । उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या ततः पूर्व-
 णैव विहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या, ततो योग-
 विभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो मणिः ।
 उभये द्वेवमनुष्याः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद्दुः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाद् डः
 प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेन्नद्ववति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा ।
 एकादश अधिका अस्मिन् शते, एकादशं शतम् । एकादशं सहस्रम् । द्वादशं
 शतम् । द्वादशं सहस्रम् । दशान्तादिति किम् । पञ्चाधिका अस्मिन् शते ।
 अन्तग्रहणं किम् । दशाधिका अस्मिन् शते ॥ प्रत्ययार्थेन च समानजातीये
 प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते ॥ एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षाप-
 णशते, एकादशं कार्षापणशतमिति । इह तु न भवति । एकादश माषा
 अधिका अस्मिन्कार्षापणशतमिति ॥ शतसहस्रयोश्चेष्यते ॥ इह न भवति ।
 एकादशाधिका अस्यां त्रिंशतीति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तं तत इदं सर्वं
 लभ्यते । कथमेकादशं शतसहस्रमिति । शतानां सहस्रं सहस्राणां वा शत-
 मिति शतसहस्रमित्युच्यते । तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजाताञ्चिष्टं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्तव्यो मतो मम ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ड इति च । शदन्तात्प्रातिपदिकार्द्धशतेश्च
 डः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये । त्रिंशदधिका अस्मिन्
 कृते, त्रिंशं शतम् । शतग्रहणे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिका-
 र्थम् । एकात्रिंशं शतम् । एकचत्वारिंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् ।
 इह मा भूद् गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इति । विंशतेश्च ॥ तदन्तादपीति

वक्तव्यम् ॥ * ॥ एकाविंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् ।
गोविंशतिरधिका ऽस्मिन्शतमिति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थ्यात्संख्या-
वाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं
गुणस्य चेन्निमाने वर्त्तते । गुणो भागः निमानं मूल्यम् गुणो येन निमीयते
मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानम-
स्योदश्विद्भागस्य, द्विमयमुदश्विद्वानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मेयम् । भागे
ऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिक-
रण्यं भवति द्विमयमुदश्विदिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितं, तेनेह न
भवति । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति ॥ भूयस्त्ववाचिकायाः संख्याया-
प्रत्यय इष्यते ॥ इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च
प्रत्ययार्थात्पङ्क्त्यर्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितम्, बहुत्वमतन्त्रं तेन द्विशब्दादपि
भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः । तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवा-
नामध्वर्द्ध उदश्वित इति ॥ निमेये चापि दृश्यते ॥ निमेये वर्त्तमानायाः
संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य,
द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमया यवा उदश्वितः । चतुर्मेयाः । गुणस्येति
किम् । द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमानइति किम् । द्वौ गुणौ
क्षीरस्यैकस्तेलस्य द्विगुणं पच्यते तैलं क्षीरेणेत्यत्र मा भूत् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थ्यात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यस्मिन्नर्थे डट्
प्रत्ययो भवति । पूर्यते ऽनेनेति पूरणम् । येन संख्या संख्यानं पूर्यते संपद्यते
स तस्याः पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः । यस्मिन्नुपसंजाते
ऽन्या संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति । पञ्चानां मुष्टिकानां
पूरणो घट इति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

डडिति वर्त्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य
डटो महागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी डट आगमसंबन्धे षष्ठौ प्रकल्प-
यति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् । विंशतेः
पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् । एकादशानां पूरण एकादशः ॥

यट् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

४१८

नान्तादसंख्यादेः परस्य इटश्छन्दसि विषये यडागमो भवति, चकारात्पक्षे मडपि भवति । पर्यामयानि पञ्चथानि भवन्ति । पञ्चथः । सप्तथः । मट् । पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रामन् ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां युक् ॥ ५१ ॥

इडित्यनुवर्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुर् इत्येतेषां इटि परतस्युगागमो भवति । कतिपयशब्दो न संख्या । तस्मादस्मादेव ज्ञापकाद् इट् प्रत्ययो विज्ञायते । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयथः । चतुर्थः ॥ चतुरश्छयतावादाद्वरलोपश्च ॥ * ॥ चतुर्णां पूरणः, तुरीयः । तुर्यः ॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥

इडित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां इटि परतस्तिथुगागमो भवति । पूगसंघशब्दयोरसंख्यावाचित्वादिदमेव ज्ञापकं इटो भावस्य । बहूनां पूरणो, बहुतिथः । पूगतिथः । गणतिथः । संघतिथः ॥

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥

इडित्येव । वतोर्इटि परत इथुगागमो भवति । वत्वन्तस्य संख्यात्वान्त्यवर्ण इडिहितस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते । यावतां पूरणो, यावतिथः । तावतिथः । एतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥

द्विशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । इटोपवादः । द्वयोः पूरणो, द्वितीयः ॥

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । इटोपवादः । तत्सन्विद्योगेन त्रेः संप्रसारणं च भवति । त्रयाणांपूरणं स्तृतीयः । ^{६/४/२}हल इति संप्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति । अण इति तत्रानुवर्तते कूलोप इत्यतः, पूर्वेषु च लकारेणाण्यहणम् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विंशत्यादिभ्यः परस्य इटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणाधिका-
राद् इट् प्रत्यय आगमी विज्ञायते । विंशतेः पूरणः, विंशतितमः । विंशः ।
एकविंशतितमः । एकविंशः । त्रिविंशतितमः । त्रिविंशः । त्रिंशत्तमः । त्रिंशः ।
एकत्रिंशत्तमः । एकत्रिंशः । विंशत्यादयो लौकिकाः संख्याशब्दा एह्यन्ते न
पङ्क्त्यादिसूत्रसंनिविष्टाः, तद्वद्व्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात् । यद्वयवता

प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएव ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंवत्सरशब्देभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । मासादयः संख्याशब्दान भवन्ति तेभ्यो ऽस्मादेव ज्ञापकाद् डट् प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पूरणो, मासतमो दिवसः । अर्द्धमासतमः । संवत्सरतमः । षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहणं संख्याद्वयम् । एकशततमः । द्विशततमः ॥

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्ठ्यादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थम् । षष्टितमः । सप्ततितमः * । असंख्यादेरिति किम् । एकषष्टः । एकषष्टितमः । एकसप्ततः । एकसप्ततितमः ॥

मतौ कः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे कः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभिधेयः । मत्वर्थग्रहणेन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थ इति सर्वमाक्षिप्यते । अच्चावाकशब्दोस्मिन्निति, अच्चावाकीयं सूक्तम् । मित्रावरुणीयम् । यज्ञायज्ञीयं साम । वारवन्तीयम् । अनुकरणशब्दाश्चस्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तेनानेकपदादपि सिद्धम् । अस्यवामीयम् । कयापुभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थउत्पन्नस्य कस्य लुक् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः । इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन लुगयमिष्यते । गर्दभाण्डशब्दोस्मिन्नस्ति, गर्दभाण्डो ऽध्यायः । अनुवाको वा गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवितः । दीर्घजीवितोऽयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ऽण् ॥ ६१ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । विमुक्तशब्दोस्मिन्नस्ति, वैमुक्तो ऽध्यायो ऽनुवाको वा । दैवासुरः । विमुक्त । दैवासुर । वसु-

* अग्रतितमः । नवतितमः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

४२१

मत् । सत्वत् । उपसत् । दशार्हपथस् । हविर्द्वान् । मित्री । सोमापूषन् ।
अग्नाविष्णू । वृत्रहति । इडा । रत्नोसुर । सदसत् । परिषादक् । वसु । मरु-
त्वत् । पत्नीवत् । महीयल । सत्वत् । दशार्ह । वयस् । पतत्रि । सोम ।
महित्री । हेतु * विमुक्तादिः ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

मतावितत्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोषदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽध्यायानुवाकयोः । गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति, गोषदको ऽध्यायो ऽनुवाको वा । इषेत्वकः । मातरिश्वकः । गोषद । इषेत्व । मातरिश्वन् । देवस्यत्वा । देवीरापः । कृष्णोऽस्याखरेष्टः । दैवीधियम् । रत्नो-
हण । अञ्जन । प्रभूत । प्रतूर्त । दृशान । † गोषदादिः ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

वुनित्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽप्यथिन् शब्दात्कुशल इत्यस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथकः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशल, आकर्षकः । त्सरकः । आकर्षे । त्सर । पिपासा । पिचण्ड । अशनि । अरमन् । विचय । चय । जय । आचय । अय । नय । निषाद । गद्गद । दीप । हृद । ह्राद । ह्लाद । शकुनि ‡ ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेत्येव, कर्निति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽभ्यां कामइत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । काम इच्छा ऽभिलाषः । धने कामः, धनको देवदत्तस्य । हिरण्य को देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेत्येव, कर्निति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तस्तत्पर इत्यर्थः । केशेषु प्रसितः, केशकः । केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते । बहुवचन स्वाङ्गसमुदा-
यशब्दादपि यथा स्यात् । दन्तौष्ठकः । केशनखकः ॥

* असह्य । दशार्ह । उर्वशी । सुपर्ण । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ।

† युञ्जान । सहस्रशीर्षा । वातस्यते । कृशाश्व । स्वाहाप्राण । प्रसुप्त । एते शब्दाः
अत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‡ पिशाच । पिण्ड । एतौ शब्दौ पुस्तकान्तरे ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ।

४२२

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

उदरादुगादूने ॥ ६७ ॥

तन्त्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरशब्दात्सप्रमीसमर्थोत्पत्तितइत्येतस्मिन्नर्थं
ठक् प्रत्ययो भवति । आदूनइति प्रत्ययार्थविशेषणम् । उदरे ऽविजिगीषुर्भ-
ण्यते । यो बुभुक्षया ऽत्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते । उदरे प्रसित, औदरिक
आदूनः । आदूनइति किम् । उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक् । निर्द्वंशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः ।
सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थोत्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । सस्यशब्दोऽयं
गुणवाची । परिः सर्वतो भावे वर्तते । यो गुणैः संबद्धो जायते यस्य किं
चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम् । सस्येन परिजातः, सस्यकः शालिः ।
सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकारशुद्ध इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंशशब्दाच्चिर्देशादेव द्वितीयासमर्थोद्द्वारीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
अंशं हारी, अंशको द्रायादः । अंशकः पुत्रः । हारीत्यावश्यकं णिनिः । तत्र
षष्ठीप्रतिषेधाद् कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥ अंशको द्रायादः ।

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दाच्चिर्देशादेव पञ्चमीसमर्थोदचिरापहृतइत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो
भवति । अचिरापहृतस्तोककालापहृत इत्यर्थः । तन्त्रादचिरापहृतः, तन्त्रकः
यटः । तन्त्रकः प्रावारः । प्रत्ययो नव उच्यते ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां
विषये । ब्राह्मणको देशः । उष्णिका यवागूः । यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः
सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा । अल्पाच्चा यवागूदृष्टिंकेत्युच्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । क्रियाविशेषणाद्
द्वितीयासमर्थोदयं प्रत्ययः । शीतं करोति, शीतकः । अलसो जड उच्यते ।
उष्णं करोति, उष्णकः । शीघ्रकारी दत्त उच्यते ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्यते । अध्याकूटस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः ।
अधिको द्रोणः खाया, अधिकान् खारी द्रोणेन । कर्त्तरि कर्मणि वा ऽध्याकूटशब्दः ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

४२३

अनुकामिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमिते-
त्येतस्मिन्नर्थे । अभेः पक्षे दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते, अनुकः ।
अभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थोदन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अनु-
लुहपायः पार्श्वम् । तेनार्थोदन्विच्छति, पार्श्वकः । मायावी कौस्तुभिको जालिक
उच्यते ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थोदन्विच्छती-
त्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः । तीष्ण उपायो ऽयःशूलमुच्यते । तेनान्वि-
च्छति, अयःशूलिकः । साहसिक इत्यर्थः । दम्भो दण्डाजिनं, तेनान्विच्छति,
दाण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुगवा ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम् । ग्रहणे ऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं
चैतत् । पूरणप्रत्ययान्तात्मातिपदिकादुहणोपाधिकात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणं द्विकं ग्रहणम् ।
द्वितीयकम् । त्रिकम् । तृतीयकम् । चतुष्कम् । चतुर्थकम् ॥ तावतिथेन
ग्रहणीति कन्वक्तव्यः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ॥ * ॥ षष्ठेन रूपेण
ग्रहणं ग्रहणीति, षष्ठो देवदत्तः । पञ्चकः । चतुष्कः । इतिकरणो विवक्षार्थः ।
तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते नान्यविषयम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थोऽपामिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमास-
मर्थं ग्रामणीश्चेत्स भवति । ग्रामणीः । प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्राम-
णीरेषां, देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् । देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शुद्धलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शुद्धलशब्दात्प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमा-
समर्थे बन्धनं चेत्तद्वति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत्स भवति । शुद्धलं बन्ध-
नमस्य, करभस्य, शुद्धलकः । उष्ट्राणां बालकाः करभाः । तेषां काष्ठमयं पाशकं
पादे व्यतिषज्यते तदुच्यते शुद्धलमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति
तथापि शुद्धलमस्यास्वतन्त्रीकरणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति । उद्गतं मनो यस्य स, उन्मनाः । उच्छब्दात्संसाधनक्रियावचनात्तद्वृत्ति कन्प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्तः । उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्गो ॥ ८१ ॥

अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात्प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्गो ऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । द्वितीयेहि भवो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात् । विषपुष्पैर्जनितो, विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः । उत्तरसूत्रात्संज्ञायहणमनुकृष्यते । तेनायं प्रकारनियमः सर्वालभ्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्रायेणसंज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थं कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमचं चेत्प्रायविषयं तद् भवति । प्रायेणानुल्येम् । संज्ञायहणं तदन्तोपाधिः । गुडापूपाः प्रायेणाचमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका । तिलापूपिका-पौर्णमासी * ॥ वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ वटकिनी पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥

कुल्माषशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे । जकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुल्माषाः प्रायेणाचमस्यां, कौल्माषी पौर्णमासी ।

श्रोत्रियंश्छन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रियचित्ति निपात्यते छन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नर्थे । तकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः । श्रोत्रियंश्छन्दोधीतइति वाक्यार्थं पदवचनं, छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तदधीतइति घञ्च प्रत्ययः । कथं छन्दोधीते छान्दसः । वायहणमनुवर्तते तावतिथं ग्रहणमिति लुगित्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्धशब्दादुक्तापाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधनद्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादति । श्राद्धं भुक्तमनेन, श्राद्धौ । श्राद्धिकः । इनिठनोः समानकालग्रहणम् । अद्य भुक्ते श्राद्धे श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

* कशरिका । त्रिपुटिका । इत्युदाहरणद्वयमधिकं पुस्तकान्तरे ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

४२५

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभव-
तीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वादनेनेत्यस्मिचर्थे इनिः
प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा, पूर्वी । पूर्वैणौ । पूर्वैण्यः ॥

सपूर्वाञ्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तद-
न्तविधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिचर्थे इनिः प्रत्ययो
भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । सुप्सुपेति समासं
कृत्वा तद्धित उत्पादयते । योगद्वयेन चानेन पूर्वादिनिः सपूर्वाञ्चेति परिभा-
षाद्वयं ज्ञाप्यते । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽनेनेत्यस्मिचर्थे इनिः प्रत्ययो
भवति । इष्टमनेन, इष्टी यज्ञे । पूर्त्तौ आद्रे । क्तस्येन्विषयस्यकर्मणीति सप्त-
म्युपसंख्यायते । इष्ट । पूर्त्त । उपसादित । निगदित । परिवादित । निक्-
थित । परिकथित । संकलित । निपठित । संकल्पित । अनर्चित । विक-
लित । संरक्षित । निपतित । पठित । परिकलित । संरक्षित । अर्चित । परि-
रक्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । आयुक्त ।
आम्नात । श्रुत । अधीत । आसेवित । अपवारित । अवकल्पित । निराकृत ।
उपकृत । उपाकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुगठित । व्याकुलित ।
निगृहीत * । इष्टादिः ॥

कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ कृन्दसि विषये निपात्यन्ते पर्यव-
स्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपत्तः संपन्न उच्यते । मा त्वा परिपरिणौ
विदन् । मा त्वा परिपन्थिनोविदन् ॥

अनुपदान्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदीति निपात्यन्ते ऽन्वेष्टा चेत्स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् ।
अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥ पदविह (वे३) पाहि चाननेनी
साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

* अवधारित । अपचित । एतौ शब्दावत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकौ ।

४२६

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

साक्षाच्छब्दो ऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ।
संज्ञायहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः ।
संज्ञायहणादुपद्रष्टैवोच्यते न दाता गहीता वा ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ६२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाञ्छ्यार्थे पदवो-
चनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घञ्
प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः ।
क्षेत्रियं कष्टम् । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्य-
ऽप्रत्याख्येयो व्याधिश्च्यते । नामृतस्य निवर्त्ततइत्यर्थः । अथ वा क्षेत्रियं विषम् ।
यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि
सस्यार्थं क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदा-
रिकः । परदाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यः नियहीतव्यः । सर्वे चैतत्प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्र-

जुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ६३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रुढिरेषा चतुरादोनां कर-
णानां, तथा च व्युत्पत्तिरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्षष्ठीसमर्थोल्लिङ्गमित्ये-
तस्मिन्नर्थे घञप्रत्ययो । भवति । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स चतु-
रादिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं कारणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयास-
मर्थात्प्रत्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्क-
र्त्तेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पत्तिमिति कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम् । आत्मना जुष्टम्,
सेवितं तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् । इन्द्रदत्तं, आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथा-
यथं ग्रहणाय । इतिकरणः प्रकारार्थः । सति संभवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्त्तव्या,
रुढेरनियमादिति । वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं
दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ६४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति
प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः तदितिप्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे
ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्व-
वति । अस्त्यर्थोपाधिकं चेत्तद्ववतीत्यर्थः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । गात्रो-
ऽस्य सन्ति, वृत्ता अस्मिन्सन्ति, गोमान्देवदत्तः । वृत्तवान्यवतः । यवमान् ।
प्लववान् । इतिकरणाद्विषयनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे ऽतिशायने ।

संसर्गे ऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

भूवि तावत् । गोमान् । निन्दायाम् । कुष्ठौ । ककुदावर्त्तिनी । प्रशंसा-
याम् । रूपवती कन्या । नित्ययोगे । जीरिणो वृक्षाः । अतिशायने । उदरिणी
कन्या । संसर्गे । दण्डी । छत्री । अस्तिविवक्षायाम् । अस्तिमान् ॥ गुणवचनेभ्यो
मतुपो लुप्तव्यः ॥ * ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्ति, शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ६५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मिन्नित्ये-
तस्मिन्विषये । रसवान् । रूपवान् । किमर्थमिदमुच्यते, न पूर्वसूत्रेणैव मतुप्
सिद्धः । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये मत्वर्थीया मा भूवन्निति ।
कथं रूपिणी कन्या । रूपिको दारकः । प्रायिकमेतद्वचनम् । इतिकरणो विव-
क्षार्थो ऽनुवर्त्तते । अथ वा गुणादित्यत्र पठ्यते । तेन ये रसनेन्द्रियादियाह्या
गुणास्तेषामत्र पाठः । इह मा भूत्, रूपिणी, रूपिक इति, शोभायोग्यता
गम्यते । रसिको नट इत्यत्र भात्रयोगः । रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द ।
स्नेह । गुणात् । एकाचः । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ॥

प्राणिस्थादातो लज्जन्यतरस्याम् ॥ ६६ ॥

प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे ।
चूडालः । चूडावान् । कर्णिकालः । कर्णिकावान् । प्राणिस्थादिति किम् ।
शिखावान्प्रदीपः । आदिति किम् । हस्तवान् । पादवान् ॥ प्राण्यङ्गादिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । चिकीर्षो ऽस्यास्ति, जिहीर्षो ऽस्यास्ति, चिकी-
र्षवान्, जिहीर्षवान् । प्रत्ययस्वरणैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारश्चूडालोऽस्तीत्यत्र
स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थः ॥

सिधमादिभ्यश्च ॥ ६७ ॥

लज्जन्यतरस्यामिति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो
भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । सिध्मलः^४ । सिध्मवान् । गडुलः । गडुमान् अन्यतर-
स्यां ग्रहणेन मतुप्समुच्चीयते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादकारान्तेभ्य इनि-
ठनौ प्रत्ययौ न भवतः । सिध्म । गडु । मणि । नाभि । जीव । निष्पाव ।
पांसु । सक्तु । हनु । मांस । परशु ॥ पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । पार्ष्णालः ।
धमनीलः । पर्ण । उदक । प्रज्ञा । मण्ड । पार्श्व । गण्ड । यन्त्रि ॥ वातद-
न्तबलललाटगलानामू च * ॥ वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूलः ।

* वातवन्तेति गणबुद्धे गलेति, तदुदाहरणं गलूल इति च पुस्तकान्तरे, पदमञ्जरी
च नास्ति ।

४२८

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

गलूलः ॥ जटाघटाकालाः क्षेपे ॥ जटालः । घटालः । सक्थि । कर्ण । खेह ।
शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त । शुष्क । पृथु । मृदु । मञ्जु । पत्र । चटु ।
कपि । कण्डु । संज्ञा ॥ तुद्रजनूपतापाच्चेष्यते ॥ तुद्रजन्तुः । यूकालः । मत्ति-
कालः ॥ उपतापाच्च ॥ विचर्चिकालः । विपादिकालः । मूर्छालः । सिध्मादिः ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥

वत्सांसशब्दाभ्यां लक्षप्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ।
वत्सलः । अंसलः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात्कामबलयोर्वर्तमानौ
तद्वृत्ति प्रत्ययमुत्पादयतः । नह्यत्र वत्सार्यौ ऽसार्यौ वा विद्यते, वत्सल इति
खेहवानुच्यते । वत्सलः स्वामी । वत्सलः पितेति । अंसल इति चोपचित-
मांसो बलवानुच्यते । न चायमर्थो मतुपि संभवतीति नित्यं लजेव भवति ।
अन्यत्रांसवती गौः । अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलञ्च ॥ ९९ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लञ्च । अन्यतरस्यां-
यहणं मतुप्समुच्चयार्थं सर्वतेवानुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेश्च यथासंख्यं
श न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे, मतुप् च । लोमादिभ्यः शो भवति ।
लोमशः । लोमवान् । पामादिभ्यो नो भवति । पामनः । पामवान् । पिच्छा-
दिभ्य इलच् भवति । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । लोमन् ।
रोमन् । वलु । बक्र । हरि । कपि । शुनि । तरु । लोमादिः ॥ पामन् । वामन् ।
हेमन् । श्लेष्मन् । कद्रु । बलि । श्रेष्ठ । पलल । सामन् ॥ अङ्गात्कल्याणे ॥
शाकौ पलाली दद्र्वां द्वस्वत्वं च ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः लक्ष्म्या
अच्च ॥ पामादिः ॥ पिच्छ । उरस् ध्रुवका । तुवका ॥ जटाघटाकालात्क्षेपे ॥
वर्ण । उदक । पङ्क । प्रज्ञा । पिच्छादिः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्त्रावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥ *वृत्ते २२*

प्रज्ञा श्रद्धा ऽर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मतुबर्थे । मतुप्स-
वञ्च समुच्चीयते । प्राज्ञः । प्रज्ञवान् । श्रद्धः । श्रद्धवान् । आर्चः । आर्चावान् ।
वार्त्तः । वृत्तिमान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपःसहस्रशब्दाभ्यां विनि इनि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ॥ प्रत्य-
यार्थयोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते ॥ तपो ऽस्यास्मिन् वा

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

४२९

विद्यते, तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा
वक्ष्यमाणेन बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनपि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपःसहस्राभ्यामण् प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योगविभाग
उत्तरार्थो, यथासंख्यार्थश्च ॥ अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
ज्योत्स्ना विद्यते । ऽस्मिन्पक्षे, ज्योत्स्नः पक्षः । तामिस्रः । कौण्डिनः । कौतपः ।
वैसर्प्यः । वैयादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैकतो घटः । शार्करं मधु ।
अदेश इहोदाहरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥ मुगई

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशे ऽभिधेये लुबिलचौ भवतः । चक्रारादण् च,
मत्तुप् च । कस्य पुनरयं लुप् । मत्तुबादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात् । सिकता
अस्मिन्विद्यन्ते सिकता देशः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शर्करा
देशः । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् । देशइति किम् । सैकतो घटः ।
शार्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो
भवति मत्वर्थे । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति, दन्तुरः । उन्नत इति किम् । दन्तवान् ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊष सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊषरं क्षेत्रम् ।
सुषिरं काष्ठम् । मुष्करः प्रशुः । मधुरो गुडः ॥ इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्रा-
भिधेयनियमं करोति । इह न भवति । ऊषो ऽस्मिन् घटे विद्यते मध्वस्मि-
न्घटे विद्यते इति ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ खमस्यास्ति
कण्ठविषरं महत्, खरः । मुखमस्यास्तीति सर्वस्मिन्वक्तव्ये, मुखरः । कुञ्जावस्य
स्तः कुञ्जरः । हस्तिहनु कुञ्जशब्देनोच्यते । नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
नगरम् । पांसुरम् । पाण्डुरम् ॥ कच्छा ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥ कच्छुरम् ॥ खर-वाक्
का उ

दुद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

दुद्रुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । दुमः । द्रुमः । रुढिशब्दा-
वेतौ । रुढिषु च न मनुविकल्प्यते ॥

केशाद्वौ ऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

केशशब्दाद्भुः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽन्यतरस्याम् । ननु च प्रकृतमन्य-
तरस्यां यद्दृष्टमनुवर्तत एव मतुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तम् । अनेन त्विनिठनौ
प्राप्येते । ततश्चातूरूपं भवति । केशवः । केशी । केशिकः । केशवानिति ॥
वप्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मणिवः । हिरण्यवः । कर-
रावः कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः * ॥ अर्णवो लोपश्च ॥ * ॥
अर्णवः ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ वश्च मतुप् च । रथीरभून्मुद्रलानी
गविष्ठौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । वनिप् । मघवानमीमहे । वकारमतुपौ च उट्वा
च । उट्वाती च ॥ मेधारथाभ्यामिरचिरचौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ मेधिरः । रथिरः ॥

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययोः भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे ।
गाण्डीवं धनुः । अजगवं धनुः । ह्रस्वादपि भवति । गाण्डिवं धनुरिति । तुल्या
हि संहिता दीर्घह्रस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

काण्डाण्डादीरङ्गीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरङ्गीरचौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे ।
काण्डीरः । अण्डीरः ॥

रजः कृष्यासुतिपरिषदो बलच् ॥ ११२ ॥

रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्वला
स्त्री । कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलोरान्ता । बलइति
दीर्घत्वम् । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यते । तेनेह न भवति । रजो-
स्मिन् यामे विद्यतइति ॥ बलच्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥
भावृवलः । पुत्रवलः । उत्साहवलः † ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।
दन्तावलः सैन्यः । दन्तावलो गजः । शिखावलं नगरम् । शिखावला स्थूणा ॥

ज्योत्स्नातमिस्त्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नर्जस्वलगोमि-

न्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये । ज्यो-
तिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमस । उप-

* बिम्बाव इत्युदाहरणमन्यत्राधिकम् ।

* उत्सङ्गवल इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

धाया इकारो रश्च । तमिस्रा रात्रिः । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्यत्रापि दृश्यते ।
तमिस्रं नभः । शृङ्गादिनच्प्रत्ययो निपात्यते । शृङ्गिणः । ऊर्जो ऽसुगागमो
निपात्यते विनिवलयौ प्रत्ययौ । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । गोर्मिनिप्रत्ययो निपा-
त्यते । गोमी । मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ निपात्यते । मलिनः । मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी । दण्डिकः ।
छत्री । छत्रिकः । अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुबपि भवति । दण्डवान् । छत्र-
वान् । तपरकरणं किम् । खट्वावान् ।

एकाचरात्कृतो जातेः रुम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

एकाचरात्तावत् । स्ववान् । खवान् । वृतः । कारकवान् । जातेः ।
व्याघ्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम् । दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती शालेति ।
इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यतइत्युक्तं, तेन क्व चिद्व्यत्यपि । कार्यो ।
हार्थो । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

ब्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे, मतुभव-
त्येव । ब्रीही । ब्रीहिकः । ब्रीहिमान् । मायी । मायिकः । मायावान् ॥ न च
ब्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते । किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वोच्य, इरू-
न्यवखदादिभ्यः । परिशिष्टेभ्य उभयम् ॥ शिखा । मेखला । संज्ञा । बलाका ।
माला । वीणा । वडवा । अष्टका । पताका । कर्मन् । चर्मन् । हंसा । इत्ये-
तेभ्य इनिरेवेष्यते । यवखद । कुमारी । नौ इत्येतेभ्य इरूचेवेष्यते । परिशिष्टेभ्यो
द्वावपि प्रत्ययौ भवतः । ब्रीहियहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु ब्रीहिशब्दः
पठ्यते । तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयेते । एवं तर्हि तुन्दादिषु ब्रीहियहण-
मर्थयहणं विज्ञायते । शालयोत्यसन्ति, शालिनः । शाली । शालिकः । शालि-
मान् इति । ब्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः । यवखद । कुमारी । नौ ॥ शीर्षा-
चञः ॥ आशीर्षी । आशीर्षिकः ॥

तुन्दादिभ्य इलञ्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकारादि-
निठनौ मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदरिलः ।
उदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द । उदर । पिचण्ड । घट । यव । ब्रीहि ॥
स्वाङ्गाद्विद्वौ च ॥

एकगोपूर्वादृज् नित्यम् ॥ ११८ ॥

४३२

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकाच्चित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । एक-
शतमस्यास्तीति, ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वाच्च । गोशतिकः ।
गौसहस्रिकः । अत इत्येव, एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति । कथमेकग-
विकः, समासान्ते कृते भविष्यति । कथं गौशकटिकः । शकटीशब्देन समा-
नार्थः शकटशब्दोस्ति ततो भविष्यति । अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम् । द्वन्द्वोप-
तापगद्गात् इत्येवमाद्यर्थम् । नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । कथमेकद्रव्यव-
त्त्वादिति । नैवायं साधुः । एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

शतसहस्रान्ताञ्च निष्कात् ॥ ११९ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाट्टञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तौ
चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात्परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति, नैष्कशतिकः ।
नैष्कसहस्रिकः । सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानात् भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधीः आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्तमानाद्रूपशब्दा-
द्वप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । आहतं रूपमस्य रूप्यो ^{प्रत्ययः} दीनारः । रूप्यः केदारः ।
रूप्यं कार्षापणम् । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निघातिकाताडनादिना
दीनारादिषु रूपं यदूत्पद्यते तदाहतमित्युच्यते । आहतप्रशंसयोरिति किम् ।
रूपवान् ॥ यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिम्याः पर्वताः ।
गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधासृजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा सृज इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो
भवति मत्वर्थे । मतुप् सर्वत्र समुच्चीयतएव । असन्तात्तावत् । पयस्वी ।
यशस्वी । मायावी । मेधावी । सृजवी । मायाशब्दाद्वीक्षादिषु पाठादिनिठ-
नावपि भवतः । मायी । मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अग्ने तेजस्विन् ।
न भवति, सूर्यो वर्चस्वान् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्टमिखलाद्वयोभयरुजाहृद-
यानां दीर्घत्वं वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्ट्रावी । मेखलावी । द्रुयावी । उभ-
यावी । रुजावी । हृदयावी । द्वयोभयरुजयानि दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति ॥ मर्म-
णश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मर्मावी ॥ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ छन्दसि
भाषायां च । आमयावी ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकत्वक्तव्यः ॥ * ॥ शृङ्गारकः ॥
वृन्दारकः ॥ फलवर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः ॥ * ॥ फलिनः । बर्हिणः ॥ हृदया-

॥ काशिका ॥ ५ ॥ २ ॥

४३३

ज्वालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥ हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतो-
ष्णानृपेभ्यस्तच्च सहतइत्यालुञ्चक्तव्यः ॥ * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः ।
तृपालुः ॥ तच्च सहतइति हिमाच्चेलुः ॥ * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बला-
च्चोलच् ॥ * ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥ वातं न सह-
तइति च ॥ वातानां समूहः, वातं न सहतइति वा वातूलः ॥ तप् पर्वमसूद्धानां
वक्तव्यः ॥ * ॥ पर्वतः । मरुतः ॥ अर्थोत्तदभावे इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थो ।
तदभावइत्येव । अर्थवान् । तदेतद्वहुलपहणेन लभ्यते ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । ऊर्णास्य
विद्यते ऊर्णायुः । के चिच्छन्दोग्रहणमनुवर्त्तयन्ति ॥

वाचो गिमनिः ॥ १२४ ॥

वाक्शब्दात् गिमनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनौ ।
वाग्मिनः ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थादालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे
बहुभाषिण्यभिधेये । गिमनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः ॥ कुत्सितइति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्मीत्येव भवति ॥

स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्यं गम्यमाने । स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे
आमिन्प्रत्ययो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति, ऐश्वर्यमस्यास्तीति, स्वामी ।
स्वामिनः । ऐश्वर्यइति किम् । स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽचप्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
अर्शांसि अस्य विद्यन्ते अर्शसः । उरसः । आह्वतिगणश्चायम् । यत्राभिचरूपेण
शब्देन तद्वृत्तो ऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् । अर्शस् । उरस् । तुन्द । चतुर ।
पलित । जटा । घटा । अश्व । कर्दम । आम । लवण ॥ स्वाङ्गाद्वीनात् ॥
वर्णात् ॥ अर्शआदिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गह्वं निन्द्यां, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः
प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्वन्द्वोपतावत् । कटकवलयिनी ।
शङ्खनूपुरिणी । उपतापात् । कुष्ठी । किलासी । गर्हात् । ककुदावर्त्तो । काक-

तालुकी । प्राणिण्यादिति किम् । पुष्पफलवान् वृक्षः ॥ प्राण्यङ्गाचेष्यते ॥ प्राणि-
यादवती । अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति, चित्रललाटिकावती । सिद्धे
प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः
कुगागमो भवति । वातातिसारयोरुपतापत्वात्पूर्वणैवेतिप्रत्यये सिद्धे कुगर्थमेवेदं
वचनम् । वातकी । अतिसारकी ॥ पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पिशाचकी
वैश्रवणः ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ इह न भवति, वातवती गृहेति ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे
वयसि द्योत्ये । पञ्चमो ऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा, पञ्चमी उष्ट्रः । नवमी ।
दशमी । सिद्धे सति नियमार्थं वचनमिनिरेव भवति ठच भवतीति । वयसीति
किम् । पञ्चमवान् शमरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे ।
सुखी । दुःखी । माला क्षेपइति पठ्यते, व्रीह्यादिषु च मालाशब्दो ऽस्ति तदिह
क्षेपे मतुब्बाधनार्थं वचनम् । सुख । दुःख । तृप । कृच्छ्र । आम्र । अलीक ।
करुणा । कृपण । सोढ । प्रमीप । शील । हल ॥ माला क्षेपे ॥ प्रणय ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंज्ञयते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो
नियम्यते । ब्राह्मणानां धर्मा ब्राह्मणधर्मः, सो ऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मा ।
ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे समुदायेन चेज्जातिरभि-
धीयते । हस्तो ऽस्यास्तीति, हस्ती । हस्तिनौ । हस्तिनः । जाताविति
किम् । हस्तवान्यरूपः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भण्यते ।
ब्रह्मचारी । त्रैवर्णिको ऽभिप्रेतः स हि विद्वान्ब्रह्मचारीमुपनीतो ब्रह्म चरति
नियममासेवतइत्यर्थः । वर्णा । वर्णिनौ । वर्णिनः । ब्रह्मचारिणीति किम् ।
वर्णवान् । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशो ऽभिधीयते । पुष्करिणी । पद्मिनी । देशइति किम् । पुष्करवान्हस्ती ॥ इनिप्रकरणे बलाद्वाहूस्पूवादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ सर्वादेशेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः ॥ अर्थाच्चासन्निहिते ॥ * ॥ अर्थी । असन्निहितइति किम् । अर्थवान् ॥ तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल । कुमुद । नड । कपित्थ । बिस । मृणाल । कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीष । शिरीष । यवास । प्रवास । हिरण्य * ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्रत्ययो भवति । अन्यतरस्याग्रहणेन प्रकृत इनिः समुच्चीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । बल । उत्साह । उद्भाव । उद्वास । उद्दाम । शिखाबल । वृगमूल । दंश । कुल । आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्मात्प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी दामिनी । मशब्दान्तात् । होमिनी । सोमिनी । संज्ञायामिति किम् । सोमवान् । तोमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति मकारान्तावुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ युस् तितुतयस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्बः । शम्बः । कम्भः । शम्भः । कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कंयः । शंयः । सकारः पदसंज्ञार्थेतेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां हि सत्यां कम्पः शम्प इति स्यात् ॥

तुन्दिवलिघटेभः ॥ १३९ ॥

तुन्दि वलि घटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दिरिति वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्ति तुन्दिभः । वलिभः । घटिभः । वलिशब्दः पामादिषु पठ्यते, तेन वलिन इत्यपि भवति ॥

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥

* कैरव । कल्लोल । तरङ्ग । वयस । एते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

४३६

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ३ ॥

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय, स्ताभ्यां युस्मत्पर्यायो भवति मत्वर्थः । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहंयुः । अहंकारवानित्यर्थः । शुभंयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

द्विक्शब्देभ्यः सप्रमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद्विक्शब्द-
ब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । पञ्च-
म्यास्तसिल । ततः । यतः । कुतः । तसिलादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनं त्यदा-
दिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । उडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं
भवति । इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थोधिकारः प्रथमग्रहणं च प्रति-
योग्यपेक्षत्वाच्चोपयुज्यतइति निवृत्तम् । वावचनमनुवर्त्ततएव, तेन विकल्पेन
तसिलादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् । कुत्र । कस्मिन्निति ॥

किं सर्वनामबहुभ्यो ऽद्वादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदि-
तव्याः । सर्वनामत्वात्प्राप्ते ग्रहणे द्वादिपर्युदासः क्रियते । कुतः । कुत्र । यतः ।
यत्र । ततः । तत्र । बहुतः । बहुत्र । अद्वादिभ्य इति किम् । द्वाभ्याम् ।
द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्यानं किम् । वृत्तात् । वृत्ते । प्राग्दिश इत्येव । वैयाकर-
णपाशः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं द्वादिपर्युदासाद् ॥ बहुग्रहणे
संख्याग्रहणम् ॥ * ॥ इह न भवति । बहोः सूपात् । बहौ सूपइति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्य-
येषु परतः । शकारः सर्वदेशार्थः । इह ॥

एत इत् एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशो भवतः । इशो-
यवादः । रेफे ऽकार उच्चारणार्थः । इदमो हिर्लै । एतर्हि । इदमस्यमुः । इत्यम् ॥

एतदेशि ॥ ५ ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ३ ॥

४३७

प्राग्दिशद्वत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽशित्ययमादेशो भवति ।
शकारः सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र । एतद इति योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदो
रथोः परत एत इत् इत्येतावादेशौ भवतः । एतर्हि । इत्यम् । रेफादिरनद्य-
तने हि लन्यतरस्यामिति विद्वत्तएव । यमुप्रत्ययः पुनरेतद उपसंख्येयः ॥

सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतो
ऽन्यतरस्याम् । सर्वदा । सदा । प्राग्दिशीयद्वत्येव । सर्वं ददातीति सर्वदा
ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यस्तसित्प्रत्ययो भवति । कुतः । यतः ।
ततः । बहुतः ।

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे ^{५१४१५५} पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयरुहारिति वक्ष्यति । तस्य
तसेः किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः । यतः ।
ततः । बहुत आगतः । तसेस्तसित्वचनं स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥ सर्वाभयार्थं वर्त्तमानाभ्यां
प्रत्यय इष्यते ॥ परितः सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्तल् ॥ १० ॥

किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः जल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । तत्र ।
बहुत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद्बुः प्रत्ययो भवति । जलो ऽपवादः । ^{इदमः ११-३} इह ॥

किमो ऽत् ॥ १२ ॥

किमः सप्तम्यन्तादप्रत्ययो भवति । जलो ऽपवादः । क भोक्ष्यसे ।
क्वाध्येष्यसे । जलमपि के विदिच्छन्ति । कुत्र । तत्कथमुत्तरसूत्राद्वाचनं
पुरस्तादपश्यते ॥

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाप्राप्तं
च । क । कुह । कुत्र चिदस्य सा दूरे क ब्राह्मणस्य चावकाः ॥

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशियहणं प्रायिकविधमर्थे, तेन भवदादिभिर्योगवैतद्विधानम् । के पुनर्भवदादयः । भवान्दीर्घायुरायुष्मान् देवानांप्रिय इति । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तेन भवता । तत्र भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । ततो भवते । तत्र भवते । तस्माद्भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्य भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति । एवं दीर्घायुष्मृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥

सप्तम्या इति वर्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वादभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । त्रलोपवादः । सर्वस्मिन्काले, सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । तदा । कालइति किम् । सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिंल् ॥ १६ ॥

सप्तम्या इत्येव । काल इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् हिंल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वरार्थः । अस्मिन् काले, एतर्हि । कालइत्येव । इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुनेति निपात्यते । इदमो ऽशभावो धुना च प्रत्ययः । अस्मिन्काले, अधुना ॥

दानीं च ॥ १८ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद्दानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन्काले, इदानीम् ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकाराद्दाना च । तस्मिन्काले, तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं, विहितत्वात् ॥

तयोर्द्वाहिंलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदमः तदश्च यथासंख्यं दार्हिंलौ प्रत्ययो भवतश्छन्दसि विषये । चकाराद्वयाप्राप्तं च । इदावत्सरीयः । इयं तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

कृन्दसीति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो ऽनद्यतने कालविशेषे वर्तमानेभ्यो हिंल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ॥

सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्व्यद्यपूर्वेदुरन्येदुरन्यतरेदुरितरेदुरपरेदुरधरेदुरुभयेदुरुत्तरेदुः ॥ २२ ॥

सप्तम्याः कालइति वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते । प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेषइति सर्वमेतन्निपातनाल्लभ्यते । समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः, अहन्यभिधेये । समाने ऽहनि, सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरे ऽभिधेये । पूर्वस्मिन्संवत्सरे, परत् । पूर्वतरे संवत्सरे, परारि । इदम इशभावः समसण् प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरे ऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सरे, ऐषमः । परस्मादेद्व्यविः प्रत्ययो ऽहनि । परस्मिच्चहनि, परेद्व्यवि । इदमो ऽशभावो द्यश्च प्रत्ययो ऽहनि । अस्मिच्चहनि, अद्य । पूर्वान्यान्यतरतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एदुस् प्रत्ययो निपात्यते ऽहन्यभिधेये । पूर्वस्मिच्चहनि, पूर्वेदुः । अन्यस्मिच्चहनि, अन्येदुः । अन्यतरस्मिच्चहनि, अन्यतरेदुः । इतरस्मिच्चहनि, इतरेदुः । अपरस्मिच्चहनि, अपरेदुः । अधरस्मिच्चहनि, अधरेदुः । उभयोरङ्गोः, उभयेदुः । उत्तरस्मिच्चहनि, उत्तरेदुः ॥ द्यश्चोभयादुक्तव्यः ॥ * ॥ उभयेदुः ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्वादिभ्य इति वर्त्तते । सप्तम्याः कालइति निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्रकारेण, तथा । यथा । सर्वथा । जातीयरोपीदृशमेव लक्षणं, स तु स्वभावात्मकारवति वर्त्तते थाल्युनः प्रकारमात्रे ॥

इदमस्थमुः ॥ २४ ॥

इदंशब्दात्मकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवादः । अनेन प्रकारेण, इत्यम् । उकारो मकारपरित्राणार्थः ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति * । केन प्रकारेण, कथम् ॥

* थालो ऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

था हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥

किंशब्दाद्देतौ वर्त्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने । छन्द-
सि विषये । हेतौ तावत् । कथा यामं न पृच्छसि । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः ।
प्रकारवचने । कथा देवा आसन्नुरा विदः । विभक्तिसंज्ञायाः पूर्णोवधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो

दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः, दिक्शब्दाः । तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्त-
मानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यो ऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे ॥ यथा-
संख्यमत्र नेष्यते ॥ पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अध-
स्ताद्वसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् । दिक्शब्देभ्य इति किम् ।
ऐन्द्रां दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् । पूर्वं ग्रामं गतः ।
दिग्देशकालेष्विति किम् । पूर्वस्मिन्नुरौ वसति । इकारस्तकारपरिज्ञाणार्थः ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमा-
न्ताभ्यां स्वार्थे ऽतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातिरपवादः । दक्षिणाशब्दः
काले न संभवतीति दिग्देशवृत्तिः परिगृह्यते । दक्षिणतो वसति । दक्षिणत
आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरतो
रमणीयम् । अकारो विशेषणार्थः षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

परावरशब्दाभ्यां विभाषा ऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे । परतो
वसति । परत आगतः । परतो रमणीयम् । परस्ताद्वसति । परस्तादागतः ।
परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो वसति । अवरत आगतः । अवरतो रमणीयम् ।
अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

अञ्जेलुक् ॥ ३० ॥

अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् भवति ।
प्राच्यां दिशि वसति । लुक्द्वितलुकीति स्त्रीप्रत्ययोपि निवर्त्तते । प्राग्वसति ।
प्रागागतः । प्रायमणीयम् * ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातिरर्थे । ऊर्ध्वस्याप-

* प्रत्ययवसति । प्रत्यगागतः । प्रत्ययरमणीयम् । इत्यधिकमन्यत्र ।

भावः रिलिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । ऊर्ध्वायां दिशि वसति, उपरि वसति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठादुसति । उपरिष्ठादागतः । उपरिष्ठाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्ययं शब्दो निपात्यते ऽस्तातिरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः । अपरस्यां दिशि वसति । पश्चाद्विशि वसति । पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चार्द्धः । उत्तरपश्चार्द्धः ॥ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पश्चार्द्धः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चापश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातिरर्थे । चकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावो ऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । परो व्याप्तो जायते, पश्च सिंहः । पश्चा सिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे । उत्तरस्यां दिशि वसति, उत्तरादुसति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् । अधरादुसति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणादुसति । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनबन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातिरर्थे । अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । विभक्तित्रये प्रकृते ऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युदस्यते । तेनायं सप्तमीप्रथमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति । उत्तरादुसति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति । अधरादुसति । अधस्तादुसति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणादुसति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । अदूरदति किम् । उत्तरादुसति । अपञ्चम्या इति किम् । उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागसेः । असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति । के विदिहोत्तरादियहणं नानुवर्तयन्ति । दिक्छन्दमात्रात्मत्ययं मन्यन्ते । पूर्वेण यामम् । अपरेण यामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूरइति न स्वयते । अपञ्चम्या इति वर्तते । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः । चकारो विशेषणार्थः, अञ्चूत्तरपदाजाहियुक्तइति ॥

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः, चकारादाच् । दूरे चेद-
वधिमानवधेर्भवति । दक्षिणाहि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि रम-
णीयम् । दक्षिणा रमणीयम् । दूरइति किम् । दक्षिणतो वसति । अपञ्चम्या
इत्येव । दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययो भवतः, अस्तातिरर्थः, दूरे चेदवधिमानव-
धेर्भवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् । उत्तराहि
रमणीयम् । दूरइत्येव । उत्तरेण प्रयाति । अपञ्चम्या इत्येव । उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् । पूर्वा-
धरावराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः । तत्सन्त्रियोगेन चैषां यथासंख्यं
पुर अध् अच् इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्यविभक्तिको निर्देशः । पुरो
वसति । पुर आगतः । पुरो रमणीयम् । अधो वसति अध आगतः । अधो
रमणीयम् । अत्रो वसति । अत्र आगतः । अत्रो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादय
आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवति, असिप्रत्य-
येन न बाध्यतइति । पुरस्तादुसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् ।
अधस्तादुसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातौ परतो विभाषा
अच् इत्ययमादेशो भवति । अवस्तादुसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणी-
यम् । अवरस्तादुसति । अवरस्तादागतः । अवरस्ताद्रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति

स्वार्थे । विधा प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे वर्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः । एकधा भुङ्क्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥ ४४ ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्वयं, तस्य विचालः संख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्धो ध्यमजन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । एकधा राशिं कुरु । ऐक्यं कुरु । एकधा भुङ्क्ते । ऐक्यं भुङ्क्ते । धाप्रकरणादेव लब्धे पुनर्द्वयहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैवैतत्प्राप्नोति ॥

द्वित्र्योश्च धमुज् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते । द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थे ऽधिकरण-विचाले च विहितस्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानु-कर्षणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा । त्रैधम् ॥ धमुजन्तात्स्वार्थे ङदर्शनम् ॥ * ॥ पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

एधाञ्च ॥ ४६ ॥

द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्वेधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधा । त्रैधम् । त्रिधा * ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । याप्यो वैयाकरणः । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्माच्च भवति । यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ॥

पूरणाद्वागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्वागे वर्तमानात्स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति । स्वरार्थं वचनम् । द्वितीयो भागः । द्वितीयः । तृतीयः । भागइति किम् । द्वितीयम् । तृतीयम् । पूरणग्रहणमुत्तरार्थम् । नह्यपूरणस्तीयो ऽस्ति । मुखतीयादिरनर्थकः ॥

* योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि ॥ ४६ ॥

पूरणाद्भागइत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वार्थे वचनम् । पञ्चमः । सप्तमः । नवमः । दशमः । प्रागेका दशभ्य इति किम् । एकादशः । द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् । पञ्चममिन्द्रियस्थापाक्रामत् ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५० ॥

भागइत्येव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये ऽच्छन्दसि विषये जः प्रत्ययो भवति । चकारादंश्च । षष्ठो भागः । षाष्टः । आष्टमः । अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥

भागइत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपश्वङ्गयोर्भागयोरभिधेयोः । षष्ठको भागो मानं चेत्तद्वति । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्तद्वति । कस्य लुक । अस्य लुक, अनो वा । चकारादयथाप्राप्तं च । षाष्टः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । मानपश्वङ्गयोरिति किम् । षाष्टः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकारात्कन्लुकौ च । आकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञायते । स च विधानसामर्थ्यात्पत्ते भवति । एकाकी । एककः । एकः । असहायग्रहणं संख्यानिरासार्थम् । तदुपादाने हि द्विवहोर्न स्यात् । एकाकिनौ । एकाकिनः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विरह्य सुप्सुपोति समासः । भूतपूर्वशब्दोतिक्रान्तकालवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेर्धे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति । आढ्यो भूतपूर्वः, आढ्यचरः । सुकुमारचरः । टकारो ङीबर्थः । आढ्यचरी ॥

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥

षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च । षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानात् संप्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः, देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशयने तमबिष्ठनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशयनं, प्रकर्षः । निपातनाद्वीर्घः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । अतिशयनविशिष्टेर्धे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे तमबिष्ठनौ प्रत्ययो

६३८८०५॥ काशिका ॥ ५ ॥ ३ ॥

४४५

भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थकानां द्योत्यं भवति । सर्वद्वये आढ्याः, अयमेषामतिशयेनाढ्य, आढ्यतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । अयमेषामतिशयेन पटुः, पटिष्ठः । लघिष्ठः । गरिष्ठः । यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ॥

तिङ्ङच ॥ ५६ ॥

तिङ्ङन्ताच्चातिशायने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । व्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात्तिङो न प्राप्नोतीति इदं वचनम् । सर्वद्वये पचन्तीति अयमेषामतिशयेन पचति, पचतितमाम् । जल्पतितमाम् । इष्टचोदाह्रियते । गुणवचने नियमितत्वात् ॥ ५४/११६ अम ॥ ५८

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातनाढ्यत् । द्वर्थे विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिङ्ङन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ प्रत्ययो भवतः । तमबिष्टनोरपवादौ ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ द्वाविमावाढ्यौ, अयमनयोरतिशयेनाढ्यतरः । सुकुमारतरः । पचतितराम् । जल्पतितराम् । ईयसुन्बल्वपि । द्वाविमौ पटू । अयमनयोरतिशयेन पटुः, पटीयान् । लघीयान् । विभज्ये चोपपदे । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । दर्शनीयतराः । पटीयांसः । लघीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्टचीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ तयोरयं विषयनियमः क्रियते । गुणवचनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति पटीयान् । लघीयान् । पटिष्ठः । लघिष्ठः । इह न भवतः । पाचकतरः । पाचकतम इति । एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । प्रत्ययनियमोऽयं न प्रकृतिनियम इति । पटुतरः पटुतमः ॥

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति वृन्वृचोः सामान्येन ग्रहणम् । जन्ताच्छन्दसि विषये अजादी प्रत्ययौ भवतः पूर्वेण गुणवचनादेव नियमे कृते छन्दसि प्रकृत्यन्तराण्यभ्यनुज्ञायन्ते जन्तादप्यजादी भवत इति । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । भस्याठे तद्धितइति पुंवद्भावे कृते तुरिष्ठमेयस्त्विति वृचो निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य अः ॥ ६० ॥ ५४/१२५६

प्रशस्यशब्दस्य अ इत्ययमादेशो भवति । अजाढ्योः प्रत्यययोः परतः । अजादी इति प्रकृतस्य सप्रमी विभक्तिर्विपरिणम्यते । ननु च प्रशस्यशब्द

४४६

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ३ ॥

स्यागुणवचनत्वादजादी न संभवतः, एवं तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात्तद्विषयो नियमो न प्रवर्तते ऽजादी गुणवचनादेवेति । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम् । सर्वदमे प्रशस्या अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः, श्रेष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यौ अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, श्रेयान् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाच्चशब्दस्य टिलोप-यस्येति लोपौ न भवतः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । सर्वदमे प्रशस्या अयमतिशयेन प्रशस्यः, ज्येष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यावयमनयो-रतिशयेन प्रशस्यः, अयमस्मात् ज्यायान् । ज्यादादीयस इत्याकारः ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्योः प्रत्यययोः परतः । तयोश्च सत्त्वं नियमाभावेन पूर्ववत् ज्ञाप्यते । सर्वदमे वृद्धा अयमेषामतिशयेन वृद्धः, ज्येष्ठः । उभाविमौ वृद्धौ अयमनयोरतिशयेन वृद्धः, ज्यायान् । अयमस्मात् ज्यायान् । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशो विधीयते । वचन-सामर्थ्यात्पक्षे सोऽपि भवति । वर्षिष्ठः । वर्षीयानिति ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवतो ऽजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् ॥ निमित्तभूतयोर्यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेषामतिशयेन, नेदिष्ठम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्माच्चेदीयः । सर्वदमे बाढमधीयते । अयमस्मात्साधीयोधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववत् ज्ञेयम् । सर्वदमे युवानः, अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्व-दमेत्याः । अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरतिशयेन कनीयान् । अयमस्मात्कनीयान् । अल्पिष्ठः, अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतेर्लुक् ॥ ६५ ॥

विनो मनुपश्च लुक् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव वचनं ज्ञापकमजादिसद्भावस्य । सर्वदमे सखिणः, अयमेषामतिशयेन, सजिष्ठः । उभाविमौ सखिणौ, अयमनयोरतिशयेन, सजीयान् । अयमस्मात् सजीयान् ।

सर्वद्वये त्वावन्तः अयमेवामतिशयेन, त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वावन्तौ, अयम-
नयोरतिशयेन, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थे वर्तमा-
नात् प्रातिपदिकात् स्वार्थरूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थ-
विशेषस्य द्योतका भवन्ति । प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः ।
प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपो ऽयं, यः पलाण्डुना सुरां पिबति ।
चौररूपः । दस्युरूपः । यो ऽङ्गोरप्यञ्जनमपहरेत् । तिङश्चेत्यनुवर्त्तते । पचतिरु-
पम् । पचतोरूपम् । क्रियाप्रधानमाख्यातम् । एका च क्रियेति रूपप्रत्ययान्ताद्
द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसकलिङ्गन्तु भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

हक्करीवत्
अप्यु

ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः ।
प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात्
कल्पब् देश्य देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः, पटुकल्पः ।
पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः । तिङश्चे-
त्येव । पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् सुबन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो
भवति, स च पुरस्तादेव भवति, न परतः चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईषद-
समाप्तः पटुः, बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुगुडा द्राक्षा । विभाषावचनात् कल्प-
वादयो ऽपि भवन्ति । सुब्रह्मणं तिङन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने, प्रकृत्यर्थविशेषणं
चैतत् । सुबन्तात्प्रकारविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं जाती-
यर् प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चायं प्रत्ययः । शाल्युनः प्रकारमात्रेण भवति ।
पटुप्रकारः, पटुजातीयः । मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

५५ प्राग्विवात्कः ॥ ७० ॥

इवे प्रतिष्ठताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वम-
नुक्रमिष्यामः, कप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति अज्ञातइति । अश्वकः ।
गर्दभकः ॥ तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते ॥ अकनिष्यते ॥ तिङश्चेत्यनुवृत्तमुत्तर-
सूत्रेणैव संबन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकचप्राक् टेः ॥ ७१ ॥

तिङ्श्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्राग्वीयेष्वर्थेष्वकप्रत्ययो भवति, स च प्राक् टेः, न परतः । कस्यापवादः । उच्चकैः । नीचकैः । शनकैः । सर्वनाम्नः खल्वपि । सर्वके । विश्वके । उभयके । प्रातिपदिकात्सुप इति द्वयमिहानुवर्तते । तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति । क्व चित्प्रातिपदिकस्य प्राक् टेः प्रत्ययो भवति । क्व चित्सुबन्तस्य । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । युष्मकासु । अस्मकासु । युवकयोः । आवकयोः । इत्यत्र प्रातिपदिकस्य । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकीत्यत्र सुबन्तस्य ॥ अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ स च मित्त्वादन्त्यादचः परो भवति । तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ॥ शीले को मलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ तूष्णीशीलः, तूष्णीकः । तिङ्श्चेति प्रकृतमत्र संबध्यते पचतकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकचसन्धियोगेन दकारादेशो भवति । चकारः सन्धियोगार्थः । सामर्थ्याच्चाव्ययग्रहणमनुवर्तते, न सर्वनामग्रहणम् । ककारान्तस्य सर्वनाम्नो ऽसंभवात् । धिक् । धिकित् । हिरक् । हिरकित् । पृथक् । पृथक्क ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषो ऽज्ञातः । अज्ञातत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत् । कस्यायमश्व इति स्वत्वामिसंबन्धेनाज्ञाते ऽश्वे प्रत्ययः । अश्वकः । गर्द्वभकः । उष्ट्रकः । एवमन्यत्रापि यथायोगमज्ञातता विज्ञेया । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिके ऽथ वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सितो ऽश्वः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्द्वभकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

कुत्सितइत्येव । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । धारकः । पूर्णकः ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ३ ॥

४४८

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङ-
ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्बलकः । बुभुत्ति-
तकः * । विश्वसितकि । स्वपितकि ॥ ५८ स्ते

नीतौ च तदुक्तात् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरूपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तदुक्तादनुकम्पायु-
क्ताद्वथाविहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानकाः । हन्त ते तिलकाः । एहकि ।
अट्टकि । अनुकम्पमानो दानेनाराधयति । पूर्वेणाप्रत्यासत्तानुकम्पासंबन्धादनुक-
म्प्यमानादेव प्रत्ययो विहितः । संप्रति व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टुज्वा ॥ ७८ ॥

अनुकम्पायां नीतौ च तदुक्तादिति वर्तते । बह्वचः प्रातिपदिकान्म-
नुष्यनामधेयाद्वा ठच्प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च ।
देविकः । देवदत्तकः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः । बह्वच इति किम् । दत्तकः ।
गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति किम् । भद्रबाहुकः । भद्रबाहुकः ॥ ८५ स्ते

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्तते । पूर्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वच-
नम् । बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकाराद्वथा-
प्राप्तम् । देवियः । देविलः । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञियः । यज्ञिलः ।
यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥

प्राचासुपादेरडज्बुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद्
बह्वचो मनुष्यनाम्नो ऽडच् बुच् प्रत्ययौ भवतः । चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ
भवतः । ठच् वा । उपडः । उपकः । उपियः । उपिलः । उपिकः । उपेन्द्र-
दत्तकः । प्राचांशहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

बह्वच इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो मनुष्यना-
मधेयो व्याघ्र सिंह इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन्प्रत्ययो भवति ।
व्याघ्रकः । सिंहकः । शरभकः । वावचनानुवृत्तेर्यथादर्शनामन्यो ऽपि भवति ।
व्याघ्रिलः । सिंहिलः । नामशहणं स्वरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

* ज्वरितकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† यथासंभवमिति पा० २ ।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नो ऽनुकम्प्यायां कन्प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः । व्याघ्राजिनो नाम कश्चिन्मनुष्यः । सोऽनुकम्पितः । व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादाबूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

लोप इत्यनुवर्तते । अस्मिन्मकरणे यष्ठो ऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्न्यरतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अनुकम्पितो देवदत्तः, देविकः । देवियः । देविलः । यज्ञिकः । यज्ञियः । यज्ञिलः । उपडः । उपकः । उपेन्द्रदत्तकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । अजादिलक्षणे हि मारुतिकवादिवत्प्रसङ्गः । वायुदत्तः । वायुकः । पितृदत्तः । पितृकः ॥ चतुर्थ्यादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः । बृहस्पतिलः ॥ अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तकः । देवकः । यज्ञदत्तकः । यज्ञकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तिलः । दत्तियः । दत्तकः ॥ विना ऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तो, दत्तः । देव इति वा ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तो, भानुलः । वसुदत्तो, वसुलः ॥

चतुर्थ्यादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेषु उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यन्तरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ॥ * ॥ लहोडः । लहिकः । कहोडः । कहिकः ॥ एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वागाशीः, वाचिकः । सुचिकः । त्वचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः, षडिक इति । षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः, शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । विशालिकः । विशालियः । विशालिलः । वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्यमिकः । अर्यमियः । अर्यमिलः ॥ शेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शेवलेन्द्रदत्तः । सुपर्याशीर्दत्तः । शेवलिकः । सुपरिक इति यथा स्यात् । शेवलियकः । सुपरियक इति मा भूत् ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ३ ॥

४५१

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकाद्वयाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैलकम् । घृतकम् । सर्वकम् । विश्वकम् । उच्चकैः । नाचकैः । पक्षतकि । जल्पतकि ॥

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । दीर्घप्रतियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो वृत्तो, वृत्तकः । ग्लवकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्वइत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेशुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्वइत्येव । संज्ञायहणं नानुवर्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीशमी-शुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थे ऋतोत्प्रे रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुटी, कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । स्वार्थकत्वे ऽपि पुल्लिङ्गता लोकाश्रयत्वा-ल्लिङ्गस्य ॥

कृत्वा दुपच् ॥ ८९ ॥

ह्रस्वइत्येव । कृतशब्दाद्वस्त्वर्द्धोत्प्रे दुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कृतः कृतपञ्चममयं स्नेहभाजनमुच्यते । कूतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥

ह्रस्वइत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे ऋतोत्प्रे ष्टरच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । षकारोडीपर्यः । ह्रस्वा कासूः, कासूतरी । गोणीतरी । कासू-रिति शक्तिरायुधविशेष उच्यते ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

ह्रस्वइति निवृत्तम् । वत्स उक्तं अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे ऋतोत्प्रे ष्टरच्प्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वे प्रत्ययः । वत्सतरः । उक्ततरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रथमवया वत्सः तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । तद्वत् उक्ता । तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वेनाश्वायामुत्पन्नो ऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्यपिवृकता । अनङ्गानृषभः । तस्य तनुत्वं भारवहने मन्दशक्तिता ॥

किंयत्तदेनिर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे इतरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः । जात्या * क्रियया गुणेन वा संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् । कतरो भवतोः कठः । कतरो भवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः । कतरो भवतोर्देवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । यतरो भवतोः पटुः । यतरो भवतोर्देवदत्तः । ततर आगच्छतु । महाविभाषया ऽत्र प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोर्देवदत्तः, स आगच्छतु । निर्द्धारणइति विषयसप्तमीनिर्देशः । द्वयोरिति समुदायाच्चिर्द्धारणविभक्तिः । एकस्येति निर्द्देशः निर्द्धार्यमाणनिर्द्देशः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इतमच् ॥ ६३ ॥

किंयत्तद इति वर्त्तते, निर्द्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्द्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यः वा इतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो भवतां कठः । ततम आगच्छतु । वावचनमकजर्थम्, यको भवतां कठः । सक आगच्छतु । महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्त्ततएव । को भवतां कठः । योभवतां कठः । स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्नइति किम् । को भवतां देवदत्तः । परिप्रश्नग्रहणं च किम एव विशेषणं, न यत्तदोरसंभवात् । जातिग्रहणं तु सर्वैरेव संबध्यते । किमो ऽस्मिन्विषये इतरमपीच्छन्ति के चित् । कतरो भवतां कठः । कतरो भवतां कालाप इति । तत्र कतरकतमौ जातिपरिप्रश्नइति वचनात्सिद्धम् ॥

एकाञ्च प्राचाम् ॥ ६४ ॥

एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन इतरच् इतमच् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः स्वस्मिन्विषये । चकारो इतरचो ऽनुकर्षणार्थः । द्वयोर्चिर्द्धारणे इतरच् । बहूनां निर्द्धारणे इतमच् । जातिपरिप्रश्नइति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतोर्देवदत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः । प्राचाग्रहणं पूजार्थं, विकल्पानुवर्त्तते ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ६५ ॥

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः । परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सितइत्यनेन कनप्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्राग्वीयस्य यणोऽवधिः ॥

* जात्येत्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति, कतरो भवतोः कठ इति तदुदाहरणं च । तथैव युक्तमपदमञ्जरी जात्या वेत्यपि द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठ इत्यादेरेष संभवादिति दर्शनात् ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ३ ॥

४५३

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इवार्थे यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति इवार्थः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिष्ठितियहणम् । प्रतिष्ठतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकम् । अश्व इवायमश्वप्रतिष्ठतिः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । प्रतिष्ठिताविति किम् । गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थे गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । अप्रतिष्ठत्यर्थे आरम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये ऽभिधेये लुब् भवति । चञ्चेव मनुष्यः, चञ्चा । दासी । खरकुटी । मनुष्यइति किम् । अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । देवपथादेराकृतिगणत्वात्तस्यैवायं प्रपञ्चा वेदितव्यः ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥

जीविकार्थे यदपण्यं तस्मिन्भिधेये कनो लुब् भवति । विक्रीयते यत्तत्पण्यम् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवलकादीनां जीविकार्था देवप्रतिष्ठतय उच्यन्ते । अपण्यइति किम् । हस्तिकान्विक्रीयते । अश्वकान् । रथकान् । देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

था देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रकृतिप्रकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब् भवति । आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ।

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्चासु तावत् । शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि । अर्जुनः । दुर्योधनः । ध्वजेषु । कपिः । गरुडः । सिंहः । देवपथ । हंसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ । सिंहगति । उष्ट्रयीवा । चामरज्जुः । रज्जुः । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्प । मत्स्य* ॥

वस्तेर्दञ् ॥ १०१ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययोः सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिष्ठतौ च । वस्तिशब्दादिवार्थे द्योत्ये ङप्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेया ॥

* रथपथ । शङ्खपथ । सिंहपथ । इत्येते शब्दा अत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

शिलाया ढः ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवार्ये ढः प्रत्ययो भवति । शिलेव, शिलेयं दधि । केचि-
दत्र ढञप्रपीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । शिलाया ढप्रत्ययो भवति ।
शिलेयम् । ततो ढः । शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्ये । शाखेव,
शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ । चरण ।
स्कन्ध । शिरस् । उरस् । अग्र । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्ये यत्प्रत्ययो निपा-
त्यते । द्रव्यम् । भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते ।
द्रव्योयं राजपुत्रः । द्रव्योयं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥

कुशायशब्दादिवार्ये छः प्रत्ययो भवति । कुशायमिव सूक्ष्मत्वात्, कुशा-
यीया बुद्धिः । कुशायीयं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्यो निर्दिश्यते । इवार्येविषयात्समासादपरस्मि-
न्निवार्ये एव छः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाङ्गपाणीयम् । अन्धक-
वर्त्तकीयम् । अतर्कितोपनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काकस्यागमनं यादृ-
च्छिकम् । तालस्य पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव
देवदत्तस्य तत्रागमनं, दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तस्य वधः कृतः तत्र यो
देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः ।
अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र
प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः । समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । नह्यस्या-
परं लक्षणमस्ति । सुप्सुपेति वा समासः । स चैवंविषय एव ॥

शर्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्ये ऽण् प्रत्ययो भवति ।
शर्करेव शर्करम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिका* । पुण्डरीक ।
शतपत्र । गोलोमन् । गोपुच्छ । नरालि । नकुला । सिकता । शर्करादिः ॥

* कनिष्ठिक इति पा० २ । अपरस्मिन्नुक्तके कपिष्टिक । पा० २ ।

अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ॥ १०८ ॥

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुलीवाङ्गुलिकः । भार-
जिकः । अङ्गुलि । भरज । बधु । वलु । मण्डर । मण्डल । शङ्कुल । कपि ।
उदश्वित् । गोणी । उरस् । शिखा । कुलिश । अङ्गुल्यादिः ॥

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थे ऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यां-
हणेनानन्तरष्टक् प्राप्यते । एकशालेव, एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्क्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥

कर्क्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति । कर्क्कः शुक्लो ऽश्वः,
तेन सदृशः, कार्क्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः । स्वयमलोहितोऽप्युपाश्रयवशा-
त्तथा प्रतीयते ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल् कृन्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे याल् प्रत्ययो भवति कृन्दसि
विषये । तं प्रत्नया पूर्वया विश्वयेमया ॥

पूगाञ् ज्यो ऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयो ऽर्थकामप्रधानाः
संघाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवति ।
लौहध्वज्यः । लौहध्वज्यो । लौहध्वजाः । शैब्यः । शैब्यो । शिवयः । चातक्यः ।
चातक्यो । चातकाः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देवदत्तो ग्रामणीरेषां तदमे
देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ॥

व्रातच्छजोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तयउत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातवाचिभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यश्च स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोतपाक्यः । कापो-
तपाक्यो । कपोतपाकाः । ब्रैहिमत्यः । ब्रैहिमत्यो । ब्रैहिमताः । चफजः
खल्वपि । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यो । कौञ्जायनाः । ब्राधायन्यः । ब्राधा-
यन्यो । ब्राधायनाः । अस्त्रियामिति किम् । कपोतपाकी । ब्रैहिमती । कौ-
ञ्जायनी । ब्राधायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ् ज्यद्वाहीकेष्वब्राह्मण-

राजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाही-

केषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद्वाह्नराजन्यवर्जितात्स्वार्थे
ज्यट् प्रत्ययो भवति । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव ।
टकारो ङीबर्थः । तेनास्त्रियामिति नानुवर्त्तते । कौण्डीबृस्यः । कौण्डीबृस्यौ ।
कौण्डीबृसाः । क्षौद्रक्यः । क्षौद्रक्यौ । क्षुद्रकाः । मालव्यः । मालव्यौ । मालवाः ।
स्त्रियां कौण्डीबृसी । क्षौद्रकी । मालवी । आयुधजीविग्रहणं किम् । मल्लाः ।
शयण्डाः । संघग्रहणं किम् । सम्राट् । वाहीकेष्विति किम् । शबराः । पुलिन्दाः ।
अब्राह्मणराजन्यादिति किम् । गोपालवा ब्राह्मणाः शालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाद्वैश्यण ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे टैश्यण
प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थो, णकारो वृद्धार्थः । वार्कैश्यः । वार्कैश्यौ ।
वृकाः । आयुधजीविसंघविशेषणं जातिशब्दान्मा भूत् ।

कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव ॥

दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्त्तष-
ष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविनां
संघानां षडन्तवर्गास्तत्र च त्रिगर्त्तः षष्ठः । त्रिगर्त्तः षष्ठो येषां, ते त्रिगर्त्तषष्ठा
इत्युच्यन्ते । तेषु चेयं स्मृतिः ।

आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

कौष्टकिर्ज्जालमानिश्च ब्राह्मणुग्रोथ जानकिः ॥

इति । दामन्यादिभ्यस्तावत् । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः ।
त्रौलपीयः । त्रौलपीयौ । उलपयः । त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यः खत्वपि । कौण्डोपरपीयः ।
कौण्डोपरपीयौ । कौण्डोपरथाः । दाण्डकीयः । दाण्डकीयौ । दाण्डकयः ।
क्रौष्टकीयः । जालमानीयः । ब्रह्मगुप्तीयः । जानकीयः । दामनी । त्रौलपि ।
आकिदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति । शत्रुन्तपि । सार्वसेनि । बिन्दु ।
मौञ्जायन । उलभ । सार्वित्रीपुत्र * ॥

पश्वदिधौधेयादिभ्यामणजौ ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसंघादित्येव । पश्वदिभ्या यौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य
आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे ऽणजौ प्रत्ययौ भवतः । पार्श्वः । पार्श्वौ ।
पश्वः । आसुरः । आसुरौ । असुराः । यौधेयः । शौक्रेयः । पशु । असुर ।

* अच्युतन्ति । कोकतन्ती । तुलभ । देववापि । श्रौतकी । अपच्युतकी । कर्की ।
पिण्ड । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

रक्षस् । बाल्हीक । वयस् । मरुत् । दशार्ह । पिशाच । विशाल । अशनि ।
कार्शपण । सत्वत् । वसु । पश्वादिः ॥ यौधेय । कौशेय । क्रौशेय । शौक्रिय ।
शौभ्रेय । धार्त्तैय । वार्त्तैय । जाबालेय । त्रिगर्त । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

**अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छु-
मदणो यज् ॥ ११८ ॥**

आयुधजीविसंधादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो ऽणन्तेभ्यः प्राति-
पदिकेभ्यः स्वार्थं यज् प्रत्ययो भवति । अभिजितो ऽयन्यमित्यण् । तदन्ता-
द्यञ् । आभिजित्यः । आभिजित्यौ । आभिजिताः । वैदभृत्यः । वैदभृत्यौ ।
वैदभृताः । शालावत्यः । शालावत्यौ । शालावताः । शैखावत्यः । शामी-
वत्यः । श्रौणावत्यः । श्रौमत्यः ॥ गोत्रप्रत्ययस्यात्राणो ग्रहणमिष्यते ॥ अभि-
जितो मुहूर्तः । आभिजितः । स्थालीपाक इत्यत्र न भवति ॥

ज्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥

पूगाभ्यो ग्रामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञाभवन्ति ।
तथा चैवोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशाः तद्राजस्य बहुष्वित्येवमादयः ॥

**इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥**

॥ अथ पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां वुन्लोपायां वुन् प्रत्ययो
भवति । तत्सन्धियोगेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति लोपेनैव सिद्धेपुनर्व-
चनमनैमित्तिकार्थम् । यस्येति लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात्पादः
पदिति पद्मावो न स्यात् । अस्य त्वनैमित्तिकत्वाच्च स्थानिवत्त्वम् । द्वौ द्वौ पादौ
ददाति, द्विपदिकां ददाति । द्वे द्वे शते ददाति, द्विशतिकां ददाति । तद्वि-
तार्थइति समासः । ततः प्रत्ययः । स्वभावाच्च वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्त्तते ।
पादशतस्येति किम् । द्वौ द्वौ भावौ ददाति । संख्यादेरिति किम् । पादं पादं
ददाति । वीप्सायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति । द्वे शते ददाति । पाद-
शतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । द्विमोदकिकां ददाति, त्रिमोदकिकां
ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोग्यमानयोः पादशता-
न्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वृत्तं प्रत्ययो भवति, अन्तलोपश्च । अवीप्सार्थो-
यमारम्भः । द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदिकान्दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति ।
द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः । त्रिशतिकाम् । द्विशतिकां व्यव-
सृजति । त्रिशतिकाम् ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने क्त्वात्वे कन् प्रत्ययो भवति । जातीयरोपवादः ।
प्रकारो विशेषः । स्थूलप्रकारः, स्थूलकः । अणुकः । माषकः ॥ कन्प्रकरणे चञ्च-
द्वृहतीरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ चञ्चत्प्रकारः, चञ्चत्कः । बृहत्कः । चञ्चबृहयोरिति
के चित्पठन्ति । तेषां चञ्चकः, बृहक इति उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केण इति
द्वयः * । स्थूल । अणु । माष । इषु । कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु ॥ इक्षुति-
लपाद्यकालावदाताः सुरायाम् ॥ गामूत्र आच्छादने ॥ सुराया अहो ॥ जीर्णं
शालिषु । पत्रमूले समस्तव्यस्ते । कुमारीपुत्र । कुमार । श्वशुर । मणि ।
स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्त्वात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः तदभावो ऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ
गम्यमानायां क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः । छिन्नकः । अनत्यन्तगता-
विति किम् । भिन्नम् । छिन्नम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिञ्कृतम् । सामि-
भुक्तम् । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अर्द्धकृतम् । नेमकृतम् । सामिवचने प्रतिषे-
धानर्थेभ्यं प्रकृत्याभिहितत्वात् । एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ विहितस्य कनः
प्रतिषेधः, किं तर्हि स्वार्थिकस्य । केन पुनः स्वार्थिकः कन्विहितः । एतदेव
ज्ञापकं भवति स्वार्थे कञिति । तत्र यदेतदुच्यते । एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं
भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यतइत्येवमादि तदुपपन्नं भवति † ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥

कचनुवर्त्तते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानात्स्वार्थं
कन्प्रत्ययो भवति । बृहतिका । आच्छादने इति किम् । बृहती छन्दः ॥

अषडक्षशितङ्गबलंकर्माङ्गपुरुषाध्युत्तरपदात्वः ॥ ७ ॥

* केण इति द्वय इत्यपपाठः, पदमञ्जर्या दर्शनात् ।

† एतैर्हि बहुतरकं व्याकरणमधीतमित्येवमाद्युपपन्नं भवति । पा० २ ।

अपडक्ष आशितङ्कु अलंकर्म अलंपुरुष इत्येतेभ्यो ऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि षड्वीण्यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सकृद्यत्थोरिति षच् । ततः खप्रत्ययः । अपडक्षीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः । आशिता गावो ऽस्मिन्नरण्ये आशितंगवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः । अलंकर्मन् । अलंपुरुष इति । पर्यादयो ग्लानाद्व्यर्थे चतुर्थ्येति समासः । अलंकर्मणे, ऽलंकर्मणिः । अलंपुरुषाय, अलंपुरुषीणः । अध्युत्तरपदस्तत्पुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजाधीनः । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उत्तरत्र विभाषायहणात् । अन्येपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः स्मर्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः । उपादयः प्राप्नुनः । आमादयः प्राङ् मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥

विभाषाञ्चैरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥

अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्तमानात्स्वार्थे विभाषा खः प्रत्ययो भवति । प्राक् । प्राचीनम् । अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियामिति किम् । प्राची दिक् । प्रतीची दिक् । दिग्यहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । अर्वाचीना शिखा । स्त्रीयहणं किम् । प्राचीनं दिग्मणीयम् । उदीचीनं दिग्मणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥

जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद्वन्धुनि वर्तमानात्स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति । बध्यते ऽस्मिञ्जातिरिति बन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन ब्राह्मणत्वाद्विजातिर्व्यज्यते तद्वन्धु द्रव्यम् । ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । वैश्यजातीयः । इति । ब्राह्मणादिरेवोच्यते । बन्धुनीति किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा कः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत् स्थानान्तमर्थवद्भवति । सस्थान इति तुल्य उच्यते, समानं स्थानमस्येति कृत्वा । पित्रा तुल्यः, पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । मातृस्थानीयो, मातृस्थानः । राजस्थानीयो, राजस्थानः । सस्थानेनेति किम् । गोस्थानमश्वस्थानम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन बहुव्रीहिः सस्थानशब्देऽर्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः । चेच्छब्दः संबन्धार्थः । द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिङ्व्ययघादास्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥

किम् एकारान्तात्तिङन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङ्व्ययघः तदन्तात्प्रातिपदिकादव्ययप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य

४६०

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

स्वतः प्रकर्षो नास्ति तथापि गुणक्रियास्यः प्रकर्षो यदा द्रव्यउपचर्यते तदा ऽयं प्रतिषेधः । क्रियागुणयोरेवायं प्रकर्षे प्रत्ययः । किंतराम् । किंतमाम् । पूर्वाह्णे-तराम् । पूर्वाह्णेतमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् । अद्रव्यप्रकर्षेऽति किम् । उच्चैस्तरः । उच्चैस्तमः ॥

अमुचच्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिङ्घ्ययेघादद्रव्यप्रकर्षे अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसिविषये । चका-रादाम् च । प्रतरं नयामः । प्रतरां वस्यः । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते । तस्मात्तदन्तस्याव्ययत्वम् ॥

अनुगादिनष्टकृ ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । आनुगादिकः ॥

णञ्चः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

कर्मव्यतिहारे णञ् स्त्रियामिति णञ्चिहितः, तदन्तात्स्वार्थे ऽञ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । व्यावक्राशी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रीग्रहणं किमर्थं यावता णञ् स्त्रियामेव विहितः । ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति । एवं तर्ह्ये-तञ् ज्ञापयति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते ऽपीति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना । देव एव देवतेत्येवमादिउपपन्नं भवति ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

अभिविधौ भावद्वयं विहितस्तदन्तात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । सां-राविणं वर्त्तते । सांकूटिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्ये ऽभिधेये । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्यइति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । पौनः पुन्यमभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्म-संख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान्भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्त-कृत्वः । संख्याया इति किम् । भूरीन्वारान्भुङ्क्ते । क्रियाग्रहणं किमर्थम् । याव-ताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यगुणयोः । उत्तरार्थे क्रियाग्रहम् । एकस्य सकृच्चेत्यत्र क्रियैव गण्यते नाभ्यावृत्तिः, असंभवात् । अभ्यावृत्तिग्रहणं

किम् । क्रियामात्रगणने मा भूत् । पञ्चपाकाः । दशपाकाः । गणनग्रहणं
किमर्थम् । यावता गणनात्मिकैव संख्या । अक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्या-
वृत्तौ वर्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । शतवाराभुङ्क्ते, शतकृत्व
इति । इह न स्यात् । शतं वाराणां भुङ्क्ते इति । नह्यत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः ।
संख्यानमात्रवृत्तित्वात् । गणनग्रहणात्तु सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि चि चतुर् इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः
सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते ।
चकारः स्वरार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्ययः क्रियागणने । कृत्व-
सुचो ऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्त्वह न संभवति । सकृद्भुङ्क्ते । सकृदधीते । एकः
पाक इत्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

विभाषा बहोर्द्धा ऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति ।
कृत्वसुचो ऽपवादः । पठे सोपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशे-
षणम् । क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासचकालाः भवन्ति, न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा
दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । अविप्रकृष्टकालइति किम् । बहु-
कृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमासम-
र्थात् प्रकृतोपाधिकेयं वर्तमानात्स्वार्थं मयट् प्रत्ययो भवति । टकारो ङावर्थः ।
अत्रं प्रकृतम्, अत्रमयम् । अपूपमयम् । अपरे पुनरेवं सूत्रार्थमाहुः । प्रकृतमित्यु-
च्यतेस्मिन्निति प्रकृतवचनं, तदिति प्रथमासमर्थात्प्रकृतवचने ऽभिधेये मयट्
प्रत्ययो भवति । अत्रं प्रकृतमस्मिन्नत्रमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व । वटकमयी
यात्रा । द्वयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचनइत्येव । बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति ।
चकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः, मोदकिकम् । मोदक-
मयम् । शाष्कुलिकम् । शाष्कुलीमयम् । अतिवर्तन्तेपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो

४६२

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

लिङ्गवचनानि । द्वितीये सूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता अस्मिन्यज्ञे, मोदकिको यज्ञः ।
मोदकमयः । शाष्कुलिकः । शष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् ज्यः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव, आनन्त्यम् ।
आवसथ एवावसथ्यम् । इति ह, ऐतिह्यम् । निपातसमुदायो ऽयमुपदेशपार-
म्यं वर्त्तते । भेषजमेव, भैषज्यम् । महाविभाषया विकल्पते प्रत्ययः ॥

देवतान्तात्तादथ्य यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थोक्तदर्थे यत् प्रत्ययो भवति ।
तदर्थे एव तादर्थ्यम् । चातुर्थ्यादित्वात्षञ् । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते ।
अग्निदेवतायै इदम्, अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । वायुदेवत्यम् ॥

पादार्धाभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्यद्वयेव । पादार्धशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थोक्तदर्थे यत्प्र-
त्ययो भवति । पादार्थमुदकं पादम् । अर्घ्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यथा-
दर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिः ।
वसु । अयस् । ओक । कवि । जेम । उदक । वर्चस् । निष्केवल । उक्थ ।
जन । पूर्व । नव । मूर । मर्त । यविष्ठ । इत्येतेभ्यः छन्दसि स्वार्थे यत्प्रत्ययो
भवति । अग्निरीशेवसव्यस्य । अयस्यो वसानाः । द्वितीयाबहुवचनस्यालुक् ।
अपो वसाना इत्यर्थः । स्वओक्थे । कव्योसि । जेमस्य वस्यति । वायुर्वर्चस्यः ।
निष्केवल्यं शंसति । उक्थं शंसति । जन्यं ताभिः । पूर्व्याविशः । स्तोमैर्जन-
यामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुच्छिकेत्युपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ समशब्दादावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥ * ॥ समावद्वसतु ॥ नवस्य नू
आदेशस्त्रपुत्राश्च प्रत्ययाः ॥ * ॥ नूबम् । नूतनम् नवीनम् ॥ न श्च पुराणे
प्रात् ॥ * ॥ पुराणे वर्त्तमानात्प्रशब्दाच्च प्रत्ययो भवति । चकारान्नपूनाश्च ।
प्रणम् । प्रबम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥
भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥ मित्रधेयं यतस्व ॥
आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आ-
ग्नीध्री । साधारणी । वाप्रकरणाच्च विकल्पन्तएतान्युपसंख्यानानि तेन यथाप्रा-
प्तमपि भवति । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूरिति ॥ अयवसमरुद्भ्यां
छन्दस्यवक्तव्यः ॥ * ॥ आयवसे रमन्ते । मारुतं शर्दुः * ॥

अतिथेर्ज्यः ॥ २६ ॥

* आयवसः सामः । मारुतः पर्वतः । पा. २ ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

४६३

तादर्थ्यइत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थोसमर्थात्तादर्थ्ये ऽभिधेये ज्ञयः प्रत्ययो भवति । अतिथये इदम् । अतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्यइति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थं तल् प्रत्ययो भवति । देव एव देवता ॥

अथैः कः २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थं कः प्रत्ययो भवति । अविरेखाविकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । याव एव, यावकः । मणिकः । याव । मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब ॥ श्रुतावुष्णशीते ॥ पशौ लूनवियाते ॥ अणु निपुणे ॥ पुत्र हस्त्रिमे ॥ स्नात वेदसमाप्तौ ॥ शून्य रिक्ते ॥ दानकुत्सिते ॥ तनु सूत्रे ॥ ईयसश्च ॥ श्रेयस्कः । ज्ञात ॥ कुमारीक्रीडनकानि च ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मणौ वर्तमानात्स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । लोहितो मणिः । लोहितकः । मणाविति किम् । लोहितः ॥

वर्णं चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णं वर्तमानान्लोहितशब्दात्स्वार्थं कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः कोपेन । लोहितकः पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहितो गौः । लोहितं रुधिरम् ॥ लोहितान्लिङ्गबाधनं वा वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितिका कोपेन । लोहिनिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः कम्बलः । लोहितकः पटः । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका । लोहिनिका शाटी ॥

कालाञ्च ॥ ३३ ॥

वर्णं चानित्ये रक्तेइति द्वयमप्यनुवर्तते । कालशब्दादनित्ये वर्तमानाद्रक्ते च कन् प्रत्ययो भवति । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । रक्ते । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । विनय एव, वैनयिकः । सामयिकः । औपयिकः । विभाषायद्ध्येन विकल्प्यते प्रत्ययः । विनय । समय ॥ उपायाद्भ्रस्वत्वं च ॥ संगति । कथंचित् । अकस्मात् । समयाचार ।

४६४

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

उपचार । समाचार । व्यवहार । संप्रदान । समुत्कर्ष । समूह । विशेष ।
अत्यय * । विनयादिः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रकाशितो ऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्तमानाद्वाक्यशब्दात्स्वार्थं
ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्येनोक्तार्थत्वात् संदेशवाग् व्याहृतार्थेत्युच्यते । वा-
चिकं कथयति । वाचिकं श्रद्धे । व्याहृतार्थायामिति किम् । मधुरा वाक् देव-
दत्तस्य ॥

तद्व्युक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थं ऽण्
प्रत्ययो भवति । कर्मैव, कामंणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्का-
र्मणमित्युच्यते । अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मार† चण्डालमिक्षामिक्षेभ्य-
श्छस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुलाल एव, कौलालः । वारुडः । नैषादः । कार्मारः ।
चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः । साचायानुजावरानुषकाष्टुभचातुष्याश्वराक्षोघ्र-
वैयातवैकृतवारिवस्कुतायायणायहायणसान्तपनाः । एते ऽणन्ताः स्वार्थिका-
श्छन्दसि भाषायां चेष्यन्ते ॥

श्रौषधेरजातौ ॥ ३७ ॥

श्रौषधिशब्दादजातौ वर्तमानात्स्वार्थं ऽण् प्रत्ययो भवति । श्रौषधं
पिबति । श्रौषधं दद्याति । अजाताविति किम् । श्रौषधयः क्षेत्रे रूढा भवन्ति ॥

प्रज्ञाहिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रज्ञानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थं ऽण्
प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यते सा
प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति विदन्नित्यत्र पठ्यते । शत्रन्तस्य
विदेर्यहणं, विदेः शत्रुर्वसुरित्यत एव ज्ञापकात् पाक्षिको वस्वादेशः । अन्यतर-
स्यांरहणं वा तत्रानुवर्तते । तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्यामिति । प्रज्ञ । वणिक् ।
उशिक् । उष्णिक् । प्रत्यक्ष । विद्वस् । विदन् । षोडन् । षोडश । विद्या । मनस् ॥
आत्र शरीरे ॥ आत्रम् । जुह्वत् ॥ कृष्ण मृगे ॥ चिकीर्षत् । चोर । शक । योध ।
वत्स । धूर्त । वस् । एत् । मरुत् । क्रुड् । राजा । सत्वन्तु । दशार्ह । वयस् ।
आतुर § । रत्नस् । पिशाच । अशनि । कार्षापण । देवता । बन्धु ॥

* अस्थि । कण्डु । एतौ शब्दावत्र गण्ये ऽधिकौ कुत्र चित् ।

† बहुषु पुस्तकेषु प्रातिनिके कर्मार इति तदुदाहरणे च कार्मार इति नास्ति ।

‡ चक्षय् । पा. २ ।

§ असुर पा. २ ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

४६५

मृदस्तिक्कन् ॥ ३९ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थे तिक्कन् प्रत्ययो भवति । विकल्पः सर्वत्रानुवर्तते । मृदेव,
मृत्तिका ॥

सखौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसोपाधिकेयं वर्त्तमानाद् मृच्छब्दात्स ख इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
रूपोपवादः । प्रशस्ता मृद्, मृत्सा । मृत्खा । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उत्तर-
सूत्रे अन्यतरस्याग्रहणात् ॥

वृक्ज्येष्ठाभ्यां तिल्लातिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृक्ज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेयं वर्त्तमानाभ्यां यथा-
संख्यं तिल्लातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपोपवादौ । वृक्तिः ।
ज्येष्ठतातिः ॥

बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बहुर्धादल्यार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच्च छम् प्रत्ययो भवति अन्य-
तरस्याम् । विशेषानभिधानाच्च सर्वं कर्मादिकारकं गृह्यते । बहूनि ददाति,
बहुशो ददाति । अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति ॥ बहुभिर्ददाति बहुशो
ददाति । अल्पेन, अल्पशः । बहुभ्यः, बहुशः । अल्पशः । इत्येवमाद्युदाहा-
र्यम् । बहुल्यार्थादिति किम् । गां ददाति । अश्वं ददाति । कारकादिति
किम् । बहूनां स्वामी । अल्पानां स्वामी । अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्योपि भवति ।
भूरिशो ददाति । स्तोक्रशो ददाति । बहुल्यार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ यत्र
मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्यय इष्यते । बहुशो ददातीत्याभ्युदयिकेषु कर्मसु ।
अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ॥

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्वौत्यायां शम्
प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः । एक-
वचनात्खल्वपि । कार्षापणं ददाति, कार्षापणशः । माषशः । पादशो ददाति ।
एकोर्थ उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्षापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था
एव भवन्ति । संख्यैकवचनादिति किम् । घटंघटं ददाति । वीप्सायामिति
किम् । द्वौ ददाति । कार्षापणं ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।
कार्षापणस्यकार्षापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो

भवति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । वायंहणानुवृत्ते-
र्विकल्पेन भवति । वासुदेवादनुनादित्यपि भवति । तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । आङ्ग-
तिगणश्चायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चे-
दपादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति । यामत आगच्छति । यामात् । चोरतो
बिभेति । चोरात् । अध्ययनतः पराजयते । अध्ययनात् । अहीयरुहोरिति किम् ।
सार्थाद्वीयते । पर्वतादवरोहति । हीयते इति विकारनिर्द्देशो जहातेः प्रतिप-
त्यर्थः । जिहातेर्मा भूत् । भूमित उज्जिहीते । भूमेरुज्जिहीते । कथं मन्त्रो
हीनः स्वरतो वर्णतो वेति । नैषा पञ्चमी । किं तर्हि, तृतीया । स्वरेण वर्णेन
वा हीन इत्यर्थः ॥

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य यहे ऽतिग्रहः । अचलनमव्ययनम् । क्षेपो निन्दा । अतिग्र-
हादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्तरि न
भवति । वृत्तेनातिगृह्यते, वृत्ततो ऽतिगृह्यते । चारित्रेणातिगृह्यते, चारित्रतो
ऽतिगृह्यते । सुष्ठुवृत्तवानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यतइत्यर्थः । अव्ययने । वृत्तेन
न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्रेण न व्यथते चारित्रतो न व्यथते । वृत्तेन
न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्रेण क्षिप्तः, चारि-
त्रतः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योऽङ्गे यस्य तद्वा-
चिनः शब्दात्परा या तृतीया विभक्तिर्कर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति ।
वृत्तेन हीयते, वृत्ततो हीयते । चारित्रेण हीयते, चारित्रतो हीयते । पापयो-
गात् । वृत्तेन पापः, वृत्ततः पापः । चारित्रेण पापः । चारित्रतः पापः । क्षेप-
स्याविवक्षायां तत्त्वाख्यायामिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वण्यैव सिद्धम् । अक-
र्त्तरीत्येव । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥

नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो
भवति । देवा अर्जुनतो ऽभवन् । आदित्याः कर्णतो ऽभवन् । षष्ठी चात्र पक्षा-
पेक्षैव । अर्जुनस्य पक्षे कर्णस्य पक्षइत्यर्थः । व्याश्रयइति किम् । वृद्धस्य शाखा ॥

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या षष्ठी विभक्तिः तदन्ताद्वा तसिः
प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनं प्रतीकारः, चित्किंसेत्यर्थः । प्रवा-
हिकातः कुरु । कासतः कुरु । छर्दिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः ।
अपनयनइति किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्वावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः ॥ ५० ॥

कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावो ऽभूततद्वावः । संप-
द्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात्मातिपदिकादभूततद्वावे गम्य-
माने कृभ्वस्तिभिर्धातुभिर्योगे च्विः प्रत्ययो भवति । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते, तं
करोति शुक्ली करोति । मलिनं शुक्ली भवति । शुक्ली स्यात् । घटी करोति
मृदम् । घटी भवति । घटीस्यात् । अभूततद्वावइति किम् । शुक्लं करोति ।
नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता । कृभ्वस्तियोगइति किम् । अशुक्लः शुक्लो जायते । संप-
द्यकर्त्तरीति किम् । यावता अभूततद्वावसामर्थ्याल्लभ्यतएव संपद्यकर्तृत्वम् ।
कारकान्तरसंपत्ता मा भूत् । अदेवगृहे देवगृहे संपद्यते । देवगृहस्याधेयविशे-
यसंबन्धेनाभूततद्वावः सत्त्वाधिकरणस्य न कर्त्तुरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुः प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्विश्च प्रत्ययः । सर्वविशेषणसंब-
न्धात्पूर्वेष्वैव प्रत्ययः सिद्धो लोपमात्रार्थ आरम्भः । अनसरुः संपद्यते तं करोति,
अरु करोति । अरु भवति । अरु स्यात् । मनस् । उन्मनी करोति । उन्मनी
भवति । उन्मनी स्यात् । चक्षुस् । उच्चक्षु करोति । उच्चक्षु भवति । उच्चक्षु
स्यात् । चेतस् । विचेती करोति । विचेती भवति । विचेती स्यात् । रहस् ।
विरही करोति । विरही भवति । विरही स्यात् । रजस् । विरजी करोति
विरजी भवति । विरजी स्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥

अभूततद्वावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन्विषये
विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कात्स्न्ये गम्यमाने । यदि प्रकृतिः कृत्स्नां विका-
रात्मतामापद्यतइत्यर्थः । अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति शस्त्रम् । उद-
कसाद्भवति लवणम् । उदकीभवति लवणम् । कात्स्न्ये इति किम् । एकदेशेन
पटः शुक्ली भवति । विभाषायद्वयं च्चिः प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभा-
षयैव सिद्धः ॥

अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्विविषये सातिः प्रत्ययो भवति संपदा योगे, चकारात्कृभ्वस्तिभिश्च । विभाषाग्रहणानुवृत्तेश्चिरप्यभ्य-
नुज्ञायते । स च कृभ्वस्तियोगएव भवति न संपदा । अग्निसात्संपद्यते । अग्नि-
साद्भवति । उदकसात्संपद्यते । उदकसाद्भवति लवणम् । अग्नीभवति । उद-
कीभवति । अथाभिविधेः कात्स्न्यस्य च को विशेषः । यत्रैकदेशेनापि सर्वा
प्रकृतिर्विकारमापद्यते सोभिविधिः । यथा ऽस्यां सेनायामुत्पातेन सर्वं शस्त्र-
मग्निसात्संपद्यते । वर्षाषु सर्वं लवणमुदकसात्संपद्यतइति । कात्स्न्यं तु सर्वा-
त्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्वावदति निवृत्तम् अर्थान्तरोपादानात् । कृभ्वस्तियोगे संपदा
चेति वर्तते । तदधीनं तदायत्तं तत्त्वामिकमित्यर्थः । स्वामिसामान्यमीशितव्य-
सामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीशि-
तव्ये ऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे । राजाधीनं
करोति, राजसात्करोति । राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् । राजसात्संपद्यते ।
ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसाद्भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्संपद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचनइत्यनुवर्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यं देयं,
तदधाने देये त्रा प्रत्ययो भवति चकारात्सातिश्च कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे ।
ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातं तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा
त्रा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधानं देयं करोति, ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणत्रा
करोति । ब्रह्मणत्रा भवति । ब्राह्मणत्रा स्यात् । ब्राह्मणत्रा संपद्यते । देय-
इति किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः त्राप्रत्ययो ऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्विती-
यासप्तम्यन्तेभ्यः त्रा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृभ्वस्तिभिरिति नात्र संबध्यते ।
सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति, देवत्रा गच्छति । देवेषु वसति, देवत्रा
वसति । मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति, मनुष्यत्रा
वसति । एवमन्येषु दाहार्थाः । पुरुषान्गच्छति, पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति,
पुरुषत्रा वसति । पुरुङ्गच्छति, पुरुत्रा गच्छति । पुरुषु वसति, पुरुत्रा वसति ।
मर्त्यान्वसति, मर्त्यत्रा वसति । मर्त्येषु वसति, मर्त्यत्रा वसति । बहुलवचना-
दन्यत्रापि भवति । बहुत्रा जीवतो मन इति ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

४६८

अव्यक्तानुकरणाद्वजवर्द्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥

यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यन्यन्ते सोऽव्यक्तः । तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । दृच् अवराद्धं यस्य तद् द्वजवर्द्धम् । अवराशब्दोपकर्षः । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्द्धं दृचकं संपद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादनितिपराङ्मुखात्प्रत्ययो भवति । कृभ्यस्तियोगद्वत्यनुवर्त्तते । यस्य च द्विवचने कृते द्वजवराद्धं ततः प्रत्ययः । डाचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी । डाचि विवक्षिते द्विवचनमेव पूर्वं क्रियते पश्चात्प्रत्ययः । पटपटा करोति । पटपटा भवति । पटपटा स्यात् । दमदमा करोति । दमदमा भवति । दमदमा स्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् । दृषत्करोति । द्वजवर्द्धादिति किम् । श्रत्करोति । अवराशब्दं किम् । खरटखरटा करोति । ऋषट्ऋषटा करोति । अनिताविति किम् । पठिति करोति । चकारः स्वरार्थः स्वरितबाधनार्थः । पटपटासि । अत्र स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितो न भवति । केचिद्वजवर्द्धादिति यकारं पठन्ति स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे नान्यत्र । पुनः कृज्यहणं भ्वस्त्योर्चिवृत्त्यर्थम् । द्वितीया करोति । द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्बा करोति । अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । बीजा करोति । सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृषाविति किम् । द्वितीयं करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृज इत्यनुवर्त्तते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुण शब्दोऽन्ते समीपे यत्र संभवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशात्प्रातिपदिकात्कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्य, द्विगुणा करोति क्षेत्रम् । त्रिगुणा करोति । कृषाविति किम् । द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाश्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

कृज इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना । समयशब्दादयापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । समया करोति । यापयति, कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । यापनायामिति किम् । समयं करोति ॥

सपत्ननिष्पत्तादतिव्यथने ॥ ६१ ॥

कृञ् इत्येव । सपत्ननिष्पन्नशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे सति । अतिव्यथनमतिपीडनम् । सपत्ना करोति मृगं व्याधः । सपत्नं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्ता करोति । शरीराच्छरमपरपाश्वं निष्कामयतीत्यर्थः । अतिव्यथनइति किम् । सपत्नं वृत्तं करोति जलसेचकः । निष्पत्तं वृत्ततलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥

कृञ् इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्त्तमानात्कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति । निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् । निष्कला करोति पशून् । निष्कुप्सातीत्यर्थः । निष्कोषणइति किम् । निष्कुलान्करोति शत्रून् ॥

सुखाप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुखाप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति । आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तनम् । सुखा करोति । प्रिया करोति । स्वाम्यादेश्चित्तमाराधयतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्वच्चयानुलोम्ये ऽवस्थित एवमुच्यते । आनुलोम्यइति किम् । सुखं करोति, प्रियं करोत्यौषधपानम् ॥

दुःखात्मातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

कृञ् इत्येव । दुःखशब्दात्मातिपदिकात्मातिलोम्ये गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता । स्वाम्यादेश्चित्तपीडनम् । दुःखा करोति भृत्यः । प्रातिलोम्यइति किम् । दुःखं करोति कदचम् ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥

कृञ् इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । शूले पचति, शूला करोति मांसम् । पाकइति किम् । शूलं करोति कदचम् ॥

सत्यादशपये ॥ ६६ ॥

कृञ् इत्येव । सत्यशब्दादशपये डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । सत्यशब्दो ऽवृत्तप्रतिपदवचनः क्व चित्तु शपये च वर्त्तते सत्येन शापयेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः । सत्या करोति वणिक् भाण्डम् । मयैतत्कृतव्यमिति तथ्यं करोति । अशपयइति किम् । सत्यं करोति द्वाष्टणः ॥

मद्रात्पारिवापणे ॥ ६७ ॥

कृञ् इत्येव । मद्राशब्दात्पारिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । पारिवापणं मुखनम् । मद्राशब्दो मद्गुलार्थः । मद्गुलं मुखनं करोति, मद्रा करोति ॥ मद्राशब्दो वक्तव्यम् ॥ ० ॥ मद्रा करोति नापितः कुमारः । पारिवापणइति किम् । मद्रं करोति ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

४७१

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोयमापादपरिसमाप्ते, ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्ताव-
यवा एकदेशा भवन्ति, तद्गुह्येन गृह्यन्तइति वेदितव्यम् । प्रयोजनमव्ययीभा-
वद्विगुह्यन्तत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः । उपराज, मधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येष
विधिर्भवति । अनश्चेति टच् । द्विपुरी, त्रिपुरीति । द्विगोरिति डीभवति ।
कटकवल्लयिनी । शङ्खनूपुरिणी * । द्वन्द्वोपतापगर्ह्यादितीनिर्भवति । विधुरः ।
प्रधुरः । तत्पुरुषे तुल्येत्येष स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः । नीचैर्धुरः । बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतद्वचति ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधायन्ते राजाहः सखिभ्यष्टजित्येव-
मादीन् यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति ।
सुराजा । अतिराजा । सुगौः । अतिगौः ॥ पूजायां स्वतियहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । परमराजः । परमगवदिति ॥ प्राग्बहुव्रीहियहणं च कर्तव्यम् ॥ * ॥
बहुव्रीहौ सक्थ्यत्णोरित्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति । सुसक्थः । अतिसक्थः ।
स्वत्तः । अत्यत्तः ॥

किम् क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति । किंराजा यो न
रत्नति । किंसखा यो ऽभिद्रुहति । किंगौर्यो न वहति । किं क्षेपइति समासः † ।
क्षेपइति किम् । कस्य राजा, किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नजस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नजः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्पुरुषात्समासान्तो न भवति ।
अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषादिति । किम् । अनृचो माणवकः । अधुरं
शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नजस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते । नजः परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्पुरुषा-
त्समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वेण नित्यः प्रतिषेधः प्राप्तो विकल्प्यते ।
अपथम् । अपन्थाः ॥

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिर्वर्त्तते तस्मादबहुगणान्ताड्च् प्रत्ययो भवति ।

* कोशनिषदिनी । सक्त्वचिनी । पा० २ ।

† किं क्षेपइति समास इत्यधिकमत्र, परं त्वय्यपपाठः पदमञ्जरी दर्शनात् ।

संख्यायाव्यासनेति यो बहुव्रीहस्तस्येदं ग्रहणम् । उपदशाः । उपविंशाः । उपत्रिंशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्वित्राः । पञ्चषाः । पञ्चदशाः । संख्येयदति किम् । चित्रगुः । शबलगुः । अबहुगणादिति किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ इच्चप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंशादर्थम् ॥ * ॥ निर्गतानि त्रिंशतः, निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतस्त्रिंशताङ्गुलिभ्या, निस्त्रिंशः खड्गः ॥

ऋक्पूरुषः पथामानक्षे ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहाविति न स्वर्थ्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर अप धुर पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽत्ते न । सामर्थ्यादुर एतद्विशेषणमृगादीनाञ्च भवति । अक्षसंबन्धिनी या धूस्तदन्तस्य न भवति । अनृचः । बहूचः । अर्दुर्चः । पुर । ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् । अप् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । धुर । राजधुरा । महाधुरा । पथिन् । जलपथः । अनक्षदिति किम् । अक्षस्य धूः, अक्षधूः । दृढधूरक्षः ॥ अनृचो माणवके ज्ञेयो, बहूचश्चरणाख्यायाम् ॥ अनृचो माणवकः । बहूचो ब्राह्मणः । अनृक् साम । बहूक् सूक्तमित्यत्र न भवति ॥

अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोक्षः ॥ ७५ ॥

प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात्सामान्ताल्लोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो भवति । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥

कृष्णोदक्पाण्डुर्वाया भूमेरच्प्रत्यः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदभूमः । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः ॥ भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इव्यते ॥ द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकं सूत्रम् ॥ अन्यत्रापि च दृश्यते ॥ पद्मनाभः । कर्णनाभः । दीर्घरात्रः । समरात्रः । अरात्रः । तदेतत्सर्वमिह योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥

अदशो ऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

अजित्यनुवर्तते । दर्शनादन्यत्र यो ऽक्षिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति लवणाक्षम् । पुष्कराक्षम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः * । अद-

* उपमितमित्याभ्य समास इत्यन्तोऽयमपपाठः पदमञ्जरीं दर्शनात् ।

शनादिति किम् । ब्राह्मणाति । कथं कबरात्तं गवाक्षमिति । अश्वादीनां
मुखप्रच्छादनार्थं बहुच्छिद्रं कबरात्तं तेनापि हि दृश्यते गवाक्षेण च । नैष
दोषः । चतुःपर्यायवचनो दर्शनशब्दः, प्राण्यङ्गवचन इहाश्रीयते ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहकर्तामवा-
क्षनसाक्षिभुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तंदिव-
रात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायु-
षध्यायुषत्र्यायुषग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृ-
द्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥

अक्षप्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेवं
प्रतिपत्तव्या । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अदृश्यान्वविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य
सोचतुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि चत्वारि यस्य स
सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । स्त्री च पुमांश्च, स्त्रीपुंसौ । इह न भवति
स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमानिति । धेनुश्च अनङ्गांश्च, धेन्वनडुहौ । अक्ष्व साम च
अक्ष्वामे । वाक्च मनश्च, वाङ्मनसे । अक्षि च भुवौ च, अक्षिभुवम् । दाराश्च गावश्च,
दारागवम् । ऊरु च अष्टीवनौ च ऊर्वष्टीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ च
अष्टीवनौ च पदष्टीवम् । पादस्य पद्मावो निपात्यते । नक्तं च दिवा च, नक्तंदि-
वम् । सप्तम्यर्थवृत्तयोरव्यययोः समासोपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रात्रिं-
दिवम् । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च, अर्हर्दिवम् । ननु च
पर्यायावेतौ कथमनयोर्द्वन्द्वः, वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एको
ऽव्ययीभावः । साकल्ये । सरजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति । सह रजसा,
सरजः पङ्कजमिति । ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो, निश्रेयसम् । निश्रेयस्कः
पुरुष इत्यत्र न भवति । ततः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः, पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे
न भवति । पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विगु । द्वे आयुषी समाहूते
द्वायुषम् । त्र्यायुषम् । इह न भवति द्वयोरायुः, द्वायु, स्त्र्यायुरिति । ततो
द्वन्द्वः । अक्ष्व यजुश्च अग्यजुषम् । इह न भवति । अग्यजुरस्योन्मुग्धस्य
अग्यजुरुन्मुग्धः । जातादिपूर्वपदा उत्तशब्दान्तास्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः ।
महोक्षः । वृद्धोक्षः । बहुव्रीहौ न भवति । जातोक्षा ब्राह्मणः । महोक्षा, वृद्धो-
क्षेति । ततोऽव्ययीभावः । शुनः समीप, मुपशुनम् । टिलोपाभावः संप्रसारणं
निपातनादेव । ततः सप्तमीसमासः । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्चः ॥ चतुरो ऽक्षप्रकरणे
त्र्याभ्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥

३७४

काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चःशब्दस्तदन्तात्समासादच्प्रत्ययो भवति ।
ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पल्ल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पल्ल्य-
वर्चसम् । राजवर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो
भवति । अवसमसम् । सन्तमसम् । अन्धतमसम् ॥

श्वसौ वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परो यौ वसीयःश्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति ।
श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वभावाच्चेह
श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूयात् ।
शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्वोवसीयसमित्यस्यैव पर्यायः ॥

अन्यवतप्राद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परो यो रहशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो
भवति । अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति स चेदुरः-
शब्दः सप्तमीस्थो भवति । सप्तम्यर्थे वर्ततइत्यर्थः । उरसि वर्तते । विभक्त्यर्थे
यदव्ययमिति समासः, प्रत्युरसम् । सप्तमीस्थादिति किम् । प्रतिगतमुरः, प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामे ऽभिधेये । अनुगवं यानम् ।
यस्य चायाम इति समासः । आयामइति किम् । गवां पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति । अच्प्रत्यय-
ष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगुणा
वा कस्याञ्चिद्विकृतौ तत्रेदं निपातनम् । द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावा वेदिः ।
वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ।
अगतो ऽध्वानं, प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् । उपस-
र्गादिति किम् । परमाध्वा । उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति ।
द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य, द्वाङ्गुलम् । अङ्गुलम् । तद्वितार्थ इति समासः । प्रमाणे
लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः । अव्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो, निरङ्गु-
लम् । अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्येति किम् । पञ्चाङ्गुलिः । अत्यङ्गुलिः पुरुषः ।
तत्पुरुषाधिकारश्च दृष्टुदपहान्तादिति यावत् ॥

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति
चकारात्संख्यादेरव्ययादेश्च । अहर्यहणं दृष्टार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहो-
रात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे । पूर्वं रात्रे, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वपराधरेति
समासः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येणेति समासः ।
एवं पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादेः खल्वपि । द्वे रात्री समाहृते,
द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ॥

अह्नोह् एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्याह
इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वान्मा
प्रत्यवमृश्यन्ते । सामर्थ्याच्चाहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रह-
णम् । नह्यहः शब्दात्परोहः शब्दः संभवति । संख्यायास्तावत् । द्वयोरहोर्भेवः,
द्वहः अहः । अव्ययात् । अहरतिक्रान्तः, अत्यहः । निरहः । सर्वाहः । पूर्वाहः ।
अपराहः । संख्याताहः । पुण्यशब्दात्प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्त्तमानस्याहःशब्दस्याह्नादेशो न भवति ।
पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । द्वे अहनी समाहृते, द्वाहः । अहः । समाहारइति
किम् । द्वयोरहोर्भेवो, द्वाहः । अहः । तद्वितार्थ इति समासे कृते ऽण आग-
तस्य द्विगोरिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकब्दाभ्यां च परस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दान्त्य-
वचनः पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्यग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थम् । पुण्याहः । एका-
हः । के चित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थे वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि
परस्य न भवति । संख्याताह इति ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

४९६

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात्प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति ।
महाराजः । मद्राजः । परमाहः । उत्तमाहः । राज्ञः सखा, राजसखः । ब्राह्म-
णसखः । इह कस्माच्च भवति मद्राणां राज्ञी, मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
प्राप्नोति । लघ्वन्तरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजशब्दस्य सवर्णदीर्घार्थं प्रथमं प्रयोगं
कुर्वन्नेतद् ज्ञापयति यस्याकारेण सवर्णदीर्घत्वं संभवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ ६२ ॥

गोशब्दान्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुग्विषयो न
भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् । अतद्धितलुकीति किम् ।
पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन क्रीतमित्यागतस्यार्ह्यस्य ठको
ऽध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुक् । तद्धितग्रहणं किम् । सुबलुकि प्रतिषेधो मा भूत् ।
राजगवमिच्छति, राजगवीयति । लुभ्यहणं किम् । तद्धितएव मा भूत् । पञ्चभ्यो
गोभ्य आगतं पञ्चगवरूप्यम् । पञ्चगवमयम् । दशगवरूप्यम् । दशगवमयम् ॥

अश्वारख्यायामुरसः ॥ ६३ ॥

उरः शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दे ऽश्वारख्यायां
भवति । अयं प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् । एव-
मन्यो ऽपि प्रधानभूत उरशब्देनोच्यते । अश्वानामुरः, अश्वोरसम् । हस्त्युर-
सम् । अश्वारख्यायामिति किम् । देवदत्तस्योरः, देवदत्तोरः ॥

अनौशमायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ६४ ॥

अनस् अश्मन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति
जातौ संज्ञायां च विषये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अमृ-
ताश्म इति जातिः । पिण्डाश्म इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । लोहि-
तायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा । जाति-
संज्ञयोरिति किम् । सदनः । सदश्मा । सत्सरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तद्वशः ॥ ६५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तद्वन्शब्दस्त-
दन्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तद्वा, ग्रामतद्वः । बहूनां साधारण
इत्यर्थः । कुट्टां भवः कौटः, तस्य तद्वा, कौटतद्वः । स्वतन्त्रः कर्मजीवी । न
कस्यचित्प्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् । राजस्तद्वा ॥

अतेः शुनः ॥ ६६ ॥

अतिशब्दात्परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति ।

अतिक्रान्तः श्वान, प्रतिश्वो वराहः । जववानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः ।
सुष्ठु स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेवा । अतिनीचेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥

उपमानवाची यः श्वशब्दोऽप्राणिषु वर्तते तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो
भवति । आकर्षः श्वेव, आकर्षश्वः । फलकश्वः । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति
समासः । उपमानादिति किम् । न श्वा, अश्वा लोष्टः । अप्राणिष्विति किम् ।
वानरः श्वेव, वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाञ्च सक्थः ॥ ९८ ॥

उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिश्च श्वकारादुपमानाच्च, तद-
न्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्व-
सक्थम् । उपमानात्खल्किपि । फलकमिव सक्थि, फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्ट्यप्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समा-
हृते, द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौभ्या-
मागतं, द्विनावरूपम् । द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् । राजनौः । अतद्वित-
लुकीत्येव । पञ्चाभिर्नौभिः क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ॥

अर्द्धाञ्च ॥ १०० ॥

अर्द्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति । अर्द्धं
नावः, अर्द्धनावम् । अर्द्धं नपुंसकमिति समासः । परत्रल्लिङ्गं न भवति लोका-
अयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

द्विगोरर्द्धाच्चेति द्वयमप्यनुवर्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः
खारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे
खार्यौ समाहृते, द्विखारम् । द्विखारि । त्रिखारम् । त्रिखारि । अर्द्धं खार्या,
अर्द्धखारम् । अर्द्धखारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो ऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति ।
द्वावञ्जली समाहृतौ, द्वाञ्जलम् । अञ्जलम् । द्विगारित्येव । द्वयोरञ्जलिः,
द्वञ्जलिः । अतद्वितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो, द्वाञ्जलिः । अञ्ज-
लिः । प्राचामित्येव । द्वाञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

अवन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गातत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति छन्दसि वि-
षये । हस्तिचर्म जुहोति । अषभचर्म ऽभिषिञ्चति । असन्तात् । देवच्छन्द-
सानि । मनुष्यच्छन्दसानि । अनसन्तादिति किम् । बिल्वदारुजुहोति । नपुं-
सकादिति किम् । सुत्रामाणं पृथिवीं व्यामनेहसम् ॥ अनसन्ताच्चपुंसकाच्छन्दसि
वावचनम् ॥ * ॥ ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन्शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति समासेन चेद्ब्रह्मणो जानप-
दत्वमाख्यायते । जनपदेषु भवो, जानपदः । यस्य तत्पुरुषस्य जनपद शब्दः
पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा, सुराष्ट्रब्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः । *
योगविभागात्सप्तमीसमासः । जानपदाख्यायामिति किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्व्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्व्यां परो यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।
कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः ॥

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद् दकारान्तात् षकारा-
न्तात् हकारान्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्त्तते नेतरे-
तरयोगे । वाक्च त्वक्च, वाक्त्वचम् । सक्च त्वक्च, सक्त्वचम् । श्रीसजम् ।
इडूर्जम् । वागूर्जम् । समिदृषदम् । संपद्विषदम् । वाग्निप्रुषम् । कुत्रोपानहम् ।
धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वादिति किम् । तत्पुरुषान्ता भूत् । पञ्च वाचः समाहृताः,
पञ्चवाक् । चुदषहान्तादिति किम् । वाक्समित् । समाहारइति किम् । प्रावृ-
ट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शरदः
समीपम्, उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् । अव्ययी-
भावइति किम् । परमशरत् । ये ऽत्र भयन्ताः पठन्ते तेषां नित्यार्थं ग्रहणम् ।
स्वर्यते चेदमव्ययीभावग्रहणं प्राग्बहुब्रीहेः । शरत् । विपाश । अनस् । मनस् ।
उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । चतुर । यद् । तद् ॥
जराया जरस् ॥ सदृश् ॥ प्रतिपरसमनुभ्या ऽत्थः ॥ यथिन् । प्रत्यक्षम् । परो-
क्षम् । समक्षम् । अन्यक्षम् । प्रतिपथम् । परपथम् । संपथम् । अनुपथम् ॥

अमञ्च ॥ १०८ ॥

* काशीब्रह्मः । इत्यधिकमन्यत्र ।

अचन्तादव्ययीभावादृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अध्या-
त्मम् । प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०६ ॥

अन इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अचन्तं यच्चपुंसकं तद-
न्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वेषु नित्ये
प्राप्ते विकल्प्यते । प्रतिचर्मम् । प्रतिचर्म । उपचर्मम् । उपचर्म ॥

नदीपौर्यमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्यमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच्
प्रत्ययो भवति । नद्याः समीपम्, उपनदम् । उपनदि । उपपौर्यमासम् । उप-
पौर्यमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

भयः ॥ १११ ॥

भय इति प्रत्याहारग्रहणम् । भयन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच्
प्रत्ययो भवति । उपसमिधम् । उपसमित् । उपदृषदम् । उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावादृच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन ।
अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । वि-
कल्पो ऽनुवर्तते ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यदणौः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११३ ॥

स्वाङ्गवाची यः सक्थ्यशब्दो ऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो
भवति समासान्तः । अयमर्थोभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःश्लिष्टविभक्तीनि पदानि ।
दीर्घं सक्थ्य यस्य, दीर्घसक्थ्यः । कल्याणाक्षः । लोहिताक्षः । विशालाक्षः ।
बहुव्रीहाविति किम् । परमसक्थ्यः । परमाक्षिः । सक्थ्यत्पौरिति किम् । दीर्घ-
जानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् । दीर्घसक्थ्य शकटम् । स्यूलाक्षिर्जुः ।
टचि प्रकृते षज्ग्रहणं स्वरार्थम् । चक्रसक्थी स्त्री । दीर्घसक्थी स्त्री । सक्थं
चाक्रान्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते तत्र यस्मिन्पक्षे ना-
स्त्युदात्तत्वं तत्र ङीप् सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयेत । ङीप्
तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति । बहुव्रीहियहणमापादपरिसमाप्तेरनुवर्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समा-
सार्थं । दृङ्गुलं दारु । अङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्या-
दीनां विक्षेपणकाष्ठमुच्यते । यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दारुणस्तत्र तद्वितार्थं

इति समासे कृते तत्पुण्यस्याङ्गुजेरित्यत्रा भवितव्यम् । दाहणीति किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमूर्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । उच्चैर्मूर्द्धा ॥

अपूरणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते । प्रमाणीति स्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः, कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी एषां, स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ यत्रान्यपदार्थे पूरण्यनुप्रविशति न केवलं वर्तिषदार्थे एव तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् । पुंवद्भावप्रतिषेधेपि प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह न भवति । कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्यज्ञे कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥ नेतुर्नक्षत्रउपसंख्यानम् ॥ * ॥ मृगो नेता आसां रात्रीणां, मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्रदिति किम् । देवदत्तनेतृकाः ॥ कन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बृहस्पतिनेत्रा देवाः । सोमनेत्राः ॥ मासाद्वृत्तिप्रत्ययपूर्वपदाट्विधिः ॥ * ॥ पञ्चको मासे ऽस्य, पञ्चकमासिकः कर्मकरः । दशकमासिकः । सो ऽस्यांशवत्सभृतय इति संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥

अन्तर्बहिभ्यां च लोहः ॥ ११७ ॥

अन्तर् बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति । अन्तर्गतान् लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः पटः ॥

अज्जासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति नासिकाशश्च नसमादेशमापद्यते । अस्थूलादिति नासिकाविशेषणं, न चेत्स्थूलशब्दात्परा नासिका भवतीति । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः । दुरिव नासिका ऽस्य, दुरासः । * वाद्भीणसः । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति गत्वम् । गोनसः । संज्ञायामिति किम् । तुङ्गनासिकः । अस्थूलादिति किम् । स्थूलनासिको वराहः ॥ खुरखराभ्यां नस् वर्तव्यः ॥ * ॥ खुरणाः । खरणाः ॥ पक्षे ऽप्रत्ययोपीष्यते ॥ खुरणसः । खरणसः । शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति निगमदृष्यते ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

* खरणसः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

४८९

उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति ना-
सिकाशब्दश्च नसमापद्यते । असंज्ञार्थे वचनम् । उच्यते नासिका ऽस्य, उचसः ।
प्रणसः । उपसर्गाद्बहुव्रीहेरिति यात्वम् ॥ वेर्यो वक्तव्यः ॥ * ॥ विगता नासिका
ऽस्य विद्यः ॥

सुप्रातसुश्रुसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाज-
पदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अक्षप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च
टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम् । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वो
ऽस्य, सुश्रुः । शोभनं दिवा ऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य, शारिकुक्षः ।
चतस्रो ऽश्रयो ऽस्य, चतुरश्रः । एण्याइव पादावस्य, एणीपदः । अजस्येव पादा-
वस्य, अजपदः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नज्जुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नज् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थ्यशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरन्य-
तरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य, अहलः ।
अहलिः । दुहलः । दुहलिः । सुहलः । सुहलिः । अविद्यमानं सक्थ्यस्य, अस-
क्थः । असक्थिः । दुःसक्थः । दुःसक्थिः । सुसक्थः । सुसक्थिः । हलिश-
क्त्योरिति के चित्पठन्ति । अविद्यमाना शक्तिरस्य, अशक्तः । अशक्तिः । विरुपा-
शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः । शोभना शक्तिरस्य, सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नज्दुस्सुभ्य इत्येव । नज् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ
तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रजा
ऽस्य, अप्रजाः । दुप्रजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधा ऽस्य, अमेधाः । दुर्मे-
धाः । सुमेधाः । नित्यग्रहणं किम् । यावता पूर्वसूत्रे अन्यतरस्याग्रहणं नैव
स्वर्यते । एवं तर्हि नित्यग्रहणादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते ॥

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।

अनुवाकहता बुद्धिनैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निर्धृतिमाविशे । छन्द-
सीति किम् । बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरनिप्रत्ययो भवति समासान्तः ।
 कल्याणो धर्मस्य, कल्याणधर्मा । प्रियधर्मा । केवलादिति किम् । परमः स्वो धर्मो
 ऽस्य परमस्वधर्मः । यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्वो धर्मोऽस्येति ।
 एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदं निर्दिश्यते केवलात्पदाद्वो धर्मशब्दो न पद-
 समुदायात्, तदन्ताद्बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भा सुहरितवृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपा-
 त्यते । जम्भशब्दो ऽभ्यवहार्यवाची दन्तविशेषवाची च । शोभनो जम्भो ऽस्य,
 सुजम्भा देवदत्तः । शोभनाभ्यवहार्यः शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा ।
 वृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने वृणमिव जम्भो ऽस्य, सोमद्वय जम्भोऽस्येति
 विषहीतव्यम् । सुहरितवृणसोमेभ्य इति किम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे ।
 लुब्धो व्याधः । दक्षिणमीर्मस्य, दक्षिणेर्मा मृगः । ईर्मं व्रणमुच्यते । दक्षिण-
 मङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोगइति किम् । क्षिणेर्मे शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति
 सरूपइत्ययं बहुव्रीहिर्हृद्यते । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशाकेशि ।
 कचाकचि । मुसलैश्च मुसलैश्च प्रवृत्त्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, मुसलामुसलि । दण्डा-
 दण्डि । तिष्ठन्नुप्रभृतिष्वयमिच्प्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य
 इति तादर्थ्यं एषा चतुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्ड्यार्थमिच् प्रत्ययो भवति । तथा
 भवति यथा द्विदण्ड्यादयः सिध्यन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्यविशेषे
 ऽवहृद्यन्ते । द्विदण्डि प्रहरति । द्विमुसलि प्रहरति । इह न भवति । द्विदण्ड्या
 शालीति । बहुव्रीह्याधिकारेऽपि तत्पुरुषात्क चिद्विधानमिच्छन्ति । निकुच्य कर्णौ
 धावति । निकुच्यकर्णौ धावति । ग्राह्य पादौ हस्तिनं वाहयति । ग्राह्यपादि
 हस्तिनं वाहयति । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । द्विदण्डि । द्विमुसलि ।
 उभाज्जलि । उभयाज्जलि । उभाकर्णौ । उभयाकर्णौ । उभादन्ति । उभया-
 दन्ति । उभाहस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाबाहु ।
 उभयाबाहु । एकपदि । ग्राह्यपदि । वाह्यपदि । सपदि । निकुच्यकर्णौ ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

४८३

संहतपुच्छि । उभाबाहु उभयाबाहुति निपातनादिच्प्रत्ययलोपः । प्रत्ययल-
क्षणेनाव्ययीभावसंज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्जुः ॥ १२९ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य जुरादेशो भवति समासान्तो
बहुव्रीहौ । प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रजुः । संजुः ॥

कर्ध्वाद्विभाषा ॥ १३० ॥

कर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा जुरित्ययमादेशो भवति ।
कर्ध्वं जानुनी अस्य, कर्ध्वजानुः । कर्ध्वजुः ॥

ऊधसो ऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति समासान्तः । कुण्डमिव
ऊधो ऽस्याः, सा कुण्डोधी । घटोधी ॥ ऊधसेनङि स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् ॥
इह मा भूत् । महोधाः पर्जन्यः । घटोधो धैरुक्रम् ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति । शार्ङ्गे धनुरस्य, शार्ङ्ग-
धन्वा । गाण्डीवधन्वा । पुण्यधन्वा । अधिज्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनुःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेष्व-
नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । दृढधनुः । दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशो भवति । युवतिर्जाया यस्य, युव-
जानिः । वृद्धजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समा-
सान्तो बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उद्गतो गन्धो ऽस्य, उद्गन्धिः ।
पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । एतेभ्य इति किम् । तीव्रगन्धो वातः ॥
गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ * ॥ तेन शोभनो गन्धो ऽस्य सुगन्ध आपण्यः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ
समासे । सूपो ऽस्या ऽस्मिन्सूपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन्नोजने घृतम्, घृत-
गन्धि । क्षीरगन्धि । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥

उपमानाञ्च ॥ १३७ ॥

उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहु-
व्रीहौ समासे । पद्वस्येव गन्धो ऽस्य, पद्वगन्धिः । उत्पलगन्धिः । करीषगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव । उपमानादुस्त्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो
भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता
विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य, व्याघ्रपात् । सिंहपात् । अहस्त्यादिभ्य इति
किम् । हस्तिपादः । कटोलपादः । हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक ।
महिला । दासी । गणिका । कुसूल ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठन्ते समुदाया एव । तत्रैवं सूत्रं
ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध-
न्ति । समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विषयनियमः स्त्रियामेव तत्र ङीष्प्रत्यये एव
ज्ञान्यत्र । कुम्भपदी । शतपदी । यज्वेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य
सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थं वचनम् । पादोन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति ।
कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनि-
पदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्यदी ।
आर्द्रपदी । कुणपदी । हृणपदी । द्रोणपदी । द्रुपदी । शकृत्पदी । सूपपदी ।
षञ्चपदी । अर्चपदी । स्तनपदी * ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समा-
सान्तः । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहयोः दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो
भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । अकार उगित्कार्यार्थः । द्वौ दन्तावस्य,
द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः, सुदन्
कुमारः । वयसीति किम् । द्विदन्तः कुञ्जरः † ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥

* सूत्रपदी । सूत्रपदी । कलहंसपदी । द्विपदी । विषपदी । सुपदी । सुकरपदी
शूषीपदी । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे अधिकाः ॥

† सुदन्तो दाक्षिणात्यः । इति प्रत्युदाहरणं पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

४८५

हेन्दसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहु-
व्रीहौ समासे । पञ्चदन्तमालभेत । उभयदन्त आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति ।
आयोदती । फालदती । संज्ञायामिति किम् । समदन्ती । स्निग्धदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति
विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरो-
कदन्तः । अरोको निर्दोषः । संज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य
दन्तशब्द विभाषा दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुह-
लः यदन् । कुहलायदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् ।
वृषदन्तः । वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिद-
न्तः । मूषिकदन् । मूषिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्थायां गम्यमा-
नायाम् । कालादिकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयो ऽवस्था इत्युच्यते । असञ्जात
ककुदमस्य, असञ्जातककुत् । बाल इत्यर्थः । पूर्णककुत् । मध्यमवया इत्यर्थः ।
उच्चतककुत् । वृद्धवया इत्यर्थः । स्थूलककुत् । बलवानित्यर्थः । यष्टिककुत् ।
नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः । अवस्थायामिति किम् श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिककुद बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते
ऽभिधेये । त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिककुत्पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककु-
दमित्युच्यते । न च सर्वस्त्रिशिखरः पर्वतस्त्रिककुत् । किं तर्हि संज्ञेया पर्वत-
विशेषस्य । पर्वत इति किम् । त्रिककुदो ऽन्यः ॥

उद्भिभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ
समासे । उद्भूतं काकुदमस्य, उत्काकुत् । विककाकुत् । तालु काकुदमस्य ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे ।
पूर्णे काकुदमस्य, पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृदुहृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृत् दुहृत् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः ।
सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृद्वावो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात्परस्य । शोभनं हृदयमस्य, सुहृन्मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुहृदमित्रम् । मित्रामित्रयोरिति किम् । सुहृदयः कारुणिकः । दुहृदयश्चोरः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरःप्रभृत्यन्तादुहृद्व्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति । व्यूढमुरो ऽस्य व्यूढारस्कः ।
प्रियसर्पिष्कः । अयमुक्तोपानत्कः । पुमान् अनङ्गान् पयो नौर्लक्ष्मीरिति विभ-
त्त्यन्ताः पठ्यन्ते न प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्, एकवचनान्तानामेव
ग्रहणमिह विज्ञायेत द्विवचनबहुवचनान्तानां मा भूदिति । तत्र शेषाद्विभा-
षेति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः । बहुपुमान् । बहुपुंसकः ।
उरस् । सर्पिस् । उपानह । पुमान् । अनङ्गान् । नौः । पयः । लक्ष्मीः । दधि ।
मधु । शालिः ॥ अर्थाचक्रः ॥ अनर्थकः ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इचतादुहृद्व्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहवो दण्डिनो
ऽस्यां शालायां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका । बहुस्वामिका नगरी ।
बहुवाग्निका सभा । स्त्रियामिति किम् । बहुदण्डि राजा । बहुदण्डिकः ।
शेषाद्विभाषेत्येतद्व्यति ।

नद्यतश्च ॥ १५३ ॥

नद्यन्तादुहृद्व्रीहेर्च्कारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बहूयः कुमार्यो ऽस्मि-
न्देशे बहुकुमारीको देशः । बहुवस्त्रबन्धूकः । चतः सत्त्वपि । बहुकर्तृकः ।
तकारः सुखमुखोच्चारणार्थः ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

यस्मादुहृद्व्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कथ्यन्त्ययो
भवति । बहूयः सद्वा अस्मिन्बहुसद्वकः । बहुमालकः । बहुवीणाकः । बहुसद्वाकः ।
बहुमालाकः । बहुवीणाकः । बहुसद्वः । बहुमालः । बहुवीणः । कथमनृक्कं
साम बहुक्कं सूक्तमिति, यावता विहितो ऽत्र सामान्येन समासान्त चकूपरिति ।
नैतदस्ति । विशेषे स दृश्यते, अनृचो माणवको ज्ञेयो बहुचश्चरणाख्यायामिति ।
शेषाद्विति किम् । प्रियपथः । प्रियधुरः ॥

॥ काशिका ॥ ५ ॥ ४ ॥

४८७

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । विश्वे देवा अस्य, विश्वदेवः । विश्वयशः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्ताद्वहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वो प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । बहवः श्रेयांसो ऽस्य बहुश्रेयान् । शेषाद्विभाषेत्यस्य प्रतिषेधः । बहूयः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी । नदृतश्चेत्यस्य प्रतिषेधः । ह्रस्वन्वमपि न भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनात् ।

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेर्धे यो भ्रातृशब्दो वर्त्तते तदन्ताद्वहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । वन्दितः स्तुतः पूजित इत्युच्यते । शोभनो भ्राता ऽस्य सुभ्राता । वन्दित इति किम् । मूर्खभ्रातृकः । दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥

ऋतान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हता माता ऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्रीयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्ताद्वहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । बहूयो नाड्यो ऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्योवा । धमनीवचनस्तन्त्री-शब्दः । स्वाङ्ग इति किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयते ऽस्या-मिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करणसाधने ऽयं ल्युट् । तन्तु-वायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्प्रवाणिः पटः । निष्प्रवाणिः कम्बलः । अपनीतशलाकः । समाप्तवानः प्रत्ययोनवक उच्यते ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थश्ररणः ॥

समाप्तः पञ्चमो ऽध्यायः ॥

४८८

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारो ऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितय-
प्रधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदुक्त्यामः प्राक्संप्रसारविधानात् तत्रैकाचः
प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोर्नभ्यासस्येति ।
तत्र धातोर्वयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । जजागार । पपाच ।
इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देशः । एको ऽच् यस्य सो ऽयमेकाच्
इत्यवयवेन विग्रहः, समुदायः । समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवो
भवतीति साच्कस्यैव द्विवचनं भवति । पच् इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच्
तेनैव तदवयवो ऽच्शब्दः पशब्दश्च । तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं
तर्हि समुदायैकाजेव । तथाहि । सङ्गच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायो
ऽनुवृत्तते । पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं व्यपदेशिवद्वावात् । इयाय आरेत्यत्रैका-
चत्वमपि व्यपदेशिवद्वावादेव । द्विःप्रयोगश्च द्विवचनमिदं, मावृत्तिसंख्या हि
द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्चार्यते न च शब्दान्तरं तस्य
स्थाने विधीयते ॥

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विवचनापवादो ऽयम् । अजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विवचनमधिक्रि-
यते । अच् आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः । अटिठि-
षति । अशिषिषति । अरिषति । अर्त्तः स्मिपूङ्जञ्वशां सनीति इट् क्रियते
तस्मिन्कृते गुणे च रपरत्वे च द्विवचनेचीति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । तत्र
प्रतिविधानं द्विवचननिमित्ते ऽचीत्युच्यते । न चात्र द्विवचननिमित्तमिट्, किं
तर्हि कार्यो । न च कार्यो निमित्तत्वेनाश्रीयते । तथाहि । क्विच्चिमित्तयोगुण-
बद्धोः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति, नहि कार्यिणः शीङो
गुणं प्रति निमित्तभाव इति । अत्र के चिदजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीमि-
च्छन्ति, अच्चासावादश्चेत्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां
द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्त्तते । द्वितीयस्यैकाचो ऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्त-
र्भावात् प्राप्तं द्विवचनं प्रतिषिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचो ऽवयवभूताः
संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिषति । अङ्दिदिषति । अर्चिचिषति । न्द्रा

अङ् = औपमोणे ।

इति किम् । ईचिचिषते । संयोगादय इति किम् । प्राणिणिषति । अनितेरूपो
 साभ्यासस्येति शब्दम् । अजादेरित्येव । दिद्वीसति । के चिदजादेरित्यपि पञ्च-
 म्यन्तं कर्मधारयमनुवर्तयन्ति । तस्य प्रयोजनम् । इन्द्रिीयिषतीति । अजादे-
 रनन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरुच्यतएव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति ।
 वयच् । तदन्तात् । इन्द्रीयितुमिच्छतीति सन् ॥ बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ उज्जिजिषति । यदा बकारोपध उज्जिहपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः । ३८१-
दकारोपधोपदेश तु न वक्तव्यः । वत्त्वं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ यकारपरस्य आजि-
रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरयते । अर्तरित्यतिशूणोतीना- ३८२-
मुपसंख्यानमिति यङ् । तत्र यङि चैति गुणस्तत्र द्विवचनम् ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य
द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कस्य तृतीयस्य, के चिदाहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्य-
यिषति । अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति व्याचक्षते । ईर्ष्यिषति ॥ कण्ठादीनां
तृतीयस्यैकाचो द्वे भवति इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्डूयिषति । असूयिषति ॥
धा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अश्वीयिषति ।
अशिश्वीयिषते । अपर आह ॥ यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुपुत्रीयि-
षति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयिषति । पुपुतित्रीयिषति । पुत्रीयिषति ॥

पूर्वाभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्तते तदर्थोदिह पञ्चमन्तं जायते । तत्र प्रत्या-
 सत्तेरस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्गः पूर्वाऽवयवः सौऽभ्याससंज्ञो भवति ।
 पपाच । पिपचति । पिपच्यते । जुहोति । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र
 जापोऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्तमाने उभेयद्वयं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते
 ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधतु । उभेय-
 द्वयं किम् । नेनिजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाये यथा स्यात् प्रत्येकं
 पर्यायेण वा मा भूदिति । अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्तानामादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वर्तते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवो
 ऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जक्षभक्ष-
 हसनयोरित्यतः प्रभृति वेबीङ् वेतिना तुल्यइति यावत् । जक्षति । जायति ।
 ददति । चकासति । शासति । दीध्यते । वेच्यते । इत्यत्राभ्यस्तानामादिरि-
 त्येष स्वरः प्रयोजनम् । दीध्यदिति च शतैरि व्यत्ययेन संपादिते नाभ्यस्ता-
 न्धातुरिति नुमः प्रतिषेधः ॥ जाक्षि जागृशिषत् इत्यादि ३ वेद ३ च

साध्या अभ्यस्तसंज्ञा विज्ञेया धातवो मुनि

१ ददित्वा

तुजादीनां दीर्घा अभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेदीर्घाभ्यासस्य न विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधु भवति । तूतुजानः । मामेहानः । अनङ्गान् दीधार । स्वधां मीमीय । दाधार स तूताव । दीर्घश्चैषां कृन्दसि प्रत्ययविशेषे एव दृश्यते ततो अन्यत्र न भवति । तूतोञ्ज शबलान् ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोण्णनाव । वाच्य ऊण्णानुंश्रद्धाव इति वचनाद् ऊण्णोतेरिजादेरित्याम् भवति । लिटीति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । धातोरिति किम् । सस्रवांसो विशृण्वरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । अनभ्यासस्येति किम् । कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेनोनाव । संप्रान्या मरुतः संमिमित्तुः । लिटि उसन्तः ॥ द्विर्वचनप्रकरणे कृन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणीति ॥

सन्त्यङोः ॥ ९ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वर्त्तते । सन्त्यङोरिति च षष्ठ्यन्तमेतत् । सचन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपत्ति । पिपतिषति । अरिरिषति । उन्दिदिषति । यङन्तस्य । पापच्यति । अटाट्यते । यायज्यते । अरार्यते । प्रोण्णानूयते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिषते । लोलूयिषते ॥

श्लौ ॥ १० ॥

श्लौ परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । जुहोति । बिभेति । जिह्मेति ॥

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । अपीपत्तु । अपीपटत् । आटिटत् । आशिशत् । आदिदत् । यचादीनां ण्यन्तानां चङि कृते णिलोप उपधाह्रस्वत्व द्विर्वचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । तथा च सन्वल्लघुनि चङ्परइति सन्वद्वावो विधीयमानो ह्रस्वस्य । स्थानिवद्वावाच प्रतिषिध्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्वावो भवति । न चास्मिन् कार्याणां क्रमेणादिष्टादचः पूर्वाभ्यासो भवतीति । आटिटदिति द्विर्वचने ऽवीति स्थानिवद्वावद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति ॥

दाश्-दानं ॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥
 दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दाश्चन्द्रसि भाषायां चाविशेषेण निपात्यन्ते । दाश्वानिति दाश् दानइत्येतस्य धातोः कृसावट्त्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्यन्ते । दाश्वानो दाशुषः सुतमिति । साह्वानिति पह मर्षणइत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमट्त्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात् । साह्वान्बलाहकः । मीढ्वानिति मिह सेचनइत्येतस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं कृत्त्वं च निपातनात् । मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय । एकवचनमतन्त्रम् ॥ कृजादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्लियतेनेनेति चक्रम् । चिक्रिदम् । कृजः क्लिदेश्च घञर्थे कविधानमिति कः प्रत्ययः ॥ चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्चाक्वाभ्यासस्य ॥ * ॥ चरादीनां धातूनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागागमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति । हलादिःशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन चरः पुरुषः । चलो रथः । चलं यानम् । वदो मनुष्यः । इत्येवमाद्यापि सिद्धं भवति ॥ हन्तेर्घत्वं च ॥ * ॥ हन्तेर्घत्वं प्रत्यये परतो द्वे भवतो ऽभ्यासस्य च हकारस्य च द्वित्वमाक् वागमो भवति । परस्याभ्यासाच्चति कुत्वम् । घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥ पाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाटेर्घत्वं परतो द्वे भवतो णिलुक् भवति । अभ्यासस्योगागमो दीर्घश्च भवति । पाटूपटः ॥

अष्टः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोस्तत्पुरुषे समासे अष्टः संप्रसारणं भवति । यणः स्थाने इग भवतीत्यर्थः । कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीषस्येव गन्धो ऽस्य कुमुदस्येवगन्धो ऽस्येति बहुव्रीहिस्तत्रोपमानाच्चति गन्धस्येदन्तादेशः, करीषगन्धेरपत्यमित्यण तदन्ता-
 ४/१२ तिस्त्रयामणिजोरनार्थयोगंरूपोत्तमयोः अष्ट गोत्र इति अष्ट ततश्चापि विहिते षष्ठीसमासः संप्रसारणस्येति दीर्घत्वम् । अष्ट इति किम् । इभ्यापुत्रः । त्रि-
 यापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् । १. कारीषगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुषइति किम् । कारीषगन्ध्यापतिरस्य यामस्य, कारीषगन्ध्यापतिरयं यामः । अष्ट इति स्त्रीप्रत्यययहणं स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति प्रत्यययहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरित्येष नियमो नास्ति तेन परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्रः । परमकारीषगन्धीपतिरित्यपि भवति । उपसर्जने तु अष्टि न भवति । अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्या तस्य पुत्रो ऽति-
 कारीषगन्ध्यापुत्रः । अतिकारीषगन्ध्यापतिः । पुत्रपत्योः केवलयोस्तत्पदयोरिदं

कारिषगन्ध्यापुत्रः ॥ १३ ॥

४२२

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

संप्रसारणे, तदादौ तदन्ते च न भवति कारीषगन्ध्यापुच्छकुलं कारीषगन्ध्यापर-
मपुच्छ इति । अङ्गन्ते यद्यप्येव यणः सन्ति तथापि अङ्ग एव संप्रसारणं निर्दि-
श्यमानस्यादेशा भवन्तीति । संप्रसारणमिति चाधिक्रियते विभाषा परेरिति
यावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

अङ्गः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । बन्धुशब्दउत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे अङ्गः
संप्रसारणं भवति । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीषगन्धीबन्धुः । कौमुदगन्धी-
बन्धुः । बहुव्रीहविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः । कारीषगन्ध्याबन्धुः ।
अत्रापि पूर्ववदव । परमकारीषगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीषगन्ध्याब-
न्धुरिति च न भवति, तथा कारीषगन्ध्याबन्धुधनः कारीषगन्ध्यापरमबन्धुरिति ।
बन्धुनीति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः शब्दरूपापेक्षया पुल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयं बन्धु-
शब्दः ॥ मातृमातृकमातृषु ॥ * ॥ अङ्गः संप्रसारणं भवति विभाषया बहु-
व्रीहविव । कारीषगन्ध्या माता ऽप्येत्येवं बहुव्रीहौ कृते एतस्मादेवोपसंख्यानात्
पक्षे मातृशब्दस्य मातृजादेशः । तत्र चित्करणसामर्थ्याद्बहुव्रीहस्वरमन्तोदात्तत्वं
बाधते । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद् न दृष्टश्चेति क्वपि विकल्प्यते ।
कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्या-
मातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता ॥

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्त्तते । अङ्ग इति निवृत्तम् । वचि । वच परिभाषणे ।
ब्रुवो वचिरिति च । स्वपि । अिष्वप् शये । यजादयो, यजदेवपूजासंगतिकर-
णदानेष्वित्यतः प्रभृति आ गणान्तात् । तेषां वचिस्वपियजादीनां किति
प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । वचि । उक्तः । उक्तवान् । स्वपि । सुप्तः ।
सुप्तवान् । यज । इष्टः । इष्टवान् । वप् । उप्तः । उप्तवान् । वहे । ऊठः ।
ऊठवान् । वस । ऊषितः । ऊषितवान् । वेज् । उतः । उतवान् । व्यज् । संवी-
तः । संवीतवान् । जेज् । हूतः । हूतवान् । वद । उदितः । उदितवान् ।
दुःशिवि । शूनः । शूनवान् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते ।
तेनैव न भवति । वाच्यति वाचिक इति ॥

**ग्राहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृ-
ज्जतीनां ङिति च ॥ १६ ॥**

यह उपादाने, ज्या वयोहानौ, वेजो वयिः, व्यध ताडने, वश कान्ते,
व्यव ध्याजीकरणे, आग्रश्च केंदने, प्रच्छ जीप्सायां, भस्त्र पाके, इत्येतेषां

धातूनां इति प्रत्यये परतश्चकारात्किति च संप्रसारणं भवति । यह । यहीतः ।
यहीतवान् । इति । यहुति । जरीयस्यते । ज्या । जीनः । जीनवान् । स्वा-
दिभ्य इति निष्ठानत्वम् । इति । जिनाति । जेजीयते । हल इति संप्रसार-
णदीर्घं कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते । वयि । लिटि परतो वेजो वयिरा-
देशस्तस्य द्विदभावात् किदेवोदाह्रियते । जयतुः । जयुः । यद्येवं वयियहण-
मनर्थकम्, यजादिषु वेज् पठ्यते । नैवं शक्यम् । लिटि तस्य वेज इति प्रति-
षेधो वक्ष्यते । तत्र यथैव स्थानिवद्भावाद्दुर्बोधिरिव प्रतिषेधोपि प्राप्नोति । नैष
दोषः । लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधाद् वयोर्विधौ यहणं
प्रतिषेधे चा यहणमनुमास्यते । सत्यमेतत् । एष एवार्थः साक्षाच्चिदंशेन वयेः
स्पष्टीक्रियते । व्यध । विदुः । विदुवान् । इति । विध्यति । वेविध्यते । वश ।
उशितः । उशितवान् । विति । उष्टः । उशन्ति । व्यच । विचितः । विचितवान् ।
इति । विचति । वेविच्यते । व्यचेः कुटादित्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वत्रा-
जिणिति प्रत्यये संप्रसारणं भवति । उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति ।
प्रश्चेः । वृक्केः । वृक्केणवान् । अथ कथमत्र कुत्वं वृश्चधस्जेति हि वत्त्वेन
भवितव्यम् ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ तत्र
वत्त्वं प्रतिनत्वस्य सिद्धत्वाद् भलादिर्निष्ठा न भवति । कुत्वे तु कर्त्तव्ये तद-
सिद्धमेवेति प्रवर्तते कुत्वम् । इति । वृश्चति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ । पृष्ठः ।
पृष्ठवान् । इति । पृच्छति । परीपृच्छ्यते । प्रश्नः । नडि तु प्रश्ने चासचका-
ल इति निपातनादसंप्रसारणम् । भस्ज । भृष्टः । भृष्टवान् । इति । भृज्जति ।
वरीभृज्ज्यते । सकारस्य भलां जशु भशीति जश्त्वेन दकारः, स्तोः श्चुना
श्चुरिति श्चुत्वेन जकारः ॥ *नकोः समो गायो रन्ते च*

लित्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्चादीनां यहादीनां च लिटि परतो ऽभ्यासस्य संप्रसारणं
भवति । वचि । उवाच । उवचिथ । स्वप् । सुष्याप । सुष्वपिथ । यज । इयाज ।
इयजिथ । दुवप् । उवाप । उवपिथ । यहादीनां, तत्र गृहेरविशेषः । जयाह ।
जयहिथ । ज्या । जिज्यौ । जिज्यिथ । वयि । उवाय । उवयिथ । व्यध ।
विव्याध । विव्याधिथ । वश । उवाश । उवशिथ । व्यच । विव्याच । विव्य-
चिथ । वृश्चतेः सत्यसति वा योगे नास्ति विशेषः । योगारम्भे तु सति यदि
संप्रसारणमकृत्वा हलादिः शेषेण रेफो निवर्त्यते तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति ।
अथ रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्त्वं रपरत्वं च क्रियते । तदानीमुददत्त्वस्य स्थानि-
वद्भावाच्च संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः । वव्रश्च ।
वव्रश्चिथ । पृच्छतिभृज्ज्यत्पोरविशेषः । अकिदर्थे चेदमभ्यासस्य संप्रसारणं विधी-

४८४

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

यते । किति हि परत्वाद्वातोः संप्रसारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् ।
ऊचतुः । ऊचुरिति । अधिकारादेवोभयेषां ग्रहणे सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचनं
हलादिः शेषमपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति । विव्याध ॥

स्वापेक्षचङि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेक्ष्यन्तस्य ग्रहणं तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति ।
असूषपत् । असूषपताम् । असूषपत् । द्विर्वचनात्पूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र कृते
लघूपधगुणस्तस्य यौ चङ्युपधाया द्वस्वत्वं ततो द्विर्वचनं दीर्घा लघोरिति
दीर्घत्वम् । चङीति किम् । स्वाप्यते । स्वापितः । कितितीति निवृत्तं, द्वितीतीति
केवलमिहानुवर्तत इत्येतद्विज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिव्येजां 'यङि' ॥ १९ ॥

जिष्वप् शये, स्यम् स्वन ध्वन शब्दे, व्यञ्ज संवरणे, इत्येतेषां धातूनां
यङि परतः संप्रसारणं भवति । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते । यङीति
किम् । स्वप्नक् ॥

न वशः ॥ २० ॥

यङीति वर्त्तते । वशेर्वातोऽर्यङि परतः संप्रसारणं न भवति । वावश्यते ।
वावश्यते । वावश्यन्ते । यङीति किम् । उष्टः । उशन्ति * ॥

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्त्तते । चाय पूजानिश्चामनयोरित्येतस्य धातोऽर्यङि परतः कीत्य-
यमादेशो भवति । चेकीयते । चेकीयेते । चेकीयन्ते । दीर्घकरणं यङ्नुगर्थम् ।
चेकीतः ॥

स्फायः स्फी 'निष्ठायाम्' ॥ २२ ॥

स्फायी औप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो
भवति । स्फीतः । स्फीतवान् । निष्ठायामिति किम् । स्फातिः । स्फातीभव-
तीत्येतदपि क्लिन्नन्तस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य । निष्ठायामित्येतदधिक्रियते लिङ्-
होश्चेति प्रागेतस्मात् सूत्रात् ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फी इत्येतच्च स्वयते । स्त्ये
स्त्ये शब्दसंघातयोर्द्वयोरप्येतयोर्द्वत्वाः स्त्यारूपमापचयोः सामान्येन ग्रहणम् । स्त्या
इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । प्रस्तीतः । प्रस्तीत-

* यङीति किम् । उष्टः उशन्तीत्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

वान् । संप्रसारणे कृते यण्वत्त्वं विहतमिति निष्ठानत्वं न भवति । प्रस्त्योन्यत-
रस्यामिति तु पक्षे मकारः क्रियते । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्येति किम् ।
संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । प्रस्त्य इत्येवसिद्धे पूर्वग्रहणमिहापि यथा स्यात् ।
प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् । तत्कथं प्रपूर्वस्येति पष्ठार्थं बहुव्रीहिः । प्रः पूर्वा
यस्य धातूपसर्गसमुदायस्य स प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्य इति व्यधिकरणे पष्ठो तत्र
प्रसंस्तीत इत्यत्रापि प्रपूर्वसमुदायावयवः स्याशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्रियः) ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तौ द्रवकाठिन्ये स्पर्शं वर्त्तमानस्य श्यैङ् गतावित्यस्य धातोर्नि-
ष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । शीनं घृतम् । शीना वसा । शीनं मेदः ।
द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । श्योऽस्पर्शइति निष्ठानत्वम् । स्पर्शं शीतं
वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्वृत्तिं चास्य शीतशब्दस्य
वृत्तिर्द्रष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम् । संश्यानो वृश्चिकः ॥

प्रतेश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतेश्चतस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भव-
ति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति
सूचारम्भः ॥

‘विभाषा’ऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अभि अव इत्येवंपूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्र-
सारणं भवति । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीनम् । अवश्यानम् । द्रव-
मूर्त्तिस्पर्शविषयायामपि विकल्पो भवति । अभिशीनं घृतम् । अभिश्यानं घृतम् ।
अवशीनं मेदः । अवश्यानं मेदः । अभिशीतो वायुः । अभिश्यानः । अवशीतमु-
दकम् । अवश्यानमुदकम् । सेयमुभयत्र विभाषा द्रष्टव्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयो-
जनं समभिश्यानं समवश्यानमित्यत्र मा भूदिति के चिद्व्याचक्षते । न किलायम-
भ्यवपूर्वः समुदाय इति । योत्राभ्यवपूर्वः समुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्माच्च
भवति । तस्मादत्र भवितव्यमेव । यदि तु नेष्यते ततो यवान्तरमास्थेयमस्मा-
द्विभाषाविज्ञानात् । व्यवस्थेयम् । पूर्वग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यम् ।
अभिसंशीनमभिसंश्यानं वा । अवसंशीनमवसंश्यानं वा । अत्र विकल्पो यथा
स्याद् इति पूर्वग्रहणं स्यः प्रपूर्वस्येतिवत् * ॥

शृतं पाके ॥ २७ ॥

* अभिसंशीनमित्यारभ्य स्यः प्रपूर्वस्येतिवदित्यन्तःपाठः प्रक्षिप्तो वेदितव्यः, षट्-
प्रश्नार्थां तस्य दर्शनात् ।

३२६

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

विभाषेत्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्ग्यन्तस्याग्यन्तस्य च पाके ऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः शुभावो निपात्यते विभाषा । श्तं क्षीरम् । श्तं हविः । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेन क्षीरहविषोर्नित्यं शुभावो भवति । अन्यत्र न भवति । आणा यवागूः, अपिता यवागूरिति । यदापि बाह्ये प्रयोक्तके द्वितीयो णिजुत्पद्यते तदापि नेष्यते । अपितं क्षीरं देवदत्तेन यजदत्तेनेति । आतिरयमकर्मकः । कर्मकर्तृविषयस्य पचैर्यं वर्त्तते स ग्यन्तः प्राकृतं पचर्थे-माह । तदत्र द्वयोरपि श्तमितीष्यते । श्तं क्षीरं स्वयमेव । श्तं क्षीरं देव-दत्तेन । पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थं तेन क्षीरहविषोरेव ॥

(प्यायः पी ॥ २६ ॥

विभाषेत्येव । ओप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्यय-मादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनौ बाहू । पीनमुरः । इयमपि व्यवस्थितवि-भाषैव । तेनानुप्रसर्गस्य नित्यं भवति सोपसर्गस्य तु नैव भवति । प्रप्यानः । आप्यानश्चन्द्रमाः । आढ्यूर्ध्वस्यान्धसोर्भवत्येव । आपीनान्धुः । आपीनमूध इति ॥

(लिङ्ग्रङोश्च) ॥ २६ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुक्रुष्यते । लिटि यङि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे । परत्वात् पीभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचनमेरनेकाच्च इति यणादेशः । यङि । आपेपीयते । आपेपीयेते । आपेपीयन्ते ॥

(विभाषा श्वेः) ॥ ३० ॥

लिङ्ग्रङोरिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । लिटि यङि च श्वयतेर्धातो-र्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वयतुः । यङि । शोशूयते । शेश्वीयते । तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा विधी-यते लिटि तु किति यजादित्वाद् नित्यं प्राप्तं तत्सर्वत्र विकल्पेन भवतीत्ये-वोभयत्र विभाषा । यदा च धातोर्न भवति तदा लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्य-भ्यासस्यापि न भवति ॥

(यौ च संश्रचङोः) ॥ ३१ ॥

विभाषा श्वेरिति वर्त्तते । सन्यरे चङ्परं च यौ परतः श्वयतेर्द्धातोर्वि-भाषा संप्रसारणं भवति । शुशावयिषति । शिश्वाययिषति । चङि । अशू-षत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वचना-दन्तरङ्गमपि वृद्धादिकं संप्रसारणेन बाध्यते । कृते तु संप्रसारणे वृद्धिवादे-शश्च । तत योः पुन्यण्यपरइत्येतद्वचनं ज्ञापकं यौ कृतस्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावात् शुशब्दो द्विरुच्यते ॥

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

ह्रः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

यौ च संश्वडोरिति वर्तते । सन्यरे चङ्परे च यौ परतो ह्रः संप्रसारणं भवति । जुहावयिषति । जुहावयिषतः । जुहावयिषन्ति । अजुहवत् । अजुहवताम् । अजुहवन् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् शाच्छासाद्वाव्यः वेपां युगिति प्रागेव युग्न भवति । संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभाषेत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । ह्रः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यवधाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम् । ह्रायकमिच्छति ह्रायकीयति । ह्रायकीयतेः सन् जिह्रायकीयिषति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

ह्र इति वर्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो ह्रयतिः, कश्चाभ्यस्तस्य ह्रयतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्रयतेः प्रागेव द्विर्वचनात्संप्रसारणं भवति । जुहाव । जहाहूयते । जुहूयति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥

ह्र इति वर्तते । छन्दसि विषये ह्रयतेर्द्वातोर्बहुलं संप्रसारणं भवति । इन्द्राग्नी हुवे । देवीं सरस्वतीं हुवे । द्वेजो लट्यात्मनेपदोत्तमैकवचने बहुलं छन्दसीति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुवडादेशश्च । न च भवति । ह्रयामि मरुतः शिवान् । ह्रयामि विश्वान्देवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं छन्दसीति वर्तते । चायतेर्द्वातोश्छन्दसि विषये बहुलं कीत्ययमादेशो भवति । विधुना निचिक्युः । नान्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिट्युसि रूपम् । न भवति । अग्निर्ज्योतिर्निचाय्यः ॥

अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः

श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥

छन्दसीति वर्तते । अपस्पृधेयामिति । स्पृष्टुं संघर्षे इत्यस्य लङि आथामि द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम् । अपस्पृधेयामिति भाषायाम् । अपर आह । स्पृष्टुंरपपूर्वस्य लङ्य आथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमाभावः । अत्र प्रत्युदाहरणमपस्पृधेयामिति भाषायाम् । आनृचुरानृहुरिति । अर्च्यं पूजयामर्हं पूजायामित्यनयोर्द्वात्वोर्लिट्युसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो द्विर्वचनमुरदत्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्माच्चुङ् द्विहल इति नुडागमः । यस्या अर्कमानृचुः । न वसूत्यानृहुः । आनर्चुः, आनर्हुरिति भाषायाम्

विच्युषे । व्युह गतावित्यस्य धातोर्लिटि सेशब्दे ऽभ्यासस्य संप्रसारणमनिट् च निपातनात् । विच्युषे । चुच्युषिषइति भाषायाम् । तित्याज । त्यज हानावित्यस्य धातोर्लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यतो तित्याज । तत्याजेति भाषायाम् । आता इति । श्रीज् पाकइत्येतस्य धातोर्निष्ठायां आभावः । आतास्त-इन्द्रसोमाः । श्रितमिति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम् । सोमो गौरी अधिश्रितः । श्रिता नो गृहाः । अनयोः आभावश्चिदावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति । सोमेषु बहुषु आभाव एव । अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादन्यत्र क्व चिदेकस्मिन्नपि आभावो दृश्यते । यदि आतो जुहोतन । तस्य आता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंग्रहो द्रष्टव्यः । आशीराशीर्त्ते इति । तस्यैव श्रीणातेराहुपूर्वस्य क्विपि निष्ठायां च शीरादेशः निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति । आशीर्त्ते ऊर्जम् । क्षीरैर्मध्यत आशीर्त्ते ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यध । विदुः । व्यच । विचितः । व्येज् । संवीतः । ^{७५११००} एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वचनात्प्रथमं परस्य यणः क्रियते । पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिषिध्यते । संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं विदेशस्यस्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । श्वयुवमघोनामतद्विते । यूनः । यूना । संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्ये सवर्णदीर्घत्वमेकादेशो न स्यानिवद्भवति । सति वा स्यानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते ॥ अचि जेहतरपदादिलोपश्चकृन्दसि ॥ * ॥ अवि परतस्तेः संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च कृन्दसि विषये । तिस्र चो यस्मिन् तत् वृचं सूक्तं, वृचं साम । अक्पूर्वभूः पथामानक्षइति समासान्तः । कृन्दसीति किम् । स्युचं कर्म ॥ रयेमतौ बहुलम् ॥ * ॥ रयिशब्दस्य कृन्दसि विषये मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च भवति । रयिमान्युष्टिवर्धनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्तते । लिटि परतो वक्तो यकारस्य संप्रसारणं न भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिङग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊवतुः । ऊवुः । ऊयतुः । ऊयुः । कितितीति किम् । उवाच । उवविष्य ॥

लिङ्गस्य वयो यः ॥ ४० ॥

० इत्युः इति नोर्वः

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

४८९

लिटीत्यनुवर्त्तते । वेज् तन्नुसंतानइत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति । ववौ । ववतुः । ववुः । किति यजादित्वाद् धातोः प्राप्तमकित्यपि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यात उभयं प्रतिषिध्यते ॥

(ल्यपि) च ॥ ४१ ॥

वेज इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो व्येजः संप्रसारणं न भवति । प्रवाय । उपवाय । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

ल्यपीत्येव । ज्या वयोहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ल्यपीत्येव । व्येज संवरणइत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्त्तते । परेरुत्तरस्य व्येजित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो विभाषा संप्रसारणं न भवति । परिवीय यूपम् । परिव्याय । संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च ह्रस्वस्येति तुक् प्राप्नोति स हल इति दीर्घत्वेन परत्वाद्वाध्यते ॥

आदेच उपदेशे ऽशिति ॥ ४५ ॥

धातो रिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्याकारादेशो भवति, शिति तु प्रत्यये न भवति । ज्ञौ । ग्लाता । ग्लातुम् । ग्लातव्यम् । शो । निशाता । निशातुम् । निशातव्यम् । एच इति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । उपदेशइति किम् । चेता । स्तोता । अशितीति किम् । ग्लायति । च्चायति । कथं जग्ले, मस्ले । नैवं विज्ञायते । शकार इद्व्यस्य सोऽयं शिदिति, किं तर्हि श एव इत् शित् । तत्र यस्मिन्विधस्तदादावत्यहणइति शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः । एश् शकारान्तो भवति । अशितीति च प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेनैतदात्वमनैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति । सुग्लः सुस्त्र इति । आतश्चोपसर्गइति कप्रत्ययः । सुग्लानः सुस्त्रान इत्यातो युजित्वेवमादि सिद्धं भवतीति । आकाराधिकारस्त्वयं नित्यं स्मयतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्येज इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति । संविद्याय । संविद्ययिथ । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । गल्यचो विजतीति वट्टिः ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥

आदेच इति वर्त्तते । स्फुर स्फुल चलनइत्येतयोर्द्वौत्वादेचः स्थाने घञि परत आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । विष्फारः । विष्फालः ।

०१३७६ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविध्य इति वा षत्वम् ॥ ६

क्रीड्जीनां(शौ) ॥ ४८ ॥

डुक्रीज् द्रव्यविनिमये, इड् अध्ययने, जि जये इत्येतेषां धातूनामेचः स्थाने शौ परत आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

णावितिवर्त्तते । पिधु हिंसासंराद्योरित्यस्य धातोर्पारलौकिकेर्घे वर्त्तमानस्यैवः स्थानं शौ परत आकारादेशो भवति । अन्नं साधयति । शमं साधयति । अपारलौकिकइति किम् । तपस्तापसं सेधयति । स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति । अत्र हि सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्त्तते । तापसः सिध्यति । ज्ञानविशेषमासादयति । तं तपः प्रयुङ्क्ते । स च ज्ञानविशेषउत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । इह कस्माच्च भवति । अन्नं साधयति । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति । सिधेरच्चार्यो निष्पत्तिः । तस्याः प्रयोजनमन्नम् । तस्य यद्दानं तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युदस्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिध्यर्थं कृतावकाशं वचनमेवं विषयं नावगाहते । सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः पिधु गत्यामित्यस्य भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमनोतिदीडां(ल्यपि) च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेशइति वर्त्तते । मीज हिंसायाम्, डुमिज् प्रक्षेपणे, दीड् क्षय, इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उपदेशएव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेरलोन्त्यस्य स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता । प्रमातव्यम् । प्रमातुम् । प्रमाय । निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय । उपदाता । उपदातव्यम् । उपदातुम् । उपदाय । उपदेशएवात्वविधानादिवर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति । आकारान्तलक्षणश्च भवति । उपदायो वर्त्तते । ईपदुपदानमिति घञ्युचौ भवतः ॥

विभाषालीयतेः ॥ ५१ ॥

ल्यपीति वर्त्तते, आदेच उपदेशइति च । लीड् श्लेषणइति दिवादिः ली श्लेषणइति प्रयादिस्तयोर्भयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतेर्द्वौत्वात् ल्यपि च एचश्च विषये उपदेशएवालोन्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । विलाता । विलातुम् । विलातव्यम् । विलाय । विलेता । विलेतुम् ।

विलेतव्यम् । विलीय ॥ निमीमिलियां खलवोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ईषत्प्र-
मयः । प्रमयो वर्त्तते । ईषच्चिमयः । निमयो वर्त्तते । ईषद्विलयः । विलयोवर्त्तते ।
अत्र लियो व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् । एवं च प्रलम्भनशालीनीकरण-
योश्च यौ नित्यमात्मं भवति । कस्त्वामुल्लापयते । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते ॥

खिदेश्छन्दसि ॥ ५२ ॥

विभाषेति वर्त्तते । खिद दैन्यइत्यस्य धातोरेचः स्याने छन्दसि विषये
विभाषा आकार आदेशो भवति । चित्तं चिखाद । चित्तं चिखेद । छन्द-
सीति । किम् । चित्तं खेदयति ॥

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥

गुरी उद्यमनइत्यस्य धातोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्याने विभाषा
आकार आदेशो भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । आभीक्ष्ये
णमुत्वेति णमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्तइत्यत्र द्वितीयायां
वेति णमुल् ॥

विभाषा ५१ चिस्फुरोऽणौ ॥ ५४ ॥

चिज् स्फुर इत्येतयोर्द्वौत्वेणौ परत एचः स्याने विभाषा आकारादेशो
भवति । चापयति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

विभाषा ५२ प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने
वर्त्तमानस्य यौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवाप-
यति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । प्रजनो हि जन्मन
उपक्रमो गर्भग्रहणम् ॥

विभेतेहेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते विभाषेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयो-
जकस्ततो यद्वयम्, स यस्य भयस्य साक्षाद्हेतुः, तद्वयं हेतुभयम् । तत्र वर्त्तमा-
नस्य जिभी भयइत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो
भापयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो भापयते । जटिलो भीषयते । भीष्मो-
हेतुभयइत्यात्मनेपदम् । भियो हेतुभये षुक्लौ स चात्वपत्ते न भवति । जिभि-
योरीकारप्रश्लेषनिर्देशादीकारान्तस्य भियः ष्विधीयते । हेतुभयइति किम् ।
कुञ्चिकयैनं भापयति । अत्र हि कुञ्चिकातो भयं कारणाच्च हेतोर्देवदत्तात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभयइति च । नित्यग्रहणाद्विभाषेति निवृत्तम् ।

स्मिद् ईषदुसनइत्यस्य धातोर्हेतुभयेर्धे यौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति ।
मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । भयइति किम् । कुञ्चिकयेन वि-
स्मापयति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेरर्थो ऽभिधीयते । नहि
मुख्ये भये स्मयतेर्वातिरस्ति ॥

सृजिदूशोर्भक्त्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतयोर्द्वान्वेर्भलादावकिति प्रत्यये परतो
ऽमागमो भवति । सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । द्रष्टा । द्रष्टुम् । द्रष्टव्यम् ।
लघूपधगुणापवादोयममागमः । अस्माद्वीत् । अद्राद्वीत् । सिचि वृद्धिरमि कृते
भवति पूर्वं तु बाध्यते । भलीति किम् । सर्जनम् । दर्शनम् । अकित्तीति
किम् । सृष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह न
भवति । रज्जुसङ्ख्यां देवदृग्भ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उपदेशइति वर्त्तते, भक्त्यमकित्तीति च । उपदेशे ऽनुदात्तस्य धातोर्च-
कारोपधस्य भलादावकिति प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याममागमो भवति । जप्ता ।
तर्पिता । तर्प्ता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । वृष प्रीणने द्रुप हर्षणमोचनयोः
इत्येतौ रधादी धातू तयोरिडागमो रधादिभ्यश्चेति विकल्प्यते । अनुदात्तो-
पदेशः पुनरमर्थ एव । अनुदात्तस्येति किम् । वर्ठो । वर्ठुम् । वर्ठव्यम् । वृहू
उद्यमनइत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वाच्चास्येऽङ् विकल्प्यते । चर्दुपधस्येति किम् ।
भेत्ता । क्तेत्ता । भलीत्येव । तर्पणम् । दर्पणम् । अकित्तीत्येव । वृप्तः । दृप्तः ॥

शीर्षश्छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षचिति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते
न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य सोपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्षो हि
तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति । यत्ते शीर्षो दौर्भाग्यम् । छन्दसीति किम् । शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षचिति वर्त्तते । आदेशोयमिष्यते स कथं तद्धितइति हि परं निमि-
त्तमुपादीयते स तदनुरूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते परतः
शिरःशब्दस्य शीर्षवादेशो भवति । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षण्यः
स्वरः । शिरसि भव इति शरीरावयवाच्चति यत् ॥ ये चाभावकर्मणोरिति
प्रकृतिभावः । तद्धितइति किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ * ॥
शिरसः शीर्षवादेशो वक्तव्यः । शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्वृत्ते शिरसः शीर्षशब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसोऽपत्यं, हास्तिशीर्षः * । बाह्यादिभ्यश्चेति इञ् । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । शीर्षन्भावे हि अत्रिति प्रकृतिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षशब्दात् स्त्रियामिजोऽणिजोरनार्षयोः ष्यङादेशे कृते शीर्षस्य शिरःशब्दग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षादेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृतिभावे सति हास्तिशीर्षण्येत्यनिष्टं रूपं स्यात् । इष्यते तु हास्तिशीर्ष्येति तत्कथं, कर्त्तव्योत्र यतः । अणिजन्ताद् वा परः प्रत्ययः ष्यङाश्रयितव्यस्तत्र यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥

पदन्नेमासूहृन्निशसन् यूपन् दोषन् शक्नु उदक्
उच्छस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मांस हृदय निशा असन् यूप दोष यकृत् शक्नु उदक् आसन इत्येतेषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास् हृत् निश् असन् यषन् दोषन् यकन् शक्नु उदन् आसन इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । पद् । निपदश्चतुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पत् । दत् । या दतो धावति तस्य श्यावदन् । नस् । सूकरस्त्वखनचसा । मास् । मासि त्वा पश्यामि चक्षुषा । हृद् । हृदा पूतेन मलसा जातवेदसम् । निश् । अमावास्यायां निशि यजेत । असन् । असिक्तोस्त्रावरोहति । यूपन् । या पात्राणि यूप्य आसेचनानि । दोषन् । यत्ते दोषो दौर्भाग्यम् । यकन् । यक्कोवद्वति । शक्नु । शक्कोवद्वति उदन् । उद्वो दिव्यस्य नावा ते । आसन । आसनि किं लभे मधूनि । शस्प्रभृतिष्विति किम् । पादौ ते प्रतिपीड्यौ नासिके ते कृशे । के चिदत्र छन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषे षोच्छन्ति । तथाहि । भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।

व्यायामक्षुण्णगावस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥

इत्येवमादयः । अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्त्तयन्ति । तेन पादादयोपि प्रयुज्यन्ते । शस्प्रभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी इत्यत्रापि दोषादेशो भवति ॥ पदादिषु मांसपृत्सूनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ मांस पृतनासानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांस पृत् सु इत्येते आदेशा भवन्ति । मांसपचन्या उखायाः । मांसपचन्या इति प्राप्ते । पृत्सु मर्त्यम् । पृतनासु मर्त्यमिति । प्राप्ते । न ते दिवो न पृथिव्या अधि सुषु । अधिसानुष्विति प्राप्ते ॥ नस् नासिकाया यत्तत्सुक्षुद्रेषु ॥ * ॥ नासिकाया नस्भावो वक्तव्यो यत् तस् सुक्षुद्र इत्येतेषु परतः । नस्यम् । नस्तः । नस्सुक्षुद्रः ॥ यति वर्णनगरयोनैति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नासिक्यो वर्णः । नासिक्यं नगरम् ॥

* ऐनुशीर्षित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः षकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । षह । सहते । षिच । सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् । षोडश । षडिकः । षण्डः । आदेरिति किम् । कर्षति । कृषति । आदेशप्रत्यययोरित्यत्र षत्वव्यवस्थार्थं षादयो धातवः के चिदुपदिष्टाः । के पुनस्ते ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते । अज्दन्त्य-पराः सादयः षोपदेशाः स्मिस्विदिस्विदिस्विज्जिस्वपितयश्च । मकारवकार-योरनज्दन्त्यत्वाच्च भवतीति अप्राप्ते विधानम् । * सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकसृ-वर्जम् ॥ सुब्धातुष्टिवुष्वक्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ षोडीयति । षण्डी-यति । ष्वक्कते । ष्टिवु इत्यस्य द्वितीयस्थकाराष्टकारश्चेष्यते । तेन तेष्टीव्यते टेष्टीव्यते इति चाभ्यासरूपं द्विधा भवति ॥

शो नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । शीञ् । नयति । शम । नमति । शह । नहति । धात्वादेरित्येव । अणति । सुब्धातोरायमपि नेष्यते । णकारमिच्छति, णकारीयति । उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो धातवः के चिदुपदिश्यन्ते । के पुनस्ते । ये तथा पठ्यन्ते अथ वा लक्षणं क्रियते । सर्वे णादयो णोपदेशाः । नृनन्दिनर्दिनक्कनाटिनाशृनाधृवर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

धातेरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्द्धातुग्रहणाच्चिदुत्तम् । तेन धातेरधातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति । दिव् । दिदिवान् । दिदिवान्सौ । दिदिवान्सः । ऊयी । ऊतम् । कूयी । कूतम् । गोधाया कृक् । गोधेरः । पचेरन् । यजेरन् । वकारस्य । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । स्त्रिवेः । आस्त्रेमाणम् । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाच्छ्रोः शूडनुनासिके चेति ऊट् न भवति । वलीति किम् । ऊय्यते । कूय्यते । पूर्वं लोपग्रहणं किम् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपो यथा स्यात् । कण्डूयतेः क्विप् । कण्डूः । लोलू-यतेः । लोलूः । व्रश्वादीनामुपदेशसामर्थ्याद् वलि लोपो न भवति । वृश्चति वव्रश्चेत्यत्रापि हि संप्रसारणहलादिः शेषयोर्बहिरङ्गत्वात्प्राप्नोति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्तते । वेरिति क्तिबादयो विशेषाननुबन्धानुस्तृज्य सामा-न्येन वृहन्त । वेरपृक्तस्य लोपो भवति ॥ ब्रह्मभूणवृत्तेषु क्विप् । ब्रह्महा ।

* मकारवकारयोरित्यारम्भ विधानमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

भूगहा । स्पृशोमुदके क्तिन् । घृतस्पृक् । तैलस्पृक् । भजो णिवः । अर्दुभाक् ।
पादभाक् । तुरीयभाक् । अपृक्तस्येति किम् । वृद्ध्यां विन् । दर्विः । कृगुशुम् ।
जायुभ्यः क्तिः । जायुविः ॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्तते । तदिह लौकिकेनार्थनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम् ।
लुप्यतइति लोपः । हलन्ताद् व्यन्तादाबन्ताच्च दीर्घात्परं सु ति सि इत्येतद-
पृक्तं हल् लुप्यते । हलन्तात् सुलोपः । राजा । तच्चा । उखासत् । पर्णध्वत् ।
व्यन्तात् । कुमारी । गौरी । शङ्करात्री । आबन्तात् । खट्वा । बहुराजा । कारी-
पगन्ध्या । हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च । तत्र तिलोपस्तावत् । अबिभर्भवान् । ^{इतश्चेति}
भृजो लङि तिपि श्लौ भृजामित् इत्यभ्यासस्येत्वम् । ^{आगते हि डिगतास्ते} अजागभवान् । ^{इत्यादौ} सिलोपः ।
अभिनेत्र । अच्छिनेत्र । दस्य रेफः । हल्ङ्याब्भ्य इति किम् । ग्रामणीः । सेना-
नीः । दीर्घादिति किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् । अभै-
त्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति
किम् । भिनत्ति छिनत्ति * । हलिति किम् । बिभेद । चिच्छेद । अथ किमर्थं
हलन्तात्सुतिसीनां लोपो विधीयते संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् । न सिद्धाति
राजा तच्चेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न स्यात् । उखासत् पर्णध्व-
दित्यत्रापदान्तत्वाद्वत्त्वं च न स्यात् । अभिनेत्रेत्यत्रातो रोप्पुतादपुनतइत्युत्वं न
स्यात् । अबिभर्भवानित्यत्र तु रात्सस्येति नियमाल्लोप एव न स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्धाति ।

रान् तु तेनैव लोपः स्यादुलस्तस्माद्विधीयते ॥

एङ्ङ्स्वात्संबुद्धेः ॥ ६९ ॥

लोप इति वर्तते, हलिति च । अपृक्तमिति नाधिक्रियते । तथा च पूर्व-
सूत्रे पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । एङन्तात्प्रातिपदिकाद् ङ्स्वान्ताच्च परो हलुप्यते
स चेत्संबुद्धेर्भवति । एङन्तात् । हे अने । हे वायो । ^{इत्यस्य गुणः} ङ्स्वान्तात् । हे देवदत्त ।
हे नदि । हे वधु । हे कुण्ड । कुण्डशब्दादतोमित्यम् । अमि पूर्वइति पूर्वत्वे कृते
हल्मात्रस्य मकारस्य लोपः । हे कतरदित्यत्र डिदयमद्डादेशस्तत्र टिलोपे सति
ङ्स्वाभावाच्चास्ति संबुद्धिलोपः । एङ्ग्रहणं क्रियते संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥

शेषकृन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

शि इत्येतस्य बहुलं कृन्दसि विषये लोपो भवति । या चेत्त्रा । या
वना । यानि चेत्त्राणि । यानि वनानि ॥

* बिभर्तीत्याधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

२- दर्शन रु जति / दृष्टा अन्विन

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । अग्निचित् । सोमसुत् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उपस्तुत्य । ह्रस्वस्येति किम् । आनूय । यामणीः । पितीति । किम् । कृतम् । हृतम् । कृतीति किम् । पटुतरः । पटुतमः । यामणिकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् तुग्न भवति ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारो ऽयमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यदुच्यते संहितायामित्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । संहितायामिति किम् । दधि अत्र । मधु अत्र ॥

छे च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । छकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । इच्छति । गच्छति । ह्रस्व एवात्रागमी न त्वदन्तः । तेन विच्छिदतु-श्चिच्छिदुरित्यत्र तुगभ्यासस्य ग्रहणेन न गृह्यत इति हलादिः शेषेण न निवर्त्तते । नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति ॥

आङ्गाडोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्त्तते, छइति च । आङो ङित ईषदादिषु चतुर्ष्वर्थेषु वर्त्तमानस्य माङश्च प्रतिषेधवचनस्य छकारे परतस्तुगागमो भवति । पदान्ताद्वेति विकल्पे प्राप्ते नित्यं तुगागमो भवति । ईषदर्थे । ईषच्छाया । आच्छाया । क्रियायोगे । आच्छादयति । मर्यादाभिविधयोः । आच्छायायाः । आच्छायम् । माङः खल्वपि । माच्छैत्सीत् । माच्छिदत् । ङिद्विशिष्टग्रहणं किम् । आच्छाया । आच्छाया । प्रमाच्छन्दः । प्रमाच्छन्दः ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

छे तुगिति वर्त्तते । दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमो भवति । द्वीच्छति । च्छेच्छति । अपचाच्छायते । विचाच्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाच्छे तुगिति वर्त्तते । पदान्ताद्दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वण नित्यं प्राप्नो वा तुगागमो भवति । कुटीच्छाया । कुटीच्छाया । कुवलीच्छाया । कुवलीच्छाया ॥ विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनच्छत्रम् । नच्छायां कुर्वोपराम् । नक्षायां कुर्वोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

५०७

अचि परत इको यणादेशो भवति । दध्यत्र । मध्यत्र । कर्त्रर्थम् ।
 हर्त्रर्थम् । लाङ्गतिः ॥ इकः प्रतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥
 भोऽ इ इन्द्रम् । भोऽ यिन्द्रम् । अचीति चायमधिकारः संप्रसारणाच्चेति यावत् ॥

एचो ऽयवायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थाने ऽचि परतो ऽय् अच् आय् आव् इत्येते आदेशा यथासंख्यं
 भवन्ति । वयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः । कयेते । व्ययेते । याववरुणद्वि ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अच् औकारस्याव् स यकारादौ
 प्रत्यये परतो भवति । बाधव्यः । माण्डव्यः । शङ्ख्यं दाह । पिचव्यः कार्पासः ।
 नाव्यो हृदः । वान्त इति किम् । रायमिच्छति रैयति । यीति किम् । गोभ्याम् ।
 नौभ्याम् । प्रत्ययइति किम् । गोयानम् । नौयानम् ॥ गोर्युतौ छन्दसि ॥ * ॥
 गोशब्दस्य युतौ परतश्छन्दसि विषये वान्तादेशो वक्तव्यः । आनो मित्रावरुणा
 घृतैर्गव्युतिमुक्षतम् । छन्दसीति किम् । गोर्युतिः ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥
 गोर्युतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्यः । गव्युतिमात्रमध्वानं गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्त्तते । वान्तो यि प्रत्ययइति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो
 यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति ।
 लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यापाव्यम् । धातोरिति किम् । प्राति-
 पदिकस्य नियमो मा भूत् । तत्र को दोषः । बाधव्य इत्यत्रैव स्यात् । इह न
 स्याद् गव्यं नाव्यमिति । तन्निमित्तस्येति किम् । अतन्निमित्तस्य मा भूत् । ओ-
 यते । औयत । लौयमानिः । पौयमानिः । अत इज् । एवकारकरणं किम् ।
 धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि
 धातोश्चाधातोश्च भवति । बाधव्यः । अवश्यलाव्यम् । लव्यम् ॥

क्षय्यज्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

क्षि जि इत्येतयोर्द्वौत्वोर्यति प्रत्ययो परतः शक्यार्थे गम्यमाने एकार-
 स्यायादेशो निमात्यते । शक्यः क्षेतुं, क्षय्यः । शक्यो क्षेतुं, क्षय्यः । शक्यार्थ-
 इति किम् । क्षेयं पापम् । जेयो वृषलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

क्रीणातेर्द्वौतोस्तदर्थे क्रयार्थे यत्तस्मिन्विधेये यति प्रत्यये परतो ऽया-
 देशो निपात्यते । क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थे यः प्रसारितः स उच्यते ।
 तदर्थइति किम् । क्रयं नो धान्यं न चास्ति क्रय्यम् ॥

भय्यप्रवय्ये चच्छन्दसि ॥ ६३ ॥

बिभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यंति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये ऽयादेशो निपात्यते । भय्यं किलासीत् । वत्संतरी प्रवय्या । भय्येति छान्यत्युटो बहुलमित्यपादाने यत्प्रत्ययः । बिभेत्यस्मादिति भय्यम् । प्रवय्या इति स्त्रिया-मेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति । छन्दसीति किम् । भेयम् । प्रवे-यम् ॥ इदय्या आप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ इदय्या आपः । इदे भवा, भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ६४ ॥

अधिकारोयम् । ख्यत्यात्परस्येति प्रागेतस्मात्सत्रादित उत्तरं यद्व्याप्त-स्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आद्गुण इति । तत्राचि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति । खद्वे-न्द्रः मालेन्द्रः । पूर्वपरयहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि स्यात् । नाभे सप्तमीपञ्चम्यौ युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । एकग्रहणं पृथगा-देशनिवृत्त्यर्थं स्थानिभेदाद्भिच्चादिषु नत्ववद्वावादेशौ स्याताम् ॥

अन्तादिवच्च ॥ ६५ ॥

एक इति वर्त्तते, पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति योयमेकादेशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति । यथा तस्यान्त आदिवौ तदन्तर्भूतस्तद्वहणेन गृह्यते तद्वदेकादेशो ऽपि तद्वहणेन गृह्यतइत्येवो ऽतिदे-शार्थः । ब्रह्मबन्धूरित्यत्र ब्रह्मबन्ध्विति प्रातिपदिकम्, ऊडित्यप्रातिपदिकं, तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुं इत्याप्प्रातिपदिकादिति स्वादिविधिः । वृत्तावित्यत्र सुबोकारः असुबकारः, तयोः सुबसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति । यथा शक्यते वक्तुं सुबन्तं पदमिति । वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्वावो नेष्यते, तथाहि खद्वाभिरि-त्यत्रान्तवद्वावाभावादतो भिस ऐसिति न भवति । ह्यतेर्जुहावेति संप्रसारणपूर्व-त्वस्यादिवद्वावाभावादात औ णल इति न भवति । अस्यै अश्वः, अस्या अश्व इति वृद्धिरेचीति वृद्धिरेडः पदान्तादतीत्यत्र विधावादिवच भवति । पूर्वप्रसमुदाय एकादेशस्य स्थानी, स हि तेन निवर्त्यते, तच्चावयवयोरानुमानिकं स्थानित्व-मिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्वावादप्राप्तमित्यन्तादिवद्वावो विधीयते ॥

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ६६ ॥

एतत्षत्व तुकि च कर्तव्ये एकादेशो ऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्यं न करोती-त्यर्थः । असिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । कोसिच

इत्यत्र एङः पदान्तादतीत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वादपदादेरिण उत्तरस्या-
देशस्य । सकारस्य यत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वाच्च भवति । कोस्य योस्य कोस्मै
योस्मै इत्येकादेशस्यासिद्धत्वादिण इति यत्वं न भवति । तुम्विधौ । अधीत्य
प्रेत्येत्यत्रैकादेशस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्भवति ॥ संप्रसार-
णङीटसु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ संप्रसारणे । ब्रह्महृप । परिवीषु । संप्रसार-
णपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात् यत्वं न प्राप्नोति । डौ । वृत्तेच्छत्रम् । वृत्ते छत्रम् । इटि ।
अपचेच्छत्रम् । अपचे छत्रम् । आद्रुणस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वत्वणो नित्योत्र तुक्
प्राप्नोति, दीर्घात्पदान्ताद्वेति तुम्विकल्प इष्यते ॥

आद्रुणः ॥ ८७ ॥

अधीत्यनुवर्तते । अवर्णात्परो यो एच् अचि च पूर्वा यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति । वेदधम् । खट्वेन्द्रः ।
मालेन्द्रः । तवेहते । खट्वेहते । तवोदकम् । खट्वोदकम् । तवश्यः । खट्वश्यः ।
तवल्कारः । खट्वल्कारः । लकारस्य स्थाने यो ऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

आदिति वर्तते । अवर्णात्परो य एच् एचि च पूर्वा यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्रुणस्यापवादः । ब्रह्मेडका ।
खट्वेडका । ब्रह्मेतिकायनः । खट्वेतिकायनः । ब्रह्मोदनः । खट्वोदनः । ब्रह्मोप-
गवः । खट्वोपगवः ॥

एत्येधत्यूट्सु ॥ ८९ ॥

वृद्धिरेचीति वर्तते, आदिति च । तदेतदेज्यहणमेतेरेव विशेषणं न पुनरेध-
तेरव्यभिचारादूटश्चासंभवात् । इण् गतावित्येतस्मिन्धातावेच एध वृद्धावित्येत-
स्मिन् ऊठि च पूर्वे यदवर्णं ततश्च परो योच् तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धि-
रेकादेशो भवति । उपैति । उपैषि । उपैमि । उपैधते । प्रैधते । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा ।
प्रष्ठौहे । उत्राद्रुणापवादे वृद्धिर्विधीयते । एत्येधत्यास्त्वडिपररूपापवादः । आमा-
होश्चेत्येतत् पररूपं न बाध्यते, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको
भवतीति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्तइति वा । तेनेह न भवति ।
उप । आ इत उपेत इति । एचात्येच । उप इत, उपेतः ॥ अतादूहिन्यां वृद्धिर्वक्त-
व्या ॥ * ॥ अतौहिणी ॥ स्वादीरेरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ स्वरम् । स्वरिणी * ॥
प्रादूढोऽशेषेषु वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्रौठः । प्रौठिः । प्रैषः । प्रैष्यः † ॥ चते च

* स्वादीरेरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ स्वरः । स्वेरी । पा० २ ।

† अत्र वार्तिके ऊट्पठ्यं प्रौठ इति तदुदाहरणं च पुस्तकान्तरे ऽधिके ।

तृतीयासमासे ऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ सुखेन अतः, सुखार्तः । दुःखेन अतो,
दुःखार्तः । अत इति किम् । सुखेन इतः सुखेतः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ।
समासइति किम् । सुखेनर्तः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्र।
प्रार्णम् । वत्सतर । वत्सतरार्णम् । कम्बल । कम्बलार्णम् । वसन । वसनार्णम् ॥
अणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ अणार्णम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ६० ॥

एचीति निवृत्तम् । अचीत्यनुवर्तते । आटः परो यो ऽच् अचि च पूर्वौ
य आट तयोः पूर्वपरयोराट्चोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐत्तिष्ठ । ऐत्तत् ।
ऐत्तिष्यत् । औभीत् । आट्ठीत् । औज्जीत् । चकारो ऽधिकविधानार्थं उभ्योमा-
होश्च पररूपबाधनार्थः । औक्षीयत् । औकारीयत् । आ ऊठा औठा, तामै-
च्छत्, औठीयत् ॥

उपसर्गाद्धृति धातौ ॥ ६१ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने
वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्गुणापवादः । उपार्च्छति । प्रार्च्छति । उपार्ध्नाति ।
उपसर्गादिति किम् । खट्वर्च्छति । मालर्च्छति । प्रगता अर्च्छका अस्माद्वेशत्,
प्रर्च्छको देशः । यत्क्रियायुक्ताः प्रादेयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका इति । अतीति
किम् । उप इत, उपेतः । तपरकरणं किम् । उप अकारीयति । उपकारीयति ।
वा सुप्यापिशलेरिति विकल्पः स्यात् । उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातु-
ग्रहणं शाकलनिवृत्त्यर्थम् । अत्यक्त इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

वा सुप्यापिशलेः ॥ ६२ ॥

आदित्येव । उपसर्गाद्धृति धाताविति च । सुबन्तावयवे धातावृका-
रादौ परतो ऽवर्णान्तादुपसर्गात्पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेका-
देशो भवति । उपर्षभीयति । उपार्षभीयति । उपल्कारीयति । उपाल्कारीयति ।
अकारलकारयोः सावर्ण्यविधिरिति अतीति लकारोपि गृह्यते । आपिशलि-
ग्रहणं पूजार्थम् । वेति ह्युच्यतएव ॥

औतो ऽमृशसोः ॥ ६३ ॥

औतो ऽपि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति । गां
पश्य । गाः पश्य । द्यां पश्य । द्याः पश्य । द्योश्चोऽप्योकारान्त एव विद्यते,
ततोऽपि परं सर्वनामस्यानं णिदिष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधी-
यमानस्तां बाधते । अमिति द्वितीयैकवचनं गृह्यते, शसा साहचर्यात् सुपीति
चाधिकारात् । तेनाचिनवमसुनवमित्यत्र न भवति ॥

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

५११

अङि पररूपम् ॥ ६४ ॥

आदित्येव, उपसर्गाद्वाताविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादेडादौ धातौ पूर्व-
परयोः पररूपमेकादेशो भवति । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । उपेलयति । प्रेलयति ।
उपोषति । प्रोषति । केचिद्वा सुष्यापिशलेरित्यनुवर्तयन्ति तद्वाक्यभेदेन सुब्धातौ
विकल्पं करोति । उपेडकीयति । उपैडकीयति । उपोदनीयति ॥ उपौदनीयति
शकन्धादिषु पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ शक अन्धुः, शकन्धुः । कुल अठा,
कुलठा ॥ सीमन्तः केशेषु ॥ सीम्नो ऽन्तः, सीमन्तः । अन्यत्र सीमान्तः ॥ एवे
चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह एव, इहेव । अद्य एव, अद्येव । अनि-
योगइति किम् । इहैव भव मा ऽन्यत्र गाः ॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं
वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थूल ओतुः, स्थूलौतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठी ।
समासइति किम् । तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्य ॥ एमचादिषु छन्दसि पररूपं वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अपां त्वा एमन्, अपां त्वेमन् । अपां त्वा ओद्वन्, अपां त्वोद्वन् ॥

ओमाडोश्च ॥ ६५ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादोमि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूप-
मेकादेशो भवति । का ओमित्यवोचत्, कोमित्यवोचत् । योमित्यवोचत् ।
आङि खत्वपि । आ ऊठा, ओठा । अद्य ओठा, अद्योठा । कदा ओठा,
कदोठा । तदा ओठा, तदोठा । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । इह तु आ अश्यात्
अश्यात् अद्य अश्यात् अद्यश्यादिति अकः सवर्णे दीर्घत्वं बाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ६६ ॥

आदित्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोरादुणापवादः पररूपमेका-
देशो भवति । भिन्द्या उस्, भिन्द्युः । छिन्द्या उस्, छिन्द्युः । अदा उस्,
अदुः । अया उस्, अयुः । अपदान्तादिति किम् । का उसा, कोसा । का
उषिता, कोषिता । आदित्येव । चक्रुः । अबिभयुः ॥

अतो गुणे ॥ ६७ ॥

अपदान्तादिति वर्त्तते । अकारादपदान्तादुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने
पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णे दीर्घस्यापवादः । पचे
यजे इत्यत्र वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम् । यान्ति । वान्ति ।
गुणइति किम् । अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येव । दण्डायम् । यूपायम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ६८ ॥

अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केन चित्सादृश्येन
तदव्यक्तमनुकरोति तस्य योच्छब्दस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो

भवति । पठत् इति, पठिति । घटत् इति, घटिति । भटत् इति, भटिति ।
 छमिन् इति, छमिति । अव्यक्तानुकरणस्येति किम् । जगत् इति, जगदिति ।
 अत इति किम् । मरट् इति, मरडिति । इताविति किम् । पठत् अत्र, पट-
 दत्र ॥ अनेकाव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । स्रत् इति, स्रदिति । कथं
 घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितमिति । दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥

अव्यक्तानुकरणस्याम्नेडितस्य यो ऽच्छब्द इतो तस्य पररूपं न भवति तस्य
 योन्त्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटत्पठदिति । पटत्पठेति करोति । नित्य-
 वीप्स्योरिति द्विर्ध्वनम् । यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण पररूपं
 पटत्पठेति करोति ॥

नित्यमाम्नेडिते डाचि ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्यातो ऽन्त्यस्येति चानुवर्त्तते । डाचपरं यदाम्नेडितं तस्मि-
 न्पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चादस्य
 वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटा करोति । दमदमा करोति * ।
 पठदित्यस्मादव्यक्तानुकरणादिति डाचि विहिते डाचि बहुलमिति द्विर्ध्वनं
 तच्च टिलोपात्पूर्वमेवेष्यते ॥ ५१४/५८

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णे ऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति । दण्डा-
 यम् । दधीन्द्रः । मधूदके । होतृश्यः । अक इति किम् । अग्नये । सवर्णे इति
 किम् । दध्यत्र । अचीत्येव । कुमारि शेते । नाञ्जलावित्यत्र यदञ्जिति प्रत्या-
 हारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानिभिनिर्वृत्तत्वात्सवर्णा न गृह्यन्त इति सवर्ण-
 त्वमीकारशकारयोरप्रतिषिद्धम् ॥ सवर्णदीर्घत्वे अति च्छ वा वचनम् ॥ * ॥
 अति सवर्णे परभूते तत्र च्छ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऋकारः, होत्स्त्र-
 कारः । यदा न च्छ तदा दीर्घ एव होतृकारः ॥ लृति ल्लृ वा वचनम् ॥ * ॥
 लृति सवर्णे परतो ल्लृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ लृकारः । होत्स्त्रलृकारः ।
 होतृकारः । ऋकारलृकारयोः । सवर्णविधिरुक्ता दीर्घपक्षे तु समुदायान्तरतमस्य
 ल्वर्णस्य दीर्घस्याभावात् ऋकारः क्लियते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति वर्त्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रुढस्तासा-
 हचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि
 अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी । वायू । वृद्धाः

* मटमटाकरोतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे

पृक्षाः । वृक्षान् । पृक्षान् । अतो गुण इति यदकारे पररूपं तदकः सवर्णे दीर्घ-
त्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णदीर्घत्वं, पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाध-
न्तइति । अचीत्येव । वृक्षः । पृक्षः । अक इत्येव । नावौ । पूर्वसवर्णग्रहणं
किम् । अनी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् । दीर्घग्रहणं किम् । त्रिमात्रे
स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसो ऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारा-
देशो भवति । वृक्षान् । अनीन् । वायून् । कर्तृन् । हर्तृन् । पण्डकान् । सू-
रान् । अरकान्यथ । सर्वएते पुल्लिङ्गविशिष्टं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । इह तु
चञ्चैव चञ्चा । लुम्पनुष्यइति कनो लुपि कृते लुपि युक्तवद् व्यक्तवचनइति
पुंसोपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति, चञ्चाः पश्य, वधिकाः पश्येति ।
तस्मादिति किम् । एतांश्चरतो गाः पश्य । शस इति किम् । वृक्षाः ।
पृक्षाः । पुंसीति किम् । धेनूः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घा न भवति । वृक्षौ । पृक्षौ । खट्वे । कुण्डे ।
आदिति किम् । अनी । इचीति किम् । वृक्षाः ॥

दीर्घान्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घान्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णदीर्घा न भवति । कुमारी । कुमा-
र्यः । ब्रह्मबन्धौ । ब्रह्मबन्धः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घा न भव-
ति । मासतीश्चतस्रः । पिण्डीः । मासत्यश्चतस्रः । पिण्ड्यः । वाराही । उपा-
नही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अक इत्येव । अमि परतो ऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति ।
वृक्षम् । पृक्षम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वग्रहणं किम् । पूर्वं एव यथा स्यात्,
पूर्वसवर्णो ऽन्तरत्नो मा भूदिति । कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा
छन्दसीत्येव । शर्मो च । शर्म्यं च । गौर्लो च । गौर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्व इत्येव । संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो
भवति । यजि । इष्टम् । वपि । उप्तम् । गहि । गृहीतम् । संप्रसारणविधान-

सामर्थ्याद्विग्रहीतस्य अवशे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते । वा कृन्दसीत्येव । मित्रा-
वरूपौ यज्यमानौ । पूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्संप्रसारणविधानमिति इष्ट इत्येव-
मादिषु पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव । अन्तरङ्गे चाविज्ञतार्थं वचनमिति बाह्ये
पश्चात्संनिपतिते पूर्वत्वं न भवति । शक्यौ । शक्ययर्थम् ॥

एङः पदान्तादिति ॥ १०९ ॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो
भवति । अनेत्र । वायोत्र । अयवादेशयोरयमपवादः । एङ् इति किम् ।
दध्यत्र । मध्यत्र । पदान्तादिति किम् । चयनम् । लवनम् । अतीति किम् ।
वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकरणं किम् । वाय-
वायाहि ॥

ङ्सिङ्सोश्च ॥ ११० ॥

एङ् इति वर्त्तते, अतीतिच । एङ् उत्तरयोऽङ्सिङ्सोरिति परतः पूर्वप-
रयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति । अनेरागच्छति । वायोरागच्छति । अने-
स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

ऋत उत् ॥ १११ ॥

ङ्सिङ्सोरित्येव । अकारान्तादुत्तरयोऽङ्सिङ्सोरिति पूर्वपरयोःकार-
कादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्रयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने
यः स लभते अन्यतरव्यपदेशमिति उरण् रपर इति रपरत्वमत्र कृत्वा रात्स-
स्येति सलोपः कर्तव्यः ॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥

ङ्सिङ्सोरिति वर्त्तते, उदिति च । ख्यत्यादिति खिशब्दखीशब्दयोस्ति-
शब्दतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोऽरिदं ग्रहणं, ताभ्यां परस्य ङ्सिङ्सोरत उका-
रादेशो भवति । सख्युरागच्छति । सख्युः स्वम् । पत्युरागच्छति । पत्युः स्वम् ।
खीशब्दस्योदाहरणम् । सह स्नेन वर्त्तत इति सखस्तमिच्छतीति क्यच् सखीयति ।
सखीयतेः क्तिप् सखीस्तस्य ङ्सिङ्सोः सख्युरिति । तीशब्दस्यापि । लूनमिच्छति,
लूनीयति । लूनीयतेः क्तिपि लुपे लून्युरागच्छति । लून्युः स्वम् । निष्ठानत्वं पूर्व-
त्रासिद्धमित्यसिद्धम् । विज्ञतनिर्ज्ञेयादेवेह न भवति, अतिसखरागच्छति, सेना-
पतेरागच्छतीति । खिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिषिध्यते न तदन्तस्य ॥

अतो रोरमुतादमुते ॥ ११३ ॥

अति, उदिति वर्त्तते । अकारादमुतादुतरस्य रोरफस्य उकारानुबन्धवि-
शिष्टस्य अकारे ऽप्युते परत उकारादेशो भवति । वृत्तोत्र । प्रवृत्तोत्र । भोभगो-

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

५१५

अघोऽपूर्वस्य योशीत्यस्मिन्प्राप्ते उत्त्वं विधीयते । इत्त्वमस्याश्रयत्वात्पूर्वत्रासि-
द्वुमित्यासिद्वं न भवति । अत इति किम् । अग्निरत्र । तपरकरणं किम् । वृत्ता
अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् । स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव । वृत्त इह । तस्यापि
तपरत्वादत्र न भवति । वृत्त आश्रितः । अमृतादिति किम् । सुस्रोताश्च अत्र
न्वसि । अमृतइति किम् । तिष्ठतु पय आश्विन् । अत्र मृतस्यासिद्वत्त्वादुत्त्वं
प्राप्नोतीत्यमृतादमृतइत्युच्यते ॥

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतो ऽत उत्तरस्य रोहकारादेशो भवति । पुरुषो याति ।
पुरुषो हसति । पुरुषो ददाति ॥

प्रकृत्या ऽन्तःपादमध्यपरे ॥ ११५ ॥

एङो ऽतीत्येव । एङ इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्तते तदर्थोऽदिह प्रथमान्तं
भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारणं वा ऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमधिकर-
णभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋक्पादस्येव ग्रहणमिष्यते न तु श्लोक-
पादस्य । अवकारयकारपरे ऽति परत एङ् प्रकृत्या भवति । स्वभावेन कार-
णात्मना वा न विकारमापद्यते । तौ चेन्मिक्तकारिण्यावन्तःपादमृक्पादमध्ये
भवतः । ते अथे अश्वमायुञ्जन् । ते अस्मिन् जवमादधुः । उपप्रयन्ता अध्व-
रम् । शिरोऽपश्यम् । सुजाते अश्वसूनुते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । अन्तः-
पादमिति किम् । कया मती कुत एतास एते ऽर्चन्ति । अव्यपरइति किम् ।
ते ऽवदन् । ते ऽयस्मयम् । एङिति किम् । अन्वग्निरुषसामयमव्यत् । के
चिदिदं सूत्रं नान्तः पादमध्यपरइति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य
सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अव्यात् अवद्यात् अवक्रमुः अव्रत अयम् अवन्तु अवस्य इत्येतेषु यकार-
वकारपरेष्यति परतो ऽन्तःपादमेङ् प्रकृत्या भवति । अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो
अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रताः । शत-
धारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु पितरः । कुशिकासो अवस्यवः ॥

३. यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरः शब्द एदन्तो यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरितम् ॥
अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठन्ति । उकारान्तमुरुशब्दं संबुध्यन्तमधीयते तदु-
मुदाहरन्ति, उरो अन्तरितं सजूरिति । यजुषि पादानामभावादनन्तःपादाथे
वचनम् ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्व ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतौ च यावम्बिकेशब्दात्पूर्वौ यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्ध्यन्तु । जुषाणो अप्सुराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिभिः । वर्षिष्ठे अधिनाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । यजुषीदमीदृशमेव पठ्यते । अस्मादेव निपातनादम्बार्थनद्योर्हस्व इति ह्रस्वत्वं न भवति ॥

अङ्गइत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे निदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे अशोचिषम् ॥

(अनुदात्ते) च कुधपरे ॥ १२० ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरं परतो यजुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्तइति किम् । अधोये । अयशब्द आद्युदात्ता निपात्यति । कुधपरइति किम् । सायमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्तइति चशब्देनानुङ्ग्यते । अवपथाःशब्दे ऽनुदात्ते ऽकारादौ परतो यजुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति । त्री रुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेलङि थासि तिङ्गुतिङ् इति निघातेनानुदात्तत्वम् । अनुदात्तइत्येव । यदुद्रेभ्योवपथाः । निपातैर्यद्यादिहन्तेति निघातः प्रतिषिध्यते ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र, छन्दसि भाषायां चाति परतो गोरेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा । गोयम् । गो अयम् । छन्दसि । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोश्वाः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अचीत्येतत्त्वनुवर्त्ततएव । अचि परतो गोः स्फोटायनस्याचार्यस्य मतेनावढादेशो भवति । गवायम् । गोयम् । गवाजिनम् । गोजिनम् । गवोदनम् । गवौदनम् । गवोष्टम् । गवुष्टम् । आद्युदात्तश्चायमादेशो निपात्यते स निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गावो अयमस्य, गवाय इति । अन्यत्र तु सभासान्तादात्तत्वेन बाध्यते । स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं, विभाषेत्येव हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषेयं, तेन गवाक्षइत्यत्र नित्यमवङ् भवति ॥

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

५१७

इन्द्रशब्दस्य ऽचि परतो गोर्नित्यमवडादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्र-
यज्ञस्वरः * ॥

पुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

पुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ताः अत्र न्वसि । यज्ञ-
दत्ताः इदमानय । आश्रयादत्र पुतः सिद्धः । प्रगृह्याः । अग्नी इति । वायू
इति । खट्वे इति । माले इति । अवीत्यनुवर्तमाने पुनरुत्पत्त्यहणमादेशनिमित्त-
स्याचः परित्यहार्यम् । तेनेह न भवति । जानु उ अस्य स्रजति, जान्वस्य स्रजति ।
प्रगृह्यादुकारात्परस्याकारस्य सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वान्न प्रकृतिभावो न
भवति । नित्यग्रहणमिहानुवर्तते । पुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो
यथा स्यादिकोसवर्णं शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

आडो ऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आडो ऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषये ऽनुनासिकादेशो भवति
स च प्रकृत्या भवति । अथर्आ अपः । गभीरर्आ उग्रपुत्रे जिघांसत । के चिदा-
हानुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति । इन्द्रोबाहुभ्यामा-
तरत् । आ अतरत् ॥

इकोऽसवर्णं शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इको ऽसवर्णं ऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति,
ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र ।
कुमारि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् । खट्वेन्द्रः ।
असवर्णइति किम् । कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भसामर्थ्या-
देव हि यथादेशेन सह विकल्पः सिद्धः ॥ सिञ्चित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ सिति । अयं ते योनिर्चत्विजः । नित्यसमासे । व्याकरणम् ।
कुमार्यर्थम् ॥ इषाअन्तादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषा
अन्तः । का ईषामरे पिशङ्गिला । पथा अगमन् ॥

अतृत्यकः ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्तते । अकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य
मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति । खट्व अश्यः ।
माल अश्यः । कुमारि अश्यः । होतृ अश्यः † । अतीति किम् । खट्वेन्द्रः ।
अक इति किम् वृक्षावृश्यः । सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनम् ॥

* यज्ञचक्रः । पा. २ ।

† योतु अश्य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थितं नामानार्थे इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वरूपे ऽवस्थाप्यते तस्मिन्यरतो ऽप्लुतवद्ववति । प्लुतकार्ये प्रकृतिभावं न करोति । सुश्लोकाः इति, सुश्लोकोति । सुमङ्गलाः इति, सुमङ्गलेति । वत्करणं किम् । अप्लुतइत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्यते । तत्र को दोषः । प्रवृत्त्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नीः इति । वायुः इति ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई३ कारः प्लुतो ऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्ववति । अस्तु हीत्यब्रवीत् । अस्तु ही३ इत्यब्रवीत् । चिनु हीदम् । चिनु ही३ इदम् । चाक्रवर्मणयहणं विकल्पार्थं तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्र विभाषेयम् । इकारादन्यत्राप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते । वशाः इयम् वशेयम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

एङः पदान्तादतीत्यतः पदयहणमनुवर्तते । दिव इति प्रातिपदिकं एह्यते न धातुः, सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य उकारादेशो भवति । दिवि कामो यस्य, द्यकामः । द्यमान् । विमलद्य दिनम् । द्यभ्याम् । द्यभिः । निरनुबन्धकयहणादिह न भवति । अत्तद्यभ्याम्, अत्तद्यभिरिति । तपरकरण-मूढो निवृत्त्यर्थं द्यभ्यां द्यभिरिति । अत्र हि परत्वादूढं प्राप्नोति । पदस्येति किम् । दिवौ । दिवः ॥

एतत्तदोः सु लोपो ऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ यावककारौ नञ्समासे न वर्त्तते तयोर्यः सुशब्दः कश्च तयोः सुशब्दो यस्तदर्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति । एष ददाति । स ददाति । एष भुङ्के । स भुङ्के । एतत्तदोरिति किम् । ये ददाति । यो भुङ्के । सुयहणं किम् । एतौ गावौ चरतः । अकोरिति किम् । एषको ददाति । सको ददाति । तन्मध्यर्पाततस्तद्वहणेन एह्यतइति रूपभेदेऽपि साकच्कावेतत्तदावेव भवतः । अनञ्समासइति किम् । एनेषो ददाति । असो ददाति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वाच्चञ्समासस्यैतत्तदोरेवात्र संबद्धः सुशब्दः । हलीति किम् । एषोच । सोत्र ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोलौपो भवति । एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति गीवायां बद्धो अपिक्वत्तआसनि । एष स्य ते मधुमां इन्द्र सोमः । न च भवति । यत्र स्यो निपतेत् ॥

सो ऽचि लोपे चेत्यादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्यादः पूर्यते । सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् । सौषधीरनुदध्यसे । लोपे चेत्यादपूरणमिति किम् । सद्व व्याघ्रा भवेत् । अचीति विस्पष्टार्थम् । पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं के चिदिच्छन्ति । तेनेदमपि सिद्धं भवति ।

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोयं, पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यदु-
ह्यामस्तत्र सुडिति कात्पूर्वं इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति । संपर्युपेभ्यः
करोतौ भूषणे । संस्कृतौ । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । कात्पूर्वग्रहणं सुटो ऽभ-
क्तत्वज्ञापनार्थम् । तथाहि संस्कर्षोष्ट संस्क्रियतइति संयोगादिलक्षणाविङ्गुणौ
न भवतः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातोपि तर्हि न प्राप्नोति सुटा व्यवहितत्वात् ।
स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति वचनाचास्ति व्यवधानम् । संचस्करतुः
संचस्कररिति गुणः कथं, तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति । संयोगोपधग्रहणं
च चतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम् । टित्करणं सुट्स्तुस्वञ्जामित्यत्र
विशेषणार्थम् ॥

अडभ्यासव्यवायेपि ॥ १३६ ॥

अड्व्यवाये ऽभ्यासव्यवाये सुट् कात्पूर्वं भवति । समस्करोत् । सम-
स्कार्षीत् । संचस्कार । परिचस्कार । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । पूर्वं धातुसर्गण
युज्यतइति तत्र धातुसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते पश्चादड-
भ्यासौ । अभक्तश्च सुडित्युक्तं ततः सकारादुत्तरावडभ्यासावनिष्टे देशे स्या-
ताम् । एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोऽडभ्यासयोस्तद्व्यवायेपि सुट्
कात्पूर्वं क्रियतइति सिद्धमिष्टं भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उपे इत्येतेभ्यो भूषणार्थं करोतौ परतः सुट् कात्पूर्वं भवति ।
संस्कृतौ । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । अत्र संपुंजानां सत्वमिति समो मकारस्य
सकारः पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परिष्कर्तौ । परिष्कर्तुम् । परिष्कर्तव्यम् ।
सुट्स्तुस्वञ्जामिति षत्वम् । उपस्कर्तौ । उपस्कर्तुम् । उपस्कर्तव्यम् । भूषणइति
रैकम् । उपकरोति । संपूर्वस्य क्व चिदभूषणेपि सुडिष्यते संस्कृतमत्रमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समुदायस्तस्मिंश्चार्थं करोतौ संपर्युपेभ्यः कात्पूर्वं सुडागमो

५२०

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

भवति । तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिष्कृतम् । तत्र न उपस्कृतम् । समुदि-
तमित्यर्थः ॥ ८/३/१००

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३६ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थाय समीहा प्रति-
यत्नः । विज्ञतमेव वैज्ञतम् । प्रज्ञादित्वाद्वा । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपे-
णोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत उपात्
सुट् कात्पूर्वा भवति । प्रतियत्ने तावत् । एधोदकस्योपस्कृते । काण्डगुणस्यो-
पस्कृते । वैज्ञते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति । वाक्याध्याहारे । उप-
स्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीति । एतेष्विति किम् । उपकरोति ।

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन्किरतौ धातौ लवनविषये सुट् कात्पूर्वा भव-
ति । उपस्कारं मदका लुनन्ति । उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति । विक्षिप्य
लुनन्तीत्यर्थः ॥ यमुलत्र वक्तव्यः ॥ * ॥ लवनइति किम् । उपकिरति देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव । उपात्प्रतेश्चोत्तरस्मिन्किरतौ विषये सुट् कात्पूर्वा भव-
ति । उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । प्रतिस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । तथा
ते वृषल विक्षेपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । हिंसायामिति किम् ।
प्रतिस्कीर्णम् ॥

अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येव । अपादुत्तरस्मिन्किरतौ चतुष्पाच्छकुनिषु यदालेखनं
तस्मिन् विषये सुट् कापूर्वा भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते
कुक्कुटो भ्रम्यार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः ।
चतुष्पाच्छकुनिष्विति किम् । अपकिरति देवदत्तः ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणे-
ष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अपकिरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः ॥
हर्षजीविकाकुलायकरणेऽपि किरतेरात्मनेपदस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्वति । कुस्तुम्बुरुर्नमौषधि-
जातिः । धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरुणि । सूत्रनिर्देशे नपुंसकलिङ्गमवि-
वक्षितम् । जातिरिति किम् । कुत्सितानि तुम्बुरुणि कुतुम्बुरुणि तुम्बुदशब्दे-
नात्र तिन्दुकीफलान्युच्यन्ते, समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

५२१

अपरस्पर इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्पराः
सार्था गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्यइति किम् ।
अपरपराः सार्था गच्छन्ति । अपरे परे च सङ्गदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गम-
नस्य सातत्यं प्रबन्धो विवक्षितः । किमिदं सातत्यमिति । सततस्य भावः सात-
त्यम् । कथं सततम्, समस्तते विकल्पेन मकारलोपो विधीयते ।

लुप्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचियुद्धयजोः ॥

गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्यदमिति सुट् निपात्यते तस्य च पत्वं सेविते ऽसेविते प्रमाणे च
विषये । गोष्यदो देशः । गावः पद्मन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेविता देशो गो-
ष्यद इत्युच्यते । असेविते । अगोष्यदान्यरण्यानि । असेविते गोष्यदशब्दो न सभव-
तीत्यगोष्यदशब्दार्थं निपातनम् । यद्येवं नार्थ एतेन, गोष्यदप्रतिषेधादगोष्यदं
भविष्यति । सत्यमेतत् । यत्र तु सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्यादगोष्यदमिति ।
यत्र त्वत्यन्तासंभव एव तत्र न स्यादगोष्यदान्यरण्यानीति । असेवितग्रहणात्-
त्रापि भवति । यानि हि महान्यरण्यानि येषु गवामत्यन्तासंभवस्तान्येवमु-
च्यन्ते । प्रमाणे । गोष्यदमात्रं क्षेत्रम् । गोष्यदपूरं वृष्टे देवः । नात्र गोष्यदं
स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेत्तुमियत्ताम् ।
सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किम् । गोः पदं, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते ।
आस्पदमनेन लब्धम् । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतया ऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते ।
चरेराहि चागुराविति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जी-
त । आश्चर्यं यदि सो ऽधीयीत । चित्रमद्भुतमित्यर्थः । अनित्यइति किम् ।
आश्चर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्के ऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं धर्चा, वर्चस्कमत्रमलं, तस्मिन्वभिधेये ऽवस्कर इति निपात्यते ।
अवपूर्वस्य किरतेः कर्मणि च्छेदोऽयम् इत्यप्, निपातनात्सुट् । अवकीर्येतद्व्यव-
स्कारो ऽत्रमलम् । तत्संबन्धाद्वेशोपि तथोच्यते । वर्चस्कइति किम् । अवस्करः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

५२२

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्ववति । अपपूर्वात्किरतेर्द्धोरबित्यप्,
निपातनात् सुट् । अपस्करो रथावयवः । रथाङ्गमिति किम् । अपस्करः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा १५० ॥

विकिर इति किरतेर्विपूर्वस्येगुपधञाप्रोक्तिरः कः इति कप्रत्यये विहिते
सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्ववति । विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति ।

सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुक्कुटादृते ।

विष्किरो वा शकुनाविति वायह्यणादेव सुङ्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रह-
णमिह तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्दउत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये । सुचन्द्रो
यष्मान् । ह्रस्वादिति किम् । सूर्याचन्द्रमसाविव । मन्त्रइति किम् । सुचन्द्रा
योगमासी । उत्तरपदं समासएव भवतीति प्रसिद्धं, तत इह न भवति । शुक्र-
मसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुट्
निपात्यते, तस्यैव षत्वम् ॥

याममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

वार्तापुरुषः सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते । कशेरिति
किम् । प्रतिगतः कशां, प्रतिकशो ऽश्वः । अत्र यद्यपि कशेरेव कशाशब्दस्त-
थापि कशेरिति धातोर्हृपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्त्यर्थम् । तेन धात्वन्त-
रोपसर्वाच्च भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋषी चेदभिधेयौ भवतः ।
प्रस्कण्व ऋषिः । हरिश्चन्द्र ऋषिः । हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषी इति
किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिव्राजके च निपात्यते ।
मकरशब्दो ह्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तस्य वेणावभिधेये सुट् निपात्यते परिव्रा-
जके त्विनिर्गति । मस्करो वेणुः । मस्करी परिव्राजकः । वेणुपरिव्राजकयोरिति
किम् । मकरो याहः । मकरी समुद्रः । के चित्पुनरत्र माङ्गुपपद्रे करोतेः कण्ठे

उच्यते यमपि निपातयन्ति माङ्श्च ह्रस्वत्वं सुट् च । मा क्रियते येन प्रतिपि-
ध्यते, स मस्करो वेणुः । वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति मस्करोदण्ड
इति । परिब्राजकोपि माङ्मुपपदे करोतेस्ताच्छीत्यङ्निर्निपात्यते । माङो ह्रस्वत्वं
सुट् च तथैव । माकरणशीलो मस्करी कर्मापवादित्वात्परिब्राजक उच्यते । स
त्वेवमाह । मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥

कास्तीरुजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीरु, अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरे ऽभिधेये । ईषतीर-
मस्य, अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं
नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरइति किम् । कास्तीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृक्षश्चेद्ववति । कारं करोतीति दिवावि-
भानिशाप्रभाभास्कारान्तेति टप्रत्ययः । कारस्करो वृक्षः । वृक्ष इति किम् ।
कारकरः । के चिदिदं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति
पठन्ति ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये । पार-
स्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रयस्या नदी । किष्कः प्रमाणम् । किष्कन्धा
गुहा ॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ तस्करश्चोरः ।
बृहस्पतिर्देवता । चोरदेवतयोरिति किम् । तत्करः । बृहत्पतिः । संज्ञायहणा-
दुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गणे चोरदेवताग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ॥ प्रात्तुम्पतौ गवि कर्त-
रि ॥ तुम्पतौ धातौ प्रशब्दात्परस्सुट् भवति गविकर्तरि । प्रस्तुम्पति गौः ।
गवीति किम् । प्रतुम्पति वनस्पतिः । पारस्करप्रभृतिराकृतगणः । अविहितल-
क्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तं
प्रायस्व चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति, तत्संगृहीतं भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा
विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । अनु-
दात्तात्कमनुदात्तम् । कः पुनरेको वर्ज्यते, यस्यासौ स्वरो विधीयते । वक्ष्यति ।
धातोर्नन्त उदात्तो भवतीति । गोपायति । धूपायति । धातोर्नन्त्यमचं वर्जयित्वा
परिशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नाश्वरो बाधते । लुनाति । श्नाश्वरं
तस्वरः । लुनीतः । पुनीतः । तस्वरमाम्स्वरः । लुनीतस्तराम् । पुनीतस्तराम् ।

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य । चतुरनुदात्तः^{१२२५} । चत्वारः । अनुदाहः । आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । विकारस्य । अस्थानि दधनीत्यनङ्स्वरः प्रकृतेः । गोपायति । धूपायति । प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्य । कर्तव्यम् । हर्तव्यम् । प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः । परानित्यान्तरङ्गापवादैः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च । योहि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधकौ भवति । तथाहि । गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते । कार्ष्णीत्तरासङ्गपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकारणस्वरस्तु सतिशिष्टेऽपि सार्वधातुक्स्वरं न बाधते । लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ विभक्तिस्वराङ्गस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतिस्र इत्यत्र तिस्रभ्यो जस इति सतिशिष्टेऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अचत्वारः । अनुदाह इति । यस्य विभक्तिनिमित्तमाप्तस्य यदुदात्तत्वं तच्चञ्स्वरेण बाध्यते । पदग्रहणं किम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्ला दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति । परिमाणार्थं चेदं पदग्रहणं सदाधिकारस्य निवृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च कुवल्या विकारः कौबलमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणो ऽञ् सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्तादिलक्षणस्याजो बाधनार्थं भिन्नादिषु पठ्यते । कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्ता ॥

कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥

कर्षतेधातोरकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्षः । पाकः । न्यागः । रागः । दायः । धायः । अनित्यादिर्नित्यमित्यस्यापवादः । कर्ष इति विकृतनिर्देशः कृषतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्ष इत्याद्युदात्त एव भवति ॥

उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥

उञ्छ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उञ्छः । छेच्छः । जञ्जः । जल्पः । एते घञन्ता इति जित्स्वरः प्राप्तः । जपे व्यध इत्यबन्तौ, तयोर्दुर्धातुस्वरः प्राप्तः । के वित्तु वध इति पठन्ति । युजेघञन्तस्य निपातनादगुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोन्यत्र हि योग एव भवति ॥ गरो दूष्ये ऽबन्तः ॥ गरशब्दो ऽबन्तः स दूष्येष्वन्तोदात्तः । गरो विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ॥ वेगवेदचेष्टबन्धाः करणे ॥

करो १ प्रले ३ युजे ३ ज्ञे ३ नु ३ पत्त ३

हलश्चेति घञन्ता एते करणे ऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव ॥
स्तुयुदुवश्चन्दसि ॥ उपसमस्तार्थामेतत् । परिष्टुत् । संयुत् । परिदुत् ॥ वर्त्तनिः
स्तोत्रे ॥ स्तोत्रं साम । तत्स्थो वर्त्तनिशब्दोन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः ॥
श्वधेद्वरः ॥ श्वधे ऽभिधेये दशब्दोन्तोदात्तो ऽन्यत्राबन्तत्वादाद्युदात्तः ॥
साम्बतापौ भावगर्हायाम् ॥ अन्तोदात्ता, वन्यत्राद्युदात्तौ ॥ उत्तमशश्वत्तमशब्दौ
सर्वत्र ॥ के चित्तु भावगर्हायामित्यत्राप्यनुवर्त्तयन्ति ॥ भक्तमन्यभोग देहा ॥
एते घञन्ता भक्तिर्ण्यन्तोपि घञन्त एव । एरजण्यन्तानमिति वचनात् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्तते । यस्मिन्नुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्त-
स्यादिहोदात्तो भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारशब्दोन्तोदात्तस्तस्य ङीष्-
नुदात्ते उदात्तो लुप्यते । अनुदात्तो ङीष् उदात्तः । भस्य टेलोपः । पथः ।
पथा । पथे । पथिन्शब्दोन्तोदात्तः । कुमुदनडवेतसेभ्यो द्वुत् । कुमुद्वान् ।
नद्वान् । वेतस्वान् । कुमुदादयोन्तोदात्ताः । द्वुत्बनुदात्तः । अनुदात्तस्येति ।
किम् । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्गः । प्रासङ्गशब्दस्याद्यादिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य
यति तित्स्वरितमिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते । नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीय-
माने परिशिष्टमनुदात्तं तत् कुत उदात्तलोपः, स्तदेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्यो
दात्तार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतत्वादन्तस्य स्यात् । मा हि धुत्तायाम् । मा
हि धुत्तायाम् । यजेति किम् । भार्गवः । भार्गवौ । भृगवः । प्राक् सुबुत्पत्तेर्गा-
त्रप्रत्ययस्य लुक् । उदात्तग्रहणं किम् । बैदी । और्वी * ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव । धातोरन्त उदात्तो भवति । पचति । पठति । कर्णोति ।
गोपायति । याति ॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितो ऽन्त उदात्तो भवति । भञ्जभासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् । भासु-
रम् । मेदुरम् । आगस्त्यकैण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । कुण्डिनाः ॥ चिति प्रत्यये
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तइष्यते ॥ बहुपठवः । उच्चकैः ॥

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित इत्येष । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । गोत्रे कुञ्जादिभ्य-
श्चफञ् । कौञ्जायनाः । भौञ्जायनाः । किमर्थमिदं, परमपि जित्स्वरं बाधि-
त्वा ऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

* मौञ्ज । पनेत्यधिकमेकस्मिन्नुक्तके ।

लोमे । किं दुच्छोपधामाः । उगादि

कितः ॥ १६५ ॥

तद्धितस्येत्येव । तद्धितस्य कितोन्त उदात्तो भवति । नडादिभ्यः फक् ।
नाडायनः । चारायणः । प्राग्रहतेष्टक् । आक्षिकः । शालाक्षिकः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोन्त उदात्तो भवति । तिसृस्तिष्ठन्ति । उदात्तस्व-
रितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येत्यस्यापवादः । शसि उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति
सिद्धे ऽन्यत्र बहुवचने षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिरिति विधानान्जसेव लभ्यतइति
जस्यहणमुपसमस्तार्थमेकइच्छन्ति । अतितिस्रावित्यत्र स्वरो मा भूदिति ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतो ऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य * । चतस्रादेशे
आद्युदात्तनिपातनाद्यादेशस्य च पूर्वविधौ स्यानिबत्त्वादयं स्वरो न भवति
चतस्रः पश्येति ॥

सार्वेकाच्चतृतीयादिर्विभक्तिः* ॥ १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्मा-
त्परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । वाचा । वाग्भ्याम् । वाग्भिः । वाग्भ्यः ।
याता । याद्वाम् । याद्विः । साविति किम् । राज्ञा । राज्ञे । एकाच् इति किम् । हरि-
णा । गिरिणा । राजसु । तृतीयादिरिति किम् । वाचौ । वाचः । विभक्तिरिति
किम् । वाक्तरा । वाक्तरमा । सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति त्वया त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच् इति वर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते ।
तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे
यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता
भवति । परमवाचा । १ । परमवाचे । २ । परमत्वचा । २ । परमत्वचे । २ ।
यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादिति
किम् । अवाचा । सुवाचा । सुत्वचा । तत्पुरुषोयम् । तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थ-
तृतीयासप्तम्युपमानाख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उत्तरपदग्रहणमेकाच्त्वैनोत्तर-
पदं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समासविशेषणमेतत्स्यात् । तत्र शुन ऊर्क
श्वोर्ज्ञेत्यत्रैवायं विधिः स्यात् । अनित्यसमासइति किम् । अग्निचिता । सोम-
सुता । उपपदमतिह इत्ययं नित्ययं नित्याधिकारे समासो विधीयते तत्र
गतिकारकोपपदात् छदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्द उदात्तः । यस्तु विध-

* चतुरो वेष्टीत्यपि पुस्तकान्तरे ।

हाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः । अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अञ्जेः कृन्दस्य सर्वनामस्थानम् ॥ ११० ॥

अञ्जः परा ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति कृन्दसि विषये । इन्द्रो दधीचो अस्याभिः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिति वर्तमाने शसोपि परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात् प्रतीचो बाहून्प्रतिभङ्ग्येषामिति ॥ अनिदिता हल उपधायाः (अ. १. ११)

ऊडिदम्पदादप्युसैद्युभ्यः ॥ १११ ॥

ऊट् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्यो ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । ऊट् । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा । ऊट्युपधायहणं कर्तव्यमिह मा भूत् । अत्तद्युवौ । अत्तद्युवे । इदम् । आभ्याम् । एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति । अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति । पदादयः पट्चोमासित्येवमादयो निष्पर्यन्ता इह गृह्यन्ते । निपदश्चतुरो जहि । या दतो धावति । असन्प्रभृतिभ्या विभक्तिरनुदात्तैव भवति । यीवायां बहुो अपि कच्चआसनि । मत्स्यं न दीनउदनि क्षियन्तम् । अप् । अपः पश्य । अद्भिः । अद्भ्यः । पुम् । पुंसः । पुम्याम् । पुम्यः । पुंसा । पुंसे । रै । रायः पश्य । राभ्याम् । राभिः । दिव् । दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ ११२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । घृतादिपाठादष्टनशब्दोन्तोदात्तस्तत्र कृत्यपोत्तममित्यस्यापवादो विभक्तोवोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् । अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोगीनादधीत । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति कृतात्वस्य च षट्संज्ञां ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपत्ते सावकाशो ऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपत्ते षट्स्वरेण बाधिर्यतइति किं दीर्घग्रहणेन ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ ११३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति । तुदती । नुदती । लुन्ती । पुनती । तुदता । नुदता । लुनता । पुनता । अनुम इति किम् । तुदन्ती । नुदन्ती । अत्राप्युपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यतइति शत्रन्तमन्तोदात्तं भवति । नद्यजादी इति किम् । तुदग्राम् । नुदग्राम् । तुदद्भिः । अन्तो-

५२८

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

दात्तादित्येव । ददती । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तावेतौ ॥ बृह-
न्महतोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बृहती । महती । बृहता । महता ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्याने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्या ऽसर्वनामस्या-
न्विभक्तिर्नदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्रा । हर्त्रा ।
प्रलवित्रा । प्रसवित्रा । वृजन्ता एते ऽन्तोदात्ताः । उदात्तयहणं किम् । कर्त्री ।
हर्त्री । कर्त्रा । हर्त्रा । वृजन्तोयमाद्युदात्तः । हल्पूर्वादिति किम् । वहति
नावा ब्राह्मण्या । नकारयहणं च कर्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्पत्नीयं कन्या ॥

‘नोङ् धात्वोः ॥ १७५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा ऽजादिसर्वनामस्थान-
न्विभक्तिर्नदात्ता भवति । ब्रह्मबन्धा । ब्रह्मबन्धे । वीरबन्धा । वीरबन्धे ।
ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण-
कारस्तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्यणः । स्वरितोऽनुदात्तस्येति विभ-
क्तिः स्वर्यते । धातुयणः खल्वपि । सङ्कलत्वा । सङ्कलत्वे । खलध्वे । क्लिबन्तस्य
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य औः सुपि यणादेशः ॥

‘ह्रस्वेनुङ्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तानुटश्च परो मतुब् उदात्तो
भवति । अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः खल्वपि । अक्षेणता ।
शीर्षेणता । अन्तोदात्तादित्येव । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तस्तस्मान्मतुब्
अनुदात्त एव भवति । अत्र च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा
नाश्रीयते नुङ्यहणात् तेन मरुत्वानित्यत्र न भवति ॥ रेशब्दाच्च मतुप उदा-
त्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरेवान् ॥ त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ त्रिवतीर्या-
ज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

(नामेन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

मनुष्येणो ह्रस्वः । ह्रस्वयहणमनुवर्त्तते मतुब्यहणं च । तेन मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते मतुपि
यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । अग्नीनाम् २ ।
वायूनाम् २ । कर्तृणाम् २ । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वेषु ह्रस्वे यथा-
स्यात् । अन्यथा हि साम्प्रतिकएव स्यात् तिसृणां चतसृणामिति । सनुटकस्य
यहणं किम् । धेन्वाम् । शकट्याम् । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्ययमन्तोदात्तः ।
ह्रस्वादित्येव । कुमारीणाम् । अन्तोदात्तादित्येव । जपूणाम् । वसूनाम् ॥

इ्याः छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः ॥ १७९ ॥

अन्तोदात्तादित्येति वृत्तम् । षट्संज्ञकेभ्यस्त्रिचतुर इत्येताभ्यां च परा
हलादिर्विभक्तिसदात्ता भवति । षण्णाम् । षड्भिः । षड्भ्यः । षञ्चानाम् ।
सप्तानाम् । त्रि । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर । चतुर्भ्यः । चतुर्णा-
म् । हलादिरिति किम् । चतस्रः पश्य ॥

‘अल्पपोत्तमम्’ ॥ १८० ॥

षट्त्रिचतुर्थ्या या कलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे यदुपोत्तममुदात्तं भवति ।
त्रिप्रभृत्यानामन्त्यमुत्तमं तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । पञ्चभिस्तपस्तपति ।
सप्तभिः परान् जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता । चतुर्भिः । क्लीति किम् ।
पञ्चानाम् । सप्तानाम् । उपोत्तममिति किम् । षड्विः । षड्व्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

षट्त्रिचतुर्थ्या या भूलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति
विभाषा भाषायां विषये । पञ्चभिः । २ । सप्तभिः । २ । तिस्रभिः । २ ।
द्वतस्रभिः । २ ॥

न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्कङ्कङ्कः ॥ १८२ ॥

गो श्वन् साववर्णः सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं राड् अड् कृड् कृद् इत्ये-
तेभ्यो यदुक्तं तत्र भवति । गोवा । गोव । गोभ्यामिति । सावेकावस्तृतीयादि-
विभक्तिरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । सुगुना । सुगवे । सुगुभ्याम् । अन्तोद्वात्ता-
दुत्तरपदादिति प्राप्तिः । श्वन् । शुना । शुने । श्वभ्याम् । परमशुना । परम-
शुने । परमश्वभ्याम् । पूर्ववत्प्राप्तिः । साववर्णः । सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं
तस्य ग्रहणम् । येभ्यः । तेभ्यः । केभ्यः । राट् । राजतिः क्तिबन्तः । राजा ।
परमराजः । अड् । अज्वतिः क्तिबन्तस्तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थं,
यच्चास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाज्वेः पूजायामिति प्रति-
षिध्यते नलोपः । प्राज्वा । प्राड्भ्याम् । नलोपविषये तु भवत्येव विभक्तैरुदा-
त्तत्वम् । प्राचा । प्राचे । प्राभ्याम् । कृड् क्तिबन्त एव । कृज्वा । परमकृज्वा ।
कृत् । करोतिः कृतिर्वा क्तिबन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो भल् ॥ १८३ ॥

दिवः परा भूलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । द्युभ्याम् । द्युभिः ।

५३०

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

सावेकाव इति ऊडिदम्पदाद्यप्पुत्रैद्युभ्य इति वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ।
 क्लीति किम् । दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात्परा कलादिविभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम् ।
 नृभिः । नृभ्यः । नृषु । कलित्येव । वा । वे ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥ *अचो यत्*

तित्स्वरितं भवति । सन्नन्ताद्यत् । चीकीर्ष्यम् । जिहीर्ष्यम् । ऋहलो-
 र्यत् । कार्यम् । हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशार्ल्लसार्वधातुकमैनुदा-
 त्तमहन्विडोः ॥ १८६ ॥

तासेरनुदात्तेतो डितो ऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात्परं लसार्वधातुकम-
 नुदात्तं च भवति हुङ् इङ् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्तावत् । कर्त्ता ।
 कर्त्तारौ । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोयम् । अनुदात्ततः । आस । आस्ते ।
 वस । वस्ते । डित् । षुङ् । सूते । शीङ् । शेते । अदुपदेशात् । तुदतः ।
 नुदतः । पचतः । पठतः । अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वादकारान्तोपदेशएव शप् ।
 पवमानः । यजमानः । यद्यत्र मुक् अकारमात्रस्य स्यात् तदा लसार्वधातुक-
 मदुपदेशादनन्तरमिति सिद्धो निघातः । अथाकारान्तस्याङ्गस्य, तथापि लसा-
 र्वधातुकानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गत्वादसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोप्यनेन
 लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद्वाध्यते । तास्यादिभ्य इति किम् । चिनुतः ।
 चिन्वन्ति । डिदयं शुः पूर्वस्य कार्यं प्रति न तु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् ।
 इह च यथा स्यात् पचावः पचाम इति । इह च मा भूत् हतो हय इति ।
 लयग्रहणं किम् । कतीह पवमानाः । सार्वधातुकमिति किम् । शिश्ये ।
 शिष्याते । शिष्यरे । अहन्विडोरिति किम् । हुते । यदधीते ॥

(आदिः)सिचो ऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

सिचिद्वि ७/११ उदात्त इति वर्त्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिर्ददात्तो भवति । मा
 हि काष्टाम् । मा हि काष्टाम् । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो ऽन्तोदात्तः ।
 मा हि लाविष्टाम् । २ । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चि-
 त्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते ॥ सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पितः पठे
 उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा हि कार्षम् । २ । अनिट इति किम् । मा
 हि लाविषम् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपक्षे भवति ॥

स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

१- ३/४/२०१ ले
 तस् को ताम्

लसार्वाधातुकग्रहणं यदनुवर्तते तदच्यनिटीति संबन्धादिह सप्तम्यन्तं भवति । स्वपादिरावृत्करणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाजादावनिटि लसार्वाधातुके परतो ऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । २ । श्वसन्ति । २ । हिंसेः खल्वपि । हिंसन्ति । २ । प्रत्ययस्वरेण पक्षे मध्योदात्तः । अचीति किम् । स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम् । स्वपितः । श्वसितः ॥ डित्यजादावयं विधिरिष्यते ॥ इह न भवति । स्वपानि । हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि । लसार्वाधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । ददति । ददतु । दधति । दधतु । जघति । जघतु । जायति । जायतु । अचीत्येव । दद्यात् । अनिटीत्येव । जघितः । आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च १९० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वाधातुके परतो ऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति । अनजादर्थ आरम्भः * । ददाति । जहाति । दधाति । जिहीते । मिमीते । अनुदात्तइति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः । सर्वो । सर्वे । सुपीति किम् । सर्वतरः । सर्वतमः ॥ प्रत्ययलक्षणोपाप्यं स्वर इष्यते सर्वस्तोम इति ॥ सर्वस्वरो ऽनकच्कस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वक्रः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥

भी ह्री भृ हु मद जन धन दरिद्रा जाग इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वाधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । बिभेति । जिह्वेति । बिभर्त्ति । जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । मदेर्बहुलं कृन्दसीति विकरणस्य श्लुः । जजन्दिन्द्रम् । जन जननइत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । धन धान्यइत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् । दरिद्राति । जागर्ति । भ्यादीनामिति किम् । ददाति । पितीति किम् । दरिद्रति ॥

लिति ॥ १९३ ॥

* अनजादर्थ आरम्भ इति प्रथमञ्जर्यां दर्शनादत्रापपाठः ।

५३२

काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥ अञ्जनाञ्जलि

लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । भौरिक-
विधम् । भौलिकविधम् । ऐषकारिभक्तम् ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥

णमुलि परतो ऽन्यतरस्यामादिर्हदात्तो भवति । लोलूयंलोलूयम् ।
आमेडितानुदात्तत्वे कृते पूर्वा लोलूयंशब्द एकत्राद्युदात्तः । अपरत्र लिट्स्वरेण
मध्योदात्तः ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥

उपदेशइति वर्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यत-
स्यामादिर्हदात्तो भवति । लूयते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीर्यते केदारः स्वय-
मेव । २ । यदा ऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा लसार्वधातुकनिघाते कृते यक्
एव स्वरो भवति । जनादीनामुपदेशेवात्वं द्रष्टव्यम् । तत्राप्ययं स्वर दृश्यते ।
जायते स्वयमेव । सायते स्वयमेव । खायते स्वयमेव । २ । अच इति किम् ।
भिद्यते स्वयमेव । कर्तृग्रहणं किम् । लूयते केदारो देवदत्तेन ॥

थलि च सेटीङन्तो वा ॥ १९६ ॥

सेटि थलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वा ऽन्यतरस्याम् ।
लुलुषिथ । ३ । यदानैते त्रयः स्वरास्तदा लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति ।
तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति । सेटीति किम् । ययाथ । लिति
प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमित्यमेवात्र स्वरो भवति ॥

अनित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥

जिति निति च नित्यमादिर्हदात्तो भवति । गर्गादिभ्यो यञ् । गार्ग्यः ।
वात्स्यः । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञ् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । प्रत्ययस्वरापवा-
दोयं योगः । प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते । तेन गर्गाः बिदाः चञ्चा इत्यत्र यञि
अञि कनि च लुप्ते न भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिर्हदात्तो भवति । देवदत्त । देवदत्तौ । देवदत्ताः । अत्र
कारकाद्वृत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिर्वाध्यते ॥ लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमत्रे-
ष्यते ॥ सर्पिराङ्क् सप्ताङ्क्तेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ तयोः
सर्वनामस्थाने परत आदिर्हदात्तो भवति । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ।
मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । सर्वनामस्थानइति किम् । पथः पश्य । मथः

पश्य । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते ।
पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पथिशब्दः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तो भवतः । कर्त्तवै ।
हर्त्तवै । प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः । युगपद्ब्रह्मणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकवर्ज-
मिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात् ॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दो निवासे ऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । क्षियन्ति निवस-
न्त्यस्मिन्निति क्षयः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः ।
क्षये जायहि प्रपश्यन् । निवासइति किम् । क्षयो वर्त्तते दस्युनाम् । एरजि-
त्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः ।
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोश्च । करणमिति
किम् । जयो वर्त्तते ब्राह्मणानाम् । अत्राप्येरजित्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिस्वदात्तो भवति । वृषः । जनः । ज्वरः । गहः ।
हयः । गयः । एते सर्वे पचाद्यप्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायतेर्निपातनादे-
त्वम् । नयः । तयः । पयः । वेदः । अंशः । दवः । एते ऽपि तथैवाद्यप्रत्य-
यान्ताः । सूद इगुपधादिति कप्रत्ययान्तः । गुहाभिदादिरङ्प्रत्ययान्तः ॥ शम-
रणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः ॥ शमो भावे रणः कर्मणि अजन्तावेतौ
निपातनाद् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः पचाद्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः ।
कामः । यामः । घजन्तावेतौ । आराधाराकारा भिदादयः । बहो गोचरादिषु
घप्रत्ययान्तः । कल्पः । अजन्तः । पादो घजन्तः । तत्र क्व चित्प्रत्ययस्वरः
प्राप्तः क्व चित्कर्षात्वतो घजोन्त उदात्त इति । वृषादिराकृतिगणः । अविहित-
माद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्चा । बद्धिका । खर-
कुटी । दासी । उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र द्वे प्रतिज्ञताविति
यः कन् तस्य लुम्भनुष्यइति लुप् । यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन
सिद्धमाद्युदात्तत्वम् । एतदेव ज्ञापयति क्व चिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न

५३४

॥ काशिका ॥ ६ ॥ १ ॥

भवतीति । तथा च पूर्वोदाहृतम् । संज्ञायामिति किम् । अग्निर्माणवकः ।
उपमानमिति किम् । देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्वजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्वच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादिराकारो
न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् । देवः ।
भीमः । द्वजिति किम् । चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् । ज्ञातः ।
आप्तः । संज्ञायामिति किम् । कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिशुदात्त इति वर्तते । शुष्क धृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः ।
शुष्कः । धृष्टः । असंज्ञार्थ आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । अशे-
रयमाङ् पूर्वोदविर्वर्तिते कर्मणि कर्तरि क्तः । तत्र थायघञिति प्राप्तः स्वरो
बाध्यते । कर्तरीति किम् । आशितमच्चम् । आशितं देवदत्तेन । पूर्वञ्च
कर्मणि क्त, उत्तरञ्च भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिशुदात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञायां
निष्ठा च द्वजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः ।
जुष्टः । २ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् । भाषायां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं
देवानां, अर्पितं पितॄणाम् । पूर्वणाञ्च विकल्पः प्राप्तः । के चिदत्र जुष्टेत्येतदेवा-
नुवर्तयन्ति । अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेषीच्छन्ति । अन्तोदात्तोपि ह्ययं
मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन्साकं त्रिशता न शंक्वोर्पिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिकप्रत्ययान्ते ऽन्तोदात्ते तयोर्ङसि परत आदिशुदात्तो
भवति । तव स्वम् । मम स्वम् ॥

ङयि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुदात्त इति च । हे इत्येतस्मिंश्च परतो युष्मदस्मदोरादिरुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मद्भ्यम् । पृथग्योगकरणं यथासंख्य-
शङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥

निष्ठा च द्वजनादित्यतो द्वजग्रहणमनुवर्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य द्वच आदिरुदात्तो भवति न चेच्चौशब्दात्परो भवति । अचो यत् । जेयम् । जेयम् । शरीरावयवाद्यात् । कण्ठम् ॥ ओष्ठम् । तित्स्वरितमित्यस्यापवादः । अनाव इति किम् । नाव्यम् । द्वच इत्येव । चिकीर्ष्यम् । ललाट्यम् ॥

ईडवन्दवृशंसदुहां एयतः ॥ २१४ ॥

ईड वन्द वृ शंस दुह इत्येतेषां यो एयत् तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति । ईडम् । वन्दम् । वार्यम् । शस्यम् । दोह्या धेनुः द्वनुबन्धकत्वाद् एयतो यद्वहणेन ग्रहणं नास्तीति तित्स्वरितमित्येतत् प्राप्तम् । वार्यमिति दुह् संभक्तावित्यस्यायं एयत् । क्यब्बिधौ हि वृज एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा वेगिवन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति । वेणुः । वेणुः । इन्धानः । इन्धानः । वेणुशब्दोयमजिह्वीभिर्निरुद्धः इति गुप्रत्ययान्तो नित्वाचित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः । इन्धानशब्दोपि यदा चानशन्तस्तदा चित्वादन्तोदात्तः । अथ शानजन्तस्तदा सार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरण मध्यो-
दात्तः तदेवमिन्धाने सर्वथा ऽप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते । वेणुरिव वेणु-
रित्युपमानं यदा संज्ञा भवति तदा संज्ञायामुपमानमिति नित्यमाद्युदात्तत्व-
मिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्वठ क्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भव-
ति । त्यागः । २ । रागः । २ । हासः । २ । एते घञन्तास्तेषां पक्षे कर्षात्वतो
घञोन्त उदात्त इत्युदात्तत्वमेव भवति । कुहः । २ । श्वठः । २ । क्रथः । २ ।
एते पचाद्यञन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे
यत्तदुपोत्तमम् । करणीयम् । हरणायम् । पटुजातीयः । मृदुजातीयः । प्रत्यय-
स्वरापवादोऽयम् ॥

चङ्गन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

चङन्ते ऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् । २ ।
न माङ्गोऽङ्गुलिप्रतिषिद्धे हि चेति निघाते ऽदुपदेशादिति लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति । उपोत्तमग्रह-
णादुयोर्न भवति । मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्वं अकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति ।
उदुम्बरावती । पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । शरादीनां चेतिदीर्घः ।
आदिति किम् । इक्षुमती । द्रुमवती । संज्ञायामिति किम् । खट्वावती ।
स्त्रियामिति किम् । शरावान् । मतोरिति किम् । गवादिना ॥

अन्तो ऽवत्याः ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति अजि-
रवती । खदिरवती । हंसवती । कारण्डवती * । डीपः पित्वादनुदात्तत्वं
प्राप्तम् । अवत्या इति किमुच्यते न वत्या इत्येवमुच्येत । नैवं शक्यमिहापि
स्यात् । राजवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्चायमवतीशब्दः । वत्वं पुनरा-
श्रयात्सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये । अही-
वती । कृषीवती । मुनीवती † ॥

चौ ॥ २२२ ॥

चावित्यञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते । तस्मिन्दरतः पूर्वस्यान्त उदात्तो
भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयम् ॥ चावर्तद्भुतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दाधीचः ।
मधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र भवति ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुषः । ब्राह्मणकृष्णलः । कन्या-
स्वनः । पटहशब्दः । नदीघोषः । राजपृषत् । ब्राह्मणसमित् । स्वरविधौ व्यञ्जन-
मविद्यमानवदिति हलन्तेऽप्यन्तोदात्तत्वं भवति । नानापद वरस्यापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* वेत्रवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कपीवतीत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्य स्वरे उदात्ते स्वरिते वा वर्तते । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते, न विकार-मनुदात्तत्वमापद्यते । समासान्तोदात्तत्वे हि सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सोऽनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोयमारभ्यते । कार्ष्णात्तरा-सङ्गाः । कृष्णो मृगस्तस्य विकारः कार्ष्णः । प्राणिरजतादिभ्योजित्यजप्रत्य-यान्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपवल्जः । यूपशब्द उणादिषु कुसुयुभ्यश्चेति प्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निदिति च वर्तते तेनाद्युदात्तः । ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । स्नातक-पुत्रः । स्नातशब्दः कन्यत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः । लित्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः । श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो नित्त्वादा-द्युदात्तः । मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दस्तिस्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तग्रहणं स्वरितग्रहणं चात्रानुवर्तते, तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासा-न्तोदात्तत्वं भवति । समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमाना-
व्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्विती-यान्तं कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थं । तुल्यश्चेतः । तुल्यलोहितः । तुल्यमहान् । सदृक्कृतः । सदृग्लोहितः । सदृगमहान् । सदृ-शश्चेतः । सदृशलोहितः । सदृशमहान् । एते कृत्यतुल्याख्या अजात्येति कर्म-धारयाः । तत्र तुल्यशब्दो यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । सदृक्शब्दः । समाना-न्ययोश्चेति क्लिप्त्ययान्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । सदृशशब्दोपि कजन्तो मध्योदात्तः । तुल्यार्थं । तृतीया । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः । शङ्कुपूर्वाल्लातेर्घञर्थे कविधानमिति वा कप्रत्य-यान्तः शङ्कुलाशब्दोन्तोदात्तः । किरिशब्दोपि किरतेः कृगृशृपृकुटिभिदिच्छिदि-भ्यश्चेतीकारप्रत्ययः किदौणादिकस्तेनासावन्तोदात्तः । तृतीया । सप्तमी । अक्षेषु शौण्डो, उत्तशौण्डः । पानशौण्डः । अशेर्देवनइति । सप्रत्ययान्तोत्तश-ब्दोन्तोदात्तः । पानशब्दो ल्युङन्तो लित्स्वरेणाद्युदात्तः । सप्तमी । उपमान । शस्त्रीश्यामा । कुमुदश्येनी । हंसगैद्गदा । न्यशोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्डश्यामा ।

५३८

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

शरकाण्डगौरी । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । शस्त्राशब्दो ङीप्र-
त्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुमुदशब्दोपि कौ मोदतइति मूलविभुजादित्वात्कप्रत्य-
यान्तो नञ्विषयस्थानिसन्तस्येति वा ऽऽद्युदात्तः । हंसशब्दो वृत्तुवदिहनिक्मि-
कषिभ्यः स इति सप्रत्ययान्तः । न्ययोहतीति न्ययोधः । पचादित्वादचप्रत्यया-
न्तस्तस्य 'न्ययोधस्य च केवलस्ये'ति निपातनाद् हकारस्य धकारो मध्योदात्तत्वं
च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ षष्ठीतत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान ।
अव्यय । अन्नाह्नयः । अवृषलः । कुन्नाह्नयः । कुवृषलः । निष्कौशाम्बिः । निर्वा-
राणसिः । अतिखट्वः । अतिमालः । एतान्यव्ययान्याद्युदात्तानि ॥ अव्यये नञ्
कुनपातानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । स्नात्वाकालक इति । अव्यय ।
द्वितीया । मुहूर्त्तमुखम् । मुहूर्त्तरमणीयम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना ।
अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीयासमासः । मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादिरन्तादात्तः । सर्व-
रात्रशब्दो ऽप्यचप्रत्ययान्तः । द्वितीया । कृत्य । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् ।
पानीयशीतम् । हरणीयचूर्णम् । भोज्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः । पानीयहर-
णीयशब्दयोर्ह्योत्तमं रितीति ईकार उदात्तः ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति च वर्तते । वर्णं वर्णवाचि पूर्वपदं वर्णवा-
चिष्वेवोत्तरपदेषु एतशब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति ।
कृष्णसारङ्गे, लोहितसारङ्गः । कृष्णकल्माषो, लोहितकल्माषः । कृषेर्वर्णइति
कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । लोहितशब्दोपि रुहेरश्च लो वेतीतन्म-
त्ययान्त आद्युदात्तः । वर्ण इति किम् । परमकृष्णः । वर्णेष्विति किम् । कृष्ण-
तिलाः । अनेतइति किम् । कृष्णैतः । लोहितैतः ॥

कृष्णीन्ना

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोर्ह्युत्तरपदयोः पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । शम्बगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः ।
गोलवणम् । अश्वलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । षष्ठीसमासा एते ।
तत्र शमेर्बेविति क्प्रत्ययान्तत्वाच्छम्बशब्द आद्युदात्तः । अरित्रशब्दो ऽर्त्तिलू-
धूस इतीत्रप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । गोशब्दो ङोप्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । अश्व-
शब्दो ऽशूप्रणीति क्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । प्रमाणमित्यन्तार्परिच्छेदमात्रमिह
द्रष्टव्यं, पुनरायाम एव । स्वरव्यङ्ग्यं च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम् । प्रमाण-
इति किम् । परमगाधम् । परमलवणम् ॥

दायादं दायादं ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दायादशब्दोत्तरपदे दायादवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं

भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । संज्ञायां समजनपदेति विद्याशब्दः
 क्यप्रत्ययान्तः । उदात्त इति च तत्र वर्तते, तेनायमन्तोदात्तः । कृपृवृजिम-
 न्दिनिधाज्भ्यः क्युरिति बहुलवचनात् केवलादपि धाजः क्युप्रत्ययस्तेन धन-
 शब्दः प्रत्ययस्वेणाद्युदात्तः । अथ विद्यादायाद इति केन षष्ठी, स्वामीश्व-
 राधिपतिदायादेति । यद्वेवं प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति समास-
 प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी तस्यास्तु सप्तमा विधाय-
 माना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनुज्ञायते । दायाद्व्यमिति किम् । परम-
 दायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृति-
 स्वरं भवति । गमनचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्याहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् ।
 गमनव्याहरणशब्दौ ल्युङन्तौ तयोर्लिङ्गस्वरः । गमनं च यच्चिरं चेति विशेषण-
 समासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । गमनं हि कारणविकलतया चिरकाल-
 भावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धीति किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥

पदे उपदेशे ॥ ७ ॥ दत्त

अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्दउत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृति-
 स्वरं भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्दः सिचि-
 मुच्योष्टेरुच्चेति घृन्मत्ययान्तो मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदात्तः । उच्चारशब्देऽपि
 घञन्तस्थाथघञ्ताजबिचक्राणामित्यन्तोदात्तः ^{६/२/१४४} विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंस-
 कादिर्वा । अपदेशइति किम् । विष्णोः पदं, विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्दउत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-
 स्वरं भवति । कुट्येव निवातं, कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् । कुडानिवातम् ।
 वातस्याभावो निवात, मर्थाभाव इत्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोस्मिन्निति वा
 निवातमिति बहुव्रीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः
 समानाधिकरणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटीशमीशब्दौ गौरादिङी-
 षन्तावन्तोदात्तौ । कुड्यशब्देऽपि कवतेर्यत् डक्किञ्चेति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त
 इत्येके । डक् प्रत्ययान्तोन्तोदात्त इत्यपरे । वातत्राणइति किम् । राजनिवाते
 वसति । सुखं मानुनिवातम् । निवातशब्देऽयं पार्श्ववाची रुढिशब्दस्तत्रोभयत्र
 षष्ठीसमासः ॥

शारदे ज्ञातवे ॥ ९ ॥

५४०

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

चतौ भवमार्तवम् । अनातववाचिनि शारदशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । दृषत्शारदाः सक्तवः । शारद-
शब्दोयं प्रत्ययवाची तस्य नित्यसमासे ऽस्वपदविग्रह इष्यते । सद्यो रज्जुदु-
तमुदकं प्रत्ययमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्दः सृजेरसुम् चेति उपप्रत्य-
यान्त आदिलोपश्च । धान्ये निदिति च तत्र वर्तते तेनाद्युदात्तः । दृषत्शब्दो
दृष्टातेः पुग् ह्रस्वश्चेति अदिकृप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । अनातववदिति किम् । पर-
मशारदम् । उत्तमशारदम् । शरदि चतुर्विधे भवं यत्तदिह शारदम् ॥

धुमानावागच्छन् प्रतीतिः
अतः ॥ ५४१॥

अध्वर्युकषाययोजातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । प्राच्याध्वर्युः । कथाध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते समानाधिकरण-
समासा जातिवाचिनो नियतविषयास्तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तो आद्युदा-
त्तः । कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितस्ततः कठेन प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तेवा-
सिभ्यश्चेति णिनिस्तस्य कठचरकालुगिति लुक् । कलापिना प्रोक्तमिति कला-
पिना तस्मिन्निगयनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नस्यचा-
रिपीठसर्पिकलापिकौशुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुप-
र्वणामुपसंख्यानमिति टिलोपः । तदेवं कलापशब्दोन्तोदात्तः । सर्पिर्मण्डकषा-
यम् । उमापुष्पकषायम् । दौवारिककषायम् । षष्ठीसमासव्युत्पादिता रूठिश-
ब्दा एते । तत्र सर्पिर्मण्डकशब्द उमापुष्पशब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौ-
वारिकशब्दोपि द्वारे नियुक्त इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव । जाताविति किम् ।
परमाध्वर्युः । परमकषायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश प्रतिरूप इत्येतयोर्द्वयपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । मातृसदृशः । पितृमातृशब्दावुणा-
दिष्वन्तोदात्तौ निपातितौ । षष्ठीसमासार्थं च सदृशग्रहणमिह तदलुकि
यष्ट्याः प्रयोजयति दास्याः सदृशे वृषल्याः सदृश इति । अत्र दासीवृषलीश-
ब्दयोरन्तोदात्तत्वादुदात्तयणो ह्रस्वोवादिति विभक्तिरन्तोदात्ता । पितृप्रति-
रूपः । मातृप्रतिरूपः । सादृश्यइति किम् । परमसदृशः । उत्तमसदृशः । समा-
सार्थोत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगवुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । प्राच्यसप्तसमः । गान्धारिसप्तसमः । सप्तसमाः प्रमाणमस्येति

मात्रव उत्पत्तस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । प्राच्यश्चासौ सप्तसम-
श्चेति, प्राच्यसप्तसमः । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादि-
त्वाद्युदात्तो मध्यादात्तो वा । द्विर्गाविति किम् । व्रीहिप्रत्ययः । प्रमाणद्विति
किम् । परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्व-
पदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारिवाणिजः ।
मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र मद्रशब्दो रक्-
प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । काश्मीरशब्दोपि एषोदरादिषु मध्यादात्तः । गान्धा-
रिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते तत्र कर्दमादीनां वेति पक्षे आद्युदात्तो भवति
द्वितीयो वा । पण्य । गोवाणिजः । अश्ववाणिजः । गोशब्दोन्तोदात्तः ।
अश्वशब्द आद्युदात्तः । गन्तव्यपण्यमिति किम् । परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपज्ञा उपक्रम छाया एतेषूत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । भित्तामात्रं न ददाति याचितः । समुद्र-
मात्रं न सरो ऽस्ति किं चन । मात्रशब्दोयं वृत्तिविषयएव तुल्यप्रमाणे वर्तते ।
तत्र भित्तायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदवियहः षष्ठीसमासः । तत्र भित्ताशब्दो
गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोदात्तः । समुद्रशब्दोपि फिषि पाटलापालङ्काष्वासा-
गरार्थानामित्यन्तोदात्त एव । उपज्ञा । पाणिनोपज्ञकालकं व्याकरणम् । व्याद्यु-
पज्ञं दुष्करणम् । आपिशत्युपज्ञं गुरुलाघवम् । षष्ठीसमासा एते । तत्र पाणि-
नोपत्यमित्यणन्तः पाणिनशब्दः प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः । व्याडिरिजन्तत्वादा-
द्युदात्तः । तद्वदापिशलिः । उपक्रम । आद्योपक्रमं प्रासादः । दर्शनीयोप-
क्रमम् । सुकुमारोपक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेपि षष्ठीसमासा
एत । तत्रैतैनं ध्यायन्तीत्याद्यः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्यय आङ्पूर्वाद्
ध्यायतेः एषोदरादित्वाद्यस्य ठत्वम् । तदयमाद्यशब्दस्याथादिस्वरणान्ता-
दात्तः । दर्शनीयशब्दो रित्त्वादुपात्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो नञ्सुभ्यामित्य-
न्तोदात्तः । नन्दशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य
नपुंसकलिङ्गोपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिव्यासायामिति । छाया । इषुच्छायम् ।
इषुशब्द इषेः किञ्चेत्युप्रत्ययान्तस्तत्र च धान्ये निदिति वर्तते तेनाद्युदात्तः ।
धनुःशब्दोपि नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्योदात्त एव । इषूणां छायेति षष्ठीस-
मासः । छायाबाहुल्यद्विति नपुंसकलिङ्गता । नपुंसकद्विति किम् । कुड्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

५४२

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

सुख प्रिय इत्येतयोर्दत्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् । सुख । प्रिय । गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् । समानाधिकरणसमासा एते । तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्धेतावायत्यां प्रीतिकरे वर्तते । तद्धितं यदायत्यां प्रीतिं करोति । गमनादिषु ल्युङन्तेषु लिट्स्वरः । हितइति किम् । परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुख प्रिय इत्येतयोर्दत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । ब्राह्मणसुखं पायसम् । क्वाचप्रियो ऽनध्यायः । कन्याप्रियो मृदङ्गः । सुखप्रिययोः । प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतियहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणक्वाचशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । कन्याशब्दः स्वरितान्तः । प्रीताविति किम् । राजसुखम् । राजप्रियम् ॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्वधनगवां कथित एव स्वरः । स्वमिति किम् । परमस्वामी ॥

पत्योवैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गृहपतिः । सेनापतिः । नरपतिः । धान्यपतिः । गेहे क इति प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ गृहशब्दः । सह इनेन वर्ततइति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनाशब्द आद्युदात्तः । नृ नये एतस्माद् ऋदोरिति अप्रत्ययान्त आद्युदात्तौ नरशब्दः । धान्यमन्तःस्वरितम् । ऐश्वर्यमिति किम् । ब्राह्मणो वृषलीपतिः । वृषत्या भर्तृत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिद्विधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चित् दिधिषू इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वेण प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते । भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । षष्ठीसमासा एते समासस्वरेणान्तोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पति शब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः । १ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपदे आदिरुदात्तः ।

रञ्जेः क्युचिति वर्त्तमाने भूसूधूभस्त्रिभ्यश्चन्द्रसीति क्युन्त्ययान्तो भुवनशब्द
आद्युदात्तो व्युत्पादितः । कथं भुवनपतिरादित्य इति । उणादयो बहुलमिति
बहुलवचनाद्वापायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्काबाधनेदीयस्स संभावनने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति वर्त्तते । आशङ्क आबाध नेदीयस् इत्येतेषू-
त्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्ति-
त्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्का वर्त्तते । गमनमाशङ्कतइति संभाव्यते ।
वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आबाध । गमनाबाधम् । वचनाबाधम् । व्या-
हरणाबाधम् । गमनं बाध्यतइति संभाव्यते । नेदीयस् । गमननेदीयः * । व्या-
हरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतरामिति संभाव्यते । संभावनइति किम् । पर-
मनेदीयः । पूर्वपदानि ल्युङन्तान्युक्तस्वराणि ॥ ३११

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्वशब्दउत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्व वर्त्तते । तत्र
विशेषणं विशेष्येणिति समासः । मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वः ।
सुकुमारपूर्वः । भूतपूर्वइति किम् । परमपूर्वः । उत्तमपूर्वः । अत्र परमश्चासौ
पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्व इति । तथा हि सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समर्याद सवेश सदेश इत्येतेषूत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि
तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् ।
काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरसनीडम् । मद्र-
समर्यादम् । गान्धारिसमर्यादम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । गान्धा-
रिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् । गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदे-
शम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव
केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेति समुदायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः ।
सामीप्यइति किम् । सह मर्यादया वर्त्तते समर्यादं क्षेत्रम् । देवदत्तस्य सम-
र्यादं देवदत्तसमर्यादम् । सविधादिष्विति किम् । देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति ।

* वचननेदीय इति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

† अन्तिकतम पा० २ ।

५४४

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्र-
लवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विग्रहः सुप्तेति समासः ।
विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् * । कटुकादिभिश्च शब्दैर्गुण-
वद्बुध्यमभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यमनो नास्ति कर्मधारयः । विस्पष्टशब्दो
गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दो ऽप्यव्ययस्वरेण । विचित्रशब्दमन्ये
पठन्ति । सो ऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव । व्यक्तशब्द उदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्यादिस्वरितः । ये चात्रापरे पठन्ति तत्र संपन्नशब्दस्याथा-
दिस्वरेणान्तोदात्तः । पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेण । कुशलशब्दः कृत्स्वरेणा-
न्तोदात्तः । चपलशब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः । चुपेरच्चापधाया इत्यत्र हि चि-
दिति वर्तते । निपुणशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पुणेरिगुपधलक्षणः कप्र-
त्ययोयम् । विस्पष्टादीनीति किम् । परमलवणम् । उत्तमलवणम् । गुणवच-
नेष्विति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । कटु ।
पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥

अज्यावमकन्यापवत्सु भावे 'कर्मधारये' ॥ २५ ॥

अ, ज्य, अवम् कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे
भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः । ज्य । वचन-
श्रेष्ठम् । वचनज्यायः । अवम । गमनावमम् । वचनावमम् । कन् । गमन-
कनिष्ठम् । गमनकनीयः । पापवत् । गमनपापिष्ठम् । गमनपापीयः । ल्युङन्ता-
न्येतानि पूर्वपदानि लिङ्स्वरेणाद्युदात्तानि । अज्यकनामादेशानां ग्रहणमिति
सामर्थ्यात्तद्वदुत्तरपदं गृह्यते । आदिष्विति किम् । गमनशोभनम् । भावइति
किम् । गम्यते ऽनेनेति गमनं तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारयइति किम् ।
गमनं श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुमारश्रमणा ।
कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोन्तोदात्तः । अत्र के चिल्लक्षणप्रति-
पदोक्तपरिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति । के
चित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारयइति वर्तते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य सः प्रत्येनाः ।
तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति । कुमारप्रत्येनाः । उदात्त
इत्येतदत्र सामर्थ्याद्वेदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्ययमादेशपदिश्यते ॥

* न द्रव्यस्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादि-
रुदात्तो भवति । कुमारचातकाः । २ । कुमारलोहध्वजाः । २ । कुमारबला-
हकाः । २ । कुमारजीमूताः । २ । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगाञ्ज्यो याम-
णीपूर्वादिति ज्यः प्रत्ययस्तस्य तद्वाजस्य बहुष्विति लुक् । अत्र यदा ऽऽद्युदा-
त्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र
प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्तउत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त । पञ्चारत्निः । दशारत्निः । पञ्चा-
रत्नयः प्रमाणमस्य दशारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्वितार्थे द्विगुः प्रमाणे लो द्विगो-
नित्यमिति मात्र चो लोपः । इगन्त । काल । पञ्चमास्यः । दशमास्यः ।
पञ्च मासान्भूतो भूतो भावी वेति तद्वितार्थे द्विगोर्यप् । पञ्चवर्षः । दशवर्षः ।
वर्षाल्लुक् चेति ठञो लुक् । काल । कपाल । पञ्चकपालः । दशकपालः ।
कपाल । भगाल । पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल । शराव । पञ्चश-
रावः । दशशरावः । संस्कृतं भक्षा इति तद्वितार्थेऽस्ते समासा द्विगोर्लुगनपत्य-
इति कृताग्रप्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिष्विति किम् । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः
पञ्चाश्वः दशाश्वः । द्विगाविति किम् । परमारत्निः । परमशरावम् । पञ्चा-
रव्यो दशारत्नय इति च यण्गुणयोर्बहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाद्वा
द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्तते ॥

बहुन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृति-
स्वरं भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बहुरत्निः । २ । बहुमास्यः । २ ।
बहुकपालः । २ । बहुभगालः । २ । बहुशरावः । २ । बहुशब्दोन्तोदात्तस्तस्य
प्रकृतिस्वरे कृते यत्र यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्येष
स्वरो भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वितस्ति इत्येतयोर्लुत्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । पञ्चदिष्टिः । २ । पञ्चवितस्तिः । २ । दिष्टिवितस्ती
प्रमाणे तेनात्र मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्क पक्षबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्धं शुष्कं पक्कं बन्ध इत्येतेष्वन्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति सा चैत्सप्तमी कालात्र भवति । सांकाश्यसिद्धः । काम्पित्यसिद्धः । सांकाश्यकाम्पित्यशब्दौ एयप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ । फिपि तु सांकाश्यकाम्पित्यनासिक्यदार्वाघाटानामन्तः पूर्वं वेति पठ्यते । तत्र पक्षे मध्योदात्तावपि भवतः । शुष्क । ऊकशुष्कः । निधनशुष्कः । ऊकशब्दो बहुलवचनादवतः कङ्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । निधनशब्दो निधाजः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः । पक्क । कुम्भीपक्कः । विलासीपक्कः* । भाद्रपक्कः । कुम्भीविलासीशब्दौ डीपन्तावन्तोदात्तौ । भाद्रशब्दङ्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बन्ध । चक्रबन्धः । चारकबन्धः । चक्रशब्दोन्तोदात्तः । चारकशब्दो एवुलन्त आद्युदात्तः । अकालादिति किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । अपराह्णसिद्धः सप्तमीस्वरः कृत्स्वरेण बाधितः पुनरयं विधीयते ॥

परिप्रत्युपापा, वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि प्रति उप अय इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहरवयववाचिनि रात्र्यवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति । परिचिगते वृष्टो देवः । परिसौवीरम् । परिसावेसेनि । प्रति । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपराह्णम् । प्रतिपूर्वरात्रम् । प्रत्यपररात्रम् । उप । उपपूर्वाह्णम् । उपापराह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । उपापररात्रम् । अय । अयचिगते वृष्टो देवः । अयसौवीरम् । अयसावेसेनि । निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चावभिर्जमिति आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । तत्पुरुषे बहुव्रीहौ घ सिद्धत्वादव्ययीभावार्थायमारम्भः । तत्रापपरी वर्जने वर्तते इति तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदं नेतरयोः । अहोरात्रावयवश्च अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियते । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवविवृति किम् । प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । परिवनमित्यत्र वनं समासइत्येद्ववति ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्यकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वो ऽन्यकवृष्णिषु वर्तते तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्वाफल्कचैत्रकरोधकाः । शिनिवासुदेवाः । श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्च स्यन्यकवृष्णिकुरुभ्यश्चेति अणन्तावन्तोदात्तौ । शिनिशब्द आद्युदात्तः स तदप्रत्येष्वाभेदेन वर्तते । राजन्यइति किम् । द्वैष्यहैमायनाः † । द्वीपे भवा इति द्वीपादनुसमुद्रं यज् । हैमेरपत्यं युवा हैमायनाः । अन्यकवृष्णाय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिप्रेतवन्त्यानां तत्रियाणां ग्रहणार्थम् । एते च नाभिप्रेतवन्त्याः । बहुवचनग्रहणं किम् ।

* कलशीपक्क इति पा० २ । अयमेव पदमञ्जरीसमतः ।

† प्रतिप्रसूयते । पा० २ ।

‡ द्वैष्यहैमायनाः पा० २ ।

संकरणवासुदेवौ । द्वन्द्वइति किम् । वृष्णीनां कुमारः, वृष्णिकुमाराः । अन्ध-
कवृष्णिष्विति किम् । कुक्षपञ्चालाः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश । द्वादश ।
त्रयोदश । इणभीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः क्वचिति नित्वादाद्युदात्त एकशब्दः ।
नस्त्रयस आदेशोन्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
आपिशलपाणिनीयाः । पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयकाशकृत्स्नाः । आपिशल-
स्यापत्यमापिशलिराचार्यः । अत इज् । तेन प्रोक्तामापिशलम् । इजश्चेत्यण् ।
तदधीयते ये ऽन्तेवासिनस्तेष्वपापिशलाः, प्रोक्ताङ्गुणिति तस्य तद्वृत्तस्याध्येतरि
विहितस्य लुक् क्रियते । आपिशलेर्वा छात्रा आपिशला इत्युभयथाप्याचार्यो-
पसर्जनश्चान्तेवासी भवति । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणार्थं सकलो
द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायते । इह मा भूत् । पाणिनीयदेवदत्तौ ।
आचार्योपसर्जनइति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् ।
आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तिकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तिकौजपादयो ये द्वन्वास्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतिस्व-
रपूर्वपदाः कार्तिकौजपादयो भवन्ति । विभक्त्यन्तानां पाठो वचनविवक्षार्थः ।
चकारो द्वन्वाधिकारानुवृत्त्यर्थः । कार्तिकौजपौ । छतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यम्
इत्यणन्तावेतौ । सार्वर्ण्यमाण्डूकेयौ । सार्वर्ण्यरिजन्तः । आवन्त्यश्मकाः ।
अवन्तेरपत्यानि बहूनि तच्चिवासी जनपदो ऽवन्तयः । तथा ऽश्मकाः । पैल-
श्यापर्णयाः । युवद्वन्द्वेयम् । पीलाया अपत्यं पैलस्तस्यापत्यं युवेति अणो
द्वच इति विहितस्य फिजः पैलादिभ्यश्चेति लुक् । श्यापर्णशब्दो बिदादि-
स्तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा श्यापर्णेयः । बहुवचनमतन्त्रं, तेन
पैलश्यापर्णेयावित्यत्रापि भवति । कपिश्यापर्णेयाः । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं
बहुत्वे कपिबोधादाङ्गिरसइत्युत्पन्नस्य यजो यजओश्चेति लुक्, तेनात्र बहुत्व-
माश्रीयतएव । शैतिकान्तपाञ्चालेयाः । शितिकातो नाम अघिस्तस्यापत्यमिति
अघ्यण् तदपत्ये यूनि य इज् तस्य अघ्यत्तत्रियार्णजितो यूनीति लुक् । पाञ्चा-
लस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः । अत्रापि बहुवचनमवि-
वक्षितमिति शैतिकान्तपाञ्चालेयावित्यत्रापि भवति । कटुकस्यापत्यमिति अत

इज् तस्य बहुच इजः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । वर्चलाया अपत्यं वार्च-
लेयः । शाकलशुनकाः । शकलस्यापत्यं शाकल्यस्तस्य छात्राः शाकलाः
कण्वादिभ्यो गोत्रद्वयण् । शुनकस्यापत्यमिति बिदादिभ्योज् तस्य बहुषु लुक् ।
शाकलसणका इति के चित्पठन्ति । तेषां सणकशब्दादुत्पन्नस्येजो बहुच इजः
प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । शुनकधात्रेयाः । धात्र्या अपत्यं, धात्रेयाः ।
सणकबाधवाः । बधोरपत्यं बाधवः । आर्चाभिर्मौद्गलाः । च्वाभेन प्रोक्तमधी-
यते आर्चाभिनः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः । मुद्गलः कण्वादिस्तदप-
त्यस्य छात्रा मौद्गलाः । कुन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तेः सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तच्चि-
वासे वा जनपदे द्वन्द्वे ऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दावन्तोदात्तौ । चिन्तिसु-
राष्ट्राः । कुन्तिसुराष्ट्रवत् । तण्डवतण्डाः । पचाद्वचप्रत्ययान्तावन्तोदात्तावेतौ
गर्गादिषु पठ्यते । तत्रापत्यबहुत्वे यजो लुक् क्रियते । गर्गवत्साः । अत्रापि
अपत्यबहुत्वे यजो लुक् । अविमत्तकामविद्राः । अविमत्तशब्दे नञ्स्वरेणादु-
दात्तः । द्वयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इजो बहुच इजः प्राच्यभरतेष्विति लुक्
क्रियते । बाधवशालङ्कायनाः । बधोरपत्यं बाधवः । शलङ्कुशलङ्कुं चेति शाल-
ङ्कायनः । बाधवदानच्युताः । दानच्युतशब्दादिजो बहुच इति लुक् । कठका-
लापाः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः । तस्य
कठचरकाल्लुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिनोण् इत्यण्प्रत्य-
यस्तस्मिन् इनण्यनपत्यइतिप्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नस्वचारिपीठ-
सर्पीत्यादिनोपसंख्यानान्ते टिलोपः । कठकौथुमाः । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इति
प्राग्दीव्यतो ऽण् । तत्र पूर्ववत् टिलोपः । कौथुमलौकाक्षाः । लौकाक्षेण प्रोक्तम-
धीयते लौकाक्षाः लौकाक्षस्य वा ऽपत्यं लौकाक्षिः । तस्य छात्रा लौकाक्षाः ।
स्त्रीकुमारम् । स्त्रीशब्देन्तोदात्तः । मौदपैप्पलादाः । मुदस्यापत्यं मौदिः । तस्य
छात्रा मौदाः । तथापैप्पलादाः । मौदपैप्पलादा इति द्विः पठ्यते तस्य प्रयो-
जनं पठे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वत्सजरत् । वत्सश्च जरच्च,
वत्सशब्देन्तोदात्तः । सौश्रुतपार्थवाः । सुश्रुतस्य पृथोश्च छात्राः । प्राग्दीव्यतो
ऽण् । जरामृत्यु । यान्यानुवाक्ये । यजेर्यत् । यजयाचेति कृत्वाभावः । तित्स्व-
रितमित्यन्तस्वरितः । अनुवाक्येति वचरेनुपूर्वाद् ग्यत् । आचार्योपसर्जना-
न्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

महान् ग्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारत-

हैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्तते, द्वन्द्वइति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपदं
ग्रीहि अपराह्ण गृष्टि इष्वास जाबाल भार भारत हैलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्ये-

तेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महाब्रीहिः । महापराङ्मुः । महायष्टिः ।
महेष्वासः । महाजाबालः । महाभारः । महाभारतः । महाहैलिहिलः । महा-
रौरवः । महाप्रवृद्धः । महच्छब्दोन्तोदात्तः । तस्य प्रतिपदोक्तो यः समासः
सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैषां षष्ठीसमासे ऽन्तोदात्त एव
भवति । महतो ब्रीहिः, महद्ब्रीहिरिति । कर्मधारये निष्ठेत्ययमपि श्रेण्यादि-
समासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

क्षुल्लकइत्येतत्पूर्वपदं महांश्च वैश्वदेवउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति ।
क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञाता-
दिषु प्रागिवात्के ऽन्तोदात्तः क्षुल्लकशब्दः ॥

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाम्योः उत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति । उष्ट्र-
सादि । उष्ट्रवामि । उष्ट्रशब्द उषेः ष्ट्रन्त्ययान्त आद्युदात्तः कर्मधारयोऽयं
षष्ठीसमासो वा ॥

गौः सादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गौशब्दः पूर्वपदं साद सादि सारथि इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं
भवति । गोः सादः, गोसादः । गां सादयतीति वा गोसादः । गोः सादिः,
गोसादिः । गोसारथिः ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेषडवा
तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेषडवा तैतिलकद्रू
पण्यकम्बल इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । कुरुणां गार्हपतं, कुरुगार्हपतम् । कुर्योश्चेति कुरुशब्दः कुरुत्ययान्तो-
न्तोदात्तः ॥ कुरुवृज्योर्गार्हपतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृजिनां गार्हपतं, वृजिगा-
र्हपतम् । वृजिशब्द आद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः, रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति
पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा । असूता जरती, असूतजरती । अश्लीला दृढ-
रूपा, अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीयस्यास्ति
तत् श्लीलम् । सिन्ध्यादेराकृतिगणत्वाल्लच् । कपिलकादित्वाच्च लत्वम् । अश्ली-
लदृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका लावण्यविरहितोच्यते ।
पारेषडवेव, पारेषडवा । निपातनादिवार्थं समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो
घृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रूः, तैतिलकद्रूः । तितिलिनोपत्यं द्वाभ्यां

१- नितिलिनी १९०९

५५०

काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

३

वा तैतिल इत्यणन्तः । पण्यकम्बलः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः ।
 पण्यकम्बलः ॥ संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समा-
 सान्तोदात्तत्वमेव प्रतिपदोक्ते हि कृत्यानां समासे द्वितीया कृत्या इत्येष
 विहितः स्वरितः । दास्या भारो, दासीभारः । देवहूतिः । देवजूतिः । देव-
 सूतिः । देवनीतिः । अन्तोदात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः । वसुशब्द आद्यु-
 दात्तः । शृस्वृद्धिह्रस्वसिवसीत्यत्र हि धान्ये निदिति वर्तते । ओषधिः ।
 ओषो धीयते ऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । ओषशब्दो घञ-
 न्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमाः । चन्द्रे मेसिरित्यसिप्रत्ययान्तोऽयम् । चन्द्रशब्द-
 स्तुरक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न
 च विहितं स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थे उत्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृति-
 स्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदाह । कुण्डलहिरण्यम् ।
 यूपशब्द आद्युदात्तः । कुसुयुभ्यश्चेत्यत्र निदिति वर्तते । कुण्डलशब्दोऽपि वृषा-
 दिभ्यश्चिदिति कलप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । रथदाह । वल्लीहिरण्यम् । रथशब्द-
 आद्युदात्तः । हनिकुशीत्यादिना क्यन्प्रत्ययः । वल्लीशब्दो ङीष्ः स्वरेणान्तोदात्तः ।
 तदर्थे इति किम् । कुबेरवलिः । प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्तते । अर्थशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
 भवति । मात्रे इदं, मात्रर्थम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मातृपितृशब्दाव-
 न्तोदात्तावुणादिषु निपातितौ । देवताशब्दो लिट्स्वरेण मध्यादात्तः । अति-
 थिरित्यतेरिति चितीथिन्प्रत्ययान्तः । तदर्थे विशेषा एव दाहहिरण्यादयो भवन्ति
 न त्वर्थशब्दवाच्यं सामान्यमित्यतदर्थार्थोऽयमारम्भः । के चित्युनराहुः । ज्ञाप-
 कार्थमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते पूर्वा विधिः प्रकृतिविकृत्योः समासे भवति । अश्व-
 घासः । श्वश्रूसुरमित्यत्र सत्यपि तादर्थ्यं न भवति ॥

‘क्तेच’ ॥ ४५ ॥

क्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोहितम् ।
 अश्वहितम् । मनुष्यहितम् । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् । वनं तापसरक्षितम् ।
 अश्वशब्द आद्युदात्तो मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरितः । परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम् ।
 गोभ्यो रक्षितमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

५५१

कर्मधारये समासे क्तान्तउत्तरपदे ऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । ^{अनन्तरं} अणिङ्कताः । ऊकङ्कताः । पूगङ्कताः । निधनङ्कताः ^{निरादि} अणिशब्द आद्युदात्तः । ^{निरादि} ऊकपूगशब्दावन्तोदात्तौ । निधनशब्दोऽयं मध्योदात्तः । कर्मधारयइति किम् । ^{निरादि} अण्यथा कृतं अणिङ्कतम् । अनिष्टेति किम् । कृताङ्कतम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे क्तान्तउत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कष्टश्रितः । त्रिश्रलपतितः । यामगतः । कष्टशब्दो ऽन्तोदात्तः । त्रीणि शकलान्यस्येति, त्रिशकलः । बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः । यामशब्दो निस्वरेणाद्युदात्तः । अहीनइति किम् । कान्तारातीतः । योजनातीतः * ॥ द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सुखप्राप्तः । दुःखप्राप्तः । सुखापचो दुःखापचः । अन्तस्याथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि क्तान्तउत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अहिहतः । वज्रहतः † । महाराजहतः । नखनिर्भञ्चा । दात्रलूना । आहि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादितः । के चित्त्वाद्युदात्तमिच्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्तः । महाराजष्टप्रत्ययान्तः । नास्य खमस्तीति बहुव्रीहौ नकुलनखेति नखशब्दो निपातितः । तेन नऽसुभ्यामित्यन्तोदात्तः । दात्रशब्दो दाम्नीशसेति घृन्प्रत्ययान्तः । कर्मणीति किम् । रथेन यातो रथयातः । गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति वर्त्तते । कर्मवाचिनि क्तान्तउत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतः । प्रहृतः । अनन्तर इति किम् । अभ्युद्धृतः । समुद्धृतः । समुदाहृतः । व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति । अनन्तरे पुनरिष्यते । कारकपूर्वस्य तु सति शिष्टत्वात् थाथादिस्वर एव भवति दूरादागत इति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादेव कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीत्येतच्चाश्रीयते । कर्मणीत्येव । प्रकृतः कटं देवदत्तः । थाथादिस्वरापवादा योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो भवति । प्रकर्त्ता । प्रकर्त्तुम् । प्रकृतिः । प्रकर्त्तंति वृजन्तः । कृत्स्वरबाधनार्थं वचनम् । तादाविति किम् । प्रजल्पाकः । नितीति किम् । प्रकर्त्ता । वृजन्तः ।

* हीनं त्यक्तं विभक्तमित्यनर्थान्तरमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† रुद्रहतः । पा० २ ।

५५२

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

कृदुहणमुपदेशे तादर्थ्यम् । इहापि यथा स्यात्, प्रलपिता प्रलपितुमिति ।
अताविति किम् । आगन्तुः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदु-
भयं युगपद्वर्तते । अन्वेतवै । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात्पिता नाभिच-
रितवै । उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । कृत्स्वरापवादो योगः ॥

उपसर्गाभिवर्जितम्
किं तू ८९

अनिगन्तोञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् ।
प्राञ्चौ । प्राञ्चः । स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो
वा । पराङ् । पराञ्चौ । पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ ।
प्रत्यञ्चः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इह भवति । वप्रत्ययइति किम् । उदञ्चनः ।
चोरानिगन्तोञ्चतौ वप्रत्ययइत्येष स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । पराचः । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः । न्यङ् ।
न्यञ्चौ । न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यञ्चतेरकारः स्व-
रितः । अद्यङ् । अद्यञ्चौ । अद्यञ्चः । अधीचः । अधीचा ॥

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईषदित्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईषत्कडारः । २ । ईष-
त्पिङ्गलः । २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्वेद इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्दउत्तरपदे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णं तदेव धन-
मिति कर्मधारयः । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव भवति । द्विसुवर्ण-
धनः । २ । हिरण्यग्रहणं किम् । प्रस्यधनम् । परिमाणग्रहणं किम् । काञ्च-
नधनम् । धनइति किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमो ऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषो ऽभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः । अभि-
नववैयाकरणः । संपत्ति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेम-
जिति चित्वादन्तोदात्तः । अचिरोपसंपत्ताविति किम् । प्रथमवैयाकरणः ।
वैयाकरणानामादौ मुख्यो वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

राजगुणाधारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । पृथीसमासे च राजयोग्यतया तस्य ।
राजेति किम् । परमनापितः । प्रशंसायामिति किम् । राजनापितः । शिल्पि-
नीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतमिति उत्तरं यदुक्त्यामस्तत्र पूर्वपदस्यादिरु-
दात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति सप्तमीहारिणौ धर्म्यऽहरणे इति ।
स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । दृषदिमाषकः ।
आदिरिति प्रागन्ताधिकारात् । उदात्त इति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्यऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे
आद्युदात्तं भवति । हारीति देयं यः स्वीकरोति सोभिधीयते । धर्म्यमित्या-
चारनियतं देयमुच्यते, धर्मो ह्यनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति ।
स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । दृषदिमा-
षकः । सजायामिति सप्तमीसमासः, कारनाञ्चि चेति विभक्तेरलुक् । हारिणि ।
याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । मातुलाश्वः । पितृव्यगवः । क्व चिदयमाचारो
व्यवस्थितस्तूपादिषु शाणादि दातव्यं याज्ञिकादीनामश्वादीति । धर्म्यइति
किम् । स्तम्भेरमः । कर्मकरवर्द्धितकः * । अहरणइति किम् । वाडवहरणम् ।
वडबाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्पयं यद्वीयते हर-
णमिति तदुच्यते । परापि कृत्स्वरो हारिस्वरण बाध्यते विप्रतिषेधेनेत्येतदह-
रणइत्यनेन ज्ञाप्यते, तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिद्धो भवति ॥

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गोबल्लभः । अश्व-
बल्लभः । गोमणिन्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्त इति
समाहितः कर्तव्ये तत्परो यः स उच्यते ॥

विभाषा ऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षशब्दोत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गवाध्यक्षः । २ ।
अश्वाध्यक्षः । २ ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेविभाषा ऽऽद्युदात्तो भवति पापना-

* वर्द्धितको नृम मूले स्थूलो ऽथ सूक्ष्म ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीयते ऽन्यथा कर्म
न कुर्यादिति न त्वयं धर्म इति पदमञ्जरी ।

पितः । २ । पापकुलालः । २ । पापाणक्रे कृत्सितैरिति प्रतिपदोक्तः पापशब्दस्य समानाधिकरणसमास इति पठ्यसमासे न भवति । पापस्य नापितः, पापनापित इति ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । जड्घावात्स्यः । यो जड्घादानं ददान्यहमिति वात्स्यः संपद्यते स जड्घावात्स्य इति क्षिप्यते । भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । वशाब्राह्मणेत्यः । ब्रह्मणतशब्दः शुभादिषु पठ्यते । गोत्र । अन्तेवासि । कुमारीदाक्षाः । कम्बलवारायणीयाः । घृतरोठीयाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमायादिलाभकामा ये दाक्षादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं क्षिप्यन्ते । माणव । भित्तामाणवः । भित्तां लप्स्ये ऽहमिति माणवो भवति । माणव । ब्राह्मण । दासीब्राह्मणः । वृषलीब्राह्मणः । भयब्राह्मणः । यो भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति सुप्सुपेत्येव तत्र समासः कर्तव्यः । गोत्रादिष्विति किम् । दासीश्रेत्रियः । क्षेपइति किम् । महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्दोत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । गुडमैरेयः । मधुमैरेयः । मद्यविशेषो मैरेयस्तस्य गुडविकारस्य गुडोङ्गं भवति मधुनो मधु । अङ्गानीति किम् । परममैरेयः । मैरेयइति किम् । पुष्पासवः । फलासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमत्र तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति । भित्ताकंसः । आणाकंसः । भाजीकंसः । भित्तादयोच्चवचनाः । भक्ताख्या इति किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते न द्रव्यम् । तदर्थेष्विति किम् । भित्ताप्रियः । बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोविडालसिंहसैन्यवेषूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । धान्यगवः । हिरण्यगवः । भित्ताविडालः । वृणसिंहः । क्राष्टसिंहः । सक्तुसैन्यवः । पानसैन्यवः । धान्यं गौरिवेति । विग्रह व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानार्थापि यथासंभवं यथाप्रसिद्धं च योजयितव्यः । गवाङ्गन्था ऽवस्थितं * धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमानइति किम् । परमसिंहः ॥

५५६

काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥

अकप्रत्ययान्तउत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दन्तलेखकः । नखलेखकः । अवस्करशोधकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका तएवमुच्यन्ते । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः । अक इति किम् । रमणीयकर्त्ता । जीविकार्थ इति किम् । इदुभक्तिका मे धारयसि ॥

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्रादेशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । उद्वालकपुष्पभञ्जिका । वीरणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका । संज्ञायामिति एवम्, नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति षष्ठीसमासः । प्राचामिति किम् । जीवपुष्पप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायामिति किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये एवुच्प्रत्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अणन्तउत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । छत्रधारः । तूणीधारः । कमण्डलुवाहः । भृङ्गारधारः । नियुक्ते ऽधिष्ठतः स च कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्तइत्यनेन सिध्यति * । नियुक्तइति किम् । काण्डलावः । शरलावः ॥

शिल्पिनि चाकृजः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे ऽणन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृजो न भवति । तन्तुवायः । तुर्ववायः । वालवायः । शिल्पिनीति किम् । काण्डलावः । अकृज इति किम् । कुम्भकारः । अयस्कारः ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥

संज्ञायां विषये ऽणन्तउत्तरपदे ऽकृजः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तन्तुवायो नाम कीटः । वालवायो नाम पर्वतः । अकृज इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥

गोतन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्दउत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति । गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थ आरम्भः । गोतन्तियवमिति किम् । वत्सपालः । पालइति किम् । गोरक्षः ॥

णिनि ॥ ७९ ॥

णिनन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । फलहारी । पर्णहारी ॥

* नियुक्त इत्यनेन सिध्यतीत्यस्य स्थाने युक्त इत्यनेन न सिध्यतीति पा० २ ।

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव णिनन्तउत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । पुष्पहारी । उपमानं नियम्यते । उग्रक्राशी । ध्वाङ्गुरावी । खरनादी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृताविति किम् । वृकवञ्ची । वृकप्रेक्षी । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्याद् इह मा भूद् गर्दभोच्चारी कोकिकाभिव्याहारीति । एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाद्युदात्तं भवति । सिंहविनर्दी । पुष्कलजल्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगतरोही । आगतयोधी । आगतवञ्ची । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते णिचन्ता णिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठ्यन्ते । पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद् वृत्तारोही युक्ताध्यायीति । आगतमत्स्या । क्षीरहोता । भगिनीभर्ता । याजक्रादित्वात् षष्ठीसमासावेतौ । यामगोधुक् । अश्वच्चिरात्रः । यगच्चिरात्रः । व्युष्टच्चिरात्रः । शणपादः । समपादः । षष्ठासमासा एते । एकशितिपात् । एकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्रैकशितिशब्दस्तद्वितार्थोत्तरपदइति तत्पुरुषसंज्ञस्तस्य निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद् अन्तोदात्तत्वं प्राप्तमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते । एवमपि नार्थ एतेन, इगन्ते द्विगविति सिद्धत्वात् । एवं तर्हि ज्ञापकार्थम्, एतज् ज्ञापयति शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । पात्रे-संमितादयश्च युक्तारोह्यादयस्ततस्तेष्वुदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुषभाष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष भाष्ट्र वट इत्येतानि च जउत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुषजः । भाष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात्पूर्वं बहुचः ॥ ८३ ॥

जउत्तरपदे बहुचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः । मन्दु-रजः । आमलकीजः । वडवानजः । बहुच इति किम् । दग्धजानि वृणानि ॥

ग्रामे ऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति न चेच्चिसद्वाचि भवति । मल्लग्रामः । वणिग्रामः । ग्रामशब्दोत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिक

५५८

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

इत्यर्थः । अनिवसन्त इति किम् । दाक्षिणामः । माहकियामः । दाक्ष्यादयो वसन्ति यस्मिन्ग्रामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षि-
कटः । दाक्षिपल्लवः * । दाक्षिद्वदः । दाक्षिबदरी । दाक्षिपिङ्गलः । दाक्षिपि-
शङ्गः । दाक्षिशालः । दाक्षिरत्नः । दाक्षिशिल्पी । दाक्ष्यश्वत्थः । कुन्दवृणम् । दा-
क्षिशाल्मली । आश्रममुनिः । शाल्मलिमुनिः । दाक्षिपुंसा । दाक्षिकूटः । यान्यत्र
निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यापि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनि-
वसन्त इति नानुवर्त्तयन्ति केचित् । अपरं पुनरनुवर्त्तयन्ति ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । छात्रिशाला । ऐलि-
शाला । भाण्डिशाला । छात्रि । ऐलि । भाण्डि । व्याडि । आपिशलि । आस-
ण्डि । आपारि । गौमि । यदा शालान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि
तत्पुरुषे शालायां नपुंसकइत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
छात्रिशालम् । ऐलिशालम् ॥

‘प्रस्ये’ ऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्यशब्दउत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
इन्द्रप्रस्यः । कुण्डप्रस्यः । ह्रदप्रस्यः । मुवर्णप्रस्यः । अवृद्धमिति किम् । दाक्षि-
प्रस्यः । माहकिप्रस्यः । अकर्क्यादीनामिति किम् । कर्कीप्रस्यः । मघीप्रस्यः ।
कर्की । मघी । मकरी । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक । कुरल † । बदर ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्यइति वर्त्तते । प्रस्यउत्तरपदे मालादीनामादिहृदात्तो भवति । माला-
प्रस्यः । शालाप्रस्यः । माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षौमा । क्षामा । काञ्ची ।
एक । काम । वृद्धार्थ आरम्भः । एकशोणाशब्दयोरेङ् प्राचां देशइति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नवं नगरे ऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्दउत्तरपदे महन्नवंशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति तच्चेदु-
दीचां न भवति । सुस्वनगरम् । पुण्ड्रनगरम् ‡ । अमहन्नवमिति किम् । महा-
नगरम् । नवनगरम् । अनुदीचामिति किम् । नान्दीनगरम् । कान्तीनगरम् ॥

* दाक्षिवल्लभः । पा० २ ।

† कथल । पा० २ ।

‡ विराटनगरमिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

अर्म चावर्णं द्व्यच् अच् ॥ ६० ॥

अर्मशब्दउत्तरपदे द्व्यच् अच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति । दत्ता-
र्मम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । वायसार्मम् । अवर्णमिति किम् । बृहदर्मम् ।
द्व्यच्चाजिति किम् । कपिञ्जलार्मम् । अर्महन्त्रमित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकञ्जलम् ॥ ६१ ॥

भूत अधिक संजीव मद्र अश्मन् कञ्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्म-
शब्दउत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । संजीवार्मम् ।
मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविग्रहीतार्थम् । मद्राश्मार्मम् ।
कञ्जलार्मम् । समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदा-
सादीनां कृन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय गायत । वध्यश्वाय दाशुषे ॥

अन्तः ॥ ६२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित उतरं यदुक्त्यामन्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भव-
तीत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति सर्वं गुणकात्स्न्यं । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः । प्रागु-
त्तरपदादिरित्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकात्स्न्यं ॥ ६३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकात्स्न्यं वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वश्वेतः ।
सर्वकृष्णः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्या परमत्वं
श्वेतत्वस्येति । गुणकात्स्न्यं वर्त्तते । गुणग्रहणं किम् । सर्वसौवर्ण्यः । सर्वरा-
जतः । कात्स्न्यं इति किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । गुणादरेण समास-
स्तरलोपश्च वक्तव्य इत्येवमत्र समासस्तरलोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ६४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोस्तत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं
भवति । अञ्जनागिरिः भञ्जनागिरिः । निकाये । शापिण्डिनिकायः ।
मौण्डिनिकायः । चिखिलिनिकायः * । संज्ञायामिति किम् । परमगिरिः ।
ब्राह्मणनिकायः ॥ १ - न्न गिर्योः संज्ञायादिति दीर्घः

कुमार्यां वयसि ॥ ६५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृद्धकु-
मारी । जरत्कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसां सहासंप्रयोगमात्रमुपयुक्तो वृद्धादि-
भिर्वयोविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह गृह्यते न कुमा-
रत्वमेव । वयसीति किम् । परमकुमारी ॥

* चिक्कलिनिकायः । पा० २ ।

उदके ऽकेवले ॥ ९६ ॥

(अकेवलं मिश्रं) तद्विचिनि समासे उदकशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गुडमिश्रमुदकम् । गुडोदकम् । तिलोदकम् * । स्वरे कृते एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितो भवति । अकेवलइति किम् । शीतोदकम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥

द्विगुणउत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गुर्गजिरात्रः । चारजिरात्रः । कुसुरविन्दसप्तरात्रः । गर्गाणां चिरात्रः, गर्गजिरात्रः । द्विगाविति किम् । अतिरात्रः । अचश्चित्त्वादन्तोदात्तः । क्रताविति किम् । बिल्वसप्तरात्रः । बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रो, बिल्वसप्तरात्रः ॥

अशास्त्राच्च निमुञ्च्य सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥

सभाशब्दउत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गोपालसभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । सभायामिति किम् । ब्राह्मणसभम् । नपुंसकमिति किम् । राजसभा । ब्राह्मणसभा । सभायां प्रतिपदोक्तमिह नपुंसकलिङ्गं वृक्षतइति रमणीयसभं ब्राह्मणकुलमित्यत्र न भवति ॥

१०० (पुरे) प्राचाम् ॥ ९९ ॥

पुरशब्दउत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाटपुरम् । काञ्चीपुरम् । शिवदत्तपुरम् । कार्णपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचामिति किम् । शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट गौड इत्येवंपूर्वं समासे पुरशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्दउत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति । पुरे प्राचामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदोरपत्यं, मार्देयः । शुभादित्वाद् ढक् ॥

कुसूलकुपकूम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्दउत्तरपदे ऽन्तो-

* तपडुलोदकमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

दात्तानि भवन्ति । कुसुलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालाबिलम् ।
कुसुलादिग्रहणं किम् । सर्पबिलम् । बिलवति किम् । कुसुलस्वामी ॥

‘दिक्शब्दा’ ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवा-
चिषुत्तरपदेषु चानराटशब्दे च । पूर्वपुकाशमी । अपरपुकाशमी । पूर्वकृष्ण-
मृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । अपरपञ्चालाः । आ-
ख्यान । पूर्वाधिरामम् * । पूर्वायायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य
कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । तथा यायातम् । चानराट । पूर्वचानराटम् । अपर-
चानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिनोपि दिक्शब्दस्य परित्यहार्यम् ॥ दिक्शब्दः

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भव-
न्ति । पूर्वपाणिनीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः ।
आचार्योपसर्जन इति किम् । पूर्वशिष्याः । अन्तवासिनीति किम् । पूर्वपाणि-
नीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तद्व्युत्तरपदे सर्वशब्दे दिक्-
शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चा-
लकः । सुसर्वाद्विक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो वुज्-
प्रत्ययः । सुसर्वाद्वान्जनपदस्य दिशो मद्राणामिति चोत्तरपदवृद्धिः । अधिका-
रलक्षणादिह न भवति सर्वमासः सर्वकारक इति ॥

‘बहुव्रीहौ’ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति ।
विश्वदेवः । विश्वयशः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं
प्राप्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । विश्वे च ते देवाः, विश्वदेवाः । संज्ञाया-
मिति किम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रो विश्वामित्र इत्यत्र
संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्व्यतिरिक्तं परत्वात् । बहुव्रीहावित्येतदधिक्रियते प्राग-
व्ययीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषु ॥ १०७ ॥

उदर अश्व इषु इत्येतेषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्व-

* पूर्वाधिरामकमित्यधिकमन्यत्र ।

पदमन्तोदात्तं भवति । वृकोदरः । दामोदरः । हर्यश्वः । यौवनाश्वः । सुवर्ण-
पुद्गेषुः । महेषुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वं
पदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्यन्दिताश्वः ।
अनिघातेषुः । चलाचलेषुः । अनुदरः सूदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्येतद्वति विप्र-
तिषेधेन ॥ ६/३/११७

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः । नदीति किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्यु-
दात्तः । बन्धुनीति किम् । गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं
भवति । प्रधौतमुखः । २ । प्रक्षालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची
तदा पक्षे मुखं स्वाङ्गमित्येतद्वति न चेत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिरन्तर इत्ये-
तद्वति । निष्ठेति किम् । प्रसेचकमुखः । उपसर्गपूर्वमिति किम् । शुष्कमुखः ॥

(उत्तरपदादिः) ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्यादिरु-
दात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वर्त्याति कर्णो वर्णलक्षणात् । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः ।
उत्तरपदस्येत्येतदा पादपरिसमाप्तेः । आदिरिति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

(कर्णो) वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणावाचिनश्च कर्णशब्दोत्तरपदमाद्यु-
दात्तं भवति । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात् । दात्राकर्णः । शङ्ककर्णः ।
कर्णं लक्षणस्येति दीर्घत्वम् । यशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कप्रतिरूपकं कर्णो-
दिषु चिन्हं यत् क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति ।
कर्ण इति किम् । श्वेतपादः । कूटशङ्कः । वर्णलक्षणादिति किम् । शोभनकर्णः ॥

३^र (संज्ञोपस्ययोश्च) ॥ ११३ ॥

संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिर्वर्त्तते तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं
भवति संज्ञायाम् । कुञ्चिकर्णः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः । खरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ पृष्ठ ग्रीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञो-
पम्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति । कण्ठः संज्ञायाम् । शितिकण्ठः । नीलकण्ठः ।
औपम्ये । खरकण्ठः । उग्रकण्ठः । पृष्ठः संज्ञायाम् । काण्डपृष्ठः । नाकपृष्ठः ।
औपम्ये । गोपृष्ठः । अजपृष्ठः । ग्रीवा संज्ञायाम् । सुग्रीवः । नीलग्रीवः । दश-
ग्रीवः । औपम्ये । गोग्रीवः । अश्वग्रीवः । जङ्घा संज्ञायाम् । नाडीजङ्घः । ताल-
जङ्घः । औपम्ये । गोजङ्घः । अश्वजङ्घः । एणीजङ्घः ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञोपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति ।
उन्नतशृङ्गः । द्युज्जुलशृङ्गः । अज्जुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गाद्वननादिभूतो गवादेर्वयोवि-
शेषो ऽवस्था । संज्ञायाम् । चष्यशृङ्गः । औपम्ये । गोशृङ्गः । मेघशृङ्गः । अव-
स्थादिविधिति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥

नञो ऽजरमरमित्तमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमित्तमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ।
अजरः । अमरः । अमित्तः । अमृतः * । नञ इति किम् । ब्राह्मणमित्तः । जरादय
इति किम् । अशत्रः नञ्सुभ्यामिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

सौर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥

सोऽर्हतरमनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोष-
सीवर्ज्जयित्वा । सुकर्मा । सुधर्मा । सुप्रथिमा । असन्तम् । सुपयाः । सुयशाः ।
सुस्रोताः । सुश्रुतः । सुध्वत् । सोरिति किम् । कृतकर्मा । कृतयशाः । मनसी
इति किम् । सुराजा । सुतन्ना । अलोमोषसी इति किम् । सुलोमा सूषा । अनि-
नस्मन्ग्रहणान्यर्थवता ऽनर्थकेन चेत्यनर्थकयोरपि मनसोरिह ग्रहणम् । नञ्सु-
भ्यामित्यस्यायमपवादः । कपि तु परत्वात् कपि पूर्वमित्येतद्वति । सुकर्म्मकः ।
सुस्रोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सोऽर्हते बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुक्रतुः ।
सुदृशीकः । क्रतु । दृशीक । प्रतीक । पूर्णति । हव्य । भग ॥

आद्युदात्तं द्वच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्वच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोऽर्हते तदाद्युदात्तमेव
भवति छन्दसि विषये । स्वश्वास्त्वा सुरग्रामवर्ज्जयेम । निस्त्वरेणाश्वरथशब्दा-
वद्युदात्तौ । आद्युदात्तमिति किम् । या सुबाहुः स्वङ्गुरिः । बाहुशब्दः प्रत्यय

* मरशब्दो अत्रप्रत्ययान्त इत्यते मरार्थं मरइति । पुस्तकान्तरे अधिकमत्र ।

स्वरेणान्तोदात्तः । द्वजिति किम् । सुगुरसत् । सुहिरण्यः । स्वश्वः । नञ्सु-
भ्यामित्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्याच्च ॥ १२० ॥

वीर वीर्य इत्येतौ च शब्दे सोरुत्तरो बहुव्रीहौ समासे कृन्दसि विषये
आद्युदात्तौ भवतः । सुवीरेण ते । सुवीर्यस्य पतयः स्याम । वीर्यमिति यत्-
अचोपत्ययान्तं तत्र यतो ऽनाव इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यग्रहणं
जापकम् । तत्र हि सति पूर्वण्यैव सिद्धं स्यात् ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययी-
भावसमासआद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परितोरम् । उप-
तारम् । परितूलम् । उपतूलम् । परिमूलम् । उपमूलम् । परिशालम् । उप-
शालम् । उपाक्षम् । पर्याक्षम् । सुषमम् । विषमम् । निषमम् । दुःषमम् ।
तिष्ठदुप्रभृतिष्वेते पठन्ते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभाव-
इति किम् । परमकूलम् । उत्तमकूलम् । पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं
विप्रतिषेधेन भवति । परिकूलम् । उपकूलम् ॥

कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्य शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समासआद्यु-
दात्तानि भवन्ति । द्विकंसः । त्रिकंसः । द्विमन्यः । त्रिमन्यः । द्विशूर्पः ।
त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः । त्रिपाय्यः । द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः । द्विगविति किम् ।
परमकंसः । उत्तमकंसः ॥

(तत्पुरुषे)शालायां (नपुंसके) ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
ब्राह्मणशालम् । वस्त्रियशालम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति
नपुंसकलिङ्गता । तत्पुरुषइति किम् । वृष्ठशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति
किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसक इति किम् । ब्राह्मणशाला ॥

(कन्या, च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
सौशमिकन्यम् । आहुरकन्यम् । चण्यकन्यम् । संज्ञायां कन्योशीनरोष्विति
नपुंसकलिङ्गता । षष्ठीसमासा एते । नपुंसकइत्येव । दाक्षिकन्या ॥

आदिशिचहणादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्यान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिशब्दानां

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

५६५

भवति । चिह्णकन्यम् । मडरकन्यम् । मडुर इति के चित् पठन्ति । मडुर-
कन्यम् । चिह्ण । मडर । मडुर । बैतुल । पटत्क । वैडालिकर्णः । वैतालि-
कर्णिरित्यन्ये पठन्ति । कुकुट । चित्कण । चिक्कण इत्यपरे पठन्ति । आदि-
रिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गम्य-
मानायामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुन्नचेलम् । भार्याचेलम् । उपानत्खेटम् । नगर-
खेटम् । दधिकटुकम् । उदश्वित्कटुकम् । भूतकाण्डम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादि-
सादृश्येन पुन्नादीनां गर्हा । तत्र पुन्नश्चेलमिवेति विश्व व्याघ्रादिप्राकृतिगणत्वाद्
उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । गर्हायामिति किम् । परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । वस्त्रं चीर-
मिव, वस्त्रचीरम् । पटचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानमिति किम् । परमचीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्यु-
दात्तानि भवन्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलकसूपः । घृतशा-
कम् । मुद्गशाकम् गुडेन मिश्रं पललं, गुडपललम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति
समासः । मिश्रइति किम् । परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये
आद्युदात्तानि भवन्ति । दात्तिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् । भाजीसू-
दम् । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । दात्तिकर्षः । ग्रामनामधेयान्येतानि ।
स्थलयग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वात्स्थलीशब्देऽपि गृह्यते । ज्ञानपदकुण्डेत्यनेन ङीष् ।
संज्ञायामिति किम् । परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
ब्राह्मणराज्यम् । क्षत्रियराज्यम् । अकर्मधारयइति किम् । परमराज्यम् । चेल-
राज्यादिवस्त्रादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि
भवन्ति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेवपत्न्यः । अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनपत्न्यः । अकर्म-

५६६

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

धारयदित्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्ते । दिगादिषु तु वर्ग पूग गण पक्ष इत्येवमादयो ये पठितास्तएव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह-
प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौनटिपुत्रः ।
दामकपुत्रः । माहिषकपुत्रः । पुत्र इति किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्य इति
किम् । गार्गोपुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजत्विक्त्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । ऋत्विजो याजकाः । संयुक्ताः स्त्री-
संबन्धिनः श्यालादयः । ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः । आचार्याद्या-
ख्येभ्यः परः पुत्रशब्दो नाद्युदात्तो भवति । आख्यायहणात्स्वरूपस्य पर्यायाणां
विशेषाणां च ग्रहणं भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः ।
राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । हेतुपुत्रः ।
संयुक्तपुत्रः । संबन्धिपुत्रः । श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । ऋतो विद्यायो-
निसंबन्धेभ्य इति षष्ठा अलुक् । पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वर्त्तते तत्पुरुषइति च । चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणि-
वाचिनः षष्ठ्यन्तात्पराणि तत्पुरुषे संभासे आद्युदात्तानि भवन्ति । मुद्रचूर्णम् ।
मसूरचूर्णम् । अप्राणिषष्ठ्या इति किम् । मत्स्यचूर्णम् । षष्ठ्या इति किम् । पर-
मचूर्णम् । चूर्णे । करिप । करिव । शाकिन । शाकट । द्राक्षा । तूस्त । कुन्दम् ।
दलप । चमसी । चकन * । चैल । चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य पाठा-
न्तरम् । तत्रोपग्रह इति षष्ठ्यन्तमेव पूर्वाचार्योपचारेण ग्रह्यते ॥

षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि भव-
न्ति । काण्डं गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवति । दर्भकाण्डम् । शरकाण्डम् ।
घोरमुपमानमित्युक्तमनुपमानमपि भवति । दर्भघोरम् । कुशघोरम् । पललसू-
यशाकं मिश्रइत्युक्तममिश्रेपि भवति । तिलपललम् । मुद्रसूपः । मूलकशाकम् ।
कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति । नदीकूलम् । समुद्रकूलम् । वडिति
किम् । राजसूदः † ॥

* चकनेत्यन्ये पठन्ति । इति पदमञ्जरी ।

† अप्राणिषष्ठ्या इति किम् । देवदत्तकाण्ड इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्ड शब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्तते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । वनमिति किम् । मृत्कुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भीभगालम् । कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्यादात्ताः । प्रकृत्येत्येतदधिष्ठितमन्त इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शितेर्नित्याबहुज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबहुज् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः । पादशब्दो वृषादि-
त्वादाद्युदात्तः । अंसौष्ठशब्दौ च प्रत्ययस्य निच्चात् । शितेरिति किम् । दश-
नीयपादः । नित्यग्रहणं किम् । शितिककुत् । ककुदस्यावस्यायां लोपो विधी-
यते । तत्रावस्याया अन्यत्र शितिककुद इति बहुजुत्तरपदं भवतीति तेन न
नित्याबहुज् । अबहुजिति किम् । शितिललाटः । बहुव्रीहाविति किम् । शितेः
पादः, शितिपादः । अभसदिति किम् । शितिभसत् । शितिशब्द आद्युदात्तः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः ॥

(गतिकारकोपपदात्कृत्) ॥ १३९ ॥

तत्पुरुष इति वर्तते न बहुव्रीहाविति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्त-
मुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् । प्रहारकः ।
प्रहरणम् । कारकात् । इध्मन्नश्चनः । पलाशशतनः । श्मश्रुकल्पनः । उपप-
दात् । ईषत्कारः । दुष्करः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लिप्स्वरः । गतिकारकोपप-
दादिति किम् । देवदत्तस्य कारको, देवदत्तकारकः । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा
षष्ठी । कृद्वहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचितराम् । प्रपचिततमाम् । इत्यत्र तरबा-
द्यन्तेन समासे कृते पश्चादाम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरो भवतीत्येके ।
प्रपचति । देश्याद्यर्थं तु कृद्वहणं दृश्यतेष्व ॥

नानिष्यपस्य आनिषन्त

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वर्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृ-
तिस्वरे भवतः । वनस्पतिः । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ पारस्कारप्रभृतित्वात्
सुट् । बृहस्पतिः । बृहतां पतिः । तद्बृहतोः कर्पण्याश्चोददेवतयोः सुट् तलो-
पश्चेति सुट् तकारलोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति । तस्य के चि-

दाद्युदात्तत्वं वर्णयन्ति । शचीपतिः । शचीशब्दः क्वादिकारादन्तिन इति ङीष्-
न्तत्वादन्तोदात्तः । के चित्तु शार्ङ्गखादिषु पठन्ति तेषामाद्युदात्तः । तनून-
पात् । तनोतैरौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तनूशब्दोन्तोदात्तः । न पाति न पाल-
यति वा नपात् क्तिबन्तः । नभाण्नपादित्यादिना ऽऽद्युदात्तो निपातितः ।
तन्वा नपात्, तनूनपात् । नराशंसः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नरा एवं
शंसन्तीति वा नराशंसः । नृ नये । अबन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्दोपि
घञन्तः । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् । शुनःशेषः । शुनइव शेषो ऽस्येति
बहुव्रीहिः । तत्र शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायामिति षष्ठा अलुक् । उभावा-
द्युदात्तौ । शण्डामकौ । शण्डमर्कशब्दौ घञन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वे ऽन्ये-
षामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् । वृष्णावरुन्नी । वृष्णशब्द आद्युदात्तः । वरुन्नीशब्दो
यसित्तादिसूत्रे निपातितोन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । बम्बावि-
श्ववयसौ । बम्बशब्दोन्तोदात्तः । विश्ववयःशब्दोपि बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञाया-
मिति विश्वशब्दोन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । मर्मृत्युः । मरिति
मृजो विच्प्रत्ययः । मृत्युशब्दोन्तोदात्तः । द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थो ऽनुदात्ताद्यु-
त्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः ।
इन्द्रासौमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती । अजेन्द्रायेति इन्द्रशब्द आद्यु-
दात्तो निपातितः । सौम इति मन्मत्ययान्तः* । वरुण उनन्मत्ययान्तस्तेना-
द्युदात्तः । बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वाद्युदात्तौ, तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र
त्रय उदात्ता भवन्ति । देवताग्रहणं किम् । प्रत्तन्यग्रोधौ । द्वन्द्वग्रहणं किम् ।
अग्निष्टोमः ॥

अन्वेतोऽग्निः । तति रुग्ण । ३० ग १ सू २

नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्येषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदे ऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्यवर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे युग-
पत्प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ ।
उत्तर पदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद् द्वन्द्वविशेषणं मा
भूदिति । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । अपृथिव्यादि-
ष्विति किम् । द्वावापृथिव्यौ । द्वावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवी-
शब्दो ङीष्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । रुद्र । सौमारुद्रौ । रोदीर्गलुक् चेति
रुद्रशब्दो रजक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । पूषन् । इन्द्रापूषणौ । श्वन्नुत्तन्यग्रन्निति पूषा-

* नित्वादाद्युदात्त इत्यधिकमन्यत्र ।

न्तोदात्तो निपात्यते । मन्यन् । शुक्रामन्यनौ । मन्योस्यास्तीति मन्यी । इच्-
न्तत्वादन्तोदात्तः । पृथिव्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपद-
स्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । थायघञ्क्ताजबिन्नकाणाम्-
मिति । सुनीयः । अवभृथः ॥

थायघञ्क्ताजबिन्नकाणाम् ॥ १४४ ॥

थ अथ घञ् क्त अञ् अप् इञ् क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकार-
कोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति । सुनीयः । अवभृथः । हनिक्षुषिनीरमि-
काशिभ्यः क्यन् इति अवे भृज इति च क्यन्प्रत्ययान्तावेतौ । तत्र ह्रदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वेनाद्वादुदात्तमुत्तरपदं स्यात् । अथ । आवसथः । उपवसथः । उपसर्ग-
वसेरित्यथनप्रत्ययः । घञ् । ^{भृजि ३११२} प्रभेदः । काष्ठभेदः । रज्जुभेदः । क्त । दूरादागतः । ^{कृगति ७१} कृगति ७१
विशुष्कः । आतपशुष्कः । अच् । प्रक्षयः । प्रजयः । क्षयो निवासे जयः कारणम्
इति चाद्वादुदात्तौ क्षयजयशब्दौ प्रयोजयतः । अप् । प्रलवः । प्रसवः । इञ् ।
प्रलवित्रम् । प्रसवित्रम् । क । गोवृषः खरीवृषः । गां वर्षति खरौ वर्षतीति
मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । प्रवृषः । प्रहृषः । इगुपधादिति कप्रत्ययः । वृषा-
दीनां चेति वृषशब्द आद्वादुदात्तः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ।
कर्मप्रवचनीये ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥

सु इत्येतस्मादुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुङ्ग-
तम् । सुभुक्तम् । सुपीतम् । उपमानात् । वृकावलुप्तम् । शशभूतम् । सिंह-
विनाद्वृतम् । सुशब्दाद् गतिरनन्तर इति प्राप्ते उपमानादपि तृतीया कर्मणी-
त्ययमपवादः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति
आचितादीन्वर्जयित्वा । संभूतो रामायणः । उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः
कौण्डिन्यः । संभूत इति प्राप्पर्थ्याद् भवतेः कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इत्यत्र
हि कर्मणीत्यनुवर्तते तद्वाधनार्थं चेदम् । धनुष्वाता नदी । कुट्टालखातं नग-
रम् । हस्तिमृदिता भूमिः * । तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह बाध्यते । अना-
चितादीनामिति किम् । आवितम् । पर्याचितम् । आस्थापितम् । परिय-

हीतम् । निरुक्तम् । प्रतिपद्यम् । प्रश्लिष्टम् । उपहतम् । उपस्थितम् ॥ संहिता
ऽगवि ॥ संहिताशब्दो यदा गौरव्यस्य संज्ञा तदा ऽन्तोदात्तो न भवति । यदा
तु गोः संज्ञा तदा ऽन्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् ।
प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुक्ताः सक्तवः । आकर्षे ऽवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वा-
रुठः । कविशस्तः । यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थो न विष-
यनियमार्थः । यानादिभ्योन्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनिय-
मार्थ एवेत्येके । असंज्ञार्थोयमारम्भः । आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । तेन
पुनरुत्स्यूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथ इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्त्तते, क्त इति च । संज्ञायां विषये आशिषि गम्यमा-
नायां कारकादुत्तयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा एनं
देवासुर्देवदत्तः । विष्णुरेन श्रूयाद् विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् । कारका-
चियमो मा भूत् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम् । देवपालितः ।
एतस्माच्चियमादत्र संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति तृतीया
कर्मणीत्येवात्र भवति । एवकारकरणं किम् । कारकावधारणं यथा स्याद्
दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । आकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति ।
संश्रुतः । विश्रुतः । आशिषीति किम् । अनाशिषि नियमो मा भूत् । देवैः
स्नाता देवस्नाता । कारकादुत्तश्रुतयोराशिष्येवेत्येवमत्र नियम इष्यते । तेना-
हृतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्य चित् शङ्कस्य
नाम । तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इमं प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो
वर्त्तते तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम् ।
प्रमत्तगीतम् । विपन्नश्रुतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिवर्त्तते नाभूत-
प्रादुर्भावेण तेन प्रलपिताद्यापि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्यायमपवादः ।
भावे तु यदा प्रलपितादयस्तदा याथादिस्वरैरेव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदात्तं
भवति । ओदनभोजनं सुखम् । पयःपानं सुखम् । चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम् ।

कर्मवचन । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखमित्ययं योग उभयथा वर्ण्यते । कर्मण्युपपदे भावे ल्युङ् भवति । कर्मण्यभिधेये ल्युङ्भवतीति । तत्र पूर्वस्मिन्सूत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहरणानि । अत्र इति किम् । हस्तहार्यमुद-
शिवत् । भावकर्मवचन इति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकादि-
त्येव । निदर्शनम् । अवलेखनम् । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥
मन्क्त्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मचन्तं क्तिचन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादय-
क्रीतशब्दश्चेत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । मन् । रथवर्त्म । शकटवर्त्म । क्तिन् ।
याणिनिङ्कतिः । आपिशलिङ्कतिः । व्याख्यान । ऋण्यनव्याख्यानम् । कृन्दो-
व्याख्यानम् । शयन । राजशयनम् । ब्राह्मणशयनम् । आसन । राजासनम् ।
ब्राह्मणासनम् । स्थान । गोस्थानम् । अश्वस्थानम् । याजकादिः । ब्राह्म-
णयाजकः । क्षत्रिययाजकः । ब्राह्मणपूजकः । क्षत्रियपूजकः । याजकादयो ये
याजकादिभिश्चेति षष्ठीसमासार्थाः पठन्ते तएवेह गृह्यन्ते । क्रीत । गोक्रीतः ।
अश्वक्रीतः । कृत्स्वरापवादोऽयं योगः । क्रीतशब्दे तु तृतीया कर्मणीत्यस्याप-
वादः । व्याख्यानशयनासनस्थानानामभावकर्मार्थे ग्रहणम् । कारकादित्येव ।
प्रकृतिः । प्रहृतिः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अध्ययने पुण्यम्,
अध्ययनपुण्यम् । वेदे पुण्यं, वेदपुण्यम् । सप्तमीति योगविभागात्समासः ।
तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तोदात्तत्वं विधीयते ।
उणादीनां तु व्युत्पत्तिपक्षे कृत्स्वरेणाद्युदात्तः पुण्यशब्दः स्यादिति । सप्तम्या
इति किम् । वेदेन पुण्यं, वेदपुण्यम् ॥

जनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

जनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्पराण्यन्तोदात्तानि
भवन्ति । माषेनम् । कार्षापणेनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् ।
कलह । असिकलहः । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः ।
अत्र के चिदर्थे इति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्येनार्थे । धान्यार्थः । उन-
श्चेन्नैव त्वर्थनिर्द्देशार्थं तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव तृतीयासमा-
सपरिग्रहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥

५७२

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

तृतीयेति वर्त्तते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्परमन्तो-
दात्तं भवत्यसंधौ मय्यमाने । गुडमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पर्मिश्राः । मिश्र-
मिति किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गमिति किम् । गुडसंमिश्राः । इहानुपसर्गस्य-
हणं ज्ञापकमन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य । तेन मिश्रश्लक्ष्णैरिति सोपस-
र्गणापि मिश्रशब्देन तृतीयासमासे भवति । असंधाविति किम् । ब्राह्मण-
मिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः । संधिरिति हि पणबन्धे-
नैकार्थ्यमुच्यते । के चित्पुनराहुर्ग्रहणमात्रे विशेषाप्रत्यासत्तिः संधिरिति । तत्र
राजा ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां मूर्तिविभागो दृश्यतइति ब्राह्मण-
मिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते । उदाहरणेष्वविभागापत्तिरेव गुडमिश्रा इति ॥

नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्वर्हहितालमर्थ्यास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥

संपादि अर्हं हित अलम् । इत्येवमर्थो ये तद्धितास्तादन्तान्युत्तरपदानि
नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानात्पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । संपादि । कर्णवेष्ट-
काभ्यां संपादि, मुखं कारणवेष्टकिकं, न कारणवेष्टकिकम्, अकारणवेष्टकिकम् ।
अर्हं । छेदमर्हति छेदिकः । न छेदिको ऽच्छेदिकः । हित । वत्सेभ्यो हितो
वत्सीयो, न वत्सीयो ऽवत्सीयः । अलमर्थः । संतापाय प्रभवति सांतापिकः ।
न सांतापिको ऽसांतापिकः । नञ इति किम् । गर्द्वभरथमर्हति गर्द्वभरथिकः ।
विगार्द्वभरथिकः । गुणप्रतिषेधइति किम् । गर्द्वभरथिकादन्यो ऽगार्द्वभरथिकः ।
गुण इति तद्धितार्थप्रवृत्तिविमितं संपादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते
समासे तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुखमिति । संपाद्वर्हहिता-
लमर्थो इति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयो न पाणिनीयो ऽपाणिनीयः ।
तद्धिता इति किम् । कन्यां वोढुमर्हति कन्यावोढा न वोढा ऽवोढा अर्हं
कृत्यवृत्तश्चेति वृत् ॥

ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य यत् इत्येतौ यौ तद्धितावतदर्थे वर्त्तते तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो
गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति । पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या
पाशादेः अपाश्या । अतृण्या । यत् । दन्तेषु भवं दन्त्यं न दन्त्यमदन्त्यम् । अकर्ण्यम् ।
अतदर्थइति किम् । पादार्थमुदकं पादम् । न पादमपादम् । तद्धिता इत्येव ।
अदेयम् । गुणप्रतिषेधइत्येव । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । निरनुबन्धकौकानुबन्ध-
कयोर्ययतोर्यग्रहादिह न भवति । वामदेवाइहइह्यौ । वामदेव्यं न वामदे-
व्यमवामदेव्यमिति ॥

अचकावशक्तौ ॥ १५७ ॥

अच् क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदं नञः परमन्तोदात्तं भवति । अपचो यः पक्तुं न शक्नोति । अजयः । कः खत्वपि । अविक्षिपः । अविनिखः । अशक्ताविति किम् । अपचो दीक्षितः । अपचः परिव्राजकः * ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमृक्कान्तमन्तोदात्तं भवति । अपचोयं जाल्मः । अपठोयं जाल्मः । पक्तुं पठितुं शक्नोष्येवमाकुश्यते । अविक्षिपः । अविनिखः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥ *इत्युच्चारणप्रक्रियाः*

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदं संज्ञायां । वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । अदेवदत्तः । अयजदत्तः । अविष्णुमित्रः ॥

कृत्योक्तेषु चार्वादीयश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक् इष्णुच् इत्येवमन्ताश्चार्वादीयश्च नञ उत्तरेन्तोदात्ता भवन्ति । कृत्य । अकर्त्तव्यम् । अकरणीयम् । उक् । अनागामुकम् । अनपलापुकम् । इष्णुच् । अनलंकरिष्णुः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुज्यहणे कर्त्तरि भुवः खिष्णु-
जित्यस्य द्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद्भवति । अनाद्यंभ-
विष्णुः । असुभगंविष्णुः । चार्वादीयः । अचारः । असाधुः । अयौधिकः । अवदान्यः । चारु । साधु । यौधिक । अनङ्गमेजय । अत्र द्वितीये नञसमासे-
न्तोदात्तत्वम् । अननङ्गमेजयः । वदान्यः । अकस्मात् । अत्रापि द्वितीयेन समा-
सेन्तोदात्तत्वम् ॥ वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभ-
मानाः संज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशे
ध्यस्तसमस्ते ॥ अविकारः । असदृशः । अविकारसदृशः । ग्रहपति । ग्रहपतिकः ॥
राजाद्ग्रहोच्छन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञस्वर एव भवति ॥

विभाषा तृन्नतीदृशशुचिषु ॥ १६१ ॥

तृचन्त अच तीदृश शुचि इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषा उन्त उदात्तो भवति । अकर्त्ता । २ । अच । अनचम् । २ । तीदृश । अतीदृशम् । २ । शुचि । अशुचिः । २ । पक्षे ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्वाः प्रथमपूरणयोः *प्रत्ययान्त*

क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहो समासे इदम् एतद् तदित्येभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरण-
प्रत्ययान्तस्य च क्रियागणनं वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं गमनं

* गुणप्रतिषेधइत्येव, अन्यो यः पचादपच इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भोजनं वा स इदंप्रथमः । इदं द्वितीयः । इदं तृतीयः । एतत्प्रथमः । एतद्वि-
तीयः । एतत्तृतीयः । एतत्प्रथमः । तद्वितीयः । तत्तृतीयः । बहुव्रीह्याविति किम् ।
अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्व्य इति
किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोरिति किम् । तानि बहून्यस्य तद्वहुः ।
क्रियागणनइति किम् । अयं प्रथम एषां तद्वदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमेतत् ।
गणनइति किम् । अयं प्रथम एषामिदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तर-
पदस्य कार्यत्वात् कपि पूर्वमन्तीदात्तं भवति । इदंप्रथमकाः । बहुव्रीह्यावि-
त्येतद्वनं समासइति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तो भवति । द्विस्तना ।
त्रिस्तना । चतुःस्तना । संख्याया इति किम् । दर्शनीयस्तना । स्तन इति
किम् । द्विशिराः * ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषा
ऽन्तोदात्तो भवति । द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति व्यावापृथि-
व्योर्दोहाय चतुःस्तनां करोति पशूनां दोहाय । चतुःस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोस्तत्तरपदयोरन्त
उदात्तो भवति । देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः । वृकमित्रः । कूलमित्रः । कृष्ण-
मित्रः । संज्ञायामिति किम् । प्रियमित्रः । महामित्रः ॥ अषिप्रतिषेधो
मित्रे ॥ * ॥ विश्वामित्र अषिः ॥

व्यवायिनो ऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासे ऽन्तोदात्तं
भवति । वस्त्रान्तरः । पटान्तरः । कम्बलान्तरः । वस्त्रमन्तरं । व्यवधायकं
यस्य स वस्त्रान्तरः । वस्त्रव्यवधायक इत्यर्थः । व्यवायिन इति किम् । आत्मा-
न्तरः । आत्मा स्वभावोन्तरोन्यो यस्यासावात्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे ऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुखः ।
भद्रमुखः । स्वाङ्गमिति किम् । दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणमिदं
रह्यते ॥

नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्यूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्यय दिक्शब्द गो महत् स्यूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय । उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । दिक्शब्द । प्राङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखः । गो । गोमुखः । महत् । महामुखः । स्यूल । स्यूलमुखः । मुष्टि । मुष्टिमुखः । पृथु । पृथुमुखः । वत्स । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ॥ ओत्सुभ्याम्

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । प्रचालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न भवति तदा निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तदभावपक्षेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वर इति त्रीण्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात् । सिंहमुखः । २ । व्याघ्रमुखः । २ ॥

जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्छादनात् क्तौ

ऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं कृतमितप्रतिपन्नान्वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजग्धः । पलाण्डुभक्षितः । सुरापीतः । काल । मासजातः । संवत्सरजातः । दृढजातः । अहजातः । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः । तृप्रजातः । जात्यादिभ्य इति किम् । पुत्रजातः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । अनाच्छादनादिति किम् । वस्त्रच्छनः । वसनच्छत्रः । अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य * पूर्वनिपातो न भवत्येवास्मादेव ज्ञापकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः । सुखादयस्तृतीयेध्याये पठन्ते ॥

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्दउत्तरपदे वा ऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकासुखादिभ्यः । दन्तजातः । २ । स्तनजातः । २ । कालात् । मासजातः । २ । संवत्सरजातः । २ । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः ॥

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । अयवोदेशः ।

* पूर्वनिपातो न भवतीत्यस्य स्थाने परनिपातो भवति । पा० २ ।

५०६

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

अग्रीहिः । अमाषः । सुयवः । सुग्रीहिः । सुमाषः । समासस्यैतदन्तोदात्तत्व-
मिष्यते । समासान्ताश्चावयवा भवन्तीत्यनृचो बहुच इत्यत्र कृते समासान्ते
ऽन्तोदात्तत्वं भवति ॥

(कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अ-
वलीकः । अब्रह्मबन्धूकः । सुकुमारीकः । सुवृषलीकः । सुब्रह्मबन्धूकः ॥

ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥

ह्रस्वो ऽन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात्पूर्व-
मुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे । अवयवो देशः ।
अग्रीहिकः । अमाषकः । सुयवकः । सुग्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमिति वर्तमाने
पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम् । ह्रस्वान्तेन्त्यादेवपूर्वमुदात्तं भवति
न कपि पूर्वमिति । तेनाञ्जकः सुञ्जक इत्यत्र कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्तते तस्माच्चञ्दव स्वरौ भवति ।
नञ्सुभ्यामित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति । बहुयवो देशः । बहुव्रीहिः ।
बहुतिलः । कपि पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुकुमारीको देशः ।
बहुवृषलीकः । बहुब्रह्मबन्धूकः । ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा
भवति । बहुयवको देशः । बहुग्रीहिकः । बहुमाषकः । नञो जरमरमिन्नमृता
इत्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुजरः । बहुमरः । बहुमिन्नः । बहुमृतः ।
उत्तरपदभूमीति किम् । बहुषु मनो ऽस्य बहुमना अयम् ॥

न गुणादयो ऽवयवाः ॥ १७६ ॥

गुणादयो ऽवयववाचिनो बहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति ।
बहुगुणा रज्जुः । बहुत्तरं पदम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूतः । बहुध्यायः ।
गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । अवयवा इति किम् । बहुगुणो ब्राह्मणः ।
अध्ययनश्रुतसदाचारादयो ऽत्र गुणाः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पर्शुवर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे ।
प्रपृष्ठः । प्रोदरः । प्रललाटः । ध्रुवमित्येकपदमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति
यथा । सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः । उपसर्गादिति किम् । दर्श-
नीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवमिति किम् । उद्गाहुः
क्रोशति । अपर्श्विति किम् । उत्पर्शु । विपर्शु ॥

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

५७७

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात्परमन्तोदात्तं भवति । प्रवणे
यष्टव्यम् । निर्वणे प्रणिधीयते । प्रनिरन्तरिति णत्वम् । समासग्रहणं समास-
मात्रपरिग्रहार्थं बहुव्रीहावेव हि स्यात् ॥ ८४१५

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तश्शब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्वणे देशः । अनुपसर्गार्थं
आरम्भः ॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तश्शब्दश्चात्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः ।
बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोन्तश्शब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः ।
व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरि-
तोनुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परेरुत्तरमभितोभाविवचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् ।
परितीरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो ऽव्ययीभावो वा । अव्य-
यीभावपक्षेपि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । अभित इत्युभयतः । अभितो भावो ऽस्यास्तीति
तदभितोभावि । यच्चैवं स्वभावं कूलादि तदभितोभावियहणेन गृह्यते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् ।
प्रगृहम् । प्रद्वारम् । अस्वाङ्गमिति किम् । ग्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञाया-
मिति किम् । प्रपीठम् * ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरु-
लपम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मत्तिकम् । एषां प्रादिस-
मासो बहुव्रीहिर्वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्का-
लकः । निष्कान्तः कालकादिति कन्प्रत्ययान्तेन कालब्देन प्रादिसमासः । नि-

* प्राक्तः । पा० ।

क्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्पेयः । दुस्तरीयः । अविस्तृतस्त्रिभ्य ईः । तरीः । तां पातीति तरीयः । कुत्सितस्तरीयो दुस्तरीयः । निस्तरीय इति के चित्पठन्ति । अपरे निस्तरीय इति । ते तरीशब्दान्ते बहुव्रीहौ कपं कुर्वन्ति । निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् ॥ परेहस्तपादकेशकर्षाः ॥ परिहस्तः । परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । निरुदकादिराक्षतिगणः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभेरुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे वचनमबहुव्रीह्यर्थमध्वार्यमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखाशाला ॥

(अपाञ्च) ॥ १८६ ॥

अपाञ्चोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुखः । अपमुखम् । अव्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोजयति । तत्रापि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्युक्तम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोध्यकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पूत वीणा अञ्जस् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि नामशब्दश्चापादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अपाञ्जः । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्तो नास्ति तदा ऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन् हि सत्यचप्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । अनित्य श्वसमासान्त इत्येतदेव ज्ञापकम् । अपकुक्षिः । अपसीरः । अपहलम् । अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्ययीभावो वा । स्फिगपूतकुक्षीणां ग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्वार्यमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधिकर्णः । अधिकेशः । अध्यारूढो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्यारूढो वा दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः । दन्तस्योपरि योन्यो दन्तो जायते स उच्यते ऽधिदन्त इति । उपरिस्थमिति किम् । अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठः, अनुज्येष्ठः । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम् । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । प्रधानार्थं च कनीयोऽग्रहणम् । अप्रधानकनीयसी इति किम् । अनुगतो ज्येष्ठो, ऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरुषशब्दो ऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोन्तोदात्तो भवति । अन्वादिष्टः पुरुषो, ऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टो ऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा । अन्वादिष्ट इति किम् । अनुगतः पुरुषो ऽनुपुरुषः ॥

अतिरक्तपदे ॥ १९१ ॥

अतिरक्तः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यङ्कुशो नागः । अतिक्रशोशः । पदशब्दः खल्वपि । अतिपदा शक्नी । अकृत्पदे इति किम् । अतिकारकः ॥ अतिर्द्वान्तुलोपदति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्यः । अतिगार्ग्यः । इह च यथा स्यात् । अतिक्रान्तः कारकादतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । निधानमप्रकाशता । निमूलम् । न्यस्तम् । निवृणम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अत्रयीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधानइति किम् । निवाग्वृषलः । निदण्डः । निहितवाक्, निहितदण्ड इत्यर्थः । निशब्दोत्र नधानार्थं ब्रूवति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः ॥

प्रतिरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥

प्रतिरंश्वादयस्तत्पुरुषे समासेन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतेः ऽशुः, प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद्वादा टञ् नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन्हि सति चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अंशु । जन । राजन् । उष्ट्र । रोटक । अजिर । आद्रो । श्रवण । कृत्तिका । अर्द्ध । पुर । तत्पुरुषइति किम् । प्रतिगता अंशवोस्य प्रत्यंशुरयमुष्ट्रः ॥

उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥

उपादुत्तरं द्व्यजजिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपगतो देव, मुपदेवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोडः । अजिन । उपाजिनम् । अगौरादय इति किम् । उपगौरः । उपनैषः । गौर । नैष । तैल । लेट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुड । कल्प । पाद । तत्पुरुषइत्येव । उपगतः सोमोस्य, उपसोमः ॥

सौरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥

सुशब्दात्परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेन्तोदात्तं भवति अवक्षेपणे गम्यमाने । अवक्षेपणं निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्थण्डिले सुस्फिताभ्यां सुप्रत्यवसितः ।

५८०

॥ काशिका ॥ ६ ॥ २ ॥

सुशब्देन पूजायामेव । वाक्यार्थस्तु अवक्षेपणमसूयया तथाभिधानात् । सौरिति किम् । कुत्राहणः । अवक्षेपणइति किम् । शोभनेषु तृणेषु सुतृणेषु ॥

विभाषात्पुच्छे ॥ १९६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः पुच्छाद्, उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति उत्पुच्छयतेरच् उत्पुच्छस्तदा याथादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोयमिति सेयमभयत्र विभाषा भवति । तत्पुरुषइत्येव । उदस्तं पुच्छमस्य, उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद दत्त मूर्द्धन् इत्येषूत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विदन् । २ । त्रिदन् । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दे गृह्यते । ददिति कृतददादेशो दन्तशब्दः । मूर्द्धचिति त्वकृतसमासान्तो नान्त एव मूर्द्धन्शब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि समासान्तः क्रियते तदापि बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । कल्याणमूर्द्धा । पादादिष्विति किम् । द्विदन्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । द्वयोर्मूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सकथं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

सकथमिति कृतसमासान्तः सकथ्यशब्देन गृह्यते सोक्रान्तात्परो विभाषान्तोदात्तो भवति । गौरसकथः । २ । शल्लणसकथः । २ । अक्रान्तादिति किम् । चक्रसकथः । चचश्चित्वाचित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

५१४/१२२ परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

छन्दसि विषये परादिरुदात्तो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सकथ्यशब्द एव गृह्यते । अज्जिसकथमालभेत । त्वाग्रौ लोमसकथौ । अजुबाहुः । वाक्यतिः । चित्पतिः ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

परादिरुदाहृतः । परान्तः ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचक्रेण । त्रिबन्धुरेण । त्रिवृता रथेन । पूर्वान्तः ॥ पूर्वयदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ मरुद्वृद्धः ।

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

५८१

पूर्वादिः ॥ पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां कृन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
दिवोदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वं संगृहीतं भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अलुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिष्ठितं वेदितव्यम् । यदित उर्ध्व-
भ्रनुक्रमिष्यामो ऽलुगुत्तरपदइत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति पञ्चम्याः स्तोका-
दिभ्यः । स्तोकान्मुक्तः । अल्पांमुक्तः । उत्तरपदइति किम् । निष्क्रान्तः स्तोकाद्,
निस्तोकः । अन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थे
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरप-
दाधिकारः प्रागङ्गाधिकायात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्त-
रपदे ऽलुभवति । स्तोकान्मुक्तः अल्पांमुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशा-
दागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । समासे कृते प्राति-
पदिकत्वात्सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनबहुवचनान्तानां
तु स्तोकादीनामनभिधानात्समास एव न भवति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो
मुक्त इति । तेनात्र न कदा चिदप्यैकपदमैकस्वर्यं च भवति ॥ ब्राह्मणाच्छं-
सिन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्राह्मणादादाय शंसतीति, ब्राह्मणाच्छंसीति चत्वि-
विशेषस्य * रुठिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता सता वात्रयवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुभवति
उत्तरपदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् ॥
अज्जस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अज्जसाकृतम् ॥ पुंसानुजो जनुषान्थ इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ पुंसानुजः । पुसा हेतुनानुजः । जनुषान्थः । जनुषा हेतुना ऽन्थः ।
तृतीयेति योगविभागात्समासः । जनुषिति जन्मनो नामधेयम् ।

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

* विशेषस्य कस्य चिदित पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† पुसा हेतुनेत्यारभ्य नामधेयमित्यन्तोपपाठः पदमञ्जर्यां सत्यात् ।

५८२

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुभवति । मनसादत्ता । मनसा-
गुप्ता । मनसासंगता । संज्ञायामिति किम् । मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

अज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

३।२।१ अज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुभवति । मनसा
ऽऽज्ञातुं शीलमस्य, मनसाज्ञायी ॥

‘आत्मनश्च’ पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्तउत्तरपदे ऽलुभवति ।
आत्मनापञ्चमः आत्मनापष्ठः । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति
तृतीया । तृतीयेति योगविभागात्समासः । आत्मना वा कृतः पञ्चम, आत्म-
नापञ्चमः । कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति । बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थो
ऽस्यासावात्मचतुर्थः ॥

‘वैयाकरणाख्यायां’ चतुर्थ्याः/ ॥ ७ ॥

वैयाकरणाख्याया वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया वैया-
करणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुभवति । आत्मने-
पदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात्समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुभवति । परस्मैपदम् ।
परस्मैभाषा ॥

‘हलदन्तात्सप्तम्याः’ संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुभवति । युद्धिष्ठिरः ।
त्वचिसारः । गविष्ठिर इत्यत्र गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यत एव वचनादलुक् ।
अदन्तात् । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषकाः । वनेकिंशकाः । वनेहरिद्रकाः ।
वनेबल्लजकाः । पूर्वाह्नेस्फोटकाः । कूपेपिशाचकाः । हलदन्तादिति किम् ।
नद्यां कुक्कुटिका, नदीकुक्कुटिका । भूम्यां पाशाः, भूमिपाशाः । संज्ञायामिति
किम् । अन्तशौण्डः ॥ हृद्भ्यां डेः ॥ * ॥ हृद् दिव् इत्येताभ्यामुत्तरस्य
ङेरलुक् भवति । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाच्चि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्त-
म्या अलुभवति । सूपेशाणः * । दृषदिमाषकः । हलेद्विपदिका । हलेत्रिप-

* मुकुटेकार्यापणमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । कलिगिरिधरो राजा गणेशः ।

दिका । कारविशेषस्य संज्ञा एताः, तत्र पूर्वैणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेप्यन्ते । कारानाम्येव प्राचामेव हजादावेवेति । कार-
नानीति किम् । अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्यैतद्वेयस्य नाम ।
प्राचामिति किम् । यूथेपशुः, यूथपशुः । हलादाविति किम् । अविकटे उरणः,
अविकटोरणः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी, नदीदोहनी ॥

मध्यादुत्तरौ ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदे ऽनुभवति । मध्येगुरुः ॥ अन्ता-
च्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तेगुरुः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकर्जितात्स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकामउत्तरपदे ऽनुभवति ।
कण्ठे कालोऽस्य, कण्ठकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः । अमूर्द्धमस्तकादिति
किम् । मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामइति किम् । मुखे कामो ऽस्य, मुख-
कामः । स्वाङ्गादिति किम् । अत्रशौण्डः । हलदन्तादित्येव । अङ्गुलित्राणः ।
जङ्घावलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

बन्ध इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या
विभाषा ऽनुभवति । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः । चक्रबन्धः । उभयत्र
विभाषेयम् । स्वाङ्गीदुहुवीहौ पूर्वेण नित्यमलुक् प्राप्नोति । तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वा-
ङ्गाच्च नेन्सिद्धबधातिषु चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः * ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समासे कृदन्तउत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुभवति । स्तम्भेरमः ।
कर्णेजपः । न च भवति कुर्वरो मद्रचरः ॥

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे १५ ॥

प्रावृट् शरत् काल दिव् इत्येतेषां जउत्तरपदे सप्तम्या अनुभवति ।
प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

विभाषावर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्षे क्षर शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या जउत्तरपदे विभाषा ऽनु-
भवति । वर्षेजः । वर्षेजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

* कारिकाबन्ध इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुभवति । घ । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णतमे । पूर्वाह्णतमे । काल । पूर्वाह्णकाले । पूर्वाह्णकाले । तन । पूर्वाह्णतने । पूर्वाह्णतने । कालनाम्न इति किम् । शुक्लतरे । शुक्लतमे । हलन्तादित्येव । रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नश्यते । हृदयस्य ह्रस्वेति लेख्य-हणाल्लिङ्गात् । तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेष्वुत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुभवति । शययः । शययः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी । ग्रामवासी । अकालादिति किम् । पूर्वाह्णशयः । हलन्तादित्येव । भूमिशयः ॥ अपो योनियन्मतुषु सप्तम्या अनुवक्तव्यः ॥ * ॥ अप्सुयोनिः । अप्सव्यः । अप्सु-मन्तौ । अप्सु भव इति दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः । सर्वत्र सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥

इजन्ते सिद्धशब्दे बध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुभन भवति । स्थण्डिलशायी* । सिद्ध । सांकाश्यसिद्धः । काम्पित्यसिद्धः । बध्नाति । चक्रबन्धकः । चक्रबन्धकः । सप्तमीति योगविभागात्समासः । चक्रबन्ध इति के चिदुदाहरन्ति तत्पद्यादजनन्तं द्रष्टव्यम् । घजन्ते हि बन्धे च विभाषेत्युक्तम् ॥

स्ये च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्ये चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुभन भवति । समस्यः । विषमस्यः । कूटस्यः । पर्वतस्यः । भाषायामिति किम् । कृष्णोस्याखरेष्टः । पूर्वपदादिति यत्वम् ॥

“षष्ठ्या आक्रोशे” ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुभवति । चौरस्यकुलम् । वृषलस्यकुलम् । आक्रोशइति किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ षष्ठीप्रकरणे वाग्दिकपश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति चालुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् फक् । अमुष्य पुत्रस्य भाव, आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वादुञ् । तथा आमुष्यकुलिकेति ॥ देवानां प्रिय इत्यत्र च षष्ठ्या अलुग्व

* स्थण्डिलवर्तीत्यधिकमन्यत्र पुस्तके ।

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

५८३

वक्तव्यः ॥ * ॥ देवानांप्रियः ॥ शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायां षष्ठा अलुभ-
क्तव्यः ॥ * ॥ शुनःशपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ॥ दिवश्च दासे षष्ठा अलु-
भक्तव्यः ॥ * ॥ दिवोदासाय गायति ॥

पुत्रे ऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्दउत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने ऽन्यतरस्यां षष्ठा अलुभवति । दास्याः
पुत्रः, दासीपुत्रः । वृषत्याः पुत्रः, वृषलीपुत्रः । आक्रोशइत्येव । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनि संबंधेभ्यः ॥ २३ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासंबन्धवाचिभ्यो योनि संबंधवाचिभ्यश्चोत्तरस्याः
षष्ठा अलुभवति । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ।
ऋत इति किम् । आचार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः ॥ विद्यायोनि संबंधेभ्यस्तत्पूर्वा-
त्तरपदग्रहणम् ॥ विद्यायोनि संबंधवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्यादन्यत्र मा भूत् ।
होतृधनम् । पितृधनम् । होतृग्रहम् । पितृग्रहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ पति इत्येतयोर्हत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनि संबंधवाचिभ्यो
विभाषा ऽलुभवति । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । मातृष्वसा । पितुःष्वसा ।
पितुःस्वसा । पितृष्वसा । यदा लुक् तदा मातृपितृभ्यां स्वसेति नित्यं षत्व-
म् । यदा त्वलुक् तदा मातुःपितृभ्यामन्यतरस्यामिति विकल्पेन षत्वम् ।
दुहितुः पतिः । दुहृत्पतिः । ननान्दुः पतिः । ननान्दृपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

ऋकारान्तानां विद्यायोनि संबंधवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपद-
स्यानङादेशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहृत्तारौ ।
योनि संबंधेभ्यः । मातापितरौ । याताननान्दरौ । नकारोच्चारणं रपरत्वनिवृत्त्य-
र्थम् । ऋत इति किम् । पितृपितामहौ । पुत्रइत्यनुवर्त्तते ऋत इति च । तेन
पुत्रशब्देषुत्तरपदे ऋकारान्तस्यानङादेशो भवति । पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति ।
इन्द्रावरुणौ । इन्द्रासोमौ । इन्द्राबृहस्पती । द्वन्द्वइति वर्त्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं
प्रसिद्धसाहचर्यार्थम् । अत्यन्तसहचरिति लोकविज्ञाते द्वन्द्वइति निपात्यते ।
तत्र ये लोके प्रसिद्धसाहचर्या वेदे च सहभावेन ये निर्दिष्टास्तेषामिह ग्रहणं
भवति । तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणावित्येवमादौ न भवति ॥ उभयत्र
वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्निवायू । वाय्वानी ॥

५८६

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नीषोमौ ।
अग्नीवरुणौ । अग्नेः स्तुतस्तोमसोमा इति षत्वम् ॥ २७ ॥

इदृद्धौ ॥ २८ ॥

इतदृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । आग्निवारुणी-
मनद्वाहीमालभेत । आग्निमासं कर्म क्रियते । अग्नीवरुणौ देवता ऽस्य
 अग्नीमस्तौ देवतास्येति तद्व्रितः । तत्र देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदद्वन्द्वौ कृताया-
 मानङ् ईत्वं च बाधितुमिकारः क्रियते । वृद्धाविति किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य
 परस्येत्युत्तरपदद्वन्द्विः प्रतिषिध्यते ॥ इदृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो । वक्तव्यः ॥ * ॥
आग्नावैष्णवं च हं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ।
द्यावाक्षामा । द्यावाभूमी * ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति चका-
 राद् द्यावा च । दिवसपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अकारोच्चारणं सकारस्य
 विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन सत्त्वादीनि न भवन्ति । कथं द्यावा चिदस्मै
 पृथिवी नमेते इति । कर्त्तव्योत्र यत्नः ॥

उषासोषसः ॥ ३१ ॥

उषस उषासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उषासा-
सूर्यम् । उषासानक्ता ॥

मातरपितराबुदीचाम् ॥ ३२ ॥

मातरपितरावित्युदीमाचार्याणां मतेनारडादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते ।
 मातरपितरौ । उदीचामिति किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा च छन्दसि ॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरामातरा
 च । पूर्वपदस्य अडादेशो, निपात्यते । उत्तरपदे तु सुपां सुलुगिति आकारादेशः ।
 तत्र चतो द्विसर्वनामस्थानयोरिति गुणः । छन्दसि किम् । मातापितरौ ॥

* योश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

समानायामाहृतावेकस्मिन्वृत्तिनिमित्ते स भाषित- ५८७

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषितः पुमान्येन समानायामाहृतावेकस्मिन्वृत्तिनिमित्ते स भाषित-
पुंस्कः शब्दः, तदेतदेवं कथं भवति भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते
स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्कः ।
ऊङो ऽभावो ऽनूङ्, भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्काद-
नूङ् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहिरयमलुग् निपातनात् पञ्चम्यास्तस्य भाषितपुंस्काद-
नूङ् स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति समानाधिकरणउत्तरपदे स्त्रीलङ्गे
पूरणीप्रियादिर्वर्जिते । दर्शनीयभार्यः । श्लक्ष्णचूडः । दीर्घजङ्घः । स्त्रिया इति
किम् । यामणि ब्राह्मणकुल दृष्टिरस्य, यामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कादिति
किम् । खट्वाभार्यः । समानायामाहृताविति किम् । द्वाणीभार्यः कथं गर्भि-
भार्यः, प्रसूतभार्यः, प्रजातभार्य इति । कर्त्तव्योत्र यवः । अनूङ् इति किम् ।
ब्रह्मबन्धुभार्यः । समानाधिकरणइति किम् । कल्याण्या माता, कल्याणी-
माता । स्त्रियामिति किम् । कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधाना इमे ।
अपूरणीति किम् । कल्याणी पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ।
कल्याणीदशमाः । प्रधानपूरणीयहणं कर्तव्यमिह मा भूत्, कल्याणपञ्चमीकः
पक्ष इति । 'अप् पूरणीप्रमाण्योरित्यत्रापि प्रधानपूरणीयहणमेवेत्यप्यत्ययो न
भवति । अप्रियादिष्विति किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्या-
णी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । अम्बा । कान्ता । क्षान्ता । समा ।
चपला । दुहिता । वामा ॥ दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षित-
त्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसु-
जिति प्रागेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंवद्ववति । तस्याः
शालायाः ततः । तस्यां तत्र । यस्या यतः । यस्यां यत्र । तसिलादिषु परि-
गणनं कर्त्तव्यम् । त्रतसौ । तरप्तमपौ । चरटजातीयरौ । कल्पदेश्यदेशीयरः ।
रूपप्याशपौ । यमथालौ । दार्हिलौ । तिल्लातिलौ ॥ शसि बहुल्यार्थस्य पुंव-
द्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुभ्यां देहि । अल्पाभ्यां देहि । बहुशो देहि ।
अल्पशो देहि ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावोवक्तव्यः ॥ * ॥ पटुया भावः, पटु-
त्वम् । पटुता । गुणवचनस्येति किम् । कट्या भावः, कठील्यं, कठीता ॥
भस्याठे तद्वृत्ते पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ।

५८८

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

अठइति किम् । श्येनेयः । रौहिणेयः । कथमग्न्यायी देवता ऽस्य आग्नेयः
स्यालोपाक इति । कर्त्तव्योत्र यत्नः ॥ ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥
भवत्याश्ङ्कात्रा भावत्काः । भवदीयाः ॥

इसुसूक्तान्ता (क):
कथञ्चानिनाश्च ॥ ३६ ॥ दर्शनीयां मन्येत ऽयं
नेनाम्

कथं परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादनूङ् पुंवद्ववति ।
एनी । एतायते । श्येनी । श्येतायते । मानिनि । दर्शनीयमानी अयमस्याः ।
दर्शनीयमानिनीयमस्याः । मानिनो ग्रहणमस्त्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च ।
इह तु दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्वणैव सिद्धम् ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । पाचिकाभार्यः । कारिकाभार्यः ।
वृजिकाभार्यः । मद्विकाभार्यः । मद्विकाकल्पा । मद्विकायते । वृजिकायते । मद्वि-
कामानिनी । वृजिकामानिनी । विलेपिकाया धर्म्यं विलेपिकम् ॥ कोपधप्रतिषेधे-
षु तद्वितयहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत, पाकभार्या भेकभार्य इति ॥

संज्ञापूरण्याश्च ॥ ३८ ॥

संज्ञायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । दत्ताभार्यः । गुप्ता-
भार्यः । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामानिनी । गुप्ता-
मानिनी । पूरण्याः । पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशमी-
पाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमीमानिनी । दशमीमानिनी ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि
रक्तेर्धे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंवद्ववति । सौष्टी-
भार्यः । माथुरीभार्यः । सौष्टीपाशा । माथुरीपाशा । सौष्टीयते । माथुरीयते ।
सौष्टीमानिनी । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्येति किम् । मध्यमभार्यः ।
तद्धितस्येति किम् । काण्डलावभार्यः । बहुव्रीहिपरिग्रहः किमर्थः । तावद्भार्यः ।
यावद्भार्यः । अरक्तविकारइति किम् । कषायेण रक्ता काषायी, काषायी बृह-
तिका यस्य स काषायबृहतिकः । लोहस्य विकारो लौही, लौही ईषा यस्य
रथस्य स लौहेषः * ॥

स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद्ववति अमानिनि
परतः । दीर्घकेशीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । श्लक्ष्णकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते ।

* आदिरेष इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

श्लक्ष्णकेशीयते । स्वाङ्गादिति किम् । पटुभार्यः । ईत इति किम् । अकेश-
भार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुंवद्वति अमानिनि परतः । कठीभार्यः । बहुची-
भार्यः । कठीपाशा । बहुचीपाशा । कठीयते । बहुचीयते । अमानिनीत्येव ।
कठमानिनी । बहुचमानिनी ॥ अयं प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य
नेष्यते ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीय देशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुंस्का-
दनूङ्स्त्रियाः पुंवद्वति । प्रतिषेधार्थायमारम्भः । न कोपधाया इत्युक्तं तत्रापि
भवति । पाचकवृन्दारिका । पाचकजातीया । पाचकदेशीया । संज्ञापुरणयो-
श्चेत्युक्तं तत्रापि भवति । दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । पूरण्याः ।
पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वि-
तस्यारक्तविकारइत्युक्तं तत्रापि भवति । सौम्रजातीया । सौम्रदेशीया । स्वाङ्गा-
न्वेतो ऽमानिनीत्युक्तं तत्रापि भवति । श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजा-
तीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया । जातेश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति । कठवृन्दारिका । कठ-
जातीया । कठदेशीया । भाषितपुंस्कादित्येव । खट्वावृन्दारिका । अनूङित्येव ।
ब्रह्मबन्धवृन्दारिका ॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ कुक्कुट्या
अण्डं, कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं, मृगपदम् । मृग्याः क्षीरं, मृगक्षीरम् । काक्याः
शावः, काकशावः । नवा ऽस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् । स्त्रात्वेन विना पूर्वप-
दार्थोत्र जातिः सामान्येन विवक्षितः । पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं खित्घादिषु भवति
विप्रतिषेधेन । खित् । कालिमन्या । हरिणोमन्या । घादि । पट्वितरा । पट्वितमा ।
पट्विरूपा । पट्विकल्पा । क । पट्विका । मृट्विका । इहेडबिड् दरद् एषु उशिजित्येते
जषपदशब्दाः क्षत्रियवाचिनः । तत्र तद्वाजप्रत्ययस्य स्त्रियामतश्चेति लुकिङ्गते
इडबिड् वृन्दारिकेति विग्रह्य समासः क्रियते । ततः पुंवद्भावेन ऐडबिडादयः
पुंशब्दाः क्रियन्ते । ऐडबिड् वृन्दारिका । औशिजवृन्दारिका * ॥

घरूपकल्पचेलैर्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ध्यानि-

काचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलर् ब्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतो भाषितपुंस्का-

* दारववृन्दारिका । पार्थवृन्दारिकेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

त्यरो यो ङीप्रत्ययस्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वो भवति । घ । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । रूप । ब्राह्मणिरूपो । कल्प । ब्राह्मणिकल्पो । चेलट । ब्राह्मणि-
चेली । ब्रुव । ब्राह्मणिब्रुवा । गोत्र । ब्राह्मणिगोत्रा । मत । ब्राह्मणिमता । हत ।
ब्राह्मणिहता । घरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि । ब्रुवद्विति ब्रवीतीति
ब्रुवः पवाद्याचि वच्यादेशो गुणश्च निपातनाच्च भवति । ह्य इति किम् । दत्ता-
तरा । गुप्तातरा । अनेकाच इति किम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति ।
भाषितपुंस्कादित्येव । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च
शेषः । अङ्गी च या नदी ह्यन्तं च यदेकाच् । ब्रह्मबन्धूतरा । ब्रह्मबन्धुतरा ।
वीरबन्धूतरा । वीरबन्धुतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । स्त्रितमा । स्त्रीतमा ॥ क्वचद्याः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति । अयसि-
तरा । अयसीतरा । अयस्तरा । विदुषितरा । विदुषीतरा । विदुत्तरा । पुंवद्वा-
वोप्यत्र पक्षे वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात्माक् स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरणउत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत आकारादेशो
भवति । महादेवः । महाब्राह्मणः । महाबाहुः । महाबलः । जातीये । महा-
जातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति किम् । महतः पुत्रो महत्पुत्रः ।
लक्षणाकृत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् बहुव्रीहावपि न स्याद् महाबाहु-
रिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् । अमहान् महान् संपन्नो महद्व-
तश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान् महदर्थस्य न भवत्यात्वम् ॥ महदात्वे घासकरी-
विशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम् ॥ * ॥ महत्या घासः ।
महाघासः । महत्याः करः, महाकरः । महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः ॥ अष्टनः
कपाले हविष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अष्टाकपालं चहं निर्वपेत् । हविषीति किम् ।
अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥ गवि च युक्ते ऽष्टन उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टा-
गवेन शकटेन । युक्तइति किम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्य-
शीत्योः । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टा-

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

५६९

त्रिंशत् । द्वाष्टन इति किम् । पञ्चदश । संख्यायामिति किम् । द्वैमातुरः ।
अष्टमातुरः । अबहुव्रीहशीत्योरिति किम् । द्वित्राः । त्रिदशाः । द्वाशीतिः ॥
प्राक् शतादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।
अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रैस्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीहशीत्योः ।
त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव । त्रैमातुरः । अब-
हुव्रीहशीत्योरित्येव । त्रिदशाः । त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् ।
त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे ऽबहुव्रीहशीत्योः सर्वेषां द्वाष्टन् त्रि
इत्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिप-
ञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् * । प्राक् शतादि-
त्येव । द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम् † ॥

हृदयस्य हृल्लेखयणलासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः ।
हृदयं लिखतीति, हृल्लेखः । यत् । हृदयस्य प्रियं, हृदयम् । अण् । हृदयस्येदं,
हार्द्वम् । लास । हृदयस्य लासो, हृल्लासः । लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणमिष्यते ।
घञि तु हृदयस्य लेखो हृदयलेख एतदेव । लेखग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे
प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

वा शोकष्यज्जरीगेषु ॥ ५१ ॥

शोक ष्यज् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति ।
हृच्छोकः । हृदयशोकः । ष्यज् । सौहादयम् । सौहृदयम् । ब्राह्मणादित्वात्
ष्यज् । हृदादेशपक्षे हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिः । रोग ।
हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्देन समानार्थो हृत्शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति
तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहत इत्येतेषु त-

* अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयचत्वारिंशत् । द्विपञ्चा-
शत् । द्वापञ्चाशत् । इत्यधिकं पुस्तकेषु बहुषु ।

† सर्वेषां ग्रहणं त्रयाणामपि यथा स्याद् इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

लल्लकेरिणी ५० २१४

५८२

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

रपदेषु । पादाभ्यामजतीति, पदाजिः । पादाभ्यामतताति, पदातिः । अज्य-
तिभ्यां पादे चेत्यौणादिक इत्यप्रत्ययः । तत्राजेर्वाभावे न भवत्यत एव निपा-
तनात् । पादाभ्यां गच्छतीति, पदगः । पादेनोपहतः, पदोपहतः । पादशब्दो
वृषादित्वादाद्यादात्तस्तस्य स्थाने पदादेश उपदेशएवान्तोदात्तो निपात्यते,
तेन पदोपहत इति तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं
भवति । पदाजिः पदातिः पदग इत्येतेषु कृत्स्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थे । पादौ विभ्रान्ति,
पदाः शर्कराः । पदाः कण्टकाः । अतदर्थे इति किम् । पादार्थमुदकं पादम् ॥
पदाव इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति, पदिकः । पर्पादिभ्यः
छन्निति पादशब्दात् छन्नप्रत्ययः ॥ शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिह
इष्यते ॥ तेन पणपादमाषशताद्वद् इत्यत्र पदादेशो न भवति । द्विपादम् ।
त्रिपादम् ॥

हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥

हिम काषिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति ।
हिम । पद्विमम् । काषिन् । अथ पत्काषिणो यान्ति । हति । पद्वतिः ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥

ऋक्संन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति । पच्छो
गायत्री शंसति । पादं पादं शंसतीति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्म-
त्ययः । ऋच इति किम् । पादशः कर्षापणं ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो
भवति । पदघोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पाद-
शब्दः । निष्के चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पविष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे परतः ।
उदमेघो नाम यस्य औदमेघिः पुत्रः । उदवाहो नाम यस्य औदवाहिः पुत्रः ।
संज्ञायामिति किम् । उदकगिरिः ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो
भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितोदः । नीलोदः । क्षीरोदः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

३६३

पेषं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदपेषं पिनाष्टि । स्नेहने पिष इति शमुल । वास । उदकस्य वासः, उदवासः । वाहन । उदकस्य वाहन । उदवाहनः । उदकं धीयते ऽस्मिन्नि-
त्युदधिः ॥ ~~पूरयितव्यगानी~~ ~~अत्र एकहलादि उत्तरपदेषु~~ ~~इतो उदकशब्दो~~ ~~कस्य निमित्तं~~ ~~कस्य उद~~ ~~अगोदरा~~

एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वर्त्तते । एको, ऽसहायः तुल्यजातीयनान्तरेण हला-
दिना, हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्तिस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्य-
वाचिन्यन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भः । उदककुम्भः ।
उदपात्रम् । उदकपात्रम् । एकहलादाविति किम् । उदकस्यालम् । पूरयितव्य-
इति किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्य ओदन सक्तु बिन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषुत्तरपदेषु-
दकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्य, उदमन्यः ।
उदकमन्यः । उदकेनौदन, उदौदनः । उदकौदनः । सक्तुः उदकेन सक्तुः,
उदसक्तुः । उदकसक्तुः । बिन्दु । उदकस्य बिन्दुः, उदबिन्दुः । उदकबिन्दुः ।
वज्र । उदकस्य वज्रः, उदवज्रः । उदकवज्रः । भार । उदकं विभर्तीति,
उदभारः । उदकभारः । हार । उदकं हरतीति, उदहारः । उदकहारः ।
वीवध । उदकस्य वीवध, उदवीवधः । उदकवीवधः । गाह । उदकं गाहत-
इति, उदगाहः । उदकगाहः ॥ ~~वर्त्तते~~

इकोह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतर-
स्याम् । वामणिपुत्रः । वामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ब्रह्मबन्धूपुत्रः । इकं
इति किम् । खट्वापादः । मालापादः । अङ्य इति किम् । गार्गीपुत्रः ।
वात्सीपुत्रः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि वर्त्तते । व्यवस्थि-
तविभाषा चेयम् । तेनेह न भवति । कारीषगन्धीपतिरिति । इयदुवङ्भा-
विनामव्ययानां च न भवति । श्रीकुलम् । भूकुलम् । काण्डीभूतम् । वृषली-
भूतम् । भूकुंसादीनां तु भवत्येव । भूकुंसः । भूकुटिः । अपर आह ॥ भूकुं-
सादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भूकुंसः । भूकुटिः ॥

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति । एकस्या आगतमेकरूप्यम् । रूप्यः
एकमयम् । एकस्या भाव, एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे । एकस्याः द्वीरम्,

१८४

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

एकत्वीरम् । एकदुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वत्वं प्रयोजयति ।
अवाहि ग्रहमाणमत्र विशेष्यते न पुनरच् ग्रहमाणेनेति ॥

व्याप्योः संज्ञाकृन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

व्यन्तस्यावन्तस्य च संज्ञाकृन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । व्यन्तस्य संज्ञा-
याम् । खेतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । भरणिपुत्रः । न च भवति । नान्दीकरः ।
नान्दीघोषः । नान्दीविशालः । व्यन्तस्य कृन्दसि । कुमारिद्वारा । प्रदर्विदा न
च भवति । फाल्गुनीपौर्णमासी । जगतीकृन्दः । आवन्तस्य संज्ञायाम् । शिल-
वहम् । शिलप्रस्थम् । न च भवति । लोमकाग्रहम् । लोमकाखण्डः । आवन्तस्य
कृन्दसि । अजलीरेण जुहोति । ऊर्णसदा पृथिवीं विश्वधायसम् । न च
भवति । ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो व्याप्योर्बहुलं ह्रस्वो भवति । तदज्ञाया भाव अज-
त्वम् । अज्ञात्वम् । तद्रोहिण्या भावो रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । संज्ञा-
यामसंभवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिणु ॥ ६५ ॥

इष्टकेषीकामालानां चित्तूल भारिन् इत्येतेषुत्तरपदेषु यथासंख्यं ह्रस्वो
भवति । इष्टकचित्तम् । इष्टीकतूलम् । मालभारिणी कन्या । इष्टकादिव्यस्त-
दन्तस्यापि ग्रहणं भवति । पक्षेष्टकचित्तम् । मुञ्जेष्टीकतूलम् । उत्पलमाल-
भारिणी कन्या ॥

अन्तर्गतोऽन्तर्गतः ॥ ६६ ॥

खिदन्तउत्तरपदे ऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति । कालिंमन्या । हरिणिंम-
न्या । मुमा ह्रस्वो न बाध्यते । अन्यथा हि ह्रस्वशासनमनर्थकं स्यात् । अन-
व्ययस्येति किम् । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । अनव्ययस्येत्येतदेवं
ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुद्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुद्विषत् इत्येतयोर्जन्तानां च खिदन्तउत्तरपदे मुमागमो भवति
अनव्ययस्य । अरुदुदः । द्विषंतपैः । अजन्तानाम् । कालिंमन्या । अरुद्विषदज-
न्तस्येति किम् । विदुन्मन्या । अनव्ययस्येत्येवं । दोषामन्यमहः । दिवामन्या
रात्रिः । अन्तग्रहणं किम् । कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो ह्रस्वे कृते मुम्भवति ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्य एकाचः खिदन्तउत्तरपदे ऽमागमो भवति अम्प्रत्ययवच्च

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

५६५
अत्रोक्तं शास्त्रेः
काशिकाः

द्वितीयैकवचनवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्तते । गांमन्यः । स्त्रीमन्यः ।
स्त्रियंमन्यः । श्रियंमन्यः । भुवंमन्यः । अम्रत्ययवच्चेत्यतिदेशादात्वपूर्वसवर्णगु-
ण्येयद्वैवडादेशा भवन्ति । इच इति किम् । त्वन्मन्यः । एकाच इति किम् ।
लेखाभुमन्यः । अथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यतइत्यु-
पक्रम्य श्रिमन्यमिति भाष्ये स्थितम् । तत्रेदं भाष्यकारस्य दर्शनमत्र विषये परि-
त्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्तते यथा प्रष्टादयः स्त्रियाम् । तत्र स्वमो-
र्नपुंसकादित्यमो लुभभवति ॥

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६६ ॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम अस्ते । पुरं दारयतीति
पुरंदरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्दउत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्य करो-
तीति सत्यस्य वा कारः सत्यकारः । एवमगदंकारः ॥ अस्तुसत्यागदस्य कारइति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्तुंकारः ॥ भक्षस्य छन्दसि कारे मुम् वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्षं
करोतीति भक्षस्य वा कारः, भक्षंकारः । छन्दसीति किम् । भक्षकारः ॥ धेनोर्भ-
व्यायां मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ धेनुंभव्या ॥ लोकस्य पृणे मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ लोकपृणा ॥
इत्ये ऽनभ्याशस्य मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ अनभ्याशमित्यः ॥ भ्राष्ट्रान्योरित्ये मुम्बक्त-
व्यः ॥ * ॥ भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥ गिले ऽगिलस्य मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ तिमि-
ङ्गिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः ॥ गिलगिले चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिमि-
ङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ उष्णंकरणम् । भद्रंकरणम् ॥
सूतोशराजभोजमेर्वित्येतेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशो वा वक्तव्यः ॥ * ॥
सूतपुत्री । सूतदुहिता । उयपुत्री । उयदुहिता । राजपुत्री । राजदुहिता ।
भोजपुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । के चित्तु आर्क्षवादिषु पुत्र-४/१/६
शब्दं पठन्ति तस्य पुत्रीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते । शैलपुत्रीति ॥

श्येनतिलस्य पाते जे ॥ ७१ ॥

अत्र शास्त्रां ४/२/५०
जः

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्दउत्तरपदे जप्रत्यये मुमागमो भवति ।
श्येनपातोऽस्यां क्रीडायां, श्येनंपाता । तैलंपाता । जइति किम् । श्येनपातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

नेष्टः १३/३/१६

रात्रेः कृदन्तउत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिंवरः । रात्रि-
वरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अप्राप्तविभाषेयम् । खिति कृति नित्यं भवति ।
रात्रिमन्यः ॥

५२६

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अत्राह्नयः । अवृषलः । असुरापः ।
असोमपः ॥ नञो नलोपो ऽवृषेपे तिङ्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अपचसि त्वं जालम् ।
अकरोषि त्वं जालम् ॥

तस्मान्नडचि ॥ ७४ ॥

तस्मान्नपुनकाराचञः नडागमो भवति अजादावुत्तरपदे । अनञः ।
अनश्वः । तस्मादिति किम् । नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि डमो ह्रस्वा-
दचि डमुणित्यमिति प्राप्नोति ॥

नभ्राण् नपान्नवेदानासत्या नमुचिनकुलनखनपुंस-
कनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभाट् नपात् नवेदाः नासत्याः नमुचि नकुलं नख नपुंसक नक्षत्र नक्र
नाक इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति । न भ्राजतइति, नभाट् । भ्राजते क्विबन्तस्य
नञ्समासः । न पातीति, नपात् । पातिः शत्रन्तः । न वेत्तीति नवेदाः । वेत्ति-
रसुन्प्रत्ययान्तः । नासत्याः । सत्सु साधवः सत्याः न सत्या, असत्याः, न अस-
त्याः नासत्याः । न मुञ्चतीति, नमुचिः । मुचैरौणादिकः किप्रत्ययः । नास्य
कुलमस्ति, नकुलः । नख । नास्य खमस्तीति, नखम् । नपुंसक । न स्त्री न पुमा-
चपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात्यते । नक्षत्र । न क्षरते क्षीयतइति
वा, नक्षत्रम् । क्षियः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । नक्र । न क्रामतीति नक्रः ।
क्रमेर्दप्रत्ययो निपातनात् । नाक । नास्मिन्नकमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञप्रकृत्या भवति एकशब्दस्यादुगागमे भवति । एकेन न
विंशतिः एकात्रविंशतिः । एकात्रत्रिंशत् । वृत्तीयेति योगविभागात्समासः ।
पूर्वान्तोयमदुक् क्रियते । पदान्तलक्षणोत्रानुनासिको विकल्पेन यथा स्याद् इति ॥

नगा

नगो ऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नञप्रकृत्या भवति । नगा वृक्षाः । अगा वृक्षाः । नगाः पर्वताः । अगाः
पर्वताः । न गच्छन्तीति नगाः । गमेर्दप्रत्ययः । अप्राणिष्विति किम् । अगो
वृषलः शीतेन ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये । साश्वत्यम् ।
सपलाशम् । सशिंशपम् । संज्ञायामिति किम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा । सादेश
उदात्तो निपात्यते । उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः स्वरितः स्यात् ।

सहस्र १२१०६

स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र तत्र उपयुज्यते । अन्यत्र समास-
न्तोदात्तत्वेन बाध्यतएव । सेष्टि, सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥

ग्रन्थान्ते ऽधिके च वर्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति ।
सकलं ज्योतिषमधीते । समुहूर्तम् । संयहं व्याकरणमधीयते । कलान्तं मुहू-
र्त्तान्तं संयहान्तमिति अन्तवचनइत्यव्ययीभावः समासः । तत्राव्ययीभावे चाका-
लइति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अधिके । सद्वाणा
खारी । समासः कार्पाणः । सकाकिणीको मायः ॥

जोषेद्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तोरप्रधानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते प्रत्यक्षत उप-
लभ्यते यः स उपाख्यः, उपाख्यादन्यो ऽनुपाख्यो अनुमेयस्तस्मिन् द्वितीये ऽनु-
पाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । साग्निः कपोतः । सपिशाचा वात्या ।
सराक्षसीका शाला । अन्यादयः साक्षादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीय-
मानास्तदुपाख्या भवन्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥ अव्ययीभावश्च
अव्ययीभावे च समासे ऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो
भवति । सचक्रं धेहि । सधुरं प्राज । अकालइति किम् । सहपूर्वाहुम् ॥
अव्ययीभावश्च समासे ऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो
भवति । सचक्रं धेहि । सधुरं प्राज । अकालइति किम् । सहपूर्वाहुम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवः समास उपसर्जनं, यस्य सर्वं ऽवयवा उपसर्जनीभूताः
स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिरुच्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो
भवति । सपुत्रः । सहपुत्रः । सच्छात्रः । सहच्छात्रः । उपसर्जनस्येति किम् ।
सहयुध्या । सहहत्वा । सहहृत्वप्रियः प्रियसहहृत्वेतिबहुव्रीहौ यदुत्तरपदं
तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषये ऽगोवत्सहलेषु । स्वस्ति देव-
दत्ताय सहपुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति किम् ।
स्वस्ति भवते सहगवे । सगवे । सहवत्साय । सवत्साय । सहलाय । सहह-
लाय । वोपसर्जनस्येति पक्षे भवत्येव सभावः ॥

समानस्य कृन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ८४ ॥

स इति वर्तते । समानस्य स इत्ययमादेशो भवति कृन्दसि विषये

५८८

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

मूर्धुन् प्रभृति उदकं इत्येतान्युत्तरपदानि वर्जयित्वा । अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा सयूयः । यो नः सनुयः । समानो गर्भः सगर्भः, तत्र भवः सगर्भः । सगर्भसयूयसनुतादादिति यत् प्रत्ययः ॥ अमूर्धुन्प्रभृत्युदकंष्विति किम् । समानमूर्धुः । समानप्रभृतयः । समानोदकाः । समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्धार्थः क्रियते । तेन सपत्नः, साधर्म्यं, सजातीय, इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्ण-

वयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु इत्येतेषूपत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सगोत्रः । सरूपः । सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानो ब्रह्मचारी, सब्रह्मचारी । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद्व्रतं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीति ॥ त्रेते ३१२/८० शिनिः

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थेशब्दउत्तरपदे यत्प्रत्ययपरं परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थः । समानतीर्थं वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषादरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्दउत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति । सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयित औ चोदात्त इति यत् ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥

दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक् । सदृशः । त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति कञ्क्विनौ प्रत्ययौ क्रियेते ॥ दृत्ते चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृत्तः ॥ दृशेः क्तप्रत्ययोपि तत्रैव वक्तव्यः ॥ * ॥ वतुयहणमुत्तरार्थम् ॥

इदंकिमोरीशूकी ॥ ९० ॥

इदं किम् इत्येतयोरीशू की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो दृग्दृश-

वतुषु । ईदृक् । ईदृशः । इयान् । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । किमिदंभ्यां
 वो घ इति वतुष् ॥ दृत्ते चेति क्तव्यम् ॥ * ॥ ईदृत्तः । कीदृत्तः ॥

वतुषु— आ सर्वनाम्नः ॥ ६१ ॥

५१२ । सर्वनाम्न आकारादेशो भवति दृग्दृशवतुषु । तादृक् । तादृशः । तावान् ।
 यादृक् । यादृशः । यावान् ॥ दृत्ते चेति क्तव्यम् ॥ * ॥ तादृत्तः । यादृत्तः ॥ ६१ ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्वाञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ६२ ॥

विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्वीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ
 वप्रत्ययान्तउत्तरपदे । विष्वगञ्चतीति विष्वद्वाङ् । देवद्वाङ् । सर्वनाम्नः ।
 तद्वाङ् । यद्वाङ् । अद्रिसधोरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । तच्च यणा-
 देशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्यैव स्वरो भवति । विष्वग्देव-
 योरिति किम् । अश्वाची । अञ्चताविति किम् । विष्वग्युक् । वप्रत्ययइति
 किम् । विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिप्रतिप-
 त्यर्थः । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रातः कृकमिकंसकुम्भपात्रेति सत्त्वं भवति ॥
 छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति क्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वाची च घृताची चेत्यत्र न
 भवति । कद्वीचीत्यत्र तु भवत्येव * ॥

समः समी ॥ ६३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ।
 सम्यक् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ६४ ॥

तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तर-
 पदे ऽलोपे । यदा ऽस्य लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः ।
 अलोपइति किम् । तिरश्चा । तिरश्चे । अच इत्यकारलोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ६५ ॥

सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ।
 सध्रङ् । सध्रञ्चौ । सध्रञ्चः । सधीचः । सधीचा ॥

सध मादस्ययोश्छन्दसि ॥ ६६ ॥

छन्दसि विषये माद स्य इत्येतयोश्चत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमा-
 देशो भवति । सधमादो द्युभ्य एकास्ताः । सधस्याः ॥

द्वान्तरुपसर्गभ्यो ऽप ईत् ॥ ६७ ॥

* अथ चिदन्यत्रापि भवति । विश्वद्वाञ्चा । इत्यधिकमेकस्मिन्नुक्तौ ।

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्याबित्येतस्य ईकारादेशो भवति ।
 द्वीपः । अन्तरीपः । उपसर्गात् । नीपम् । वीपम् । समीपम् ॥ समाप ईत्वे
 प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ समापं नाम देवयजनम् । अपर आह ॥ ईत्वमनव-
 र्णादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रापम् । परापम् । अपशब्दं प्रति
 क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्ष्यार्थम् ।

ऊदनोर्द्वौ ॥ ६८ ॥

अनोत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने । अनूपो देशः ।
 देशइति किम् । अन्वीपम् । दीर्घाच्चारणमवयवार्थम् । अनु ऊपो ऽनूप इति ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थि-

तोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ६९ ॥

अषष्ठीस्यस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशिस्
 आशा आस्था आस्थित उत्सुक ऊति कारक राग क इत्येतेषु परतः । अन्या
 आशीः, अन्यदाशीः । अन्या आशा अन्यदाशा । अन्या आस्था, अन्यदास्था ।
 अन्य आस्थितः । अन्यदास्थितः । अन्य उत्सुकः, अन्यदुत्सुकः । अन्या ऊतिः,
 अन्यदूतिः । अन्यः कारकः, अन्यत्कारकः । अन्यो रागः, अन्यद्रागः । अन्य-
 स्मिन् भवः, अन्यदीयः गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्यः । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येति
 किम् । अन्यस्य आशीः, अन्याशीः । अन्येन आस्थितः, अन्यास्थितः ॥

दुगागमो ऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छेयोः ।

षष्ठीतृतीययोर्नेष्टु आशीरादिषु सप्रसु ॥

अन्यस्य कारक, मन्यत्कारकम् । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अस्य च द्विर्नञ्-
 ग्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्दउत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषे ऽचि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासे ऽजादावुत्तरपदे ।
 कदजः । कदश्वः । कदुष्टः । कदचम् । तत्पुरुषइति किम् । कूष्ठो राजा । अवीति
 किम् । कुत्राह्वयः । कुपुरुषः ॥ कदावे चावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुत्सिता-
 स्त्रयः, कत्रयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति । कद्रथः ।
 कद्रुदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्दउत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कतृणा
नाम जातिः । जाताविति किम् । कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥

पथिन् अक्ष इत्येतयोस्तत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति ।
 कापथः । काक्षः ॥ ११४/१०४ स अ पत्तयः ॥ १२५ ॥ १२५ ॥ १२५ ॥ १२५ ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् ।
 कालवणम् । काक्षम् । अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति । कोष्णम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्दउत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापुरुषः ।
 कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं का भवति ।
 ईषत्पुरुषः, कापुरुषः ॥

कवञ्जोष्णे ॥ १०७ ॥

उष्णशब्दउत्तरपदे कोः कवडित्ययमादेशो भवति का च विभाषा । कवोष्णम् ।
कदुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिशब्दउत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कव का इत्येतावादेशो भवतो
 विभाषा । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न
 विहिता दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि यथोप-
 दिष्टानि शिष्टैश्चरितानि प्रयुक्तानि तथैवानुगन्तव्यानि । पृषदुदरं यस्य, पृषोदरम् ।
पृषद् उद्गानं यस्य, पृषोद्गानम् । अत्र तकारलोपो भवति । वारि-
 वाहको, बलाहकः । पूर्वशब्दस्य वशब्द आदेश उत्तरपदादेशे च लत्वम् ।
जीवनस्य मृतो, जीमूतः । वनशब्दस्य लोपः । शवानां शयनं, श्मशानम् ।
श्वशब्दस्य श्मादेशः । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः । ऊर्ध्वं खमस्येति,
उलूखलम् । ऊर्ध्वशब्दयोस्तू खल इत्येतावादेशो भवतः । पिशिताशः,
पिशाचः । पिशिताशशब्दयोर्यथायोगं पिशाचशब्दावादेशो । ब्रुवन्तोऽस्यां
सीदन्तीति, वृसी । सदरधिकरणे इट् प्रत्ययः । ब्रुवच्छब्दस्य चोपपदस्य

वृशब्द आदेशो भवति । मयूः रौतीति, मयूरः । रौतेरचि टिलोपः । मही-
शब्दस्य मयूभावः । एवमन्येपि अश्वत्थकपित्थप्रभृतयो यथायोगमनुगन्तव्याः ॥
दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति ॥ दक्षिणतीरम् । दक्षिण-
तीरम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् ॥ वाचो वादे डत्वं च लभावश्चोत्तरपद-
स्येजि प्रत्यये भवति ॥ वाचं वदतीति, वाग्वादः । तस्यापत्यं वाङ्मालिः ॥ यश्च
उत्वं दत्तुदशधासूतारपदादेष्टुत्वं च भवति ॥ षड् दन्ता अस्य षोडन् । षट्
च दश च षोडश ॥ धासु वा षष उत्वं भवति उत्तरपदादेशेच ष्टुत्वं ॥
षोढा षड्धा कुरु । बहुवचननिर्देशो नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रति-
पत्त्यर्थः । इह मा भूत् । षट् दधाति धयति वा षड्धेति ॥ दुरो दाशनाश-
दभध्येषुत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेशेच ष्टुत्वं ॥ कृच्छ्रेण दाश्यते नाश्यते दभ्यते च
यः स दूडाशः । दूणाशः । दूडभः । दम्भेः खल्वनुनासिकलोपो निपातनात् ।
दुष्टं ध्यायतीति, दूढः । दुःशब्दोपपदस्य ध्यायतेरातश्चोपसर्गइति कप्रत्ययः ॥
स्वरो रोहता कृन्दस्युत्वं वक्तव्यम् ॥ जायएहि स्त्रो रोहाव ॥ पीवोपवसना-
दीनां च लोपो वक्तव्यः ॥ पीवोपवसनानां पपोपवसनानाम् ॥

वर्णोगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां डौ ॥ ११० ॥

संख्या वि साय इत्येवं पूर्वस्याहशब्दस्य स्थाने अहनित्ययमादेशो, भव-
त्यन्यतरस्यां डौ परतः । द्वयोरङ्गोर्भवः, दृहः । अहः । दृहि । दृहनि । अहि ।
अहनि । दृहे । अहे । व्यपगतमहो, व्यन्हः । व्यहि । व्यहनि । व्यहे । सायमन्हः
सायान्हः । सायान्हि । सायाहनि । सायाहे । एकदेशिसमासः । पूर्वादिभ्यो
ऽन्यस्यापि भवतीत्येतदेव विसायपूर्वस्याहस्य ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमहो
मध्याह्न इत्यपि भवति । संख्याविसायपूर्वस्येति किम् । पूर्वहे । अपराहे ॥

द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घा ऽणः ॥ १११ ॥

ठकाररेफयोर्लोपो यस्मिन् स द्रलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घा भवति ।
लीठम् । मीठम् । उपगूठम् । रलोपे । नीरक्तम् । अग्नीरयः । इन्द्ररयः ।
पुनारक्तं वासः । प्राताराजक्रयः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदे ऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घा-
र्थम् । अण इति किम् । आवृठम् * ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्याकभ आदेशो भवति द्रलोपे । सोढा ।

* आवृठम् आवृठमिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

सोढुम् । सोढव्यम् । वोढा । वोढुम् । वोढव्यम् । अवर्णस्येति किम् ॥ ऊठः ।
ऊठवान् । वर्णग्रहणं किम् । कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात् । उदवोढाम् ।
उदवोढम् । तादृषि परस्परस्तरत्वादाकारस्य ग्रहणं न स्यात् ॥

साढ्यै साढ्या साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

साढ्यै साढ्या साढा इति निगमे निपात्यन्ते । साढ्यै समन्तात् । साढ्या
शून्यम् । सहेः त्वाप्रत्यये ओत्वाभावः । पत्ते त्वाप्रत्ययस्य धौभावः । साढेति
वृचिरूपमेतत् । निगमइति किम् । सोढ्या सोढेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः संहितायामि-
त्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । दृष्टोतस्तिड इति । विद्वा हित्वा सत्पतिं शूर
गोनाम् । संहितायामिति किम् । विद्वा, हि, त्वा, सत्पतिं, शूर, गोनाम् ॥

**कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-
सुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥**

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घा भवति, विष्ट अष्टन् पञ्च-
मणि भिन्न छिन्न छिद्र सुव, स्वस्तिक, इत्येतान्वर्जयित्वा । दात्राकर्णः । द्विगु-
णाकर्णः । त्रिगुणाकर्णः । दृक्कुलाकर्णः । अङ्कुलाकर्णः । यत्पशूनां स्वामिवि-
शेषसंबन्धज्ञापनार्थं दात्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते । लक्षणस्येति
किम् । शाभनकर्णः । अविष्टादीनामिति किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्च-
कर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वा ॥ ११६ ॥

नहि वृति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु क्रिप्रत्ययान्तेषुत्तरपदेषु
पूर्वपदस्य दीर्घा भवति संहितायां विषये । नहि । उपानत् । परीणत् । वृति ।
नीवृत् । उपावृत् । वृषि । प्रावृट् । उपावृट् । व्यधि । ममावित् । हृदया-
वित् । स्वावित् । रुचि । नीरुक् । अभीरुक् । सहि । च्छतीषट् । तनि ।
तरीतत् । गमः क्वाविति गमादीनामिष्यते ॥ ततस्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः ।
क्वाविति किम् । परिणहनम् ॥

वनगिर्याः (संज्ञायां) कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन गिरि इत्येतयोर्हतरपदयोर्यथासंख्यं कोटरादीनां किंशुलकादीनां
च दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । वने कोटरादीनाम् कोटरावणम् । मिश्र-
कावणम् । सिधकावणम् । सारिकावणम् । गिरौ किंशुलकादीनाम् । किंशु-

॥

६०८

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

किं३ लकागिरिः । अञ्जनागिरिः । कोटरकिंशुलकादीनामिति किम् । असिपत्रव-
नम् । कृष्णागिरिः । कोटर । मिश्रक । पुराण । सिध्दक । सारिक । कोटरादिः ।
किंशुलक । सात्वक । अञ्जने । भञ्जने । लोहित । कुकुट । किंशुलकादिः ॥

वले ॥ ११८ ॥

वले परतः पूर्वस्य दीर्घा भवति । आसुतीवलः । कृषीवलः । दन्तावलः ।
रजःकृष्णासुतिपर्यदोवलच् इति वलचप्रत्ययो गृह्यते ॥ अनुत्साहभ्रातृपितृणामि-
५/२/११२त्येव ॥ उत्साहवलः । भ्रातृवलः ॥ पितृवलः * ॥

मतौवहूचो ऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बहुचो ऽनिरादिर्वर्जितस्य दीर्घा भवति संज्ञायां विषये ।
उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अमरावती । नद्यां
मनुब्रिति मनुप्रत्ययः । संज्ञायामिति मतोर्वत्वम् । बहुच इति किम् । ग्रीहि-
मती । अनजिरादीनामिति किम् । अनिरवती ॥ खदिरवती । पुलिनवती ।
हंसकारण्डवती । चक्रवाकवती । संज्ञायामित्येव । वलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंशा-
वती । शर । वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु
संज्ञायामिति मतोर्वत्वम् । यवादित्वाद् ग्रीह्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वहे ऽपीलाः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वहउत्तरपदे दीर्घा भवति । कृषीव-
हम् । कपीवहम् । मुनीवहम् । इक इति किम् । पिण्डवहम् । अपीलोरिति
किम् । पीलुवहम् ॥ अपील्लादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । दाखवहम् ॥

(उपसर्गस्य) घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्तउत्तरपदे ऽमनुष्येभिधेये बहुलं दीर्घा भवति । नीलेदः ।
वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति । प्रसेचः । प्रसारः ॥ सादकारयो-
कृत्रिमे दीर्घा भवति ॥ प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिमइति किम् । प्रसादः ।
प्रकारः ॥ वेशादिषु विभाषा दीर्घा भवति ॥ प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रति-
रोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्यइति किम् । निषादो मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्दउत्तरपदे दीर्घा भवति । नीकाशः । वीकाशः ।
अनूकाशः । पचादचप्रत्ययान्तायं काशशब्दः । इक इति किम् । प्रकाशः ॥

* अनुत्साहेत्यादि पितृवल इत्यन्तमेकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ३ ॥

६०५

दस्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य अस्तकारादिरादेशस्तस्मिन्परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घा भवति । नीत्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । अच उपसर्गात् इत्यन्तस्य यद्यपि तकारः क्रियते तथापि चत्वरस्याश्रयात्सिद्धत्वमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव । प्रत्तम् । अवत्तम् । द इति किम् । वितीर्णम् । नितीर्णम् । तीति किम् । मुदत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घा भवति । अष्टावक्रः । अष्टाबन्धुरः । अष्टापदम् । संज्ञायामिति किम् । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

कृन्दसि च ॥ १२६ ॥

कृन्दसि विषये ऽष्टन उत्तरपदे दीर्घा भवति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादावस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपे कृते पादोन्यतरस्यामिति ङीप् ॥ गवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घा भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टाग्रवं शकटम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घा भवति । एकचित्तीकः । द्विचित्तीकः । त्रिचित्तीकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु राडित्येतयोस्तत्तरपदयोर्दीर्घा आदेशो भवति । विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति विकारनिर्देशो यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यात् । इह न भवति । विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

नरशब्दोत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वानरो नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

मित्रे चर्षा ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपदे अष्टावभिधेये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वामित्रो नाम अषिः । अष्टाविति किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥

(मन्त्रे) सोमाश्वेन्द्रियु विश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मतुष्यत्यये परतो दीर्घा भवति । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

मन्त्रइति वर्तते । ओषधिशब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घा भवति । ओषधीभिरपीयतत् । नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । विभक्ताविति किम् । ओषधिपते । अप्रथमायामिति किम् । स्थिरेयमस्त्वौषधिः ॥

(ऋचि) तुनुघमन्तुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥

ऋचि विषये तु नु घ मन्तु तङ् कु त्र उरुष्य इत्येषां दीर्घा भवति । आ तु न इन्द्र वृत्रहन् । नु । नू करणे । घ । उत वा घा स्यालात् । मन्तु । मन्तू गोमन्तमीमहे । तङ् । भरता जातवेदसम् । तङिति यादेशस्य डित्वपत्ते गृह्यं, तेनेह न भवति । शृणोत यावाणः । कु । कूपनः । त्र । अत्रा गौः । उरुष्य । उरुष्या णोऽग्नेः ॥ ८१४/२८८ एव ननु भगवन्तुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥

इकः सुजि ॥ १३४ ॥

सुज् निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुजि परतो मन्त्रविषये दीर्घा भवति । अभी पु णः सखीनाम् । ऊङ् ऊ पु ण क्तये । सुज इति षत्वम् । नश्च धातुस्योरुष्य इति णत्वम् ॥ ८१४/२८८

द्व्यचोतस्तिङः ॥ १३५ ॥

द्व्यचोति वर्तते । द्व्यचस्तिङन्तस्यात द्व्यविषये दीर्घा भवति । विद्वा हि त्वा सत्पतिं शूर गोनाम् । विद्वा स तस्य पितरम् । द्व्यच इति किम् । देवा भवत वाजिनः । अत इति किम् । आ देवान्वन्ति यन्ति च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

द्व्यचोत्येव । निपातस्य च द्व्यविषये दीर्घ आदेशो भवति । एवा ते अच्चाते ॥ निश्चिन्तयन्ति ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घा दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्तव्यम् । केशाकेशि । कचाकचि । जलापाट् । नारकः पूरुषः ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु ॥ * ॥ श्वादन्तः । श्वादंष्ट्रः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः । श्वावराहः । श्वापुच्छः । श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घा भवति । चात्रित्यञ्चतिलुप्तनकाराकारो गृह्यते । दधीचः पश्य । दधीवा । दधीवे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूवे । अन्तरङ्गोपि हि यणादेशो दीर्घविधानसमाख्यां च प्रवर्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३६ ॥

उत्तरपददति वर्त्तते । संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घा भवति ।
 कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः ।
 करीषस्येव गन्धोऽस्य । कुमुदस्येव गन्धोऽस्य । अन्त्याख्यायामुपमानाच्चेति ५/४/२३६
 इकारः समासान्तः । करीषगन्धेरपत्यं कुमुदगन्धेरपत्यं, कौमुदगन्धीपुत्रः । २३७
 कौमुदगन्धीपतिः । इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्येत्येते च भवति । व्यवस्थित-
 विभाषा हि सा । अङ्गतएव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण पक्षा-
 न्तरे परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते । पुनः प्रसङ्गाविज्ञानं च न भवति । सकृद्भूतौ
 विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित उद्धृमनुक्रमिष्यामोऽङ्ग-
 स्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । हलः । हूतः । जीनः । संवीतः । अङ्गस्येति
 किम् । निरुतम् । दुरुतम् । नामि दीघः । अगनीनाम् । वायूनाम् । अङ्गस्येति
 किम् । क्रिमिणां पश्य । पमिनां पश्य । अतो भिस ऐस् । वृत्तैः । प्रुत्तैः ।
 अङ्गस्येति किम् । ब्राह्मणभिस्ता । ओदनभिस्ता । अङ्गाधिकारः कृतोऽन्यार्था
 नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रयितव्या
 भवति । अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी यथायोगं विशेषेणवतिष्ठते । अथ
 वा प्रातिपदिकार्थमात्रमधिवक्षितविभक्त्यर्थैर्भधिक्रियते । तदुत्तरं यथायोगं
 विपरिणम्यते । ततोऽकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक् संपचं भवति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्गुलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति ।
 हूतः । जीनः । संवीतः । हल इति किम् । उतः । उतवान् । अङ्गावयवा-
 दिति किम् । निरुतम् । तदन्तस्येति किम् । विद्धुः । विचितः । अण इत्येव ।
 तृतीयः । तृतीयेति वा निपातनादत्र दीर्घाभावः । अङ्गग्रहणमावर्त्तयितव्यं,
 हलविशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येत्षष्ठीबहुवचनमागतनुद्धं यद्यते । तस्मिन्यरतोऽङ्गस्य दीर्घा
 भवति । अगनीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । हर्तृणाम् । अण इत्येतदत्र

६०८

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ४ ॥

निवृत्तम् । आगतनुद्ग्रहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि नुडेव न स्यात् ॥

नामि दीर्घं आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड् भवेत् ।
वचनाद्यच्च तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इतयोर्नामि दीर्घा न भवति । तिसृणाम् । चतसृणाम् । इदमेव नामानि दीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकमचि र चत्त इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

छन्दसि विषये तिसृचतसोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च । तिसृणां मध्यंदिने तिसृणां मध्यदिने । चतसृणां मध्यंदिने चतसृणां मध्यदिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परयुभयथा भवति । त्वं नृणां नृपते । त्वं नृणां नृपते । के चिदत्र छन्दसीति नानुवर्त्तयन्ति । तेन भाषायामपि विकल्पो भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याङ्गस्यापधाया नामि परतो दीर्घा भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । न इति किम् । चतुर्णाम् । नामीत्येव । चर्मणाम् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतो ऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घा भवति । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । सर्वनामस्थानदति किम् । राजनि । सामनि । असंबुद्धाविति किम् । हे राजन् । हे तत्तन् ॥

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

षपूर्वस्याचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ वा दीर्घा भवति । स तच्चाणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । स तच्चणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । अभुत्तामिन्द्रम् । अभुत्तणमिन्द्रम् । निगमदति किम् । तच्चा । तच्चाणौ । तच्चाणः ॥

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महतश्च तस्योपधाया दीर्घा भवति
सर्वनामस्थाने परतः संबुद्धौ । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । श्रेयांसि । पयांसि ।
यशांसि । महतः खल्वपि । महान् । महान्तौ । महान्तः । असंबुद्धाविति
किम् । हे श्रेयन् । हे महन् ॥

अमृन्तृचस्वसृनमृनेष्टृत्त्वष्टृक्षत्तृहोतृपो-

तृप्रशास्त्रृणाम् ॥ ११ ॥

अप् इत्येतस्य वृजन्तस्य स्वसृ नमृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पो वृ प्रशास्त्रृ
इत्येतेषां चाङ्गानामपधाया दीर्घा भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ ।
अप् । आपः । बहुव्रीहिम् तडागानीति के चिदिच्छन्ति । तत्र समासान्तो
विधिरनित्य इति समासान्तो न क्रियते । नित्यमपि च नुममकृत्वा दीर्घत्व-
मिष्यते । वृन् । कर्त्तारौ कटान् । वदितारौ जनापवादान् । कर्त्तारः । वृच् ।
कर्त्तारौ कटस्य । कर्त्तारः । हर्त्तारौ भारस्य, हर्त्तारः । स्वसृ । स्वसा ।
स्वसारौ । स्वसारः । नमृ । नप्ता । नप्तरौ । नप्तरः । नेष्टृ । नेष्टारौ ।
नेष्टारः । त्वष्टृ । त्वष्टारौ । त्वष्टारः । क्षत्तृ । क्षत्तारौ । क्षत्तारः । होतृ ।
होतारौ । होतारः । पोतृ । पोतारौ । पोतारः । प्रशास्त्रृ । प्रशास्त्रारौ ।
प्रशास्त्रारः । नप्तादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् । व्युत्पत्तिपक्षे नियम-
र्थम् । एवंभूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घा मा भूदिति । पितरौ । पितरः ।
मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् । हेकर्त्तः । हेस्वसः ॥

इन्हन्यूपार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥ अश्लोःशिः

इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घा
भवति । बहुदण्डीनि । बहुच्छत्रीणि । बहुवृत्रहाणि । बहुभूषणहाणि । बहु-
पूषाणि । बहुअर्यमाणि । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इन्हन्यूपार्यम्णामुप-
धायाः शावेव दीर्घा भवति नान्यत्र । दण्डिनौ । छत्रिणौ । वृत्रहणौ ।
पूषणौ । अर्यमणौ ॥

दीर्घविधिर्य इहेन्मभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।
शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥
शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमाह्य ।
दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्ति यिदीर्घविधौ च न दोषः ॥
सुत्यपि वा प्रकृते ऽनवकाशः शौ नियमो ऽप्रकृतप्रतिषेधे ।
यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तच्च भवेद्विनियम्यम् ॥

हन्तेरनुनासिकस्य क्लिभलोः कूडितीति दीर्घत्वं यत् तदपि नियमेन बाध्यते । वृत्रहणि । भूणहनीति । कथम् । योगविभागः क्रियते । इन्हनुप-
चार्यम्णाम् । सर्वनामस्थानएव दीर्घा भवति, नान्यत्रेति । ततः शार्विति
द्वितीयो नियमः, शार्वेव सर्वनामस्थाने दीर्घा भवति नान्यत्रेति । सर्वस्यो
पधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते । यस्तु न उपधालक्षणः, स
भवत्येव । वृत्रहायते । भूणहायते । अथ वा ऽनुवर्त्तमानेपि सर्वनामस्थानग्रहणे
सामर्थ्यादयमविशेषेण नियमः । शिशब्दे हि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य, न
च तस्यान्यत्सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषेण नियमः । तत्र तु नपुंसकस्येतन्ना-
श्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घा न भवति । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने तु
नपुंसकस्य व्यापारोस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इन्हन्युषार्यम्णामुपधाया दीर्घा भवति । दण्डी ।
वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । असंबुद्धाविति किम् । हे दण्डिन् । हे वृत्रहन् ।
हेपूषन् । हे अर्यमन् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अतु अस् इत्येवमन्तस्य आधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घा
भवति । डवतु । भवान् । क्तवतु । कृतवान् । मतुप् । गोमान् । यवमान् । अत्र
कृते दीर्घे नुमागमः कर्तव्यः । यदि हि परत्वाच्चित्यत्वाच्च नुम् स्यात्, दीर्घस्य
निमित्तमनुपधा विहन्येत । असन्तस्य । सुपधाः । सुयशाः । सुआताः । आधा-
तोरिति किम् । पिण्डं यस्तदिति पिण्डयः । चर्मं वस्तदिति चर्मवः । अन-
र्थकोप्यस्य शब्दो गृह्यते । अनिनस्मन्यहणानि अर्थवता चानर्थकेन च तदन्त-
विधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तग्रहणमुपदेशप्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्र-
हार्थम् । अन्यथा मतुपो ग्रहणं न स्याद् उपदेशे रूपनिर्ग्रहहेतौ नायमत्वन्त
इति । असंबुद्धावित्येव । हे गोमन् । हे सुपयः ॥

अनुनासिकस्य क्लिभलोः कूडितीति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घा भवति क्लिप्रत्यये परतो
क्ललादौ च क्लिति । प्रशान् । प्रतान् । क्ललादौ क्लिप्रः । शान्तः । शान्तवान्
शान्ता । शान्तिः । डिति खल्वपि । शंशान्तः । तन्तान्तः । यङ्लुगन्तादय-
तस् । अनुनासिकस्येति किम् । ओदनपक् । पक्कः । पक्कवान् । क्लिभलोः
किम् । गम्यते । रम्यते । कूडितीति किम् । गन्ता । रन्ता ॥

अउभनगमां सनि ॥ १६ ॥

१-मेरो धातोः

२-तुगतोऽनुनासिकान्तस्य ७/४/८५

तन्नेतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

क्रमश्च त्वि ॥ १८ ॥

कृोः शूडनुनासिके च ॥ १६ ॥

CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वर त्वर श्रिवि अत्र मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्थाने
 कडित्ययमादेशो भवति कौ परतो ऽनुनाशिके भलादौ च कडिति । जूः ।
 जूरौ । जूरः । जूर्तिः । त्वर । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्तिः । श्रिवि । श्रूः । श्रुवौ ।
 श्रुवः । श्रुतः । श्रुतवान् । श्रुतिः । अत्र । ऊः । उवौ । उवः । ऊतिः । मव ।
 मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः । ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा,
 श्रिव्यविमवां पूर्वा ॥

राल्लोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्चोर्लोपो भवति कौ परतो भलादौ कडिति च परतः ।
 मूर्छा । मूः । मूरौ । मूरः । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्याख्यापूर्वमूर्द्धिमदामिति
 निष्ठानत्वाभावः । हुर्छा । हूः । हूरौ । हूरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः । राल्लोपे
 सतुक्कस्य ह्रस्वाभावात्केवलो गृह्यते । वकारस्य । तुर्वी । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्णः ।
 तूर्णवान् । तूर्तिः । धुर्वी । धूः । धूरौ । धूरः । धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्तिः ॥

असिद्धवदत्रा भात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरिस-
 माप्तेस्तद् असिद्धवद्वेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आभसंशब्दनाद्
 यदुच्यते तत्र कर्तव्ये, ऽत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र यत्र भवति
 तदा भाद् शास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नासिद्धवद्व-
 तीत्यर्थः । असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च । एधि
 शाधीत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्भल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्व-
 वति । आगहि जहीत्यत्रानुनासिकलोपे जभावे च अतो हेरिति लुक् प्राप्नोति,
 असिद्धत्वाच्च भवति । आ भादिति किम् । अभाजि । रागः । अत्र उपधाया
 इति वृद्धौ कर्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति । अत्रग्रहणं किम् । पपुषः
 पश्य । चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य । वसुसंप्रसारणमालोपे यणादेशे उव-
 डादेशे च कर्तव्ये नासिद्धं भवति । आलोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ
 संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति एतदप्यत्र
 न भवति । किं कारणम् । एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रव-
 र्तमानायां वसुसंप्रसारणादीनामा भाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादन्तरङ्गबहिर-
 ङ्गयोः युगपत्समुपस्थापनं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्तते ॥ वुग्युटावुवङ्यणोः
 सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वुग् उवडादेशे । बभूव । बभूवतुः ।
 बभूवुः । युट् यणादेशे । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । आ
 भादित्ययमभिविधावाद् । तेन भाधिकारे ऽप्यसिद्धवद्ववति ॥

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ४ ॥

६१३

श्रान्नलोपः ॥ २३ ॥

शनादिति शनमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यते । तत उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति । अनक्ति । भनक्ति । हिनस्ति । शकारवतो ग्रहणं किम् । यज्ञानाम् । यन्नानाम् । सुपि चेति परत्वात् कृते ऽपि दीर्घत्वे स्थानिवद्भावाच्चलोपः स्यादेव । विशनानां प्रश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः कृडिति ॥ २४ ॥

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति कृडिति प्रत्यये परतः । स्रस्तः । ध्वस्तः । स्रस्यते । ध्वस्यते । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । अनदितामिति किम् । नन्द्यते । नानन्द्यते । हल इति किम् । नीयते । नेनीयते । उपधाया इति किम् । नह्यते । नानह्यते । कृडितीति किम् । संसिता । ध्वंसिता ॥ अनदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ विलङ्गितः । विक्रपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम् । विलङ्गितः । विक्रम्पितः ॥ रञ्ज्यौ मृगरमणउपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ रञ्जयति मृगान् । जनीजृषक्सुरञ्जोमन्ताश्चेति मित्वादुपधाहस्वत्वम् । मृगरमणइति किम् । रञ्जयति वस्त्राणि ॥ घिनुणि च रञ्जेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ रागी । त्यजरजभजेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥ रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रञ्जेश्च ॥ २६ ॥

रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति । रजतः । रजन्ति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेरुपधाया नकारस्य लोपो भवति । भावे । आश्चर्यौ रागः । विचित्रौ रागः । करणे । रज्यते ऽनेनेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् । रजन्ति तस्मिन्निति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवे ऽभिधेये स्यद इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्धभावश्च । इक्प्रकरणाच्च धातुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जवइति किम् । तैलस्यन्दः । घृतस्यन्दः ॥

६१४

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ४ ॥

अवोदैधोद्गप्रश्नयहिमश्नयाः ॥ २९ ॥

अवोद एध ओद्ग प्रश्नय हिमश्नय इत्येते निपात्यन्ते । अवोद इत्युन्दे-
खपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते । अवोदः । एध इति इन्धेर्घञि नलोपो
गुणश्च निपात्यते । न धातुलोप आर्द्धधातुकइति हि प्रतिषेधः स्यात् । ओद्ग
इति उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते । ओद्गः । प्रश्नय इति
प्रपूर्वस्य श्न्येर्घञि नलोपो वृद्धभावश्च निपात्यते । हिमश्नय इति हिमपूर्वस्य
श्न्येर्घञ्येव निपातनम् । हिमश्नयः ॥

नाञ्जेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

अञ्जेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति । अञ्जिता अस्य गुरवः ।
अञ्जितमिव शिरो वहति । अञ्जेः पूजायामिति इडागमः । पूजायामिति
किम् । उदक्तमुदकं कृपात् । उद्धृतमित्यर्थः । यस्य विभापेतीट्प्रतिषेधः ॥

क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥

त्वाप्रत्यये परतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति ।
स्कन्त्वा । स्यन्त्वा । स्यन्देरुदित्वात्पक्षे इडागमः । स्यन्दित्वा । तत्र यदा
इडागमस्तदा न त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधादेव नलोपाभावः ॥

जान्तनशा विभाषा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेच त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न
भवति । रङ्क्त्वा । रत्त्वा । भङ्क्त्वा । भत्त्वा । नशः । नष्टा । नष्टा । इट्-
पक्षे नशित्वा * ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति । अभञ्जि ।
अभञ्जि । अप्राप्तोयं नलोपः पक्षे विधीयते । ततो नेति नानुवर्तते ॥

शास इडङ्हलोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च कङिति ।
अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । हलादौ किति । शिष्टः । शिष्ट-
वान् । ङिति । ता शिष्टः । वयं शिष्यः । इत्वे कृते शासिवसिषसीनां चेति
पत्वम् । अङ्हलोरिति किम् । शासति । शशासतुः । शशासुः † ॥ कौ च
शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आर्यान् शास्तीति, आर्यशीः । मित्रशीः ॥
यस्मात् शासेरङ्गविहितः शासु अनुशिष्टाविति तस्यैवेदं ग्रहणमिष्यते ॥ आङः

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† कङिति किम् । शास्ति इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

शासु इच्छायामिति अस्य न भवति । आशास्ते । आशास्यमानः ॥ क्विप्रत्यये
तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आशीः । आशिषौ । आशिषः । त्रिया-
शीः प्रेषेषु तिङाक्राद्धमिति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

शा हौ ॥ ३५ ॥

शमो हौ परतः शा इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशाधि । उपधाया
इति निवृत्तं ततः शास इति स्थानेयोगा षष्ठी भवति । कृडितीत्येतदपि निवृ-
त्तम् । तेन यदा वा कृन्दसीति पितृत्वं हिशब्दस्य तदाप्यादेशो भवत्येव ।
शाधीत्याद्युदात्तमपि कृन्दसि दृश्यते ॥

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥

हन्तेर्द्वातोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः । जहि शत्रून् ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोस्यादीनामनुनासिकलो-
पोभक्ति कृडिति ॥ ३७ ॥

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति
भलादौ कृडिति प्रत्यये परतः । यमु । यत्वा । यतः । यतवान् । यतिः । रमु ।
रत्वा । रतः । रतवान् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिन-
मिगमिहनिमन्यतयः । वनति । वतिः । क्तिनो रूपमेतत् । क्तिवि तु न क्तिवि
दीर्घश्चेति भवति । अन्यत्र भलादाविटा भवितव्यम् । तनोत्यादयः । ततः ।
ततवान् * । सनेतिरात्वं वक्ष्यति । वृणु । वृतः । वृतवान् । वृणु । वृतः ।
वृतवान् । वृणु । वृतः । वृतवान् । घृणु । घृतः । घृतवान् । वनु । वतः । वतवान् ।
मनु । मतः । मतवान् । डिति । अतत । अतथाः । अनुदात्तोपदेशवनतित-
नोत्यादीनामिति किम् । शान्तः । शान्तवान् । तान्तः । तान्तवान् । दान्तः ।
दान्तवान् । अनुनासिकस्येति किम् । पक्कः । पक्कवान् । भलीति किम् ।
गम्यते । रम्यते । ड्ङ्ङीति किम् । यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् ।
इह च यथा स्यात् । गतिः । इह च मा भूत् । शान्तः । शान्तवानिति ॥

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥

ल्यपि परतो अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा
भवति । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति । अन्यत्र
नित्यमेव लोपः । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य ।
आगत्य । आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रवृत्त्य ॥

* तत्वा ततिरित्यधिकमेकस्मिन्नुक्तके ।

६१६

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ४ ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि परतो ऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति ।
यन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धे ऽनुनासिकस्य क्तिभलोः
ङ्कीतीति दीर्घः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिद्धते ॥

गमः क्त्वा ॥ ४० ॥

गमः क्त्वा परतो ऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गुगत् । कलिङ्गुगत् ।
अध्वगतो हरयः ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् ।
संयत् । परीतत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अयेगूः । अयेभूः ॥

विङ्गनारनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतो ऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो
भवति । अज्जाः । गोजाः । अतजाः । अद्रिजाः । गोषा इन्दो नृषा असि ।
कूपखाः । शतखाः । सहस्रखाः । दधिक्राः । अयेगा उचेतृणाम् । जनसनखन-
क्रमगमो विङिति विट् प्रत्ययः । सनोतेरन इति षत्वम् । गोषा इन्दो नृषा
असीत्यञ् । वन् । विजावा । अयेजावा । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति वनिप्
प्रत्ययः । अनुनासिकस्यति वर्त्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रपरि-
ग्रहार्थम् । अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशवर्त्तितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सन्भलोः ॥ ४२ ॥

भलिति चानुवर्त्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि भलादौ
कृडिति भलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन् । जातः । जात-
वान् । जातिः । सन् । सनि । सिषासति । सातः । सातवान् । सातिः । खन् ।
खातः । खातवान् । खातिः । भल्यग्रहणं सन्विशेषणार्थं किमर्थमनुवर्त्तते, इह
मा भूत् । जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । सनोतेः सनीवन्तुर्इति
पक्षे इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्ग्रहणम् । अत्र भलादौ कृडिति सनो-
तेर्विप्रतिषेधाद् आत्वमनुनासिकलोपं बाधते । घुमास्यागापाजहातिसां हलीति
हल्यग्रहणं ज्ञापकमस्मिन्सिद्धप्रकरणे विप्रतिषेधो भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ कृडिति प्रत्यये परतो जवसनखनामाकार आदेशो भवति
विभाषा । जायते । जन्यते । जाजायते । जज्जन्यते । सायते । सन्यते ।
सासायते । संसन्यते । खायते । खन्यते । चाखायते । चङ्खन्यते । जने-
श्यनि ज्ञाजनोर्जा इति नित्यं जादेशो भवति ॥

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनोतेर्येकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । तायेति । तन्यते ।
यकीति किम् । तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनेतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्या-
न्यतरस्याम् । सातिः । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्याग्रहणं विस्पष्टार्थम् । येसं-
बद्धं हि विभाषाग्रहणमिह निवृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुकद्वयधिकारो न ल्यपीति प्रागेतस्माद्वदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम
आर्द्धधातुकद्वयत्वे तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । अतो लोपः । चिकीर्षिता । जिही-
र्षिता । आर्द्धधातुकइति किम् । भवति । भवतः । अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुवचनं
प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतच्च ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः ।
बेभिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । आर्द्धधातुकइति किम् । बेभिदयते ।
येरनिटि । कारणा । हारणा । आर्द्धधातुकइति किम् । कारयति । हारयति ।
आतो लोपः । ययतुः । ययुः । ववतुः । ववुः । आर्द्धधातुकइति किम् । यान्ति ।
वान्ति । घुमास्यागापाजहातिसां हलि । दीयते । धीयते । आर्द्धधातुकइति
किम् । अदाताम् । अधाताम् । वान्यस्य संयोगादेः । स्त्रियात् । स्त्रायात् ।
आर्द्धधातुकइति किम् । स्त्रायात् । आशीर्लिङोन्यत्र न भवति । स्यसिचसी-
युट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽन्भनयहृदृशां वा चिण्वदिट् च । कारिषीष्ट ।
हारिषीष्ट । आर्द्धधातुकइति किम् । क्रियेत । द्वियेत । यगन्तस्याजन्तत्वाच्चि-
ण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत ।

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आलोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

भ्रञ्जो रोपधयोरन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

भ्रञ्जो रेफस्योपधायाश्च रन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्यान-
पठ्ठीनिर्द्वंशादुपधा रेफश्च निवर्तते । मित्राच्चायमचोन्यात्परो भवति । भ्रष्टा ।
भ्रष्टा । भ्रष्टम् । भ्रष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । भ्रष्टव्यम् । भ्रञ्जनम् । भ्रञ्जनम् । भृष्टः
भृष्टवान् इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन संप्रसारणं भवति । उपदेशइत्येव । बरीभृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् ।
चिकीर्षितव्यम् । धिनुतः । कृणुतः । अत इति किम् । चेता । स्तोता ।
तपरकरणं किम् । याता । वाता । आर्द्धधातुकइति किम् । वृत्तत्वम् ।

अथ इत्येव वक्तव्यं अन्ते । धिनुत पुनः अतो लोपः ।

अथ इत्येव वक्तव्यं अन्ते । धिनुत पुनः अतो लोपः ।

६१८

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ४ ॥

वृत्तता ॥ वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ चिकीर्षकः । जिही-
र्षकः । चिकीर्ष्यते । जिहीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । बेभिदिता । बेभिदि-
तुम् । बेभिदितव्यम् । यस्येति संघातग्रहणमेतत् । तत्रालोपस्येत्येतन्न भव-
त्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा पञ्चमीनिर्देशस्तत्रादेः
परस्येति यकारोनेन लुप्यते । संघातग्रहणं किम् । इष्यता । मव्यता । हल
इति किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समिधिता ।
समिधिता । दृषद्विता । दृषदिता । समिधमात्मन इच्छति, समिधइवाचरति,
इति वा क्यच्क्वडौ यथायोगं कर्त्तव्यौ ॥

शेरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्द्धधातुके णिलोपो भवति । इयङ्गुणवृद्धिदीर्घाणामप-
वादः । अततक्षत् । अरक्षत् । आशिशत् । आटिटत् । कारणा । हारणा ।
कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । जीप्सति । अनिटीति किम् । कार-
यिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो णिलोपो भवति । कारितम् । हारितम् । गणि-
तम् । लक्षितम् ॥ सेटीति किम् । संज्ञपितः पशुः । इङ्ग्रहणसामर्थ्यादिह
पूर्वेणापि न भवति । सनीवन्तर्द्वेति ज्ञपेरिति विकल्पिते यस्य विभाषेति
निष्ठायां प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा नित्यमत्र भवित-
व्यमेवेडागमेनेति । सेङ्ग्रहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधारणार्थम् इडागमे
कृते णिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र णिलोपे सति कारितमित्यत्र
एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादितीटः प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता
जनिता । मन्त्रइति किम् । जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते । शतं हविः
शमितः । वृचि संबुद्ध्यन्तमेतत् । यज्ञइति किम् । शतं हविः शमयितः ॥

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ४ ॥

६१८

॥ अयामन्ताल्लवाय्येत्त्विष्णुषु ॥ ५५ ॥ कामयाचकारे

आम् अन्त आलु आय्य इलु इष्णु इत्येतेषु परतो गेरयादेशो भवति ।
 कारयाचकार । हारयाचकार । अन्त । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । आलु ।
 सृहयालुः । आय्य । सृहयाय्यः । गृहयाय्यः । इलु । स्तनयितुः । इष्णु । पोष-
 यिष्णवः * । नेति वक्तव्ये आयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य गेरयादेशो भवति । प्रथमस्य गतः ।
 संदमस्य गतः । प्रवेभिदस्य गतः । प्रगणस्य गतः । ह्रस्वयलोपात्तोपाणामसि-
 द्रुत्वं न भवत्यसामानाश्रयत्वात् । ह्रस्वादयो हि यौ ल्यपि गेरयादेशो भवति ।
 लघुपूर्वादिति किम् । प्रपात्य गतः ॥

विभाषा ऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य गेर्यपि परतो विभाषा ऽयादेशो भवति । प्रापस्य गतः ।
 प्राप्य गतः । इडादेशस्य लाक्षणिक्त्वात् भवति । अध्याप्य गतः ॥

युष्मद्वोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥ श्री ३ जीवां लो अ

युष्म इत्येतयोर्त्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति । दान्त्यनुपूर्वं
 वियूय । यत्रा यो दक्षिणा परिपूय । छन्दसीति किम् । संयुत्य । आप्पूय ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घो भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो
 दीर्घो भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात् क्षियः कर्त्तरि
 क्तः । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य
 इत्यधिकरणे क्तः । अण्यदर्थेदिति किम् । अक्षितमसि मामेक्षेष्टाः । क्षितमिति
 भावे दीर्घाभावात् क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वमपि न भवति ॥

वा ऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥ ८/२/४८

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घो भवति ।
 क्षितायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये । क्षितकः । क्षीणकः । क्षितोयं तपस्वी ।
 क्षीणोयं तपस्वी ॥ भव

* पारयिष्णव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽञ्जन- ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच सीयुट् तासि इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशे ऽञ्ज-
नानामङ्गानां हन् ग्रह दृश् इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा । यदा
चिण्वत् तदा इडागमो भवति । कस्य । स्यसिचसीयुट्तासीनामेवेति वेदित-
व्यम् । ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु लक्ष्यविराधाच्च क्लियते । कानि पुनरस्य
योगस्य प्रयोजनानि ॥

चिण्वद् वृद्धिर्युक्त्व हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चेत्तो यो मितां वा चिणीति ।
इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तोविधाती ॥

अजन्तानां तावत् । चायिष्यते । चेप्यते । अचायिष्यत । अचेप्यत ।
दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शामिष्यते ।
शमयिष्यते । अशामिष्यत । अशमिष्यत । अशमयिष्यत । हन् । घानिष्यते ।
हानिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । ग्रह । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । अग्रा-
हिष्यत । अग्रहीष्यत । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ इति प्रकृतस्येदो दीर्घत्वम् । दृश् ।
दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । सिच्यजन्तानाम् । अचायिषा-
ताम् । अचेषाताम् । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अशामिषाताम् । अश-
मिषाताम् । हन् । अघानिषाताम् । अवधिषाताम् । अहसाताम् । ग्रह ।
अग्राहिषाताम् । अग्रहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश् । अदर्शिषाताम् ।
अदृक्षाताम् । सीयुटि । अजन्तानाम् । चायिषीष्ट । चेप्रीष्ट । दायिषीष्ट ।
दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमिषीष्ट । हन् । घानिषीष्ट । वधिषीष्ट । ग्रह ।
ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । दृश् । दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट । तासावजन्तानाम् ।
चायिता । चेता । दायिता । दाता । शामिता । शमिता । हन् । घानिता ।
हन्ता । ग्रह । ग्राहिता । ग्रहीता । दृश् । दर्शिता । दृष्टा । स्यसिचसीयुट्-
तासिष्विति किम् । चेतव्यम् । दातव्यम् । भावकर्मणोरिति किम् । चेप्यति ।
दास्यति । उपदेशइति किम् । कारिष्यतइति गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोति ।
उपदेशग्रहणाद् भवति । अञ्जनग्रहदृशामिति किम् । पठिष्यते । अङ्गाधिका-
रविहितं कार्यमिहातिदिश्यते । तेन हनिणिडागमादेशा न भवन्ति । हनिष्यते ।
घानिष्यते । एष्यते । आयिष्यते । अध्येष्यते । अध्यायिष्यते । हनो वध लिङि
लुङि च इयो गा लुङि विभाषा लुङ्लङोरित्येते विधयो न भवन्ति ॥

दीङो युडचि क्ङिति ॥ ६३ ॥

दीङो युडागमो भवति अजादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । उपदिदीये ।

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ४ ॥

६२१

उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । दीड इति पञ्चमीनिर्देशादजादेर्युङागमो भवति । विधानसामर्थ्याच्च एरनेकाच इति यणादेशे कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वं न भवति । अचीति किम् । उपदेदीयते । क्ङितीति किम् । उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इडादावार्द्धधातुके क्ङिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि । पपिथ । तस्थिथ । क्ङिति । पपतुः । पपुः । तस्थुः । तस्युः । गोदः । कम्ब-
लदः । ङिति । प्रदा । प्रधा । आर्द्धधातुकद्वयत्वेव । यान्ति । वान्ति व्यत्यरे । व्यत्यले । रातेर्लातेश्च लङि इटि रूपम् । अचीत्येव । ग्लायते । दासीय ॥

ईदयति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् । धेयम् । हेयम् । स्तेयम् ॥

घुमास्यागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्या गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ क्ङिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । दीयते । धीयते । देदीयते । देधा-
यते । मीयते । मेमीयते । स्थीयते । तेष्ठीयते । गीयते । जेगीयते । अथ-
गीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । पीयते । पेपीयते । पातेरिह ग्रहणं
नास्ति लुग्विकरणत्वात् । पायतद्वत्येव तस्य भवति । हीयते । जेहीयते ।
जहातेरिह निर्देशाद् जिहीतेर्यहणं न भवति । हायते । पो ऽन्तकर्मणि ।
अवसीयते । अवसेसीयते । हलीति किम् । ददतुः । ददुः । आतो लोपाद्वि
परत्वादीत्वं स्यात् । एतदेव हल्यहणं ज्ञापकमस्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधेना-
सिद्धत्वं भवति । क्ङितीत्येव । दाता । धाता ॥

एर्लिङि ॥ ६७ ॥

घुमास्यागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति ।
देयात् । मेयात् । धेयात् । स्वेयात् । गेयात् । पेयात् । अवसेयात् । क्ङि-
तीत्येव । दासीष्ट । धासीष्ट ॥

वा ऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

ध्वादिभ्यो ऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि
परतः । ग्लेयात् । ग्लेयात् । स्त्रेयात् । स्त्रायात् । अन्यस्येति किम् । स्वेयात् ।
संयोगादेरिति किम् । यायात् । क्ङितीत्येव । ग्लासीष्ट । अङ्गस्येत्येव ।
निर्वायात् ॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

त्यपि प्रत्यये परतो घुमास्थागापानहातिसां यदुक्तं तत्र । प्रदाय ।
प्रधाय । प्रमाय । प्रस्थाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । अवसाय ॥

मयत्तेरिक्कारादेशो भवति ल्यपि परतः । आपमित्य । अपमाय ॥

लुङ् लङ् लृङ् इत्येतेषु परतोङ्स्याडामो भवति, उदात्तश्च स भवति ।
लुङ् । अकार्षीत् । अहर्षीत् । लङ् । अकरोत् । अहरत् । लृङ् । अकरिष्यत् ।
अहरिष्यत् ॥

आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लङ्शु परत उदात्तश्च स भवति ।
 ऐक्षिष्ट । ऐहिष्ट । औञ्जीत् । औम्मीत् । लङ् । ऐक्षत । ऐहित । औञ्जत् ।
 औम्भत् । लङ् । ऐक्षिष्यत । ऐहिष्यत । औञ्जिष्यत । औम्भिष्यत् । इह ऐज्यत
 औष्यत औह्यतेति लङि कृते लावस्यायामडागमादन्तरङ्गत्वाद्भादेशः क्रियते
 तत्र कृते विकरणो नित्यत्वादडागमं बाधते शब्दान्तरप्राप्तेरडागमस्यानित्यत्वं,
 कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु धातुमात्रस्य शब्दा-
 न्तरस्य प्राप्तिवन् विधिरनित्यो भवति । ननु शब्दान्तरादिति विकरणो ऽनित्यः ।
 विकरणे कृते संप्रसारणमडागमाच्चित्यत्वादेव भवति संप्रसारणे च कृते ऽजा-
 द्यङ्गं जातमिति आडजादीनामित्याडागमः ॥

छन्दसि विषये आडागमो दृश्यते । यत्र हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । आडजादीनामित्युक्तमनजादीनामपि दृश्यते । सुरुचो वेन आवः । आनक् । आयुनक् । आवदति वृजो लुडि मन्त्रे घसह्वरेति लेर्लुकि छते च भवति । तथा आनगिति नशेः । आयुनगिति युजेर्लुडि ॥

माद्योगे लुङ्लङ्लङ्त्तु यदुक्तं तत्र भवति । मा भवान् कार्षीत् । मा
भवान् हार्षीत् । मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीद्दिष्ट । मा भवा-
नीद्दिष्ट । मा स्म भवानीद्दत्त । मा स्म भवानीद्दत्त ॥

हृन्दसि विषये माह्योगे ऽपि बहुलमडाटौ भवतः । अमाह्योगेपि न भवतः । अमाह्योगे तावत् । जनिष्ठा उग्रः । काममूनयीत् । काममर्द्वयीत् । माह्योगेपि भवतः । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः । मा अभित्याः । मा आवः ॥

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ४ ॥

६२३

इरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे इत्येतस्य क्न्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति । गर्भं प्रथमं दधन्नापः । या ऽस्य परिदधे । धात्रो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपो भवति । न च भवति । परमाया धियोभिनिकर्माणि चक्रिरे । अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामिडि कृते पुनः रेभावः क्रियते तदर्थमिरयोरित्ययं द्विवचननिर्देशः ॥

अचि श्नुधातुभुवां ख्योरियडुवडौ ॥ ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोरिवर्णावर्णान्तस्य भु इत्येतस्य इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतो ऽचि परतः । आप्नुवन्ति । राप्नुवन्ति । शक्नुवन्ति । धातोः । चिच्चियतुः । चिच्चियुः । लुलुवतुः । लुलुवुः । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । भुवौ । भुवः । अचीति किम् । आप्नुयात् । शक्नुयात् । राप्नुयात् । श्नुधातुभुवामिति किम् । लट्यै । वध्यै । ख्योरिति किम् । चक्रतुः । चक्रुः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् । लावकः ॥ इयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां क्न्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विषुवं पुषेम । स्वर्गो लोकः । सुवर्गो लोकः । अम्बकं यजामहे । त्रियम्बकं यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णावर्णान्तस्यासवर्णे ऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतः । इयेष । उवोष । इयर्त्ति । असवर्णइति किम् । ईषतुः । ईषुः । ऊषतुः । ऊषुः । अचीत्येव । इयाय । उवाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङादेशो भवति । स्त्री । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वाच्चागमः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

वा ऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः । स्त्रिया वा इयङादेशो भवति । स्त्रीं पश्य । स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य । स्त्रियः पश्य ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥

इणोङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् । इयङादेशापवादीयम् । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्तइति गुणवृद्धिभ्यां परत्वाद् बाध्यते । आयनम् । आयकः ॥

एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्तते तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः पूर्वा यस्मादिवर्णाच्च भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो ऽचि परतो यणादेशो भवति । निन्यतुः । निन्युः । उच्यौ । उच्यः । यामण्यौ । यामण्यः । हरिति किम् । असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद् अङ्गविशेषणं मा भूदिति । लुलुवतुः, लुलुवुः । इत्येतत्त्वोः सुपीति नियमादपि सिध्यति । अनेकाच इति किम् । नियौ । नियः । असंयोगपूर्वस्येति किम् । यवक्रियौ । यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं किम् । इहापि स्याद् । उच्यौ । उच्य इति ॥ गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते ॥ परमनियौ । परमनिय इति ॥

ओः सुपि ॥ ६३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वा यस्मादुवर्णाच्च भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो ऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । खलष्वौ । खलष्वः । शतस्वौ । शतस्वः । सङ्कल्वौ । सङ्कल्वः । सुपीति किम् । लुलुवतुः । लुलुवुः । अनेकाच इत्येव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यतइत्येव । परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षाभ्वश्च ॥ ६४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः ॥ पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः ॥ कारापूर्वस्यापीष्यते ॥ काराभ्वौ । काराभ्वः ॥

न भूसुधियोः ॥ ६५ ॥

भू सुधी इत्येतयोरेणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । सुधियौ । सुधियः ॥

कृन्दस्यभयथा ॥ ६६ ॥

कृन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोरेभयथा दृश्यते । वनेषु चित्रं विभ्वं विशे । विशे विभुवम् । सुध्या हव्यमग्ने । सुधियो हव्यमग्ने ॥

हुशुनोः सार्वधातुके ॥ ६७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य शुप्रत्ययान्तस्यानेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो यणादेशो भवति । जुह्वति । जुह्वतु । अजुह्वन् । सुन्वन्ति । सुन्वन्तु । असुन्वन् । हुशुनोरिति किम् । योयुवति । रोश्वति । इदमेव हुशुनग्रहणं ज्ञापकं भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । कृन्दसि कृन्दस्यभयथेत्याहुर्धातुकत्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यङ्लुगन्तादन्यत् प्रत्युदाहरणमुवर्णा-

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ४ ॥

६२५

न्तमनेकाजसंयोगपूर्वे सार्वधातुके विद्मते । सार्वधातुक इति किम् । जुहुवतुः ।
जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । आप्नुवन्ति । राधुवन्ति ॥

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि अजादौ परतः । अभूवन् । अभू-
वम् । लिट् । बभूव । बभूवतुः । वभूवुः ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहो ऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजादौ प्रत्यये परतः ।
निगूहति । निगूहकः । साधुनिगूही । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो वर्त्तते । उप-
धाया इति किम् । अन्त्यस्य मा भूत् । गोह इति विद्वत्तयहणं विषयार्थम् * ।
यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्याद्विह मा भूत् । निजुगुहतुः । निजुगुहुः । अयादे-
शप्रतिषेधार्थं च के चिदिच्छन्ति । निगूह्य गत इत्युत्वस्यासिद्धत्वाद् ल्यपि
लघुपूर्वादित्ययादेशः स्यात् । व्याश्रय त्वादेवासिद्धत्वमत्र नास्ति । णावृत्त्वं
एयन्तस्य च ल्यप्ययादेश इति । अवीत्येव । निगोठा । निगोटुम् ॥

दोषो णौ ॥ ९० ॥

दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति णौ परतः । दूषयति । दूष-
यतः । दूषयन्ति । विद्वत्तयहणं प्रक्रमभेदार्थम् । पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम् † ।
णाविति किम् । दोषो वर्त्तते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविकारार्थे दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति णौ परतः ।
चित्तं दूषयति । चित्तं दोषयति । प्रज्ञां दूषयति । प्रज्ञां दोषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुप-
धाया ह्रस्वो भवति णौ परतः । घटयति । व्यथयति । जनयति । रजयति ।
शमयति । जपयति । के चिदत्र वेत्यनुवर्त्तयन्ति सा च व्यवस्थितविभाषा;
तेन उत्क्रामयति संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

चिस्समुलादीर्घा ऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥

चिषपरे णमुत्परे च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घा भवति
अन्यतरस्याम् । अशमि । अशामि । अतमि । अतामि । शमंशमम् । शमंशा-
मम् । तमंतमम् । तामंतमम् । दीर्घग्रहणं किं, न ह्रस्वविकल्प एव विधी-

* विषयनियमार्थमिति क्व चित्पाठः ।

† णावीदृशस्येव संभवादित्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

यते । नैवं शक्यं, शमयन्तं प्रयुङ्गति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात् ।
णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्यानिवत् । शमयन्तं
प्रयुक्तवान् । अशमि । अशामि । शमंशमम् । शामंशामम् । शंशमयतेः, अशं-
शमि । अशंशामि । शंशमम् । शंशामम् । योसौ यौ णिलुप्यते यङकारश्च
तयोर्दीर्घविधौ आदेशो न स्यानिवद्भवतीति अस्थानिवद्भावाद्दीर्घः सिद्धो भवति,
ह्रस्वविकल्पो तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः स्यात् । णिण्यन्ते यङ्यन्ते त्वसि-
द्धिरेव । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नास्ति । यौ हि णियङोर्लोपः चिण्णमुत्परे
णावङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

खचि ह्रस्वः ॥ ६४ ॥

खचरे यौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । द्विषंतपः । परंतपः । पुरंदरः ॥

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ६५ ॥

ह्लादो ऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रह्वजः । प्रह्व-
वान् । निष्ठायामिति किम् । प्रह्लादयति । ह्लाद इति योगविभागः क्लियते ।
क्लिन्यपि यथा स्यात् । प्रह्वत्तिरिति * ॥

क्वादेर्घे ऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ६६ ॥

क्वादेरङ्गस्याद्व्युपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति । उर-
श्चदः । प्रच्छदः । दन्तच्छदः । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावो वा वचन-
सामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अद्व्युपसर्गस्येति किम् ।
समुपच्छादः ॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ समुपातिच्छादः । उत्तरा
हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्तयति । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति
व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्त्वन्किष्णु च ॥ ६७ ॥

इस् मन् चन् कि इत्येतेषु परतश्चादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । कृदि ।
कृद् । कृचम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ ६८ ॥

गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादौ
प्रत्यये क्ङित्यनङि परतः । जग्मतुः । जग्मुः । जग्मतुः । जग्मः । जज्ञे । जज्ञाते ।
जज्ञिरे । चखतुः । चखुः । जततुः । जतुः । अततवमीदन्तं पितरः । क्ङि-
ताति किम् । गमनम् । हननम् । अनङीति किम् । अगमतुः । अघसत् ।
अघीत्येव । गम्यते । हन्यते ॥

* ह्लाद इति योगविभाग इत्यारभ्य प्रवृत्तिरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

युष्मदि

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥

तनि पति इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ कडिति प्रत्यये परतः । विततिरे कवयः । शकुना इव पत्तिम् । छन्दसीति किम् । वितेतिरे पेनिम् ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ च कडिति प्रत्यये परतः । सगिधश्च मे सपीतिश्च मे । बब्धां ते हरी धानाः । सगिधरित्यदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशे उपधाया लोपे च कृते भ्रलो भ्रलीति सकारलोपः । धत्वन्तकारस्य जश्त्वं घकारस्य । ततः समाना गिधः सगिधरिति समासे कृते समानस्य सभावः । बब्धामिति भसेर्लोपः तामि श्लौ द्विर्वचने कृते उपधालोपसलोपघत्वजश्त्वानि कर्त्तव्यानि । द्विर्वचनात्परत्वान्नित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वात् स तथा न क्रियते । अजादौ । अप्सति । कडितीत्येव । अंशून् बभस्ति ॥

हुभलभ्यो हेर्द्धिः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् भलन्तेभ्यश्चेत्तरस्य हलादेर्हेः स्थाने धिरादेशो भवति । जुहुधि । भलन्तेभ्यः । भिन्दु । छिन्दु । हुभलभ्य इति किम् । क्रीणीहि । हेरिति किम् । जुहुताम् । हलीत्येव । इदिहि । स्वपिहि । इह जुहुतात्, भिन्तात् त्वमिति परत्वात् तातडि कृते सङ्गद्धतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति पुनर्द्धिभावो न भवति । भिन्दुकि छिन्दुकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् क्रियते ॥

शृशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥

शृ शृणु पृ कृ वृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्द्धिरादेशो भवति छन्दसि विषये । श्रुधी हवमिन्द्र । शृणुधी गिरः । पूर्द्धि । उरुणस्क्रधि । अपावृधि । शृणुधीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्यादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुग्न भवति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति शप्, तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् ॥

अडितश्च ॥ १०३ ॥

अडितश्च हेर्द्धिरादेशो भवति । वा छन्दसीति पित्वेनाप्याडित्वम् । सोम रारन्धि । अस्मभ्यं तद्व्यंश्च प्रयन्धि । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । अडित इति किम् । हव्यं प्रीणीहि । रारन्धीति रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुभ्यासदीर्घत्वं छान्दसत्वात् । मलोपाभावश्च अडित्वादेव । प्रयन्धीति यमेः शपो लुक् । युयोधीति यौतेः शपः श्लुः ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥ चिराभलकर्मणो.

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अकारि । अहारि । अलावि ।
अपाचि । अकारितिराम्, अहारितिरामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरप्तमपोर्न
लुग्भवति, चिणो लुगित्येतद्विषयभेदाद्विद्यते ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति । पच । पठ । गच्छ । धाव । अत ।
इति किम् । युहि । रुहि । तपरकरणं किम् । लुनीहि । पुनीहि । ईत्वस्या-
सिद्धत्वादाकार एव भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति । चिनु ।
सुनु । कुह । उत इति किम् । लुनीहि । सुनीहि । प्रत्ययादिति किम् । रुहि ।
युहि । असंयोगपूर्वादिति किम् । प्राप्नुहि । राप्नुहि । तद्गुहि ॥ उतश्च प्रत्य-
याच्छन्दो वा वचनम् ॥ * ॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम् ।
आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि यज्ञपतिम् । तेन मा भागिनं छणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वीः ॥ १०७ ॥

योयमुकारो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वका-
रमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । तन्वः । तनुवः ।
तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । शक्नुवः ।
शक्नुमः । लुगिति वर्तमाने लोपग्रहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो
भवति । कुर्वः । कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्थानिवद्वावाद् हलिचेति
दीर्घत्वं प्राप्तं न भकुर्गुणमिति प्रतिषिध्यते ॥ नेपरान्तादीर्घजन/१/१/१७

ये च ॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो
भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उत्सार्वधातुके अकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्व-
धातुके कडिति परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति । सार्वधातुकग्रहणं किम् । भूत-
पूर्वाप सार्वधातुके यथा स्यात् । कुरु । तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् ।
कडितीत्येव । करोति । करोषि । करोमि ॥

श्रसोरलोपः ॥ १११ ॥

शस्यास्तेश्वाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कृडिति परतः । हन्थः । हन्थन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः । स्तः । सन्ति । कृडितीत्येव । भिनन्ति । अस्ति । श्रसोरिति पररूपं शकन्वादिषु द्रष्टव्यम् ॥

श्राभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥

श्रा इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कृडिति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनतः * । अभ्यस्तानाम् । मिमते । ^{२५}मिमताम् । अमिमतः । संजिहते । संजिहताम् । समजिहतः । श्राभ्यस्तयोरिति किम् । यान्ति । वान्ति । आत इति किम् । बिभ्रति । कृडितीत्येव । अलुनात् । अजहात् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

शनान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुर्वाजतानामात ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके कृडिति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथः । पुनीथः । लुनीति । पुनीति । अभ्यस्तानाम् । मिमीते । मिमीषे । मिमीध्वे । संजिहीते । संजिहीषे । संजिहीध्वे । हलीति किम् । लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् । दत्तः । धत्तः । कृडितीत्येव । लुनाति । जहाति ॥

इद्वरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके कृडिति परत इकारादेशो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । हलीत्येव । दरिद्रिति । कृडितीत्येव । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धश्च प्रत्यय-३।१।१ विधौ भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारान्तलक्षणो णप्रत्ययो न भवति पचादित्वादजेव भवति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासलीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

अद्यतन्यां † वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । दरिद्रस्येति निर्देशे क्कान्दसं द्रुस्त्वम् द्रष्टव्यम् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भो इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ कृडिति सार्वधातुके परतः । बिभितः । बिभीतः । बिभिथः । बिभीथः । बिभिवः ।

* पुनते पुनताम् । अपुनतः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† लुङ् यथा पूर्वोच्चार्यसंज्ञा ।

बिभीवः । बिभिमः । बिभीमः । हलीत्येव । बिभ्यति । क्ङितीत्येव ।
बिभेति । सार्वधातुकइत्येव । भीयते * ॥

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ क्ङिति सार्वधा-
तुके परतः । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । हलादावित्येव ।
जहति । क्ङितीत्येव । जहाति । सार्वधातुकइत्येव । हीयते । जेहीयते † ।
पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आ च है ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां है परतः ।
जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः । जह्यात् ।
जह्याताम् । जह्युः ॥

घ्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गनामस्तेश्च एकारादेशो भवति है परतौ ऽभ्यासलो-
पश्च । देहि । धेहि । अस्तेः । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । एधि । शिदयं
लोपस्तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाय-
योर्हलोर्मध्ये यो ऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि
क्ङिति परतः । रेणुतुः । रेणुः । येमतुः । येमुः । पेचतुः । पेचुः । देभतुः ।
देभुः । अत इति किम् । दिदिवतुः । दिदिवुः । तपरकरणं किम् । ररासे ।
ररासाते । ररासिरे । एकहल्मध्यइति किम् । ररक्षतुः । ररक्षुः ‡ । तत्स-
रतुः । तत्सरुः । अनादेशादेरिति किम् । चकणतुः । चकणुः । जगणतुः । बभ-
णतुः । जगणुः । बभणुः । लिटि आदेशविशेषणं किम् । इहापि यथा स्यात् ।
नेमतुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहिरे । अनैमित्तिके नत्वसत्वे तदादिलि-
ट्यादेशादिर्न भवति । इहाभ्यासजश्चत्वयोरसिद्धत्वं नास्ति । तेन तदादि-

* हलीत्येवेत्यारभ्य भीयतइत्यनं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । युक्तं चैतत्, पदमञ्जर्यां
हलादौ क्ङिति सार्वधातुकइत्येतेषां नात्रोपयोग इत्युक्तत्वात् ।

† सार्वधातुके इत्येव हीयते जेहीयते, इत्येतत्पुस्तकेषु बहुषु नास्ति । पदमञ्जर्यां
नास्योपयोग इत्युक्ततेयेदमेव युक्तम् ।

‡ इवमयुक्तं संयोगात्परत्वेन लिटः कित्वाभावात् ॥

रषादेशादिर्भवति । तथा च फलिभजोरेत्वं विधीयते । रूपाभेदे त्वादेशा-
दिर्नाश्रीयतइति शसिद्वयोः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । अन्यथा हि पेचतुः पेचुः,
देभतुः देभुरित्येवमादीनामपि प्रकृतिजश्चरादीनामेत्वं न स्यात् । कृडिती-
त्येव । अहं पपच । अहं पपठ ॥ दम्भोरेत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ देभतुः । देभुः ।
नलोपस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति ॥ नशिमन्योरलित्येत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनेशम् ।
मेनका । अनेशमिति नशेर्लुङि पुषादित्वादङ् । मेनकेति मनेराशिषि चेत
वुन् । क्षिपकादिषु प्रक्षेपादित्वं न क्रियते ॥ छन्दस्यमिपचोरप्यलिटि एत्वं
वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्योमानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानाशि मुक् न क्रियते । लिङि
पेचिरन् । पेचिरचित्येतस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ यजिवप्योश्च ॥ * ॥ आयेजे ।
आवेपे । यजेर्त्रपेश्च लङि इटि छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनजादेरप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतो ऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थाने
एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च । पेचिथ । शेकिथ । सेटीति क्रिम् ।
पपक्थ । थल्यहणं विस्मृष्टार्थम् । अकृडिदर्थमेतद्वचनमित्यन्यस्येदो ऽसंभवात् ।
अत इत्येव । दिदेविथ । एकहल्मध्यगतस्येत्येव । ततक्षिथ । ररक्षिथ । अना-
देशादेरित्येव । चकक्षिथ । बभर्णिथ ॥

तृफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥

तृ फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलो-
पश्च लिटि कृडिति परतस्थलि च सेटि । तेरतुः । तेहः । तेरिथ । फेलतुः ।
फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । जेपे । जेपाते । जेपिरे । तरेतेर्गुणार्थं
वचनम् । फलिभजोरादेशादर्थम् । त्रपेरेकहल्मध्यार्थम् ॥ अन्येश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ श्रेयतुः । श्रेयुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि
कृडिति परतस्थलि च सेटि । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । हिंसायामिति
क्रिम् । रराधतुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्येतदिहोपस्थितं तपरत्वकृतम-
पास्य कालविशेषमसंभवादवर्णमात्रं प्रतिपादयति । अथ वा श्नाभ्यस्तयोरात
इत्यनुवर्ततइति व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

वा जृभमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृ भमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकार आदेशो भवति
अभ्यासलोपश्च लिटि कृडिति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः । जेरुः । जेरिथ ।

जजरतुः । जजरः । जजरिथ । जेमतुः । जेमः । जेमिथ । बभ्रमतुः । बभ्रमः ।
बभ्रमिथ । जेसतुः । जेसुः । जेसिथ । तज्रसतुः । तज्रसुः । तज्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति,
अभ्यासलोपश्च लिटि कर्डाति परत, स्थलि च सेटि । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ ।
पफणतुः । पफणुः । पफणिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । रराजतुः । रराजुः ।
रराजिथ । भेजे^१ । भेजाते । भेजिरे । बभ्राजे । बभ्राजाते । बभ्राजिरे । भेशे^४
भेशाते । भेशिरे । बभाशे । बभाशाते । बभाशिरे । भेशे^१ । भेशाते । भेशिरे ।
बभ्भाशे । बभ्भाशाते । बभ्भाशिरे । स्येम^१तुः । स्येमः । स्येमिथ । सस्यमतुः ।
सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतुः । स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः ।
सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् । दध्वनतुः । दध्वनुः । दध्वनिथ ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च
योकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशसतुः । विश-
शसुः । विशशसिथ । दददे । दददाते । दददिरे । वादी नाम् । ववमतुः । ववमुः ।
ववमिथ । गुणस्य । विशशरतुः । विशशरः । विशशरिथ । लुलविथ । म्रुपविथ ।
गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्शब्दस्याकारस्य चायमकार इति एत्वं प्रतिषिध्यते ॥

अर्वणस्त्रसावनजः ॥ १२७ ॥

अर्वचित्र्येतस्याङ्गस्य वृ इत्ययमादेशो भवति, सुश्चेत्ततः परो न भवति,
स च नज उत्तरो न भवति । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वतः ।
अर्वता । अर्वद्भ्याम् । अर्वद्भिः । अर्वती । अर्वतम् । असाविति किम् । अर्वा ।
अनज इति किम् । अनर्वाणौ । अनर्वाणः । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवचित्र्येतस्याङ्गस्य बहुलं वृ इत्ययमादेशो भवति । मघवान् । मघ-
वन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवती ।
माघवतम् । न च भवति । मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघवानम् । मघ-
वानौ । मघोनः । मघोना । मघवभ्याम् । मघवभिः । मघोनी । माघवनम् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकार, आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रामिष्यामी
भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । पादः । पत् । द्विपदः पश्य । द्विपदा
कृतम् । भस्येति किम् । द्विपादौ । द्विपादः ॥

६३४

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ४ ॥

आत्मा उत्पद्य

परतः । औत्पः । तात्पः । औत्पः * । धात्तराजः । षपूर्वहन्धृतराजामिति
किम् । सामनः । वैमनः । अचिति प्रकृतिभावेनालोपटिलोपावुभावपि न
भवतः । अणीति किम् । तात्पः ॥

विभाषा डिश्योः ॥ १३६ ॥

डौ परतः शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राजि ।
राजमि । साम्नि । सामनि । साम्नी । सामनी ॥

न संयोगाद्भवन्तात् ॥ १३७ ॥

वकारमकारान्तात्संयोगादुत्तरस्यानो ऽकारस्य लोपो न भवति ।
पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे † । संयोगादिति किम् । प्रतिदीव्ना ।
प्रतिदीव्ने । साम्ना । साम्ने । वमन्तादिति किम् । तद्व्या । तद्व्ये ॥

अचः ॥ १३८ ॥

अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते । तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो
भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

विभक्तौ पातुव्य न गृह्यते आतो धातोः ॥ १४० ॥ विभक्
आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीला-
लपो । कीलालपे । शुभयः पश्य । शुभया । शुभये । आत इति किम् ।
निया । निये । धातोरिति किम् । खट्वाः पश्य । मालाः पश्य । आत इति
योगविभागः । तेन त्वो ल्यप् हलः शनः शानजिति सिद्धं भवति ॥

मन्त्रेष्व्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आडि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । त्मना देवेभ्यः । त्मना
सोमेषु । मन्त्रेष्विति किम् । आत्मना कृतम् । आडीति किम् । यदात्मनस्तत्रो
वरिष्ठा ॥ आङ्गान्यत्रापि कृन्दसि लोपो दृश्यते ॥ * ॥ त्मन्यासमञ्जस मद्यम् ॥

विशति निशित् भांड. संज्ञाभाषा ति विंशतेर्दिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विंशत्या
कीतः विंशकः । विंश शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकविंशः । डितीति
किम् । विंशत्या ॥

* वार्धय इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† चर्मणा । चर्मणे । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

टः ॥ १४३ ॥

उत्तर ४/२१-२६

टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् ।
वेतस्वान् । उपसरजो, मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः । डित्यभस्याप्यनु-
बन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेलोपो भवति तद्धिते परतः । आग्निशर्मिः ।
औडुलोमिः । बाहुदित्वादित्प्रत्ययः । न इति किम् । सात्वतः । तद्धित-
इति किम् । शर्मणा । शर्मणे ॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठस-
र्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुपर्वणामुप-
संख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अत्र ये इचन्तास्तेषामिनयनपत्यइति प्रकृतिभावः
प्राप्तः, ये त्वचन्तास्तेषामर्चित । सब्रह्मचारिण इमे, सब्रह्मचाराः । पीठ-
सर्पिणः । पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते, कालापाः । कुथुमिनः,
कौथुमाः । तैतिलिजाजलिनावाचार्यौ तत्कृतौ अन्य उपचारात् तैतिलिजाज-
लिशब्दाभ्यामभिधीयते । तं ग्रन्थमधीयते तैतिलाः । जाजलाः । शैषिकेष्वर्थेषु
वृद्धत्वाच्च छः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शैलालाः । शिखण्डिनः, शैखण्डाः ।
सूकरसद्वमः, सौकरसद्वाः । सुपर्वणः, सौपर्वाः ॥ अश्मनो विकारउपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ अश्मनो विकार, आश्मः । आश्मनो ऽन्यः ॥ चर्मणः कोशउपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ चार्मः कोशः । चार्मणोन्यः ॥ शुनः संकोचउपसंख्यानम् ॥ * ॥ शौवः
संकोचः । शौवनो ऽन्यः ॥ अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्वर्धमुपसंख्यानम् ॥ * ॥
के पुनः सायंप्रातिकादयः । येषामव्ययानामविहितष्टिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते
सायंप्रातिकप्रकारा गृहीतव्याः । सायंप्रातर्भवः, सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः ।
बाह्यः । कौतस्कृतः । कालाट् ठजिति ठऽप्रत्ययः ॥ ट्युट्युलौ तु नेष्येते ॥
आरातीयः । शाश्वतिकः । शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

अह्वष्टखोरेव ॥ १४५ ॥

अह्वित्येतस्य टखोरेव परतष्टिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते, अह्वित्येतस्य
द्वहः । अहः । द्वे अहनी अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्वहनीनः । अहनीनः ।
अह्नां समूहः क्रतुः, अहनीनः ॥ अहः समूहे खो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धे सत्या-
रम्भो नियमार्थः । इह मा भूत् । अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । एवकारकरणं
विस्पष्टार्थम् । अह एव टखोरित्येवं नियमो न भविष्यति, आत्माध्वानौ खे
इति प्रकृतिभावविधानात् ॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्विते परतः । बाभ्रयः । माण्डव्यः ।
 शङ्ख्यं दाह । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परशव्यमयः ।
 औपगवः । कापटवः । ओरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो
 यथा स्यात् तेन स्वायंभुव इति सिद्धं भवति ॥

ढे लोपो ऽकट्वाः ॥ १४७ ॥

६१२१२०६

ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याकट्वा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैति-
 वाहेयः । जाम्बेयः । माट्वाहेयः । अकट्वा इति किम् । काट्वावेयो मन्त्रमपश्यत् ॥

ग्रन्थ १४११२०६

यस्येति च ॥ १४८ ॥

उवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य ईकारे परे तद्विते च लोपो भवति ।
 उवर्णान्तस्य ईकारे । दाक्षी । प्लाक्षी । सखी । अवर्णदीर्घत्वे हि सत्यतिसखे-
 रांगच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्तवत्त्वादसखीति घिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् ।
 उवर्णान्तस्य तद्विते । दुलि । दौलेयः । वलि । वलेयः । अत्रि । आत्रेयः ।
 अवर्णान्तस्य ईकारे । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गखी । अवर्णान्तस्य तद्विते ।
 दाक्षिः । प्लाक्षिः । चौडिः । बालाकिः । सौमित्रिः ॥ यस्येत्यौडः श्यां प्रति-
 षेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ काण्डे । कुण्डे । सौर्ये हिमवतः शुङ्गे । औडः शीभावे
 कृते यस्येति चेति सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति च लोपः
 प्राप्नोति ॥ इयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ वत्सान्मीणाति,
 वत्सप्रीः । तस्यापत्यं, वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्भ्यो ठञ् इति ठञ् प्रत्ययः । लेखाधूः
 शुभादिः । तस्या अपत्यं लेखाधेयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां(य)उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो
 भवति इति परतस्तद्विते च । सूर्येणैकदिकम् । सौरी । बलाका । अणि यो
 यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति व्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यस्तस्यासिद्धत्वाद्
 उपधायकारो भस्यान्तस्य सूर्यस्य संबन्धीति लुप्यते । तिष्य । तैषमहः ।
 तैषी रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री ऋषित्वादाणि कृते आगस्ती । आगस्तीयः ।
 मत्स्य । गौरादित्वान् डीष् । मत्सी । उपधाया इति किम् । मत्स्यवरी ।
 ययहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥ मत्स्यस्य ड्यामिति वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् ॥ सूर्यागस्त्ययोश्चैव
 ड्यां च ॥ * ॥ सौरीयः । सौरी । आगस्तीयः । आगस्ती । इह मा भूत् । सौर्यं
 च निर्वपेत् । आमस्त्यः ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥ * ॥ तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः
 कालः । तैषः । पौषः ॥ अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च ॥ * ॥ अन्ति-

॥ काशिका ॥ ६ ॥ ४ ॥

६३७

कशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आद्युदात्तं च ।
अन्तितो न दूरात् ॥ तमे तादेश्च ॥ * ॥ तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारादेः
ककारादेश्च लोपो वक्तव्यः । तत्र तादिलोपे अन्तमः । कादिलोपे अन्तितमः ॥
कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्रापि हि दृश्यते । अन्तिके
सीदतीति, अन्तिपत् । पूर्वपदादिति पत्वम् ॥ ये च ॥ * ॥ अन्तियः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धित्यकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति । गार्गो । वात्सी । हल इति किम् । कारिकेयो । तद्धितस्येति किम् । वैद्यस्य भार्या वैद्वी ॥

आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति ॥ १५१ ॥

अपत्य्यकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति । गर्गाणां
समूहो, गार्गकम् । वात्सकम् । आपत्यस्येति किम् । सांकाश्यकः । काम्पित्यकः ।
तद्धितग्रहणमीत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम् । सौमी इष्टिः । अनातीति कित् ।
गार्गायणः । वात्स्यायनः । हल इत्येव । कारिकेयस्यापत्यं, कारिकेयिः ॥

क्यच्च्योश्च ॥ १५२ ॥

क्य च्चि इत्येतयोश्च परत आपत्य्यकारस्य हल उत्तरस्य लोपो
भवति । वात्सीयति । गार्गीयति । वात्सीयते । गार्गीयते । च्यौ । गार्गी-
भूतः । वात्सीभूतः । आपत्यस्येत्येव । सांकाश्यायते । सांकाश्यभूतः । हल
इत्येव । कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥

नडादिषु बिल्वादयः पठन्ते । नडादीनां कुक्वेति छतकुगागमा
बिल्वकादयो भवन्ति । तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुक् भवति ।
बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीया, तस्यां भवाः, बैल्वकाः । वैणुकीयाः ।
वैणुकाः । वैत्रकीयाः । वैत्रकाः । वैतसकीयाः । वैतसकाः । तृणकीयाः ।
तार्णकाः । इक्षुकीयाः । ऐक्षुकाः । काष्ठकीयाः । काष्ठकाः । कपोतकीयाः ।
कापोतकाः ॥ कृञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ कृञ्चकीयाः । कृञ्चकाः । कृग्रहणं किम् ।
कुमात्रस्य लुग्यथा स्याद् कुको निवृत्तिर्मा भूदिति । अन्यथा हि संनियोगशि-
ष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाष इति कुगपि निवर्तत । लुग्यहणं सर्वलोपो
यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ १५४ ॥

इष्टन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति ।
आसुतिं करिष्ठः । विजयिष्ठः । वहिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । सर्वस्य तृशब्दस्य

५१ २१ ५५ अतिशाम

लोपाथं वचनम् । अन्त्यस्य हि टेरित्येव सिद्धः । लुगित्येतदत्र नानुवर्तते ।
तथाहि सति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् । इमनिज्यहण-
मुत्तरार्थम् । इतरौ तु तुश्छन्दसीति भवतः ॥

टैः ॥ १५५ ॥

अस्य टेलोपो भवति इष्टेमेयस्सु परतः । पटु । पटिष्ठः । पटिमा ।
पटीयान् । लघु । लघिष्ठः । लघिमा । लघीयान् (णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य
कार्यं भवतीति वक्तव्यम्) * ॥ किं प्रयोजनम् । (पुंवद्भावरभावटिलोपयणा-
दिपरार्थम् । पुंवद्भावः । एनीमाचष्टे, एतयति । श्येतयति । तसिलादिष्वाङ्ग-
त्वमुच इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः । रभावः । पृथुमाचष्टे, प्रथयति । अदयति ।
टिलोपः । पटुमाचष्टे पटयति । लघयति । यणादिपरम् । स्थूलमाचष्टे, स्थव-
यति * । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभाव-
टिलोपयणादिपरविन्मतेर्लुक्कनर्थमिति । स्रग्विणमाचष्टे, स्रजयति । वसुम-
न्तमाचष्टे, वसयति । युवानमाचष्टे, यवयति । कनयति । एतदुभयमप्युदा-
हरणमात्रं न परिगणनम् । प्रादयोपि हीष्यन्ते । प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं
पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूल दूर युव ह्रस्व क्षिप्र क्षुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टेमेयस्सु
परतः, पूर्वस्य च गुणो भवति । स्थूल । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दूर । दविष्ठः ।
दवीयान् । युवन् । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् ।
ह्रसिमा । क्षिप्र । क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् । क्षेपिमा । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रशब्दाः पृष्ठा-
दिषु पठन्ते । क्षुद्र । क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान् । क्षोदिमा । परग्रहणं किम् ।
यविष्ठः । यवीयान् । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् । इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा
भूत । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धत्प्रदीर्घवृन्दारकाणां
प्रस्थस्फवर्बहिर्गर्वर्षित्रब्द्राघिचुन्दाः ॥ १५७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध त्प्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां प्र
स्थ स्फ वर बंहि गर् वर्षि त्रप् द्राघि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति
इष्टेमेयस्सु परतः । प्रिय । प्रेष्ठः । प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर । स्थेष्ठः । स्थेयान् ।
स्थेमा । स्फिर । स्फेष्ठः । स्फेयान् । उरु । वरिष्ठः । वरिमा । वरीयान् ।

* वचयतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

बहुल । बंहिष्ठः । बंहीयान् । बंहिमा । गुह । गरिष्ठः । गरीयान् । गरिमा ।
 वृद्ध । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । वृष । त्रपिष्ठः । त्रपीयान् । दीर्घ । द्राघिष्ठः ।
 द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारक । वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् । प्रियोत्तुगुहबहुल-
 दीर्घाः पृथ्वादिषु पठन्ते । तेनान्येषामिमनिञ् न भवतीति नोदाह्रियते ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥

बहोर्त्तरस्यामिष्ठेमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्यय-
 मादेशो भवति । भूयान् । भूमा । बहुशब्दः पृथ्वादिषु पठ्यते । बहोरिति
 पुनर्थहणं स्थानित्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ १५९ ॥

बहोर्त्तरस्य इष्टस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति ।
 भूयिष्ठः । लोपापवादो यिडागमः तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥ ज्यादेति

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायान् । लोपस्य यिटा
 व्यवहितत्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अक्षरकारइति दीर्घत्वेन ज्यायानिति
 सिध्यति ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥ रृष्य मृदु

रशब्द आदेशो भवति चकारस्य हलादेर्लघोरिष्ठेमेयसु परतः । प्रथिष्ठः ।
 प्रथीयान् । प्रथिमा । मृदिष्ठः । मृदीयान् । मृदिमा चत इति किम् । पटिष्ठः ।
 पटिमा । पटीयान् । हलादेरिति किम् । अजिष्ठः । अजिमा । अजीयान् ।
 लघोरिति किम् । कृष्णिष्ठः । कृष्णीयान् । कृष्णिमा । परिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति । कृतमाचष्टे, कृतयति । मातरमाचष्टे, मातयति ।
 भ्रातयति ॥

विभाषर्जाश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

छज् इत्येतस्य चतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्टेमेयसु
 परतश्छन्दसि विषये । रजिष्ठमेति पन्यानम् । त्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥ विन्मतेर्लु गयं उवृति

एकान् यद्वसंज्ञकं तदिष्टेमेयसु परतः प्रकृत्या भवति । सविचित्ये-
 तस्य विचन्तस्य सजिष्ठः । सजीयान् । सजयति । सविचित्येतस्य मत्वन्तस्य

अचति स्मृति इष्टम् इत्यनेन नि-
 ५१३/६५ संविने लुकि ततः उवृति म-

सुचिष्टः । सुचीयान् । सुचयति । एकजिति किम् । वसुमदित्येतस्य वसिष्ठः ॥
 प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ * ॥ अके प्रत्यये परतो राजन्य मनुष्य
 युवचित्येते प्रकृत्या भवन्ति । राजन्यानां समूहो, राजन्यकम् । मनुष्याणां
 समूहो, मानुष्यकम् । आपत्यस्य च तद्वितेनातीति यलोपः प्रकृतिभावेन न
 भवति । यूनो भावः, यौवनिका । मनोज्ञाकित्वाद् वुञ् । तत्र नस्तद्वितइति
 टिलोपो न भवति ॥

इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥

इचन्तमनपत्यार्थेण परतः प्रकृत्या भवति । सांकूटिनम् । सांरावि-
 णम् । सांमार्जिनम् । अभिविधौ भावद्वयं अखिनुण इत्यण् * । सखिण इदं,
 साविणम् । अणीति किम् । दण्डिनां समूहो, दाण्डम् । अनुदात्तादेरजित्य-
 ऽप्रत्ययः । अनपत्यइति किम् । मेधाविनो ऽपत्यं, मैधावः ॥

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गाथिन् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति ।
 गाथिनो ऽपत्यं, गाथिनः । वैदथिनः । केशिनः । गणिनः । पणिनः । अप-
 त्यार्थोयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनो ऽपत्यं, शाङ्खिनः ।
 माद्रिणः । वाज्रिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अचन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामानः । वैमनः ।
 सौत्वनः । जैत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्विते ऽभावकर्मणोरर्थयोरान् प्रकृत्या भवति । सामसु
 साधुः, सामन्यः । ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोरिति किम् । राज्ञो भावः कर्म वा,
 राज्यम् । राजचिति पुरोहितादिषु पठ्यते । ततोयं यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हित,
 आत्मनीनः । अध्वानमलङ्कामी, अध्वनीनः । खइति किम् । प्रत्यात्मम् ।
 प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्यव्ययीभावे ऽनश्चेति समासान्तष्टुप्रत्ययः । प्राध्वमित्यु-
 षसर्गादध्वन इति अष्टप्रत्ययः ॥

* अभिविधावित्यारम्भ इत्यण् इत्यन्तः पाठो बहुत्र नास्ति ।

न मपूर्वा ऽपत्ये ऽवर्मणः ॥ १७० ॥

मपूर्वा ऽन् अवर्मणोऽपि परतो ऽपत्यर्थे न प्रकृत्या भवति । सुषाम्णो ऽपत्यं, सौषामः । चान्द्रसामः । मपूर्वं इति किम् । सौत्वनः । अपत्यइति किम् । चर्मणा परिवृत्तो रथः, चार्मणः । अवर्मण इति किम् । चक्रवर्मणो ऽपत्यं, चाक्रवर्मणः ॥ मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितनाम्नोपत्यं, हैतनामः । हैतनामनः ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥

योगविभागोत्र क्रियते । ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारेपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्राणि टिलोपार्थं निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मं हविः । ततो जातौ । अपत्यइत्येव । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न भवति । ब्रह्मणोपत्यं, ब्राह्मणः । अपत्यइत्येव । ब्राह्मी औषधिः ॥

कार्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

कार्म इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः, कार्मः । शीलं कुत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । यद्वेवं, किमर्थमिदं, नस्तद्वितइत्येव टिलोपः सिद्धः । सत्यमेतत् । ज्ञापकार्थं तु । एतज् ज्ञापयति ताच्छीलिके णे ऽण्प्रकृतानि भवन्तीति । तेन चोरी तापसीति णान्तादपीकारः सिद्धो भवति । ताच्छील्यइति किम् । कर्मण इदं, कार्मणम् ॥

औत्तमनपत्ये ॥ १७३ ॥

औत्तमित्यनपत्येणि टिलोपो निपात्यते । औत्तं पदम् । अनपत्यइति किम् । उत्तानो ऽपत्य, मौत्तः । अपूर्वहन्धृतराजामणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थर्वणिकजैह्याशिनेय-

वासिनायनिभौणहत्यधैवत्यसारवैद्वाक-

मैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन, हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्याशिनेय वासिनायनि, भौणहत्य धैवत्य सारव ऐत्वाक मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते । दाण्डिन् हास्तिन् इत्येतौ नडादिषु पठ्यते, तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । केषां चित्तु हस्तिचित्ति नडादिषु न पठ्यते । तेषामत एव निपातनात् फगयि भवति । दाण्डिनोपत्यं, दाण्डिनायनः । हस्तिनोपत्यं, हास्तिनायनः । अथर्वचित्ति वसन्तादिषु पठ्यते । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थोऽपि उपचाराद् अथर्वचित्त्युच्यते । तमधीते यः स, आथर्वणिकः । इके प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्मशिनिति

शुभादिषु पठ्यते । तस्य एये परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्याशिनो ऽपत्यं, जैस्त्राशिन्यः । वासिनो ऽपत्यम्, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिज् । तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते । वासिनायनिः । भूणहन् धीवन् इत्येतयोः ध्यजि तपरस्तकारादेशो निपात्यते । भूणघ्नो भावः, भौणहत्यम् । धीव्नो भावो, धैवत्यम् । हनस्तोचिणलोरिति यत्तत्त्वं तद्वातुप्रत्ययएवेति भौणघ्नो वार्जघ्न इत्यत्र न भवत्यतो भौणहत्ये तत्त्वं निपात्यते । सारव इति सरयू इत्येतस्य ऋणि परतो ऽयूशब्दलोपो निपात्यते । सरख्यां भवं, सारवमुदकम् । ऐत्वाक इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते । ततोयमाद्युदात्तान्तोदात्तश्च निपात्यते । इत्वाकोरपत्यं, जनपदशब्दात्तच्चित्रादजित्यञ्, तत्र उकारलोपो निपात्यते । ऐत्वाकः । इत्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादणित्यण् । ऐत्वाकः । मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृष्ट्यादिषु पठ्यते, ततो ठजि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयोरपत्यं, मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो बिदादिष्वेव न पठ्यते तत्राजि कृते यादेरिति द्वादेशेनैव सिद्धमेवं च लोपार्थं निपातनं कर्तव्यं न भवति, यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्तव्यो भवति, मित्रयव इत्यञ् इत्येव हि लुकः सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । मित्रयूषां संघ इत्यत्र गोत्रचरणादुजं बाधित्वा मैत्रयकः संघ इत्यत्र संघाङ्गलक्षणेष्वाजिजामणित्यण् प्राप्नोति । हिरण्यमयमिति हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते, हिरण्यस्य विकारः, हिरण्यमयः ॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋत्व्य वास्त्व्य वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये । ऋतु वास्तु इत्येतयोर्यति यणादेशो निपात्यते । ऋतौ भवम्, ऋत्व्यम् । वास्तौ भवं, वास्त्व्यम् । वस्तुशब्दस्याणि यणादेशो निपात्यते वस्तुनि भवो, वास्त्वः । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वो बधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्यम् ॥

इत्थुपाध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकायां

षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्रश्चायं षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोस्तत्पृष्ठविशेषणयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोर्यहणं, तयोः स्थाने यथासङ्ख्यमनं अक इत्येतावादेशौ भवतः । योरनः । वोरकः । नन्द्यादिभ्यो ल्युः । नन्दनः । रमणः । सायमादिभ्यष्टुष्ट्युलौ तुट् । सायंतनः । चिरंतनः । एतुत्तृचौ । कारकः । हारकः । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । अनुनासिकयणोरिति किम् । ऊर्णायौ युस् । ऊर्णायुः । भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्कौ । भुज्युर्मृत्युरिति । एवमादीनां हि यणानुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । युवोरिति निद्वैशाद् द्वन्द्वैकवद्भावपक्षे ऽनित्यमागमशासनमिति नुम् न क्लियते । नपुंसकलिङ्गता वा लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति न भवति । इतरंतरयागपक्षे तु छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

युवोश्चेद् द्वित्वनिद्वैशो द्वित्वे यणतु प्रसज्यते ।

अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्वेदयम् ॥

द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता ।

अशिष्यत्वाद्वि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥

आयनेयीनीयियः फठखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन् एय ईन ईय इय इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ठ ख छ घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडायनः । चारायणः । ठस्य एयादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ठक् । सौर्ण्यः । यैनतेयः । खस्य ईनादेशो भवति । कुलात्खः । आठ्यकुलीनः । ओत्रियकुलीनः । छस्य ईयादेशो भवति । वृद्धाच्छः । गार्गीयः । वात्सीयः । घ इत्येतस्येयादेशो भवति । तत्राद्घः । तत्रियः प्रत्ययबहणं किम् । फक्कति । ठौकते । खनति । छिनति । घूर्णते । आदियहणं किम् । ऊरुदघ्नम् । जानुदघ्नम् । एते आयनादयः प्रत्ययोपदेशकालेष भवन्ति । छत्तेष्वेतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च घच्छौ चेति घचश्चित्करणमर्थवद्भवति । शङ्खः । षण्ठः * , इत्येवमादीनां हि उणादयो बहुलमिति बहुलवचनादादेशा न भवन्ति । चत्तेरीयङिति वा घचनं जापकं धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्य † ।

* श्रमेः खः षणो ठः शङ्खः षण्ठः, इति पाठः पुस्तकान्तरे ।

† धातुविहितप्रत्ययानामादेशा न भवन्तीति कुत्र चित्पाठः ।

एतेः खश् पदरुजविशस्पृशो घजित्येवमादिषु तु इत्संज्ञया भवितव्यम् । तद्वि-
तेषु हि खकारघकारयोरादेशवचनमवकाशवदितीत्संज्ञां बाधितुं नोत्सहते ।
आयनीनोर्नकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां प्रतिविधातव्यं नित्कार्यं हि संभवति ॥

भोऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते, आदिग्रहणं निवृत्तम् । प्रत्ययावयवस्य भस्य अन्त-
इत्ययमादेशो भवति । कुर्वन्ति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । अद्य श्वो विजनि-
ष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते । जृविशिभ्यां भृच् । जरन्तो, वेशन्तः । प्रत्य-
यस्येत्येव । उज्झिता । उज्झितुम् । उज्झितव्यम् । अस्मिन्नप्यन्तादेशे कृते
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च भृचश्चित्करणमर्थवद्भवति ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य भृकारस्य आदित्ययमादेशो भवति । ददति ।
ददतु । दधति । दधतु । जजति । जजतु । जायति । जायतु । अन्तादेशापवादोऽयं
जुसादेशेन तु बाध्यते । अददुः । अदधुः * । अचाप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो भृकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमादेशो
भवति । चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत ।
आत्मनेपदेष्विति किम् । चिन्वन्ति । लुनन्ति । अनत इति किम् । अचिन्वन्ते ।
प्लवन्ते । नित्यत्वादत्र विकरणे कृते भोन्तादेशेन भवितव्यमित्यदादेशो न
भवति । अनकारान्तेनाङ्गेन भृकारविशेषणं किम् । इह मा भूत् । अद्य श्वो
विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥

शीङाङ्गादुत्तरस्य भादेशस्यातो रुडागमो भवति । शेरते । शेरताम् ।
अशेरत । रुडयं परादिः क्रियते । स यदि भृकारस्यैव स्याददादेशो न स्यादि-
त्यत एवायमादेशस्यागमो विधीयते । सानुबन्धग्रहणमयङ्लुगर्थम् । तेनेह न
भवति । व्यतिशेष्यते ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥ २८१

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य भादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति । संविदते ।
संविदते । संविदताम् । संविदताम् । समविदत । समविदत । वेत्तिरिति
लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् । इह मा भूत् । विन्ते । विन्दाते । विम्बते इति ॥

* अज्जुजरजागरित्याधिकं पुस्तकान्तरे ।

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति । देवा अदुह । गन्धर्वा अप्स-
रसो अदुह । दुहेर्लङि भ्रकारस्यादादेशे कृते रुट् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति ७/११४
तकारलोपः । न च भवति । अदुहत । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । अदृश-
मस्य केतवः । अदृशोङि गुण इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ॥

(अतो भिस ऐस्) ॥ ९ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृत्तैः । प्लुत्तैः ।
अतिजरसैः । जरामतिक्रान्तेरिति विग्रह्य समासे कृते ह्रस्वत्वे च भिस ऐसा-
देशो भवति । एकदेशविभक्तमनन्यवद्भवतीति जरशब्दस्य जरसादेशः । संनि-
पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या कष्टाय क्रमणद्विति
निर्दिष्टात् । अत इति किम् । अग्निभिः । वायुभिः । तपरकरणं किम् ।
खट्वाभिः । मालाभिः ॥

एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्का भविष्यति ।

कृतेऽप्येत्वे भौतपूर्व्यादेस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो जसः शीति यावत् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तमनतोपि भवति
नद्यैरिति । अतो न भवति । देवैः भिः सर्वैः भिः प्रोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरककारयोर्भिस ऐस् भवति । एभिः । अमीभिः ।
अकोरिति किम् । इमकैः । अमकैः । अकोरित्येतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं
तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यत इति । इदमदसोः कादिति नेक्तं, विपरीतोपि
नियमः संभाव्येत इदमदसोरेव कादिति । ततश्चेह न स्यात् । सर्वकैः ।
विश्वकैः । इह च स्यादेव । एभिः । अमीभिः । प्रतिषेधकरणं विपरीतनियम-
निवृत्त्यर्थम् * ॥

टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तराणां टाङ्सिङ्साम् इन आत् स्य इत्येते आदेशा
भवन्ति यथासंख्यम् । टा इत्येतस्येनादेशो भवति । वृत्तेण । प्लुत्तेण । ङसीत्ये-
तस्य आत् । वृत्तात् । प्लुत्तात् । ङसित्येतस्य स्यादेशो भवति । वृत्तस्य । प्लुत्तस्य ।

* ततश्चेहेत्यारभ्य निवृत्त्यर्थमित्यन्तः पाठः क्व चित्पुस्तके नास्ति ।

अत इति किम् । सख्या । पत्या । अतिजरसिन अतिजरसादिति के चिदि-
च्छन्ति । यथा तु भाष्ये तथा नैतदिष्यतइति लक्ष्यते ॥

डे-र्यः ॥ १३ ॥

डेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् । अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य डे इत्येतस्य
य इत्ययमादेशो भवति । वृत्ताय । प्लुताय । अत इत्येव । सख्ये । पत्ये । संनिपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति परिभाषेयमनित्या तेन दीर्घा भवति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य डेः स्मै इत्ययमादेशो भवति । सर्वस्म ।
विश्वस्मै । यस्मै । कस्मै । तस्मै । अत इत्येव । भवते । अथोत्रास्मै इत्यन्वा-
देशे ऽशादेशे एकादेशः प्राप्नोति तत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशात्पूर्वं स्मैभावः क्रियते
पश्चादेकादेश इति ॥

डसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥

डसि ङि इत्येतयोरकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावा-
देशो भवतः । डसीत्येतस्य स्मात् । सर्वस्मात् । विश्वस्मात् । यस्मात् । तस्मात् ।
कस्मात् । डीत्येतस्य स्मिन् । सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् । यस्मिन् । तस्मिन् ।
अन्यस्मिन् । अत इत्येव । भवतः । भवति । सर्वनाम्न इत्येव । वृत्तात् । वृत्ते ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरयोर्ङसिङ्यो स्मात् स्मिन् इत्येतावा-
देशो वा भवतः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । परस्मात् । परात् ।
परस्मिन् । परे । अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अवरं । दक्षिणस्मात् । दक्षि-
णात् । दक्षिणस्मिन् । दक्षिणे । उत्तरस्मात् । उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे ।
अपरस्मात् । अपरात् । अपरस्मिन् । अपरं । अधरस्मात् । अधरात् । अधर-
स्मिन् । अधरे । स्वस्मात् । स्वात् । स्वस्मिन् । स्वे । अन्तरस्मात् । अन्तरात् ।
अन्तरस्मिन् । अन्तरे । नवभ्य इति किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शी ॥ १७ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति । सर्वं । विश्वे ।
ये । के । ते । दीर्घाच्चारणमुत्तरार्थम् । त्रपुणी । जतुनी ॥

औङ आपः ॥ १८ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्यौङ्गः शीत्ययमादेशो भवति । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे
पश्य । बहुराजे । कारीषगन्धे । डंकारः सामान्यग्रहणार्थः । औटोपि ग्रहणं
यथा स्यात् ।

औकारोऽयं शीविधौ ङिदृहीतो ङिद्वास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।

सामान्यार्थस्तस्य चासंजनेस्मिङ्ङित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥ *आराम...*

ङित्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णं यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ ।

वर्णश्चायं तेन ङित्वेऽप्यदोषो निर्देशाय पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औङः शी इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठतः ।

कुण्डे पश्य । यस्येति लोपः प्राप्तः ॥ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इति न भवति । दधिनी । मधुनी । जपुणी । जतुनी ॥

जश्शसोः शिः ॥ २० ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरयोर्जश्शसोः शि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि । जपूणि । जतूनि । असा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति । कुण्डशो ददाति । वनशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टाब्दे गृह्यते । तस्मादुत्तरयोर्जश्शसोरीशित्ययमादेशो भवति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । कृताकारस्य ग्रहणं किम् । अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य । एतदेव कृतात्वस्य ग्रहणं ज्ञापकमष्टन आ विभक्तावित्यात्त्वविकल्पस्य । षड्भ्यो लुगित्यस्यायमपवादो नाप्राप्ते तस्मिन्निदमारभ्यते । यस्तु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तस्मिन्प्राप्ते चाप्राप्ते चेति स न बाध्यते । अष्टपुत्रः । अष्टभार्य, इति । तदन्तग्रहणमत्रेष्ट्यते । परमाष्टौ । उत्तमाष्टौ । प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौशत्वं न भवति ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जश्शसोर्लुभवाति । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । पञ्च । सप्त । नव । दश । षट्प्रधानात्तदन्तादपि भवति । परमषट् । उत्तमषट् । यत्र तूपसर्जनं षट् ततो न भवति । प्रियषष्ठः, प्रियषञ्चान इति ॥

स्वमेर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुभवाति । दधि तिष्ठति । दधि पश्य । मधु तिष्ठति । मधु पश्य । जपु । जतु । तद्वास्मणकुलमित्यत्र लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यते पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यत्वाद्वा । लुको हि निमित्तमतोमिति लक्षणात्तरेण विहन्यते न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैव, यस्य च लक्षणात्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं भवति ॥

अतो उम् ॥ २४ ॥

१- अतो नादीति ॥ अतो हीनं अतो नादीति

अकारान्तात्पुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । कुण्डं ति-

ष्ठति । कुण्डं वश्य । वनम् । पीठम् । मकारः कस्माच्च क्लियते । दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

अद्भु इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

इतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्भु इत्ययमादेशो भवति । कतरत्तिष्ठति ।

कतरत्पश्य । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्य । इतरत् । अन्यतरत् । अन्यत् । पञ्चभ्य

इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । इत्स्करणं किम् । कतरत्तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसव-

र्णदीर्घो मा भूत् । इह तु कतरत्पश्येति स्यानिवद्वावादमि पूर्वत्वेनापि सिद्धति ।

एवं तर्हि तकारादेश एव कस्माच्च विधीयते, हे कतरदिति संबुद्धेर्लोपो मा भूत् ।

अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते इतरादिषु ।

अदृङित्वाद्भुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषये अद्भुतादेशो न भवति । इत-

रमितरमण्डमजायत । वार्चं प्रमितरम् । छन्दसीति किम् । इतरत्काष्ठम् । इत-

रत्कुडम् । अतोमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति वक्तव्यं नेतराच्छन्दसीति

वचनं योगविभागार्थम् ॥ एकतराद्भि सर्वत्र छन्दसि भाषायां प्रतिषेध इष्यते ॥

एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्यति ॥

युष्मदस्मद्भां ङसो ऽशु ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदित्येताभ्यामुत्तरस्य ङसो ऽशित्ययमादेशो भवति । तव स्वम् ।

मम स्वम् । शित्करणं सर्वोदेशार्थम् । अन्यथा ह्यादेशव्यपदेशप्रकृत्यर्थमादेशेव

स्यात् ततश्च योचीत्येतच्च स्यात् ॥

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः । ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्तयोः प्रथ-

माद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मह्यं

दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् ।

त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान् ।

अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि ।

अस्मान्कुलानि * ॥

आदेशः परस्मै

* तस्माच्छसो नः पुंसितीति सिद्धे स्त्रीनपुंसकार्थं वचनम् । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी ।

इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‘भ्यसो’भ्यम् ॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्गामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते । अस्मभ्यं दीयते । भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने कृत्येदित्येत्वं प्राप्नोति । तदङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति । के चित्पुनरभ्यमादेशमेत्वं निवृत्त्यर्थं कुर्वन्ति । येषां तु शेषे लोपश्चिलोपस्तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चादेरेव भवति ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्गामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति । युष्मद्गच्छन्ति । अस्मद्गच्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्गामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । त्वद्गच्छन्ति । मद्गच्छन्ति ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुद्धं गृह्यते । तस्य युष्मदस्मद्गामुत्तरस्याकमित्ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । अथ किमर्थमागतसुद्धो गृह्यते । नद्यादेशविधानकाले सुद्धिद्यते । तस्यैव तु भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम् । आदेशे कृते हि शेषे लोपे युष्मदस्मदकारान्तत्वात्सुट् प्राप्नोति । स स्थानिन्यन्तर्भूतत्वाच्चिवर्तते । दीर्घाच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अकमि तु सति द्विस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यादेव सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति । तत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति भविष्यतीति । अकारकरणमेत्वं निवृत्त्यर्थमिति । अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ । तस्यौ । जालौ । मस्यौ । अत्रौत्वमेकादेशः स्थानिवद्भावो द्विवचनमित्यनेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते । एकादेशादनवकाशत्वादौत्वं द्विवचनादपि परत्वादेकादेश इति ॥

तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु हि इत्येतयोराशिषि विषये तातडादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । जीवताद्वाम् । जीवतात्त्वम् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् । डित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सर्वदेशस्तातङ्भवति । डित्वाच्चास्य स्थानिवद्भावोऽप्यित्त्वं प्राप्नोति तच्चिवर्तते, डित्त्व पित्त्व भवति । तेन ब्रुव ईडिति ब्रूताद्वयानितीष् न भवति । आशिषीति किम् । यामं गच्छतु भवान् । गच्छ त्वम् ।

तातडि डित्वं संक्रमकृत्स्यादन्त्यविधिश्चेतच्च तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥

तातडो डित्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।

न तद्वदनडादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

विदेः शतुर्बसुः ॥ ३६ ॥

विद ज्ञानइत्येतस्माद्वातोत्तरस्य शतुर्बसुरादेशो भवति । विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । स्थानिषद्वावादुगित्कार्यं सिद्धे वसोःकारकरणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र कसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकानुबन्धकग्रहणे न द्वानुबन्धकस्येत्येतदपि न भवति । तथा सत्युकारकरणमनर्थकं स्यात् । अन्यतरस्यां ग्रहणं के चिदनुवर्तयन्ति । विदन् । विदन्तौ । विदन्तः ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति । प्रकृत्य । प्रहृत्य । पार्श्वतःकृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्य । समासइति किम् । कृत्वा । हृत्वा । अनञ्पूर्वइति किम् । अकृत्वा । अहृत्वा । परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अनञ्जिति हि नञा ऽन्यदनञ् नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते । तेन नञ् अनव्ययं चानञ् न भवति । स्नात्वाकालकादिषु मयूरअंसकादिषु निपातनाल्ल्यबादेशो न भवति । अथ वा समासइति निद्वारणे सप्तमी । तेन त्वान्तः समास एव परिगृह्यते । स च येन विधिस्तदन्त्येत्यनेन तदन्तविधिना, न तु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । तथा चानञ्पूर्वइत्युच्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् गतिर्न च कारकमिति । प्रधाय प्रस्थाप्येत्यादिषु हिप्रभृतीनन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधतएवेति ज्ञापितम् ॥

क्त्वापि कृन्दसि ॥ ३८ ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे त्वा इत्येतस्य त्वा इत्ययमादेशो भवति अपिशब्दा-ल्ल्यबपि भवति कृन्दसि विषये । कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा । प्रत्य-ज्वमकं प्रत्यर्पयित्वा । ल्यबपि भवति । उदृत्य जुहोति । वाकृन्दसीति नेक्तं सर्वापाधिव्यभिचारार्थम् । तेनासमासे ल्यबभवति । अर्च्यं तान् देवान् गतः । कृन्दोधिकार आज्ञसेरसुगिति यावत् * ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्चेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥

कृन्दसि विषये सुपां स्थाने सु लुक् पूर्वसवर्णं आ आत् शे या डा ड्या

* वा कृन्दसीत्यारभ्य यावदित्यन्तः पाठः कुत्र चित्पुस्तके ऽस्ति ।

याच् आल् इत्येते आदेशा भवन्ति । सु । अनृत्तरा ऋजवः सन्तु पन्याः ।
 पन्यान इति प्राप्ते ॥ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धुरि दक्षिणायाः ।
 दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चृषान् प्पान्ता
 ये अश्वयूपाय तद्धति । तद्धन्तीति प्राप्ते । लुक् । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते चर्मन् ।
 चर्मणीति प्राप्ते । हविर्द्वाने * यत्सुन्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाह । यस्मिन्सु-
 न्वन्ति तस्मिन्सामिधेनीरिति प्राप्ते । पूर्वसवर्णः । धीती । मती । सुष्टुती ।
 धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । आ । उभा यन्तारौ । उभौ यन्तारौ इति
 प्राप्ते । आत् । न ताद्वाह्यणाद् निन्दामि । न तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते ।
 शे । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । यूयं वयमिति प्राप्ते । यूया-
 देशो वयादेशश्च छान्दसत्वाच्च भवति । या । उरूया । धृष्णुया । उरूणा धृष्णु-
 नेति प्राप्ते । डा । नाभा पृथिव्याम् । नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते । ड्या ।
 अनुष्ठा च्यावयतात् । अनुष्टुभेति प्राप्ते । याच् । साधुया । साध्विति सोर्लुकि
 प्राप्ते । आल् । वसन्ता यजेत । वसन्तइति प्राप्ते ॥ इयाडियाजीकाराणामुप-
 संख्यानम् ॥ * ॥ इया । उर्विया परिधानम् । दार्विया । उरूणा दारूणेति
 प्राप्ते । डियाच् । सुत्तेत्रिया । सुगात्रिया । सुत्तेत्रिणा सुगात्रिणेति प्राप्ते ।
 ईकारः । वृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । सरसि शयानमिति प्राप्ते ॥ आड्याज-
 यारामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आड् । प्रबाहवा । प्रबाहुनेति प्राप्ते । अयाच् । स्वप्नया
 सच सेवनम् । स्वप्नेनेति प्राप्ते । अयार् । सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते † ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् इति मिबादेशो गृह्यते । तस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति ।
 बर्धो वृत्रम् । क्रमो वृत्तस्य शाखाम् † । लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्गोपेत्यहा-
 गमाभावः । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । मकारस्यापि हि मकारवचनमनुस्वार-
 निवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति । देवा
 अदुह । गन्धर्वाप्सरसो अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दुहामश्विभ्यां पयो अघ-
 न्येयम् । दुग्धमिति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेतइति प्राप्ते । अपीत्यधिका-
 राच्च भवति । तत्र आत्मानमनृतं कुरुते । आत्मनेपदेष्विति किम् । वत्सं
 दुहन्ति कलशं चतुर्विलम् ॥

* हविर्धानार्थेति पाठान्तरम् ।

† अयार् इति रेफ उपोत्तमं रितीत्युपोत्तमस्योदात्तार्थः । अधिकोऽयं पाठ एकस्मिन् पुस्तके ।

‡ अवधिषमक्रमिषमिति प्राप्ते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

६३२

॥ काशिका ॥ ७ ॥ १ ॥

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

कृन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन्यरतो मकारलोपो निपात्यक्षे वकारस्य च यकारश्चकृन्दसि विषये । यजध्वैनं प्रियमेधाः । यजध्वमेनमिति प्राप्ते ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

तशब्दस्य लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति । गात्रंगात्रमस्या नूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । ऊवध्ये गोहं पार्थिवं खन-
तात् । खनतेति प्राप्ते । अस्मारक्तः संसृजतात् । संसृजतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षु-
र्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ४५ ॥

तस्येति वर्त्तते । कृन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इत्येते आदेशा भवन्ति । तप् । शृणोत यावाणः । शृणुतेति प्राप्ते । सुनोत । सुनुतेति प्राप्ते । तनप् । संवरत्रा दधातन । धत्तेति प्राप्ते । तन । जुजुष्टन । जुषतेति प्राप्ते । कृन्दसत्त्वात् श्लुः । थन । यदिच्छन । यदिच्छतेति प्राप्ते । पित्करणमडित्त्वार्थम् ॥

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

कृन्दसि विषये मसित्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इकारागमो भवति स च तस्यान्तो भवति, तद्गृहणेन गृह्यतइत्यर्थः । पुनस्त्वां दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते । शलभं भञ्जयामसि । भञ्जयाम इति प्राप्ते । त्वयि रात्रिं वासयामसि । वासयाम इति प्राप्ते ॥

त्वाो यक् ॥ ४७ ॥

त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति कृन्दसि विषये । दत्त्वाय सविता धियः । दत्त्वेति प्राप्ते । त्वापिच्छन्दसीत्यस्यानन्तरमिदं कस्माच्चाच्यते । समासइति तत्रानुवर्त्तते ॥

इष्टीनमिति च ॥ ४८ ॥

इष्टीनमित्ययं शब्दो निपात्यते कृन्दसि विषये । यज्ञेः त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमादेशोऽन्त्यस्य निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ॥ पीत्वी-
नमित्यपीष्यते ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सिद्धम् ॥

स्नात्वाद्यादयश्च ॥ ४९ ॥

॥ काशिका ॥ ७ ॥ १ ॥

६५३

स्वात्वी इत्येवमादयः शब्दा निपात्यन्ते कृन्दसि विषये । स्वात्वी मलादिव । स्वात्वेति । प्राप्ते । पीत्वी सोमस्य वावृधे । पीत्वेति प्राप्ते । प्रकारार्थायमादिशब्दः ॥

आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति कृन्दसि विषये । ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः । ब्राह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते । ये पूर्वोसो यउपरास इत्यत्र परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छाभावः प्राप्तः । सङ्गद्वतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न भवति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥

कृन्दसीत्यतः प्रभृति निवृत्तम् । अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतिविषये क्यचि परतो ऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति वडवा । क्षीरस्यति माणवकः । वृषस्यति गौः । लवणस्यत्युष्ट्रः । आत्मप्रीताविति किम् । अश्वीयति । क्षीरीयति । वृषीयति । लवणीयति ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छाया- क्यचिमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृष्णातिरेको लालसा । अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति । अपर आह ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुगवक्तव्यः ॥ * ॥ दध्यस्यति, मध्वस्यति, इत्येवमादर्थम् । अपर आह ॥ सुगवक्तव्यः ॥ * ॥ दधिष्यति, मधुष्यति, इत्येवमादर्थम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥

आदिति वर्त्तते । अवर्णान्त्सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् । सर्वसाम् । यासाम् । तासाम् । आदित्येव । भवताम् । आमीति षष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न डेराम् नद्यान्नीभ्य इति, तस्य हि परत्वादाङ्गादुत्तराटो भवन्ति । यश्च घादाम्, आमश्च लिटि न तौ सर्वनाम्नः स्तः । सानुबन्धकाविति वा न गृह्यते । आमीति सप्तमीनिर्द्देश उत्तरार्थः । इह तु सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्द्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येति षष्ठीप्रकृतिर्भविष्यति ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ॥ त्रीणामित्यपि कृन्दसीष्यते ॥ त्रीणामपि समुद्राणामिति ॥

ह्रस्वनदापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्तावदन्तादाबन्ताच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वान्तात्तावत् । वृक्षाणाम् । प्लक्षाणाम् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् * ।

* कर्तृणामित्यपि बहुषु पुस्तकेष्वस्ति ।

६५४

॥ काशिका ॥ ७ ॥ १ ॥

नद्यन्तात् । कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरीणाम् । शार्ङ्गरवीणाम् ।
 लक्ष्मीणाम् । ब्रह्मबन्धूनाम् । वीरबन्धूनाम् । आबन्तात् । खट्वानाम् । माला-
 नाम् । बहुराजानाम् । कारीषगन्धानाम् ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाच्चात्तरस्यामो नुडागमो भवति । षण्णाम् ।
 पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । रेफान्तायाः
 संख्यायाः षट्संज्ञा न विहिता । षड्भ्यो लुगिति लुग् मा भूत् । बहुवचन-
 निर्वृशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति । परमषण्णाम् । परमपञ्चानाम् ।
 परमसप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जनीभूतायास्तु संख्याया न भवति ।
 प्रियषष्णाम् । प्रियपञ्चाम् । प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योश्चुन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोश्चुन्दसि विषये ग्रामो नुडागमो भवति । श्रीणा-
 मुदातो धरुणो रयीणाम् । अयत्र सूतग्रामणीनाम् । श्रीशब्दस्य वामीति
 विकल्पेन नदीसंज्ञा तत्र नित्यार्थं वचनम् । सूतग्रामणीनामिति यदा सूताश्च
 ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं वचनम् । यदा तु सूतश्च
 ग्रामणीश्च सूतग्रामणि । सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि चेति
 सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादित्येव सिद्धम् ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्मादुक्त्यादान्ते वर्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति ।
विद्वाहि त्वा सत्यति शूरगानाम् । पादान्तइति किम् । गवां गोत्रमुदसृजो
 यदङ्गिरः । सर्वं विधयश्चुन्दसि विकल्प्यन्तइति पादान्तेपि क्व चिच्च भवति ।
 इन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इदितो धातुर्नुमागमो भवति । कुडि । कुण्डिता । कुण्डितुम् ।
 कुण्डितव्यम् । हुडि । हुण्डिता । हुण्डितुम् । हुण्डितव्यम् । कुण्डा । हुण्डा ।
 इदित इति किम् । पठति । पठति । अयं धातूपदेशावस्थायामेव नुमागमो
 भवति, कुण्डा हुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् । तथाहि
 धिन्विङ्गण्योर चेति प्रत्ययविधावेव नुमनुषक्तयोर्यहणम् । धातुग्रहणं चेह
 क्रियते धातूपदेशकालएव नुमागमो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तासिसिचोदि-
 दित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठ्यते । अमंस्तेत्येवमादौ
 हि हनः सिजिति कित्त्वविधानसामर्थ्याच्चकारलोपो न भवति । मन्तेत्यच्चा-

प्यसिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न भवति इह कस्माच्च भवति । भेत्ता छेत्तेति । इरितां समुदायस्येत्संज्ञेतीदित्वं नास्ति । अवयवशो पीत्संज्ञायां सत्यां गोः पादान्तइतोन्तग्रहणमनुवर्त्तयितव्यम् । तेनान्तेदितो धातवो गृह्यन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति । मुञ्च । मुञ्चति । लुप् । लुप्ति । विद् । विन्दति । लिप् । लिप्ति । सिञ्च । सिञ्चति । कृती । कृन्तति । खिद् । खिन्दति । पिश । पिशति । शे इति किम् । मोक्ता । मोक्तुम् । मोक्तव्यम् । मुचादीनामिति किम् । तुदति । नुदति ॥ शे वृम्फादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ के पुनस्तृम्फादयः । वृफ वृम्फ वृफौ । वृफ वृम्फ उत्क्षेपे । गुफ गुम्फ ग्रन्थे । उभ उम्भ पूरणे । शुभ शुम्भ शोभार्थे, इत्यत्र ये सानुषङ्गास्तृम्फादयः, स्तेषामनिदितां हल उपधायाः कृडितीत्यनुनासिकलोपे कृते नुम्विधीयते । स च विधानसामर्थ्याच्च लुप्यते । वृम्फति । वृम्फति । गुम्फति । उम्भति । शुम्भति । ये तु निरनुषङ्गास्तेषां वृफति वृफति गुफति उभति शुभतीत्येवं भवति ॥

मस्जिनशोर्भलि ॥ ६० ॥

मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गयोर्भलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । मङ्गा । मङ्गुम् । मङ्गव्यम् । नंष्टा । नंष्टुम् । नंष्टव्यम् । भलीति किम् । मज्जनम् । नशिता ॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गादिलोपार्थम् ॥ मग्नः । मग्नवान् ॥

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्येतयोरङ्गादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । रन्धयति । रन्धकः । साधुरन्धी । रन्धो वर्त्तते । जम्भयति । जम्भकः । साधुजम्भी । जम्भ-जम्भम् । जम्भो वर्त्तते । परापि सती वृद्धिर्नुमा बाध्यते नित्यत्वात् । अचीति किम् । रद्धा । जम्भम् ॥

नेत्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता । रधितुम् । रधितव्यम् । इटीति किम् । रन्धनम् । रन्धकः । अलिटीति किम् । ररन्धिव । ररन्धिम । नुमि कृते संयोगान्तत्वादसंयोगाल्लिट्ठिदिति, कित्त्वं नास्तीति नलोपो न भवति । अथ कसौ कथं भवितव्यं, रधिवानिति । कथमेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते ततो नुमागमस्तस्यौपदेशिककित्त्वाश्रयो लोपः । अथ इटि लिटीत्येवं नियमः कस्माच्च क्रियते लिट्येवेति नान्यत्रेति ।

६५६

॥ काशिका ॥ ७ ॥ १ ॥

विपरीतमप्यवधारणं संभाव्यते इत्येव लिटि नान्यत्रेति । तथा हि सति रन्त्ये-
त्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव ॥

रभेरशङ्खिटोः ॥ ६३ ॥

रभेरङ्गस्य शङ्खलिङ्वर्जिते ङादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । आर-
म्भयति । आरम्भकः । साध्वारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भो वर्त्तते । अश-
ङ्खिटोरिति किम् । आरभते । आरभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाङादौ प्रत्यये शङ्खलिङ्वर्जिते नुमागमो भवति । लम्भयति । लम्भकः ।
साधुलम्भी । लम्भलम्भम् । लम्भो वर्त्तते । अशङ्खिटोरित्येव । लभते । लेभे ।
अचीत्येव । लब्धा । लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आङो यि ॥ ६५ ॥

नरलम्भो

आङ उत्तरस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आलम्भ्या
गोः । आलम्भ्या वडवा । प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुमि कृते विहृतमदुपधत्वमिति चह-
लोर्ण्यदिति एयत्प्रत्ययस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तस्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं
भवति । यति तु पुनरुत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । आङ इति किम् । लभ्यः * ।
कथमग्निष्टोम आलभ्य इति । सर्वे विध्यशङ्खन्दसि विकल्पन्ते । अथ वा
आलभ्य इत्यत्र नुमि कृते ऽनुषङ्गलोपः क्रियते ॥

उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये नुमा-
गमो भवति । उपलम्भ्या भवता विद्या । उपलम्भ्यानि धनानि । एयत्प्रत्यया-
न्तत्वादन्तस्वरितत्वमेव । प्रशंसायामिति किम् । उपलभ्यमस्मादृषलात्किं
चित् । पोरदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमिदम् ॥

उपसर्गात्खलघञोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खलघञोः परतो नुमागमो भवति । ईषत्प्रलम्भः ।
सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । घञि । प्रलम्भो, विप्रलम्भः । सिद्धे सत्यारम्भो निय-
मार्थः । उपसर्गादेव लभेः खलघञोः परतो नुमागमो भवति, नान्यत्र । ईष-
कलभः । लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सु दुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल-

* अदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमेतत् । यीति किम् । आलब्धा । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

॥ काशिका ॥ ७ ॥ १ ॥

६५७

घञोः परतो नुमागमो भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । घञि । सुलाभो दुर्लाभः ।
 केवलाभ्यामिति किम् । सुप्रलभः । दुष्प्रलभः । सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा
 केवलग्रहणं क्रियते । पञ्चम्यां हि व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्गः । अतिसुलभमित्यत्र
 कर्मप्रवचनीयत्वादतेः केवल एव सुशब्द उपसर्ग इति भवति प्रतिषेधः । यदा
 त्वतिशब्दो न कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येवातिसुलभ इति । पञ्चमीनिर्द्वैश-
 पक्षेऽप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विभाषाचिह्नमुलोः ॥ ६६ ॥

चिण् णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । अलाभि । अलम्भि ।
 लाभम् २ । लम्भम् २ । व्यवस्थितविभाषा चेत्यं, तेनानुपसृष्टस्य विकल्प, उप-
 सृष्टस्य नित्यं नुम्भवति । प्रालम्भि । प्रलम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्चतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो
 भवति । भवतु । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ईयसुन् । श्रेयान् । श्रेयांसौ ।
 श्रेयांसः । शतृ । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । अञ्चतेः । प्राङ् । प्राञ्चौ ।
 प्राञ्चः । उगिदचामिति किम् । दृषत् । दृषदौ । दृषदः । सर्वनामस्थान-
 इति किम् । भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य । अञ्चतियहणं नियमार्थम्, अञ्चते-
 रेव धातोरन्यस्य मा भूत् । उखासत् । पर्वध्वत् । अधातेरिति किम् । अधा-
 तुभूतपूर्वस्य यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमत्याति, गोमत्यतेरप्रत्ययः,
 गोमान् । अत्र हि धातुत्वादञ्चतियहणाच्च स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

स्वरितः ५१/२५८ लिखित

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ् । युञ्जौ ।
 युञ्जः । असमासइति किम् । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । युजेरिती-
 कारनिर्द्वैशाद् युज समाधावित्यस्य ग्रहणं न भवति । युजमापचा चक्षयः ॥

नपुंसकस्य भलचः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य भलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ।
 उदश्वन्ति । शक्नन्ति । यशांसि । वयांसि । अजन्तस्य । कुण्डानि । वनानि ।
 अपूणि । जतूनि । नपुंसकस्येति किम् । अग्निचिद्ब्राह्मणः । भलच इति
 किम् । बहुपुरि । बहुधुरि । विमलदिवि । चत्वारि । अहानि । उगितो भल-
 न्तस्य नपुंसकस्य परत्वादनैव नुम्भवति । श्रेयांसि भूयांसि कुर्वन्ति कृषन्ति
 ब्राह्मणकुलानि ॥ बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥
 अन्त्यात्पूर्वं नुममेकदृच्छन्ति ॥ बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

इको ऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । ऋपुणी । जतुनी । तुम्बुरुणी । ऋपुणे । जतुने । तुम्बुरुणे । इक इति किम् । कुण्डे । पीठे । अज्यहणमुत्तरार्थम् । यद्येवं, तत्रैव कर्तव्यम् । इह तु करणे एतत्प्रयो-
जनं हे ऋपो इत्यत्र नुम् मा भूदिति, । न डिसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः
स्यात् । ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणे प्रतिषिद्धे विभक्तिरेव नास्ति ।
एतदेवाज्यहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोत्र न भवतीति । तथा च संबुद्धि-
गुणः क्लियते । विभक्ताविति किम् । तौम्बुरव चूर्णम् ।

इकोचि व्यञ्जने माभूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणो पि लुप्रे किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानानुमा अपि ।

नुङ् वाच्य उत्तरार्थे तु इह किं चित्रपो इति ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवङ्गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गमिगन्तं गाल-
वस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्ववति । यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवतस्तद्वदत्रापि न
भवत इत्यर्थः । यामणीर्ब्राह्मणः । यामणि ब्राह्मणकुलम् । यामण्या ब्राह्म-
णकुलेन । यामणिना ब्राह्मणकुलेन । यामण्ये ब्राह्मणकुलाय । यामणिने
ब्राह्मणकुलाय । यामण्यो ब्राह्मणकुलात् । यामणिनो ब्राह्मणकुलात् ।
यामण्यो ब्राह्मणकुलस्य । यामणिनो ब्राह्मणकुलस्य । यामण्योर्ब्राह्मणकु-
लयोः । यामणिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । यामण्यां ब्राह्मणकुलानाम् । नुमचि
रेति पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । यामणीनां ब्राह्मणकुलानाम् । यामण्यां ब्राह्म-
णकुले । यामणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिर्ब्राह्मणः । शुचि ब्राह्मणकुलम् ।
शुचिना ब्राह्मणकुलेन २ । शुचये ब्राह्मणकुलाय । शुचिने ब्राह्मणकुलाय ।
शुचेर्ब्राह्मणकुलात् । शुचिनो ब्राह्मणकुलात् । शुचेर्ब्राह्मणकुलस्य । शुचिनो
ब्राह्मणकुलस्य । शुच्योर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मण-
कुले । शुचिनि ब्राह्मणकुले । तृतीयादिष्विति किम् । यामणिनी ब्राह्मण-
कुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले । भाषितपुंस्कमिति किम् । ऋपुणे । जतुने । इह
कस्माच्च भवति । पीलुर्वृक्षः पीलु फलं, पीलुने फलार्थेति । समानायामाहृतौ
यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य पुंवद्ववः । इह तु वृक्षाहृतिः प्रवृत्ति-
निमित्तं पुंसि शब्दस्य । फलाहृतिर्नपुंसके । तदेतदेवं कथं भवति भाषितपुं-
स्कमिति । भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते ।

तद्वोगादभिधेयमपि यद् नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कम् । तस्य प्रतिपादिकं यच्छब्दरूपं तदपि भाषितपुंस्कमिति । इक इत्येव । कीलालपा ब्राह्मणः । कीलालपं ब्राह्मणकुलम् । कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन । अचीत्येव । ग्रामाणिभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यदणामनडुदात्तः ॥ ७५ ॥

अस्थि दधि सक्थ्य अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति । अस्थ्या । अस्थ्रे । दध्ना । दध्ने । सक्थ्या । सक्थ्ये । अक्ष्या । अक्ष्ये । अस्थ्यादय आद्युदात्तास्तेषामनडादेशः स्यानिवद्वावादनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम् । तत्र भस्त्रायामल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्ता भवति ॥ एतैरस्थ्यादिभिर्नपुंसकैरनपुंसकस्याप्यङ्गस्य तदन्तग्रहणमिष्यते ॥ प्रियास्थ्या ब्राह्मणेन । प्रियदध्ना * । तृतीयादिष्विति किम् । अस्थिनी । दधिनी । अचीत्येव । अस्थिभ्याम् । दधिभ्याम् ॥

कृन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसक्थ्यदणामनड् कृन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । अचीत्युक्तमनजादावपि दृश्यते । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । भद्रं पश्येमाक्षभिः । तृतीयादिष्वित्युक्तमतृतीयादिषु दृश्यते । अस्थान्युक्तस्य नुहोति । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि दृश्यते । अक्षयवता लाङ्गुलेन । अस्थन्वन्तं यदनस्या विभक्तिं ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

द्विवचने परतश्छन्दसि विषये ऽस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति, स चोदात्तः । अची ते इन्द्रपिङ्गले कपेरिव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्) अक्षी इत्यत्र नुम्परत्वादीकारेण बाहुयते । तत्र कृते सङ्गद्वौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति पुनर्नुम् क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

नाभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतनुम् भवति । ददत् । ददतौ । ददतः । दधत् । दधतौ । दधतः । जजत् । जजतौ । जजतः । जायत् । जायतौ । जायतः । शतुरनन्तर ईकारो न विहित इति व्यवहितस्यापि नुम्ः प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

* प्रियास्थ्रे । प्रियदध्ने । प्रियसक्थ्या । प्रियसक्थ्ये । प्रियाक्ष्या । प्रियाक्ष्ये । शतान्युदाहरणान्यधिकान्येकस्मिन् पुस्तके ।

६६०

॥ काशिका ॥ ७ ॥ १ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रुप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति । ददति ददन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि । जज्ञति जज्ञन्ति कुलानि । जायति जायन्ति कुलानि ॥

आच्छीनद्वोर्नुम् ॥ ६० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शत्रुर्वा नुमागमो भवति शीनद्वोः परतः । तुदती कुले । तुदन्ती कुले । तुदन्ती ब्राह्मणी । तुदती ब्राह्मणी । याती कुले । यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती ब्राह्मणी । करिष्यती कुले । करिष्यन्ती कुले । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शत्रुरिति न युज्यते वक्तुम् । उभयत आश्रये नान्तादिवदित्यन्तादिवद्वावोपि नास्ति । भूतपूर्वगत्याश्रये वा ऽदती श्रुतीत्येवमादिष्वतिप्रसङ्ग इति । अत्र समाधिं के चिदाहुः । शत्रुवयवे शत्रु-शब्दो वर्तते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रुवयव इति * । अपरे पुनराहुः । आदित्येतेन शीनद्वोवेव विशेष्येते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्वो तयोः परतः शत्रन्तस्य नुम्भवतीति । तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचन-प्रामाण्यादिति तकारेणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते । आदिरिति किम् । कुर्वती । सुन्वती । शीनद्वोरिति किम् । तुदताम् । तुदताम् ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ६१ ॥

शप् श्यन् इत्येतयोः शतुः शीनद्वोः परतो नित्यं नुमागमो भवति । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले । सीव्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यग्रहणं वेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहारम्भसामर्थ्याच्चित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्क्येते ॥

सावनडुहः ॥ ६२ ॥

सौ परतो ऽनडुहोङ्गस्य नुमागमो भवति । अनड्वान् । हे अनड्वन् । अत्र के चिदादित्यधिकारादाममोः कृतयोर्नुमं कुर्वन्ति । तेन नुमामामागमौ न बाध्यते, आमम्भ्यां च नुमिति । अपरे तु सत्यपि सामान्यविशेषत्वे आममो-र्नुमश्च समावेशमिच्छन्ति । न बाध्यबाध्यकभावं, यथा चिचीषत्यादिषु दीर्घ-त्वद्विर्वचनयोरिति ॥

दृक्स्ववस्वतवसां कृन्दसि ॥ ६३ ॥

दृक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति कृन्दसि विषये । दृदृङ् । तादृङ् । यादृङ् । सदृङ् । स्ववान् । स्वतवान्पायुरग्ने ॥

* यथा ग्रामो दग्ध इति ग्रामैकदेशे ग्रामशब्दो निर्दिश्यतइत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

॥ काशिका ॥ ७ ॥ १ ॥

६६१

दिव औत् ॥ ८४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परतो औदित्ययमादेशो भवति । द्यौः । दिविति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धम् । धातुस्तु सानुबन्धकः स इह न दृश्यते । अतद्व्युत्पत्तिः ॥

पथिमथ्यभुक्तामात् ॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् चभुक्त्तिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति । पन्थाः । मन्थाः । चभुक्ताः । स्थानिन्यनुनासिके ऽपि आकारो ऽनुनासिको न भवति । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न भवतीति * शुद्धो ह्ययमुच्चार्यते ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिक्कारस्य स्थाने आकारादेशो भवति । सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानौ । पन्थानम् । पन्थानौ । चभुक्ताः । चभुक्ताणौ । चभुक्ताणः । चभुक्ताणम् । चभुक्ताणौ । आदिति वर्तमाने पुनरद्वचनं षपूर्वार्थम् । चभुक्ताणमित्यत्र वा षपूर्वस्य निगमदिति दीर्घविकल्पः ॥

थोन्यः ॥ ८७ ॥

पथिमथोस्यकारस्य स्थाने न्य इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः ॥

भस्य टेलोपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसञ्जकानां टेलोपो भवति । पथः । पथा । पथे । मथः । मथ । मथे । चभुक्ताः । चभुक्ता । चभुक्ते । सर्वनामस्थानइत्यनुवर्तमानमपि विरोधादिह न संबध्यते ॥

पुंसो ऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतो ऽसुङित्ययमादेशो भवति । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः † । इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्वमुत्पत्त्यायां विभक्तौ असुञ्जित्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति । तदर्थमसुङ्पदेशिवद्वचनं कर्तव्यम् । तेन परमपुमानित्यन्तोदात्तो भवति । पुमानित्ययं पुनराद्युदात्त एव ॥

गोतो णित् ॥ ९० ॥

* भाव्यमानो ऽथ सवर्णान् न ग्रह्णातीति पा० २ ।

† सर्वनामस्थान इत्येव । पुंसः पश्येत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्ववति । णित्कार्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थः । गौः । गावौ । गावः । तपरकरणं किम् । चित्रगुः । शबलगुः । कथं हे चित्रगो हे शबलगव * इति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति संबुद्धिज-सौगुणे कृते णित्वं न भवति । अथ वा गौत इति संबन्धलक्षणा षष्ठी । गौतः संबन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति । यच्च तदर्थस्यैकत्वाद्विषु सर्वनामस्थानं तद्वोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । चित्रगुशब्दात्तु सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यैकत्वादीनाह । तपरकरणं तु निर्वृत्तार्थमेव । के चिद्वोतो णिद्विति पठन्ति । गोशब्दादपि विद्यते तदर्थम् । द्यौः । द्यावौ । द्यावः । गौत इत्येव तपरकरणनिर्वृत्तादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । वर्णनिर्वृत्तेशु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

णलुत्तमो वा ॥ ६१ ॥

उत्तमो णत्वा णिद् भवति । णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः । अहं चकार । अहं चकार । अहं पपच । अहं पपाच ॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ६२ ॥

असंबुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्ववति । सखायौ । सखायः । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ६३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्सुशब्दः संबुद्धिर्न भवति । सखा । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अदुशनस्पुरदंशानेहसां च ॥ ६४ ॥

अकारान्तानामङ्गानामुशनस् पुरदंशस् अनेहस् इत्येतेषां चासंबुद्धौ सौ परतो ऽनङादेशो भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । माता । पिता । भ्राता । उशना । पुरदंशा । अनेहा असंबुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे मातः । हे पितः । हे पुरदंशः । हे अनेहः । हे उशनः ॥ उशनसः संबुद्धावपि पक्षे ऽनङ् इष्यते ॥ हे उशनन् ॥ न ङिसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधोपि पक्षदृश्यते ॥ हे उशन । तथा चोक्तम् ।

संबोधने तूशनसस्त्वरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यंदिनिर्वृष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

वृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ६५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुन्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थाने ऽसंबुद्धौ परतः वृज्वद्ववति । वृजन्तस्य यद्वपं तदस्य भवतीत्यर्थः । रूपातिदेशोऽयम् । प्रत्या-

* हे चित्रगव इति पा० २ ।

सत्तेष्व क्रुशेरेव वृजन्तस्य यदूपं तदतिदिश्यते । तच्च क्रोष्टृ इत्येतदन्तो-
दात्तम् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । सर्वनामस्या-
नद्व्येव । क्रोष्टून् । असंबुद्धावित्येव । हे क्रोष्टो ॥

स्त्रियां च ॥ ६६ ॥

असर्वनामस्यानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टृशब्दस्य वृज्वद्भवति । क्रोष्ट्री ।
क्रोष्ट्रीभ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टृशब्दं के चिद्वौरादिषु पठन्ति । ते डीषि प्रत्यये
वृज्वद्भावं कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः पञ्चक्रोष्ट्रीभिर्यैरिति स्त्रीश-
ब्दस्य * लुकि कृते न सिद्ध्यति । तत्र प्रतिविधेयम् । ये तु गौरादिषु न पठन्ति ।
तेषां स्त्रियामित्यर्थनिर्देशः, स्त्रियां वर्तमानः क्रोष्टृशब्दः वृज्वद्भवति । कृते ऽति-
देशे चवेभ्यो डीषिति डीप्प्रत्ययः । तत्रोदात्तयो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एव
क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ६७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टृविभाषा वृज्वद्भवति । क्रोष्ट्रा ।
क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टुरि । क्रोष्टौ । क्रोष्टोः । क्रोष्टोः ।
तृतीयादिष्विति किम् । क्रोष्टून् । अचीति किम् । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ॥
वृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमनुटौ भवतः ॥ * ॥ प्रियक्रोष्टवे ऽरण्याय ।
प्रियक्रोष्टुने वृषलाय । नुट् । क्रोष्टूनाम् ॥

चतुरनुडुहोरामुदात्तः ॥ ६८ ॥

चतुर अनुडुह इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमांगमो भवति, स
चोदात्तः । चत्वारः । अनङ्गान् । अनङ्गाहौ । अनङ्गाहः । अनङ्गाहम् ॥ तदन्त-
विधिरन्नेष्यते ॥ प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियानङ्गान् । प्रिया-
नङ्गाहौ । प्रियानङ्गाहः ॥ अनुडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनुडुही ।
अनङ्गाही । गौरादिपाठात्सिद्धम् ॥

अम्संबुद्धौ ॥ ६९ ॥

संबुद्धौ परतश्चतुरनुडुहोरमांगमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । हे प्रिय-
चत्वः । हे प्रियानङ्गन् ॥

ऋत इद्धातोः ॥ १०० ॥

ऋकारान्तस्य धातोर्ऋस्य इकारादेशो भवति । किरति । गिरति ।
आस्तीर्यम् । विस्तीर्यम् । धातोरिति किम् । पितृणाम् । मातृणाम् ॥ लाच-

६६४

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

लिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते ॥ चिकीर्षतीत्यत्रापि यथा स्यादिति धातुग्रहणं क्रियते * ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्तयतः । कीर्त्तयन्ति ॥

उदाष्ट्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्ठः पूर्वो यस्माद् ऋकारादसावोष्ठपूर्वस्तदन्तस्य धातोरङ्गस्य उकारादेशो भवति । पूर्त्ताः पिण्डाः । पुपूर्षति । मुमूर्षति । दन्त्याष्ट्यपूर्वाष्ट्यपूर्वा भवतीत्यत्रापि भवति । वुवूर्षति ऋत्विजम् । प्रावुवूर्षति कम्बलम् । ओष्ठोत्र प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव ग्रह्यते तेन ऋ गतावित्यस्य संपूर्वस्य समीर्णमिति भवति † ॥ इत्वेत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ आस्तरणम् । आस्तरकः । निपरणम् । निपारकः । निगरणम् । निगारकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥

छन्दसि विषये ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति । ओष्ठपूर्वस्येत्युक्तमनोष्ठपूर्वस्यापि भवति । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । ओष्ठपूर्वस्यापि न भवति । पपितमम् । क्व चिद् भवति पपुरिः ॥ इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति । अचैषीत् । अनैषीत् । अलावीत् । अपाटीत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अन्तरङ्गमपि गुणमेषां वृद्धिर्वचनाद्वाधते । न्यनुवीद् न्यधुवीद् इत्यत्र कुटादित्वाद् डित्वे सति प्रतिषिद्धायां वृद्धावुवडादेशः क्रियते । परस्मैपदेष्विति किम् । अचोष्ट । अप्रोष्ट ॥

अतो लूरान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति । सर । अचारीत् । त्सर । अत्सारीत् । ज्वल । अज्वालीत् । हल । अह्ला-
* तपरकरणमसंदेहार्थमित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।
† तेनेह न भवति । समीर्णमिति । ऋ गतावित्यस्य संपूर्वस्य यद्यपि समो मकारः ओष्ठः पूर्वो ऽस्ति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्णमित्यत्र न भवतीति पाठान्तरमेकस्मिन् पुस्तके ।

लीत् । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पस्यायमपवादः । अत इति किम् । न्यबो-
रीत् । न्यमीलीत् । ज्ञान्तस्येति किम् । मा भवानशीत् । मा भवानटीत् ।
अन्तग्रहणं किम् । अवभ्रीत् । अश्वल्लीत् । अत्र यौ रेफलकारावङ्गस्यान्तो न
तावतः समीपौ ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वदव्रजोर्हलन्तानां चाङ्गानामचः स्यादे वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः ।
अवादीत् । अव्राजीत् । विकल्पबाधनार्थं वदिव्रजियहणम् । हलन्तानाम् ।
अपादीत् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । अरौत्सीत् । अत्र योगविभागे सति
हलन्तग्रहणमन्तरणापि सिद्ध्यति । कथं, वदिव्रज्योरित्यत्र प्रथमयोगे अत इति
स्यानी अनुवर्तते । ततो यदच इति सूत्रं तत्राङ्गेनाविविशेष्यते । अङ्गस्याचः
सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतदुत्पद्यमानं हलसमुदायपरिग्रहार्थम् । इहापि
स्यात् । अराङ्गीत् । अभाङ्गीत् । अन्यथा हि येन नाव्यधानं तेन व्यवहितेपि
वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधाने स्यादनेकेन हला न स्यात् । उदवो-
ठामुदवोठमित्यत्र वहेः सिचि ठत्वसलोपादीनां पूर्वचासिद्धमित्यसिद्धत्वात्पूर्वं
हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते पश्चाद् ठलोपनिमित्तमोत्वम् । तत्र कृते पुनर्वृ-
द्धिर्न भवति, कृतत्वात् । यत्र त्वकृता वृद्धिरोकारस्यैव तत्र भवति । सोढामि-
च्छस्यापत्यं सोढामिच्चिरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असेवीत् ।
अकोषीत् । अमोषीत् । हलन्तस्येत्येव । अलावीत् । ननु च एतदप्यन्तरङ्गत्वा-
द्गुणावादेशयोः । कृतयोर्हलन्तं भवति । नैतदेवम् । अन्तरङ्गमपि गुणं वचनार-
म्भसामर्थ्यात्सिचि । वृद्धिर्बाधते इत्युक्तम् ॥

ह्रस्वन्तक्षणाश्वसजागृणिश्व्यदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां क्षण श्वस जाग्र णि
श्वि इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति । ग्रह ।
अग्रहीत् । स्यम । अस्यमीत् । व्यय । अव्ययीत् । दुर्वम । अवमीत् । क्षण हिंसाया
अक्षणीत् । श्वस् । अश्वसीत् । जाग्र । अजागरीत् । णि । अणयीत् । ऐल-
यीत् । श्वि । अश्वयीत् । एदिताम् । रगे । अरगीत् । कखे । अ कखीत् ।
ह्रस्वन्तक्षणाश्वसामेदितां च अतो हलादेर्लघोरिति । विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः ।
जाग्रणिश्वीनां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च नेटीति न प्रतिषिध्यते । न
वान्तरङ्गत्वादत्र पूर्वं गुणो भवति सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात् । यदि पूर्वं गुणः

६६६

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

स्यादिह णिश्चियहणमनर्थकं स्यात् । गुणायदेशयोः कृतयोर्गकारान्तत्वादेश
प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तस्मादिदमेव णिश्चियहणं ज्ञापकं न सिच्यन्तरङ्गम-
स्तीति । अथ जाययहणं किमर्थम् । जायो विचिण्णल्लिट्सु इति जागर्तृगुणो
वृद्धेरपवादो विधीयते । स यथा अचो ङिणतीति वृद्धं बाधते, तथा सिचि
वृद्धिर्मापि बाधिष्यते । नैतदस्ति । कृते गुणे ऽतो ज्ञान्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति
सा प्रतिषिध्यते । अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते ।
यथा जागरयतीत्यत्रात उपधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति । तथा चिण्णलोः प्रति-
षेधोर्थवान्भवति इति शक्यमिह जाययहणमकर्तुम् । तत्तु क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

ऊर्णोतेर्बिभाषा) ॥ ६ ॥

ऊर्णोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्नभवति ।
प्रौर्णवीत् । प्रौर्णवीत् । विभाषोर्णोरित्याङित्वपक्षे वृद्धिविकल्पोयम् । ङित्व-
पक्षे तु गुणवृद्धोर्भावे उवङ् भवति । प्रौर्णवीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा
वृद्धिर्न भवति । अकणीत् । अकाणीत् । अरणीत् । अराणीत् । अत इति
किम् । अदेवीत् । असेवीत् । न्यकुटीत् न्यपुटीत् इत्यत्रात इत्यस्मिन्नसति
स्यानिनिर्द्देशार्थमच इत्येतदनुवर्त्तयितव्यम् । तत्र अजलक्षणा वृद्धिरिजलक्षणा न
भवतीति कङ्किते चेति प्रतिषेधो न स्यात् । हलादेरिति किम् । मा भवान-
शीत् । मा भवानटीत् । लघोरिति किम् । अतक्षीत् । अरक्षीत् । अथेह
कस्माच्च भवति अचकासीदिति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रा-
माण्यादिति हलाव्यवधानमाश्रितं न पुनरचापि व्यवधानमिति वृद्धिर्न भवति ।
अथ पुनरेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेनेति कल्पने शक्यमर्तुं लघो-
रिति, अतक्षीदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति न भविष्यति, तत्क्रियते विस्पष्टा-
र्थम् । इटीत्येव । अयाक्षीत् ॥

इति वृद्धिः प्रत्ययसाम्य

नेद्वशि (कृति) ॥ ८ ॥ अचोना विजेयः

वशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । वरमनादौ प्रयोज-
नम् । ईशिता । ईशितुम् । ईश्वरः । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तः । भसिता ।
भसितुम् । भस्म । याचिता । याचितुम् । याज्ञा । वरमनादौ इत्युदाहरण-
प्रदर्शनार्थम् । न परिगणनम् । तेन अमन्ताडु इत्येवमादावपि हि प्रतिषेधो
भवति । अथ तत्रोणादयो बहुलमिति समाधीयते । संभवोदाहरणप्रदर्शन-
मेतत् । कृतीति किम् । रुदिव । रुदिम ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥

ति तु त्र त थ सि सु सर क्स इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति ।
 तीति क्तिन्क्तिचोः सामान्यग्रहणम् । क्तिच् । तनिता । तनितुम् । तन्तिः ।
 क्तिन् । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तिः । तु ॥ सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्जुशि-
 भ्यस्तुर्न ॥ सचिता । सचितुम् । सक्तुः । त्र । दान्नीशसयुयुजोति पुन । पतिता ।
 पतितुम् । पत्रं वाहनम् । उणादिष्वपि सर्वधातुभ्यः पुनै । तनिता । तनितुम् । पत्न्यम् । त ॥ हसिमृगण्वमिदमितमिलूपूर्ध्विभ्यस्तुर्न ॥ हसिता । हसितुम् ।
 हस्तः । लविता । लवितुम् । लोतः । पविता । पवितुम् । पोतः । धूर्विता ।
 धूर्वितुम् । धूर्तः ॥ औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते न पुनः कस्य ॥
 हसितमित्येव हि तत्र भवति । थ । हनिकुषोनीरमिकाशिभ्यः क्यन् ॥
 कोषिता । कोषितुम् । कुष्ठम् । काशिता । काशितुम् । काष्ठम् । सि ।
 उषिशुषिकुषिभ्यः क्सिः ५ कोषिता । कोषितुम् । कुक्षिः ॥ सुक् च इषेः ॥
 एषिता । एषितुम् । इक्षुः । सर ॥ आशेः क्तरन् ॥ अशिता । अशितुम् ।
 अक्षरम् । क ॥ इणभीकापाशल्पतिमर्चिभ्यः कर्न् ॥ शलिता । शलितुम् ।
 शल्कः । स ॥ वृत्तवदिहनिक्मिकषियुमुचिभ्यः सः १० ॥ वदिता । वदितुम् ।
 वत्सः ॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः ।
 येषामिदं क्तिनि दृश्यते । विग्रहीतिः । उपस्त्रिहितिः । निकुञ्जितिः । निप-
 ठितिः । कृतीत्येव । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशे ऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति । प्रकृ-
 त्याश्रयो ऽयं प्रतिषेधः । के पुनरुपदेशेनुदात्ता, ये तथा पठन्ते । तएव विस्व-
 ष्ठार्थमनिट्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्शयन्त ।

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।

अदन्तमृदन्तमृतां च वृहवृजौ शिवडीडिवर्णेष्वथ शीङ्म्रिजावपि ॥

गणस्थमृदन्तमुतां च रुक्नुवौ क्षुवन्तथोर्णौतिमथो युणुत्थावः + तेजने

इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥

द्वये एव धातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च । तत्र सर्वे स्वरान्ता
 एकाचो ऽनुदात्ता अदन्तादीन्वर्जयित्वा । दाता । नेता । चेता । स्तोता ।
 कर्त्ता । हर्त्ता । अदन्तादय उदात्ताः । अवधिष्ठ । अदन्तम् । तरिता । तरीता ।
 चतां च वृहवृजौ । निर्वरिता । निर्वरीता । प्रवरिता । प्रवरीता । शिवडीडि-
 वर्णेष्वथ शीङ्म्रियावपि । श्वयिता । उडुयिता । शयिता । अयिता । गणस्थ-

६६८

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

मूदन्तम् । लविता । पविता । उतां च ह्रस्वौ लुवन्तयोर्णोतिमथो युष्मत्त्वः ।
रविता । प्रहविता । हविता । प्रोर्णविता । वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः
प्रयोजनमित्यतिदेशादेकाच्त्वमूर्णोतिरेस्तीति उदात्त उपदिश्यते । यविता ।
नविता । ह्यविता । ^{क्षु तैजने}

इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ।

शक्तिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥

घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । घस्ता । वसिः प्रसारणी । वस्ता । प्रसार-
णीति किम् । वसिता वस्त्राणां । वसनिवासइत्यस्य यज्ञादित्वात्संप्रसारणं
विहितं, न तु वस आच्छादनइत्यस्य ।

रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीया लभिरेव नेतरे ।

आरब्धा । यब्धा । लब्धा ।

यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च, यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।

नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥

यन्ता । रन्ता । तन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् । मनुतेर्मनितेत्येव
भवति । नन्ता । हन्ता । गन्ता ।

दिहिर्दुहिर्मैहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।

इमे ऽनिटोष्ठाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥

देधा । दोग्धा । मोठा । रोठा । वोठा । नट्टा । दग्धा । लेठा ।
मुक्तसंशया इति किम् । तत्रान्तरे चत्वारो ऽपरे पठ्यन्ते । सहिर्मुहिरिहिलुहय-
स्तत्र सहेरिद्विकल्पस्तकारादौ । मुहिरपि रधादौ । तेन तौ ससंशयो सविकल्पौ ।
इतरौ तु धातुषु न पठ्यते । कैश्चिदभ्युपगम्येते इति स्वरूपेणैव ससंशयो ॥

दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥

देष्टा । द्रष्टा । दंष्टा । आस्रष्टा । आमर्ष्टा । स्मष्टा । स्पृष्टा । चतु-
धानामुदात्तोपदेशानां मृजिदृशी वर्जयित्वा अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्या-
मिति रमागमविकल्पः । रेष्टा । रोष्टा । क्रोष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ।

रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।

इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिद्धतिरेव नेतरे ॥

रोढा । राढा । योढा । बंढा । साढा । क्रोढा । चोढा । शोढा ।
बाढा । व्यढा । सेढा । बुद्धतिसिद्धत्योः श्यना निर्द्वैशादन्यविकरणयोर्बुद्धि-

सिद्धोरिद्वयत्वेव । बोधिता । सेधिता । निष्ठायामपि प्रतिषेधाभावात् बुधितं
सिधितमित्येव भवति ।

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।

इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिद्विधौ गोषु षान्तान्कृषिकर्षती तथा ॥

शेष्टा । पेष्टा । शोष्टा । पोष्टा । त्वेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा । तोष्टा ।
दोष्टा । द्वेष्टा । आकृष्टा । आकर्षा । श्लेष्टौदादिकस्य भौवादिकस्य कृषि-
कर्षती इति निर्देशः ।

तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं रूपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिं क्लृपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान्पठितांस्त्रयोदश ॥

तप्ता । त्रेप्ता । आप्ता । वप्ता । स्वप्ता । क्षेप्ता । लेप्ता । तृप्यतिदृ-
प्यत्योरनुदात्तत्वममागमार्थमेव । इट् च तयोरधंदिपाठाद्विकल्पेन भवति ।
त्रप्ता । तर्प्ता । तर्बिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तुदादिषु तु यौ वृषिदृषी
तावुदात्तावेव । सप्ता । सर्प्ता । शप्ता । छेप्ता । चेप्ता ॥

आदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।

तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान्दश पञ्च चानिटः ॥

अत्ता । हत्ता । स्कन्ता । भेत्ता । छेत्ता । दोत्ता । शत्ता । सत्ता । स्वेत्ता ।
स्विद्यतीति श्यना निर्देशो जिष्विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । उदान एवायम् । पत्ता ।
खेत्ता । तोत्ता । नोत्ता । वेत्ता । विद्यतिविन्त इत्यपि श्यना श्नमाच निर्देशोन्यवि-
करणनिवृत्त्यर्थः । वेत्तिविन्दती उदात्तावेव । वेदिता विद्यानानाम् । देदिता धनस्य ॥

पचिं वचिं विचिरिचिरज्जिपृच्छतीन्

निजिं सिचिं मुचिभजिभज्जिभृज्जतीन् ।

त्यजिं यजिं युजिरुजिसज्जिमज्जतीन्

भुजिं ख्वजिं सृजिमृजी विद्वानिट्स्वरान् ॥

पक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्गा । प्रष्टा । निर्णोक्ता । सेक्ता ।
मोक्ता । भक्ता । भङ्गा । भ्रष्टा । भर्ष्टा । त्यक्ता । यष्टा । योक्ता । रोक्ता ।
सङ्गा । मङ्गा । भोक्ता । परिष्वक्ता । स्रष्टा । मार्ष्टा । मृजिरयमूदित्यद्यते ।
ततोऽस्य विकल्पेनेटा भवतिष्यम् । मार्ष्टा, मर्जिता इति । अमागमोऽस्य न
दृश्यते । तदस्य पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । के चिदस्य स्थाने विजिं पठन्ति ।
सृजिं विजिं विद्वानिट्स्वरानिति । निजादिषु यो विजिरसावनिडिष्यते । तथा
च ग्रन्थान्तरे * निजिविजिष्वज्जिवर्जमित्युक्तम् । एकाच इति किम् । अव-

६७०

॥ काशिका ॥ ७१२ ॥

धीत् । वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरुपदिश्यते । उपदेशग्रहणं किम् । इह हि यथा स्यात् लविष्यति पचिष्यति । इह च मा भूत् । कर्तो कटाङ्कर्तुमिति ॥

अयुक्तः किति ॥ ११ ॥

अि इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । अित्वा । अितः । अितवान् । उगन्तानां च । युत्वा । युतः । युतवान् । लूत्वा । लूनः । लूनवान् । वृत्वा । वृतः । वृतवान् । तीर्त्वा । तीर्णः । तीर्णवान् । श्युक्त इति किम् । विदितः । कितोति किम् । अयिता । अयितुम् । अयितव्यम् । के चिदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति । भूष्णुरित्येवं यथा स्यात् । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य श्युक्तः कितोन्यत्र चत्वंस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोहत्वं न कृतं विसर्जनीयश्च कृत इति । ग्लाजिस्थश्च ग्लुरित्यत्र स्याद्वा इत्याकारप्रश्लेषेण स्याद्वाः सिद्धत्वाच्च किं चिदेतत् । उपदेशइत्येव । तीर्ण इत्यत्रापि यथा स्यात् । त्वे हि कृते रपरत्वे च न स्यात् । मा भूदेवम् । इह सनि वेति विकल्पे विहिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति । कस्य पुनः सा विभाषा, कृतः, यद्वेवमित्वे कृते नायमृकारान्तो भविष्यति । स्थानिवद्वावाद्विष्यति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः । अल्विधिश्चायम् । तस्मादनुवर्त्तयितव्यमुपदेशइति । तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति, तदर्थमेकच इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । उच्यतेऽस्ते ।

आतोरेको इत्येव वाच्य उच्यतेऽनुवद्भावो यद्ग्रहप्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

प्रार्थुतः । प्रार्थुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह गुह इत्येतयोःगन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति । चिष्यति । जुष्यति । उगन्तानां च । रुष्यति । लुष्यति । सनीवन्तर्धभस्जदम्भश्चिष्ययूष्णुभरजपिसनामिति विकल्पविधानात् अयतिरत्र नानुक्रियते । यदोर्नित्यं प्राप्तः । गुहेरुदित्वाद्विकल्पः ॥

कृसृभृवस्तुद्रुसुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥

कृ स भृ व स्तु द्रु सु श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यय इडागमो न भवति । कृ । चकृव । चकृम । सृ । ससृव । ससृम । भृ । बभृव । बभृम । वृञ् । ववृव । ववृम । वृङ् । ववृवहे । ववृमहे । स्तु । तुष्टुव । तुष्टुम । द्रु । द्रुद्रुव । द्रुद्रुम । सु । सुसुव । सुसुम । श्रु । शुश्रुव । शुश्रुम । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । क्रादय एव लिट्यनिटस्ततोऽन्ये सेट इति । विभिदिव । विभिदिम ।

लुलुषिव । लुलुषिम । अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः । वृज्जडोस्तु
प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्ययं नियमः । वृजो हि यलि ववर्थेति निपातनाद्ववस्था,
स्तुदुसुश्रुवां तु चतो भारद्वाजस्येत्यस्मादपि नियमाद् य इट् प्राप्नोति सोपि
नेष्यते । तुष्टोथ । दुष्टोथ । सुष्टोथ । शुष्टोथ ॥ कृजोसुट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
ससुटकस्य इडागमो यथा स्यात् । संचस्करिच । संचस्करिम ॥ चतो भारद्वा-
जस्येत्येतदप्यसुट एवेष्यते ॥ संचस्करिच ॥

श्रुतीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

श्रवतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति । शूनः । शूनवान् । ईदितः ।
शालनी । लग्नः । लग्नवान् । ओविजी । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओदितश्चेति निष्ठा-
तकारस्य नकारः । दीपी । दीप्तः । दीप्तवान् । डीडस्त्वोदितां मध्ये पाठो ज्ञापको
निष्ठायामनिटत्वस्य । स हि नत्वार्था, नत्वं च निष्ठातो ऽनन्तरस्य विधीयते । ओदित-
उड्डीनः । उड्डीनवान् । निष्ठायामित्यधिकार आर्द्धधातुकस्येद्वलादेरिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा क्व विदिङ्कृतस्य निष्ठायां परत इडागमो न
भवति । वक्ष्यति । स्वरतिसूतिसूयतिधूज्जुदितो वा । विधूतः । विधूतवान् । गुहू ।
गूढः । गूढवान् । उदितो वा । वृद्धः । वृद्धवान् । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यान-
मिति पतेर्विभाषतेद्वस्यापि द्वितीयाश्रितातीतपतितेति निपातनादिडागमः ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । जिमिदा । मित्रः । मित्र-
वान् । जित्विदा । त्विण्णः । त्विण्णवान् । जिष्विदा । स्विचः । स्विचवान् ।
चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तः । वान्तः । योगविभागकरणं किम् । आदि-
तश्च विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवं पठितव्यम् । अन्यत्र हि भावादिकर्मण्यं
यस्य विभाषेति प्रतिषेधो भविष्यति । ज्ञापनार्थमेतत् । ज्ञापयति । यदुपाधेर्वि-
भाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति, तेन विभाषा गमहनविदविशामित्यत्र विदेतो-
भार्थस्य विभाषेति ज्ञापनार्थस्य प्रतिषेधो न भवति । विदितः । विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भावे आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिडागमो न
भवति । मित्रमनेन । मेदितमनेन । प्रमित्रः । प्रमेदितः ॥ सौनागाः कर्मणि
निष्ठायां शक्नेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन ॥ शकितो घटः कर्तुम् । शक्तो घटः
कर्तुम् । भावे न भवत्येव । शक्तमनेन । अस्यतेभावे । असितमनेन । आदि-
कर्मणि च न भवत्येव । अस्थः काण्डः ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्य-

मनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥

क्षुब्ध^१ स्वान्त^२ ध्वान्त^३ लग्न^४ म्लिष्ट^५ विरिब्ध^६ फाण्ट^७ बाढ^८ इत्येते निपा-
त्यन्ते यथासंख्यं मन्यं मनस्तमः सक्ताविस्पष्ट स्वरानायास भृश इत्येतेष्वर्थेषु ।
क्षुब्ध इति भवति मन्याभिधानं चेत् । क्षुब्धो मन्यः । क्षुब्धितमन्यत् । क्षुब्धितं
मन्येन क्षुब्धो गिरिः, नदीत्येवमाद्युपमानाद्भविष्यति । स्वान्तमिति मनोभि-
धानं चेत् । स्वनितमन्यत्, स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा । ध्वान्तमिति
भवति तमोभिधानं चेत् । ध्वनितमन्यत् । ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं मनसा ।
लग्नमिति भवति सक्तं चेत् । लग्नितमन्यत् । म्लिष्टमिति भवति । अविस्पष्टं
चेत् । स्नेहितमन्यत् । इत्वमप्येकारस्य निपातनादेव । विरिब्धमिति स्वर-
श्चेत् । विरेभितमन्यत् । रेभृ शब्दइत्यस्यैतच्चिपातनम् । अन्ये तु विरिभित-
मन्यदिति पठन्ति । रभिं सौत्रं धातुं पठन्ति । ते विरिभितमिति प्रत्युदाह-
रन्ति । फाण्टमिति भवत्यनायासश्चेत् । फाणितमन्यत् । यदशतमपिष्टं च
कषायमुदकसंपर्कमात्राद् विभक्तस्मीषदुष्णं तत्फाण्टम् । तदल्पप्रयत्नसाध्य-
त्वादनायासेन लक्ष्यते । बाढमिति भवति भृशं चेत् । बाहितमन्यत् । बाहू
प्रयत्नइत्यस्य धातोरेतच्चिपातनम् । अतिशयश्च भृशमिहोच्यते ॥

धृषिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥ न प्रत्याभावे

वियातस्य भावो वैयात्यम् । प्रागल्भ्यमविनीतता । तत्र धृष् शस
इत्येतयोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । धृष्टोयम् । विशस्तोयम् । धृषेरादि-
तश्चेति प्रतिषेधः सिद्ध एव शसेरप्युदितो वा यस्य विभाषेति, नियमार्थं
वचनम् । धृषिशस्योर्वैयात्ये एवेह न भवति भावादिकर्मणोरपि वैयात्यं
धृषिर्नास्ति । धृष्टः । विशस्तः । वैयात्यइति किम् । धर्षितः । विशसितः ॥

दृढस्थूलबलयोः ॥ २० ॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे । दृढः स्थूलः । दृढो बल-
वान् । किमत्र निपात्यते । दृढेः क्तप्रत्यये इडभावः । हकारनकारयोर्लोपः ।
परस्य ठत्वम् । अथ दृढिः प्रकृत्यन्तरमास्ति । तत्राप्येतदेव सर्वं नलोपवर्जम् ।
नकारस्याभावात् । हलोपनिपातनं पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थम् । ठलोपे हि
सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् दृढिमा द्रढीयान् द्रढयतीत्यत्र र ऋतो हलादेर्ल-
घोरिति न स्यात् । इह च परिद्रढय्या गत इति ल्यापि लघुपूर्वादिति खेरया-
देशो न स्यात् । इह च परिद्रढस्यापत्यं परिद्रढी कन्येति गुरुपोत्तमलक्षणः
प्यङ् च प्रसज्येत । स्थूलबलयोरिति किम् । दृढितम् । दृढितम् ॥

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

६७३

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्ववति । परिवृढः कुटुम्बी । पूर्वेण तुल्य-
मेतत् । वृहेर्निपातनम् । वृहश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वं
हलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिवृढयति । परिवृढय्य गतः । परिवृढी
कन्येति । परिवृढमाचष्टे इति विग्रहश्च वृढशब्दादेव णित्युत्पद्यते । संयामयतेरेव
सोपसर्गाणि णित्युत्तिरिष्यते नान्यस्मादिति । तथा सति परिवृढयतीति तिङ्-
तिङ् इति निघातः । परिवृढयेत्यत्र परिशब्दस्य त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति
त्यबादेशः सिद्धो भवति । प्रभाविति किम् । परिवृंहितम् । परिवृंहितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कषेर्द्वौतोर्निष्ठायामिडागमो न भवति ।
कष्टाग्निः । कष्टं व्याकरणम् । ततोपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं
तत्कारणमप्यन्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते । गहने । कष्टानि वनानि । कष्टाः
पर्यस्ताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् । कषितं सुवर्णम् ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुषेर्द्वौतारविशब्दनेर्धे निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः ।
घुष्टौ पादौ । अविशब्दनइति किम् । अवघुषितं वाक्यमाह । विशब्दन प्रति-
ज्ञानम् । घुषिरशब्दार्थइति भूवादेषु पठ्यते । घुषिरविशब्दनइति । घुरादिषु
तयोरिह सामान्येन ग्रहणम् । विशब्दनप्रतिषेधश्च ज्ञापकश्चुरादिणिञ् विश-
ब्दनार्थस्यानित्य इति, तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति । महीपालवचः
श्रुत्वा जुघुषुः पुष्पमाणवा इति । स्वाभिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अर्द्धैः सन्निविभ्यः ॥ २४ ॥

सं नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यादैर्निष्ठायामिडागमो न भवति । समर्णः ।
न्यर्णः । व्यर्णः । अर्द्धैरिति किम् । समेधितः । सन्निविभ्य इति किम् । अर्द्धितः ॥

अभ्येषचाविदूर्ये ॥ २५ ॥

अभिषब्दादुत्तरस्यादैराविदूर्येर्धे निष्ठायामिडागमो न भवति । अभ्यर्णा
सेना । अभ्यर्णा शरत् । आविदूर्येइति किम् । अभ्यार्द्धितो वृषलः । शीतेन पीडित
इत्यर्थः । विदूरं विप्रकृष्टं ततो न्यदविदूरं, तस्य भाव आविदूर्यम् । एतस्मादेव
निपातनाच्च नःपूर्वात्तत्पुष्पादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

शौरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

शयन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थे वृत्तमितीडभावो णित्युक्त्वा निपात्यते ।
वृत्तो गुणो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेन । अध्ययनइति किम् । वृत्तिः
यदित्यभिहितम् ॥

तमन्यत । वृत्तिरयमकर्मकः, स एयर्थे वर्तमानः सकर्मको भवति । तेन निवृ-
त्तइति हि प्रकृतेरेव कर्मणि क्तप्रत्ययो दृश्यते । तद्वदिहापि एयर्थवृत्तेरेव च
वृत्तेर्वृत्ते गुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनमनर्थकं, तत्क्रियते यदापि
णिवैव एयर्थो ऽभिधीयते तदा वर्त्तितमित्यध्ययने मा भूदिति के चित् ।
अपरे तु वर्त्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यपीच्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ २७ ॥

णेरित्यनुवर्त्तते । दम् शम् पूरी दस् स्पश् छद् जप् इत्येतेषां एयन्तानां
धातूनां वा अनिटत्वं निपात्यते * । दान्तः । दमितः । शान्तः । शमितः ।
पूर्णः । पूरितः । दस्तः । दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः । छवः । छादितः ।
ज्ञप्तः । ज्ञपितः । इट्प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यते । ज्ञपेस्तु भरजपिसनामिति
विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थे निपातनम् ॥

रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥

वेति वर्त्तते । रुषि अम त्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां वा
इडागमो न भवति । रुष्टः । रुषितः । तीषसहलुभरुषिण इति विकल्पविधा-
नाद् यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थे वचनम् । अम् । अभ्यान्तः ।
अभ्यमितः । त्वर । तूणः । त्वरितः । आदितश्चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।
संघुष । संघुष्टौ पादौ । संघुषितौ पादौ । संघुष्टं वाक्यमाह । संघुषितं वाक्य-
माह । संघुष्टौ दम्यौ । संघुषितौ दम्यौ । संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेपि परत्वाद-
यमेव विकल्पो भवति । आस्वन् । आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वनितो देवदत्तः ।
आस्वान्तं मनः । आस्वनितां मनः । आहपूर्वस्य स्वनेर्मनोभिधाने ऽपि पर-
त्वादयं विकल्पः तुब्धस्वान्तेति निपातनं बाधते ॥

हृषेलोमसु ॥ २९ ॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टानि
लोमानि । हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टाः
केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः । हृषितं केशैः । हृषु अलीकइत्युदित्वा-
चिष्टायामनिट् । हृष तुष्टावित्ययं सेट् । तयोर्भयोरिह यद्वहामित्युभयत्र विभा-
षेयम् । लोमानि मूर्द्धजात्रि अङ्गजानि च सामान्येन गृह्यन्ते । यथा लोमनखं
सृष्ट्वा शौचं कर्त्तव्यमिति । तद्विषये च हृषे वर्त्तमानो लोमसु वर्त्ततइत्युच्यते । लोम-
स्त्विति किम् । हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्थस्य, हृषितो देवदत्त इति तुष्ट्यर्थस्य ॥

* दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट छव जप् इत्येतानि निपात्यन्ते । दम्यादीनां धातूनां
व्यन्तानां निष्ठायां वा इडागमो निपात्यते इत्येकस्मिन्पुस्तके पाठः ।

विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हृष्टो देवदत्तः । हृषिता देवदत्तः ।
विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः । प्रतिहता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चायतेर्निष्ठायामनिट्त्वं चिभा-
वश्च निपात्यते । अपचितोनेन गुरुः । अपचायितोनेन गुरुः ॥ क्तिनि नित्य-
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्तिनि नित्यं चिभावो निपात्यते, अपचितिः ॥

ह्रु ह्रुरेह्रुन्दसि ॥ ३१ ॥

ह्रुतेर्द्वान्तोर्निष्ठायां छन्दसि ह्रु इत्ययमादेशो भवति । ह्रुतस्य चाह्रु-
तस्य च । अह्रुतमसि ह्रविद्वानम् । छन्दसीति किम् । ह्रुतम् ॥

अपरिहृताश्च ॥ ३२ ॥

अपरिहृता इति निपात्यते छन्दसि विषये । ह्रु इत्येतस्यादेशस्याभावो
निपात्यते । अपरिहृताः सप्तयाम ^{नलभ} वाजम् ॥

सोमे हूरितः ॥ ३३ ॥

हूरित इति ह्रुतेर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि विषये,
सोमश्चेद्ववति । मानः सोमो हूरितो, विहूरितस्त्वम् ॥

यसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तु-

शंस्तुशास्तुतरुतुतरुतुवरुतुवरुतुवरुत्रीरु-

ज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमित्यमि-

तीति च ॥ ३४ ॥

यसित, स्कभित, भित, उत्तभित चत्त विकस्त विशस्तु शंस्तु शास्तु
तरुतु तरुतु वरुतु वरुतु वरुत्रीः उज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमित्यमिति
इत्येतानि छन्दसि निपात्यन्ते । तत्र यसितस्कभितस्तभितोत्तभितेति यसु
स्कम्भु स्तम्भु इत्येतेषामुदिस्वाचिष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इडागमो निपा-
त्यते । यसितं वा एतत्सोमस्य । यस्तमिति भाषायाम् । स्कभित । विष्कभिते
अजरे । विष्कब्धेति भाषायाम् । स्तभित । येन स्वस्तभितम् । स्तब्धमिति
भाषायाम् । उत्तभित । सत्येनोत्तभिता भूमिः । उत्तब्धेति भाषायाम् । उत्त-
भितेति उत्पर्वस्य निपातनसामर्थ्यादन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवति ।
चत्त विकस्तेति चतेः कसेश्च विपूर्वस्य निष्ठायामिडभावो निपात्यते । चत्ता
वर्षेण विद्युत् । चतितेति भाषायाम् । विकस्त । उत्तानाया ह्रदयं यद् विक-

स्तम् । विकसितमिति भाषायाम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं विकस्ता इति बहु-
वचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशः । विशस्तु शंस्तु
शास्त्रिति शसर्विपूर्वस्य शंसेः शासेश्च वृचि इडभावो निपात्यते । विशस्तु ।
वृकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । विशसितेति भाषायाम् । शंस्तु उत शंस्ता
सुविप्रः । शंसितेति भाषायाम् । शास्तृ । प्रशास्ता । प्रशासितमिति भाषा-
याम् । तरुतरुतुवरुतुवरुतुवरुतुवृत्रीरिति तरतेर्वृड्वृजोश्च वृचि उट् कट् इत्येता-
द्यागमौ निपात्येते । तरुतारं रथानाम् । तरुतारम् । तरितारं तरीतारमिति
भाषायाम् । वरुतारं रथानाम् । वरुतारं रथानाम् । वरितारं वरीतारमिति
भाषायाम् । वरुत्रीष्टा देवीर्विश्वदेव्यावती । जसि पूर्वसवर्णान्च्चारणं प्रयोगद-
र्शनार्थम् । अतन्त्रं चैतत्, इदमपि हि भवति अहोरात्राणि वै वरुत्रय इति ।
छान्दसिकमत्र ह्रस्वत्वम् । प्रपञ्चार्थमेव च डीबन्तस्य निपातनम् । वरुतु-
शब्दो हि निपातितस्तत एव डीपि सति सिद्धो वरुत्रीशब्दः । उज्ज्वलिति
क्षरिति क्षमिति वमित्यमितीति च ज्वलतेस्त्यूर्वस्य क्षर क्षम वम अम् इत्येतेषां
च तिपि शप इकारादेशो निपात्यते । शपो लुग्वो इडागमः । अग्निरुज्ज्व-
लिति । उज्ज्वलतीति भाषायाम् । क्षरिति । स्तोत्रं क्षरिति । क्षरतीति भाषा-
याम् । क्षमिति । स्तोत्रं क्षमिति । क्षमतीति भाषायाम् । वमिति । यः सोमं
वमिति । वमतीति भाषायाम् । अमिति । अभ्यमिति वरुणः । अभ्यमतीति
भाषायाम् । इतिकरणः प्रदर्शनार्थस्तेन क्व चिदीकारो भवति । रविमभ्यमीति
वरुण इत्यपि हि वेदे पठ्यते ॥

आर्द्धधातुकस्येद्धलादेः ॥ ३५ ॥

कन्दसीति निवृत्तम् । आर्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति । लविता ।
लवितुम् । लवितव्यम् । पविता । पवितुम् । पवितव्यम् । आर्द्धधातुकस्येति
किम् । आस्ते । वस्ते । रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्येतस्मिन्त्रियमार्थे विज्ञायमाने
प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति आर्द्धधातुकग्रहणं क्रियते । वलादेरिति किम् । लव्यम् ।
पव्यम् । लवनीयम् । पवनीयम् इडिति वर्तमाने पुनरिड्यग्रहणं प्रतिषेध-
निवृत्त्यर्थम् ॥

सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम् । सुक्रमोराद्धधातुकस्य बलादेरिडागमो भवति, न
चेत्सुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तं,
यत्रात्मनेपदं तदाश्रयं भवति । भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः । क्रमेर्वृत्त्या-
दयश्च । तेनायं सत्यात्मनेपदं प्रतिषेधो नास्तीति प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रम् ।
सुक्रमोराद्धित्वादित् सिद्ध एव । प्रक्षविता । प्रक्षवितुम् । प्रक्षवितव्यम् । प्रक्रमिता ।

प्रक्रमितव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् । प्रक्षोषीष्ट । प्रक्षो-
ष्यते । प्रक्रमस्यते । प्रसुखुषिष्यते । प्रचिक्लसिष्यते । सर्वत्रैवात्र सौतिः क्रमिश्चा-
त्मनेपदस्य निमित्तम् । सनन्तादपि हि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं विधीयते ।
निमित्तग्रहणं किम् । सौयुडादेस्तत्परपरस्य च प्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रखवि-
तेवाचरतीति प्रखवित्रीयतइति क्यङन्तमात्मनेपदस्य निमित्तं न सौतिः ॥
क्रमेस्तु कर्त्तर्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । कर्त्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । उपक्रमितव्यम् । आत्मने-
पदविषयादिति किम् । निष्क्रमिता । सौतिः सनि किति च प्रत्यये श्युकः
किति सनि ग्रहणोऽहोश्च इत्येव प्रतिषेधो भवति । प्रसुखूपति । प्रसुतः । प्रसु-
तवान् ॥

ग्रहो ऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥

ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घा भवति । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रही-
तव्यम् । अलिटीति किम् । जगृहिव । जगृहिभ । प्रकृतस्येटो दीर्घत्वमिदं
चिण्वदिटो न भवति । ग्राहिता । ग्राहिष्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥

वृ इति वृङ्वृजोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य चकारान्तेभ्यश्चेटो
वा दीर्घा भवति । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता । चकारान्तेभ्यः ।
तरिता । तरीता । आस्तरिता । आस्तरीता । वृत्त इति किम् । करिष्यति ।
हरिष्यति । अलिटीत्येव । ववरिथ । तेरिथ ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥

वृत्त उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घा न भवति । विवरिषीष्ट । प्रावरिषीष्ट ।
आस्तरिषीष्ट । विस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत्त उत्तरस्य इटो दीर्घा न भवति । प्रावारि-
ष्टाम् । प्रावारिषुः । अतारिष्टाम् । आस्तारिष्टाम् । आस्तारिषुः * । परस्मैप-
देष्विति किम् । प्रावारिष्ट । प्रावरीष्ट ॥

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वृत्तः सनो वा इडागमो भवति । वुवूर्षति । विवरिषते । विवरीषते । तित-
वुवूर्षति । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । चकारान्तेभ्यः । तितीर्षति । तित-
रिषति । तितरीषति । आतिस्तीर्षति । आतिस्तरिषति । आतिस्तरीषति ।

* व्यशारिष्टाम् । व्यशारिपुरित्थधिकं पुस्तकान्तरे ।

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

अतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥
 बुद्धनादातोः संयोगादेस्तयोर्निर्दिष्टमिदं ग्राह्यम्

स्वरतिसूतिसूयतिधूज्जुदितो वा ॥ ४४ ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रध हिंसासंसिद्धोरित्येवमादिभ्यो ऽष्टाभ्य उत्तरस्य वलादेरादुधातुकस्य
वा इडागमो भवति । रधितो । रधु । नष्टो । नशिता । जप्तो । तप्तो ।
तर्पिता । द्रप्तो । दर्पिता । द्रोघो । द्रोढा । द्रोहिता । मोघो ।
मोढा । मोहिता । खोढो । खोहिता । खोधा । खेधो । खेढा । खेहिता ।

क्षादिनियमाल्लिटि रधादिभ्यः परत्वाद्विकल्पं के चिद्विद्वन्ति । अपरे पुनराहुः ।
पूर्वविधेरिद्विनिषेधविधानसामर्थ्यादुलीयस्त्वं प्रतिषेधनियमस्येति नित्यमिडा
भवितव्यम् । ररन्ध्रिव, ररन्ध्रमेति भवति ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥

निर् इत्येवंपूर्वात् कुष उत्तरस्य वलादेराहुर्धातुकस्य वा इडागमो
भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषिता । निष्कोष्टम् । निष्कोषितम् । निष्कोष्ट-
व्यम् । निष्कोषितव्यम् । निर इति किम् । कोषिता । कोषितम् । कोषित-
व्यम् । निस इति वक्तव्ये निर इति निर्द्वयेन रेफान्तमुपसर्गान्तमस्तीति
ज्ञायते । तस्य हि निलयनमित्युपसर्गस्यायताविति लत्वं भवति । निसो हि
वत्त्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वं न स्यात् ॥

इतिनिष्ठायाम् ॥ ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति । निष्कुषितवान् । निष्कुषितः ।
इद्व्यहणं नित्यार्थं, मारम्भो हि यस्य विभाषा इत्यस्य बाधको अन्यथा हि
विकल्पार्थ एव स्याद् अत्रैव नित्यमिडागम उत्तरत्र विकल्प एवेति ॥

ति= इष तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥

तकारादावाहुर्धातुके इष सह लुभ रुष रिष इत्येतेभ्यो वा इडागमो
भवति । इषु । एषा । एषिता ॥ इषु इच्छायामित्यस्यायं विकल्प इष्यते ॥
यस्स इष गताविति दैवादिकस्तस्य प्रेषिता प्रेषितुं प्रेषितव्यमिति नित्यं भवति ।
योपि इष आभीक्ष्ण्यदिति त्रयादो पठ्यते तस्याप्येवमेव । तदर्थमेव तीषसहेति सूत्रे
के चिदुदितमिषं पठन्ति । सह । सोढा । सञ्चिता । लुभ । लोभिता । लोब्धा ।
रुष । रोष्टा । रोषिता । रिष् । रेष्टा । रेषिता । तीति किम् । एषिष्यति ॥

सनीवन्तर्द्धभस्जदम्भुश्चिस्वयूर्णुभरज्जपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इवन्तानाम् धातूनाम् ऋधु भस्ज दम्भु श्चि स्वं यू कर्णुं भर ज्जपि सन्
इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्तानाम् । दिद्विषति । दुव्यू-
षति । सिसेविषति । सुसूषति । ऋध् । अर्द्धिषति । दिर्त्सति । भस्ज । बिभ-अभ्यासे
ज्जिषति । बिभक्षति । बिभर्ज्जिषति । बिभक्षति । दम्भु । दिदम्भिषति । धि-चर्ज
प्सति । धीप्सति । श्चि । उच्छिष्यति । उच्छिष्यति । स्वं । सिस्वरि-
षति । सुस्वर्षति । यु । यियिषति । युयूषति । कर्णुं । प्रोर्णुनविषति ।
प्रोर्णुनविषति । प्रोर्णुनषति । भर इति भृजित्यतस्य भौवादिकस्य ग्रहणं शषा
निर्द्वेष्टात् । बिभरिषति । बुभूषति । ज्जपि । जिज्जपयिषति । जीप्सति । सन् ।
सिसनिषति । सिषासति । के द्विद्व भरज्जपिसनितनिषतिद्विरिद्राणामिति

दिप्सति= ८/२/३७/१/२/१०/
अनुप तोषेदेशवनहि तनोप्योद्गमम्

? अत्र तापोऽभ्यासस्य
आपूज्यतामीत्

६८०

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

पठन्ति । तितनिषति । तितंसति । तितासति । पिपतिषति । पित्सति ।
दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । सनीति किम् । देविता । भृष्टा ॥

क्लिशः त्वानिष्ठयोः ॥ ५० ॥

१/२/१७

क्लिशः त्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । क्लिष्टा । क्लिशित्वा । क्लिष्टः ।
क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिशू विबाधनइत्यस्य त्वायां विकल्पः
सिद्ध एव निष्ठायां तु यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । क्लिश उपतापइत्ये-
तस्य तु त्वायां निष्ठायां च नित्यमिडागमः प्राप्नोति तदर्थं त्वाग्रहणं क्रियते ॥

पूङ्गश्च ॥ ५१ ॥

१/२/२३

पूङ्गश्च त्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । पूत्वा । पवित्वा । सोमो-
तिपूतः । सोमोतिपवितः । पूतवान् । पवितवान् । श्युकः कितीति प्रतिषेधे
प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥

१/२/२४

६/११/१८

वसतेः क्षुधेश्च त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति । उषित्वा । उषितः ।
उषितवान् । क्षुधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् । वसतीति विकरणो निर्देशार्थं
एव । वस्तेस्तूदात्तत्वादेव भवितव्यमिडा । पुनरिडाग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अञ्जेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥

अञ्जेः पूजायामर्थं त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति । अञ्जित्वा जानु
जुहोति । अञ्जिता अस्य गुरवः । उदितो वेति त्वाप्रत्यये विकल्पः प्राप्तः
निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तस्तदर्थमिदं प्रारब्धम् । पूजायामिति
किम् । उदत्तमुदकं कूपत । उदृतमित्यर्थः ॥

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

१/२/२८

लुभो विमोहनेर्थं वर्तमानात् त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति । लुभित्वा ।
लोभित्वा । विलुभिताः केशाः । विलुभितः सीमन्तः । विलुभितानि पदानि ।
विमोहनमाकुलीकरणं तत्र त्वायां तीषसहलुभेति विकल्पो निष्ठायां यस्य
विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तः । विमोहनइति किम् । लुब्धो वृषलः । शीतेन
पीडित इत्यर्थः । लुब्ध्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । गार्धे यथाप्राप्तमेव भवति ॥

जृग्रश्चोः क्ति ॥ ५५ ॥

१/२/३०

जृग्रश्च इत्येतयोः त्वाप्रत्यये इडागमो भवति । जरित्वा । जरीत्वा ।
ग्रश्चित्वा । जृ इत्येतस्य श्युकः कितीति प्रतिषेधः प्राप्नोति ग्रश्चेरुदित्वाविकल्पः ।
त्वाग्रहणं निष्ठानिवृत्त्यर्थम् ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

६८२

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

प्रतिषेधो यथा बाधेति । चतुर्थद्वये हि सति तात्पर्येण स्यन्दिः संनिधापितो भवति । परस्मैपदेष्वित्येव । वर्त्तिषीष्ट । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत् । विवर्त्तिष्यते । अथा-
त्रात्मनेपदेन समानपदस्थेभ्यो वृतादिभ्य इडागम इष्यते । अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । विवृत्सिता । विवृत्स त्वमिति * ॥

तासि च क्लृपः ॥ ६० ॥

क्लृप उत्तरस्य तासेः सकारादेश्चाटुधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । कल्पता । श्वः कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । चिक्लप्सति । परस्मैपदेष्वित्येव । कल्पितासे । कल्पिषीष्ट । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत् । चिक्लप्स्यते । क्लृपेरथात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । चिक्लप्सिता । चिक्लप्स त्वमिति ॥

अचस्तास्यत्यल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवो ऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव थलीडागमो न भवति । याता । ययाथ । चेता । चिचेथ । नेता । निनेथ । होता । जुहोथ । अच इति किम् । भेत्ता । विभेदिथ । तास्वादिति किम् । लूत्वा । लुलविथ । थलीति किम् । याता । ययिव । ययिम । अनिदृश्यद्वयं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम् । नित्यद्वयं किम् । विधोता । विधविता । विदुधविथ । तासि विभाषितेऽस्यलि नित्यमिडागमो भवति । तास्वादिति वर्त्तिनिर्द्वयः किमर्थः । तासौ सतस्थलि प्रतिषेधार्थः । यो हि तासावसच्चसत्वाच्च नित्यानिट् तस्य थलि प्रतिषेधो न भवति । जघसिथ । उघयिथ । उत्तरसूत्रेपि तास्वादिति वर्त्तते अदादेशो हि घसिर्वजादेशश्च वयिस्तासौ नास्ति ॥

उपदेशेत्वतः ॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिट् तस्मात्तासाविव थलीडागमो न भवति । पक्ता । पपक्य । यष्टा । इयष्ट । शक्ता । शशक्य । उपदेश इति किम् । कष्टा चकर्षिथ । अत्वत इति किम् । भेत्ता । विभेदिथ । तपरकरणं किम् । राट्वा । रराधिथ । तास्वादित्येव । जिघृक्षति । जयहिथ । नित्यमनिट इत्येव । अट्वा । अज्जिता । आनज्जिथ ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

अकारान्ताद्वातोभारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तासाविव नित्यानिटस्थलि इडागमो न भवति । स्मर्त्ता । सस्मर्थ । ध्वर्त्ता । दध्वर्थ । सिद्धे सत्यारम्भो

* विवृत्सितुम् विवृत्सितव्यमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कर्ता चकर्षति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

जुह्वित्य चिचक्षि
मा.प.प. जा.ग.प. म.प.न.प.

नियमार्थः । अत एव भारद्वाजस्य नान्येषां धातूनाम् । ययिथ । वव्विथ ।
पेचिथ । शेकिथ । तदयमर्थोत्पूर्वयोर्गोर्गोर्विकल्पः । तपरकरणमृकारान्तस्य
निवृत्त्यर्थम् । तथा हि सति विध्यर्थमेतत्स्यात् ॥

बभूथ्याततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥

बभूथ आततन्थ जगृभ्म ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये ।
निगमो वेदः । बभूथ । त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । बभूविथेति भाषायाम् ।
आततन्थ । येनान्तरितमुवाततन्थ । आतेनिथेति भाषायाम् । जगृभ्म । जगृ-
भ्माते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । जगृहिमेति भाषायाम् । ववर्थ । ववर्थ त्वं हि
ह्येतिषा । ववरर्थेति भाषायाम् । क्लादिसूत्रादेवास्य प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थं
वचनं निगमएव न भाषायामिति ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥

सृजि दृशि इत्येतयोस्तलि विभाषा इडागमो न भवति । ससृष्ट ।
ससर्जिथ । ददृष्ट । ददर्शिथ ॥

इडत्त्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

अस्ति अर्त्ति व्ययति इत्येतेषां थलीडागमो भवति । आदिथ । आरिथ ।
संविध्यथ । व्येजे न व्यो लिटीत्यात्वप्रतिषेधः । अस्तिव्ययत्योर्द्धतो भारद्वाज-
स्येति नियमाद्विकल्पः । अत्तेरापि नित्यः प्रतिषेधः । अत्रेदग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।
विकल्पविधाने हि सति अस्तिव्ययतिग्रहणमनर्थकं, प्रतिषेधविधाने चास्तिग्रह-
णमिति नित्योऽयं विधिरिड्यग्रहणमन्तरेणापि शक्यते विज्ञातुम् ॥

वस्वेकाजादृचसाम् ॥ ६७ ॥

कृतद्विवचनानामेकाचां धातूनाम् । आकारान्तानां घसेश्च वसाविडा-
गमो भवति । आदिवान् । आशिवान् । पेचिवान् । शेकिवान् । धात्वभ्यास-
गोरेकादेशे कृते एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विवचना एते एकाचो
भवन्ति । आत् । ययिवान् । तस्थिवान् । घस । जज्ञिवान् । सिद्धे सत्यारम्भो
नियमार्थः । एकाजादृचसामेव वसाविडागमो भवति नान्येषाम् । विभिद्वान् ।
चिच्छिद्वान् । बभूवान् । शिश्रिवान् । क्लादिनियमात्प्रतिषेधाभावाच्च य इट्
प्रसक्तः स नियम्यते । आदृहणमनेकाजर्थे द्विवचने हि कृते इटि हि सति आतो
लोपेन भवितव्यं, दरिद्रातेस्तु कास्यनेकाजग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमित्यामा भवित-
व्यम् । दरिद्रांचकार । अथाप्यान् क्रियते तथापि च दरिद्रातेरादृधातुके लोपः
सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारे लुप्ते इडागमस्य निमित्तं
विहतमिति न इडागमो भवति । ददरिद्रवानिति भवितव्यम् । घसेरपि यदि

६८४

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

यहणमिह न क्रियते तदा द्विर्वचनात् परत्वाद् घसिभसोर्हलि चेति उपधानोपे
कृते द्विर्वचनमेव न स्यादसच्क्त्वाद्, इह तु घसियहणाद् उपधालोपमपि
परत्वाद्विडागमो बाधते । तत्र कृते गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः । स च
द्विर्वचनेवीति द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवद्भवति, तेन जज्ञिवानिति सिध्यति ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥

गम हन विद विश इत्येतेषां धातूनां वसौ विभाषा इडागमो भवति ।
गम । जग्मिवान् । जगन्वान् । मो नो धातोरिति नकारः^{८/१२/६४} । हन । जघ्मिवान् ।
जघन्वान् । विद । विविदिवान् । विविद्वान् । विश् । विविशिवान् । विविश्वान् ।
विशिना । साहचर्यादिह विदेत्सौदादिकस्य लाभार्थस्य यहणम् । ज्ञानार्थस्य तु
नित्यं विविद्वानित्येव भवति ॥ दृशेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥

सनिंससनिवांसम् ॥ ६९ ॥

सनोतेः सनतेर्वा धातोः सनिंससनिवांसमिति निपात्यते * । अज्जि-
त्वाने सनिंससनिवांसम् । इडागम एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । सनि-
हपूर्वादित्यत्र सेनिवांसमित्येव भवति । छन्दसीदं निपातनं विज्ञायते† ।
भाषायां सेनिवांसमिति भवति ॥

ऋदुनोः स्ये ॥ ७० ॥

ऋकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इडागमो भवति । करिष्यति । हनि-
ष्यति । हरिष्यति । स्वरतेर्वट्त्वादृदुनोः स्यइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स्वरि-
ष्यति । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

अज्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अज्जेः सिचि इडागमो भवति । आज्जीत् । आज्जिष्टाम् । आज्जिष्टुः ।
सिचीति किम् । अज्जा । अज्जिता । ऊदित्वाद् विभाषा भवति ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु सु धूञ् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इडागमो भवति । अस्ता-
वीत् । असावीत् । अधावीत् । परस्मैपदेष्विति किम् । अस्तोष्ट । असोष्ट ।
अधोष्ट । अधविष्ट ॥

यमरमनमातां सकृच्च ॥ ७३ ॥

यम रम नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगागमो भवति पर-
स्मैपदे सिचि इडागमश्च । यम् । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । अयंसिष्टुः । व्यरं-

* सनिपूर्वस्य सनोतेः सनतेर्वा सनिंससनिवांसमिति निपात्यते इत्येकस्मिन्पुस्तके पाठः

† इयं चानुपूर्वी छन्दस्येव नियतेति छन्दस्येव निपातनं विज्ञायते इति पा० २ ।

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

६८५

सीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिषुः । अनसीत् । अनसिष्टाम् । अनसिषुः । आका-
रान्तानाम् । अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयासिषुः । यमादीनां हलन्तलक्षणा
वृद्धिः प्राप्ता सा नेटीति प्रतिषिध्यते । परस्मैपदेष्वित्येव । अयंस्त । अरंस्त ।
अनंस्त ॥

स्मिपूङ्गुरञ्जवशां सनि ॥ ७४ ॥

स्मि^१ङ् पूङ्^२ च^३ अञ्ज^४ अशू^५ इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति ।
सिस्मयिषते । पिपयिषते । अरिरिषति । अञ्जिजिषति । अशिषिषते । ङ्का-
रग्रहणं पूजा मा भूत् । पुपूषति इत्येव तस्य भवति । अशेरुदितो ग्रहणाद-
श्नोर्तोर्नित्यमिडागमोऽस्येव ॥

किरञ्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इडागमो भवति । कृ^१ । चिकरिषति । नृ^२
जिगरिषति । दृङ्^३ । दिदरिषते । धृङ्^४ । दिधरिषते । प्रच्छे^५ । पिप्रच्छिषति ।
पञ्चभ्य इति किम् । सिसृक्षति । किरतिगिरत्यारिट् सनि वेति विकल्पः
प्राप्तः वृत्तो वेति चास्येढो दीर्घत्वं नेच्छन्ति ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । रुद्^१ ।
रोदिति । स्वप्^२ । स्वपिति । श्वस्^३ । श्वसिति । अर्न्^४ । प्राणिति । जत्^५ ।
जजिति । पञ्चभ्य इत्येव । जागर्ति । सार्वधातुकइति किम् । स्वप्ता । वलादे-
रित्येव । रुदन्ति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । ईशिषे ।
ईशिष्य ॥

ईडजनोर्द्ध्वे च ॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य च सार्वधातु-
कस्य इडागमो भवति । ईडिध्वे । ईडिध्वम् । ईडिषे । ईडिष्य । जनिध्वे ।
जनिध्वम् । जनिषे । जनिष्य । जनी प्रादुर्भावइत्यस्य ह्रान्दसत्वात् श्यनो
लुक् उपधातोपाभावश्च ॥ जन जननइत्यस्यापि श्लुविकरणस्य ग्रहणमन्वेष्यते ॥
तस्य कर्मव्यतिहारे व्यतिजजिषे । व्यतिजजिष्य । व्यतिजजिध्वे व्यतिजजि-
ध्वम्, इति च भवति ॥ ध्वशब्दे ईशेरपि इडागम इष्यते ॥ ईशिध्वमिति,
तदर्थं के चिदीडजनोः सूध्वे चेति सूत्रं पठन्ति । तत्र सकारादेः सेशब्दस्य
सूत्रघोषादादनाच्चशब्दो भिन्नक्रमईशेरनुकर्षणार्थो विज्ञायते । ईडिशिजनं

६८६

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

सेधयोरित्येकमेव सूत्रं न पठितं, विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति ।
ध्वे इति कृतटोरत्वस्य ग्रहणात् लिङि ध्वमि न भवितव्यमिडा । लोटि पुनरेक-
देशविभक्तस्यानन्यत्वाद् भवितव्यमिडा ॥

लिङः सलोपो ऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

सार्वधातुकइति वर्तते * । सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सकार-
रस्य लोपो भवति । कः पुनरनन्त्यो लिङः सकारः । यो यासुट्सुटसीयटाम् ।
कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीरन् । अनन्त्यस्यति
किम् । कुर्युः । कुर्याः । सार्वधातुकइत्येव । क्रियास्ताम् । क्रियासुः । कृषीष्ट ।
कृषीयास्ताम् । कृषीरन् ॥

अतो येयः ॥ ८० ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो
भवति । पचेत् । पचेताम् । पचेयुरित्यत्रोस्यपदान्तादिति पररूपं बाधितम् ।
अत इति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । तपरकरणं किम् । यायात् । सार्वधा-
तुकइत्येव । चिकीर्षात् । ननु चातो लोपेनात्र भवितव्यम् । पचेदित्यत्रापि
हि तर्हि अतो दीर्घो यजीति दीर्घत्वेन भवितव्यम् । तदनेनावश्यं विध्यन्तं
बाधितव्यम् । स यथैव दीर्घस्य बाधक एवमतो लोपस्यापि बाधकः स्यात् ।
स्यादेतदेवं यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते । अथ तु तिङि विधीयते, तदा
येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधकः स्याच्च पुनरतो लोपस्य । येय इत्यवि-
भक्तिको निर्वृणः, य इति वा षष्ठीनिर्वृणो यलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्यादुणः
कृतः सौत्रत्वाच्चिर्वृणस्येति । के चिद् अत्रातो यासिय इति सूत्रं पठन्ति । तेषां
सकारान्तः स्थानी षष्ठीसमासश्च ॥

अतो ङितः ॥ ८१ ॥

आकारस्य ङितव्यस्य अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य इय्
इत्ययमादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् । पचेथाम् । यजेते । यजेथे ।
यजेथाम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र न द्वितीयं द्विदित्येवमङ्गीक्रियते ऽपितु ङित
इव द्विदिति पूर्वसूत्रेण उच्युत्कुटिषतीतिप्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम् । यदि
गाङ्कुटादिसूत्रे द्विद्वतीत्येवमङ्गीक्रियते तदा अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति
आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । आत इति किम् । पचन्ति । यजन्ति । पचन्ते । यजन्ते ।
ङित इति किम् । पचावहे । पचामहे । अत इत्येव । चिन्वाते । सुन्वाते ।
तपरकरणं किम् । मिमाते । मिमाथे ॥

* सार्वधातुकइति वर्ततइत्येकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

६८७

आने मुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोङ्गस्यातो मुगागमो भवति । पचमानो, यजमानः । अकार-
मात्रभक्तोयं मुक् अदुपदेशयहणेन यक्षतइति अदुपदेशादिति लसार्वधातुका-
नुदात्तत्वं भवति । यद्वैवमातो ङित इत्ययमपि विधिः प्राप्नोति, तपरनिर्द्वंशाच्च
भविष्यति । मुक् सत्यध्यर्द्धमात्रो भवति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि
न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशयहणं तत्र क्रियते । तेन उपदेशादूर्द्ध्वं सत्यपि
कालभेदे भवितव्यम् । तथा च पचावः पचाम इत्यापि भवति ॥

ईदासः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजते । अत्र
पञ्चम्या परस्य षष्ठी कल्प्यते ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः ।
अष्टानाम् । अष्टासु) विभक्ताविति किम् । अष्टत्वम् । अष्टता । आ इति
व्यक्तिनिर्देशायमाकर्तानिर्देशे तु नकारस्याने ऽनुनासिकाकारः स्यात् ।
विकल्पेनायमाकारो भवत्येतज्जापितमष्टनो दीर्घादिति दीर्घयहणा, दष्टाभ्य
चौशिति च कृतात्वस्य निर्देशात्तेनाष्टभिरष्टभ्य इत्यपि भवति । तदन्तवि-
धित्वाच्चेष्टते । प्रिया अष्टो येषां ते प्रियाष्टानः । प्रियाष्टौ ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

रै इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । राभ्याम् ।
राभिः । हलीति किम् । रायौ । रायः । विभक्ताविति किम् । रैत्वम् । रैता ।
मृजेर्द्विरित्यतः प्राविभक्त्यधिकारः ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ।
युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु । अनादेशइति किम् । युष्मत् ।
अस्मत् । हलीन्यधिकारादप्यत्र न स्यात् । उत्तरं त्वनादेशयहणेन प्रयोजनं
योचीति तदिद्वैव क्रियते ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । त्वाम् । माम् ।
युवाम् । आवाम् । युष्मान् । अस्मान् । आदेशार्थं वचनम् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

६८८

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । युवाम् । आवाम् । प्रथमाया इति किम् । युवयोः । आवयोः । द्विवचनइति किम् । त्व,महं, यूयं, वयम् । भाषायामिति किम् । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे ॥

योचि ॥ ८९ ॥

अनादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति । त्वया । मया । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । अचीति किम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्मदस्मदोरनादेशइत्यत्र यदि हलीन्यनुवर्तते शक्यमकर्तुमची-
त्येतत् तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् । अनादेशइत्येव । त्वद्गच्छति । मद्गच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ९० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोलोपो भवति । कश्च शेषः, यचाकारो यका-
रश्च न विहितः ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु * लोपो विधीयते ॥

त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मय्यम् । युष्मभ्यम् । अस्म-
भ्यम् । त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम । युष्माकम् । अस्माकम् ।
शेषग्रहणं विस्पष्टार्थम् । शेषे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्माच्च भवति, त्वं
ब्राह्मणी । अहं ब्राह्मणी । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य ।
अलिङ्गे वा युष्मदस्मदौ इति । के चित्तु शेषे लोपं टिलोपमिच्छन्ति । कथं
वक्ष्यमाणादेशापेक्षः शेषः, ते चादेशा मपर्यन्तस्य विधीयन्ते । तेन मपर्यन्ताद्
योन्यः स शेष इति । तत्रायं लोप इति टिलोपो भवति ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥

मपर्यन्तस्यत्ययमधिकारो, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्येत्येवं
तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । युवावौ द्विवचने । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्येति
किम् । युवकामावकामिति साकत्कस्य मा भूत् । त्वमावेकवचने । त्वया ।
मया । मपर्यन्तस्येति किम् । सर्वस्य मा भूत् । तथा च सति त्वमयोरकारस्य
योचीति यकारे कृते ऽनिष्टं रूपं स्यात् । मान्तस्येत्येव सिद्धे ऽस्मिन् यत्परि-
ग्रहणं कृतमवधिद्व्योतनार्थं तन्मान्ते मा भूत्, कदा, यदा † गयन्तयोः क्विषि
मान्तत्वं विद्यते, युष्मदस्मदोः स्थानिवत्त्वं च शेरच कौ लुप्तत्वाच्च विद्यते ॥

* शेषे इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

† मा भूयदा तर्देति पदमञ्जरीयुतः पाठः ।

युवावौ द्विवचने ॥ ६२ ॥

द्विवचनइत्यर्थग्रहणम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी द्व्यर्थभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने युव आव इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवाम् । युवयोः । आवयोः । यदा समासे द्व्यर्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्यान्यसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि द्व्यर्थ-योर्युष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, यदि त्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न बाध्येते । अतिक्रान्तं युवा,मतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् । युवा,मतियुवान् । अत्यावान् । अतिक्रान्तेन युवा,मतियुवया । अत्यावया । अतिक्रान्तेर्युवा,मतियुवाभिरत्यावाभिः । अतिक्रान्तेभ्यो युवा,मतियुवभ्यमत्यावभ्यम् । अतिक्रान्ताद् युवा,मतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तेभ्यो युवामागतः, अतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तानां युवा,मतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतिक्रान्ते युवा,मतियुवयि । अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवा,मतियुवासु । अत्यावासु । त्वाहादीनां तु विषये परत्वात्तएव भवन्ति । अतिक्रान्तौ युवा,मतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्ता युवाम्, अतियूयम् । अतिवयम् । अतिक्रान्ताय युवाम्, अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतिक्रान्तस्य युवा,मतितव । अतिमम । यदा तु युष्मदस्मदी एकत्व-बहुत्वयोर्वर्तते, समासार्थस्तु द्वित्वे, तदा युवावौ न भवतः । अतिक्रान्तौ त्वाम्, अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ युष्मान्, अतियुष्मानत्यस्मान् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

यूयवयौ जसि ॥ ६३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । तदन्तवि-धिरत्र भवति । अङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति * ।

त्वाहौ सौ ॥ ६४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

तुभ्यमहौ डयि ॥ ६५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतो डयि परतः । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् ॥

तवममौ डसि ॥ ६६ ॥

* अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेत्यादि बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । तदेव तु युक्तम् । पदमङ्ग्यां दर्शनात् ।

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो डसि परतः ।

१११२ तव । मम । परमतव । परममम । अतितव । अतिमम ॥

त्वमावेकवचने ॥ ६७ ॥

एकवचनइत्यर्थनिर्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्याने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया । मया । त्वत् । मत् । त्वयि । मयि । यदा समासे एकार्थं युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्य त्वन्यसंख्यत्वाद् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि त्वमावादेशौ भवतः । आदेशान्तराणां तु विषये त्वाहौ सावित्येवमादीनां पूर्वविप्रतिषेधेन तएवेष्यन्ते । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वामतित्वान् । अतिमान् । अतिक्रान्ताभ्यां त्वा,मतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्तौस्त्वामतित्वाभिः । अतिमाभिः । इत्येवमाद्यादाहार्यम् ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ६८ ॥

एकवचनइत्यनुवर्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । तवायं, त्वदीयः । मदीयः । अतिशयेन त्वं, त्वत्तरः । मत्तरः । त्वामिच्छति, त्वद्वति । मद्वति । त्वमिवाचरति, त्वद्वते । मद्वते । उत्तरपदे । त्व पुत्र, स्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । त्वं नाथोस्य, त्वत्रोथो, मत्राथः । एकवचनइत्येव । युष्माकमिदं युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । युष्माकं पुत्रो ऽस्माकं पुत्रो युष्मत्पुत्रो ऽस्मत्पुत्रः । विभक्तावित्यधिकारात् पूर्वयोगो विभक्ताविव । ततोऽन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमारम्भः । ननु चात्राप्यन्तर्वर्तिनी विभक्तिरस्ति तस्यामेवादेशौ भविष्यतः । नैवं शक्यं, लुका तस्या भवितव्यम् । बहिरङ्गा लुक् अन्तरङ्गावादेशौ प्रथमं तौ भविष्यतः । एतदेव तद्वादेशवचनं ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गापि लुक् बाधते इति । तन गोमान्त्रियास्य गोमत्प्रिय इत्यवमादा नुमादि लुक् बाध्यते । एवं च सति त्वाहौ सावित्येवमादयोपि प्रत्ययोत्तरपदयोरदेशा न भवन्ति । त्वं प्रधानमेषां त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्रो ऽस्मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं त्वद्वितं मद्वितम् । तव पुत्रस्त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः । अथ किमर्थमेषां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतच्च विज्ञायते । लक्ष्यस्यत्यपेक्षया । ज्ञापकार्थं ह्येतस्मिन्बहुतरमिष्टं संश्रूयते ॥

त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसु ॥ ६९ ॥

त्रि चतुर इत्येतयोः स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ

भवतो विभक्तौ परतः । तिस्रः । चतस्रः । तिसृभिः । चतसृभिः । स्त्रियामिति किम् । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि । स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्गं तु लिङ्गान्तरे तथाप्यादेशौ भवत एव । प्रियास्त्रियो ब्राह्मण्योस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा ब्राह्मण इति । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्र ब्राह्मणकुलम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । प्रियचतसा । प्रियचतस्रौ । प्रियचतस्रः । प्रियचतस्र । प्रियचतसृणी । प्रियचतसृणि । नव्यृतश्चेति समासान्तो न भवति । विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । यदा तु त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्गं तदा आदेशौ न भवतः । प्रियास्त्रयोस्याः प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ॥ तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ तिसृका नाम शमः ॥ चतस्र्याद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यम् ॥ * ॥ चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्येव स्वरो मा भूत् । चतसृणामित्यत्र तु षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिरित्येव स्वरो भवति । हलादिग्रहणसामर्थ्याच्चिपातनस्वरो बाध्यते ॥

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिस्र चतस्र इत्येतयोर्धतः स्याने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । तिस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य । प्रियतिस्र आनय । प्रियचतस्र आनय । प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । प्रियतिस्रि निधेहि प्रियचतस्रि निधेहि । पूर्वसवर्णात्वङ्सर्वनामस्थानगुणानामपवादः । परमपि ङिसर्वनामस्थानगुणं पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते । अचीति किम् । तिसृभिः । चतसृभिः । चत इति तिस्रचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थमन्यथा हि षट्पवादास्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यामजादौ विभक्तौ परतः । जरसा दन्ताः शीर्यन्ते । जरया दन्ताः शीर्यन्ते । जरसे त्वा परिदद्युः । जरयै त्वा परिदद्युः । अवीत्येव । जराभ्याम् । जराभिः । नुमोजरमादेशो विप्रतिषेधेन । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । इहातिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति लुग्न भवति आनुपूर्व्यां सिद्धत्वात् । अतिजर अमिति स्थिते लुग्नभावो जरस्भाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति । तत्र लुक्तावदपवादत्वादम्भावेन बाध्यते । अम्भावोपि परत्वाज्जरसादेशेन, न च पुनर्लुक्शास्त्रं प्रवर्तते भ्रष्टावसरत्वाद् इत्येवमेव भवति अतिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति ।

* बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

६८२

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

प्रथमैकवचने वृतीयावहुवने च अतिजरं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति, अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतम् । किं कारणं, संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । अन्ये त्वनित्यत्वादस्याः परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरित्येवं भवितव्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादिनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद् । स्यः । त्या । त्ये । तद् । सः । तौ । ते । यद् । यः । यौ । ये । एतद् । एषः । एतौ । एते । इदम् । अयम् । इमौ । इमे । अदस् । असौ । अमू । अमी । द्वि । द्वौ । द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते ॥ इह न भवति । भवत् । भवान् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह न भवति । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । त्यदादिप्रधाने तु शब्दे भवत्येव । परमसः । परमतौ । परमते ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः । कः । कौ । के । साकच्कस्याप्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव किमो न विधीयते किमो-दिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति । कुतः । कुच । कुह । तिहोरितीकार उच्चारणार्थः ॥

क्राति ॥ १०५ ॥

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति । क । गमिष्यसि । क भोक्ष्यते । आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् । किमो इदिति च प्रत्यान्तरं न विधीयते साकच्कार्थम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः । त्यद् । स्यः । तद् । सः । एतद् । एषः । अदस् । असौ । अनन्त्ययोरिति किम् । हे स । सा ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति । असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥ यदा औत्व-प्रतिषेधः तदा सकारादुत्तरस्य उत्वं भवति । असुकः । असकौ ॥ उत्तरदभू-

॥ काशिका ॥ ७ ॥ २ ॥

६९३

तानां त्यदादीनामकृतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ परमाहम् । परमा-
यम् । परमानेन ।

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।
ह्रस्वालुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥
आप एत्वं भवेत्स्मिन्न भलीत्यनुवर्तनात् ।
प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शोभावश्च प्रसज्यते ॥

इदमौ सः ॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारोन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मका-
रस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वबाधनार्थम् ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ ।
इमे । इमम् । इमौ । इमान् * ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तरसूत्रे
पुंसीति वचनात्स्थियामयं यकारः ॥

इदो ऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतो ऽय् इत्ययमादेशो भवति । अयं ब्राह्मणः ।
पुंसीति किम् । इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति आपि
विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः । अक इति किम् । इमकेन । इमकयोः ।
आपीति प्रत्याहारः तृतीयैकवचनात्प्रभृति सुपः प्रकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य लोपो भवति । आभ्या-
म् । यभिः । एभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थके ऽलौन्त्यविधिरिति सर्वस्यायमि-
द्रूपस्य लोपः । अथ वा नायमिल्लोपः । अनाप्यक इति अन्यहणमनुवर्तते † ॥

मृजेर्वृद्धिः ॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम् । मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति । माष्टा । माष्टुम् ।

* इह साविति न संबध्यते, उत्तरसूत्रे साविति वचनादित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† अथ वा नोयमलौन्त्यलोप इति पा० २ पुस्तकान्तरे ।

६९४

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ३ ॥

मार्ष्टव्यम् । मृजेरिति धातुग्रहणमिदं, धातोश्च कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्ययएव
वेदितव्यम् । कंसपरिमृद्धां कंसपरिमृद्भिरित्यत्र न भवति ॥

अचो जृणिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य जिति णिति च वृद्धिर्भवति । जिति । एकस्तण्डुलनि-
चायः । द्वौ शूर्पनिष्ठावौ । कारः । हारः । णिति । बौः । गावौ । गावः ।
सखायौ । सखायः । जैत्रम् । यौत्रम् । च्यौत्रः । जयतेर्यौतिश्च उणादयो बहु-
लमिति प्रुण् प्रत्ययः । च्यवतेरपि ळण् ॥

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने जिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति । पाक-
स्त्यागो, यागः । पाचयति । पाचकः । पाठयति । पाठकः । अत इति किम् ।
भेदयति, भेदकः । उपधाया इति किम् । चक्रासयति तत्तकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्धिते जिति णिति च प्रत्यये परतोङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति ।
गार्ग्यः । वात्स्यः । दाक्षिः । प्लाक्षिः । णिति । औपगवः । कापटवः । त्वाष्ट्रो
जागत इत्यत्राचामादिवृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्धिते परतोङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति । नडादिभ्यः
कृक् । नाडायनः । चारायणः । प्राग्बहतेष्टक् । आक्षिकः । शालाक्षिकः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

देविकाशिशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयंसामत्ति ॥ १ ॥

देविका शिशपा दित्यवाट् दीर्घसत्र श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामादे-
रचः स्थाने वृद्धिप्रसङ्गे आकारो भवति जिति णिति किति तद्धिते परतः ।
देविकायां भवमुदकं, दाविकमुदकम् । देविकाकूले भवाः शालयः, दाविका-
कूलाः शालवः । पूर्वदेविका नाम प्राचां यामः । तत्र भवः पूर्वदाविकः । प्राचां
यामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः साप्याकार एव भवति । शिशपा । शिशपाया
विकारश्चमसः, शांशपश्चमसः । पलाशादिरयं तेन पत्ने अण अनुदात्तादिल-
क्षणा वा अज । शिशपास्यले भवाः, शांशपास्यलाः । पूर्वशिशपा नाम प्राचां
यामः तत्र भवः पूर्वशांशपः । दित्यवाट् । दित्यौह इदं, दात्यौहम् । दीर्घसत्रे

भवं, दार्धमत्रम् । अयसि भवं, आयसम् ॥ वहीनरस्येद्वचनम् ॥ * ॥ वृद्धिवि-
षये ऽचामादेरचः स्थाने वहीनरस्य इकारादेशो भवति । वहीनरस्यापत्यं, वैही-
नरिः । केचित्तु विहीनरस्यैव वैहीनरिमिच्छन्ति ॥

केकयमिचयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥ य धु य प्रतीने
इय होता

केकय मिचयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति तद्विते
जिति णिति किति च परतः । केकयस्यापत्यं कैकेयः । जनपदशब्दात्तन्निचा-
दजिन्यऽप्रत्ययः । मिचयुभावेन श्लाघते, मैत्रेयिकया श्लाघते । गोत्रचरणाच्चा-
घात्याकारतद्वेतेष्विति वुञ् । लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यते । लोके क्षि-
शब्दो गोत्रमित्यभिधीयते । प्रलय । प्रलयादागतं, प्रालेयमुदकम् ॥

न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥

यकारवकारभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां तु
यकारवकाराभ्यां पूर्वमैचागमौ भवतो जिति णिति किति च तद्विते परतः ।
यकारादैकारः । वकारादौकारः । व्यसने भवं, वयसनम् । व्याकरणमधीते,
वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं, सौवश्वः । खाभ्यामिति किम् । त्रयस्यापत्यं
त्रार्थः । पदान्ताभ्यामिति किम् । यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । यतेश्चात्रा
याताः । प्रतिषेधवचनमैचो विषयप्रकृत्यर्थ, मिह मा भूद्वाध्यश्विः । माध्यश्वि-
रिति । नह्यत्र खाभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति । वृद्धेरभावात्प्रतिषेधोऽपि नास्ती-
त्यप्रसङ्गः ॥ उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते ॥ पूर्वञ्चलिन्दे भवः, पूर्वत्रेय-
लिन्दः । यत्र तूत्तरपदसंबन्धी यण् न भवति तत्र नेष्यले प्रतिषेधः । द्वे अशीती
भूतो भूतो भावी वा द्वाशीतिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां खाभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न
भवति पूर्वौ तु ताभ्यामैजागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । द्वारपा-
लस्येदं, दौवारपालम् । तदादिविधिश्चात्र भवति । स्वरमधिकृत्य कृतो यन्यः,
सौवरः । सौवरोध्यायः । सौवर्यः सप्तम्य इति । व्यल्कशे भवः, वैयाल्कशः ।
स्वस्तोत्थाह, सौवस्तिकः । स्वर्भवः, सौवः ॥ अच्ययानां भमात्रे टिलोपः
॥ * ॥ स्वर्गमनमाह, सौवर्गमिकः । स्वाध्याय इति केचित्पठन्ति, तदनर्थ-
कम् । शोभनो ऽध्याय, इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वणैव सिद्धम् । अथाप्येवं व्यु-
त्पत्तिः क्रियते । स्वाध्यायः स्वाध्याय इति । एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठा-
त्सिद्धम् । तदादावपि हि वृद्धिरियं भवत्येव । स्फ्यकृतस्यापत्यं, स्फैयकृतः ।
स्वादुमृदुन इदं, सौवादुमृदवम् । श्वन् । शुन इदं, शौवनम् । अन्नणि इति
प्रकृतिभावः । शुनो विकारो मांसं, शौवम् । प्राणिरजतादिभ्योजित्यञ् । श्वादं-

६६

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ३ ॥

ग्रायां भवः, शैवादंष्ट्रो मणिः । स्वस्येदं, सौवम् । स्वयामे भवः, सौवशामिकः ।
अध्यात्मादित्वाट्ज । अपदान्ताद्यौयमारम्भः । द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यल्क-
श । स्वस्ति । स्वर । स्फ्यङ्गत । स्वादुमृदु । श्वन । स्व ॥

न्ययोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्ययोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरवः स्थाने वृद्धिर्न
भवति तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति । न्ययोधस्य विकारः, नैययोधश्च-
मसः । केवलस्येति किम् । न्ययोधमूले भवाः शालयः, न्यायोधमूलाः शालयः ।
न्ययोहयतीति न्ययोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं, मव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् ॥

न्ययोधस्य नु कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तत्र भवति । प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः । व्याव-
क्राशी व्यावलेखी व्याववर्ती व्यावहासी वर्तते । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रिया-
मिति णच् प्रत्ययस्तदन्ताण्यचः स्त्रियामञ्ज * ॥ ३/२/४२/

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तत्र भवति । स्वागतमित्याह, स्वागतिकः ।
स्वध्वरेण चरति, स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं, स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः ।
व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति, व्यावहारिकः । व्यवहारशब्दोऽयं लौकिके
वृत्ते वर्तते न तु कर्मव्यतिहारे । स्वपतौ साधुः, स्वापतेयः । द्वारादिषु स्वशब्द-
पाठादत्र प्राप्तिः स्वागत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यङ्ग । व्यवहार । स्वपति ॥

श्वादेरिजि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य इजि परतो यदुक्तं तत्र भवति । श्वभस्त्रस्यापत्यं, श्वाभ-
स्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । स्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवतीत्येत-
देव वचनं ज्ञापकम् ॥ इकारादियहणं कर्तव्यं श्वागणिकाद्यर्थम् ॥ * ॥ श्वग-
णेन चरति, श्वागणिकः । श्वायूथिकः ॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध
इष्यते ॥ श्वाभस्त्रेरिदं, श्वाभस्त्रम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तत्र भवति । श्वापदस्येदं,
श्वापदम् । शौवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनस्तोचिणलोरिति प्रागेतस्मात् । यदित
ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यत्यवयवादृतोः । पूर्व-

१ तदन्ताद् टिङ्गाणञिति ङीप् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

वार्षिकम् । अपरवार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरहैमनम् । यत्र पञ्चमीनिर्देशो नास्ति जे प्रोष्टपदानामित्येवमादौ तदर्थमुत्तरपदाधिकारः । पञ्चमीनिर्देशेऽपि विस्पष्टार्थं वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्युत्तरपदाधिकारे वैया वृद्धिरित्येवं विज्ञायते ॥

अवयवाद्वाच्यताः ॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य चतुर्वाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । पूर्ववार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरवार्षिकम् । अपरहैमनम् । पूर्वे वर्षाणामपरं वर्षाणामित्येकदेशसमासः । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे वर्षाभ्यष्टक हेमन्ताच्च सर्वत्राण च तलोपश्च इत्यण प्रत्ययः, तत्र चतुर्वृद्धिर्मद्विधावयववाचिता * तदन्तविधिः । अवयवाचिता किम् । पूर्वसु वर्षासु भवं पौर्ववार्षिकम् । कालाट्टञ् इति ठञ् । अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिर्नान्यस्य ॥

सुसर्वाद्धार्जनपदस्ये ॥ १२ ॥

सु सर्वं अर्द्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतदवधोश्च अर्द्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ् । सुसर्वाद्धार्जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

दिशो ऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । दक्षिणपाञ्चालकः । पूर्ववत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च । दिश इति किम् । पूर्वेः पञ्चालानां, पूर्वपञ्चालः । तत्र भवः, पौर्वपञ्चालकः । आपरपञ्चालकः । अमद्राणामिति किम् । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । मद्रेभ्यो ऽजित्यऽप्रत्ययः ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । ग्रामाणाम् । पूर्वेषु कामशम्यां भवः, पूर्वेषुकाम- ६/३/८ शमः । अपरैषुकामशमः । पूर्वकार्यमृत्तिकः । अपरकार्यमृत्तिकः । नगराणाम् । पूर्वस्मिन्याटलिपुत्रे भवः, पूर्वपाटलिपुत्रकः । अपरपाटलिपुत्रकः । पूर्वकान्यकुञ्जः । अपरकान्यकुञ्जः । ग्रामत्वादेव नगराणामपि ग्रहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोश्च

* क्व चिदवयवानामिति षष्ठीबहुवचनान्तः पाठः । सो ऽयुक्तः । अर्थसंगतेरिति श्दमञ्जरी ।

६८८

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ३ ॥

पादानं तत्संबन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिक्पूर्वपदे हि समुदायः पूर्वेषुकामशम्यादिः
यामनामधेयम् । पाटलिपुत्रादिः पुनरुत्तरपदमेव नगरमाह । तत्र ग्रामवाचि-
नमाङ्गानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य वृद्धिर्भवतीत्येवमभिसंबन्धः क्रियते ।
इतरत्र तु दिश उत्तराणां नगराणामित्येव । पूर्वेषु कामशम इत्येवमादिषु कृता-
यामुत्तरपदवृद्धौ एकादेशो भवतीति ज्ञापितं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधेन ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः स्याने
वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । द्वौ संवत्सरावधीष्टो भूतो
भूतो भावी वा द्विसंवत्सरिकः । संख्यायाः । द्वे षष्ठी अधीष्टो भूतो भूतो
भावी वा, द्विषाष्टिकः । द्विसप्ततिकः । द्विषष्पादिशब्दो वर्षेषु संख्येयेषु वर्त-
मानः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संव-
त्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकः त्रैस-
मिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । द्विवर्षा त्रिवर्षा माणविकेत्यपरिमाणविस्ताचि-
तेति पर्युदासो न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति
णिति किति च परतः, स चेत्तद्वृत्तो भविष्यत्यर्थं न भवति । द्विवर्षे अधीष्टो
भूतो भूतो वा, द्विवार्षिकः । त्रिवार्षिकः । अभविष्यतीति किम् । यस्य त्रैवार्षिकं
धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति । त्रीणि वर्षाणि
भावीति त्रैवार्षिकम् । अधीष्टभृत्योरभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति । गम्यते
हि तत्र भविष्यता न तु तद्वृत्तार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्य-
तीति, द्विवार्षिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चोत्तरपदे न
भवति । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य, द्विकुडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं, द्विसौ-
वर्णिकम् । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्यामित्यत्र सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति
लुको विकल्पः । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं, द्वित्रिपूर्वाचिष्काद्, द्विनैष्किकम् ।
असंज्ञाशाणयोरिति किम् । पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकपालिकम् । पञ्च
लोहित्यः परिमाणमस्य पञ्च कपालानि परिमाणमस्येति विग्रहस्तदस्य परिमा-
णमिति योगविभागात्प्रत्ययस्तद्वृत्तान्तश्चायं समुदायः संज्ञा । द्वाभ्यां शाणाभ्यां

क्रीतं, द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । शाणाद्वा, द्वित्रिपूर्वादण्येय्यण् प्रत्ययः । असंज्ञा-
शाणकुलिजानामिति के चित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥

जडति जातार्था निर्दिश्यते । तत्र यस्तद्वितो विहितस्तस्मिन् जिति
णिति किति च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति । प्रोष्ठपदा
नाम नचत्रं ताभिर्युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुब्रविशेषइति लुप् । प्रोष्ठपदासु
जातः । चतुनचत्रेभ्योऽण्यण् । प्रोष्ठपदो माणवकः । जडति किम् । यदा फादः
प्रोष्ठपदो मेघो धरणीमभिधर्षति । प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदाना-
मिति बहुवचननिर्देशात्पर्यायोपि गृह्यते भद्रपाद इति ॥

हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भ-
वति तद्विते जिति णिति किति च परतः । सुहृदयस्येदं, सौहार्दम् । सुहृद-
यस्य भावः, सौहार्दम् । सुभगस्य भावः, सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् । सुभगाया
अपत्यं, सौभागिन्येयः । दौर्भागिन्येयः । कल्याण्यादिषु सुभगदुर्भगेति पठ्यते ।
सुभग मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पठ्यते । तत्रोत्तरपदवृद्धिर्नैष्यते । महते सौभाग्यम् ।
छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः,
सक्तुसिन्धुषु भवः, साक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते,
तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्यणप्रत्ययः ॥

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥

अनुशतिकं इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादे-
रचः स्याने वृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । अनुशतिकस्ये-
दम्, आनुशतिकम् । अनुहोडेन चरति, आनुहोडिकः । अनुसंवरणे दीयते,
आनुसांवरणम् । अनुसंवत्सरेण दीयते, आनुसांवत्सरिकः । अङ्गारवेणुर्नाम
कश्चित्तस्यापत्यम्, आङ्गारवैणवः । असिंहत्य । तत्र भवं, आसिहात्यम् । अस्य-
हृत्य इति के चित्पठन्ति ततोपि विमुक्तादित्वादण् । अस्यहृत्यशब्दोऽस्मिन्नध्या-
येस्ति, आस्यहात्यः । अस्यहेतिरित्येवमपरे पठन्ति । अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य,
आस्यहेतिकः । अत एव वचनादस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं विभक्तेश्चा-
लुक् । वधोग इति बिदादिरयं, तस्यापत्यं वाधोगः । पुष्करसत्, अनुहरत्,
एतौ बाह्यादिषु पठ्यते । पौष्करसादिः । आनुहारतिः । कुरुकत गर्गादिः, कौरु-
कात्यः । कुरुपञ्चाल । कुरुपञ्चालेषु भवः, कौरुपञ्चालः । जनपदसमुदायो
जनपदग्रहणेन गृह्यते इति वुञ् न भवति । उवकशुद्रस्यापत्यम्, औदकशौद्रिः ।
इहलोक । परलोक । तत्र भवः, ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । लोकोत्तरपद-

स्येति ठञ् । सर्वलोक । तत्र विदितः, सार्वलौकिकः । सर्वपुरुषस्येदं, सार्वपौरुषम् । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग । तत्र भवः, प्रायोगिकः । परस्त्री । पारस्त्र्येयः । कुलटाया वेतीनङ् * ॥ राजपुरुषात् ष्यञि ॥ राजपौरुष्यम् । ष्यञीति किम् । राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः । उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ् । शतकुम्भसुखशयनादयः । शतकुम्भे भवः, शातकौम्भः । सौखशयनिकः । पारदारिकः † । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । आह्वतिगण-श्चायमिष्यते । तेनेदमपि सिद्धं भवति । अभिगममर्हति, अभिगामिकः । अधि-देवे भवमाधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । चतस्र एव विद्याः, चातुर्वेदम् । स्वार्थे ष्यञ् । अनुशक्ति । अनुहोड । अनुसंवत्सर । अङ्गारवेणु । असिहत्य । वध्याग । पुष्करसत् । अनुहरत् । कुरुकत । कुरुपञ्चाल । उदकशुद्ध । इहलोक । परलोक । सर्वलोक । सर्वपुरुष । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री ॥ राजपुरुषात् ष्यञि ॥ सूत्रनड ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । ^{इदं दृष्टं} आग्निमहितीमनद्वाहीमालभेत । आग्नि-मारुतं कर्म । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तहविःसंबन्धी तत्रायं विधिः । इह तु न भवति । स्कन्दविशाखौ देवते अस्य, स्कान्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती । ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तत्र भवति । सौमेन्द्रः । आग्नेन्द्रः । परस्येति किम् । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् । इन्द्रशब्दं द्वावचौ तत्र तद्विते एकस्य यस्येति लोपो ऽपरस्य पूर्वेण सहैकादेश इत्यप्राप्तिरेव वृद्धेः, तदेदं प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति पश्चादेकादेश इति, तेन पूर्वेषुकामशम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तत्र भवति । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् । दीर्घादिति किम् । आग्निवारुणीमनद्वाहीमालभेत । अग्नेरीदग्नेः सोमवरुणधारित्यस्यानङ्गपवादस्य इद्वृद्धाविति प्रतिषेधो विधीयते तेन दीर्घात्परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

* अपपाठो ऽयम् । तत्र हि स्वरूपग्रहणम् । कल्याणयादिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते तस्मात्कल्याणयादीनामिनिर्णिति पाठ इति पदमञ्जरी ।

† शतकुम्भेत्यारभ्य पारदारिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

प्राचां देशे नगरान्तेङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति च परतः । सुह्यनगरे भवः, सौह्यनागरः । पौण्ड्र-
नागरः । प्राचामिति किम् । मद्रनगरमुदत्तु, तत्र भवः । माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तर, मुत्तरपदस्य विभाषितं तद्विते जिति णिति किति वा परतः ।
कुरुजङ्गलेषु भवं, कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् ।
सौवर्णवलजः । सौवर्णवालजः ॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्द्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भ-
वति पूर्वस्य तु वा भवति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धद्वौणेन
क्रीतमार्द्धद्वौणिकम् । अर्द्धद्वौणिकम् । अर्द्धकौडविक, मार्द्धकौडविकम् । परिमा-
णस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकम् * ॥

जातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्विते
जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धकंसिकः ।
अर्द्धकंसिकः । अत इति किम् । अर्द्धकौडविकः । तपरकरण किम् । इह मा
भूत् । अर्द्धस्वारीं भवा अर्द्धस्वारी, किं च स्यात् अर्द्धस्वारी भार्यो यस्य अर्द्ध-
स्वारीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वितस्यारक्तविकारइति पुंवद्वावप्रतिषेधो न
स्यात्, यत्र हि तद्विते वृद्धिः प्रतिषिध्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंव-
द्वावो न प्रतिषिध्यते । यथा वैयाकरणी भार्यो अस्य, वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ठे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ठे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा
भवति । प्रवाहणस्यापत्यं, प्रावाहण्येयः । प्रवाहण्येयः । शुभादिभ्यश्चेति ठक् ४/११२२
प्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

ठक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्वितेषु परत उत्तरपदस्याचामादे-
रचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा । प्रवाहण्येयस्यापत्यं प्रावाहण्येयः । प्रवाह-

* परिमाणस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकमिति बहुषु पुस्तकेषु
नास्ति ।

ण्येयिः । प्रावाहणेयकम् । प्रवाहणेयकम् । बाह्यतद्वितनिमित्ता वृद्धिर्वाश्रयेण
विकल्पेन बाधितुमशक्येति सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्चरत्तेत्रज्जकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शुचि ईश्वर त्तेत्रज्ज कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो
वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । शुचि ।
अशौचम् । आशौचम् । ईश्वर । आनैश्वर्यं, मनैश्वर्यम् । त्तेत्रज्ज । आत्तेत्रज्यम् ।
अत्तेत्रज्यम् । कुशल । आकौशलम् । अकौशलम् । निपुण । आनैपुण, मनैपुणम् ।
अत्र के चिदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधीयते । नञपूर्वात्तत्पु-
रुषादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते तत्र शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चा-
च्चसमासे सति वृद्धिरनङ्गस्यापि वचनाद्ववतीति । तदपरे न मृष्यन्ते । भाव-
वचनादन्योपि हि तद्वितो वृद्धिनिमित्तमपत्यादिष्वर्थेषु नञसमासादेव विद्यते
बहुव्रीहेश्च नञसमासाद्भाववचनोप्यस्ति तत्राङ्गाधिकारोपमर्दनं न युज्यतइति ।
अत्तेत्रज्जानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादिषु पठ्यन्ते, ततस्ताभ्यां भावे ष्यञभवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धिर्भ-
वति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । आयथातथ्यम् । अयथातथ्यम् ।
आयथापुर्यं, मयाथापर्यम् । अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्मणादिषु नञसमासा-
वेतौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ तु यथा ऽसादृश्यइति अव्ययोभा-
वसमासौ तथा नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वं कृतम् । भाष्ये तु यथादर्शितम् अयथा-
तथाभाव इति तथा सुप्सुपेति समासो लक्ष्यते ॥

हनस्तो ऽचिष्णुलोः ॥ ३२ ॥

तद्वितेष्विति निवृत्तम् । तत्सबद्धं कितीत्यपि । जिणतीति वर्त्तते ।
हनस्तकारादेशो भवति ऽश्नि प्रत्यये परतः चिष्णुलो वर्त्तयित्वा । घात-
यति । घातकः । आघुथाक्षी । घातंघातम् । घातो वर्त्तते । अचिष्णुलोरिति
किम् । अघानि । जघान । धातोः कार्यमुच्यमानं धातोः प्रत्यये विज्ञायते ।
इह न भवति वार्त्तन्मतरदिति ॥

आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य विष्ण कृति जिणति युगागमो भवति । अदायि ।
अदायि । कृति । दायो, ^{यज}दायकः । धायो, धायकः । चिण्कृतोरिति किम् ।
ददौ । ददौ । चैडिः । बलिाकिः । बाह्वादित्वादिज् । ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिवर्जितस्य चिणि कृति च जिणति यदुक्तं तत्र भवति । किं चोक्तं, मत उपधाया इति वृद्धिः । अशमि । अतमि । अदमि । कृति खल्वपि । शमकः । तमकः । दमकः । शम, स्तमो, दमः । उदात्तोपदेशस्येति किम् । यामको, रामकः । कथमुदात्तोपरमौ । अड उदात्तमे यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ । उपदेशग्रहणं किम् । शमी दमी तमीत्यत्र यथा स्या, दिह मा भूत्, यामकः, रामक इति । मान्तस्येति किम् । चारकः । पाठकः । अनाचमेरिति किम् । आचामकः ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वामः । कामः । आचामः । आम इति चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ सत्यां भवति । तत्र हि मित्वं नास्ति । नान्ये मितो ऽहेताविति । सूर्यविश्रामा भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्यायमेव मन्यन्ते । चिण्कृतोरित्येव । शशाम तताम ॥

जनिवर्तते जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च जिणति यदुक्तं तत्र भवति । अजनि । जनकः । प्रजनः । अवधि । वधकः । वधः । वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोस्ति तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते । भक्तकश्चेन विद्येत वधकोपि न विद्यते इति हि प्रयोगो दृश्यते । वधादेशस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरभावः । चिण्कृतोरित्येव । जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्त्तिह्रीक्लीरीक्षयीह्माय्यातां पुगणौ ॥ ३६ ॥

सर्वं निवृत्तमङ्गस्येति वर्तते । अर्त्ति ह्री क्ली री क्षयी ह्मायी इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः । अर्त्ति । अर्पयति । ह्री । ह्रेपयति । क्ली । क्लेपयति । री । रेपयति । क्षयी । क्षोपयति । ह्मायी । ह्मापयति । आकारान्तानाम् । दापयति । धापयति । अर्त्तीति च गतिप्रापणयोः, च गताविति द्वयोरपि धात्वोर्ग्रहणम् । रीत्यपि री गतिरेषणयोरीह् श्रवणइति । पुकः पूर्वान्तकरणमदीदपदित्यनोपधाङ्गस्त्वो यथा स्यादिति ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥

शा छा सा ह्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः । शा । निशाययति । छा । अवच्छाययति । सा । अवसाययति । ह्वा । ह्वाययति । व्या । संव्याययति । वे । वाययति । पा । पाययति । पाग्रहणे पै ओवै शोषणइत्यस्यापीह ग्रहणमिच्छन्ति । पा रत्नणइत्यस्य लुग्विकरणत्वाच्च भवति ॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः ॥ * ॥ पालयति ॥ धुष्मीजोर्नुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ धूतयति । प्रीणयति । एते पूर्वान्ता एव क्रियन्ते । तेन न्यशीशयत् । अपीपलत् । अदूधुनत् । अपिप्रिणत् । इयुपधाङ्गस्वत्वं भवति । शाच्छासाह्वाव्यावेपां

कृतात्वानां ग्रहणं पुनः प्राप्तिमाख्यातुम् । किमेतस्याख्याने प्रयोजनम् । एत-
स्मिन् प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीत्युपदिश्यते । तेनाध्यापयति
जापयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेर्धे वर्तमानस्य जुगागमो भवति यौ परतः ।
यत्तेणोपवाजयति । विधूननइति किम् । ^{मुगडा}वापयति केशान् । किमर्थं सूत्रं
वज गतौ ग्यन्तस्य सिद्धत्वात् । वातेर्युग्मा भूदित्येवमर्थम् । पै आवै शोषणे
इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

लीलीर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोर्द्वयोरन्यतरस्यां नुक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो यौ
परतः स्नेहविपातनेर्धे । घृतं विलाययति । विलीनयति घृतं, विलाययति ।
विलापयति । ली ई इतीकारः प्रश्लिष्यते तत ईकारान्तस्यैव नुभवति, न
तु कृतात्वस्य विभाषा लीयतेरिति । स्नेहविपातनइति किम् । जतु विलाप-
यति । जटाभिरालापयते । ली इति लीलीङोर्ग्रहणम् । ला इति लातेः
कृतात्वस्य च लीयतेः ॥

भियो हेतुभये षुक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेर्धे षुगागमो भवति यौ परतः । मुण्डो भीषयते ।
जटिलो भीषयते । अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य षुनिवृत्त्यर्थः ।
मुण्डो भाषयते इत्येवं हि तत्र भवति । हेतुभयइति किम् । कुञ्चिकयैतं
भाषयति । नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणं किं तर्हि कुञ्चिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय् इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति यौ परतः । स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥

शदे रङ्गस्यागतावर्थे वर्तमानस्य तकारादेशो भवति यौ परतः ।
पुष्याणि शातयति * । अगताविति किम् । गाः शादयति गोपालकः ॥

रुहः पोन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहेरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति यौ परतः । व्रीहीन् रोषयति ।
व्रीहीन् रोहयति ॥

प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥

* फलानि शातयतीति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

. प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवति आपि परतः, स चेदाप्सुपः परो न भवति । जटिलिका । मुण्डिका । कारिका । हारिका । एतिकाश्चरन्ति । प्रत्ययग्रहणं किम् । शक्तेतीति शका । स्यग्रहणं विस्पष्टार्थं ककारमात्रं प्रत्ययो नास्तीति सामर्थ्यात्प्रत्ययस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम् । कादिति किम् । नन्दना । रमणा । पूर्वस्येति किम् * । पटुका । मृदुका । अत इति किम् । गोका । नौका । तपरकरणं किम् । राका । धाका । आपीति किम् । कारको, धारकः । अथापीत्यनेन विशिष्यते ककारः । यद्वेवं, कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति अकारेण व्यग्रहितत्वात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव । वचनाद् व्यवधानमीदृशं यत्स्थानिवद्भावकृतेन वर्णेन तदाश्रीयते रथकृत्यादिषु तु श्रुति-कृतमनेकेन वर्णेन व्यवधानमिति इत्वं न भवति । असुप इति किम् । बहवः परिव्राजका अस्यां मथुरायां बहुपरिव्राजका मथुरा । सुबन्तादयं बहुपरिव्राजकशब्दात्पर आबिति प्रतिषेधो भवति । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं न पर्युदासः । पर्युदासे हि सति समुदायादसुबन्तात्पर आबित्वमत्र स्यादेव । अविद्यमानः सुप् अस्मिन् सोयमसुबिति । एवमपि नाश्रीयते । तथा हि सति बहुचर्मिकेत्यत्रापि न स्यात् ॥ मामकनरकरूपसंख्यानं कर्तव्यमप्रत्ययस्यत्वात् ॥ * ॥ मम इयं मामिका । नरिका । अणि ममकादेशः । केवलमामकेति नियमात् संज्ञाकृन्दसोरीकारो नान्यत्र । तेनाणप्रत्ययान्तादपि टाप् भवति । नरान् कायतीति नरिका । आतोनुपसर्गे क इति कः प्रत्ययः ॥ प्रत्ययनिषेधे त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदीचामात स्याने यकपूर्वाया इति विकल्पो मा भूदिति, दाक्षिणात्यिका । इहृत्यिका ॥

न यासयोः ॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति । यका । सका । या सा इति निर्द्देशो न तन्त्रं यत्तदोपलक्षणमेतत् । इहापि प्रतिषेध इष्यते । यकायकामधीमहे । तकांतकां पचाम इति ॥ यत्तदोः प्रतिषेधे त्यक्त्वन उससंख्या-नम् ॥ * ॥ उपत्यका । अधित्यका ॥ पावकोदीनां कृन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । यासु अलोमकाः । कृन्दसीति किम् । पाचिका ॥ आशिषि चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ जीवताद् जीवका । नन्दताद् नन्दका । भवताद् भवका ॥ उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ देवदत्तिका । देवका । यज्ञदत्तिका । यज्ञका ॥ क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्षिपका । ध्रुवका ॥ तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ तारका । ज्योतिषीति किम् ।

* परस्य माभूदित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

तारिका दासी ॥ वर्णका तान्तवउपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्णका प्रावरणभेदः ।
तान्तवदति किम् । वर्णका भागुरी लोकायते ॥ वर्तका शकुनौ प्राचामुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ वर्तका शकुनिः । प्राचामन्यत्र उदीचां तु वर्तिका । शकुना-
विति किम् । वर्तिका भागुरी लोकायतस्य ॥ अष्टका पितृदैवत्ये ॥ * ॥
अष्टका । पितृदैवत्यदिति किम् । अष्टिका खारी ॥ वा सूतकापुत्रकावृन्दार-
काणां मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सूतिका । सूतका । पुत्रिका । पुत्रका । वृन्दा-
रिका । वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्थाने
योऽकारस्तस्यातः स्थाने इकारादेशो भवति । उदीचां ग्रहणं विकल्पार्थम् ।
क्र. १११: इभ्यका । इभ्यिका । इत्रियका । इत्रियिका । ककारपूर्वायाः । चटकिका ।
चटकिका । मूषिकका । मूषिकिका । आत इति किम् । सांकाश्ये भवा
सांकाशिका । स्थानग्रहणमनुवादेपि स्थानसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थम् । आत इत्य-
नेन ह्यत इति स्थानी विशिष्यते । यकपूर्वाया इति किम् । अश्वा । अश्विका ।
यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः आतः स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थं, इह न
भवति । शुभं यातीति शुभंयाः । शुभंयिका ॥ यकपूर्वत्वे धात्वन्तप्रति-
षेधः ॥ * ॥ धात्वन्तयोयकारककारयोरस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
सुनयिका । सुशयिका । सुपाकिका । अश्लोकिका ॥

नञस्योत्पन्नभस्त्रैषाजान्नाद्वास्वा नञपूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

आतः स्थाने योकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन ।
भस्त्रा । भस्त्रिका । भस्त्रका । अभस्त्रका । अभस्त्रिका । एषका । एषिका ।
अजका । अजिका । अनजिका । अनजका । जका । जिका । अजका । अजिका ।
दुके । द्विके । स्वका । स्विका । अस्विका । अस्विका । एषाद्वे नञपूर्वं न प्रयो-
जयतः । किं कारणम् । तत्र हि सति यदि सांक्षकाभ्यां नञ्समासः, अथापि
कृते नञ्समासे पश्चादक्षच्, उभयथापि समासाद् या विभक्तिरुत्पद्यते तस्यां
त्यदाद्यत्वे सति टाया भवितव्यं सोन्तर्वर्तित्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति
इत्त्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तेन अनेषका अद्वके इत्येष नित्यं भवितव्यम् ।
स्वशब्दस्तु ज्ञातिधनाख्यायां नञपूर्वापि प्रयोजयति । भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्क-
स्तस्याभाषितपुंस्काच्चेत्वेव सिद्धे यदिह ग्रहणं तदुपसर्जनार्थम् । अविद्यमाना
भस्त्रा यस्या अभस्त्रा । साल्पा, अभस्त्रका । अभस्त्रिका । अत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे
कृते पुनर्बहुव्रीहौ कृते भाषितपुंस्काद्याष्टाबुत्पद्यते तस्य के ऽण इति यो ह्रस्वो
नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्याहः स्थाने भवति । नञपूर्वाणामपीत्यपिशब्दा-

दन्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रका । बहु-
भस्त्रका । बहुभस्त्रका, इत्येवमनयोरपीष्यते । तत्र नञपूर्वाणामिति वचनम-
नुवाद एव मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थः ॥

अभाषितपुंस्काञ्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योकारस्तस्योदीचामाचार्याणां मतेन
इकारादेशो न भवति । खट्विका । खट्वा । अखट्विका । अखट्विका । परम-
खट्विका । परमखट्वा । बहुव्रीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते तदा भवितव्यम-
नेन विधिना । तत्राप्यभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवत्यकार इति । यदा
तु अविद्यमाना खट्वा अस्याः अखट्वा, अल्पा अखट्वा, अखट्विकेति तदा न
भवति । तथा अतिक्रान्ता खट्वामतिखट्वा, अल्पा अतिखट्वा, अतिखट्विका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने यो ऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भव-
ति । खट्वका । अखट्वाका । परमखट्वाका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्टः, कश्चाङ्गस्य निमित्तं, प्रत्ययस्तस्य प्रत्ययठस्य
इक इत्ययमादेशो भवति । प्राग्वहतेष्टक् । आक्षिकः । शालाक्षिकः । लवणा-
ठञ् । लावणिकः । ठगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थोकारस्तदा
इहाप्यकार उच्चारणार्थः । वर्णमात्रं तु स्थानित्वेनोपादीयते । संघाते तु प्रत्यये
ऽत्रापि संघातग्रहणमेव । तत्र कणेश्ठः, कण्ठ इत्येवमादीनामुणादीनामुणादयो
बहुलमिति न भवति । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र तु यस्येति लोपे
कृते इसुसुक्तान्तात्क इति स्थानिवद्वावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति सचिपातल-
क्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । यस्येत्यकारलोपस्य स्या नव-
द्वावाद्वा । पूर्वस्मादपि हि विधौ स्थानिवद्वावः ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥

इस् उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क
इत्ययमादेशो भवति । इस् । सार्पिष्कः । उस् । धानुष्कः । याजुष्कः । उक् ।
नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः । मातृकम् । पैतृकम् । तान्तात् । औदश्वत्कः ।
शाकृतकः । याकृतकः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणादिह न भवति । आशिषा
चरति । आशिषिकः । उषा चरति औषिका ॥ दोष उपसंख्यानम् ॥ * ॥
दोर्भां चरति दौष्कः ॥

चजोः कु घिण्यतोः ॥ ५२ ॥

जगन्महन्ति
४१४१३५

चकारजकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति ग्यति च प्रत्यये परतः ।
घिति । पाकः । त्यागः । रागः । ग्यति । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

न्यङ्क्वादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्क् इत्येवमादीनां कवर्गादेशो भवति । न्यङ्क् । नावञ्चतेरिति उप-
त्ययः । मद्गुः । मिमस्त्रिभ्य उरिति मस्त्रेऽप्रत्ययः । भृगुः । प्रथिमुदिभ्रस्त्रां
संप्रसारण सलोपश्चेत्युप्रत्ययः । दूरेपाकः । फलेपाकः । दूर पच्यते स्वयमेव ।
फले पच्यते स्वयमेव । पचाद्यच् निपातनाट्टिट्टिः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति
सप्तम्या अलुक् । क्षणेपाक इत्यपि हि के चित्पठन्ति । दूरेपाका फलेपाका
इति टाबन्तमपरेधीयते । उकारान्तावपरे । दूरेपाकुः फलेपाकुरिति । तेषामु-
प्रत्ययो निपातनादेव । तक्रं, वक्रं, मिति । तचतेर्वञ्चतेश्च स्फायितञ्चवञ्ची-
त्यादिना सूत्रेण रक् । व्यतिषङ्क् । व्यतिषजतीति पचाद्यच् । अनुषङ्क् । अव-
सर्गः । उपसर्गः । मेघः । श्वपाकः । मांसपाकः । कपोतपाकः । उलूकपाक
इति । कर्मोपदादणप्रत्ययः । संज्ञायामर्घः । अवदाघः । निदाघः । अर्हतेर्घञ् ।
अर्घः । अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेरवदाघः । निदाघः । संज्ञाया अन्यत्र अहं ।
अवदाहः । निदाहः । न्यग्रोधः, वीरुदित्यत्र न्यग्रूपर्वस्य रुहेः पचाद्यच्च विपू-
र्वस्य क्विपि धकारो विधीयते । न्यग्रहयतीति न्यग्रोधः । विरोहयतीति वीरुत् ॥

हो हन्तेर्जिण्नेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति जिति णिति प्रत्यये परतो नकारे
च । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो वर्तते । नकारे ।
घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन् । ह इति किम् । अलोन्यस्य मा भूत् । हन्तेरिति
किम् । प्रहारः । प्रहारकः । जिण्त्प्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम् । नकारो हकारस्य
नकारे अनन्तरस्य हन्तिहकारस्येति । तच्चानन्तर्यं श्रुतिकृतं संनिधातकृतमाश्री-
यते । स्थानिवद्भावशास्त्रकृतं तु यदनानन्तर्यं तदविघातकं वचनसामर्थ्यात् ।
यदापि सर्वैरेव जिण्चैर्हन्तिहकारो विशिष्यते तदापि येन नाव्यवधानं तेन
व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति जिण्ति धात्ववयवेन व्यवहितेपि सति भवति ।
इह तु न भवति । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्डुल, हननीयक इति ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति । जिघांसति ।
जङ्घन्यते । अहं जघान । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योभ्यासस्तस्मादे-
वैतत्कुत्वम् । इह न भवति । हननीयितुमिच्छति । जिहननीयति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ३ ॥

७०९

हिनेतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति अचडि । प्रजिघी-
षति । प्रजेघीयते । प्रजिघीयति । अचडितीति किम् । प्राजीहयद् दूतम् । अच-
डितीति शक्यमकर्तुं, कथं चङ्ग्रभ्यासनिमित्ते णौ हिनेतिरङ्गं भवति । तत्राभ्या-
सनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि तज् ज्ञाप-
कार्थम् । एतज्ज्ञाप्यते । हेरचडितीति चङोन्यत्र हेर्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति ।
तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जः ॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो
भवति । जिगीषति । जिगाय । सन्लिटोरिति किम् । जेजीयते । जिनातेः
संप्रसारणे कृते यद्यपि जिभेति तथापि लाक्षणिकत्वात्तस्य ग्रहणं न भवति ।
जिज्यतुः । जिज्युः । इत्येव भवति ॥

विभाषा चेः ॥ ५८ ॥

चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोरभ्यासादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति ।
चिचीषति । चिकीषति । चिकाय । चिचाय । सन्लिटोरित्येव । चेचीयते ॥

न क्वादेः ॥ ५९ ॥

कवर्गादेर्द्वातोश्चजोः कवर्गादेशो न भवति । कूजो वर्त्तते । खर्जः ।
गर्जः । कूज्यं भवता । खर्ज्यं, गर्ज्यं, भवता ॥

अजिब्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि ब्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति । समाजः । उदाजः ।
व्रजि । परिव्राजः । परिव्राज्यम् । अजेस्तु अजेर्व्यघजपोरिति वीभावस्य विधा-
नाण्यति नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युब्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाण्युपतापे च । भुज्यतेनेनेति
भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कुत्वाभावो गुणाभावश्च निपात्यते ।
उब्ज आर्जवे, न्युब्जिताः शेरतेस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगस्तथैव घञि
कुत्वाभावो निपात्यते । पाण्युपतापयोरिति किम् । भोगः । समुद्रः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चानु-
याजाः । त्वमग्ने प्रयाजानां पश्चात् त्वं पुरस्तात् । यज्ञाङ्गइति किम् ।
प्रयागः । अनुयागः । प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवंप्रकारे कुत्वं न

भवति । एकादशोपयाजाः । उपांशुयानमन्तरा यजति । अष्टौ पवीसंयाजा
भवन्ति । चतुर्गणैश्चरन्ति । इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वज्रैर्गतौ ॥ ६३ ॥ *प्रति नीति*

वज्रैर्गतौ गतौ वर्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति । वज्रं वज्रन्ति
वणिजः । गताविति किम् । वज्रं काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ॥

श्लोक उचः के ॥ ६४ ॥

उचेर्द्विगुणः के प्रत्यये श्लोक इति निपात्यते । किं पुनरत्र निपात्यते ।
कुत्वं गुणश्च । न्योकेः श्रुतः । न्योको वृत्तः । कर्त्तरि इगुपधलक्षणः कः
प्रत्ययः । अधिकरणद्वौ तु कारकान्तरे घञर्थे कविधानमिति । किमर्थं
पुनरयं घञेव न व्युत्पाद्यते स्वरार्थमन्तोदात्तोयमिष्यते घञि सत्याद्युदात्तः
स्यात् । दिवौकसः । जलौकसः । इत्येवमादावप्यसुनि प्रत्यये उणादयो बहु-
लमिति कुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

एयञ्चावश्यक ॥ ६५ ॥

एये परत आवश्यकर्थे कवर्गो न भवति । अवश्यपाच्यम् । अवश्यवा-
च्यम् । अवश्यरेच्यम् । आवश्यकइति किम् । पाच्यम् । वाक्यम् । रेच्यम् ॥

यजयाचरुचमवचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज याच रुच प्रवच च इत्येतेषां एये परतः कवर्गादेशो न भवति ।
यज । याज्यम् । याच । याच्यम् । रुच । रोच्यम् । प्रवच । प्रवाच्यम् । चच ।
चर्च्यम् । चदुपधादपि चचेरत एव निपातनाण्यद्ववति । प्रवचमहणं शब्द-
संज्ञार्थम् । प्रवाच्यो नाम षाठविशेषोपलक्षितो यन्योस्ति । अपरे पुनराहुरपस-
र्गपूर्वस्य नियमार्थम् । प्रपूर्वस्यैव वचेरशब्दसंज्ञायां कुत्वप्रतिषेधो यथा स्यात् ।
अन्यीपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । अविवाक्यमहरिति पठन्ति । एतत्तु विशेषण-
वेष्यते । दशरात्रस्य यद्वशममहः । अन्यत्राविवाक्यमेव भवति ॥ एयति प्रति-
षेधे त्यजेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्याज्यम् ॥

वचेशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वचेशब्दसंज्ञायां एयति परतः कवर्गो न भवति । वाच्यमाह । अवा-
च्यमाह । अशब्दसंज्ञायामिति किम् । अवधुषित वाक्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थ ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्येते । शक्यः प्रयोक्तुं
प्रयोज्यः । शक्यो नियोक्तुं नियोज्यः । शक्यार्थइति किम् । प्रयोग्यो, नियोग्यः ॥

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ३ ॥

७११

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येभिधेये । भोज्य आदनः । भोज्या यवागूः । इह
भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रम् । भक्ष्यइति किम् । भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

धुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति । दधद्रवानि दाशुषे । सोमो
ददद्वन्धर्वाय । न च भवति । यदग्निरग्नये ददात् । आडागमे सति लोपेपि
ददादिति सिद्धं भवति । तत्र वावचनं विस्पष्टार्थम् । एषा हि कस्य चिदा-
शङ्का स्याद्वदादित्येव नित्ये प्राप्ते लोप आरभ्यमाणो बाधतएवैतद्रूपमिति ॥

श्रोतः श्यनि ॥ ७१ ॥

श्रोकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो, निश्यति । श्रो,
अवच्छ्रियति । दो, अवद्व्यति । सो, अवस्यति ॥

वत्स्याचि ॥ ७२ ॥

वत्स्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुत्ताताम् । अधुत्तायाम् ।
अधुच्चि । अचीति किम् । अधुत्तत् । अधुत्तताम् । ककारवत् उपादानं किम् ।
इह मा भूत् । उत्सौ । उत्साः । वत्सौ । वत्साः ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः कस्य वा
लुग्भवति । अदुग्ध । अधुत्तत् । अदुग्धाः । अधुत्तथाः । अदुग्धम् । अधुत्तध्वम् ।
अदुहृहि । अधुत्तावहि । दिह । अदिग्ध । अधिचत् । लिह । अलीठ ।
अलिचत् । गुह । न्यगूठ । न्यधुत्तत् । दुहादीनामिति किम् । व्यत्यस्तत् ।
आत्मनेपदइति किम् । अधुत्तत् । दन्त्यइति । किम् । अधुत्तामहि । लोप
इति वर्तमाने लुग्यहणं सर्वादेशार्थं तच्च वक्ष्यर्थम् । अन्यत्र ह्यन्त्यस्यैव लोपे
कृते भ्रूलो भ्रूलोति सकारलोपेन सिद्ध्यति । स्यानिवद्वाक्पि अकारलोपस्य
नास्ति । पूर्वत्रासिद्धेः न स्यानिवदिति । दन्त्योष्ठोपि वकारो दन्त्य इति
एह्यते । यदि स न एह्येत ततस्तौयहणमेवात्र कृतं स्यात् ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमामष्टानां दीर्घा भवति श्यनि परतः । शम् । शाम्यति । तम् ।
ताम्यति । दम् । दाम्यति । भम् । भाम्यति । चम् । चाम्यति । कम् ।
काम्यति । मदी । माद्यति । अष्टानामिति किम् । अस्यति । श्यनीति किम् ।
भ्रमति । बभ्राम । वा भाशेति श्यनो विकल्पः ॥

ष्टिवृक्कृमां चमां शिति ॥ ७५ ॥

ष्टिवृ कृमु आचम् इत्येतेषां दीर्घा भवति शिति परतः । ष्टीवति । कृमु क्लामति । आचामति । क्लमि ग्रहणं शबर्यम् । चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणं, इह मा भूत् । चमति । विचमति ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥

क्रमः परस्मैपदपरे शिति परतो दीर्घा भवति । क्लामति । क्लामतः । क्लामन्ति । परस्मैपदेष्विति किम् । आक्रमते आदित्यः । इह उत्क्राम संक्रामेति हेर्लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादीर्घा न प्राप्नोति । नैष दोषः । लुमता शब्देन लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्यं स प्रतिषेधः । न च हौ क्लमि-रङ्गं किं तर्हि शपि ॥

इषुगमियमां छः ॥ ७७ ॥

इषु गमि यम इत्येतेषां शितिपरतश्चकारादेशो भवति । इच्छति । गच्छति । यच्छति । इषेरुदितो ग्रहणं इह मा भूत् । इष्यति । इष्णातीति । ये इषिमुदितं नाधीयते तेचीत्यनुवर्तयन्ति । तत्र प्रधानमजग्रहणं शितीत्यनेन विशेष्यतइति वर्णयन्ति । तथा च सति तदादिविधिर्न भवति । यस्मिन्विधिस्तदादावत्यग्रहणइत्येतदपि विशेषणैवेष्यते । तेन इशाणेत्यत्र कृत्वं न भवति । नह्ययमजैव शिदिति ॥

पाघ्राध्मास्याच्चादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्र- धमतिष्ठमनयच्छपश्यर्द्धधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥

पा घ्रा ध्मा स्या च्चा दाण् दृशि र्त्तिसर्त्त शद सद इत्येतेषां पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य च्छ धौ शीय सीद इत्येते आदेशा भवन्ति शिति परतः । पा । पिबति । घ्रा । जिघ्रति । ध्मा । धमति । स्या । तिष्ठति । च्चा । मनति । दाण् । यच्छति । दृशि । पश्यति । र्त्तिसर्त्त । च्छति । सर्त्त । धावति । शद । शीयते । सद । सीदति । पिबतेर्लघूप-धगुणः प्राप्नोति सोङ्गृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति । अथ वा अकारान्तोऽयमादेश आद्युदात्तो निपात्यते । सर्त्त-वर्गितायां गतौ धावादेशमिच्छन्ति । अन्यत्र सरति अनुसरतीत्येव भवति ॥

जाजनोर्जा ॥ ७९ ॥

जा जन इत्येतयोर्जादेशो भवति शिति परतः । जानाति । जायते । जनेद्वादिकस्य ग्रहणम् ॥

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ३ ॥

७१३

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पू इत्येवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः । प्वादयः श्र्यादिषु पठन्ते । पूञ् पवनइत्यतः प्रभृति क्ली गतौ वृद्धिं यावत्के चिदिच्छन्ति, वृत्करणमेतल्ल्वादीनां प्वादीनां च परिसमाप्यर्थमिति । अपरे तु ल्वादीनामेव परिसमाप्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति । आगणान्ताः प्वादय इति । पूञ् । पुनाति । लूञ् । लुनाति । स्तूञ् । स्तूणाति । येषामागणान्ताः प्वादयस्तेषां जानातीत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति । ज्ञाजनोर्ज्ञा इति दीर्घकरणसामर्थ्याच्च भवति । जनेरपि हि जज्ञादेशे सति अतो दीर्घो यजीति दीर्घत्वेन जायत-इति सिद्ध्यति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये । प्रमि-
णन्ति व्रतानि । निगमइति किम् । प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिदेरङ्गस्येको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः । मेद्वति । मेद्वतः । मेद्वन्ति । शितीत्येव । मिद्वते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अजुह्वुः । अवि-
भयुः । अविभरुः । अथ चिनुयुः सुनुयुरित्यत्र कस्माच्च भवति । अत्र द्वे डित्वे
सार्वधातुकाश्रयं यासुडाश्रयं च । तत्र नाप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयडित्वनिमित्ते
प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तमेव बाधते । यासुडाश्रयडित्वनिमित्तं तु न
बाधते । तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारभ्यतइति ॥

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्द्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति ।
तरति । नयति । भवति । आर्द्धधातुके । कर्त्ता । चेता । स्तोता । सार्वधा-
तुकार्द्धधातुकयोरिति किम् । अग्नित्वम् । अग्निकाम्यति । यदि हि प्रत्यये
सङ्गीति वोच्येत, इहापि स्यात् ॥

जाग्रो ऽविचिस्सल्लिङ्त्सु ॥ ८५ ॥

जाग्र इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिस्सल्लिङ्त्सु परतः । जागर-
यति । जागरकः । साधुजागरी । जागरंजागरम् । जागरो वर्त्तते । जागरितः ।
जागरितवान् । वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च यथा स्यादिति जागर्त्तरयं गुण

आरभ्यते । तस्मिन्कृते यात उपधाया वृद्धिः प्राप्नोति सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्याच्चिण्णलोश्च प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । अविचिण्णल्-
डित्स्विति किम् । जृत्सृजाण्यो विन् । जायुविः । चिण् । अजागारि । णल् ।
जजागार । डित् । जायतः । जायथः । वीति के चिदिकारमुच्चारणार्थं वर्ण-
यन्ति कसावपि वकारादौ गुणो न भवति । जजायवान् । अजागरुः । अहं
जजागर इत्यत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति, नाप्रतिषेधात् । अविचिण्णल्डित्स्विति
पर्युदासोयम् । अथ वा जाय इति प्राप्तिरसावानन्तर्याद् विचिण्णल्डित्सु
प्रतिषिध्यते । या तु जुसि च सार्वधातुकार्द्धधातुक्रयोरिति च प्राप्तिः सा न
प्रतिषिध्यते ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ६६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्द्धधातुक्रयोगुणो भवति । पुग-
न्तस्य । क्लेपयति । ह्रेपयति । क्लोपयति । लघूपधस्य । भेदनम् । छेदनम् । भेत्ता ।
छेत्ता । प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्ये सति लघूपधगुणो न व्यावर्त्यते इति
ज्ञापितमेतत् कुसुनोः कित्करणेन । ऋसिगृधिधृषित्तिपेः कृः । हलन्ताच्चेति ।

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥

धातोर्हिनुम् कथं रज्जेः स्यादिभ्योर्निपातनात् ।

अमल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्थे तत्कृतं भवेत् ।

कुसुनो र्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥

उपधात्र इमेव रह्यते । ततो भिनतीति गुणो न भवति । अपरे पुकि
अन्तः पुगन्तः । लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपध-
मिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ६७ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौपिति सार्वधातुके गुणो न
भवति । नेनिजानि । अनेनिजम् । परिवेविषाणि । पर्यवेविषम् । अभ्यस्त-
स्यति किम् । वेदानि । अचीति किम् । नेनेक्ति । पिङ्गुहणमुत्तरार्थम् । सार्व-
धातुकइति किम् । नेनेज । लघूपधस्येत्येव । जुहवानि । अजुहवम् ॥ बहुलं
छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * जुजोषदिति यथा स्यात् । पस्पशाते । चाकशीति ।
बावशीति । यद्भुकि छान्दसमुपधात्तस्वत्वं द्रष्टव्यम् । पस्पशातइत्यत्राभ्यास-
स्वत्वं च । प्रकृत्यन्तराणां वा स्पशिकशिवशीनामेतानि रूपाणि ॥

भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥

भू सू इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति । अभूत् । अभूः । अभूवम् । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । सूतेर्लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् । सुवत्ति-
सूयत्योर्विकरणेन तिङो व्यवधानम् । विकरणस्यैव ङित्त्वानुणाभावः सिद्धः ।
तिङीति किम् । भवति । सार्वधातुकइत्येव । व्यतिभविषीष्ट । अथ बोभ-
वीति यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः कस्माच्च भवति । ज्ञापकात् । यदयं बोभूत्विति
गुणाभावार्थे निपातनं करोति ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥

सार्वधातुके पितिपि वृत्तंते । उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति
हलादौ पिति सार्वधातुके । यौति । यौषि । यौमि । नौति । नौषि । नौमि । स्तौति ।
स्तौषि । स्तौमि । उत इति किम् । एति । एषि । एमि । लुकीति किम् । सुनोति ।
सुनोषि । सुनोमि । हलीति किम् । यवानि । रवाणि । पितीत्येव । युतः । इतः ।
अपि स्तुयाद्वाज्ञानमित्यत्र हि ङित्त्वं पित्तं भवतीति पित्तप्रतिषेधाद् वृद्धेर-
भावः । नाभ्यस्तस्येत्येतदिहानुवर्तते । यथोति, नोनोति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके । प्रोर्णोति ।
प्रोर्णोति । प्रोर्णोषि । प्रोर्णोषि । प्रोर्णोमि । प्रोर्णोमि । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ॥

गुणो ऽपृक्ते ॥ ९१ ॥

ऊर्णोतेर्द्वितोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति । प्रोर्णोत् ।
प्रोर्णोः । हलीति वर्तमाने यदपृक्तग्रहणं क्रियते तेनैव ज्ञाप्यते भवत्येषा परि-
भाषा यस्मिन्विधिस्तदादावत्यग्रहणे इति ॥

तृणह इम् ॥ ९२ ॥

तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके ।
तृणेठि । तृणेचि । तृणेक्षि । अतृणेष्ट । तृणोऽश्रेष्यत्र प्रत्ययलक्षणमिष्यते ।
हलीति किम् । तृणहानि । पितीत्येव । तृणु । तृणह इत्यागतश्चम्को यङ्गते
श्चमि कृते इमागमो यथा स्यादिति ॥

ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥

ब्रु इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति ।
ब्रवीति । ब्रवीषि । ब्रवीमि । अब्रवीत् । हलीत्येव । ब्रवाणि । पितीत्येव । ब्रूतः ॥

यङो वा ॥ ९४ ॥

यह उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा । शाकु-
निको लालपीति । दुन्दुभिर्वावदीति । त्रिधा बट्टो वृषभो रोरवीति महोदेवो
मर्त्यां आविवेश । न च भवति । वर्वर्त्ति चक्रम् । वर्वर्मि । हलादेः पितः सार्व-
धातुकस्य यङन्तादभाव इति यङ्लुगन्तस्योदाहरणम् ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ६५ ॥

तु इति सौत्रायं धातुः । रु शब्दे । ष्टुञ् स्तुतौ । शम उपशमे । अम
गत्यादिषु । इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा ईडागमो भवति ।
उत्तैति । उत्तवीति । उपरौति । उपरवीति । उपस्तौति । उपस्तवीति ।
शम्यध्वम् । शमीध्वम् । अभ्यमति । अभ्यमीति । शम्यमोर्बहुलं कृन्दसीति
विकरणलुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवति । आपिशलास्तुरुस्तुश-
म्यमः सार्वधातुकासु कृन्दसीति पठन्ति । तत्र सर्वेषामेव कृन्दसि विषये
विधिरयं भवति । सार्वधातुक इति वर्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणमपि दर्श-
स्तुवीत, शमीध्वमित्यत्रापि यथा स्यात् इति ॥

अस्तिसिचोपृक्ते ॥ ६६ ॥

अस्तेरङ्गात् सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति ।
अस्तेः । आसीत् । आसीः । सिजन्तात् । अकार्षीत् । असावीत् * । अपृक्त-
इति किम् । अस्ति । अकार्षम् । आहिभुवोरीटि प्रतिषेध इति स्थानिवद्भाव-
प्रतिषेधादिह न भवति । आत्य । अभूदिति ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ६७ ॥

अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं कृन्दसि
विषये । आप एवेदं सलिनं सर्वमाः । आसीदिति स्थाने आः क्रियापदम् ।
अहरेवासीच्च रात्रिः । सिचः खल्वपि । गोभिरक्षाः प्रत्यञ्चमत्साः । अभिषीर्मा
पुत्रकेति च भवति कृन्दसत्त्वात् । माङ्योगेऽप्यङागमो भवति । अक्षाः । अत्सा
इति । सिच इडभावः ॥

रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ६८ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति ।
अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । प्राणीत् ।
प्राणीः । अजदीत् । अजदीः । पञ्चभ्य इति किम् । अजागर्भवान् । अपृक्त-
स्येत्येव । रोदिति ॥

अङ्गाग्यागालवयोः ॥ ६९ ॥

* अपावीत् । अलावीत् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ३ ॥

७१७

सदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्य-
गालवयोर्मतेन । अरोदत् । अरोदः । अस्वपत् । अस्वपः । अश्वसत् । अश्वसः ।
प्राणत् । प्राणः । अजत् । अजतः । गार्ग्यगालवयोर्यहणं पूजार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥

अद भक्षणे अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषा-
माचार्याणां मतेन । आदत् । आदः । अपृक्तस्येत्येव । अत्ति । असि ॥

अतो दीर्घा यजि ॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति यजादौ सार्वधातुके परतः । पचामि ।
पचावः । पचामः । पद्यामि । पद्यावः । पद्यामः । अत इति किम् । चिनुवः ।
चिनुमः । यजीति किम् । पचतः । पचथः । सार्वधातुकइत्येव । अङ्गना, केशवः । के-
चिदत्र तिङीत्यनुवर्तयन्ति, तेषां भववानिति कसौ सार्वधातुकदीर्घा न भवति ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घा यजीत्यनुवर्तते । सुपि च यजादौ परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य
दीर्घा भवति । वृत्ताय । वृत्ताय । वृत्ताभ्याम् । वृत्ताभ्याम् । अत इत्येव ।
अग्निभ्याम् * । यजीत्येव । वृत्तस्य । वृत्तस्य ॥

बहुवचने भ्रूल्येत् ॥ १०३ ॥

बहुवचने भ्रूलादौ सुपि परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति ।
वृत्तेभ्यः । वृत्तेभ्यः । वृत्तेषु । वृत्तेषु । बहुवचनइति किम् । वृत्ताभ्याम् । वृत्ता-
भ्याम् । भ्रूलीति किम् । वृत्ताणाम् । सुपीत्येव । यजध्वम् । पचध्वम् ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥

ओसि परतोकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृत्तयोः स्वम् ।
वृत्तयोः स्वम् । वृत्तयोर्निधेहि । वृत्तयोर्निधेहि ॥

आङि चापः ॥ १०५ ॥

आङिति पूर्वाचार्यनिर्द्देशेन वृत्तीयैकवचनं गृह्यते । तस्मिन्नाङि परतश्च-
कारादोसि च आबन्तस्याङ्गस्येकारादेशो भवति । खट्वया । मालया । खट्वयोः ।
मालयोः । बहुराजया । कारीषगन्धया । बहुराजयोः । कारीषगन्धयोः । आप
इति पितो यहणं किम् । कीलालया ब्राह्मणेन । कीलायोर्ब्राह्मणकुलयोः । व्याख-
यहणे ऽदीर्घयहणमिति वचनादिह न भवति । अतिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

* वायुभ्यामित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

आप इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आबन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति । हे सट्वे । हे बहुराजे । हे कारीपगन्धे ॥

अम्बार्थनदीर्घस्वः १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । अम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति संबुद्धौ परतः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । नद्याः खल्वपि । हे कुमारि । हे शार्ङ्गवि । हे ब्रह्मबन्धु । हे वीरबन्धु ॥ डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे अम्बाड । हे अम्बाडे । हे अम्बाल । हे अम्बाले । हे अम्बिक । हे अम्बिके ॥ तलो ह्रस्वो वा डिः संबुद्धोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवते भक्तिः । देवतायां भक्तिः । हे देवत । हे देवते ॥ छन्दस्येव ह्रस्वत्वमिष्यते ॥ मातृणां मातृ पुत्रार्थमर्हते ॥ * ॥ मातृणां मातृजादेशो वक्तव्यः संबुद्धौ पुत्राय पुत्रमभिधातुं, कीदृशाय, अर्हते । मात्राव्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वाद्वाः पुत्रस्तदर्थम् । हे गार्गी-मात । नद्यन्तश्चेति समासान्तापवादे मातृजादेशः, चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे अग्ने । हे वायो । हे पटो । हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु, इत्येवमादीनां ह्रस्वविधानसामर्थ्याङ्गुणो न भवति । यदि गुण इष्टः स्यात् । अम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नदीर्घस्वयोर्गुण इत्येव ब्रूयात् ॥

जसि च ॥ १०९ ॥

जसि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अनयः । वायवः । पटवः । धेनवः । बुधयः ॥ जसादिषु छन्दसि वाचनं प्राक् णौ चड्युपधाया ह्रस्व इत्येतस्मात् ॥ * ॥ इतः प्रकरणात् । प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अम्बे दर्वि शतक्रत्वः पश्वे भृत्यः किकिदीव्या । अम्बे । अम्ब । पूर्णो दर्वि । पूर्णोदर्वो । अथा शतक्रत्वः । शतक्रतवः । पश्वे भृत्यः । पश्वे भृत्यः । किकिदीव्या । किकिदीविना ॥

अतो डिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥

गुण इति वर्त्तते । अकारान्तस्याङ्गस्य ह्यौ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो भवति । ह्यौ । मातरि । पितरि । भ्रातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । कर्त्तारौ । ४ कर्त्तारः । मातरौ । पितरौ । भ्रातरौ * ॥

घेडिति ॥ १११ ॥

* तपस्करणं मुख्यसुखार्थम् । इति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ३ ॥

७१९

घ्यन्तस्याङ्गस्य डिति प्रत्यये परतो गुणो भवति । अग्नये । वायवे ।
अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । घेरिति किम् ।
सख्ये । पत्ये । डिति किम् । अग्निभ्याम् । सुपीत्येव । पट्वी । कुहः ॥

डिति आण् नदाः ॥ ११२ ॥

नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्याडागमो भवति । कुमार्यै । ब्रह्म-
बन्ध्वै । कुमार्याः । ब्रह्मबन्ध्वाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति । खट्वायै ।
बहुराजायै । कारीषगन्धायै । खट्वायाः । कारीषगन्धायः । बहुराजायाः ।
अतिखट्वायेत्यत्राकृते दीर्घे व्याख्यहणे ऽदीर्घ इति वचनादयाडागमो न
भवति । कृते तु लाक्षणिकत्वात् ॥

सर्वनाम्नः स्याद्वसुश्च ॥ ११४ ॥

सर्वनाम्न आबन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वश्च
भवति । सर्वस्यै । विश्वस्यै । यस्यै । तस्यै । कस्यै । सर्वस्याः । विश्वस्याः ।
यस्याः । तस्याः । कस्याः । अन्यस्यै । अन्यस्याः । आप इत्येव । भवति । भवते ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥

द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य विभाषा स्याडा-
गमो भवति । द्वितीयातृतीययोश्च ह्रस्वो भवति । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै ।
तृतीयस्यै । तृतीयायै ॥

डेरास्त्रद्वान्नीभ्यः ॥ ११६ ॥

नद्यन्तादाबन्ताचीत्येतस्माच्चोत्तरस्य डेरामित्ययमादेशो भवति ।
कुमार्याम् । गौर्याम् । ब्रह्मबन्ध्वाम् । धीबन्ध्वाम् । आपः । खट्वायाम् । बहु-
राजायाम् । कारीषगन्धायाम् । नी । राजन्याम् । सेनान्याम् * ॥

इदुङ्गाम् ॥ ११७ ॥

इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य डेरामादेशो भवति । कृत्याम् ।
धेन्वाम् ॥

औत् ॥ ११८ ॥

इदुङ्गामुत्तरस्य डेरौकारादेशो भवति । यत्र । नदीसंज्ञं नापि घिसंज्ञमि-
कारान्तं तदिहोदाहरणम् । सख्यौ । पत्यौ ॥

* ग्रामयथामिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

अञ्च घेः ॥ ११६ ॥

औदिति वर्तते । घिसंज्ञकादुत्तरस्य डेरौकारादेशो भवति तस्य च घेरकारादेशो भवति । अग्नौ । वायौ । कृतौ । धेनौ । पटौ । अदिति तप-
रकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्यर्थम् । औदञ्च । घेरिति येषामेकमेवेदं सूत्रं ते प्रधा-
नशिष्टमिदुद्गामौत्वं वर्णयन्ति । अन्वाचयशिष्टं घेरकारमिति ॥

आङो ना ऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥

घेहत्तरस्याङो नाभावो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना । पटुना ।
पुंसि इति नोक्तममुना ब्राह्मणकुलेन । अस्त्रियामिति किम् । कृत्या । धेन्वा ॥
इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

गौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥

अङ्गस्येति वर्तते । चङ्परं गौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वो भवति ।
अवीकर्त् । अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपठत् । अत्र द्विर्वचनोपधाह्रस्व-
त्वयोः प्राणयोः परत्वादुपधाह्रस्वत्वं तत्र कृते द्विर्वचनम् । इह तु मा भवा-
नटिठदिति नित्यत्वाद् द्वितीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तथा सति ह्रस्वभाविनो-
ङ्गस्याकारस्योपधात्वं विहितमिति ह्रस्वो न स्यात् । नैष दोषः । ओणेर्यदि-
त्करणं ज्ञापकं नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन बाध्यतइति । णाविति किम् ।
चङ्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमाने ऽलीलवदित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गमपि वृद्धि-
मादेशं च बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुनो बाधः स्यात् ।
अपीपचदित्येवमादौ तु नैव स्यात् । चङीति किम् । कारयति । हारयति । उप-
धाया इति किम् । अचक्राङ्गत् । अववाञ्छत् । तदेददुपधायहणमुत्तरार्थमवश्यं
कर्त्तव्यं तदिहापि ह्रस्वत्वं निवर्त्तयतीत्येवमर्थं येन नाव्यवधानमित्येतन्नाश्रयि-
तव्यमिति ॥ उपधाह्रस्वत्वे णेर्यच्युपसंख्यानम् * ॥ * ॥ वादितवन्तं प्रयोजि-
तवान् । अवीवदद्वीणां परिषादकेन । योसौ गौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावेना-
ग्लोपित्वाद्वाङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । ण्याकृतिर्निर्देशात् सिद्धम् ॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शासेर्चदितां च गौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति ।
अग्लोपिनां तावत् । मालामाख्यत् । अममालत् । मातरमाख्यत् । अममातरत् ।

* गौ णिच्युपसंख्यानमिति पाठान्तरम् । गौ परतो यो णिस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ४ ॥

७२१

राजानमतिक्रान्तवान् । अत्यरराजत् । लोमान्यनुमृष्टवान् । अन्वलुलोमत् ।
अगेव यत्र केवलो लुप्यते तत्र स्थानिवद्वावादिपि सिद्धम् । हलचोरादेशे तु न
सिद्धतीति तदर्थमेतद्वचनम् । अशशाधत् । अदिताम् । बाध् । अबवाधत् ।
याच । अययाचत् । ठैह । अडुठैकत् ॥

भाजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

भाजभासभाषदीपजीवमीलपीड इत्येतेषामङ्गानां णौ चङ्युपधाया
ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् । भाज । अभिभजत् । अबभाजत् । भास । अबभासत् ।
अबीभसत् । भाष । अबभाषत् । अबीभषत् । दीप । अदिदीपत् । अदीदिपत् ।
जीव । अजीजिवत् । अजिजीवत् । मील । अमिमीलत् । अमीमिलत् । पीड ।
अपिपीडत् । अपीपिडत् । भाजभासोर्द्धदित्करणमपाणिनीयम् ॥ काण्यादीनां
वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अचकाणत् । अचीकणत् । अववाणत् । अवीवणत् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥ ११८१११ ११२१३७

पिबतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्येकारादेशो भवति ।
अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । उपधालोपे कृते ओः पुण्यवचनं ज्ञापकं
णौ स्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्वावाद् द्विवचनम् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥

तिष्ठतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति । अतिष्ठित् ।
अतिष्ठितताम् । अतिष्ठित् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति । अजिघ्रित् ।
अजिघ्रितताम् । अजिघ्रित् । अजिघ्रित् । अजिघ्रितताम् । अजिघ्रित् ॥

उच्यते ॥ ७ ॥

णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति । इराराम-
पवादः । इर । अचकोत्तत् । अचोक्तत् । अर । अववत्तत् । अवोवत्तत् ।
आर । अममार्जत् । अमीमृजत् । वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इरारो
बाध्यन्ते । तपरकरणं दीर्घेपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यात् । अवीकृतदिति ।
न चायं भाव्यमानः किं तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदध्यनुज्ञायते ॥

नित्यं कृन्दसि ॥ ८ ॥

कृन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशो भवति
नित्यम् । अवीवृधत्परोडाशेन । अवीवृधताम् । अवीवृधन् ॥

७२२

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ४ ॥

दयतेर्दिगि 'लिटि' ॥ ९ ॥

दयतेरङ्गस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति । अवदिग्ये । अव-
दिग्याते । अवदिग्यिरे । दयतेरिति दीङो ग्रहणं न तु दय दानइत्यस्य । तस्य
हि लिट्याम्विहितः ॥ दिग्यादेशेन द्विवचनस्य बाधनमिष्यते ॥

अतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः । स्वरु । सस्व-
रतुः । सस्वरुः । धृ । दध्वरतुः । दध्वरुः । स्मृ । सस्मरतुः । सस्मरुः । अत
इति किम् । चित्तियतुः । चित्तियुः । संयोगादेरिति किम् । चक्रतुः । चक्रुः ।
प्रतिषेधविषयेपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषे-
धेन वृद्धिरेवेष्यते । सस्वार । सस्मार । लिटीत्येव । स्मृतः । स्मृतवान् ॥ संयो-
गादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृजर्थं कर्तव्यम् ॥ * ॥ संचस्करतुः, संचस्करुः ।
इत्यत्र हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गणेत्यत्र दर्शने लिटि कृते
तदाश्रये च द्विवचने पश्चादुपसर्गयोगे सत्यङ्भ्यासञ्चयेपीति सुट् क्रियते ।
एवं च कृत्वा संस्कृषीष्ट उपस्कृषीष्टेत्यत्र सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादृतश्च
संयोगादेरिति इडामो न भवति ॥

अच्छत्यृताम् ॥ ११ ॥

अच्छतेरङ्गस्य अस्थितस्य अकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति ।
अच्छ । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः । अ । आरतुः । आरुः । अका-
रान्तानाम् । निचकरतुः । निचकरुः । निजगरतुः । निजगरुः । अच्छेरलघूप-
धत्वादप्राप्नो गुणो विधीयते । अतां तु प्रतिषिद्धः । वृद्धिविषये तु पूर्ववि-
प्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते । निचकार । निजगार ॥

शृदृप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शृ दृ पृ इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति । विशश्रतुः ।
विशश्रुः । विशशरतुः । विशशरुः । विददरतुः । विददरुः । विददरतुः । विद-
दरुः । निपप्रतुः । निपप्रुः । निपपरतुः । निपपरुः । ह्रस्ववचनमित्येतात्त्वनि-
निवृत्त्यर्थम् । के चिदेतत्सूत्रं प्रत्याचक्षते । आ पाके द्रा कुत्सायां प्रा पूरणे
इत्येतेषामनेकार्था धातव इति शृदृप्रांमर्थे वर्तमानानां विशश्रतुः विशश्रुः
विददरतुः विददरुः निपप्रतुः निपप्रुः, इत्येतानि रूपाणि साधयन्ति । तथा च
सति कसौ विशश्रवानित्येतदूपां न स्यात् ॥

के ऽणः ॥ १३ ॥

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ४ ॥ अल्पे ५/३१८५२३

के प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो भवति । जका । कुमारिका । किशोरिका ।
अण इति किम् । गोका । नौका । राका धाक्रेन्यत्र उणादयो बहुलमिति
ह्रस्वो न भवति । न कपीतिप्रतिषेधसामर्थ्यात्कनोपि सानुबन्धकस्य ग्रहण-
मिह भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो न भवति । बहुकुमारीकः । बहुव-
धूकः । बहुलत्मीकः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति ।
समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रत्ययान्त-
समासप्रातिपदिकं न भवति ॥

आपोन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आबन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । बहुखट्वाकः ।
बहुखट्वाकः । बहुमालकः । बहुमालाकः ॥

अदृशो ऽङि गुणः ॥ १६ ॥

अवर्णान्तानां दृशेऽच अङि परतो गुणो भवति । शकलाङ्गुष्ठको ऽकरत् ।
अहं तेभ्योऽकरं नमः । असरत् । आरत् । जरा । दृशेः । अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ॥

अस्यतेऽस्युक् ॥ १७ ॥ १/१७५२

अस्यतेरङ्गस्य युगागमो भवत्यङि परतः । आस्यत् । आस्यताम् । आस्यन् ॥

अश्वयतेरः ॥ १८ ॥ २/१८५८

अश्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥ ५/५

पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः । अपप्तत् । अपप्राताम् । अपपन् ॥

वच उम् ॥ २० ॥ ५/२

वचेरङ्गस्य अङि परत उमागमो भवति । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङो ऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शेते । शयाते । शेरते ।
सार्वधातुक इति किम् । शिष्ये ॥

अयङि कृडिति ॥ २२ ॥

यकारादौ कृडिति प्रत्यये परतः शीङोङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति ।
शय्यते । शाशय्यते । प्रशय्य । उपशय्य । यीति किम् । शिष्ये । कृडितीति
किम् । शेयम् ॥

७२४

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ४ ॥

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ कृडिति प्रत्यये परतः । समुह्यते । समुह्य गतः । अभ्युह्यते । अभ्युह्य गतः । उपसर्गादिति किम् । ऊह्यते । ऊहतेरिति किम् । समीह्यते । यीत्येव । समूहितम् । कृडितीत्येव । अभ्युह्योयमर्थः । अण इत्येव । आ ऊह्यते । ओह्यते । समोह्यते ॥

इराः-एतेर्लिङि ॥ २४ ॥

एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ कृडिति परतो ह्रस्वो भवति । उदियात् । समियात् । अन्वियात् । आशिषि लिङि अलृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे कृते ह्रस्वो ऽनेन भवति । उपसर्गादित्येव । ईयात् । अण इत्येव आ ईयात् । एयात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अकृत्कारे असार्वधातुकयकारे च कृडिति परतो जन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति । भृशायते । सुखायते । दुःखायते । चीयते । चेचीयते । स्तूयते । तोष्टूयते । चीयात् । स्तूयात् । अकृदिति किम् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । परत्वादीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात् । असार्वधातुकइति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । कृडितीत्येव । उर्या । धृषणुया ॥

चवौ च ॥ २६ ॥

चिप्रत्यये परतो जन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति । शुचीकरोति । शुचीभवति । शुचीस्यात् । पटूकरोति । पटूभवति । पटूस्यात् ॥

रीड् ऋतः ॥ २७ ॥

चकारान्तस्याङ्गस्य अकृत्कारे ऽसार्वधातुके यकारे चवौ च परतो रीडित्ययमादेशो भवति । मात्रीयति । मात्रीयते । पित्रीयते । चेक्कीयते । माक्कीभूतः । कृडितीत्येतच्चित्तं, तेनेहापि भवति । पितुरागतं पित्र्यम् । चत इति तपरकरणं किम् । चेक्कीयते । निजेगित्यते ॥

रिङ् शयग्लिङ् ॥ २८ ॥

चकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्वधातुके परतो रिङित्ययमादेशो भवति । श । आद्रियते । आध्रियते । यक् । क्रियते । द्वियते । लिङ् । क्रियात् । द्वियात् । असार्वधातुकइत्येव । बिभृयात् । यीत्येव । कृषीष्ट । हृषीष्ट ॥

गुणोर्त्तिसंयोगादोः ॥ २९ ॥

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ४ ॥

७२५

चतो यकि लिङि इति वर्त्तते । शङ्ख्यत्रासंभवाच्चानुवर्त्तते । गुणो भव-
त्यर्त्तः संयोगादीनामृकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादावसार्वधा-
तुके । अर्यते । अर्यात् । स्मर्यते । स्मर्यात् । इह संस्क्रियते, संस्क्रियादिति
सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणो
न प्रवर्त्तते । यीत्येव । स्तृषीष्ट । धृषीष्ट । असार्वधातुकइत्येव । इय्यात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि च परतो अर्त्तः संयोगादेश्च चतो गुणो भवति । अर्यते । सास्व-
र्यते । दाध्वर्यते । सास्मर्यते । अर्त्तैरव्यर्थशृङ्गातीनामुपसंख्यानमिति यङ् ॥ न
न्दाः संयोगादय इति द्विर्वचनप्रतिषेधा यकारपरस्य नेष्यते । हन्तेहिंसायां
यङि घ्रीभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ जेघ्रीयते । हिंसायामिति किम् । जङ्घन्यते ॥

ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥

घ्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेघ्रीयते । देध्रीयते ॥

अस्य चवौः ॥ ३२ ॥

ई इति वर्त्तते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य चवौ परत ईकारादेशो भवति ।
शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । खट्वीकरोति । खट्वीस्यात् ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥

अस्येति वर्त्तते । क्यचि परतोवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति ।
पुत्रीयति । घटीयति । खट्वीयति । मालीयति । अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घं
इत्यस्यापवादः । पृथयोगकरणमुत्तरार्थम् ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्वेषु ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा गर्द्वे
इत्येतेष्वर्थेषु । अशनायेत्यशनशब्दस्यात्वं क्यचि निपात्यते । अशनायतीति
भवति बुभुक्षा चेत् । अशनीयतीत्येवान्यत्र । उदन्येति उदकशब्दस्य उदका-
देशो निपात्यते । उदन्यतीति भवति पिपासा चेत् । उदकीयतीत्येवान्यत्र ।
धनायेति धनशब्दस्यात्वं निपात्यते । धनायतीति भवति गर्द्वश्चेत् । धनीय-
तीत्येवान्यत्र ॥

नच्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥

छन्दसि विषये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि यदुक्तं तत्र भवति ।
किं चोक्तं, दीर्घत्वमीत्वं च । मित्रयुः (पुत्रयुः) । संस्वेदयुः । देवाञ्जिगाति
सुमयुः । अपुत्रस्येति किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ जनीयन्तोन्वयवः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिषण्यति एतानि कृन्दसि निपात्यन्ते ।
दुष्टशब्दस्य क्यचि दुरस्भावो निपात्यते । अविद्योना दुरस्युः । दुष्टीयतीति
प्राप्ते । द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावो निपात्यते । द्रविणस्युर्विषण्यया । द्रवि-
णीयतीति प्राप्ते । वृषण्यति वृषण्यति निपात्यते । वृषण्यति । वृषीयतीति
प्राप्ते । रिष्टशब्दस्य रिषण्यभावो निपात्यते । रिषण्यति । रिष्टीयतीति प्राप्ते ॥

अश्वघस्यात् ॥ ३७ ॥

अश्व अघ इत्येतयोः क्यचि परतः कृन्दसि विषये आकारादेशो भव-
ति । अश्वायन्तो मघवन् । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । एतदेवात्त्ववचनं
ज्ञापकं न कृन्दस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति ॥

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥

देव सुम्न इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति यजुषि काठके ।
देवायन्तो यजमानाय । सुम्नायन्तो हवामहे । यजुषीति किम् । देवाज्जिगाय
सुम्नयुः । काठकइति किम् । सुम्नयुरिदमासीत् ॥

कव्यध्वरपृतनध्वर्चि लोपः ॥ ३९ ॥

कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यचि परतो लोपो भवति च्चि
विषये । कव्यन्तः सुमनसः । अध्वर । अध्वर्यन्तः । पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति ॥

दातिस्यतिमास्थामिति किति ॥ ४० ॥

दाति स्यति मा स्था इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ
किति प्रत्यये परतः । दाति । निर्दितः । निर्दितवान् । स्यति । अवसितः ।
अवसितवान् । मा । मितः । मितवान् । स्था । स्थितः । स्थितवान् । तीति
किम् । अवदाय । कितितीति किम् । अवदाता ॥

शास्त्रेण्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

शा स्त्रा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति ।
शा । निशितम् । निशातम् । निशितवान् । निशातवान् । अवच्छितम् । अव-
च्छातम् । अवच्छितवान् । अवच्छातवान् ॥ श्यतेरित्वं व्रते नित्यमिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ संशितो ब्राह्मणः । संशितव्रत इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञा-
नात्सिद्धम् ।

देवचातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्धिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥

दधातेरङ्गस्य हात्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः ।
हितः । हितवान् । हित्वा ॥

जहातेश्च क्ति ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा राज्यं
वनं गतः । हित्वा गच्छति । जहातेर्निर्दृशाज्जिहीतेर्न भवति । हात्वा ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये त्वाप्र-
त्यये परतः । हित्वा शरीरं यातव्यम् । हात्वा * ॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय इत्येतानि छन्दसि विषये
निपात्यन्ते । तत्र सुधित वसुधित नेमधित इति सुवसुनेमपूर्वस्य दधातेः त्वा-
प्रत्यये इत्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । सुहि-
तमिति प्राप्ते । वसुधितमनौ जुहोति । वसुधितमिति प्राप्ते । नेमधिता
बाधन्ते । नेमहिता इति प्राप्ते । धिष्वेति लोणमध्यमैकवचने दधातेरित्त्वमि-
डागमो वा प्रत्ययस्य द्विवचनेनाभावश्च निपात्यते । धिष्व सोमम् । धत्स्वेति
प्राप्ते । धिषीयेति आशीर्लिङ्यात्मनेपदोत्तमैकवचने दधातेरित्त्वमिडागमो वा
प्रत्ययस्य निपात्यते । धिषीयेति । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो दद् घोः ॥ ४६ ॥

दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य ददित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये
परतः । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । द इति किम् । धातः । धीतवान् । धेट
एतद्रूपम् । घोरिति किम् । दाप् लवने । दातं बर्हिः । दैप् शोधने । अवदातं
मुखम् ॥ अयमादेशः स्थानदृष्यते ॥ एवं ह्युक्तम् । तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्वान्ते
दोषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्थान्ते ऽदोषस्तस्मात्स्थान्तम् ॥ यदि
तु दस्तीति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेष्वदोषः । दान्तधान्तयोरपि सन्निपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति नत्वधत्वे न भविष्यत इति न दोषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्टते ॥

अत्र उपसर्गात् इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गा वा एते अवादयः
क्रियान्तरविषया वेदितव्याः ॥

* छान्दसत्वादीत्याभाव इति पदमञ्जरी ।

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति । प्रत्त, मवत्तं, नीत्तं, परीत्तम् । अच इति किम् । निर्द्वत्तम् । दुर्द्वत्तम् । उपसर्गादिति किम् । दधि दत्तम् । मधु दत्तम् । घोरित्येव । अव-
दात्तं मुखम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्द्वंशादादेरलः प्राप्नोति । तत्र समाधि-
माहुः । अच इत्येतदावर्त्यते । तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गविशेषणार्थं, अपरमपि
षष्ठ्यन्तं स्थानिनिर्द्वंशार्थमित्याकारस्य स्थाने तकारो भवति । द्वितकारो वा
संयोगो ऽयमादिश्यते । सोनेकारत्वात्सर्वस्य भविष्यति । अपो भीत्यत्र पञ्च-
म्यन्तमच इत्यनुवर्तते । तेन प्रकारमात्रस्य भविष्यति ॥ द्यतेरित्वादचस्त इत्ये-
तद्वति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥

अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति ।
अद्विः । अद्भिः । भीति किम् । अप्सु ॥ स्ववः स्वतवसोर्मास उपसश्च तकारा-
देश इष्यते छन्दसिभकारादौ ॥ स्ववद्विः । स्वतवद्विः । माद्विष्ट इन्द्रो वृत्र-
हा । समुषद्विरजायथाः ॥

सः स्याद्वृधातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावावृधातुके परतस्तकारादेशो भवति ।
वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवत्सति । जिघत्सति । स इति किम् । वक्ष्यति ।
सीति किम् । घासः । वासः । आवृधातुकइति किम् । आस्से । वस्से ॥

तासस्त्येर्लोपः ॥ ५० ॥

तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासेः । कर्त्ता-
सि । कर्त्तासे । अस्तेः । त्वमस्ति । व्यतिसे । अस्तेरकारसकारयोरुपेतयोः से इति
प्रत्ययमात्रमेतत्पदम् । तेन सात्पदाद्योरिति पत्वं न भवति ॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति । कर्त्तारौ ।
कर्त्तारः । अध्येतारौ । अध्येतारः । ~~अस्तेरकारसकारयोरुपेतयोः से इति~~

ह एति ॥ ५२ ॥

तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः । कर्त्ताहे । अस्तेः ।
व्यतिहे ॥

यीवर्णयोर्द्वीधीविव्योः ॥ ५३ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीधीवेव्योर्लोपो भवति । यकारादौ ।
 आदीध्य गतः । आवेव्य गतः । आदीध्यते । आवेव्यते । इवर्णादौ । आदी-
 धिष्ठा । आवेविता । लिङि । अदीधीत । आवेवीत । यीवर्णयोरिति किम् ।
 आदीध्यनम् । आवेव्यनम् ॥

सनि मीमाद्युरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मी मा घु रभ लभ शक पत पद इत्ये-
 तेषामङ्गानामचः स्थाने इसित्प्रत्ययमादेशो भवति । मी इति मीनातिमिनोत्यो-
 र्द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते । मिर्त्सति । प्रमित्सति । मा इति गामादाग्रहणेष्ववि-
 शेषः । मित्सते । अपमित्सते । घु । दित्सति । धित्सति । रभ । आरिप्सते ।
 लभ । आलिप्सते । शक । शित्सति । पत । पित्सति । पद । प्रपित्सते । सनीति
 किम् । दास्यति । सीत्येव । पिपतिषति । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति
 पतेरिडागमविकल्पः ॥ सनि राधो हिंसायामच इस्वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिरि-
 त्सति । हिंसायामिति किम् । आरिरात्सति ॥

आप्ञ्जप्यधामीत् ॥ ५५ ॥

आप् ञ्जपि ऋध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सका-
 रादौ परतः । आप् । ईप्सति । ञ्जपि । ञ्जीप्सति । ऋध् । ईर्त्सति । ञ्जपेर्द्वि-
 वचौ तत्रणोः पूर्वविप्रतिषेधेन लोप इतरस्य त्वीत्वम् । सनीत्येव । प्राप्स्यति ।
 सीत्येव । जिञ्जपयिषति । अर्द्धधिषति । सनीवन्तर्द्वेति ञ्जपेर्द्धेश्चेटो विकल्पः ॥

दम्भ इञ्च ॥ ५६ ॥

दम्भेच इकारादेशो भवति चकारादीच्च सनि सकारादौ परतः ।
 धीप्सति । धिप्सति । सीत्येव । दिदम्भिषति ॥

मुचोक्र्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचोक्र्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । हलन्ताच्चेति
 कित्त्वप्रतिषेधो विकल्प्यते । मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते वत्सः स्वय-
 मेव । अक्र्मकस्येति किम् । मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः । कर्मकर्तारि मुचिरक-
 र्मको भवति कर्मविशेषस्य वा विवक्षायाम् ॥

अत्र लोपोभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचोक्र्मकस्येति यावत् । अत्राभ्यास-
 लोपो भवति । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृतं वेदितव्यमाध्यायप-
 रिसमाप्तेः । इत उत्तरं यद्व्यामोऽभ्यासस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । ह्रस्वः ।
 डुठौकिषते । तुच्चाकिषते । सनि मीमाद्युरभलभशकपतपदामच इस् अभ्यास-

लोपश्चेत्येवं सिद्धे यदत्रग्रहणमिह क्रियते तद्विप्रयावधारणार्थमत्रैवाभ्यास-
लोपो भवति । सन्वद्वावविषये न भवति । अमीमपत् । अदीदपत् । सन्वल्ल-
घुनि चङ्परइति सन्वद्वावात्प्राप्नोति । सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते तदर्थ-
मेव केचिदत्रग्रहणं वर्णयन्ति । नानर्थकेलान्त्यविधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्वन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । डुठौकिपते । तुत्रौकिपते । डुठौके । तुत्रौके ।
अडुठौकत् । अतुत्रौकत् ॥ अभ्यासस्यानचि ॥ * ॥ अभ्यासस्य यदुच्यते अनचि
तद्ववतीति वक्तव्यम् । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । हलादिः
शोषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादिर्लुप्यते । जलौ । मलौ । पपाच ।
पपाठ । आट । आटतुः । आटुः । आदिशेषनिमित्तोयमनादेर्लोपो विधीयते ।
तत्राभ्यासजातेराश्रयणात्क्वचिदपि वर्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं
करोति । अपरे तु ब्रुवते । शेषशब्दोऽयं निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह । तद-
वस्थानमुक्तिर्यथा यदपि प्रधानमविधेयत्वात् तदप्रधानम् । निवृत्तिरेव तु विधे-
यत्वात्प्रधानम् । तत्रायमर्थोऽस्य जायते । अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिर्भवतीति ।
सा किमित्यादेरविधेयां सतीमनिवृत्तिमपेक्षिष्यतइति ॥

शूर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शूर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । अन्ये हलो लुप्यन्ते । चुश्चोति-
षति । तिष्ठासति । पिस्पन्दिषते । शूर्पूर्वा इति किम् । पपाच । खय इति
किम् । सखौ ॥ खपूर्वाः खय इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उचिच्छिषतीत्यत्र उच्चेर-
न्तरङ्गत्वात्तुकि कृते द्विवचनं तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे तकारः श्रूयेत् ॥

कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति । चकार । चखान ।
जंगाम । जघान । हकारस्य । जहार । जिहीर्षति । जहौ ॥

‘नृ’कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति । कोकूयते । उष्ट्रः । कोकूयते ।
खरः । कवतेरिति विकरणनिर्देशः कौतेः कुवतेश्च निवृत्त्यर्थः । तयोश्चुत्वमेव
भवति । चोक्कूयते । यङीति किम् । चुकुवे ॥

कृषेश्चन्द्रसि ॥ ६४ ॥

ह्रस्वेष्वन्दसि विषये यङि परतोभ्यासस्य चुर्नं भवति । करीञ्ज्यते यज्ञ-
कुण्णः । क्न्दसीति किम् । चरीञ्ज्यते कृषीवलः ॥

दाधर्त्तिदद्धर्त्तिदद्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेलर्ष्यापनीफण-
त्संसनिष्यदत्करिक्कत्कनिक्कदद्भुरिभ्रद्विध्वतो-
दविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरीवृजन्म-

सृज्या गनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥

दाधर्त्ति दधति दद्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते अर्लर्षि आपनीफणत् संसनि-
ष्यदत् करिक्कत् कनिक्कदत् भरिभ्रत् दविध्वतः दविद्युतत् तरित्रतः सरीसृपतं
चरीवृजत् सर्मृज्य आगनीगन्ति इत्येतानि अष्टादश क्न्दसि विषये निपात्यन्ते ।
दाधर्त्ति दद्धर्त्ति दद्धर्षीति धारयतेधृजो वा श्लौ यङ्लुक्कि वा अभ्यासस्य दीर्घत्वं
णिलोपश्च । दाधर्त्ति । एवं दद्धति । श्लौ रुग्भ्यासस्य निपात्यते । तथा दद्धे-
र्षीति । अत्र च यल्लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । बोभूत्विति ।
भवतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र
भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः सिद्धः । ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति ।
अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । बोभोति । बोभवीति ।
तेतिक्ते । तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । यङो ङित्वात्प्रत्ययलक्षणैना-
त्मनेपदं सिद्धमेव । ज्ञापनार्थं त्वात्मनेपदनिपातनमन्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं
न भवति । अलपीति । इयत्तेर्लटि सिपि अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य
लत्वं निपात्यते । सिपा निद्वंशो ऽतन्त्रं तिष्यपि दृश्यते अर्लर्त्ति दत्तः । आपनी-
फणदिति । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीगनिपात्यते । संस-
निष्यदिति । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुक् शतर्येवाभ्यासस्य निक् धातुसकारस्य षत्वं
निपात्यते । न चास्य संपूर्वता तन्त्रं, अन्यत्रापि हि दृश्यते । आसनिष्यददिति ।
करिक्कदिति करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि चुत्वाभावोभ्यासककारस्य रिगागमो निपा-
त्यते । कनिक्कददिति । क्न्देर्लुङि झेरङादेशो द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो
निगागमश्च निपात्यते । तथा चास्य विवरणं कृतम् । अक्न्दीदिति भाषा-
याम् । भरिभ्रदिति बिभर्त्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि भृजामिदिति इत्वाभावो
जश्त्वाभावोभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । दविध्वत इति ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य
शतरि जसि रूपमेतत् । अत्राभ्यासस्य विगागम च्कारलोपश्च निपात्यते ।
दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । दविद्युतदिति द्युतेर्यङ्लुगन्तश्च शतरि अभ्यासस्य
संप्रसारणाभावो अत्वं विगागमश्च निपात्यते । तरित्रत इति तरतेः शतरि
श्लौ शष्पेकवचने ऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । सरीसृपतमिति सृपेः शतरि

७३२

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ४ ॥

श्लौ द्वितीयैकवचने ऽभ्यासस्य रीगागमो निपात्यते । वरीवृजदिति वृजेः
शतरि श्लौ रीगागमो निपात्यते ऽभ्यासस्य । मर्मृजेति मृजेर्लिटि णलि अभ्या-
सस्य रुगागमो धातोश्च युगागमो निपात्यते । ततो मृजेर्द्विर्न भवत्यलघूपध-
त्वात् । लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते । आगनीगन्ताति आङ्पूर्वस्य गमेर्लिटि
श्लौ अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते । वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति
कर्णम् । इति करणमेवंविधानामन्येषामप्युपसंयहार्यम् ॥

उरत् ॥ ईई ॥

ऋवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति । ववृते । ववृधे । नर्नर्ति ।
नरिनर्ति । नरीनर्ति । इत्येवमादावभ्यासविकारेषु अपवादो नात्सर्गान्विधी-
न्वाधतइत्युरदत्वे कृते रुगादय आगमाः क्रियन्ते ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥

द्युति स्वापि इत्येतयोराभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विदिद्युतत्तम् ।
विदिद्योतिषते । विदिद्युतिषते । विदेद्युत्यते । स्वापेः । सुष्वापयिषति ।
स्वापिष्यन्तो वृक्ष्यते तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमि-
ष्यते । इह न भवति । स्वापयतेर्षुल । स्वापकः । तस्मात्क्यच्च स्वापकीयति ।
स्वापकीयतेः सन् । सिष्वापकीयिषति ॥

व्यथे लिटि ॥ ६८ ॥

व्यथेर्लिटि परतोभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विव्यथे । विव्यथाते ।
विव्यथिरे । हलादिः शेषेण यकारस्य निवृत्तौ प्राप्तायां संप्रसारणं क्रियते । वका-
रस्य न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषिध्यते । लिटीति किम् । वाव्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥

इणोङ्गस्य योभ्यासस्तस्य दीर्घा भवति किति लिटि परतः । ईयुतुः ।
ईयुः । इणो यणिति यणादेशे कृते स्थानिवदावाटिर्वचनम् । कितीति किम् ।
इयाय । इययिथ ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासस्यादेरकारस्य दीर्घा भवति लिटि परतः । अतो गुणे पररू-
पत्वस्यापवादः । आट । आटतुः । आटुः । आदेरिति किम् । पपाच । पपाठ ॥

तस्मान्नुङ् द्विहलः ॥ ७१ ॥

तस्मादतोभ्यासादीर्घाभूतादुत्तरस्य द्विहलोङ्गस्य नुडागमो भवति ।
आनङ्ग । आनङ्गतुः । आनङ्गुः । आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जुः ।

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ४ ॥

७३३

द्विहल इति किम् । आट । आटतुः । आटुः । चकारैकदेशो रेफो हल्यहणेन
यक्षते । तेनेहापि द्विहलोङ्गस्य नुडागमो भवति । आनृधतुः । आनृधुः ॥

अश्नो तेश्च ॥ ७२ ॥

अश्नोतेश्च दीर्घभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति । व्यानशे ।
व्यानशाते । व्यानशिरे । अश्नोतेरिति विकरणनिर्देशो अश्नोतेर्मा भूदिति ।
आश । आशतुः । आशुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः । बभूव । बभूवतुः ।
बभूवुः । बभूवे । भवतेरिति कर्तृनिर्देशादिह न भवति । अनुबभूवे कम्बलो
देवदत्तेन । लिटीत्येव । बुभूषति । बोभूयते ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

ससूव इति निपात्यते । सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमो ऽभ्यासस्य चात्वं
निपात्यते । ससूव स्यविरं विपश्चिताम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । निजि-
नेनेक्ति । विजिरे, वेवेक्ति । विश्, वेवेष्टि । त्रियहणमुत्तरार्थम् । एषां हि
वृत्करणं समाप्त्यर्थं पठ्यतएवेति । श्लाविति किम् । निनेज ॥

भृजामित् ॥ ७६ ॥

भृजादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति । भृज् ।
विभर्त्ति । माङ् । मिमीते । ओहाङ् । जिहीते । त्रयाणामित्येव । जहाति ।
श्लावित्येव । बभार ॥

अर्त्तिपिपर्त्याश्च ॥ ७७ ॥

अर्त्ति पिपर्त्ति इत्येतयोराभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । इयर्त्ति
धूमम् । पिपर्त्ति सोमम् ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ७८ ॥

कृन्दसि विषये ऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णां
विवष्टि । वृशेरेतद्रूपम् । तथा वचेः । जनिमा विवक्ति । सचेः । वत्सं न
माना सिषक्ति । जिघर्त्ति सोमम् । न च भवति । ददातीत्येवं ब्रूयात् । जज-
नमिन्द्रं माता यद्वीरं दधनद्वनिष्टा ॥

सन्यतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति । पिपक्षति । यियक्षति । तिष्ठासति । पिपासति । सनीति किम् । पपाच । अत इति किम् । लुलूपति । तपरकरणं किम् । पापचिषते ॥ जि = अने

श्रीः पुयण्यपर ॥ ६० ॥

सनीति वर्त्तते इदिति च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यणि जकारे चावर्णपरं परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः । पवर्गे परे । पिपविषति । पिपावयिषति । विभावयिषति । यण्यपरे । यियविषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जपरे । जु इति सौत्रोऽयं धातुः । जिजावयिषति । एतदेव पुयण्यपरइति वचनं ज्ञापकमद्विर्वचननिमित्तेऽपि शौ स्यानिबद्धवतीति । ओरिति किम् । पापच्यते । सन् । पापचिषति । पुयण्यजीति किम् । अवनुनावयिषति । जुहावयिषति । अपरइति किम् । बुभूषति ॥

स्ववतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ६१ ॥

स्ववति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य ओरवर्णपरं यणि वा इकारादेशो भवति सनि परतः । सिद्धावयिषति । सुद्धावयिषति । शृणोति । शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति । द्रवति । दिद्रावयिषति । दुद्रावयिषति । प्रवति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । प्लवति । पिप्लावयिषति । पुप्लावयिषति । च्यवति । चिच्यावयिषति । चुच्यावयिषति । वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन यण्यव्यवधानमाश्रीयते । पूर्वसूत्रे त्वनन्तरएव यणि भवितव्यमित्यप्राप्तविभाषेयम् । अपरइत्येव । सुसूषति । शुश्रूषति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ६२ ॥

यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेचीयते । लोलूयते । यङ् लुकि । जोहवीति । यङोवेतीद्विकल्पः । चोक्रुशीति ॥

दीर्घोक्तः ॥ ६३ ॥

अक्रितोभ्यासस्य दीर्घो भवति यङी यङ्लुकि च । पापच्यते । पापचीति । यायज्यते । यायजीति । अक्रित इति किम् । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । ननु चात्रापवादत्वाच्चुकि कृते ऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घत्वं न भविष्यति । एवं तद्व्यक्ति इत्यनेनैतज् ज्ञाप्यते, अभ्यासविकारेष्वपवादानोत्सर्गान् विधीन्बाधन्तइति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, डोढौक्यतइत्यत्र दीर्घोक्त इत्यनेन संध्यन्तरद्वयो न बाध्यते । अचीकरदित्यत्र दीर्घो लघोरित्यनेन सन्वदित्वं न बाध्यते । मानप्रभृतीनां दीर्घेण सनीत्वं न बाध्यते मामासते । ई च गण इतीत्वेन हलादिः शेषो न बाध्यते अजीगणत् ॥

नीगवञ्चसंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥

वञ्चु संसु ध्वंसु भ्रंसु कस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङ् यङ्लुकि च । वञ्चु । वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । संसु । सनीस्यते । सनीसंसीति । ध्वंसु । दनीध्वस्यते । दनीध्वंसीति । भ्रंसु । बनीभ्रस्यते । बनीभ्रंसीति । कस । चनीकस्यते । चनीकंसीति । पत । पनीपत्यते । पनीपतीति । पद । पनीपद्यते । पनीपदीति । स्कन्द । चनीस्कन्द्यते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतोलुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ् यङ्लुकोः परतः । तंतन्यते । तंतनीति । जंगम्यते । जंगमीति । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणां द्रष्टव्यम् । स्यानिना ह्यादेशो लक्ष्यते । तेन यंयम्यतइत्येवमादावक्षत्परत्वेऽप्यनुस्वारो भवति ॥ पदान्तवच्च्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो यथा स्यादिति । अत इति किम् । तेतिम्यते । तपरकरणं तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । बाभाम्यते । अनुनासिकान्तस्येति किम् । पापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ् यङ्लुकोः परतः । जंजप्यते । जंजपीति । जंजभ्यते । जंजभीति । दंदश्यते । दंदहीति । दंदश्यते । दंदशीति । दश इति दंशिरयं नकारलोपार्थमेव निर्विष्टः । तेन यङ्लुक्पि नकारलोपो भवति । भञ्ज । बंभज्यते । बंभजीति । पश इति सौत्रो धातुः । पंपश्यते । पंपशीति ॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

चर फल इत्येतयोरभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ् यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति ॥

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उकारादेशो भवति यङ् यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति । परस्येति किम् । अभ्यासस्य मा भूत् । अत इति किम् । अलान्त्यस्य मा भूत् । उदिति तपरकरणं चंचूर्ति पंफुलीति, अत्र लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्यासिद्धत्वादिह लघुत्वं न निवर्तते ॥

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चफलोरकारस्य उकारादेशो भवति । चरणं

३३६

॥ काशिका ॥ ७ ॥ ४ ॥

चूर्तिः । ब्रह्मणश्चूर्तिः । प्रफुल्लितः । प्रफुल्लाः सुमनसः । यङ्लुकोरभ्यासस्येति
चानुवर्तमानमपि वचनसामर्थ्यादिह नाभिसंबध्यते ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ६० ॥

चदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्लुकोः परतः ।
वरीवृत्यते । वरीवृद्ध्यते । वरीवृतीति । वरीवृधीति । नरीनृत्यते । नरीनृतीति ॥
रीशृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् । वरीवृश्यते । वरीवृश्चीति ॥

रुग्निकौ च लुकि ॥ ६१ ॥

यङ्लुकि चदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्निकावागमौ भवतश्चाका-
राद्रीञ्च । नर्नर्त्ति । नरिर्नर्त्ति । नरीनर्त्ति । वर्वर्त्ति । वरिर्वर्त्ति । वरीवर्त्ति ।
उकार उच्चारणार्थः ॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ मर्मृ-
ज्यते । मर्मृज्यमानासः ॥

अमृतश्च ॥ ६२ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्निकावागमौ भवतो रीञ्च यङ्-
लुकि । चर्कर्त्ति । चरिर्कर्त्ति । चरीर्कर्त्ति । जर्हर्त्ति । जरिर्हर्त्ति । जरीर्हर्त्ति । तप-
स्करणं किम् । किरतेश्चाकर्त्ति ।

किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत् ।

प्राप्तिञ्च तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संशयः * ॥

तत्रेयं प्राप्तिस्तपरकरणसामर्थ्यादङ्गविशेषणमृतइत्येतत्तथा चाप्राप्ति
किरतेरगादीनामिति ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेनगलोपे ॥ ६३ ॥

लघुनि धात्वक्षरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परे णौ परतः सनीव काये
भवति अनगलोपे । सन्यत इत्युक्तं चङ्परेपि तथा । अचीकरत् । अपीपचत् ।
ओः पुयण्यपरइत्युक्तं चङ्परेपि तथा । अपीपवत् । असीसवत् । अजीजवत् ।
स्रवतिश्चणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वेत्युक्तं चङ्परेपि तथा । असिस-
वत् । असुसुवत् । अशिश्रवत् । अशुश्रवत् । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्र-
वत् । अपुप्रवत् । अपिप्लवत् । अपुप्लवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । लघुनीति
किम् । अततचत् । अररत्तत् । जागरयतेः । अजजागर्त्तत् । अत्र केचिद्गण्डं
लघुमाश्रित्य सन्वद्भावमिच्छन्ति सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन नास्तीति व्यव-

* किरतिमिति अकारान्तोपलक्षणं, चर्करीतमिति यङ्लुकोः पूर्वाचार्यसंज्ञा, पचतीति
लट उपलक्षणम् । तेन चाकर्तोत्यादीनि रूपाणि किरतेर्यो नयेदित्यर्थः । प्राप्तिञ्चं रगादीनां
विषयविभागेन या प्राप्तिस्तन्त्रं, संशयः साधुशब्दसंशयः । इति पदमञ्जरी ।

धानेपि वचनप्रामाण्याद्विवक्षितं, तदसत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचन-
प्रामाण्यादित्येकेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेन । यद्येवं, कथमचिन्तयदिति,
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामित्वमिति । यदयं तद्वाधनार्थं स्मर-
त्यादीनामत्वं विदधाति । चङ्परइति किम् । अहं पपच । परग्रहणं किम् । चङ्येव
केवले मा भूत् । अचकमत । अनलोपइति किम् । अचकथत् । दृषदमाख्यातवान्
अददृषत् । वादितवन्तं प्रयोजितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवददित्यत्र योसौ यौ गो-
लौपो नासावग्लोप इत्याश्रीयते किं कारणं चङ्परइति णिजातेर्निमित्तत्वेनाक्षेपा-
त्ततोऽन्यस्याको लोपः परिगृह्यते । मीमादिनामत्रग्रहणात्सन्धद्वावेनाभ्यासलोपो न
भवतीत्युक्तम् । किं च सन्धदिति सनाश्रयं कार्यमिति दिश्यते न च लोपः सनमेवापे-
क्षते किं तर्हि इस्भावाद्यपि तदभावादमीमयदित्यादावभ्यासलोपो न भविष्यति ॥

दीर्घा लघोः ॥ ६४ ॥

दीर्घा भवति लघोर्भ्यासस्य लघुनि यौ चङ्परे ऽनग्लोपे । अचीकरत् ।
अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपचत् । लघोरिति किम् । अभिधजत् । लघुना-
त्येव । अततक्षत् । अररक्षत् । चङीत्येव । अहं पपच । परइत्येव । अचकमत ।
अनग्लोपइत्येव । अचकथत् ॥

अस्मदृत्वरप्रथमदस्तृप्तशाम् ॥ ६५ ॥

स्मृ दृ त्वर प्रथमद स्तृ स्पश इत्येतेषामभ्यासस्यादित्ययमादेशो
भवति चङ्परे यौ परतः । स्मृ । असस्मरत् । दृ । अददरत् । त्वर । अतत्व-
रत् । प्रथ । अपप्रथत् । म्रद । अममदत् । स्तृ । अतस्तरत् । स्पश । अपस्प-
शत् । सन्धद्वावादित्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । तपरकरणसामर्थ्यादिति कृते दीर्घा
लघोरित्येतदपि न भवति । अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥ ६६ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोर्भ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्-
परे यौ परतः । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिवेष्टत् । अभ्यास-
ह्रस्वत्वे कृते अत्वं पठे भवति ॥

ई च गणः ॥ ६७ ॥

गणोर्भ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परे यौ परतः । चकारादञ्च ।
अजीगणत् । अजगणत् ॥

इति वामनाचार्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तोऽध्यायश्च सप्तमः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्व्यामः प्राक् पदस्येत्यतः सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । नित्यवीप्सयोरिति तत्र सर्वस्य स्याने द्वे भवतः । के द्वे भवतः । ये शब्दतश्चार्थतश्चोभयथान्तरतमे, एकस्य पचतिशब्दस्य द्वौ पचतिशब्दौ भवतः । पचति २ । शामो २ रमणीयः । यदा तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं तदा स एव पचतिशब्दो द्विरावर्तते तस्य द्वे आवृत्ती भवतः । सर्वस्येति विस्पष्टार्थम् । अथ पदस्येत्येव कस्माच्चोच्यते । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् प्रपचति प्रपचतीति । इह द्रोग्धा द्रोढा इति घत्वठत्व-योरसिद्धत्वादङ्गतयोरेव तयोर्द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र पश्चाद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात् । द्रोग्धा द्रोढा । द्रोढा द्रोग्धेति । तस्माद्वक्तव्यमेतत् पूर्वज्ञासिद्धीयम-द्विर्वचनइति । सर्वस्येत्येतदेव वा कृतं सर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् ॥

तस्य परमाश्लेडितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाम्नेडितसंज्ञं भवति । चौरचौर ३ । वृषलवृषल ३ । दस्योदस्यो ३ घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा । आम्ने-डितप्रदेशा आम्नेडितं भर्त्सने इत्येवमादयः ॥ ८/१/६५ इति से. पुस्तः

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्वधति यदाम्नेडितसंज्ञम् । भुङ्क्ते २ । पशून् २ ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य द्वे भवतः । केषु नित्यता । तिङ्शु अव्यये कृत्स्न च । कुत एतत् । आभीक्ष्ण्यमिह नित्यता । आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन्करोति तच्चित्यम् । पचति २ । जल्पति २ । भुक्त्वा २ व्रजति । भोजं २ व्रजति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । त्वाणमुलोर्लोऽश्च द्विर्वचनापेक्षायामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः । यद् तु तच्चिरपेक्षः प्रकाशयति । पुनः २ पचति पापच्यतइति । यदा तु तत्र द्विर्वचनं तदा क्रियासमभिवहारे पौनःपुन्यं द्रष्टव्यं पापच्यतेपापच्यतइति । अथ केषु वीप्सा । सुप्सु वीप्सा, का पुनः सा । व्याप्तिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । का पुनरसौ । नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्र-योक्तव्यापुमिच्छा वीप्सा । नानाभूतार्थवाचिनां शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुमिच्छा वीप्सा । शामो २ रमणीयः ।

जनपदो र रमणीयः । पुरुषःपुरुषो निधनमुपैति । यत्तिङन्तं नित्यतया प्रक-
र्षणं च युक्तं ततः कृतद्विवर्चनात्प्रकर्षप्रत्यय इष्यते पचति र तरामिति । इह
तु आढ्यतरमाढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परिवर्जने ॥ ५ ॥ अपपरीवर्जने १२४८

परीत्येतस्य वर्जनेर्धे द्वे भवतः । परि र त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । परि र
सौवीरेभ्यः । परि र सर्वसेनेभ्यः । वर्जनं परिहारः । वर्जनं इति किम् । ओदनं
परिषिञ्चति ॥ परिवर्जने ऽसमासे वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परि र त्रिगर्तभ्यो वृष्टो
देवः । परि त्रिगर्तभ्यः । समासे तु तेनैवोक्तत्वाद्वर्जनस्य नैव भवति । परित्रि-
गर्तं वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपौदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र सम् उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विवर्चनेन चेत्यादः
पूर्यते । प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे । संसमिद्व्यवसे वृषन् । उपोप मे परामृश ।
किं नोदुदुर्हर्षसे दातवाउ * । पादपूरणइति किम् । प्रदेवं देव्या धिया । साम-
य्याच्छन्दस्यैतद्विधानम् । भाषायामनर्थकं स्यात्प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यं
प्रत्यासत्तिः कालज्ञता देशज्ञता च । उपर्युपरि दुःखम् । उपर्युपरि ग्रामम् ।
अध्यधि ग्रामम् । अधोधा नगरम् । सामीप्यइति किम् । उपरि चन्द्रमाः ।
इह कस्मान्न भवति । उपरि शिरसो घटं धारयति । औत्तरार्धयमेव विवि-
क्षितं न सामीप्यमिति द्विवर्चनं न भवति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थः पदसमूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः असूया
संमति कोप कुत्सन भर्त्सनइत्येतेषु यदि तद्वाक्यं भवति । तत्र परगुणानाम-
सहनमसूया । पूजा संमतिः । कोपः क्रोधः । निन्दनं कुत्सनम् । अपकारशब्दे-
भ्योत्पादनं भर्त्सनम् । एते च प्रयोक्तृधर्मा नाभिधेयधर्माः । असूयायां तावत् ।
माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते अभिरूप्यम् । संमतौ ।
माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे ।
माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्सु ।
कुत्सने । शक्तिके ३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः । भर्त्सने ।
चौरचौर ३ वृषलवृषल ३ घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा । असूयाद्विषु

* पादपूरणे इति भावलक्षणे स,मीति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

स्वरितमाग्नेदितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्वपदस्य भूतः । भर्त्सने त्वाग्ने-
दितं भर्त्सने इत्याग्नेदितस्यैव भूतः । वाक्यादेरिति किम् । अन्तस्य मध्यस्य
च मा भूत् । शोभनः खल्वसि माणवक । आमन्त्रितस्येति किम् । उदारो
देवदत्तः । असूयादिष्विति किम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥

एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भवति * । बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं
सुलोपपुंवद्भावो । एकैकमक्षरं पठति । एकैक्याहुत्या जुहोति । सर्वनामसंज्ञाप्र-
तिषधस्वरसमासान्ताः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते । तेनातिदे-
शिके बहुव्रीहौ न भवन्ति । एकैकस्मै । न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधो न भवति ।
बहुव्रीहरेव यो बहुव्रीहरिति विज्ञानात् । नन । सुसु । नऽसुभ्यामित्यन्तो-
दात्तत्वं न भवति । ऋक्ऋक् । पूःपूः । ऋक्पूरिति समासान्तो न भवति ॥

आबाधेच ॥ १० ॥

आबाधनमाबाधः । पीडाप्रयोक्तृधर्मः । तत्र वर्तमानस्य द्वे भवतः बहु-
व्रीहिवच्चास्य कार्यं भवति । गतगतः । नष्टनष्टः । पतितपतितः । गतगता ।
नष्टनष्टा । पतितपतिता । प्रियस्य चिरगमनादिना पीड्यमानः कश्चिदेवं
प्रयुङ्क्ते प्रयोक्ता ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । कर्म-
धारयत्वे प्रयोजनं सुलोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । सुलोपः । पटुपटुः । मृदुमृदुः ।
पण्डितपण्डितः । पुंवद्भावः । पटुपट्वी । मृदुमृद्वी । कालककालिका । कोपधायी
अपि हि कर्मधारयवद्भावात्पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावो भवति । अन्तोदात्तत्वम् ।
पटुपटुः । पटुपट्वी । समासान्तोदात्तत्वमनेनैव विधीयतइति परत्वादाग्नेदितानु-
दात्तत्वं बाध्यते । अधिकारेणैव सिद्धे यदुत्तरेष्विति वचनं तद्विषयवार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते । प्रकारे
वर्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । पटु २ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरिपू-
र्णगुण इत्यर्थः । परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्योपमाने सत्येवं प्रयुज्यते ॥ जातीयरो-
नेन द्विवचनेन बाधनं नेष्यते ॥ पटुजातीयः । मृदुजातीयः । इत्यपि हि
भवति । तत्कथं वक्ष्यमाणमन्यतरस्यां ग्रहणमुभयोः शेषो विज्ञायते । प्रकारइति
किम् । पटुर्देवदत्तः । गुणवचनस्येति किम् । अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः ।

* द्विवचनमत्र पूर्वसूत्रेणैवेतिपुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

यद्यप्यत्राग्निशब्दो गोशब्दश्च मुख्यार्थसंबन्धादवधृतभेदं तैत्तिरीयजाड्यादिकमर्थान्तरं गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यते ॥ आनुपूर्व्यं द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मूले २ स्थूलाः । अग्रे २ सूक्ष्माः । ज्येष्ठं २ प्रवेश्य ॥ स्वार्थं अवधार्यमाणेनेकस्मिन्द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वा माषं २ देहि । स्वार्थेणतद् द्विर्वचनं न वीप्सायाम् । अत्र हि द्वावेव माषौ दीयेते न सर्वे कार्षापणसंबन्धिनो माषाः । तेन वीप्सा न विद्यते । अवधार्यमाण इति किम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वा माषमेकं देहि । द्वौ माषौ देहि । त्रीन्वा माषान्देहि । अनेकस्मिंचिति किम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वा माषमेकं देहि ॥ चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संभ्रमेश प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिराहः बुध्यस्व २ । नावश्यं द्वावेव शब्दौ प्रयोक्तव्यौ किं तर्हि यावद्भिः शब्दैः सार्थोवगम्यतेतावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिः ३ । बुध्यस्व ३ इति ॥ क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स भवान् लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति ॥ आभीक्ष्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्यइत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तम् ॥ डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पटपटा करोति । पटपटायते ॥ अव्यक्तानुकरणडाजन्तस्य द्विर्वचनमिष्यते ॥ इह न भवति । द्वितीया करोति । तृतीया करोति । तदर्थं क्विडाचि बहुलमिति पठन्ति ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूर्वं २ पुण्यन्ति । प्रथमं २ पच्यन्ते । अतिशयिकोपि दृश्यते । पूर्वतरं पुण्यन्ति । प्रथमतरं पच्यन्त इति ॥ इतरइतमयोः समसंप्रधारणयोः स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उभाविमावाढ्यौ । कतराकतरा अनयोराढ्यता । सर्वद्वये आढ्याः । कतमाकतमा एषामाढ्यता । इतरइतमाभ्यामन्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ । कौदृशी २ । अनयोराढ्यता । तथा स्त्रीनिगदाद्वावादन्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ कतरःकतरोनयोर्विभक्त इति ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनान्ते द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सामासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य । अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति । इतरेतरान् भोजयन्ति ॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य चाभावात् वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्यं भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ॥

अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छ्रे द्योत्ये । कृच्छ्रं दुःखं,

७४२

॥ काशिका ॥ ८ ॥ १ ॥

तदभावो ऽक्षरम् । प्रियप्रियेण ददाति । सुखसुखेन ददाति । प्रियेण ददाति ।
सुखेन ददाति । अविद्यमानो ददातीत्यर्थः । अक्षरम् इति किम् । प्रियः पुत्रः ।
सुखो रथः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥

यो य आत्मा यद्यदात्मीयं तत्तद्व्याख्यं तस्मिन् यथायथमिति निपा-
त्यते । यथाशब्दस्य द्विवचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते । ज्ञाताः सर्वे पदार्था
यथायथं, यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथायथं यथात्मीयमित्यर्थः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र-
प्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्याभावः अत्वं चोत्तरपदस्य
निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्र प्रयोग अभिव्यक्ति एतेषु
अर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमितरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते ।
मर्यादावचने, मर्यादास्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पञ्चो द्वन्द्वं मिथुना-
यन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्थः ।
व्युत्क्रमणे, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । व्युत्क्रमणं भेदः । पृथगवस्थानम् । द्विवर्गसंबन्धेन
पृथगवस्थिता द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यज्ञपात्रप्रयोगे । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्तौ । द्वन्द्वं नारदपर्वतौ । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ ।
व्याघ्र्यभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतदृश्यते तदर्थं योगवि-
भायः कर्तव्यः । द्वन्द्वं युतुं वर्तते । द्वन्द्वानि सहते धीरः । अर्थे द्वन्द्व इति ॥

पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमि-
ष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लोपः । पचन् । यजन् ।
पदस्येति किम् । पचन्तौ । यजन्तौ । वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षया पदस्येधिकृतस्य
वृत्त्यव्यवस्था द्रष्टव्या । क्व चित्स्थानवृत्ती क्व चिदवयववृत्ती ॥

पदात् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः प्राक्कुत्सने च सुष्यगोत्रादावित्येतस्माद्वदित ऊर्ध्वं
मनुक्रमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आमन्त्रितस्य । आमन्त्रि-
तस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचति देवदत्त । पदादिति किम् ।
देवदत्त पचति ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादाविति च एतच्चयमधिहृतं वेदि-
तव्यमापादपरिसमाप्ते, रित उत्तरं यदुक्त्यामः अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्वे-
दितव्यम् । वक्ष्यत्यामन्त्रितस्य चेति । पचसि देवदत्त । अपादादाविति किम् ।
यत्ते नियतं रजसं मृत्यो अनवधृण्यम् । बहुवचनस्य वक्षसौ । यामो वः स्वः,
जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम् ।

रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं शुचमर्दनः ॥

पादयह्येनात्र चक्ष्मादः श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वयह्यं सर्वमनूद्य-
मानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति । तेन युष्मदादेशानामपि वाक्य-
भेदेनानुदात्तत्वं विधीयते । युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा
स्युः । यत्रापि स्वादिषु पदसंज्ञं भवति । यामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्यापादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो
भवति । पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे प्राप्ते वच-
नम् ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ इह मा भूवन् ।
अयं दण्डो हरानेन ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भवि-
ष्यति * । इदं च यथा स्यात् । इह देवदत्त माता ते कथयति । नद्यास्ति-
ष्ठति कूले । शालीनां ते ओदनं दास्यामि इति । आमन्त्रितान्तं तिङन्तं
युष्मदस्मदादेशाश्च यस्मात्पराणि न तेषां सामर्थ्यमिति तदाश्रया निघातयु-
ष्मदस्मदादेशा न स्युः समर्थः पदविधिरिति वचनात् ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्याज्ञावौ ॥ २० ॥

युष्मदस्मद् इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वाचौ इत्येता-
वादेशौ भवतस्तौ चानुदात्तौ । पदस्य पदादनुदात्तं सर्वमपादादाविति सर्व-
मिह संबध्यते । यामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । यामो वां दीयते ।
जनपदो नौ दीयते । यामो वां पश्यति । जनपदो नौ पश्यति । एकवचनब-
हुवचनान्तयोरादेशान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरेतावादेशौ विज्ञायेते । षष्ठी-
चतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति किम् । यामे युवाभ्यां कृतम् । स्थयह्यं श्रूयमाणवि-
भक्त्यर्थम् । इह मा भूत् इति युष्मत्पुत्र इति ॥

बहुवचनस्य वक्षसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वक्ष-

* भवतीह विष्णुमित्रो देवदत्तागच्छेति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

नस् इत्येतावादेशौ भवतः । ग्रामो वः स्वम् । जनपदो नः स्वम् । ग्रामो वो दीयते । जनपदो नो दीयते । ग्रामो वः पश्यति । जनपदो नः पश्यति ॥

तेमयावेकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्थयोर्ग्रामासंख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवतः । ग्रामस्ते स्वम् । ग्रामो मे स्वम् । ग्रामस्ते दीयते । ग्रामो मे दीयते । द्वितीयान्तस्यादेशान्तरविधानसामर्थ्यात्षष्ठीचतुर्थीरेवायं योगः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति वर्तते । द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युष्मदस्मदोर्ग्रामासंख्यं त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । ग्रामस्त्वा पश्यति । ग्रामो मा पश्यति ॥

न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २४ ॥

च वा ह अह एव एभिर्योगे युष्मदस्मदोर्वाचावादयो न भवन्ति । पूर्वण प्रकरणेन प्राप्ताः प्रतिषिद्ध्यन्ते । ग्रामस्तव च स्वम् । ग्रामो मम च स्वम् । युवयोश्च स्वम् । आवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं च स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं च दीयते । ग्रामो मङ्गं च दीयते । युवाभ्यां च दीयते । आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते । ग्रामस्त्वां च पश्यति । ग्रामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां च पश्यति । युष्मांश्च पश्यति । अस्मांश्च पश्यति । वा । ग्रामस्तव वा स्वम् । ग्रामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं वा दीयते । ग्रामो मङ्गं वा दीयते । युवाभ्यां वा दीयते । आवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । ग्रामस्त्वां वा पश्यति । ग्रामो वा मां पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान् वा पश्यति । अस्मान्वा पश्यति । ह । ग्रामस्तव ह स्वम् । ग्रामो मम ह स्वम् । युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं ह दीयते । ग्रामो मङ्गं ह दीयते । युवाभ्यां ह दीयते । आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते । ग्रामस्त्वां ह पश्यति । ग्रामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां ह पश्यति । युष्मन्ह पश्यति । अस्मान्ह पश्यति । अह । ग्रामस्तवाह स्वम् । ग्रामो ममाह स्वम् । युवयोरह स्वम् । आवयोरह स्वम् । युष्माकमह स्वम् । अस्माकमह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमह दीयते । ग्रामो मङ्गमह दीयते । युवाभ्यामह दीयते । आवाभ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अस्मभ्यमह दीयते । ग्रामस्त्वामह पश्यति । ग्रामो मामह पश्यति । युवामह पश्यति । आवामह पश्यति । युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति । एव । ग्रामस्तवैव स्वम् । ग्रामो ममैव

स्वम् । युषयोरेव स्वम् । आवयोरेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमेव दीयते । ग्रामो मह्यमेव दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । ग्रामस्त्वामेव पश्यति । ग्रामो मामेव पश्यति । युषामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मा-
बेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तग्रहणं साक्षाद्भोगप्रतिपत्त्यर्थम् । युक्तयुक्ते
प्रतिषेधो न भवति । ग्रामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ॥

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्यार्था दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चतुर्विज्ञानम् । तैः
पश्यार्थैरनालोचने वर्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वाचावादयो न भवन्ति । ग्राम-
स्तव स्वं समीच्यागतः । ग्रामो मम स्वं समीच्यागतः । ग्रामस्तुभ्यं दीयमानं
समीच्यागतः । ग्रामो मह्यं दीयमानं समीच्यागतः । ग्रामस्त्वां समीच्यागतः ।
ग्रामो मां समीच्यागतः । अनालोचनइति किम् । ग्रामस्त्वा पश्यति । ग्रामो
मा पश्यति ॥ पश्यार्थैर्युक्तयुक्तेषु च प्रतिषेध इष्यते ॥ तथा चैवादाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वाचावादयो
न भवन्ति । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलो
मे स्वम् । ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । ग्रामे कम्बलस्ते दीयते । ग्रामे कम्बल-
स्तुभ्यं दीयते । ग्रामे कम्बलो मे दीयते । ग्रामे कम्बलो मह्यं दीयते । ग्रामे
ह्यत्रास्त्वा पश्यन्ति । ग्रामे ह्यत्रास्त्वां पश्यन्ति । ग्रामे ह्यत्रा मा पश्यन्ति ।
ग्रामे ह्यत्रा मां पश्यन्ति । सपूर्वाया इति किम् । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे
स्वम् । प्रथमाया इति किम् । कम्बलो ग्रामे ते स्वम् । कम्बलो ग्रामे मे स्वम् ॥
युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अथो ग्रामे
कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह ॥ सर्वेण वाचा-
वादयो ऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः ॥ * ॥ कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तव स्वम् ।
कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेशइति किम् । अथो कम्बलस्ते
स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं सपूर्वायाः प्रथमाया
विभाषेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । अन्वादेशार्थं, मन्वादेशे हि विभाषा
यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् ।
अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्णयोः ॥ २७ ॥

तिङन्तात्पदात्पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्तमानानि
अनुदात्तानि भवन्ति । पचति गोत्रम् । जल्पति गोत्रम् । आभीक्ष्ण्ये । पचति-

७४६

॥ काशिका ॥ ७ ॥ १ ॥

पचति गोत्रम् । जल्पति २ गोत्रम् । ब्रुव । पचति ब्रुवम् । जल्पति ब्रुवम् ।
जल्पति २ ब्रुवम् । पचति २ ब्रुवम् । ब्रुवइति ब्रुवः कन्निपातनाद् वच्चादेशा-
भाश्च । गोत्र । ब्रुव । प्रवचन । प्रसहन । प्रकथन । प्रत्ययन । प्रचक्षण ।
प्राय । विचक्षण । अवचक्षण । स्वाध्याय । भूयिष्ठ । नाम वा * । नामेत्येतद्वा
निहन्यते । पठे आद्युदात्तमेव भवति । पचति नाम । पठति नाम । तिङ इति
किम् । कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनीति किम् । पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो-
रिति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति पाठविशेषणं
द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादियहणेन कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव कार्यं भवति ॥

तिङ् इतिङः ॥ २८ ॥

तिङन्तं पदमतिङन्तात्पदात्परमनुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति ।
यज्ञदत्तः पचति । तिङिति किम् । नीलमुत्पलम् । शुक्लं वस्त्रम् । अतिङ
इति किम् । भवति पचति ॥

(न)लुङ् ॥ २९ ॥

पूर्वणातिप्रसक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुङन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । श्वः
कर्त्ता । श्वः कर्त्तारौ । मासेन कर्त्तारः । तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे
सति सर्वतासिरेवोदात्तः । यत्र तु टिलोपस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो भवति ॥

निपातैर्यदादिहन्तकुबित्वेच्चेच्चकच्चिद्वत्त्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति घर्त्तते । यत् यदि हन्त कुबित् नेत् चेत् चण कच्चित् यत्र इत्ये-
तेर्निपातैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि करोति ।
यदि पचति । हन्त करोति । हन्त पचति । कुबित्करोति । कुबित्पचति ।
नेत् । नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम । चेत् । स चेदुङ्गे । स चेदधीते । चण
णिद्विशिष्टोयं चेदर्थे वर्त्तते । अयं च मरिष्यति । अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । समु-
च्चयादिषु तु यच्छब्दस्तेन योगेन विधिरयं न भवति । कच्चित् । कच्चि-
दुङ्गे । कच्चिदधीते । यत्र । यत्र भुङ्गे । यत्राधीते । निपातैरिति किम् ।
यत्कूजति शकटम् । गच्छत्कूजति शकटमित्यर्थः । इयः शतरि रूपमेतत् ।
युक्तमिति किम् । यत्र कू च ते मनो दत्तं दधस उत्तरम् ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चोदितस्याव-
धीरणे उपालिप्सया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । नह भोत्पसे । नहाधे-
पसे । प्रत्यारम्भ इति किम् । नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

* प्रदशन प्रयजन व्याय प्रपञ्च प्रचक्षण इत्येते पुस्तकान्तरे ज्ञ गणे धिकाः ।

॥ काशिका ॥ ८ ॥ १ ॥

७४७

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्त्यसे ।
सत्यमध्येष्यसे । प्रश्नइति किम् । सत्यं वक्ष्यामि नानुतम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भवति ।
अङ्ग कुरु । अङ्ग पच । अङ्ग पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् । अङ्ग कूज वृषल
इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कूजनमनभिमतमसौ कुर्वन्प्रातिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि कुरु । स हि
पच । स हि पठ । अप्रातिलोम्यइत्येव । स हि कूज वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्गम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्तते । छन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्गमनेकमपि
नानुदात्तं भवति एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदनेकमित्यर्थः । तत्रानेकं
ज्ञावत् । अनृतं हि मत्तो वदति । पाप्मा एनं विपुनाति । तिङन्तद्वयमप्येतच्च
निहन्यते । एकं खल्वपि । अग्निर्हि अग्ने उदजयत् । तिङन्तद्वयमपि हिशब्द-
युक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्यादिहृदात्तम् । अजा ह्यग्नेरजनिष्ठ गर्भम् । सा
वा अयश्यज्जनितारमये । अजनिष्टेत्याद्युदात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्व्याध्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्व्याधा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्वुङ्क्ते । यथा
भुङ्क्ते । यावदधीति । यथाधीति । देवदत्तः पचति यावत् । देवदत्तः पचति
यथा । परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्व्याधा इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न
भवति । किं तर्हि अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभ-
नम् । यावत् करोति चारु । पूजायामिति किम् । यावद्वुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते ।
अनन्तरमिति किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । यथा देवदत्तः करोति
चारु । पूर्वणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावद्व्याध्यां युक्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति
किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधानार्थोपमारम्भः ।

यावत्प्रपचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति चारु । अनन्तरमित्येव । यावद्वेवदत्तः प्रपचति । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु ॥

तु पश्य पश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । तु । माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य । पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत । पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । अह । अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायामिति किम् । पश्य मृगो धावति । पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजायामित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति । कश्चशेषः यदन्यत्पूजायाः । कटमहो करिष्यंस्मि । मम गेहमेष्यसि । असूयावनचमेतत् । पूजायामित्यस्य पूर्वच चानुलुप्तत्वादनधिकारे सिद्धे शेषवचनं विस्पष्टार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थे विभाषा नानुदात्तं भवति । परीप्सा त्वरा । अधीष्व माणवक । पुरा विद्योतते विद्युत् । पुरा स्तनयति स्तनयिषुः । पुरोशब्देन भविष्यदासक्तिं द्योतयति । परीप्सायामिति किम् । नडेन स्म पुराधीयते । अत्र भूतकालविप्रकर्षं पुरोशब्दे द्योतयति । ऊर्ध्वया स्म पुराधीयते ॥

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैषणायां विषये । अनुज्ञाया एषणा प्रार्थना, अनुज्ञैषणा । अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । ननु करोमि भोः । अनुज्ञानीष्व मां, गमनं प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञैषणायामिति किम् । अकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्ठप्रतिवचनमेतवानुज्ञैषणा ॥

किं क्रियाप्रश्नेन उपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं नानुदात्तं भवति । किं देवदत्तः पचति आहोस्विदुङ्क्ते । किं देवदत्तः

शेते आहोस्विदधीते । अत्र के चिदाहुः । पूर्वं किंयुक्तमिति तच्च निहन्यते । उत्तरं तु न किंयुक्तमिति तच्चिहन्यतएवेति । अपरे त्वाहुः । यद्यप्येकस्याख्या-
तस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभ-
यत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति । क्रियाग्रहणं किम् । प्रश्ने मा भूत् । किं देव-
दत्त आदानं पचति आहोस्विच्छाकमिति । प्रश्नइति किम् । किमधीते देवद-
त्तः । क्षेपे किंशब्दोऽयं न प्रश्ने । अनुपसर्गमिति किम् । किं देवदत्तः प्रपचति
आहो स्विच्छाकरोति । अप्रतिषिद्धमिति किम् । किं देवदत्तो न पठति आहो
स्विच्छाकरोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं
भवति । क चास्य लोपः । यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किं शब्दः । देव-
दत्तः पचति आहो स्विच्छाकरोति । विनैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते । प्राप्तविभा-
षेयं किमर्थेन योगात् । पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि ॥

एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृङ्गं नानुदात्तं भवति प्रहासे । प्रकृष्टो हासः
प्रहासः, क्रीडा । एहि मन्येऽनादानं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे भुक्तः सोतिथिभिः ।
एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्तेन पिता । प्रहासइति किम् ।
एहि मन्यसे आदानं भोक्ष्ये इति । सुष्ठु च मन्यसे । साध च मन्यसे । गत्यर्थ-
लोटा लृङित्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एहिमन्येयुक्तं प्रहासएव यथा
स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति । एहि मन्यसे आदानं भोक्ष्यइति । एहिमन्यइत्युत्त-
मोपादानमतन्त्रम् । प्रहासएव हि मन्यतेरुत्तमो विहितस्ततोऽन्यत्र मध्यम एव
भवति । तजानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते । एहि मन्यसे आदानं भोक्ष्यइति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

जातु इत्येतदविद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । जातु
भोक्ष्यसे । जातु करिष्यामि । अपूर्वमिति किम् । कटं जातु करिष्यति ॥

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमोवृत्तं किंवृत्तं, किंवृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयाहुतरङ्गतमौ च
प्रत्ययौ, तत्किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ।
कश्चिदुद्धे । कश्चिद्वेजयति । कश्चिदधीते । केन चित्करोति । कस्मै चिद्व-
दाति । कतरश्चित्करोति । कतमश्चिदुद्धे । चिदुत्तरमिति किम् । को भुङ्क्ते ।
अपूर्वमित्येव । देवदत्तः किं चित्पठति ॥

आहोउताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥

निघातप्रतिषेधोनुवर्तते । अपूर्वमिति च । आहो उताहो इत्येताभ्या-
मपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । आहो भुङ्क्ते । उताहो
भुङ्क्ते । आहो पठति । उताहो पठति * । अनन्तरमिति किम् । शेषे विभाषां
वक्ष्यति । अपूर्वमित्येष । देवदत्त आहो भुङ्क्ते । देवदत्त उताहो भुङ्क्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥

आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं शेषे विभाषा भवति ।
कश्च शेषः यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पचति २ । उताहो देवदत्तः
पचति २ । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ॥

गत्यर्थलोटा लृण्चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

गतिना समानार्था गत्यर्थाः गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट् तेन गत्यर्थ-
लोटा युक्तं लङ्न्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्ववति । यत्रैव
कारके कर्त्तरि कर्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लङ्पि भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणा
इवात्र तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन गृह्यते । न करणादि कारकान्तरम् ।
आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे ।
उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः तेनैव भोक्ष्यन्ते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः यज्ञ-
दत्तेन भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम् । पच देवदत्तौदनं भोक्ष्यस्येनम् । लोटिति
किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लङिति किम् । आगच्छ देवदत्त
ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं
पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः सक्तवस्तेन पांस्यन्ते । सर्व-
ग्रहणं किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि
निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लङन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन्कारके ऽन्यस्मिन् भवि-
तव्यम् । इह तु यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लङन्तेनोच्यते इति ॥

लोट् च ॥ ५२ ॥

लोडन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं
सर्वान्यद्ववति । लोडन्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ देवदत्त
ग्रामं पश्य । आत्रज विष्णुमित्र ग्रामं शाधि । आगम्यतां देवदत्तेन ग्रामो-
दृश्यतां यज्ञदत्तेन । गत्यर्थानामित्येव । पच देवदत्तौदनं भुङ्क्तेनम् । लोटि-
त्येव । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ

* आहो अधीते । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

देवदत्त ग्रामं पश्यत्वेनं यज्ञदत्तः । सर्वग्रहणानुवृत्तेस्त्विह भवत्येव । आगच्छ
देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वं पूर्वमनुवर्त्तते । प्राप्तविभाषेयं, लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थ-
लोटा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्वधति ।
आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश । २ । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रशाधि । २ ।
सोपसर्गमिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । अनुत्तममिति किम् ।
आगच्छानि देवदत्त ग्रामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वं सर्वमनुवर्त्तते गत्यर्थलोटां वर्जयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्तं लोडन्तं
सोपसर्गमुत्तमवर्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश २ । हन्त प्र-
शाधि २ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुह । निपातैर्यद्यादिहन्तेति नित्यमत्र निघा-
तप्रतिषेधो भवति । अनुत्तममित्येव । हन्त प्रभुनजावहै । हन्त प्रभुनजामहै ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुदात्तं भवति । आम्
पचसि देवदत्तः । आम् भो देवदत्तः । भो इत्यामन्त्रितान्तमपि नामन्त्रिते
समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति नाविद्यमानवद्वधति । आम इति किम् ।
आकं पचसि देवदत्तः । एकान्तरमिति किम् । आम् प्रपचसि देवदत्तः । आम-
न्त्रितमिति किम् । आम्पचति देवदत्तः । अनन्तिकइति किम् । आम् देवदत्त ॥
आम एकान्तरमामन्त्रितं यत्तस्य एकश्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते ॥ तदुभ-
यमनेन क्रियतइति के चिदाहुः । प्रुतोदात्तः पुनरसिद्धत्वाच्च प्रतिषिध्यते ।
अपरेषां दर्शनमनन्तिकइत्यनेन यच्च दूरं न संचिच्छ्रष्टं तत्परिगृह्यते । तेनास्मि-
न्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति । प्रुतोदात्तोपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥

यद्वितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥

आमन्त्रितमित्येतदस्वरितत्वाच्चानुवर्त्तते । तिङिति वर्त्ततएव । यत्परं
हिपरं तुपरं च तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तं भवति । यत्परं तावत् । गवां
मोचमुदसृजो यमुद्गिरः । हिपरम् । छन्दवो वामुशन्ति हि । तुपरम् । आख्या-
स्यामि तु ते । निपातैर्यद्यादिहन्तेति हि चेति तुपश्यपश्यताहैरिति च निघा-
तप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्, एभिरेव परैर्योगे प्रतिषेधो भवति
नान्यैरिति । इह न भवति । जाये स्वरोहावै हि । एहीत्यनेन गत्यर्थलोटा
युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोडन्तस्य निघातो भवत्येव ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्विताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥

चन चिद् इव गोत्रादि तद्वित आमेडित इत्येतेषु परतः अगतेस्तत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चन । देवदत्तः पचति चन । चित् । देवदत्तः पचति चित् । इव । देवदत्तः पचतीष । गोत्रादि । देवदत्तः पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति ब्रुवम् । देवदत्तः प्रपचति प्रवचनम् । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्य-योरेव गृह्यन्ते । तद्वित । देवदत्तः पचति कल्पम् । देवदत्तः पचति रूपम् । अनुदात्तस्तद्वित इहोदाहरणमन्यत्र तद्वितस्वरेण तिङ्स्वरो बाध्यते । पचति-देश्यः । आमेडित । देवदत्तः पचति २ । अगतेरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति चन । अत्रागतिग्रहणे सगतिरपि तिङित्यत्र च उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत् । शुक्लीकरोति चन । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं हृष्यीकरोति ॥

चादिषु च ॥ ५८ ॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयो नचवा-हाहैवयुक्ते इत्यत्र ये निर्द्वष्टाः तद्वह परिगृह्यन्ते । चशब्दे तावत् । देवदत्तः पचति च खादति च । वा । देवदत्तः पचति वा खादति वा । ह । देव-दत्तः पचति ह खादति ह । अह । देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । एव । देव-दत्तः पचत्येव खादत्येव । अगतेरित्येव । देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्याश्च तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिध्यते, एवपरं तु निहन्त्यते ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रे चानुक्लृष्टमित्यत्र नानुवर्तते । च वा इत्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । गर्द्वभांश्च कालयति । वीणां च वादयति । गर्द्वभान्वा कालयति । वीणां वा वादयति । योगग्रहणं पूर्वाभ्या-मपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङ-न्तस्य मा भूदिति । चवायोगो हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति भवति । स चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

इ इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्य-मानायाम् । क्षिया धर्मव्यतिक्रमः आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति ३ उपा-ध्यायं पदातिं गमयति । स्वयं हौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सकून्याययति । प्रथमस्य तिङन्तस्यात्र निघातः प्रतिषिध्यते । क्षियाशीःप्रेषेण तिङाकाङ्क्षमिति च मृतो भवति ॥

॥ काशिका ॥ ८ ॥ १ ॥

७५३

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने चशब्दात् क्षियायां च । नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वम-
हयामं गच्छ । त्वमहारण्यं गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमह रथेन याति ३ उपा-
ध्यायं पदार्तं गमयति । स्वयमहौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तन्याययति ।
पूर्ववन्निघातप्रतिषेधः प्लुतश्च ॥

चाहलोपएवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्येतच्चेद-
वधारणार्थं प्रयुज्यते । क्व चास्य लोपो यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते तत्र
लोपः । तत्र चशब्दः समुच्चयार्थः अहशब्दः केवलार्थ इति समानकर्तृके
चलोपः नानाकर्तृके अहलोपः । चलोपे । देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु देवदत्त
एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । अहलोपे । देवदत्त एव
ग्रामं गच्छतु यज्ञदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलमित्यर्थः ।
अवधारणमिति किम् । देवदत्तः केव भोक्ष्यते । देवदत्तः केव बाध्यते ।
अनवकृप्तावयमवशब्दः । न क्व चिद्वोक्त्यत इत्यर्थः । एवे चानियोगइति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नचवाहाहैवयुक्तइति सूत्रनिर्दिष्टा एह्यन्ते तेषां लोपे प्रथमा
तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा । चलोपे । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति २ ।
श्वेता गा आज्याय दुहन्ति २ । भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न निहन्यते । वालोपे ।
व्रीहिभिर्यजेत २ । यवैर्यजेत । एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहार्यम् ॥

वैवावेति च च्छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति
छन्दसि विषये । अहर्वै देवानामासीत् २ । राक्षीरसुराणामासीत् । बृहस्प-
तिर्वै देवानां पुरोहित आसीत् २ । शण्डामर्कवसुराणाम् । वाव । अयं
वाव हस्त आसीत् २ । नेतर आसीत् ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्विभाषा
नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । प्रजामेका जिवन्ति २ । कर्जमेका रत्नति २ ।
जिवन्तीत्येतत्पक्षे न निहन्यते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति २ । अनश्नन्नन्यो
अभिचाकशीति । अस्तीत्येतत्पक्षे न निहन्यते । समर्थाभ्यामिति किम् । एको

देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापदमेतद् अन्यार्थं न वर्तते । एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं च समर्थग्रहणं व्यभिचारित्वात्तस्य ॥

^{मल्लव} यद्वृत्ताच्चित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा कृन्दसीति निवृत्तं, निधातप्रतिषेध इत्येव । यदो वृत्तं यद्वृत्तं, यच्च पदे यद्वृत्तते तत्सर्वं यद्वृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । इतरइतमौ च प्रत्ययौ इत्येतच्चाश्रीयते । तस्माद्वृत्तादुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । यं भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्कामास्ते जुहुमः । यद्वाङ् वायुर्वाति । यद्वायुः पवते ॥ पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥ यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र क्व चन यजन्ते * ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ । काष्ठा-
ध्यापकः । काष्ठाभिरूपकः । दाहण । दाहणाध्यापकः । दाहणाभिरूपकः ।
अमातापुत्र । अमातापुत्राध्यापकः । अयुत । अयुताभिरूपकः । अयुताध्या-
पकः । अद्रुत । अद्रुताध्यापकाः । अनुक्त । अनुक्ताध्यापकः । भृश । भृशाध्या-
पकः । घोर । घोराध्यापकः । परम । परमाध्यापकः । सु । स्वध्यापकः । अति ।
अत्यध्यापकः † ॥ मलोपश्च ॥ * ॥ इति वार्त्तिककारमतम् ॥ मयूरग्र्यं सकादि-
त्वात्समासः । समासे चैतदनुदात्तत्वम् ॥ समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते ॥
दाहणमध्यापक इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाप्ययमेव विषय आ-
ख्यायते । यत्र विभक्तेरभावान्मकारो न श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे
हि मलोपो नैवेष्यते । दाहणमधीते दाहणमध्यापक इति । पूजनादित्येव पूजि-
तपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव ज्ञापकमिह
प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेपि नानान्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च यद्वृत्ताच्चित्यमि-
त्यत्रोदात्तम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं
भवति । यत्काष्ठं पचति । यत्काष्ठं प्रपचति । यद्दाहणं पचति । यद्दाहणं
प्रपचति । तद्वृत्तिङ् इति निधातस्य निपातैर्यद्व्यदिहन्तेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुन-
र्विधानम् । सगतियहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गतियहणे चात्र उपसर्गग्रह-
णमिष्यते ॥ इह न भवति । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

* एकस्मिन्पुस्तके यथाकाम्ये इत्यारभ्य यजन्ते इत्यन्तं नास्ति ।

† अनुज्ञात । अनुज्ञाताध्यापकः । कल्याण । कल्याणाध्यापकः । वेश । वेशाध्यापकः ।
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादिति निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वर्त्तते । कुत्सने च सुबन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । कुत्सनइति किम् । पचति शोभनम् । सुपीति किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादाविति किम् । पचति गोत्रम् । पचति ब्रुवम् । पचति प्रवचनम् ॥ क्रियाकुत्सनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । प्रपचति पूतिः ॥ पूतिश्च चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेनायं चकारानुबन्धकत्वादन्तोदात्तो भवति ॥ विभाषितं चापि बहुवचनमुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पचन्ति पूति २ । प्रपचन्ति पूति २ ।

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टो ऽतिङीति चेत्तार्थे ।

पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बहुवचनम् ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतो ऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्वुरति । समुदानयति । अभिसं-पर्याहरति । गतिरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति । गताविति किम् । आ मन्द्रै-रिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ॥ याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाडित्येष गतिः । तस्य गतावित्येतस्मिन्नसति गतिरित्यनाश्रितपरिनिमित्तक्रमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति वर्त्तते । तिङन्ते ऽनुदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति । यत्प्रपचति । यत्प्रकरोति । तिङ्यहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्रानुदात्तो भवतीति धातावेवोदात्तवति स्यात् । प्रत्यये न स्यात् । यत्प्रकरोतीति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तेषां तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवति इति तिङन्ते धातुमेव प्रति गतिसंज्ञा । आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति । प्रपचतितराम् । प्रपचतितमामिति । अत्र केचिदामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति । तेषामव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सत्यक्रियमाणेपि तिङ्यहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनिघातो नैव सिद्ध्यति । अथ तरबन्तस्य गतिसमास एवमपि सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरे सति गतिरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येषानुदात्तत्वं सिद्धम् । येषां गतिकार-कोपपदानां कृद्धिः समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यनेन वचनेन कृदन्तेनैव प्राक्सु-बुत्पत्तेः समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्, तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव भवितव्यमिति । पृथक् स्वरप्रवृत्तौ सत्यामनेन निघातेन प्रयोजनमस्ति । तदर्थं यत्रः कर्तव्यः । उदात्तवतीति किम् । प्रपचति । प्रकरोति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति, तस्मिन्सति यत्कार्यं तच्च भवति । असति यत्तद्भवति । कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि । आमन्त्रिततिङ्घिघा-
तयुष्मदस्मदादेशाभावाः । देवदत्त यज्ञदत्तैत्यत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति निघातो
न भवति । षाष्टिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्त पचसीत्यत्र तिङ्घितिङ्
इति निघातो न भवति । देवदत्त तव ग्रामः स्वम्, देवदत्त मम ग्रामः स्वमि-
त्येवमादिषु युष्मदस्मदादेशा न भवन्ति । पूजायामन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् ।
यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि पूजायां नानन्तरमित्येव प्रतिषेधो भवति । जात्व-
पूर्वमित्येतद् देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि भवति । आहो उताहो चानन्तर-
मिति आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति । आम-
एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिकदति आम् भो पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति ।
आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्तः पचति । पूर्वमिति किम् । देवदत्त इत्येतस्या-
मन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाविद्यमानवद्भवति । पूर्वत्वं च परापेक्षं भवतीति
परस्यैव कार्यं स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा तदविद्यमानवद्भवति, न तु स्वकार्यं ।
देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव । इह इमं मे गङ्गे यमुने
इति गङ्गे शब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये स्वयम-
विद्यमानवत्त्वाच्चिमित्तं न भवति । मेशब्दस्य निमित्तभावं न प्रतिबध्नाति ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्व-
मामन्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति । किं तर्हि विद्यमानवदेव ।
अनेग्रहपते । माणवक जटिलकाध्यापक । पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव
भवति । आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्त पचसि । समानाधिकरणइति किम् ।
देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त । अत्र यज्ञदत्त विशेषणं पण्डित शब्दः । न पूर्वेण समाना-
धिकरणः । सामान्यवचनमिति किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति
इडे काव्ये विहव्ये । पर्यायशब्दा एते । एवं ह्युक्तमेतानि ह्यघ्न्ये नामानीति ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वेणाविद्यमानवत्त्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समाना-
धिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमा-
नवद्भवति । देवाः शरण्याः २ । ब्राह्मणा वैयाकरणाः २ । सामान्यवचनाधि-
कारादेव विशेषवचनइति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्पष्टार्थम् । बहुवचनमिति
किम् । माणवक जटिलक । नित्यमेतद्विद्यमानवदेव ॥

इति श्रीकाशिकायां वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमि-
ष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यम् । तत्र येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता
एतस्यामयं पादानो ऽध्यायो ऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोत्तरोत्तरो योगः
पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्भवति * । सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः । तदे-
तदसिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अस्माउदुर ।
द्वाअत्र । द्वाअनय । असात्रादित्यः । इत्यत्र व्यलोपस्यासिद्धत्वाद् आद्रुण
इत्यकः सवर्णे दीर्घ इति च न भवति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् ।
इति उत्त्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति ।

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजठतथा ।

मतोर्वत्वे भलां जश्त्वं गुडलिण्मान्निदर्शनम् ॥

शुष्किकेत्यत्र शुषः क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदीचामातः स्थाने यक्पूर्वाया
इत्येतन्न भवति । शुष्कजङ्घा इति न कोपधाया इति पुंवद्वावप्रतिषेधो न भवति ।
क्षामिमानिति क्षामस्यापत्यं क्षामिः, क्षामो वा अस्यास्तीति क्षामी । क्षामिः
क्षामी वा यस्यास्तीति क्षामिमान् । क्षायो मदत्यस्यासिद्धत्वान्मादुपधायाश्चेति
वत्त्वं न भवति । औजठदिति वहेर्निष्ठायामूठस्तमाख्यदिति णिच् तदन्तान्मुङ् ।
चङीति द्विवचने कर्त्तव्ये ठत्वधत्वष्टुत्वठलोपानामसिद्धत्वाण्यौ च यष्टिलोप-
स्तस्य स्थानिवद्वावाद् हूतइत्येतद् द्विरुच्यते । अनगलोपदिति प्रतिषेधात्सन्ध-
दित्वं नास्ति । तेन औजठदिति भवति । औजठदित्येतत् क्तिचन्तस्य ऊठिश-
ब्दस्य भवति । गुडलिण्मानिति गुडलिहोस्य सन्ति इति मतुप् तत्र ठत्वजश्त्व-
योरसिद्धत्वाद् भय इति वत्त्वं न भवति । येन षष्ठीनिर्द्देशाः सप्तमीनिर्द्देशाः
पञ्चमीनिर्द्देशाश्च तेषां षष्ठी स्थानेयोगा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादि-
त्युत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं भवति । कार्यकालं हि संज्ञा परिभाषामिति
पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति । विप्रतिषेधे परमित्येषा तु परिभाषा येन
पूर्वेण लक्षणेन सह स्पृष्टं परं लक्षणं तत्प्रति तस्यासिद्धत्वान्न प्रवर्त्तते । तथा
च सति विस्फोर्यमवगोर्यमिति गुणः परेण हलिचेति दीर्घत्वेन न बाध्यते ।
अपवादस्य तु परस्यापि उत्सर्गे कर्त्तव्ये वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति ।
तेन दोग्धा दोग्धुमित्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वाद् होठ इति न भवति ॥

* असिद्धवद्भवतीति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति । विधिष्वेयं प्रत्येकमभिसंबध्यमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वात्तैः कर्म-
षष्ठीयुक्तैर्भावसाधनो ऽभिसंबध्यते । सुपा तु संबन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तेन कर्म-
साधनः । तेन सुपः स्थाने यो विधिः सुपि च परभूते सर्वासौ सुब्विधिरिति
सर्वत्रासिद्धत्वं भवति । सुब्विधौ तावत् । राजभिः, तत्तभिरित्यत्र नलोपस्या-
सिद्धत्वादतोभिसं ऐसिति न भवति । राजभ्याम्, तत्तभ्याम्, राजसु, तत्तस्विति,
सुपि चेति बहुवचने भक्त्येदिति दीर्घत्वमेत्वं च न भवति । स्वरविधौ । राज-
वतीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादनन्तेवित्या इति न भवति । पञ्चार्म, दशार्ममिति ।
अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् अर्मे चावर्णे ह्यजिति पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं न भवति ।
पञ्चबीजीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादिगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भव-
ति । संज्ञाविधौ । पञ्च ब्राह्मण्यो दश ब्राह्मण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वाद् णा-
न्ताषडिति षट्संज्ञा भवति । ततश्च न षट्स्वरादिभ्य इति टापः प्रतिषेधो
भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति । यदि प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरित्येतद्वश-
नम् । या हि जश्शसोर्लुगर्थो षट्संज्ञा प्रवृत्ता तया स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधो न
क्रियतइति सा पुनः प्रवर्तयितव्येति । तुग्विधौ । वृत्रहभ्यां, वृत्रहभिरिति
नलोपस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्न भवति । अत्र केचित्सं-
निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति तुक् प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वा-
द्विहिरङ्गलक्षणेन वा ऽसिद्धत्वात्तुग्विधिरहणमनर्थकमिति प्रतिपत्ताः, तत्तु
क्रियतेपरिभाषाद्वयस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुम् । कृतीति किम् । वृत्रहच्छत्रम् ।
वृत्रहच्छाया । के चेति तुभवति । अत्र सिद्धे सत्पारम्भो नियमार्थः । एते-
ष्वेव नलोपो ऽसिद्धो भवति नान्यत्र । तेन राजीयति राजायते राजाश्च इति
ईत्वं दीर्घत्वमेकादेशश्च सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

मुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि सिद्ध एव ।
अमुना । मुभावस्यासिद्धत्वात् घिलक्षणे नाभावो न स्यात् । कृते तु नाभावे
मुभावस्यासिद्धत्वात्सुपि चेति दीर्घत्वं यत्प्राप्नोति तत्सन्निपातलक्षणो विधिर-
निमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । अथ वा योगद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोच्चा-
रितम् । अथ वा ने परतो यत्प्राप्नोति तस्मिन्कर्त्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येष
एवात्र सूत्रार्थः । ने तु कर्त्तव्ये मुभावस्य यत्सिद्धत्वं तदर्थतो गृहीतम् । तेनान्न
मुभावस्य सिद्धत्वाच्चाभावश्च भवति । दीर्घत्वं च भवति ॥ एकादेशस्वरोन्त-
रङ्गः सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । अयायावेकादेशश्चतुस्वरैकाननुदा-

तसर्वानुदात्तार्थम् । वृत्तद्वयं, प्लुतद्वयम् । अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयो-
रुदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वं
वक्तव्यम् । आन्तर्यतः अयादेश उदात्तो यथा स्यात् । आय् । कुमार्या इदम् ।
कथमिदमुदाहरणम् । यदि उदात्तयो हलपूर्वादित्युदात्तत्वे कृते विभक्तेरा-
टश्चैकादेशस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेशे उदात्तयो हलपूर्-
वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति । आव् । वृत्ताविदं, प्लुताविदम् ।
एकादेशस्वरः । गाङ्गे ऽनूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश उदात्तेनोदात्त
इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेङः पदान्तादतीति एकादेशः स एकादेश
उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति, एतद्ववति । शतृस्वरः ।
तुदती । तुदते । अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते एकादेशः तदु-
दात्तस्य सिद्धत्वात् शतृनुमोदकादी अन्तोदात्तादिति एष स्वरः भवति ।
अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापकः । एकादेशस्वरः शतृस्वरे सिद्ध इति । नहि सनुकं
शत्रन्तं किं चिदेकादेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति । एकाननुदात्तः । तुदन्ति ।
लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता
भवति । सर्वानुदात्तः । ब्राह्मणास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । एकादेशस्व-
रस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिंस्तिङ्गितिङ इति निघातो भवति । अन्तरङ्ग इति
वचनादुहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव । पचतीति । प्रपचतीति ॥ संयोगान्तस्य लोपो
रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । हरिवो मेदिनं त्वा । हरिव
इति मतुबन्तमेतत् । तत्र छन्दसीर इति वत्वे संयोगान्तस्य लोपे च कृते
मनुषसो रु संबुद्धौ छन्दसीति इत्वम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वादु-
शिचेत्युत्वं न प्राप्नोति ॥ सिजलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अलावीत् ।
अपावीत् । इट ईटीति सिजलोपस्य सिद्धत्वात् सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥
निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृक्काणः ।
वृक्काणान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाद् झलीति षत्वं न भवति । कुत्वं प्रत्य-
सिद्ध एवेति तद्ववति । स्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु क्षीबशब्द उदाह्रियते । तत्र च
निपातनमनेकधा समाश्रीयते । यदा क्षीबिर्निष्ठायामिति कृते ईत्शब्दलोपो
निपात्यते । तदा क्षीब इति संज्ञायामीत्शब्दलोपस्यासिद्धत्वानिष्ठा च दृज-
नादित्येष स्वरो न प्राप्नोति । क्षीबेन तरति क्षीबिक इति दृजलक्षणष्टच
प्राप्नोति । यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वादिङागमः
प्राप्नोति ॥ मृतविकारस्तुग्विधौ छे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्राइच्छत्रम् ।
पटाइच्छत्रम् । मृतविकारस्यासिद्धत्वाच्चे चेति ह्रस्वलक्षणस्तुग्नित्यं न
प्राप्नोति ॥ श्चुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्चुतिर् चरणे इत्ययं धातुः

सकारादिः पठ्यते तस्य श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् अटश्च्योतति रटश्च्योतति इति
 इः सि धुट इति प्राप्नोति । अटतीत्यड् । रटतीति रड् । क्तिबन्तोयम् ।
 किमर्थं पुनः सकारादिः पठ्यते । इह मधु श्च्योततीति मधुश्च्युत् क्तिबन्तः ।
 मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिच् । मधुश्च्ययति । मधुश्च्ययतेः पुनः क्तिपि कृते
 संयोगादित्वात्सलोपः संयोगान्तत्वाद् यलोपः चकारस्य कुत्वं मधुगिति
 सिद्धम् । शकारादौ पुनरेतस्मिन्संयोगान्तलोपेन यकारचकारयोरुत्प्रेयोः शका-
 रस्य षत्वे सति मधुडिति स्यात् ॥ अभ्यासजश्त्वचत्वे एत्वतुकोः सिद्धे
 वक्तव्ये ॥ * ॥ बभणतुः । बभणुः । अभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वाद्नादेशादेरि-
 त्येत्वं प्राप्नोति । छिदेः, चिच्छित्सति, उच्छेः, उचिच्छिषतीति अभ्यासादेश-
 स्यासिद्धत्वात् छे चेति तुक् प्राप्नोति । द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ सय्यन्ता, सव्वत्सरः यल्लोकम्, तल्लोकमिति परसवर्ण-
 स्यासिद्धत्वाद्भार इति द्विर्वचनं न स्यात् ॥ पदाधिकारश्चेल्लत्वठत्वघत्वन्त्व-
 र्त्वषत्वणत्वानुनासिकठत्वानि सिद्धानिवक्तव्यानि ॥ * ॥ लत्वम् । गलो
 गलः । गरो गरः । घत्वं, द्रोघा २ । ठत्वं, द्रोठा २ । नत्वं, नुच्चा नुत्तः ।
 रत्वम्, अभिनोभिनः । अभिनदभिनत् । षत्वम् । मातुष्षसा २ । मातुः-
 स्वसा २ । णत्वं माषवापाणि २ । माषवापानि २ । अनुनासिक । वाङ्मनय-
 नम् २ । वाङ्मनयनम् २ । छत्वं । वाक्छयनम् २ । वाक्शयनम् २ । लत्वा-
 दीनां विकल्पितानामसिद्धत्वात् कृते द्विर्वचने सत्युपरिष्ठाद्विकल्पे सति गरो-
 गलः गलोगरः इत्येवं रूपमपि द्विरुक्तं स्यात् । तदेतत्सर्वं न मु ने इति योग-
 विभागेन साध्यते । न इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वज्ञासिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् ।
 ततो मु ने इति । नेत्येतदनुवर्तते ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति ।
 उदात्तयणः । कुमाये । कुमार्यः । उदात्तानिवृत्तिस्वरणायमीकार उदात्तः । तस्य
 स्थाने यणादेशः स उदात्तयण्, तस्मात्परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो
 भवति । स्वरितयणः । सङ्गल्लव्याशा । खलप्व्याशा । सङ्गल्लः, खलपूरिति
 कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ, तयो रोः सुपीति यणादेशः स उदात्तयण् ततः परस्य
 सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः स्वरितयण्, तस्मात्स्वरितयणः
 परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ननु च सप्तम्येकवचनस्य
 यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदसिद्धं यणादेशे । तत्कथमयं स्वरितयण्
 भवति । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति । यद्येवमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति
 एतस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वं प्राप्नोति । ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् ।

तस्मादयमेव यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः । के चित्तु ब्रुवते उदात्तात्स्वरितयणोपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं दृश्यते । तथा च तैत्तिरीयके शाखा-
न्तरे पठ्यते । यास्तौ विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने इति । अग्ने इत्ययमकारः
स्वरितः पठ्यते । तथा ब्राह्मणेपि दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति ।
यथा तु वार्तिकं भाष्यं च तथा उदात्तात्स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्यानेन
स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् । तथा च भाष्ये स्वरितयणग्रहणमिदं प्रत्या-
ख्यायते । सकृल्लयाशेत्युदात्तयण इत्येव स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयण-
व्यवधानमव्यवधानमेव । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तत्तु क्रियते,
पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवद्वावाद् व्यवधानमस्ति । स्वरदीर्घयलोपेषु च लोपा-
जादेशस्य स्यानिवद्भावः प्रतिषिध्यते इति । उदात्तस्वरितयोरिति किम् । बैदी
आशा, बैदाशा । शार्ङ्गव्याशा । अनुदात्तयणादेशोयम् । अनुदात्तस्येति किम् ।
कुमार्यञ्च । किशोर्यञ्च । अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लिट्स्वरेण ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदात्तस्येति
वर्त्तते । अग्नी । वायू । वृक्षैः । मूक्षैः । उदात्तेनेति किम् । पचन्ति । यजन्ति ।
लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेशः । पररूपे कर्तव्ये स्व-
रितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भवत्यु-
दात्तो वा । सुउत्थितः । सूत्थितः । विद्वन्ते । वीक्षन्ते । वसुकः असि । वसु-
कोसि । सूत्थित इति सुशब्दः सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः, तस्य प्रादि-
त्वात्समासे सति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः, शेषमनुदात्तमिति
चानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति । वीक्षन्ते । वसुकोसीति । अत्रापि तिङ्-
तिङ् इति निघाते कृति ऽनुदात्ते पदादावेकादेशः स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।
उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्सत्यान्तर्यतएव स्वरितो भविष्यतीति । अनुदा-
त्तइति किम् । देवदत्तोत्र । पदादाविति किम् । वृक्षौ । वृक्षाः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते । प्रातिपदिकस्य पदस्य यान्त्यो नकारस्तस्य लोपो
भवति । राजा । राजभ्याम् । राजभिः । राजता । राजतरः । राजतमः । प्राति-
पदिकग्रहणं किम् । अहचहिम् । अन्तग्रहणं किम् । राजा । राजानौ । राजानः ।
प्रातिपदिकग्रहणमसमस्तमेव सुपां सुलुगिति षष्ठा लुका निर्दिष्टम् ॥ अहो
नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः । अहन् रासु-

पीति रेफस्त्वयोरसिद्धत्वाद् नलोपः प्राप्नोति । सावकाशं तदुभयं संबुद्धौ । हे
ऽहः । हे दीर्घाहो निदाघेति । तत्र समाधिमाहुः । अहञ्चित् रविधौ यदु-
पादीयते प्रथमैकवचनान्तमश्रुतनलोपं तदावर्त्यते, तत्रैकया ऽऽवृत्त्या तदेवरूपं
नलोपाभावार्यमन्वाख्यायते, द्वितीययापि तस्य रविधीयते ॥

न डि-संबुद्धौः ॥ ८ ॥

हौ परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते
वर्मन् । सुपां सुलुगिति डेलुक् । संबुद्धौ । हे राजन् । हे तक्षन् । अस्मादेव
नलोपप्रतिषेधवचनादप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रतिषि-
ध्यते इति ज्ञाप्यते । भसंज्ञा च न भवतीति । तथा हि राज्ञः पुष्पो राजपुष्प
इति । अत्र नलोपश्च भवति । अल्लोपश्च न भवति ॥ डाक्षुत्तरपदे प्रतिषेधस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्थ चर्मतिलः । हे राजवृन्दारक
इत्यत्र समुदायार्थं संबोधनं न पूर्वपदार्थसंबोधनं प्रतीयतइति संबुद्ध्यन्तं पूर्वपदं
नैव समस्यते ॥ वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे चर्मन् । हे चर्म ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वो ऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

मतोरिह कार्यित्वेनोपादानात् सामर्थ्यं लब्धं प्रातिपदिकं तन्मादिति
मकारावर्णाभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चोपधया इत्ययमर्थो भवति ।
मकारान्ताद् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो
भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति । मकारान्तात् । किंवान् । शंवान् । मका-
रोपधात् । शमीवान् । दाडिमीवान् । अवर्णान्तात् । वृक्षवान् । प्लक्षवान् । खट्वा-
वान् । मालावान् । अवर्णोपधात् । पयस्वान् । यशस्वान् । भास्वान् । मादुपधा-
याश्चेति किम् । अग्निमान् । वायुमान् । अयवादिभ्य इति किम् । यवमान् ।
दल्मिमाश् । कर्मिमान् । यव । दल्मि । उर्मि । भूमि । कृमि । क्रुञ्चा । वशा ।
द्राक्षा * एतेषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति । धञि । ध्वञि । सञ्जि † इत्येतेषां
छन्दसीर इति । हरित् । ककुत् गश्त् इत्येतेषां भय इति । इक्षु मधु द्रुम मण्ड
धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आकृतिगणश्च यवादिः । अकृतवत्त्वो मतुब् यवा-
दिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः ‡ । इह
नृमत इदं नार्मतमिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णोपधस्य मतुपो वत्त्वं न भवति ॥

भयः ॥ १० ॥

* वृक्षा । वेशा । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† वजि । व्रजि । शञ्जि । सिञ्जि । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

‡ यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्य इति नास्त्येकस्मि-
न्पुस्तके ।

॥ काशिका ॥ ८ ॥ २ ॥

७६३

अयन्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निचित्त्वान् यामः ।
उदशित्वान्घोषः । विद्युत्त्वान्बलाहकः । इन्द्रो मरुत्वान् । दृषद्वान्देशः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

श्रुतिः १५/१/१२५

संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । कपीवती ।
अषीवती । मुनीवती ॥

आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥

आसन्दीवद् अष्टीवत् चक्रीवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्मण्वती इत्येतानि
संज्ञायां निपात्यन्ते । वत्त्वं पूर्वणैव सिद्धमादेशार्थानि निपातनानि । आसन्दीव-
दिति । आसनशब्दस्यासन्दीभावो निपात्यते । आसन्दीवान् यामः । आसन्दीव-
द्वहिस्यलम् । आसनवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । आसन्दीशब्दोऽपि प्रकृत्यन्त-
रमेवास्य । तथा चोक्तमौदुम्बरी राजासन्दी भवतीति । तस्य संज्ञायामिति
वत्त्वेन सिद्धं आसन्दीवदित्येतत्प्रपञ्चार्थमिह पठ्यते । अष्टीवदिति । अष्टोऽष्टी-
भावः । अष्टीवानिति शरीरैकदेशसंज्ञा । अस्थिमानित्येवान्यत्र । चक्रीवदिति ।
चक्रशब्दस्य चक्रीभावो निपात्यते । चक्रीवान् राजा । चक्रवानित्येवान्यत्र ।
चक्रीवन्ति सदोहविर्द्वानानि भवन्तीत्येतत्तु छान्दसत्वाद् अनुगन्तव्यम् ।
कक्षीवदिति । कक्ष्यायाः संप्रसारणं निपात्यते । कक्षीवाचाम अषिः । कक्ष्या-
वानित्येवान्यत्र । रुमण्वदिति लवणशब्दस्य रुमण्भावो निपात्यते । लव-
णवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । रुमञ्चिति प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैतन्निपातनं
नकारलोपाभावार्थं णत्वार्थं च । मतोर्वा नुडर्थमिति । चर्मण्वतीति । चर्मणो
बलोपाभावो णत्वं च निपात्यते । मतोर्वा नुडागमः । चर्मण्वती नाम नदी ।
चर्मण्वतीत्येवान्यत्र ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्दस्य मतावुदभावो निपात्यते उदधावर्षे संज्ञायां
विषये । उदन्वाचाम अषिर्यस्यौदन्वतः पुत्रः । उदधौ उदन्वान् । यस्मिन्नुदकं
धीयते स एवमुच्यते । उदधाविति किम् । उदकवान् घट इत्यत्र तु दधा-
त्यर्थो न विवक्ष्यते किं तर्हि उदकसत्तासंबन्धसामान्यम् ॥

राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥

राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने । शोभनो राजा यस्मि-
न्निति स राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानित्येवान्यत्र ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥

कृन्दसि विषये इवणान्ताद्वेफान्ताच्चोत्तरस्य मतोर्वत्वं भवति । इव-
णान्तात्तावत् । त्रिवती याज्यानुवाक्या भवति । हरिवो मेदिनं त्वा । अधि-
पतिवती जुहोति । चरुर्ग्नानिव । आरेवानेतु मा विशत् । रयेर्मताविति
संप्रसारणम् । सरस्वतीवान् । भारतीवान् । दधीवांश्चरुः । कृन्दसि सर्वं
विधयो विकल्प्यन्तइतीह न भवति । सप्तर्षिमन्तम् । क्षपिमान् । क्षतीमान् ।
सूर्ये ते द्यावापृथिवी मन्तमिति । रेफान्तात् । गीर्वान् । धूर्वान् । आशीर्वान् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥

कृन्दसीति वर्तते ऽनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति कृन्दसि विषये ।
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अस्यन्वन्तं यदनस्या बिभर्ति । अक्षण्वता
लाङ्गुलेन । शीर्षण्वती । मूर्धुन्वती । नुटोसिद्धत्वात्तस्य च वत्त्वं न भवति । ततः
परस्य च भवति ॥

नाड् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसंज्ञकस्य नुडागमो भवति कृन्दसि विषये । सुप-
थिन्तः । दस्युहन्तः ॥ भूरिदाव्रस्तुड्वक्तव्यः ॥ * ॥ भूरिदाव्रतरः ॥ इद्र-
थिनः ॥ * ॥ रथिन ईकारान्तादेशो घे परतः । रथीतरः । रथशब्दादेव वा
मत्वर्थीयोयमीकारः कृन्दसीवनिपाविति ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥

कृपेर्द्वौतो रेफस्य लकारादेशो भवति । र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते ।
तेन यः केवलो रेफो यश्च चकारस्यस्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ल इत्यपि सामा-
न्यमेवोपादीयते । ततोयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते चका-
रस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लकारस्तथा लुटि च कृप इत्येवमादयो निर्देशो
उपपद्यन्ते । कल्पा । कल्पारौ । कल्पारः । कृप्तः । कृप्तवान् । कृपा इत्ये-
तत्कृपेः संप्रसारणं चेति भिदादिषु पाठाद्वति तस्य हि कृतसंप्रसारणस्य लाट-
णिकत्वात् इह कृप इति ग्रहणं नास्ति । कृपणकृपाणकृपीटकृपूरादयोपि कृपे-
रेव द्रष्टव्याः । उणादयो बहुलमिति वा कृपेरेव लत्वाभावः ॥ बालमूललघ्वसु-
रालमङ्गुलीनां वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बालः । बारः । मूलम् ।
मूरम् । लघु । रघु । असुरः । असुलः । अलम् । अरम् । अङ्गुलिः । अङ्गुरिः ॥
कपिलकादीनां संज्ञाकृन्दसोर्वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कपिरकः ।
कपिलकः । तिल्लीकम् । तिर्परीकम् । लोमानि । रोमाणि । पांशुरम् । पांशु-
लम् । कर्म । कल्म । रलयोरेकत्वस्मरणमिति के चित् । किमिदमेकत्वस्मरण-
मिति । समानविषयत्वमेव तयोः स्मर्यतइत्यर्थः ॥

॥ काशिका ॥ ८ ॥ २ ॥

७६५

रेलः
उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति । प्रायते । पलायते । अत्र च यो ऽयमेकादेशस्तस्य स्थानिवद्वावादयतेरुपसर्गस्य च विभागे सति यद्यतिग्रहणं रेफस्य विशेषणं तदा येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति एकेन व्यवधानेपि सति लत्वं भवति । तथा च प्रत्ययते इत्यापि भवति । उपसर्गस्य विशेषणे त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत्सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेपि प्राप्नोति । तत्र केषां चिद्वर्शनं भवितव्यमेव प्रत्ययतइति । प्रथमपक्षदर्शनाभिनिर्विष्टास्तु प्रत्ययतइत्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रतिशब्दोपसृष्टस्यायतः प्रयोगमेव नेच्छन्ति । दुस् निस् इत्येतयोस्तु स्त्वस्यासिद्धत्वाल्लक्षणेन नैव भवितव्यम् । निरयणम् । दुरयणम् ॥

(ग्रो, यङि ॥ २० ॥

गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः । निजे-गुरो य गित्यते । निजेगित्यते । निजेगित्यन्ते । भावगर्हायां यो यङ्विहितः * । के-लुक्के चित् य इति गिरतेरुणातेश्च सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु गिरतेरेव न युणातेः । युणातोर्हि यङेव नास्ति अनभिधानादिति । यङीति किम् । निगीर्यते ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो यो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति । निगिरति । निगिलति । निगरणम् । निगलनम् । निगारकः । निगालकः । इयं तु व्यवस्थितविभाषा । तेन गल इति प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वं भवति । गर इति विशेषेण नित्यं न भवति । निगार्यते । निगाल्यतइति । णिलोपस्य स्थानिवद्वावादचि विभाषेति लत्वविकल्पः । पूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदिति एतदपि सापवादमेव तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति । अन्तरङ्गत्वाद्वा कृते लत्वविकल्पे णिलोपो भविष्यति । गिरौ गिर इत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानमिति लत्वं न भवति । गिरतिर्वा लत्वविधावधिभूतो युणातेरेतद्रूपम् ॥

परेशच घाङ्कयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्दे ऽङ्कशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति । परिघः । पलिघः । पर्यङ्कः । पत्यङ्कः ॥ घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेभ्यते, न तरप्तमपौ इति ॥ योगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परियोगः । पलियोगः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

* इत्वे कृते रपरत्वे च दीर्घस्यासिद्धत्वात्नित्यत्वाच्च लत्वे कृते तच्चमित्त्वाभावाद्धी-
यत्वं न भवति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके । इति च

संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । छतवान् ।
हतवान् । इह ज्ञेयान् भूयानिति इत्वं परमप्यसिद्धत्वात् संयोगान्तस्य लोपं
न बाधते । जश्त्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यतइति तस्य बाधकं भवति । यशः पय
इति । दध्यञ्च मध्यञ्चेत्यञ्च तु यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात्संयोगा-
न्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् । गोमन्तौ गोमन्त इति ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्तस्य सकारस्य लोपो भवति ।
गोभिरक्षाः । प्रत्यञ्चमत्साः । क्षरतेः त्सरतेश्च लुङि सिचश्चान्दसत्त्वादीड-
भावो बहुलं कुन्दसीति वचनाद्वीर्यं सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति । ऋत
उदिति उत्वे छते रपरत्वे च सति रात्सस्येति सलोपः । सिद्धे सत्यारम्भो
नियमार्थः । रात्सस्येव लोपो भवति नान्यस्येति । ऊर्जः कृप् । उर्क् । मृजे-
लङि अमाट् ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्वम् । अल-
विद्धम् । अपविध्वम् । अपविद्धम् । यद्यत्र सकारलोपो न स्यात् । सिचः पत्वे
जश्त्वे च विभाषेत् इति मूर्द्धन्याभावक्षेपि न धकारः श्रूयेत ॥ इतः प्रभृति सिचः
सकारस्य लोप इष्यते ॥ इह न भवति । चकाड्वि पलितं शिर इति । तथा पयो
धावतीत्येवमादीनामपि न भवति । सग्धिर्बन्धामिति छान्दसो वर्णलोपः ।
भाष्यकारस्त्वाह । चकाधीत्येव भवितव्यमिति तेन पयो धावतीत्येवमादौ यत्रा-
न्तरमास्येयम् ।

धि सकारे सिचो लोपश्चकाड्वीति प्रयोजनम् ।

आशाध्वं तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥

सर्वमेवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।

लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटिं दुष्यति ॥

घसिभसोर्न सिध्येत तस्मात्सिचग्रहणं न तत् ।

छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्टकर्तारमध्वरे ॥

निष्कर्तारमध्वरस्येत्येवं प्राप्ते ॥

भलौ भलि ॥ २६ ॥

भल उत्तरस्य सकारस्य भलि परतो लोपो भवति । अभित्त ।
अभित्याः । अचिक्त । अचिक्त्याः । अवात्ताम् । अवात्तेत्यञ्च वा सिचः सका-
रलोपस्यासिद्धत्वात्सस्यार्द्धधातुइति सकारस्य तकारः । भल इति किम् ।

॥ काशिका ॥ ८ ॥ २ ॥

७६७

अमंस्त । अमंस्थाः । भलीति किम् । अभित्साताम् । अभित्सत । अयमपि
सिच एव लोपस्तेनेह न भवति, सोमसुत् स्तोता । दृषत् स्थानमिति ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य लोपो भवति भलि परतः । अङ्गत । अङ्गथाः ।
अङ्गत । अङ्गथाः । ह्रस्वादिति किम् । अच्योष्ट । अङ्गोष्ट । अङ्गादिति किम् ।
अलाविष्टाम् । अलाविषुः । भलीत्येव । अङ्गषाताम् । अङ्गषत । अयमपि
सिच एव लोपस्तेनेह न भवति । द्विष्टरां द्विष्टमामिति सुजन्ताद् द्विशब्दात्त-
रक्षमपौ अद्वयप्रकर्षे आतिशयिकः आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । आदावीत् । असे-
वीत् । अक्रोषीत् । अमोषीत् । इट इति किम् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । ईटीति
किम् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः ॥

स्कीः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

पदस्यान्ते यः संयोगः भलि परतो वा संयोगस्तदाद्योः सकारककारयो-
र्लोपो भवति । लस्जेः । लग्नः । लग्नवान् । साधुलक्ष् । ककारस्य । तच्चेः,
तट् । तष्टवान् । काष्ठतट् ॥ भलि सङीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किमिदं सङीति ।
सुनः सप्रभृति महिडो^{३/४/२८} डकारेण प्रत्याहारः । इह मा भूत् । काष्ठशकस्यातेति
थकारे भलि ककारस्य संयोगादेर्लोपः प्राप्नोति । तदत्र शकेः क्विबन्तस्य प्रयोग
एव नास्तीत्याह । काष्ठशगेव नास्ति कुतो ऽयं काष्ठशकं तिष्ठेदिति । वास्यर्थे,
काक्यर्थमिति । अत्रापि बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादि-
लोपो न भवति । स्कारिति किम् । नर्नर्त्ति । वर्वर्त्ति । संयोगाद्योरिति किम् ।
पयःशक् । अन्ते चेति किम् । तक्षिता । तक्षकः ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । पक्ता । पक्तम् ।
पक्त्यम् । ओदनपक् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । कुञ्चेत्यत्र सङीति
वचनाद् अकारस्य चकारे भलि कुत्वं न भवति । युजिक्कुञ्चां चेति निपात-
नाद्वा । नकारोपधो वा धातुरयं रेफरहितश्च कुञ्चकौटिल्याल्पीभावयोरिति
पठ्यते । नकारलोपे हि निकुचिरिति दृश्यते । युजिक्कुञ्चां चेति तस्यैव रेफो-
धिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते । तजानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासि-
द्धत्वात् अकार एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति ॥

होः ढः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ठकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । सोठा । सोठुम् ।
 सोठव्यम् । ^{रिति ३/२/३३}तुराषाट् । वोठा । वोठुम् । वोठव्यम् । प्रष्ठवाट् । दित्यवाट् ॥
 ८१ ह २ ८

दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च ।
 दग्धा । दग्धुम् । दग्धव्यम् । काष्ठधक् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् ।
 गोधुक् । दादेरिति किम् । लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । गुडलिट् । धातोरिति
 दादिसमानाधिकरणमेतच्च, किं तर्हि तद्विशेषणमवयवषष्ठ्यन्तं धातोरवयवो यो
 दादिः शब्दस्तदवयवस्य हकारस्येति । किमेवं कृतं भवति । अधोगित्यत्रापि
 घकारः । सिद्धो भवति । कथं दोग्धा दोग्धुमिति, व्यपदेशिवद्भावात् । अथ
 वा धातूपदेशे यो दादिरित्येवं विज्ञायते । तथा च दामलिहमिच्छति दाम-
 लिह्यति । दामलिह्यतेः क्प्रत्ययः । दामलिडित्यत्रापि न भवति ॥

वा द्रुहमुहष्णहृष्णिहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह मुह णुह णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति
 भलि परतः पदान्ते च । द्रुह । द्रोग्धा । द्रोठा । मिच्छधक् । मिच्छधुट् । मुह ।
 उन्मोग्धा । उन्मोठा । उन्मुक् । उन्मुट् । सुह । उत्सोग्धा । उत्सोठा । उत्-
 सुक् । उत्सुट् । सिह । स्रोधा । स्रोठा । सिक् । सिट् । द्रुहेर्दादित्वाद् घत्वं
 नित्यं प्राप्तमितरेषामप्राप्तमेव घत्वं विकल्प्यते ॥

नहो धः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति भलि परे पदान्ते च । नहुम् ।
 नहुम् । नहुव्यम् । उपानत् । परीणत् ॥ ६/३/११६ नहो कति कति

आहस्यः ॥ ३५ ॥

आहो हकारस्य थकारादेशो भवति भलि परतः । इदमात्य । किमात्य ।
 आदेशान्तरकरणं भूषस्तथोर्द्धो ऽथ इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । भलीत्येव । आह ।
 आहतुः । आहुः ॥ ह्यहोर्भश्चन्दसि हस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गर्द्वभेन संभ-
 रति । यभीता । जभिरे । उद्भाभं च नियाभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

व्रश्च भस्जसृजमृजयजराजभाजच्छशां षः ॥ ३६ ॥

व्रश्च भस्ज सृज मृज यज राज भाज इत्येतेषां कृकारान्तानां शकारा-
 न्तानां च षकार आदेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । व्रश्च । व्रष्टा ।
 व्रष्टुम् । व्रष्टव्यम् । मूलवृट् । भस्ज । भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । धानाभृट् ।
 सृज् । स्रष्टा । स्रष्टुम् । स्रष्टव्यम् । रज्जुसृट् । मृज । मार्षा । मार्षुम् ।
 मार्षव्यम् । कंसपरिमृट् । यज । यष्टा । यष्टुम् । यष्टव्यम् । उपयट् । राज् ।

पृगे ५२॥
 भक्तमिति

॥ काशिका ॥ ८ ॥ २ ॥

७६९

सम्राट् । स्वराट् । विराट् । राजभाजोः पदान्तार्थं ग्रहणं भलादिराभ्यामिटा पर्यवपद्यते । के चित्तु राष्ट्रिरिति क्विचन्तमिच्छन्ति । छकारान्तानाम् । प्रच्छ । प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । शब्दप्राट् । क्वोः शूडनुनासिके चेत्यत्र कृडितीत्यनुवर्तते इति छग्रहणमिह क्रियते । शकारान्तानाम् । लिष् । लेष्टा । लेष्टुम् । लेष्टव्यम् । लिट् । लिष् । वेष्टा । वेष्टुम् । वेष्टव्यम् । विट् ॥

एकाचो बशो भष् भषन्तस्य स्थ्वोः ॥ ३७ ॥

धातोर्वयवो य एकाच् भषन्तः तदवयवस्य बशः स्थाने भष् आदेशो भवति भल्लि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च । बुध् । भोत्स्यन्ते । अभुद् ध्वम् । अर्थभुत् । गुह । निघोद्यते । न्यघुद्वम् । पणघुट् । दुह । धोद्यते । अधुध्वम् । गोधुक् । अजर्घाः । ग्रधेर्यङ्लुगन्तस्य लङि सिपि लघूपधगुणे कृते सिपो हल्ङ्यादिलोपे च धातोर्वयवस्यैकाचो बशः स्थाने भष्भावस्ततो धकारस्य जश्त्वं दश्चेति स्त्वं रो रीति पूर्वरेफस्य लोपः ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाण इति दीर्घत्वम् । गर्दभयतेप्रत्ययः । गर्दुप् । एकाच इति किम् । दामलिह-मिच्छति दामलिहति, दामलिहतेरप्रत्ययः । दामलिट् । असति ह्येकाच्य-हणे धातोरित्येतद्बशो विशेषणं स्यात् । बश इति किम् । क्रुध । क्रोत्स्यति । भषन्तस्येति किम् । दास्यति । स्थ्वोरिति किम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्ध-व्यम् । धकारस्य वकारोपसृष्टस्य ग्रहणं किम् । दादद्धि । दध् धारणद्वयतस्य यङ्लुकि लोटि दुभलभ्यो हेर्द्वुरिति धिभावे सत्येतद्ववति । अत्र चत्वारो बशः स्थानिनो भषादेशाश्चत्वार एव । तत्र संख्यातानुदेशे प्राप्ते डकारस्य स्थानिनो ऽभावाद् ठकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति दधातिः कृतद्विर्वचनो निर्दिश्यते । तस्य भलन्तस्य बशः स्थाने भष् आदेशो भवति तकारप्रकारयोः परतश्चकारात् स्थ्वोश्च परतः । धत्तः । धत्त्यः । धत्से । धत्स्व । धीध्म् । वचनसामर्थ्यादातो लोपस्य स्थानिवद्भावे न भवति । अभ्यासजश्त्वस्य चासिद्धत्वम् । तथोरिति किम् । आनन्तर्यात्स्थ्वो-रेव विज्ञायेत । चकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः । भषन्तस्येत्येव । दधाति ॥

भलां जशोन्त ॥ ३९ ॥

भलां जश आदेशो भवन्ति पदस्यान्ते वर्तमानानाम् । वागत्र । श्वलिङत्र । अग्निचिदत्र । त्रिष्टुबत्र । अन्तग्रहणं भलीत्येतस्य निवृत्त्यर्थम् । वस्ता । वस्तव्यम् ॥

भषस्तथोर्द्धा ऽधः ॥ ४० ॥

भष उत्तरयोस्तकारयकारयोः स्थाने धकार आदेशो भवति । दधातिं वर्ज-

षट्हाः कः सि ॥ ४१ ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

संयोगादेरातो धातोर्यश्वतः ॥ ४३ ॥

ल्लादिभ्यः ॥ ४४ ॥

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

॥ काशिका ॥ ८ ॥ २ ॥

६७१

आदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेतो धातोर्ह्रस्वस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलस्जी ।
 लग्नः । लग्नवान् । ओविजी । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओप्यायी वृद्धौ ।
 आपीनः । आपीनवान् । स्वादय ओदितः । षूड् । सूनः । सूनवान् । दूड् ।
 दूनः । दूनवान् । दीङ् । दीनः । दीनवान् । डीङ् । डीनः । डीनवान् ।
 धीङ् । धीनः । धीनवान् । मीङ् । मीनः । मीनवान् । रीङ् । रीणः । रीण-
 वान् । लीङ् । लीनः । लीनवान् । व्रीङ् । व्रीणः । व्रीणवान् ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीणाः
 क्षीशाः । क्षीणोर्जास्त्रिः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा क्लोशदे-
 न्ययोरिति दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् । अक्षितमसि मामेक्षेष्टाः ।
 अक्षितमिति क्तप्रत्ययो भावे । भावश्च ण्यदर्थे इति दीर्घाभावः । इस्वान्त-
 स्यापि धात्वनुकरणस्य द्रष्ट इयडा निर्द्वैशः । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे इत्यत्र
 दीर्घग्रहणं क्रियते विपराभ्यां जेरित्येवमादौ तु धातुस्त्वमनुकार्यगतं सदप्यवि-
 वक्षितत्वाद् झिरूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

श्रयोऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥

श्रयातेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यास्पर्शे नकार आदेशो भवति । शीनं घृतम् ।
 शीनं मेदः । शीना वसा । अस्पर्शइति किम् । शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः ।
 शीतमुदकमित्यत्र गुणभूतोपि स्पर्शो नत्वप्रतिषेधस्य संप्रसारणस्य च निमित्तं
 भवति । गुणे च स्पर्शप्रतिषेधोऽयं न रोगे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नत्वं भवत्येव ॥

अञ्जोऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्चतेरुत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र
 भवति । समकौ शकुनेः पादौ । तस्मात्पशवो न्यक्ताः । अनपादानइति किम् ।
 उदक्तमुदकं कूपात् । व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे ।
 आपूनः । परिपूनः । अविजिगीषायामिति किम् । द्रूतं वर्त्तते । विजिगीषया
 हि तत्राक्षपातनादि क्रियते ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाण इति निस्पृर्वाद्वातेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते ।

न चेद्वृत्ताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणः प्रदीपः । निर्वाणो भिक्षुः । अवातइति किम् । निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थो वातस्तु तस्य कारणमिति भवत्येव नत्वम् ॥

शुष्कः कः ॥ ५१ ॥

शुषेद्वृत्तोत्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः । शुष्कवान् ॥

पचो वः ॥ ५२ ॥

पचेद्वृत्तोत्तरस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति । पक्वः । पक्ववान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षेधातोत्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः । क्षामवान् ॥

प्रस्त्यान्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यायतेत्तरस्य निष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । यदा मत्वं नास्ति तदा संयोगादेरातो धातेर्यण्वत इत्यस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् संप्रसारणं प्रथमं क्रियते । तत्र कृते निमित्तव्याघाताच्चत्वं न भवति ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्ष्मीबकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षीब कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुत्तरा भवन्ति । फुल्ल इति जिफला विशरणइत्येतस्माद्वृत्तोत्तरस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपात्यते । उत्त्वमिडभावश्च सिद्ध एव ॥ क्तवत्वन्तस्याप्येतल्लत्वमिष्यते ॥ फुल्लः । फुल्लवान् इति । क्षीबकृशोल्लाघा इति क्षीबकृशिश्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः क्तप्रत्ययस्य तलोप इडागमाभावश्च निपात्यते । कृते वा इटि इच्छब्दलोपः । क्षीबः । कृशः । उल्लाघः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रफुल्लाः सुमनसः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । लाघेः ह्रस्वोऽन्य उपसर्गः प्रतिषिध्यते ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उत्फुल्लः । संफुल्लः । परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयोगात्कृशं प्रत्यनुपसर्ग एव । परिगतः कृशः । परिकृश इति ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राहीभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद विद उन्द त्रा घ्रा ह्री इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुद । नुचः । नुत्तः । विद । विचः । वित्तः । उन्द । समुचः । समुत्तः । त्रा । त्राणः । त्रातः । घ्रा । घ्राणः । घ्रातः । ह्री । ह्रीणः । ह्रीतः । ह्री इत्येतस्मादप्राप्तं नत्वमितरेषां नित्यं प्राप्तं विकल्प्यते ॥ विदविचारणइत्यस्य विदेरिह ग्रहणमिष्यते ॥ एवमुक्तम् ॥

बेतेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

वितेर्विन्नश्च वितश्च भोगे विन्नश्च विन्दतेः ॥ इति ॥

न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पृ मूर्च्छि मद इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति ।
ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् । पूतः । पूतवान् । मूर्तः । मूर्त-
वान् । मत्तः । मत्तवान् । रदाभ्यां संयोगादिरिति च प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

वित्त इति विदेलोभार्थादुत्तरस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे
प्रत्यये चाभिधेये । वित्तमस्य बहु । धनमस्य बह्वित्यर्थः । धनं हि भुज्यतइति
भोगोभिधीयते । प्रत्यये । वित्तोयं मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीयतइति
प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति किम् । विचः ॥

भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥

भित्रमिति निपात्यते शकलं चेत्तद्वति । भित्तं तिष्ठति । भित्तं प्रप-
तति । शकलपर्यायोयम् । अत्र भिदिः क्रिया शब्दव्युत्पत्तेरेव निमित्तम् । भिदि-
क्रियाविवक्षायां हि शकलविषये भित्रमित्येव भवति ॥

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥

ऋणमिति ऋइत्येतस्माद्वातोत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते
आधमर्ण्यविषये । अधम ऋणे अधमर्ण्यः । एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्यन्तेनोत्तरप-
देन समासः । तद्वाव आधमर्ण्यम् । यद्वेवमुत्तमर्ण्य इति न सिध्यति । नैष दोषः ।
कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं चेदमुपात्तम् । तेन उत्तमर्ण्य इत्यपि हि भवति ।
ऋणं ददाति । ऋणं धारयति । आधमर्ण्य इति किम् । ऋतं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि छन्दसि विषये निपा-
त्यन्ते । नसत्तनिषत्तौ सदेर्नेङ्पूर्वाच्चिपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते । नसत्त-
मञ्जसा । नसत्तमिति भाषायाम् । निषत्तः । निषण्ण इति भाषायाम् । अनु-
त्तमित्युद्धेर्नेङ्पूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मघवन् । अनुत्तमिति भाषा-
याम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तूर्त्त इत्येतस्य वा निपातनम् । प्रतूर्त्तं वाजिनम् ।
प्रतूर्णमिति भाषायाम् । सूर्त्तमिति सदित्येतस्य उत्त्वं निपात्यते । सूर्त्ता गावः ।
सुता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी इत्येतस्य नत्वाभावो निपात्यते ।
गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्णमिति भाषायाम् ॥

२/२/५० क्तिन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

पदस्येति वर्तते । क्तिन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते । क्तिन्प्रत्ययो यस्माद्भातोः स क्तिन्प्रत्ययः । तस्य पदस्यालोन्यस्य कवर्गादेशो भवति । स्पृशेऽनुदके क्तिन् । घृतस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् । क्तिनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतं बहुव्रीहिविज्ञानार्थं, क्तिन्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात् । मा नो अस्माक् । मा नो अद्राक् । सृजिदृशिभ्यां हि क्तिन्विहितः तयोर्लुङि कुत्वमेतत् । माङ्येगेपि छान्दस्तत्त्वादङागमः ईडपि न भवति । बहुलं कृन्दसीति । तथा दृग्भ्यां दृग्भिरिति । क्तिबन्तस्यापि दृशेः कुत्वं भवति । एवं च सति रज्जुसृद्धामित्यत्रापि कुत्वं प्राप्नोति । अथ तु नेष्यते । ततस्तत्प्रतिविधातव्यमिति ॥

नशेर्वा ॥ ६३ ॥

पदस्येति वर्तते । नशेः पदस्य वा कवर्गादेशो भवति । सा वै जीवन-गाहुतिः । सा वै जीवनडाहुतिः । नशेरयं संपदादित्वाद् भावे क्तिप् । जीवस्य नाशो जीवनक् । जीवनट् । पत्वे प्राप्ते कुत्वविकल्पः ॥

मो नो धातोः ॥ ६४ ॥

मकारान्तस्य धातोः पदश्च नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान । शमितमिदमादीनां क्तिप् । अनुनासिकस्य क्तिभ्रलोःङ्ङितीति दीर्घत्वम्* । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न भवति । म इति किम् । भित् । क्वित् । धातोरिति किम् । इदम् । किम् । पदस्येत्येव प्रतामौ । प्रतामः ॥

म्वोश्च ॥ ६५ ॥

मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति । अगन्म तमसः पारम् । अगन्व । गमेर्लुङि बहुलं कृन्दसीति शपो लुक् । जगन्वान् । विभाषा गमहनजनविद्विशामिति कृसाविडागमस्याभावः । अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥

सकारान्तस्य पदस्य सजुष् इत्येतस्य च र्भवति । सकारान्तस्य । अगिरत्र । वायुरत्र । सजुषः । सजूर्ध्वेभिः । सजूर्ध्वेभिः । जुषेः क्तिपि सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यजेः श्वेतपूर्वस्य वहेः पुरस्यूर्वस्य दाशतेः मन्त्रे श्वेतवहोव्यशस्युरोडाशो शिवन् । अत्रे यज इति

* शमितमादीनामित्यारभ्य दीर्घत्वमित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

ण्विनि कृते श्वेतवहादीनां इस्पदस्येति इस्पत्यये निपातनान्येतानि । किमर्थं तर्हि निपातनं यावता पूर्वण्यैव रुः सिद्धः । दीर्घत्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातेरिति । संबुद्धौ दीर्घार्थमेते निपात्यन्ते । अत्वसन्तस्य चाधातेरित्यत्र हि असंबुद्धाविति वर्त्तते । हे अवयाः । हे श्वेतवाः । हे पुरोडाः । चकारानुक्तसमुच्चयार्थः । हे उक्थयाः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अहन्वित्येतस्य पदस्य रुर्भवति । अहोभ्याम् । अहोभिः । नलोपमकृत्वा निर्वृणो ज्ञापकः नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाहा निदाघः । हे दीर्घाहोत्रेति । अहन्वित्यत्र तु लाक्षणिकत्वादहनशब्दस्य रुर्न भवति ॥ अहो रविधौ रूपरात्रिरथन्तरूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अहो रूपम् । अहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । रोसुपीत्यस्यापवादो हत्वमुपसंख्यायते । अपर आह । सामान्येन रेफादौ हत्वं भवति । अहो रम्यम् । अहो रत्नानीति ॥

रोसुपि ॥ ६९ ॥

अहन्वित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः । अहर्द्वेदाति । अहर्भुङ्क्ते । असुपीति किम् । अहोभ्याम् । अहोभिः । ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणं सुबस्ति । अहर्द्वेदाति । अहर्भुङ्क्ते । नैतदस्ति । उक्तमेतत् । अहो रविधौ लुमता लुप्रे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति नायमहःशब्दः सुपरो भवति । यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । यथा हे दीर्घाहोत्र दीर्घाह निदाघ इति । अत्र हि हर्द्व्याविति लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः ॥

अश्वरुधरवरित्युभयथा कृन्दसि ॥ ७० ॥

अश्वस् ऊधस् अश्वस् इत्येतेषां कृन्दसि विषये उभयथा भवति । र्वौ रेफो वा । अश्वस् । अश्व एव । अश्वरेव । ऊधस् । ऊधरेव । ऊध एव । अश्वस् । अश्वरेव । अश्व एव । यदा हत्वं तदा भोभगोअघोअपूर्वस्य योशीति यकारः ॥ कृन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अहर्पतिः । अहःपतिः । गीर्ष्यतिः । गीर्ष्यतिः । धूर्ष्यतिः । धूःपतिः । विसर्जनीयबाधनार्थमत्र पक्षे रेफस्यैव रेफो विधीयते ॥

भुवश्चमहाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेः कृन्दसि विषये उभयथा भवति । र्वौ रेफो वा । भुवरित्यन्तरितम् । भुव इत्यन्तरितम् । महाव्याहृतेरिति किम् । भुवो विश्वेषु भुवनेषु यज्ञियः * । भुवरित्यतदव्ययमन्तरित्वाच्च महाव्याहृतिः ॥

* भुवो मध्यम् । भुव इदम् । पुस्तकान्तरे एतदधिकम् ।

वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥

ससज्जुषोरित्यतः स इति वर्तते । तेन संभवाद्वाभिचाराच्च वसुरेव विशेष्यते । न संसुध्वंसू व्यभिचाराभावाद, संभवाच्चानडुहशब्दः । वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य संसु ध्वंसु अनडुह इत्येतेषां च दकारादेशो भवति । वसु । विद्वद्भ्याम् । विद्वद्भिः । पपिवद्भ्याम् । पपिवद्भिः । संसु । उखासद्भ्याम् । उखासद्भिः । ध्वंसु । पर्णध्वद्भ्याम् । पर्णध्वद्भिः । अनडुह । अनडुद्भ्याम् । अनडुद्भिः । स इत्येव । विद्वान् । पपिवान् । नकारस्य न भवति । इत्वे नाप्राप्ते इदमारभ्यतइति तद्वाध्यते । संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेनैतदेव दत्त्वं बाध्यते । अनडुहोपि ठत्वमनेन बाध्यते । नुमस्तु विधानसामर्थ्याच्च भवति । अनड्वान् । हे अनड्वचिति । पदस्येत्येव । विद्वंसौ । विद्वंसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति । अचकाद्भवान् । अन्वशाद् भवान् । तिपीति किम् । चकास्तेः क्विप् । चकाः । अनस्तेरिति किम् । आप एवेदं सर्गलं सर्वमाः । आ इत्यस्तेर्लङितिपि बहुलं कृन्दसीति ईडुन कृतः ॥

सिपि धातो रूर्वा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो रुः इत्ययमादेशो भवति दकारो वा । अचकास्त्वम् । अचकात्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशात्त्वम् । धातुग्रहणं चोत्तरार्थं दृश्यमाणं च ॥

दश्च ॥ ७५ ॥

दकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो रूर्भवति दकारो वा । अभिनत्त्वम् । अभिनस्त्वम् । अच्छिनत्त्वम् । अच्छिनस्त्वम् ॥

वैरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति । गीः । धूः । पूः । आशीः । वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधायग्रहणं किम् । अबिभर्भवान् । अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इक इति किम् । अत्रैव प्रत्युदाहरणे भशब्दाकारस्य मा भूत् । धातोरित्येव । अग्निः । वायुः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतः रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । अवगूर्णम् । वकारान्तस्य । दीव्यति । सीव्यति । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । चतुर इच्छति चतुर्यति । इक इत्येव । स्मर्यते । भव्यम् । अपदान्तार्थोयमारम्भः ॥

उपधायां च ॥ ७८ ॥

हलीत्यनुवर्तते । धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया इको दीर्घो भवति । हुर्को । हुर्किता । मुर्को । मुर्किता । उर्वो । ऊर्विता । धुर्वो । धूर्विता । हलीत्येव । चिरि, जिरि । चिरिणोति । जिरिणोति । इह कस्माच्च भवति । री गतौ । रिर्यंतुः । रिर्यु । वी गत्यादिषु । विव्यतुः । विव्युरिति । यणादेशस्य स्थानिवत्त्वाद् असिद्धत्वाच्च बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ न भवतः । चतुर्यन्तेत्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणत्वादतो लोपस्य धातोरुपधाभूतौ रेफो न भवति । प्रतिदीवनेत्यत्र तु हलि चेति दीर्घत्वम् । दीर्घविधौ लोपाजादेशस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतत्तु नाश्रयितव्यम् । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपतिकानीति जिब्रिः किर्योगि-र्योरित्येवमादिषु दीर्घा न भवति ॥

न भकुर्कुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर कुर इत्येतयोश्च दीर्घा न भवति । धुरं वहति धुर्यः । धुरि साधुर्धुर्यः । कुर । कुर्यात् । कुर । कुर्यात् । दिव्यम् । रेफवकाराभ्यां भविशेषणं किम् । प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने ॥

अदसो ऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥

अदसो ऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च मकारः । अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । अमूभ्याम् । भाव्यमानेनाप्युकारेण सवर्णानां ग्रहणमिष्यतइत्येकमात्रिकस्य मात्रिको गद्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक आदेशो भवति । असेरिति किम् । अद इच्छति, अदस्यति ॥ अदसो ऽनोस इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अदोत्र । अदः । तदर्थं के चित्सूत्रं वर्णयन्ति । अः सेर्यस्य सोयमसिः यत्र सकारस्य अकारः क्रियतइति तेन त्यदादात्वविधाने एतद् अन्यत्र न भवितव्यमेवेति । अद्वादेशे कथम् ।

अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं के चिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

के चिदन्यसदेशस्य नेत्येके ऽसेर्हि दृश्यते ॥

यैरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येति च परिभाषा नाश्रीयते तेषामुभयोरपि मुत्वेन भवितव्यम् । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्च इति । यथा चलीकृष्यतइति लत्वम् । ये तु परिभाषामाश्रयन्ति तेषामनन्त्यसदेशस्यैव भवितव्यम् । अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च इति । येषां तु त्यदादात्वविषयएव मुत्वेन भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न

भवितव्यम् । अददयद् । अददयञ्चै । अददयञ्च इति । दादिति किम् ।
अलोन्त्यस्य मा भूत् । अमुया । अमुयोः ॥

एत ईद्वहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः
बहुवचने बहूनामर्थानामुक्तौ । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः । अमीषाम् ।
अमीषु । बहुवचनइत्यर्थनिर्देशाय, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणे ऽमी
इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः पुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोयम् । वाक्यस्य टेरिति पुत इति च उदात्त इति च एतन्नय-
मप्यधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्ते, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः
पुत उदात्त इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे । अभिवादये देव-
दत्तोहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । पदाधिकारोऽनुवर्तते एव । वाक्यग्रहणम-
नन्त्यस्य पदस्य पुतनिवृत्त्यर्थम् । टिग्रहणं व्यञ्जनान्तस्यापि टेरचः पुतो यथा
स्यात् । अग्निचि ३ इति ॥

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादो नाम यदत्राभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्राशूद्रवि-
षये यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः पुत उदात्तो भवति । अभिवादये देवदत्तोहं, भो
आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । आशूद्रइति किम् । अभिवादये तुषजकोहं, भो
आयुष्मानेधि तुषजक ॥ स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अभिवादये
गार्ग्यहं, भो आयुष्मती भव गार्गि । असूयक्रेषि के चित् प्रतिषेधमिच्छन्ति ।
अभिवादये स्थाल्यहं भोः । आयुष्मानेधि स्थालिन् । यावच्च तस्यासूयकत्वं न
ज्ञायते तावदेव प्रत्यभिवादवाक्यम् । तस्मिंस्त्वसूयकत्वेन निज्ञाते प्रत्यभिवाद
एव नास्ति कुतः पुतः तथा ह्युक्तम्, असूयकत्वं ज्ञात्वा न त्वं प्रत्यभिवादन-
मर्हसि । भिद्यस्व वृषल स्थालिचिति ॥ अभिवादवाक्ये यत् संकीर्तितं नाम
गोत्रं वा तद् यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र पुत इष्यते ॥ इह न
भवति । देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति ॥ भो राजन्यविशां वेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ भो अभिवादये देवदत्तोहम्, आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ ।
आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य । अभिवादये इन्द्रवर्माहं भोः । आयुष्मा-
नेधीन्द्रवर्म्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मन् । विश् । अभिवादये इन्द्रपालितोहं
भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ॥

दूरादुक्ते च ॥ ८४ ॥

दूराद्भूते यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः पुतो भवति स चोदात्तः । आह्वानं
 भूतं शब्देन सम्बोधनम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । आगच्छ भो
 माणवक यज्ञदत्त ३ । दूरं यद्वाप्यपेक्षाभेदादनवस्थितं तथापि हूतापेक्षं यत्तदा-
 श्रीयते इति यत्र प्राकृतात्प्रयत्नाद्व्यतिशेषे आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते तदूरम् ।
 हूतग्रहणं च सम्बोधनमात्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन यत्राप्याह्वानं नास्ति
 तत्रापि पुतिर्भवति । सक्तुन्निब देवदत्त ३ । पलायस्व देवदत्त ३ इति ॥
 अस्याश्च पुतिरेकश्रुत्या समावेश इष्यते ॥ दूरादिति किम् । आगच्छ भो माण-
 वक देवदत्त ॥ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनपदं भवति तत्रायं पुत
 इष्यते ॥ तेनेह न भवति । देवदत्त आगच्छ * ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥

हैहेप्रयोगे दूराद्भूते यद्वाक्यं वर्तते तत्र हैहयोरेव पुतो भवति । है ३
 देवदत्त । देवदत्त है ३ । हे ३ देवदत्त । देवदत्त हे ३ । पुनर्है हयोर्यहणमन-
 न्त्ययोरपि यथा स्यात् ॥

गुरोरनृतेनान्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रइत्येवमादिना यः पुतो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष
 उच्यते । षकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्यापिशब्दादनन्त्यस्यापि टेरेकैकस्य सम्बोधने
 वर्तमानस्य पुतो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । देवदत्त । देवदत्त । देव-
 दत्त ३ । यज्ञदत्त । यज्ञदत्त ३ । यज्ञदत्त ३ । गुरोरिति किम् । षकारात्प्रत्यस्य मा
 भूत् । अनृत इति किम् । कृष्णमिश्र । कृष्णमिश्र ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् ।
 प्राचामिति ग्रहणं विकल्पार्थम् । आयुष्मानेधि देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते
 सर्व एव पुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्य इति तदुपपन्नं भवति ॥

ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

अभ्यादानं प्रारम्भः । तत्र य ओम्शब्दः तस्य पुतो भवति । ओम्
 अग्निमीले पुरोहितम् । अभ्यादानइति किम् । ओमित्येतद्वचमुद्गीथमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि पुतो भवति । ये ३ यज्ञामहे । यज्ञकर्मणीति
 किम् । ये यज्ञामहइति पञ्चाक्षरमिति स्वाध्यायकाले मा भूत् ॥ ये यज्ञामह-
 इत्यत्रैवायं पुत इष्यते ॥ इह हि न भवति । ये देवासो दिव्येकादशस्य इति ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥

* दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्रेत्यारभ्य देवदत्त आगच्छेत्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति । क एष प्रणवो नाम पादस्य वार्द्धर्चस्य वान्त्यमन्तरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोङ्कारं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते । अपां रेतांसि जित्वा-
तोऽम् । देवान् जिगाति सुन्वयोऽम् । टियहणं सर्वादेशार्थम् * । ओकारः सर्वा-
देशो यथा स्यात् । व्यञ्जनान्ते अन्त्यस्य मा भूदिति । यज्ञकर्मणीत्येव ।
अपां रेतांसि जित्वाति ॥

याज्यान्तः ॥ ६० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः स पूवते यज्ञकर्मणि । स्तोमैर्विधेमानयेऽ । जिह्वामने चक्षुषे हव्यवाहाम् ॥ । अन्त्यहणं किम् । याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपास्तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः पूतः प्राप्नोति । सर्वान्त्यस्यैवेष्ट्यते तदर्थमन्त्यहणम् ॥

ब्रूहि प्रेष्य औषट् वैषट् आवह इत्येतेषामादेः पूतो भवति यज्ञकर्मणि ।

अग्नये ऽनुब्रूहि । प्रेष्य । अग्नये गोमयान्प्रेष्य । औषट् । अस्तु औषट् । वैषट् । सोमस्याग्ने वीहीऽवौषट् । आवह । अग्निमाऽवह । आवह देवान्यज-
मानायेत्येवमादावयं पूतो न भवति । सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्प्यन्तइति ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ६२ ॥

अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् । तत्रादेः पूतो भवति परस्य च । आऽआ-
वय । आऽआवय ॥ अत्रवायं पूत इष्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्नीदग्नीन्वि-
हर बर्हिस्तृणीहीति । तदर्थं के चिद्वक्ष्यमाणं विभाषेत्यभिसंभ्रान्ति । सा च
व्यवस्थितविभाषेति । अपर आह । सर्व एव पूतः साहसमनिच्छता विभाषा
विज्ञेय इति । इह तु उद्वरऽउद्वर । अभिहरऽ । अभिहरेति । छान्दसः पूत-
व्यत्ययः । यज्ञकर्मणीत्येव । ओ आवय ॥

(विभाषा) पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ६३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः पूतो भवति । अकार्षीः कटं देवदत्त । अकार्षं
हिऽ । अकार्षं हि । अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविषं हिऽ । अलाविषं हि ।
पृष्टप्रतिवचनइति किम् । कटं करिष्यति हि । हेरिति किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ६४ ॥

स्वमतात्प्रच्यावनं नियहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविकरणम् । तत्र
निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः पूतो भवति विभाषा । अनित्यः शब्द

* टेरिति वर्तमाने इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

इति केन वित्प्रतिज्ञातं तमुपालिप्सुहपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते ।
 अनित्यः शब्द इत्यात्थ ३ । अनित्यः शब्द इत्यात्थ । अद्य आदुमित्यात्थ ३ ।
 अद्य आदुमित्यात्थ । अद्यामावास्येत्यात्थ ३ । अद्यामावास्येत्यात्थ । अद्य
 अमावास्येत्येवं वादी युक्त्या प्रच्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यते ॥

आग्नेडितं भर्त्सने ॥ ६५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्येति भर्त्सने द्विर्वचनमुक्तं तस्याग्नेडितं भवति । चौर-
 चौर ३, वृषलवृषल ३, दस्योदस्यो ३, घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा ॥
 भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौर ३ चौर । चौरचौर ३ । तदर्थमाग्ने-
 डितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ६६ ॥

अङ्गइत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने भवति । अङ्ग कूज ३ । अङ्ग
 व्याहर ३ । इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्स्व । तिङिति किम् । अङ्ग देवदत्त मिष्या
 वदसि । आकाङ्क्षमिति किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सनइत्येव ।
 अङ्गाधीष्व ओदनं ते दास्यामि ॥

विचार्यमाणानाम् ॥ ६७ ॥

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां
 टेः प्लुतो भवति । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । होतव्यं न होतव्यमिति विचा-
 र्यते । तिष्ठेदूप ३ इ । अनुग्रहरेदूप ३ इ । यूपे तिष्ठेदूपे अनुग्रहरेदिति विचार्यते ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ६८ ॥

भाषायां विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव भवति । अहिर्नु ३ । रज्जुर्नु ।
 लोष्टो नु ३ । कपोतो नु * । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात्पूर्वयो-
 गश्चन्द्रसि विज्ञायते ॥

प्रतिश्रवणे च ॥ ६९ ॥

प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानम् । श्रवणाभिमुख्यं च तत्राविशेषात्स-
 र्वस्य ग्रहणम् । प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः प्लुतो भवति । गां देहि
 भोः, अहं ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । देवदत्त भोः किमात्थ ३ ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥

अनुदात्तः प्लुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते च † । अगमः ३ पूर्वाङ्ग

* स्याणुर्नु ३ । पुरुषो नु ३ । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† नानेन प्लुतो विधीयते किं तु दूराद्धृतादिषु विहितस्यानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो-
 रिति स्वरितप्लुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयते इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

आमाङ्गन् अग्निभूत ३ इ । पटा ३ उ । अग्निभूते पटो इत्येतयोः प्रश्नान्ते वर्त्त-
मानयोरनुदात्तः प्लुतो भवति । अगम इत्येवमादीनां तु अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्याः
नयोरिति स्वरितः प्लुतो भवति । अभिपूजिते । शोभनः खल्वसि माणवक ३ ।

चिदिति चापमार्थं प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । चिदित्येतस्मिन्निपाते उपमार्थं प्रयुज्यमाने वाक्यस्य
टेरनुदात्तः प्लुतो भवति । प्लुतोऽप्यत्र विधीयते न गुणमात्रम् । अग्निचिद्वाया ३ त ।
राजचिद्वायात् ३ । अग्निरिव भायात् । राज्ञेव भायादित्यर्थः । उपमार्थइति
किम् । कथं चिदाहुः । प्रयुज्यमानइति किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । उपरिस्विदासीत्येतस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति ।
अधः स्विदासी ३ त । उपरि स्विदासी ३ त । अधः स्विदासीदित्यत्र विचा-
र्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः । उपरिस्विदासीदित्यत्र तु अनेनानुदात्तः ॥

स्वरितमाग्नेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्लुतो भवति आग्नेडिते परतः असूयायां संमतौ कोपे कुत्सने
च गम्यमाने । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेष्विति द्विर्व-
चनमुक्तं तत्रायं प्लुतविधिः । असूयायां तावत् । माणवक ३ माणवक । अभिरू-
पक ३ अभिरूपक रितं तत्राभिरूप्यम् । संमतौ । माणवक ३ माणवक अभि-
रूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे । माणवक ३ माणवक अविनीत-
क ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्म । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक याष्टी-
क ३ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ असूयादिषु वावचनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ माण-
वक माणवकेत्येवमाद्यापि यथा स्यात् ॥

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्त्तते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविशेषः ।
शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्लुतो
भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्षियायां तावत् ।
स्वयं रयेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयतीति । स्वयं ओदनं ह भुङ्क्ते उपा-
ध्यायं सक्तून्याययति । पूर्वमत्र तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्ष भवति ।
आशिषि । सुतांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । कुन्दोध्यपीठ ३ व्याकरणं च,
भद्र । प्रैषे । कटं कुरु ३ ग्रामं च गच्छ । यवान् लुनाहि ३ सक्तूंश्च पिब ।
आकाङ्क्षमिति किम् । दीर्घं ते आयुरस्तु । अग्नीन्विहर ॥

॥ काशिका ॥ ८ ॥ २ ॥

७८३

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अन्त्यस्यापि पदस्य टेः
 पूतो भवति प्रश्ने आख्याने च । अगम ३ : ३ पूर्वा ३ न्यामा ३ न् । अग्निभूत ३
 इ । पट ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेष स्वरितः पूतः । अन्त्यस्य अनुदात्तं प्रश्ना-
 न्ताभिपूजितयोरिति । अनुदात्तोपि पक्षे भवति । आख्याने । अगम ३ : पूर्वा ३-
 न्यामा ३ न्योः ३ ॥

पूतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥

दूरादुतादिषु पूतो विहितः तत्र ऐचः पूतप्रसङ्गे तदवयवभूताविदुतौ
 पूतौ । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । अत्र यदेवर्णोवर्णयोरवर्णस्य च समवि-
 भागस्तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन पूतौ क्रियेते । पूताविति हि क्रियानिमित्तायं
 व्यपदेशः इदुतौ पूवते वृद्धिं गच्छत इत्यर्थः । तावती च स पूतिर्भवति । यया
 तावैवौ त्रिमात्रौ संपद्येते । यदा त्वर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोस्तदा
 तावर्द्धतृतीयमात्रौ क्रियेते इति । भाष्ये तूक्तमिष्यते चतुर्मात्रः पूत इति ।
 तत्कथं, समप्रविभागपक्षे इदुतोरनेन त्रिमात्रः पूतो विधीयते ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूरादुते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूरादुते पूतविषयस्यार्द्धस्याकार आदेशो भवति च स पूतः
 उत्तरस्येकारोकारादेशो भवतः । विषयपरिगणनं कर्तव्यम् ॥ प्रश्नान्ताभि-
 पूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयान्यान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रश्नान्ते । अग-
 म ३ : पूर्वा ३ न् यामा ३ न् अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । अभिपूजिते । भद्रं करोषि
 माणवक ३ अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य एह ३ इ ।
 प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । याज्यान्ते । उक्षाचाय
 बशाचाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमानय ३ इ । सोयमाकारः पूतो यथा-
 विषयमुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वेदितव्यः । इदुतौ पुनरुदात्तावेव भवतः ।
 परिगणनं किम् । विष्णुभूते विष्णुभूते ३ घातयिष्यामि त्वा । आगच्छ भो माणवक
 विष्णुभूते । परिगणने च सत्यदूरादुत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्त-
 व्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्येति किम् । शोभने खलु
 स्यः खट्वे ३ ॥ आमन्त्रिते कन्दसि पूतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्न ३, इ पत्नीव ३ ॥

तयोर्यावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥

तयोरिदुतार्यकारवकारादेशौ भवतोऽचि संहितायां विषये । संहि-
 तायामित्येतच्चाधिष्ठतमिति उत्तरमाध्यायपरिसमाप्तेर्यदुक्त्यामः संहितायामि-

त्येवं तद्वेदितव्यम् । अनाइवाशा । पटाइवाशा । अनाइयिन्द्रम् । पटाइवद-
कम् । अचीति किम् । अनाइइ । पटाइउ । संहितायामिति किम् । अना-
इइ इन्द्रम् । पटाइउ उदकम् । इदुतोरसिद्वत्वादिको यणचीति न प्राप्नोती-
त्ययमारम्भः । अथापि कथं चित्तयोः सिद्धत्वं स्यादेवमपि सवर्णदीर्घत्वनिवृ-
त्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत् । अथापि तच्चिद्वृत्त्यर्थं यन्नान्तरमस्ति
तथापि यणस्वरानिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यणादेशस्यासिद्धत्वाद् उदात्तस्वरित-
योर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्येष स्वरो न भवति ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोऽर्थदयं विदधाति ।
तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्यौ ॥
इत्तु यदा भवति प्रुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मनुवसो रुःसंबुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥

संहितायामिति वर्तते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य हरित्ययमा-
देशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषये । मत्वन्तस्य तावत् । इन्द्र मरुत्व
इह पाहि सोमम् । हरिवो मदिनं त्वा । मरुतोस्य सन्ति, हरयोस्य सन्ति,
इति मनुप् । सुप्रमोहलङ्घ्यादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे च कृते नकारस्य रुभ-
वति । वस्वन्तस्य खत्वपि । मीढुस्तोकाय तनयाय । इन्द्र साहुः । क्रसोर्नि-
पातनं दाश्वान् साव्हानिति । मनुवसारिति किम् । ब्रह्मन्स्तोष्यामः । संबु-
द्धाविति किम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्ते । छन्दसीति किम् । हे गोमन् । हे
पपिवन् ॥ वन उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः ।
इणः प्रातः पूर्वस्य छन्दसि कृनिप् ॥ विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चा-
वस्य ॥ * ॥ छन्दसि भाषायां च भवद् भगवद् अघवद् इत्येतेषां विभाषा
रुर्वक्तव्यो ऽवशब्दस्य च ओकारादेशः । समान्येन छन्दसि भाषायां चेदं वच-
नम् । भवत् । हे भोः । हे भवन् । भगवद् । हे भगोः । हे भगवन् । अघ-
वत् । हे अघोः । हे अघवन् । निपातनविज्ञानाद्वा सिद्धम् । अथ वा भोद्-
त्येवमादयो निपाता द्रष्टव्याः । असंबुद्धावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते ।
भो देवदत्तयज्ञदत्तौ । भो देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः । तथा स्त्रियामपि च

दृश्यन्ते । भो ब्राह्मणि । संहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नपदस्या
निमित्तनिमित्तिनौ । नश्चव्यप्रशानिति * ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने रुर्विधीयते ततः पूर्वस्य तु
वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रामि-
ष्यामस्तत्र । वक्ष्यति । समः सुटि । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्तव्यम् । अत्र-
ग्रहणं रुणा सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारपरिमाणापरिग्रहे हि सति
ढे ढे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्यानुनासिक आशङ्क्येत ॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति ।
दीर्घादटि समानपादइति स्त्वं वक्ष्यति । ततः पूर्वस्यातोऽनुनासिकविकल्पे
प्राप्ते । नित्यार्थं वचनम् । महौ असि । महौ इन्द्रो य ओजसा । देवौ
अच्छादीव्यत् । के चिदनुस्वारमधीयते । स च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः ।
आत इति किम् । ये वा वनस्पतीरनु । अटीति किम् । भवांश्चरति भवांश्छा-
दयति । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । *नित्यग्रहणे पञ्चमी*

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्दोत्राध्याहर्त्तव्यः । तदपेक्षया चैयमनुनासिकादिति पञ्चमी ।
अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परो
ऽनुस्वार आगमो भवति । वक्ष्यति । समः सुटि । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तव्यम् ।
पुमः खय्यम्परे । पुंस्कामा । नश्चव्यप्रशान् । भवांश्चरति । के चित्तु परशब्द-
मेवान्यार्थं वर्णयन्ति । अनुनासिकात्परोऽनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवति ।
यस्मिन्यन्तेऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारागमो भवति । स तु कस्यागमो
भवति रोः पूर्वस्यैवेति वर्त्तते व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

रुर्वर्त्तते । सम इत्येतस्य रुर्भवति सुटि परतः संहितायां विषये ।
संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्तव्यम् । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्तव्यम् ।
अत्र रोर्विसर्जनीये कृते वा शरीति पक्षे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । व्यवस्थित-
विभाषा द्रष्टव्या । तेनात्र नित्यं सकार एव भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारा-
देशो वा निर्दिश्यते । समः सुटीति द्विसकारको निर्दिशः । सम इति किम् ।

* संहिताधिकार उत्तरत्रेत्यत्र आरभ्य नश्चव्यप्रशानित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

+ नित्यग्रहणं नियमाशङ्कापरिहारार्थमिति पाठः पुस्तकान्तरे ।

उपस्कृता । सुटीति किम् । संकृतिः । कश्चिदाह ॥ संपुंकानां सो
वक्तव्यः ॥ * ॥ हविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः । संस्कृता । पुंस्स्वामा । कांस्कानिति ॥

पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमित्येतस्य र्भवति अम्परे खयि परतः । पुंस्वामा । पुंस्वामा । पुंस्पुत्रः ।
पुंस्पुत्रः । पुंस्फलम् । पुंस्फलम् । पुंश्चली । पुंश्चली । पुंस्वामेत्यत्र विसर्जनी-
यस्य कुप्पोः ऋकूपौ चेति प्राप्नोति । तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्यः । द्विस-
कारकनिर्देशपक्षे तु पूर्वस्मादेव सूत्रात्स इत्यनुवर्तते । इत्वं त्वनुवर्तमानमपि
नात्राभिसंबध्यते । संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति । खयीति किम् । पुंदासः । पुंगवः ।
अम्परइति किम् । पुंक्षीरः । पुंक्षुरः । परग्रहणं किम् । पुमाख्यः । पुमाचारः ॥

नश्चक्षुव्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्परइति वर्तते । नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्वर्जितस्य र्भवत्यम्परे
क्षुवि परतः । भवांश्छादयति २ । भवांश्चिनेति २ । भवांष्टीकते २ । भवांस्त-
रति २ । क्ष्वीति किम् । भवान्करोति । अप्रशानिति किम् । प्रशाञ्छादयति ।
प्रशान् चिनेति । अम्परइत्येव । भवान्त्सरकः ॥

उभयथर्क्षु ॥ ८ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य क्षुवि परतः
अम्परे उभयथा चतु भवति । र्वा नकारो वा । तस्मिंस्त्वा दधाति ।
तस्मिन्त्वा दधाति । चत्विति किम् । तांस्त्वं खादं सुखादितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य र्भवत्यटि परत-
स्तौ चेचिमित्तिनिमित्तिनौ समानपादे भवतः । चत्विति प्रकृतत्वाद् चक्षपाद
इह एह्यते । परिधौ रति । देवां अच्चादीव्यत् । महौ इन्द्रो य ओजसा ।
दीर्घादिति किम् । अहचहिम् । अटीति किम् । इध्यान्तत्रियान् । समानपा-
दइति किम् । यातुधानानुपस्पृशः । उभयथेत्येव । आदित्यान् हवामहे ॥

नृन्पे ॥ १० ॥

नृनित्येतस्य नकारस्य र्भवति पशब्दे परतः । अकारउच्चारणार्थः ।
नृःपाहि । नृःपाहि । नृःप्रीणीहि । नृःप्रणीहि । पइति किम् । नृन्भोजयति ।
उभयथेत्यपि के चिदनुवर्तयन्ति । नृन्पाहीत्यपि यथास्यात् ॥

स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य नकारस्य र्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाः पायुरने ॥

कानास्त्रेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति आस्त्रेडिते परतः । कास्कानामन्त्रयते । कास्कान्भोजयति । अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन कुप्वाः ५क५पौ चेति न भवति । समः सुटीत्यतो वा सकारो ऽनुवर्तते स एवात्र विधीयते । पूर्वेषु योगेषु संबन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरत्रानभिसंबन्धः । अस्त्रेडितइति किम् । कान् कान्यश्यति । एकोत्र कुत्सायाम् ॥

ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥

ठकारस्य ठकारे लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासंभवादपदान्तस्य ठकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लीठम् । उपगूठम् । छुत्वस्यात्र सिद्धत्वमाश्रयाद् द्रष्टव्यम् । श्वलिङ्घौकतइत्यत्र तु जश्त्वे कृते कार्ये नास्तीति लोपाभावः । न च ठलोपो जश्त्वापवादो विज्ञातुं शक्यते । तस्य हि लीठादिर्विषयः संभवति । तत्र हि श्रुतिकृतमानन्तर्यमस्ति शास्त्रकृतं तु यदा नानान्तर्यं छुत्वस्यासिद्धत्वेन प्राप्तं तत्तु सूत्रकरणसामर्थ्याद्वाध्यते । श्वलिङ्घौकतइत्यत्र तु न श्रुतिकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमिति आविषयोऽयं ठलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । दूरक्तम् । अग्नी रथः । इन्द्र रथः । पुनरक्तं वासः । प्राता राजक्रयः । पदस्येत्यत्र विशेषणं षष्ठी तेन पदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति । जर्घधेरजर्घाः । पास्यर्द्धरेपास्याः इति ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्तते । रेफान्तस्य पदस्य खरि पर तो ऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति । वृक्षश्छादयति । मूत्रश्छादयति । वृक्षस्तरति । मूत्रस्तरति * । अवसाने । वृक्षः । मूत्रः । खरवसानयोरिति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति । इह नृकुट्यां भवः, नार्कुटः । नृपतेरपत्यं नार्पत्य इति । वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्विसर्जनीयो न भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

र इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु । सर्पिःषु । यशःसु । सुपीति सप्तमीबहुवचनं गृह्यते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो नान्यस्य । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि ॥ १७ ॥

* वृक्षश्चिनोति । मूत्रश्चिनोति । वृक्षष्टीकते । मूत्रष्टीकते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भो भगो अघो इत्येवंपूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो भवति
असि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति ।
अघो ददाति । अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते । कय् आस्ते । ब्राह्मणा ददाति ।
पुरुषा ददाति । भोभगोअघोअपूर्वस्येति किम् । अग्निरत्र । वायुरत्र । अश्वहणं
किम् । वृत्तः । प्लुतः । नैतदस्ति । संहिता यामित्यनुवर्तते । तर्हि अश्वहणं
मुत्तरार्थम् । हलि सर्वेषामित्ययं लोपो ऽशि हलि यथा स्यात् । इह मा भूत् ।
वृत्तं वृश्चतीति वृत्तवृट्, तमाचष्टे यः स वृत्तव्रयति । वृत्तव्रयतेरप्रत्ययः, वृत्तव्
करोति । अथ तत्रैव अश्वहणं कस्मान् न कृतम् । उत्तरार्थम् । भोनुस्वार इति
हलमात्रे यथा स्यात् । व्योर्लघुप्रयत्नतरः । शाकटायनस्य लोपः शाकल्यस्येत्येतच्च
वृत्तव् करोतीत्यत्र मा भूदित्यश्वहणम् । रोरित्येव । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोभगोअघोअवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो
भवति अशि परतः शकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्र । अघोयत्र । क
आस्ते । कयास्ते । अस्मायुदुर । अस्मा उदुर । असावादित्यः । असा
आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आनय । लघुप्रयत्नतरत्व-
मुच्चारणे स्थानकरणशैथिल्यम् । स्थानं ताल्वादि । करणं जिह्वामूलादि ।
तयोर्मुच्चारणे शैथिल्यं मन्दप्रयत्नता ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नपूर्वयोर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य
मतेनाशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्मा
उदुर । अस्मायुदुर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असा आदित्यः ।
शाकल्यग्रहणं विभापार्थम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशस्तदापि
व्योः पक्षे अवर्णं भवति ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन अशि
परतः । भो अत्र । भगो अत्र । भो इदम् । भगो इदम् । नित्यार्थायमारम्भः ।
गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । योयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोनेन निव-
र्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भगो अत्र ।
भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । के चित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उञि च पदे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पादान्तयोर्लोपो भवति उञि च पदे परतः । स

॥ काशिका ॥ ८ ॥ ३ ॥

७८९

उ एकविंशतिः । स उ एकाग्निः । पद इति किम् । तन्त्र उतं, तन्त्रयुतम् ।
वेजः संप्रसारणे कृते उजिति भूतपूर्वेण जकारेण शक्यते प्रतिप्रत्तुमिति । अथ
उजित्येवरूपो निपातः प्रतिपदान्तो ऽस्ति तदा लाक्षणिकत्वाद्देवादेशस्य ग्रह-
णमिह नास्ति उत्तरार्धं पदग्रहणं क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति
सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति । भो
याति । भगो याति । अघो याति । वृद्धा हसन्ति । सर्वेषां ग्रहणं शाकटाय-
नस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

मो ऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्डं हसति ।
वनं हसति । कुण्डं याति । हलीत्येव । त्वमत्र । किमत्र । पदान्तस्येत्येव ।
गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥

नाकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति झलि परतः ।
पयांसि । यशांसि । सप्यांसि । धनूंषि । मकारस्य । आक्रंस्यते । आविक्रंस्यते ।
अधिजिगांसते । अपदान्तस्येति किम् । राजन्मुङ्क्त्व । झलीति किम् । रम्यते ।
गम्यते ॥ *पिपठिषति*

मो राजि समः क्वा ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजितौ क्क्लिप्त्ययान्ते परतः ।
सम्राट् । साम्राज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजीति
किम् । संयत् । सम इति किम् । किं राट् । क्वाविति किम् । संराजिता । संरा-
जितुम् । संराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं
हलयति । किम् हलयति । कथं हलयति । कथम् हलयति ॥ यवलपरे
यवला वा ॥ * ॥ यवलपरे हकारे मकारस्य यवला यथासंख्यं वा भवन्तीति
वक्तव्यम् । कियँ ह्यः । किं ह्यः । किवँ हलयति । किं हलयति । किलँ ह्लाद-
यति । किं ह्लादयति ॥

नपरे नः ॥ २७ ॥

नकारपरे हे परतः मकारस्य वा नकारादेशो भवति । किन् हुते किं हुते । कथं हुते । कथन् हुते ॥

ङ्णोः कुक्कुक् शरि ॥ २८ ॥

ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक् दुग् इत्येतावागमौ वा भवतः शरि परतः । प्राङ्क् शेते । प्राङ् शेते । प्राङ्क् षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । प्राङ्क् साये । प्राङ् साये । णकारस्य । वण्ट् शेते । वण् शेते । पूर्वान्तकरणं प्राङ्क् छेते इत्यत्र कृत्यार्थम् । शङ्कोटीति हि पदान्तावभ्य इति तद्विज्ञायते । इह मा भूत् । पुराङ्कारस्य विसृपो विरप्शिन् । प्राङ्क् सायइत्यत्रापि सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधार्थम् च । वण्ट् साय इत्यत्र च न पदान्ताट्टोरनामिति षत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

ङः सि धुट् ॥ २९ ॥

ङकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति । श्वलिट्साये । मधुलिट्साये । श्वलिट् साये । मधुलिट् साये । परादिकरणं न पदान्ताट्टोरनामिति षत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

नश्च ॥ ३० ॥

नकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति । भवान्साये । महान्साये । भवान्साये । महान्साये । धुटश्चत्वस्य चासिद्धत्वाच्चशब्दव्यप्रशान्तिरिति क्त्वं न भवति ॥

शि तुक् ॥ ३१ ॥

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति । भवाञ्छेते । पूर्वान्तकरणं कृत्यार्थम् । यद्येवं कुर्वञ्छेते इत्यत्र नकारस्यापदान्तत्वाण्यत्वं प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः । स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्र योगविभागः क्रियते ण्यत्वप्रतिषेधार्थं, स्तोः श्चुना णकारो न भवतीति । ततः श्चुरिति ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुणिनित्यम् ॥ ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तात्पदादुत्तरस्याचो ङमुडागमो भवति नित्यम् । ङणनेभ्यो यथासंख्यं ङणना भवन्ति । ङकारान्तान् हुट् । प्रत्यङ्हास्ते । णकारान्ताण्युट् । वण्णास्ते । वण्णवोचत् । नकारान्तान्युट् । कुर्वन्नास्ते । कुर्वन्वोचत् । ङणन्नास्ते । ङणन्वोचत् । ङम् इति किम् । त्वमास्ते । ह्रस्वादिति किम् । प्राडास्ते । भवानास्ते । अचीति किम् । प्रत्यङ्ङुरोति । इह परमदण्डिनौ परमदण्डिनेति उत्तरपदत्वे चापदादिबिधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरपदस्य पदत्वं नास्तीति ङमुग्न भवति । अथ वा उञि च पदइत्यतः सप्तम्यन्तं पदइत्यनुवर्तते । तेन अजादौ पदे ङमुङ् भवति ॥

॥ काशिका ॥ ८ ॥ ३ ॥

६८१

मय उजो वा वा ॥ ३३ ॥

मय उत्तरस्य उजो वा वकारादेशो भवति अचि परतः । शमुअस्तु वेदिः । शम्बस्तु वेदिः । तदु अस्य परेतः । तदुस्य परेतः । किमु आवपनम् । किम्वावपनम् । प्रष्टत्वादुजः प्रकृतिभावे प्राप्ते वकारो विधीयते । तस्यासि-
दुत्वादुलीति मो ऽनुस्वारो न भवति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

खरीत्यनुवर्तते । विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः । वृत्तश्चादयति । प्लुतश्चादयति । वृत्तः षकारः । प्लुतः षकारः । वृत्तस्यकारः । प्लुत-
स्यकारः । वृत्तश्चिनेति । प्लुतश्चिनेति । वृत्तष्टीकते । प्लुतष्टीकते । वृत्तस्तरति ।
प्लुतस्तरति ॥

शर्परि विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

सर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति । शशाः क्षुरम् ।
पुरुषः क्षुरम् । अद्विः प्सातम् । वासः क्षौमम् । पुरुषः त्सरः । घनाघनः क्षौभ-
णश्चर्षणीनाम् । नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशविधानं विकारनि-
वृत्त्यर्थम् । तेन जिह्वामूलायोपध्मानीयो न भवतः ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृत्तः शेते । प्लुतः
शेते । प्लुतश्शेते । वृत्तः षण्डे । प्लुतः षण्डे । वृत्तः साये । प्लुतः साये ॥ सर्परे शरि
वा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृत्ता स्यातारः । प्लुताः स्यातारः । वृत्तास्यातारः ॥

कुप्वो ःकूपौ च ॥ ३७ ॥

कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यं ःकूप इत्येतावादेशौ
भवतः, चकाराद्विसर्जनीयश्च । वृत्तः करोति । प्लुतः करोति । वृत्तः खनति ।
प्लुतः खनति । वृत्तः पचति । प्लुतः पचति । वृत्तः फलति । प्लुतः फलति ।
कपावुच्चारणार्थौ । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेतावादेशौ । विसर्जनीयस्य स
इत्येतस्मिन्प्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकं, शर्परे विसर्जनीय इत्येतत् न
बाध्यते । वासः क्षौमम् । अद्विः प्सातम् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो
ऽभावादुत्तरस्येति शर्परे विसर्जनीय इत्येतदेव भवति । के चित्तु एतदर्थं योग-
विभागं कुर्वन्ति । कुप्वोः । शर्परयोः विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भव-
ति । किमर्थमिदम् । ःकूपौ चेति वक्ष्यति तद्बाधनार्थमिति ॥

सोपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्खोरपदाद्योः परतः । पाशक-
ल्पककाम्येषु । याप्ये पाशप् । पयस्याशम्* । इषदपरिसमाप्तौ । कल्पम् । पय-
स्कल्पम् । यशस्कल्पम् । प्रागिवात्कः । पयस्कम् । यशस्कम् । काम्यच्च । पय-
स्काम्यति । यशस्काम्यति । अपदादाविति किम् । पयः कामयते । पयः पिबति ॥
सोपदादावित्यनव्ययस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रातःकल्पम् । पुनः-
कल्पमिति । रोः काम्ये नियमार्थम् ॥ * ॥ रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थं
वक्तव्यम् । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । इह मा भूत् । गीःकाम्यति । धूःकाम्यति ।
उपध्मानीयस्य क्वर्गं परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयो-
जनमुज्झिरुपध्मानीयोपधः पप्रतइति दर्शने अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् ॥

इणः षः ॥ ३९ ॥

अपदादाविति वर्त्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य पकारादेशो भवति
कुप्खोरपदाद्योः परतः । पाशकल्पककाम्येषु । पाश । सर्पिष्पाशम् । यजुष्पाशम् ।
कल्प । सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । क । सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । काम्य । सर्पि-
ष्काम्यति । यजुष्काम्यति । अपदादावित्येव । अग्निः करोति । वायुः करोति ।
अग्निः पचति । वायुः पचति । कुप्खोरित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं
स इति इणः ष इति च वर्त्तते तत्र य इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य पकारो
भवत्यन्वस्य सकारो भवति ॥

नमस्युरसौर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्युरस् इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति
कुप्खोः परतः । नमस्कृता । नमस्कृत्तुम् । नमस्कृत्तव्यम् । गत्योरिति किम् ।
पूः पुरौ पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य पकार आदेशो
भवति कुप्खोः परतः । निर्दुर्बहिराविश्चतुरादुस् । निस् । निष्कृतम् । निष्पी-
तम् । दुस् । दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । बहिस् । बहिष्कृतम् । बहिष्पीतम् । आ-
विस् । आविष्कृतम् । आविष्पीतम् । चतुष्कृतम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कन्द-
लम् । चतुष्कलम् । प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्ययस्येति किम् । अग्निः
करोति । वायुः करोति । मातुः करोति । पितुः करोति । अत्र रात्सस्येति
सकारलोपे कृते रेफस्य यो विसर्जनीयस्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् षत्वं प्राप्नो-
ति । कस्कादिषु तु भ्रातृष्वयहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तत्वात्षत्वप्रतिषेधस्य ॥

* यशस्याशमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

॥ काशिका ॥ ८ ॥ ३ ॥

७८३

पुम्मुहुसोः प्रतिषेधोक्तव्यः ॥ * ॥ पुंस्कामा । मुहुस् कामा । * नैष्कुल्यम् ।
दौष्कुल्यम् । नि ३ ष्कुलम् । दु ३ ष्कुलम् । दु ३ ष्पुरुषः । बहिरङ्गलक्षणयोर्वृद्धि-
पूतयोरसिद्धत्वात्पत्वं प्रवर्त्तते ॥

तिरसोन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुष्वाः परतः ।
तिरस्कृता । तिरस्कृत्तव्यम् । तिरःकर्त्ता । तिरःकर्त्तुम् । तिरःकर्त्तव्यम् । गतेरि-
त्येव । तिरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वर्थे ॥ ४३ ॥

य इति संबद्धते । द्विस् त्रिस् चतुर इत्येतेषां कृत्वर्थे वर्त्तमानानां
विसर्जनीयस्य प्रकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुष्वाः परतः । द्विः करोति ।
द्विष्करोति । त्रिः करोति । त्रिष्करोति । चतुष्करोति । चतुः करोति । द्विः
पचति । द्विष्पचति । त्रिः पचति । त्रिष्पचति । चतुः पचति । चतुष्पचति ।
कृत्वर्थेति किम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कण्टकम् । पूर्वेण नित्यं पत्वं भवति ।
इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वर्थेविषयेण च पदेन विसर्जनीये विशेष्य-
माणे द्विस्त्रिश्चतुरिति शक्यमकर्त्तुम् ।

कृत्वसुजर्थे पत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।
पत्वं त्रिभाषया भून्ननु सिद्धं तच्च पूर्वेण ॥
सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः पत्वं यदापि कृत्वर्थे ।
लुप्ते कृत्वर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥
एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।
अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वर्थः कश्चिदप्यस्ति ॥
अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।
चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥
तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।
प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥

एवं च क्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्यग्रहणे चतुःशब्दस्य कृत्वर्थे ऽपि वर्त्तमा-
नस्य पूर्वैरेव नित्यं पत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्य ॥

* पुस्तकान्तरे मुहुःकामेति पाठः, स एव च युक्तः, अत एव पदमज्जर्यां मुहुःकामे-
ति प्रतीकमुपादाय कुष्वा ष्कुल्यो चेत्येष एव विधिर्भवेति क्वचित् मुहुःकामेति पठ्यते,
सोपपाठः, नद्यत्र सत्वसंभवः सूत्रवार्तिकयोरनिबद्धत्वादित्युक्तम् ।

इसुसोः सामर्थ्यं ॥ ४४ ॥

ष इति संबद्ध्यते । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां प्रकारादेशो भवति सामर्थ्यं कुप्वोः परतः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । यजुः करोति । यजुष्करोति । सामर्थ्यइति किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिबत्वमुदकम् । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । न पुनरेकार्थीभावः उभयं वा ॥

नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्यस्य ॥ ४५ ॥

इसुसोरिति वर्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्यस्य नित्यं षत्वं भवति कुप्वोः परतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । सर्पिष्पा-
नम् । धनुष्फलम् । अनुत्तरपदस्यस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । परमधनुःक-
पालम् । पूर्वसूत्रेण विकल्पोऽप्यत्र न भवति । एतदेवानुत्तरपदस्यस्येति वचनं
ज्ञापकमिसुसोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरित्ययं नियमो न भवति ।
तेन वाक्येपि । परमसर्पिष्करोति । परमसर्पिः करोति । इसुसोः सामर्थ्यइत्ये-
तद्वर्तते । व्यपेक्षा च तत्र सामर्थ्यमाश्रितमिति समासे न भवति ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्यस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृ कमि कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णी इत्येतेषु परतः । कृ । अयस्कारः । पयस्कारः । कमि । अयस्कामः । पयस्कामः । कंस । अयस्कंसः । पयस्कंसः । कुम्भ । अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पात्र । अय-
स्यात्रम् । पयस्यात्रम् । अयस्यात्री । पयस्यात्री । कुशा । अयस्कुशा । पयस्कुशा । कर्णी । अयस्कर्णी । पयस्कर्णी । शुनस्कर्ण इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम् । गीः कारः । धूःकारः । तपरकरणं किम् । भाःकरणम् । भास्कार इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अनव्ययस्येति किम् । श्वःकारः । पुनःकारः । समासइत्येव । यशः करोति । पयः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमपयःकारः । परमपयःकामः ॥

अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधस् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्यस्य सकारादेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अधस्पदी । शिर-
स्पदी । समासइत्येव । अधः पदम् । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमशिरःपदम् । अधस्पदमिति मयूख्यंसकादित्वात्समासः ॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

॥ काशिका ॥ ८ ॥ ३ ॥

३८५

कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः षकारो वा यथायोगमादेशो भवति कुष्णोः परतः । कस्कः । कौतस्कृतः । कुत आगत इत्यण् । भ्रातृ-
 श्रुत्रः । शुनस्कर्णः । सद्यस्कालः । सद्यस्त्रीः । क्रीणातिरयं संपदादित्वात्किप्र-
 त्ययः । तत्र भवः क्रतुः । साद्यस्कः । कांस्कान् । क्रानामेडितइति क्त्वमत्र ।
 सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बर्हिष्मूलम् । यजुष्मात्रमित्येषां पाठ उत्तरप-
 दस्यस्यापि षत्वं यथा स्यादिति । परमसर्पिः फल्गमित्येवमादिप्रत्युदाहरणा-
 दिति पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्तौ च नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्येत्यत्र
 परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । अयस्काण्डः । मेदस्मिण्डः । अवि-
 हितलक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः ॥

कृन्दसि वा ऽप्रामेडितयोः ॥ ४९ ॥

कृन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुष्णोः परतः
 प्रशब्दं आमेडितं वर्जयित्वा । अयःपात्रम् । अयस्पात्रम् । विश्वतः पात्रम् ।
 विश्वतस्पात्रम् । उरुणःकारः । उरुणस्कारः । अप्रामेडितयोरिति किम् ।
 अग्नीःप्र विद्वान् । परुषः परुषः परि ॥ सूर्यरश्मिहरिकेशः पुरस्तात् । स नः
 पावक इत्येवमादिषु सर्वे विधयश्चकृन्दसि विकल्प्यन्तइति सत्त्वं न भवति ॥

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥

कः करत् करति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्जनीयस्य सका-
 रादेशो भवति कृन्दसि विषये । कः । विश्वतस्कः । करत् । विश्वतस्करत् ।
 करति । पयस्करति । कृधि । उरुणस्कृधि । कृत । सदस्कृतम् । अनदितेरिति
 किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥

कृन्दसीत्येव । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ परतः
 अध्यर्थे । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अग्निर्हिमवतस्परि । दिवस्परि । महस्परि ।
 पञ्चम्या इति किम् । अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् । पराविति किम् । रथ्या
 वा एतल्लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत् । अद्वयर्थइति किम् । दिवः पृथिव्याः पर्याज
 उद्भूतम् । अत्र परिः सर्वतोभावे अध्यर्थः उपरिभावः ॥

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो
 भवति कृन्दसि विषये । दिवस्पातु । राजस्पातु । न च भवति । परिषदः पातु ॥

षष्ठ्याः पतिपुत्तपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

षष्ठीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्त पृष्ठ पार पद पयस्

पोष इत्येतेषु परतः कृन्दसि विषये । वाचस्पतिं विश्वकर्माणामृतये । पुत्र ।
दिवस्पुत्राय सूर्याय । पृष्ठ । दिवस्पृष्ठे धावमानं सुपर्णम् । पार । अगन्म तमस-
स्पारम् । पद । इडस्पदे समिध्यसे । पयस् । सूर्यं चतुर्दिवस्पयः पोष । राय-
स्योषं यजमानेषु धत्तम् । पश्या इति किम् । मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः पृष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परत-
श्कृन्दसि विषये । इडायास्पतिः । इडायाः पतिः । इडायास्पुत्रः । इडायाः
पुत्रः । इडायास्पृष्ठम् । इडायाः पृष्ठम् । इडायास्पारम् । इडायाः पारम् ।
इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पयः । इडायाः पयः । इडायाः
पोषम् । इडायास्योषम् ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्तः । अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदि-
तव्यम् । आपादपरिसमाप्तेः । वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप ।
अग्निषु । वायुषु । अपदान्तस्येति किम् । अग्निस्तत्र । आयुस्तत्र । ष इत्येवं
सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणं ठकारार्थम् । अकृद्धम् । चकृद्धे ॥

सहेः साढः सः ॥ ५६ ॥ ४/२/१३५०

सहेर्द्वातोः साडूपस्य यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । जला-
षाट् । तुराषाट् । पृतनाषाट् । सहेरिति किम् । सह डेन वर्तते सडस्तस्या-
पत्यं साडिः । साड्यग्रहणं किम् । यज्ञास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् ।
जलासाहम् । तुरासाहम् । स इति किम् । आकारस्य मा भूत् ॥

इणकोः ॥ ५७ ॥

इणकोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदुच्यते इणः कवर्गाच्चे-
त्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु ।
कर्तृषु । हर्तृषु । गीर्षु । धूर्षु । वाक्षु । त्वक्षु । इणकोरिति किम् । दास्यति । असौ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि ॥ ५८ ॥

नुम्व्यवायेपि विसर्जनीयव्यवायेपि शर्व्यवायेपि इणकोरुत्तरस्य सकारस्य
मूर्द्धन्यादेशो भवति । व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । नुम्व्यवाये तावत् ।
सर्पिषि । यजूषि । हवीषि । विसर्जनीयव्यवाये । सर्पिषु । यजुषु । हविषु ।
शर्व्यवाये । सर्पिष्यु । यजुष्यु । हविष्यु । नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वमि-
ष्यते न समस्तेः ॥ तेनेह न भवति । निस्से । निस्सव इति । णिसि चुम्बन-
इत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्र हि नुमा सकारेण च शरा व्यवधानम् ॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥

मूर्धन्य इति वर्त्तते स इति च । आदेशप्रत्यययोरिति पठ्यो भेदेन संब-
 द्यते । आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकारः इण्कोरुत्तरस्तस्य मूर्धन्यो
 भवति आदेशः । आदेशस्य तावत् । सिषेव । सुष्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु ।
 वायुषु । कर्तृषु । हर्तृषु । इन्द्रो मा वक्ष्यत् । स देवान्यक्षदिति व्यपदेशिवद्वा-
 चात्प्रत्ययस्येति पत्वं भवति । यजतेर्वहतेश्च पञ्चमलकारे परस्मैपदप्रथमैकव-
 चनद्वकारलोपः लेटोडाटावित्यट् सिब्बहुलं लेटीति सिप्, ततः सिद्धं यत्तत्,
 वक्षत्, इति ॥

शास्ति वसति जघास

शासि वसि घसिनां च ॥ ६० ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषां च इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवति ।
 अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । शिष्टः । शिष्टवान् । वसि ।
 उषितः । उषितवान् । उषित्वा । घसि । जघतुः । जघुः । घसिभसोरित्युप-
 धालोपः । अक्षत्रमीमदन्त पितरः । अनादेशार्थं वचनम् । घसिर्यदप्यादेशः
 सकारस्त्वादेशो न भवति । इण्कोरित्येव । शास्ति । वसति । जघास ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥

स्तौतिण्यन्तानां च षण्भूते सनि परतः अभ्यासादिण उतरस्य आदेश-
 सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । तुष्टपति । एयन्तानाम् । सिषेवपिषति । सिष-
 ज्जयिषति । सुष्वापयिषति । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्तौतिण्योरेव षण्य-
 भ्यासादथवा स्यादन्यस्य मा भूत् । सिसिषति । सुसूषति । एवकारकरणमिष्ट-
 तोवधारणार्थम् । स्तौतिण्योः षण्येवेति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न
 स्यात् । इह च स्यादेव । सिसिषतीति । षणीति किम् । अन्यत्र नियमो मा
 भूत् । सिषेव । को विनतेनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुपुषति ।
 तिष्टासति । कः सानुबन्धे ऽनुरोधः । षण्यमात्रे नियमो मा भूत् । सुपिष-
 षइन्द्रम् । * अभ्यासादिति किम् । अभ्यासस्य या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा
 स्याद्वृत्तोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् † । प्रतीपिषति । अधीपिषति ॥

सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥

स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि षभूते परतो ऽभ्यासादुत्तर-
 स्य सकारस्य सकारादेशो भवति । स्विदि । सिस्वेदयिषति । स्वदि । सिस्वा-
 दयिषति । सहि । सिसाहयिषति । सकारस्य सकारवचनं मूर्धन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

* स्वपेल्लिटि शासः सइति रूपमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† धातेरित्यत्र द्वितीयेति पाठान्तरम् ।

५/३/७० प्राक्सितादङ्गव्यवाये ऽपि ॥ ६३ ॥

सेवसितेति वक्ष्यति प्राक्सितसंशब्दनादादित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तत्रा-
ङ्गव्यवायेपि मूर्द्धन्या भवतीत्येवं तद्वेदितव्यमपिशब्दादनङ्गव्यवायेपि । वक्ष्यति ।
उपसर्गात्सुनोतिसुवतीति षत्वम् । अभिषुणोति । परिषुणोति । विषुणोति ।
निषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । व्यषुणोत् । न्यषुणोत् ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक् सित्वादिति वर्तते उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र स्थासेनयसेधेति स्थाद-
यस्तेषु स्थादिषु प्राक् सितसंशब्दनाद् अभ्यासेन व्यवाये मूर्द्धन्या भवत्यभ्यास-
सकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यवाये परितष्ठौ । अपोपदे-
शार्थं च । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । अवणान्ताभ्यासार्थं च ।
अभितष्ठौ । षणि प्रतिषेधार्थं च । अभिषिषिषति । परिषिषिषति । अभ्यास-
स्येति वचनं नियमार्थं स्थादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्द्धन्या भवति नान्यत्र ।
अभिसुषति । अभिसिषासति ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्या-
सेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्तते स इति च । उपसर्गत्वाच्चिमित्तादुत्तरस्य सुनोति
सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्या सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषां
सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुनोति । अभिषुणोति । परिषुणोति । अभ्य-
षुणोत् । पर्यषुणोत् । सुवति । अभिषुवति । परिषुवति । अभ्यषुवत् । पर्यषु-
वत् । स्यति । अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । स्तौति । अभि-
ष्टौति । परिष्टौति । अभ्यष्टौत् । स्तोभति । अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अभ्य-
ष्टोभत । पर्यष्टोभत । स्या । अभिष्टास्यति । परिष्टास्यति । अभ्यष्टात् । पर्य-
ष्टात् । अभितष्ठौ । परितष्ठौ । सेनय । अभिषेणयति । परिषेणयति । अभ्यषेण-
यत् । पर्यषेणयत् । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । सेध । अभिषेधति ।
परिषेधति । अभ्यषेधत् । पर्यषेधत् । सिच । अभिषिञ्चति । परिषिञ्चति ।
अभ्यषिञ्चत् । पर्यषिञ्चत् । अभिषिषिषति । परिषिषिषति । सञ्ज । अभि-
षजति । परिषजति । अभ्यषजत् । पर्यषजत् । अभिषिषङ्गति । परिषिषङ्गति ।
ष्वञ्ज । अभिष्वजते । परिष्वजते । अभ्यष्वजत । पर्यष्वजत । अभिषिष्वङ्गति ।
परिषिष्वङ्गति । सेध इति शब्दिकरणनिर्देशः सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति
किम् । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । निर्गताः सेचका अस्माद्वेशाच्चिःसे-
चको देश इति । नायं सिचेरुपसर्गः अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोति प्रति

क्रियायोगः किं तर्हि सावकीयं प्रति । अभिषावयतीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति
क्रियायोगो न सावर्यातिमिति पत्वं भवति ॥

संदिग्धप्रतेः ॥ ६६ ॥

सदेः सकारस्य उपसर्गस्याचिमित्तादप्रतेहत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति ।
निषीदति । विषीदति । न्यषीदत् । व्यषीदत् । निषसाद । विषसाद । अप्र-
तेरिति किम् । प्रतिसीदति ॥

स्तम्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । स्तम्भेः सकारस्य उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य
मूर्द्धन्य आदेशो भवति । अभिष्टभाति । परिष्टभाति । अभ्यष्टभात् । पर्यष्ट-
भात् । अभितष्टम्भ । परितष्टम्भ । अप्रतेरित्येतदिह नानुवर्तते तेनैतदपि
भवति । प्रतिष्टभाति । प्रत्यष्टभात् । प्रत्यतितष्टम्भ ॥ ३

अवाञ्छालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तम्भेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । आल-
म्बनेर्थाविदूर्ये च । आलम्बनमाश्रयणम् । आविदूरस्य भाव आविदूर्यम् ।
आलम्बने तावत् । अवष्टभ्यास्ते । अवष्टभ्य तिष्ठति । आविदूर्ये । अवष्टब्धा
सेना । अवष्टब्धा शरत् । आलम्बनाविदूर्ययोरिति किम् । अवस्तब्धो वृषलः
शीतेन । अनिर्णय आरम्भः ॥

वेश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥

वेश्च उपसर्गादवाञ्छोत्तरस्य भोजनार्थं स्वनतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो
भवति । विष्वणति । व्यष्वणत् । विष्वष्याण । अवष्वणति । अवाष्वणत् ।
अवषष्याण । अभ्यवहारक्रियाविशेषोभिधीयते । यत्र स्वननमस्ति । भोजन-
इति किम् । विस्वनति मृदङ्गः * ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उत्तरेषां सेव सित सय सिवु सह सुट्
स्तु स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । परिषेवते । निषेवते ।
विषेवते । पर्यषेवत । व्यषेवत । न्यषेवत । परिषिषेविषते । विषिषेविषते ।
निषिषेविषते । सित । परिषितो, विषितो, निषितः । सय । परिषयो, निषयो,
विषयः । सिव् । परिषीव्यति । निषीव्यति । विषीव्यति । पर्यषीव्यत् । न्यषी-
व्यत् । व्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । न्यसीव्यत् । व्यसीव्यत् । सह । परिषहते ।

* अवस्वनति वीद्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

निकादीनाम्
का. १

निषहत । विषहत । पर्यषहत । न्यषहत । व्यषहत । पर्यसहत । न्यसहत ।
 व्यसहत । सुट् । परिष्करोति । पर्यष्करोत् । स्तु । परिष्ठौति । निष्ठौति ।
 विष्ठौति । पर्यष्ठौत् । न्यष्ठौत् । व्यष्ठौत् । पर्यस्तौत् । न्यस्तौत् । व्यस्तौत् ।
 प्वञ्ज । दंशसञ्जस्वञ्जामिति नलोपः । परिष्वजते । विष्वजते । निष्वजते ।
 पर्यष्वजत । पर्यस्वजत । पूर्वणैव सिद्धे स्तुस्वञ्जिग्रहणमुत्तरार्थम् । अङ्ग्रवाये
 विभाषा यथा स्यात् ॥

सिवादीनां वाङ्मवायेपि ॥ ७१ ॥

अनन्तरसूत्रे सिव्सहसुट्स्तुस्वञ्जामिति सिवादयः । सिवादीनामङ्ग्र-
 वायेपि परिनिविध्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । तथा चैवो-
 दाहृतम् * ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य
 वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिष्यन्दते
 तैलम् । निष्यन्दते । अनुस्यन्दते । विस्यन्दते । परिस्यन्दते । अभिस्यन्दते ।
 निस्यन्दते । अप्राणिष्विति किम् । अनुस्यन्दते मत्स्य उदके । प्राण्यप्राणिवि-
 पयस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति । अनुष्यन्दते मत्स्योदके । अनुस्यन्दते ।
 अप्राणिष्विति पर्युदासोऽयं न प्रसज्य प्रतिषेधः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥

वेषपसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्द्धन्यो वा भवति अनिष्ठायाम् ।
 विष्कन्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विष्कन्तव्यम् । विस्कन्त-
 व्यम् । अनिष्ठायामिति किम् । विस्कचः ॥

परैश्च ॥ ७४ ॥

परिशब्दाच्चोत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । परिष्कन्ता ।
 परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । परिस्कन्ता । परिस्कन्तुम् । परिस्कन्तव्यम् । पृथ-
 भ्योगकरणसामर्थ्यादनिष्ठायामित्येतवानुवर्तते । परिष्कणः । परिस्कचः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्द्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु ।
 पूर्वेण मूर्द्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः ।
 अचि निपातनम् । अथ वा निष्ठातकारस्य लोपः, भरतग्रहणं प्राच्यविशेषणम् ॥

* क्व चित्युस्तके पूर्वसूत्रोदाहृतान्यङ्घटितानि रुपायत्रैवोदाहृतानि ।

८८३१९९ सेना काशिका ॥ ८ ॥ ३ ॥

८०१

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति । स्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । निस्फुलति । निष्फुलति । विस्फुलति । विष्फुलति ॥

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥

वेस्तरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्कभ्नाति । विष्कभ्मिता । विष्कभ्मितुम् । विष्कभ्मितव्यम् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धाङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्तते । इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । चोषीद्वम् । षोषीद्वम् । लुङ् । अचोषीद्वम् । अषोषीद्वम् । लिट् । चङ्गद्वे । इणञोरिति वर्तमाने पुनरिणग्रहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पक्षीध्वं । यक्षीध्वं । षीध्वंलुङ्लिटांमिति किम् । स्तुध्वे । अस्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् । परिवेषीध्वम् । अथैवद्वग्रहणादपि सिद्धं तत्तु नाश्रितम् ॥

विभाषेतः ॥ ७९ ॥

इणः परस्मादित उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति विभाषा । लविषीद्वम् । लविषीध्वम् । पविषीद्वम् । पविषीध्वम् । लुङ् । अलविद्वम् । अलविध्वम् । लिट् । लुलुविध्वे । लुलुविद्वे । इण इत्येव । आसिषीध्वम् । अथेह कथं भवितव्यम् उपदिदीयिद्वे । के चिदाहुः । इणन्ताङ्गादुत्तरस्य इट आनन्तर्यं युटा व्यवहितमिति न भवितव्यं ढत्वेनेति । अपरेषां दर्शनमङ्गादिति निवृत्तमिण इत्यनुवर्तते ततश्च यकारादेव इणः परोनन्तर इडिति पक्षे भवितव्यं मूर्द्धन्येनेति ॥ दस्ताना

समासेङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याङ्गुनेस्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति समासे । अङ्गुलेः सङ्गः अङ्गुलिषङ्गः । अङ्गुलिषङ्गा यवागूः । अङ्गुलिषङ्गा गाः सादयति । समासइति किम् । अङ्गुले सङ्गं पश्य ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोस्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । भीरुष्ठानम् । समासइत्येव । भीरो स्थानं पश्य ॥

अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेहस्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमः ॥ अग्नेर्द्वीर्घात्सोमस्येक्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्निसोमौ माणवकौ । तथा च ज्योतिरग्निः सोमो लता-विशेषः । अग्निसोमौ तिष्ठतः । समा इत्येव । अग्ने सोमः ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासइत्येव । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति । मातृष्वसा । पितृष्वसा ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतद्गुहणम् । एकदेशविहृतस्यानन्यत्वाद्विसर्जनीयान्तात्सकारान्ताच्च पत्वं भवति । समासइत्येव । वाक्ये मा भूत् । मातुः स्वसे-त्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निस् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम् । अभिनिष्ठानोवर्णः । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो विसर्जनीयः * । शब्दसंज्ञायामिति किम् । अभिनिस्तनति मृदङ्गः † । समासइत्यतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्यरः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्याचिमितात्प्रादुस् शब्दाच्चात्तरस्य यकारपरस्याच्परस्य चास्ति-सकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अभिषन्ति । निषन्ति । विषन्ति । प्रादुःप्रन्ति । अभिष्यात् । निष्यात् । विष्यात् । प्रादुःष्यात् । उपसर्गादिति किम् । दधि स्यात् । मधु स्यात् । अस्तीति किम् । अनुसृतम् । विसृतम् । अथासत्यपि अस्तिग्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्ग आश्रीयते । प्रादुः शब्दस्य च कृभ्वस्ति-ष्वेव प्रयोग इत्यन्यत्राप्रसङ्गः । तथाप्येतत्प्रत्युदाहर्तव्यम् । अनुसूते अनुसूः ।

* विसर्जनीयस्येषा संज्ञेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† क्वचिदिदं नास्ति ।

अनुस्वोपत्यं आनुसेयः शुभादित्वाद्भृक् । ठे लोपे कद्र्वा इत्युवर्णलोपः । यच्चर
इति किम् । निस्तः । विस्तः । प्रादुस्तः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु त्रि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य
मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यते । सुषुप्तः । निःषुप्तः ।
दुःषुप्तः । सूतिरिति स्वरूपग्रहणम् । पुपूतिः । विपूतिः । निःपूतिः । दुःपूतिः ।
सम । सुषमम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् ।

सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूर्द्धिसुष्वापेति केन न ।

हलादिशेषान्न सुपरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥

स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्क्षितादुत्तरः सुपिः ।

अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥

पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति कृते षत्वे ततो द्विर्वचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले
गम्यमाने । निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्त्तने । नद्यां स्नातीति
नदीष्णः । सुपि स्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । कौशलइति किम् ।
निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नातः इति ॥

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥

प्रतिष्णातमिति निपात्यते । सूत्रं चेद्वर्तति । प्रतिष्णाति सूत्रम् । शुद्ध-
मित्यर्थः । प्रतिस्नातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये । कपिष्ठलो नाम यस्य स कापि-
ष्ठलिः पुत्रः । गोत्रइति किम् । कपेः स्थलं कपिस्थलम् ॥

प्रष्टो ऽग्रगामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ट इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये । प्रतिष्ठतइति प्रष्टो ऽश्वः ।
अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रगामिनीति किम् । प्रस्ये हिमवतः पुण्ये । प्रस्यो
ब्रीहीणाम् ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्तृणातेः

पत्वं निपात्यते । विष्टरो वृत्तः । विष्टरमासनम् । वृत्तासनयोरिति किम् ।
त्रौलपिवाक्यस्य विस्तरः * ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ६४ ॥

विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वात्स्तु इत्येतस्माद्वातोः छन्दोनाम्नि
चेत्येवं विहित इति विष्टर इत्यपि प्रकृते विष्टार इत्यत्र विज्ञायते । विष्टार-
पङ्क्तिः छन्दः । विष्टारो बृहतीछन्दः । छन्दोनाम्नीति किम् । पटस्य विस्तरः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ६५ ॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गविष्टिरः ।
युधिष्टिरः । गोशब्दादहलन्तादपि एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्या अलुगभवति ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ६६ ॥

वि. कु. शमि. परि. इत्येतेभ्य उक्तस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति
विष्टलम् । कुष्टलम् । शमिष्टलम् । परिष्टलम् ॥

**अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कुशङ्कुमज्जि-
पुज्जिपरमेर्बर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ६७ ॥**

अम्ब. अम्ब. गो. भूमि. सव्य. अप. द्वि. त्रि. कु. शे. कु. शङ्कु. अङ्कु. मज्जि.
पुज्जि. परमे. बर्हिस्. दिवि. अग्नि. इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थशब्दसकारस्य मूर्द्धन्या-
देशो भवति । अम्बष्ठः । अम्बष्ठः । गोष्ठः । भूमिष्ठः । सव्येष्ठः । अपष्ठः ।
द्विष्ठः । त्रिष्ठः । कुष्ठः । शेकुष्ठः । शङ्कुष्ठः । अङ्कुष्ठः । मज्जिष्ठः । पुज्जिष्ठः ।
परमेष्ठः । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः । अग्निष्ठः ॥ स्यास्थिन्यस्युणामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ सव्येष्ठाः । परमेष्ठी । सव्येष्ठा. सारथिः ॥

सुषामादिषु च ॥ ६८ ॥

सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । शोभनं साम
यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः । निष्णामा । दुष्पथः । सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीय-
संज्ञकत्वाच्चिरदुरशब्दयोश्च क्रियान्तरविषयत्वादानुपसर्गत्वे सति पाठोप्यम् ।
सेधतेर्गताविति वा प्रतिषेधबाधनार्थः । सुषन्धिः । दुःषन्धिः । निषन्धिः ।
सुष्ठु । दुष्ठु । तिउतेरुणादिष्वेतौ व्युत्पाद्येते । गौरिप्रक्यः संज्ञायाम् ।
व्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । प्रतिष्ठाका । प्रतिष्ठा-
शब्दादयं कन्यत्ययः । जलाषाहम् । नौषेवनम् । दुन्दुभिषेवनम् ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ६९ ॥

* यदुत्तरं विस्तरं वाक्यमाहेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

एकारपरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति इण्कोरुतरस्यागकारात्परस्य संज्ञायां विषये । हरिषेणः । वारिषेणः । जानुषेणी । एतीति किम् । हरिस-
क्यम् । संज्ञायामिति किम् । पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेनो राजा । अगादिति
किम् । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद्
मूर्धन्या भवति । रोहिणिषेणः । रोहिणिसेनः । भरणिषेणः । भरणिसेनः ।
अगकारादित्येव । शतभिषक्सेनः । अविहितलक्षणे मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः । तर
तम तय त्व तल् तस् त्यप् एतानि प्रयोजयन्ति । तर । सर्पिष्टरम् । यजुष्ट-
रम् । तम । सर्पिष्टमम् । यजुष्टमम् । तय । चतुष्टये ब्राह्मणानां निकेताः ।
त्व । सर्पिष्टम् । यजुष्टम् । तल् । सर्पिष्टा । यजुष्टा । तस् । सर्पिष्टो यजुष्टः ।
त्यप् । अविष्टो वर्द्धते । ह्रस्वादिति किम् । गीस्तरा । धूस्तरा । तादाविति
किम् । सर्पिस्साद्ववति । प्रत्ययसकारस्य स्यात्पदाद्योरिति सत्यपि प्रतिषेधे
प्रकृतिसकारस्य स्यात् । तद्धितइति किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ भिन्दुस्तराम् । छिन्दुस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निसः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तप्रतौ परतोनासेवनेर्थे । आसेवनं
पुनःपुनःकरणम् । निष्टपति सुवर्णम् । सङ्गदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । अनासेवनइति
किम् । निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । पुनः पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । निष्टप्तं
रत्नो निष्टप्ता अरातय इत्यत्र सदप्यासेवनं न विवक्ष्यते । छान्दसो वा वर्णविकारः ॥

युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् तत्तत्तुस् इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्धन्यादेशो
भवति स चेत्सकारोन्तःपादं भवति । युष्मदादेशास्त्वं त्वां ते तव । अग्निष्टुं
नामासीत् । त्वा । अग्निष्टुं वर्द्धयामसि । ते अग्निष्टे विश्वमानय । तव ।
अपस्वग्ने सधिष्टव । तत् । अग्निष्टद्विश्वमापृणाति । तत्तत्तुस् । द्यावापृथिवी
निष्टतत्तुःषु । अन्तःपादमिति किम् । नित्यमात्मनो विदाभूदग्निस्तत्पुनराह
जातवेदो विचर्षणिः ॥

यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्तत्तुःषु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सकारस्य

मूर्धन्यादेशो भवति । अर्चिर्भिष्टम् । अर्चिर्भिस्त्वम् । अग्निष्टेयम् ।
यम् । अग्निष्टत् । अग्निस्तत् । अर्चिर्भिष्टतनुः । अर्चिर्भिस्ततनुः ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥

एकेषामिति वर्तते । स्तुतस्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये
मूर्धन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्टतस्य । त्रिभिस्तुतस्य ।
गोष्टोमं षोडशिनम् । गोस्तोमं षोडशिनम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थ-
मिदम् ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

छन्दसीति वर्तते एकेषामिति च । पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य सकारस्य
मूर्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन । द्विषन्धिः ।
त्रिषन्धिः । द्विसन्धिः । त्रिसन्धिः । मधुष्ठानम् । मधुस्थानम् । द्विषाहस्रं
चिन्वीत । द्विसाहस्रं चिन्वीत । असमासेपि यत्पूर्वपदं तदपीह गृह्यते । त्रिःष-
मृदुत्वाय । त्रिःषमृदुत्वाय ॥

सुजः ॥ १०७ ॥

सुजिति निपात इह गृह्यते तस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य मूर्धन्या-
देशो भवति छन्दसि विषये । अभीषुणः सखीनाम् । ऊर्द्धं ऊषुणः । इकः
सुजीति दीर्घः । नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति णत्वम् * ॥

सनेतेरनः ॥ १०८ ॥

सनेतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । गोषाः । नृषाः ।
अन इति क्रिम् । गोसनिं वाचमुदीरयन् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमि-
दम् । तत्र के चित्सवनादिपाठाङ्गोसनिर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयि-
षतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनिपतेरप्रत्ययः । सिसनीरि त्यपरे ॥

सहेः पृतनत्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना अत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति ।
पृतनाषाहम् । अताषाहम् । के चिद्व्योगविभागं सहेरिति कुर्वन्ति । अतीष-
हमित्यत्रापि यथा स्यात् । अतिशब्दस्य पूर्वपदस्य संहितायामेतद्दीर्घत्वम् ।
अवग्रहे तु अतिसहमित्येव भवति । चकारोनुक्तमुच्चयार्थः । तेन अतीषह-
मिति सिद्धम् ॥

न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

* इकः सुजीति दीर्घः । नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति णत्वमिति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि सृशि सृहि सवनादीनां च मूर्द्धन्यो न भवति । रपर । विसंसिकायाः काण्डं जुहोति । विसृब्धः कथयति । सृपि । पुरा क्लृप्तस्य विसृपः । सृजि । वाचो विसर्जनात् । सृशि । द्विविसृशम् । सृहि । निस्पृहं कथयति । सवनादीनाम् । सवने २ । सूते २ । सामे २ । सवनमुखे २ । किं स्यतीति किंसः । अनुसवनम् २ । गोसनिम् । अश्वसनिम् । पूर्वपदादिति प्राप्येः प्रतिषेधः । अश्वसनीयहणमनिषोपि पत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलापाहमश्वपाहमित्येतत्सिद्धं भवति । क्वचिदेवं गणपाठः । सवनेसवने । अनुसवने २ । संज्ञायां बृहस्पतिसत्रः । शकुनिसवनम् । सोमे २ । सूते २ । संव्रत्सरे २ । किंसम् २ । मुसलम् २ । गोसनिमश्वसनिम् ॥

सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥

सादिति चैतस्य पदादेश्च मूर्द्धन्यादेशो न भवति * । विभाषा साति-
कात्स्न्ये । प्रत्ययसकारत्वात्प्राप्तिः । पदादेश्चादेशसकारात् । सात् । अग्नि-
सात् । दधिसात् । मधुसात् । पदादेः । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति ॥

सिचो यङि ॥ ११२ ॥

सिचः सकारस्य यङि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति । सेसिच्यते । अभिसे-
सिच्यते । उपर्गादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सिचो
यङीति । तस्मादयं प्रतिषेधः सर्वत्र भवति । यङीति किम् । अभिषिषिचति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ वर्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । अभिसेधयति
गाः । परिसेधयति गाः । गताविति किम् । शिष्यमकार्यात्प्रतिषेधयति ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तम्भेरिति
प्राप्तं पत्वं प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोढः ॥ ११५ ॥

सहिरयं सोड्भूतो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । परि-
सोढः । परिसोढुम् । परिसोढव्यम् । सोड्भूतग्रहणं किम् । परिषहते ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु सिवु सह इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न
भवति । स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविध्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिषिध्यते । स्तम्भु ।

* इत आरभ्यादेशसकारादित्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

सुनोतेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः । अभिसो-
ष्यति । परिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् । सनि किमुदाहरणम् । सुसूषति ।
नैतदस्ति प्रयोजनं तत्रस्तौतिण्योरेव पण्यभ्यासादिति नियमाद् न भविष्यति ।
इदं तर्हि । अभिसुसूषते । एतदपि नास्ति । स्याद्विष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति ।
नियमात् । इदंतर्ह्यभिसुसूषतेरप्रत्ययः अभिसुसूरित्युदाहरणमिति । अत्रहि
सन्बभूतो न भवतीत्यभ्यासात्प्राप्तिरस्ति । स्यसनोरिति किम् । सुषाव ॥

सदि ष्वञ्जि इत्येतयोर्द्वान्त्वान्तिटि, परतः सकारस्य परस्य मूर्ध्न्यो न
भवति । अभिषसाद । परिषसाद । निषसाद । विषसाद । परिषस्वजे ।
परिषस्वजाते । परिषस्वजिरे । अभिषस्वजे । स्वञ्जे, संयोगान्तरादपि विभाषा
लिटः कित्त्वमिच्छन्तीति यत्ते अनुपङ्गलोपः ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गभ्य उत्तरस्य सकारस्याङ्गव्यवाये कृन्दसि
विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा । न्यपीदत्पिता नः । व्यपीदत्पिता नः ।
न्यसीदत् । व्यसीदत् । अभ्यपीदत् । अभ्यसीदत् । सद्विस्वञ्जोरिति तद्विह
नानुवर्तते । सामान्येनैव तद्वचनम् । व्यस्तौत् । न्यष्टौत् । अभ्यष्टौत् । अभ्य-
स्तौत् इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्यौ
चेच्चिमित्तनिमित्तिनौ भवतः । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् * । प्रकारात् । कुण्याति ।

CC-0.Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

पुष्पाति । मुष्पाति । पयहणमुत्तरार्थं, ष्टुत्वेनैव हि सिद्धमेतत् । समानपद-
इति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति ॥ ऋवर्णाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिसृ-
णाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् । रश्रुतिसामान्यनिर्देशात्सिद्धम् ।
वर्णभक्त्या च व्यवधानेपि णत्वं भवतीति तुभ्रादिषु नृनमनतृप्पोतिग्रहणं ज्ञाप-
कम् । अथ वा ऋवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

अट्कुप्वाङ्मुव्यवायेपि ॥ २ ॥

अट् कु पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यवायेपि रेफपकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य
णकार आदेशो भवति । अङ् व्यवाये तावत् । करणम् । हरणम् । किरिणा ।
गिरिणा । कुरुणा । गुरुणा । कवर्गव्यवाये । अर्केण । मूर्खेण । गर्गेण । अर्घेण ।
पवर्गव्यवाये । दर्पेण । रफेण । गर्भेण । चर्मणा । वर्मणा । आङ् व्यवाये ।
पर्याणदुम् । निराणदुम् । अङ् व्यवायइति सिद्धे आङ्ग्रहणं पदव्यवायइत्यस्य
प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुम् व्यवाये । बृंहणम् । बृंहणीयम् । नुम्ग्रहणमनुस्वा-
रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन बृंहणं बृंहणीयमित्यत्रानुस्वारव्यवाये नुम्भावेपि
णत्वं भवति । सत्यपि च नुमि यत्रानुस्वारो न श्रूयते तत्र न भवति । प्रेन्व-
नम् । प्रेन्वनीयमिति । व्यवायोपलक्षणार्थत्वादडादीनामिह व्यस्तैः समस्तैश्च
व्यवायेपि णत्वं भवति ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य गकारवर्जिताद् नकारस्य णकार आदेशो
भवति संज्ञायां विषये । दुणसः । वाङ्गीणसः । खरणसः * । शूर्पणखा । संज्ञा-
यामिति किम् । चर्मनासकः । अग इति किम् । ऋगयनम् । के चिदेतच्चि-
यमार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात्संज्ञायामेव णत्वं नान्यत्रेति । समासपदेपि हि समान-
पदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावादस्ति पूर्वेण प्राप्तारिति । स च नियमः पूर्वपदसंब-
न्धादुत्तरपदस्यस्यैव णत्वं निवर्तयति चर्मनासिक इति । न तद्विपूर्वपदस्यस्य ।
खारपायणः । मातृभोगीणः करणप्रिय इति । अग इति योगविभागेन णत्वप्रति-
षेधो न नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यद् नित्यं पदं तत्स-
मानपदमित्याश्रयन्ति समानग्रहणात् । तेषामप्राप्तमेव णत्वमनेन विधीयते ।
समासे हि पूर्वपदात्तरपदविभागादसमानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात्संज्ञामिति वर्तते । पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटरा
अग्रे इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायां

* क्व चित्खरणस इति नास्ति ।

विषये । पुरगात्रणम् । मिश्रकावणम् । सिध्कावणम् । शारिकावणम् । कोट-
रावणम् । अग्रेवणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एतेभ्य एव परस्य वनन-
कारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति । कुबेरवनम् । शतधारवनम् ।
असिपत्रवनम् ॥

**प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्ष्मास्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्यो-
संज्ञायामपि ॥ ५ ॥**

प्र निर अन्तर् शर इक्षु-प्लक्ष आस्र कार्ष्य खदिर पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्त-
रस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्र । प्रवणे यष्टु-
च्यम् । निर । निर्वणे प्रतिधीयते । अन्तर् । अन्तर्वणे । शर । शरवणम् । इक्षु ।
इक्षुवणम् । प्लक्ष । प्लक्षवणम् । आस्र । आस्रवणम् । कार्ष्य । कार्ष्यवणम् ।
खदिर । खदिरवणम् । पीयूक्षा । पीयूक्षावणम् ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । औषधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तत्स्यान्निमि-
त्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । औषधिवाचिभ्यस्ता-
वत् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । मूर्वावणम् । मूर्वावनम् । वनस्पतिभ्यः । शिरी-
षवणम् । शिरीषवनम् । बदरीवणम् । बदरीवनम् ॥ द्वाक्षरचक्षरेभ्य इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । देवदाहवनम् । भद्रदाहवनम् ॥ इरिकादिभ्यः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इरिकावनम् । तिमिरकावनम् । सत्यपि भेदे वृक्षव-
नस्यत्योरिहाभेदेन यहणं द्रष्टव्यम् ।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

औषधैः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

अह्नादन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्यान्निमित्तादुत्तरस्याह्ना नकारस्य णकार आदेशो
भवति । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । अदन्तादिति किम् । निरह्णः । दुरह्णः । अह्नाह्ण
एतेभ्य इत्यह्नादेशः । अन्ह इत्यकारान्तयहणाद् दीर्घाह्नी शरदित्यत्र न भवति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्यान्निमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकार
आदेशो भवति । इक्षुवाहणम् । शरवाहणम् । दर्भवाहणम् । वाहने यद्
आरोपितमुह्यते तदाहिनमुच्यते । आहितादिति किम् । दाक्षिवाहनम् । दाक्षि-
स्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ६ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति । पीयतइति पानम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । मनुष्याभिधानेपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणा बाह्लीकाः । कषायपाणा गन्धाराः । देशइति किम् । दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य । क्षीरपाणं वर्त्तते । क्षीरपानम् । कषायपाणम् । कषायपानम् । सुरापाणम् । सुरापानम् । करणे । क्षीरपाणः क्रंसः । क्षीरपानः ॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुस्विभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत् । माषवापिणौ । माषवापिनौ । नुमि । माषवापाणि । माषवापानि । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि । विभक्तौ । माषवापेण । माषवापेन । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन ॥ पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यो योन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते ॥ इह हि न भवति । गंगाया भोगिनी, गर्गभगिनी । यदा त्वत्र भवति । गंगायां भगो गर्गभगः । गर्गभगोस्या अस्तीति गर्गभगिणीति । तदा मातृभोगीणत्रचित्यमेव णत्वेन भवितव्यम् । माषवापिणी माषवापिनीत्यत्र तु गतिकारकोपपदानां कृद्विः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति ह्रदन्तेनैव समासे सति प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यैव सतो नकारो भवति * । तथा नुम्यहणं कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति ॥ युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ आययूना । क्षत्रिययूना । प्रपक्वानि । † दीर्घाङ्गी शरत् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । नुमि । क्षीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ ।

* क्व चित्तु प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यान्तो नकारो भवतीति पाठः ।

† परिपक्वानित्यधिकमन्यत्र ।

क्षीरपेण । सुरापेण । य इति वर्तमाने पुनर्यथहणं विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्वि-
स्पष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्यान्विमितादु-
त्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ । वस्त्रयुगिणः । स्वर्गका-
मिणौ । वृषगामिणौ । नुमि । वस्त्रयुगाणि । खरयुगाणि । विभक्तौ । वस्त्र-
युगेण । खरयुगेण ॥

उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

य उपदेशे यस्यासौ णोपदेशः । णोपदेशस्य धातेर्यौ नकारः तस्य
उपसर्गस्यान्विमितादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेपि समासेपि । प्रणमति ।
परिणमति । * प्रणायकः । परिणायकः । उपसर्गादिति किम् । प्रगता नायका
अस्माद्वेशात् । प्रनायका देशः । असमासेपीति किम् । पूर्वपदाधिकारात्
समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्व्योतनार्थम् । णोपदेशस्येति किम् ।
प्रनर्दति । प्रनर्दकः ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

हिनु मीना इत्येतयोरुपसर्गस्यान्विमितादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो
भवति । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । हीनुमीनाग्रहणे
विकृतस्यापि भवति । अजादशस्य स्यानिवत्त्वात् ॥

आनि लोट् ॥ १६ ॥

आनीत्येतस्य लोडादेशस्योपसर्गस्यान्विमितादुत्तरस्य नकारस्य णकारा-
देशो भवति । प्रप्रपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परिथाणि । लोडिति किम् ।
प्रवपानि मांसानि ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्ति याति वाति द्राति प्साति- वपति वहति शाम्यति चिनाति देग्धिषु च ॥ १७ ॥

निरित्येतस्योपसर्गस्यान्विमितादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति गद
नद पत पद घु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्सासि वपति वहति
शाम्यति चिनाति देग्धि इत्येतेषु परतः । गद । प्रणिगदति । परिणिगदति ।
नद । प्रणिनदति । परिणिनदति । पत । प्रणिपतति । परिणिपतति । पद ।
प्रणिपदति । परिणिपदति । घु । प्रणिददाति । परिणिददाति । प्रणिदधाति ।
परिणिदधाति । माङ् । प्रणिमिमीते । परिणिमिमीते । मेङ् । प्रणिमयते ।

* प्रणयति । परिणयति । प्रणामकः । परिणामकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

परिणिमयते ॥ मा इति माङ्गुडोर्यहणमिष्यते ॥ स्यति । प्रणिष्यति । परिणि-
ष्यति । हन्ति । प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । याति । प्रणियाति । परिणियाति ।
वाति । प्रणिवाति । परिणिवाति । द्राति । प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्साति ।
प्रणिप्साति । परिणिप्साति । वपति । प्रणिवपति । परिणिवपति । वहति ।
प्रणिवहति । परिणिवहति । शाम्यति । प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति ।
चिनोति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । देग्धि । प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि ।
अङ्गुव्यायेपि नेर्गदादिषु णत्वमिष्यते ॥ प्रण्यगदत् । परिण्यगदत् ॥

शेषे विभाषाकखादावषान्तउपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वर्त्तते उपसर्गादिति च । अकारखकारादिरपकारान्तश्च उपदेशे
यो धातुः शेषस्तस्मिन्परत उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य । विभाषा
णकार आदेशो भवति । प्रणिपचति । प्रनिपचति । प्रणिभिनत्ति । प्रनिभिनत्ति ।
अकखादाविति किम् । प्रनिक्करोति । प्रनिखादति । अषान्तइति किम् । प्रनि-
पिनष्टि । उपदेशग्रहणं किम् । इह च प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्रनिचकार ।
प्रनिचखाद । प्रनिपेक्ष्यतीति । इह च मा भूत् । विशेषः । प्रणिवेष्टा । प्रणिवेक्ष्यति ॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्राणिति ।
पराणिति ॥

अन्तः ॥ २० ॥

अनितेरिति वर्त्तते । उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदान्ते
वर्त्तमानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण् । हे पराण् । पदान्तस्येति प्रतिषे-
धस्यापवादोऽयम् । अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यते । के चित्तु पूर्वसूत्रेणैतदन्तग्रहणं
सामीप्यार्थमभिसंबध्नुति । निमित्तसमीपस्यैकवर्णव्यवहितस्यानितिनकारस्य
पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पर्यनितीति ।
तैर्द्वितीयमपि पदान्तस्य णत्वार्थमन्तग्रहणमाश्रयितव्यमेव । येषां तु पर्यणितीति
भवितव्यमिति दर्शनम् । तेषां पूर्वसूत्रे नार्थान्तग्रहणेन ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥

साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्योभयोरनकारयोर्णकार आदेशो
भवति । प्राणिणिषति । प्राणिणत् । पराणिणिषति । पराणिणत् । पूर्वत्रासिद्धीय-
मद्विर्वचनइत्येतस्मिन्तसति पूर्वणैव कृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते सिद्धमेतदन्तरेणापि
वचनं तत्तु नाश्रयितव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते । तेन औजठदिति सिद्धं भवति * ॥

* तेनेत्याभ्येतावत्यर्थानां क्व चित्युस्तके नास्ति ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्याविमितादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति । प्रहण्यते । परिहण्यते । प्रहणनम् । परिहणनम् । अत्पूर्वस्येति किम् । प्रघ्नन्ति । परिघ्नन्ति । तपरकरणं किम् । चिणि प्राघनि । पर्यघानि ॥

वमोर्वा ॥ २३ ॥

हन्तेरिति वर्त्तते । वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्गस्याविमितादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रहण्यः । परिहण्यः । प्रहन्वः । परिहन्वः । प्रहण्यः । परिहण्यः । प्रहन्मः । परिहन्मः * ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति आदेशाभिधाने । अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणनं वर्त्तते । आदेशइति किम् । अन्तर्हणनो देशः अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तघ्नन्ति । तपरकरणं किम् । अन्तरघानि ॥

अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तरदेशइति वर्त्तते । अयननकारस्य चान्तः शब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति आदेशाभिधाने । अन्तरयणं वर्त्तते । अन्तरयणं शोभनम् । अदेशइत्येव । अन्तरयनो देशः ॥

छन्दस्युदवग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते । अकारान्तादवग्रहात्पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति छन्दसि विषये । नृमणाः । पितृयाणम् । अत्र हि नृमणा पितृयाणमिति अकारोवग्रहते । अवग्रहग्रहणं किमथमुच्यते । यावता संहिताधिकार आध्यायपरिसमाप्तेरित्युक्तम् । विषयोपलक्षणाथमवग्रहग्रहणं, मवग्रह्यमाणादथ स्यादनवग्रह्यमाणात्मा भूत् । अपदान्ते चावग्रहो नास्ति ॥

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ २७ ॥

नस् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्याविमितादुत्तरस्योरुशब्दात्पुशब्दाच्च छन्दसि विषये । धातुस्यात्तावत् । अग्ने रत्ताणः । शिवाणो अस्मिन् । उरुशब्दात् । उरुणस्कृधि । पुशब्दात् । अभी षु णः सखीनाम् । ऊर्ध्वं ऊ पु ण ऊतये । अस्मदादेशायं नस्शब्दो बहुवचनस्य वक्षसाविति ॥

उपसर्गाद्बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्याविमितादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रणः

* पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प इत्यधिकमन्यत्र ।

शूद्रः । प्रणसः प्रणो राजा । न च भवति । प्र नो मुञ्चतम् । बहुलयहणाद्वा-
पयामपि भवति । प्रणसंमुखम् * । उपसर्गाच्चेति नासिकाया नसादेशः ॥

कृत्यचः ॥ ३६ ॥

कृत्यो यो नकारो ऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकारा-
देशो भवति । अन मान अनीय अनि इति निष्ठादेश एते णत्वं प्रयोजयन्ति ।
अन । प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान । प्रयायमाणम् ।
परियायमाणम् । अनीय । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनिः । अप्रयाणिः ।
अपरियाणिः । इनि । प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः ।
परिहीणः । प्रहीणवान् । परिहीणवान् । अच इति किम् । प्रभुग्नः । परि-
भुग्नः । भुजो कौटिल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् ।
चोः कुरिति कुत्वे सिद्धं परिभुग्न इति † ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्यस्योपस-
ख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ निर्विण्योस्मि खलसङ्गेन । निर्विण्योहमत्र वासेन ॥

णोर्विभाषा ॥ ३७ ॥

ण्यन्ताद्धो विहितः कृत्यप्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्त-
रस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् ।
परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् ।
अप्रयापणिः । अप्रयापनिः । प्रयापिणौ । प्रयापिनौ । विहितविशेषणं किम् ।
प्रयाप्यमाणमित्यत्र यज्ञा व्यवधानेपि यथा स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३९ ॥

कृत्यच इति वर्तते । हलादिर्यो धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्यप्रत्ययः
तत्स्थस्य नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो
भवति । प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपणम् । परिकोपनम् । हल इति
किम् । प्रेहणम् । प्रोहणम् । इजुपधादिति किम् । प्रवपणम् । परिवपणम् ।
कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच इत्येव । परिभुग्नः । इजुपधस्य सर्वस्य
हलन्तत्वादिह हल्यहणमादिविशेषणम् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

हल इति वर्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो हल-
न्ताद्वातोर्विहितो यः कृत्यप्रत्ययः नकारस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकारो
भवति । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रोम्भणम् । परोम्भणम् ।

* कृ चित्युस्तके छन्दसीति निवृत्तं तेन भाषायामपि भवतीति पाठः ।

† कृ चिद्भुजो कौटिल्यद्वयारभ्येतत्पर्यन्तं नास्ति ।

॥ काशिका ॥ ८ ॥ ४ ॥

सिद्धे सत्पारम्भो नियमार्थ इजादेरेव सनुमो नान्यस्मादिति । प्रमङ्गनम् । परि-
मङ्गनम् । हल इत्यधिकाराद् एयन्ते नित्यं विदुष्यमेतच्च भवति ॥

वा निंसनिच्चनिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । निंस निच्च निन्द इत्येतेषां नकारस्योपसर्गस्याचि-
मिन्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् । प्रणिच्चणम् ।
प्रनिच्चणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । णोपदेशत्वादेतेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू कमि गमि प्यायि वेप इत्येतेषामुपसर्गस्याचिमिन्तादुत्तरस्य
कृत्यस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । भा । प्रभानम् । परिभानम् । भू ।
प्रभवनम् । परिभवनम् । पू । प्रपवनम् । परिपवनम् । पूज्यहणं द्रष्टव्यम् ।
पूडो हि भवत्येव णत्वम् । प्रपवणं सोमस्येति । कमि । प्रक्रमनम् । परिक्र-
मनम् । गमि । प्रगमनम् । परिगमनम् । प्यायि । प्रप्यायनम् । परिप्यायनम् ।
वेप । प्रवेपनम् । परिवेपनम् ॥ एयन्तानां भादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥
प्रभापनम् । परिभापनम् ॥

षात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

षकारात्पदान्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । निष्या-
नम् । दुष्यानम् । सर्पिष्यानम् । यजुष्यानम् । षादिति किम् । निर्णयः । पदा-
न्तादिति किम् । कुष्णाति । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमासमा-
सोऽयं तेनेह न भवति । सुसर्पिष्केण । सुयजुष्केण । शेषाद्विभाषेति कप् ॥

नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्त्तते । नशेः षकारान्तस्य णकारादेशो न भवति । प्रनष्टः ।
परिनष्टः । षान्तस्येति किम् । प्रणश्यति । परिणश्यति । अन्तग्रहणं षान्तभू-
तपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात् । प्रनङ्ग्यति । परिनङ्ग्यति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तो यो नकारस्तस्य णकारादेशो न भवति । वृत्तान् । पूत्तान् ।
अरीन् । गिरीन् ॥

पदव्यवायेपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः पदव्यवायः । पदव्यवधानम् । पदेन व्यवायेपि सति
निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य णकारादेशो न भवति । माषकुम्भवापेन । चतुर्-
ङ्गयोगेन । प्रावनद्वम् । पर्यवनद्वम् । प्रगाचयामः । परिगाचयामः ॥ पदव्य-

॥ काशिका ॥ ८ ॥ ४ ॥

८१७

वाये ऽतद्वितद्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ।
गोश्च पुरीषद्विति मयट् । स्वादौ पूर्वं पदमिति गोशब्दः पूर्वपदं तेन व्यवायः ॥

क्षुभ्रादिषु च ॥ ३९ ॥

नेति वर्तते । क्षुभ्रा इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न
भवति । क्षुभ्राति । अजादेशस्य स्थानिवद्भावादिहापि प्रतिषेधो भवति ।
क्षुभ्रीतः । क्षुभ्रन्ति । नृनमनः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः । छन्दस्पृद-
वग्रहादिति च प्राप्नोति । नन्दन् । नन्दन । नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां
प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् । नृतिर्येडि प्रयोजयति ।
नीनृत्यते । तृप् । तृप्नोति । नर्तन । गहन । नन्दन । निवेश । निवास ।
अग्नि । अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनं परिगहनमिति
संज्ञायां पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्नोति । परिनन्दनमित्यत्रोपसर्गादसमासेपीति
प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शराग्निः । दर्भानूपः । इत्येताः
संज्ञाः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ आचार्यभोगीनः । आचार्यानी * ॥ इरिका-
दिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम् ॥ इरिका । तिमिर । समीर । कुबेर ॥ हरि ॥
कर्मारदित्युत्तरपदवनशब्दस्थस्य संज्ञायाम् ॥ क्षुभ्रादिराकृतिगणः । अविहितल-
क्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्रादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोःश्चुना श्चुः ॥ ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गोभ्यां सन्निपाते शकारचवर्गोवादेशौ भवतः ।
स्तोः श्चुनेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाभ्यामपि
संनिपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च संनिपाते चवर्गो
भवति । आदेशे तु यथासंख्यमिष्यते । सकारस्य शकारस्तवर्गस्य च चवर्ग
इति । सकारस्य शकारेण संनिपाते । वृक्षश्चेति । प्लक्षश्चेति । तस्यैव चवर्गेण ।
वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । तवर्गस्य शका-
रेण । अग्निचिच्छेते । सोमसुच्छेते । तस्यैव चवर्गेण । अग्निचिच्चिनोति । सोम-
सुच्छिनोति । अग्निचिच्छादयति । सोमसुच्छादयति । अग्निचिज्जयति । सोम-
सुज्जयति । अग्निचिञ्जकारम् । सोमसुञ्जकारम् । अग्निचिञ्जकारः । सोमसु-
ञ्जकारः । मञ्जेः मज्जति । भस्जेः भृज्जति । व्रश्चेर्वृश्चति । यजः यजः । याचे-
र्याज्जा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्यातानुदेशाभावस्य । स्तोः श्चाविति
सप्तमीनिर्द्देशो न कृतः । पूर्वेण परेण च श्चुना संनिपाते श्चुत्वं यथा स्यादिति ॥

* तथा हायनस्य नेष्यते । त्रिहायनः चतुर्हायनः कर्मार इति चोत्तरपदस्य संज्ञायाम्
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

॥ काशिका ॥ ८ ॥ ४ ॥

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां संनिपाते षकारटव-
र्गावादेशौ भवतः । अत्रापि तथैव संख्यातानुदेशाभावः । षकारेण सकारस्य ।
वृक्षषण्डे । प्लक्षषण्डे । तस्यैव टवर्गेण । वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षष्टकारः ।
प्लक्षष्टकारः । तवर्गस्य षकारेण । पेष्टा । पेष्टुम् । पेष्टव्यम् । कृषीष्ट । कृषीष्टाः ।
तस्यैव टवर्गेण । अग्निचिष्टीकते । सोमसुष्टीकते । अग्निचिष्टकारः । सोमसुष्ट-
कारः । अग्निचिष्टीनः । सोमसुष्टीनः । अग्निचिष्ट ठौकते । सोमसुष्ट ठौकते ।
अग्निचिष्टणकारः । सोमसुष्टणकारः । अत्ष्ट । अदृष्टि । अदृष्ट् । अदृष्टि ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति नामित्येतदुर्जयित्वा ।
श्वलिष्टसाये । मधुलिष्ट तरति । पदान्तादिति किम् । ईड स्तुनौ । ईष्टे ।
टोरिति किम् । सर्पिष्टमम् । अनामिति किम् । षण्णाम् । अत्यल्पमिदमुच्यते ॥
अनाम्नवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगरी ॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते । तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तच्च भवति । अग्निचिष्टषण्डे ।
भवान्षण्डे । महान्षण्डे ॥

शात् ॥ ४४ ॥

तोरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तच्च भवति । प्रश्नः ।
विश्नः ॥

यरोनुनासिकेनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते । यरः । पदान्तस्यानुनासिके परतो वानुनासि-
कादेशो भवति । वाग्नयति । वाङ्मयति । श्वलिग्नयति । श्वलिङ्गयति । अग्नि-
चिद्वयति । अग्निचिद्वयति । त्रिष्टुन्नयति । त्रिष्टुन्नयति । पदान्तस्येत्येव ।
वेद्वि । वुभ्राति ॥ यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
वाङ्मात्रम् * । कियन्मात्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् ॥

अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

यर् इति वर्त्तते । अच उत्तरौ यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे
भवतः । अर्कः । मर्कः । ब्रह्म्मा । अपहृचते । अच इति किम् । हुते । ह्यलयति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

* वाङ्मयमिति क्व चित्पाठः ।

अच इति वर्त्तते । यर इति च । अच उत्तरस्य यरो द्वे भवतो ऽनचि परतः । ददुञ्च । मदुञ्च । अच इत्येव । स्मितम् । स्मातम् ॥ यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ के चिदञ्च यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति व्याचक्षते । तेषामुल्लङ्का वाल्मीकि इत्युदाहरणम् । अपरे तु यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमीति तेषां दध्यञ्च मध्वञ्चेत्युदाहरणम् ॥ शरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी स्याल स्यातेत्युदाहरणम् । अथ वा खय उत्तरस्य शरो द्वे भवतः । वत्सरः । अफ्सराः ॥ अवसाने च यरो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्क् । वाक् । त्वक्क् । त्वक् । षट् । षट् । तत् । तत् ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी परत आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः । अनचि चेति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशइति किम् । तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येव । पुत्रानत्तीति पुत्रादिनी । शिशुमारी व्याघ्री ॥ तत्परे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रपुत्रादिनि त्वमसि पापे ॥ वा हतजगधपरइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादे ॥ * ॥ चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । तकारस्य थकारः । वथ्सः । ककारस्य । खकारः । अखवरम् । पकारस्य फकारः । अफ्सराः ॥

शरोचि ॥ ४९ ॥

नेति वर्त्तते । शरोचि परतो न द्वे भवतः । अचो रहाभ्यामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । कर्षेति । वर्षेति । आकर्षेः । अक्षदर्शः । अचीति किम् । दृश्यते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

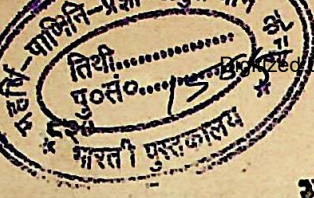
त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन न भवति । इन्द्रः । चन्द्रः । उष्ट्रः । राष्ट्रम् । भाष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विवचनं न भवति । अर्कः । मर्कः । ब्रह्मा । अपहृते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दात्रम् । पात्रम् । सूत्रम् । सूत्रम् ॥

॥ काशिका ॥ ८ ॥ ४ ॥

भलां जशभशि ॥ ५३ ॥

भलां स्थाने जशदेशो भवति भशि परतः । लब्धा । लब्धम् । लब्ध-
व्यम् । दोग्धा । दोग्धम् । दोग्धव्यम् । बोद्धा । बोद्धम् । बोद्धव्यम् ।
भशीति किम् । दत्तः । दत्तः । दत्तः ॥

अभ्यासे चर्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्तमानानां भलां चरादेशो भवति चकाराज्जश्च । चिञ्चि-
यति । चिञ्चिष्यति । टिठकारयिषति । तिष्ठायति । पिपकारयिषति । बु-
यति । जिघत्सति । डुढौकिषते । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिची-
यति । टिटीकिषते । तितनिषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशो भवन्ति । जिजनि-
यति । बुबुधे । ददौ । डिङ्गे ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो भलां चरादेशो भवति । भल्यहणं नानुवर्तते पूर्वसूत्रे
चानुल्लङ्घत्वात् । भेत्ता । भेत्तुम् । भेत्तव्यम् । युयुत्सते । आरिष्यते । आलिष्यते ॥

वावसाने ॥ ५६ ॥

भलां चरिति वर्तते । अवसाने वर्तमानानां भलां वा चरादेशो भवति ।
वाक् । वाग् । त्वक् । त्वग् । श्वलिट् । श्वलिङ् । त्रिष्टुप् । त्रिष्टुब् ॥

अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः अणगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्तमाने वानुनासिकादेशो भवति । दधि २ ।
मधु २ । कुमारी २ । अण इति किम् । कर्तुं । हर्तुं । अणगृह्यस्येति किम् ।
अग्नी । वायू ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परतसवर्णे आदेशो भवति । शङ्किता । शङ्कि-
तुम् । शङ्कितव्यम् । उज्जिता । उज्जितुम् । उज्जितव्यम् । कुण्डिता । कुण्डि-
तुम् । कुण्डितव्यम् । नन्दिता । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । कम्पिता । कम्पि-
तुम् । कम्पितव्यम् । इह कुर्वन्ति वृषन्ति इत्यत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नका-
स्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि । परसवर्णेन पुनर्नकार एव भवति । तस्याप्य-
सिद्धत्वात्पुनर्णत्वं न भवति । एवमनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति । ययीति
किम् । आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतो वा परसवर्णादेशो भवति । तद् कथ-
ञ्चिन्नपक्षद्वयमानन् नभःस्थम्बुरूपो वधीत् । तं कथं चित्रपक्षं द्वयमानं नभःस्थं
पुरुषोवधीत् ॥

तेर्लि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निचिह्ननाति ।
सोमसुह्नुनाति । भव्नाह्नुनाति । मह्नाह्नुनाति ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्तते । उद उत्तरयोः स्था स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो
भवति । उत्थाता । उत्थातुम् । उत्थातव्यम् । स्तम्भेः खल्वपि । उत्तम्भिता ।
उत्तम्भितुम् । उत्तम्भितव्यम् । स्थास्तम्भोरिति किम् । उत्थातः ॥ उदः पूर्व-
सवर्णत्वे स्कन्देस्कन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अग्रे दूरमुत्कन्दः ॥ रोगे चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ उत्कन्दको नाम रोगः । कन्दतेर्वा धात्वन्तरस्यैतद्रूपम् ॥

भयो हान्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

भय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्घ-
सति । वाग् हसति । श्वलिङ् ठसति । श्वलिङ् हसति । अग्निचिद्दुसति ।
अग्निचिद् हसति । सोमसुद्दुसति । सोमसुद् हसति । णिष्ठुब्भसति । त्रिष्ठुब्
हसति । भय इति किम् । प्राङ् हसति । भवान्दुसति ॥

शश्छेति ॥ ६३ ॥

भय इति वर्तते । अन्यतरस्यामिति च । भय उत्तरस्य शकारस्याटि
परतश्छकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाक्छेते । वाक् शेते । अग्निचि-
च्छेते । अग्निचित् शेते । सोमसुच्छेते । सोमसुत् शेते । श्वलिट् छेते । श्वलिट्
शेते । त्रिष्ठुप्छेते । त्रिष्ठुप् शेते ॥ कृत्वप्रमीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोज-
नम् । तच्छ्लोकेन तच्छ्रमश्रुणेत्येवमर्थम् ॥

हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । हल उत्तरेषां यमां यमि परतो लोपो भवति
अन्यतरस्याम् । शय्या इत्यत्र द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयस्तत्र मध्यमस्य वा
लोपो भवति । शय्या । शय्या । अदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर
एको यकारो यणो मय इति क्रमजो द्वितीयः । तत्र मध्यमस्य वा लोपो भव-
ति । आदित्यो देवता अस्य स्थालीपाकस्येति आदित्यः । आदित्य इत्यत्रापि

॥ काशिका ॥ ८ ॥ ४ ॥

हो यकारो क्रमजस्तृतीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । हल इति किम् । अचम् । यमामिति किम् । अग्निः । यमीति किम् । शार्ङ्गम् ॥

अच ३ पसर्गः

भरो भरि सवर्णे ॥ ६५ ॥

हल इति वर्तते हल उत्तरस्य भरो भरि सवर्णे परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् । प्रतुत्तमवतुत्तमित्यत्र त्रयस्तकाराः । क्रमजश्चतुर्थः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । मरुत्त इत्यत्र चत्वारस्तकाराः क्रमजः पञ्चमस्तत्र । मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्यमानां वा लोपो भवति । मरुच्छब्दस्य रूपसंख्यानसामर्थ्यादत्र उपसर्गात् इति तत्त्वं भवति । भर इति किम् । शार्ङ्गम् । भरीति किम् । प्रियपञ्चुः । अलोपस्य च पूर्वचासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवद्वावप्रतिषेधादत्र चकारस्य जकारे लोपः स्यात् । सवर्णे इति किम् । तर्त्तम् । तर्त्तव्यम् । सवर्णग्रहणसामर्थ्यादिह संख्यातानुदेशो न भवति । सवर्णमात्रे लोपो विज्ञायते । तेन शिण्ठ पिण्ठ इति ठकारे डकारस्य लोपो भवति ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । पचति । पठति । अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतत् प्रवर्तते । तेनोदात्तस्वरितावुभावपि श्रूयते ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अगार्ग्यकाश्यपगालवानां मतेन । उदात्त उदयो यस्मात्स उदात्तोदयः । उदात्तपर इत्यर्थः । एवं स्वरितोदयः । उदात्तोदयस्तावत् । गार्ग्यस्तत्र । वात्स्यस्तत्र । तत्रशब्द आद्युदात्तः । तस्मिन्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति । स्वरितोदयः । गार्ग्यः कृ । वात्स्यः कृ । कृशब्दः स्वरितः तस्मिन्परतो ऽनुदात्तः स्वरितो न भवति । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति किम् । गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः कृ । तेषां हि मतेन स्वरितो भवत्येव । उदात्तपरस्येति वक्तव्यउदयग्रहणं मङ्गलार्थम् । अनेकाचार्यसंकीर्तनं पूजार्थम् ॥

अ अ इति ॥ ६८ ॥

एकोत्र विवृतो ऽपरः संवृतस्तत्र विवृतस्य संवृतः क्रियते । अकारो विवृतः संवृतो भवति । वृत्तः । प्रवृत्तः । इह शास्त्रे कार्यार्थमकारो विवृतः

सरकार की
महिंगी पड़
से ले। या

सिंह गौड़,
गारापुत्री।
और

Foundation for Sai and eGangotri

तलत समझार
रथाकहित
कमोरायाका
सररर का क्षेत्र
ती करहेत
की एकका
क वन और
मंत्रालय से
प्राप्तय को
पुनोज-
मं गुरुक्षा
इन्दिरा-
छे हम ही

पत्र ले लिया
बुके हैं। कुल
बद विस्तार करने के
तत्पूर्ण बात यह कि
रहे हैं।

का गथात पैदा हो चुकी है। नए विभागों के बंटवारे के बाद पैदा हुई इस स्थिति और उससे उभरती फिलहाल गथात नहीं नजर आ रहा है। और अगर यह स्थिति अभी आम चुनाव से पूर्व ही बन चुकी है तो चुनाव प्रक्रिया के समय के हालातों के बारे में सहज ही अंदाजा लगाया जा सकता है। पिछले विधानसभा चुनावों पर नजर डालें तो साफ परिलक्षित है कि कांग्रेस को ज्यादातर सीटें उनके ही विरोधी उम्मीदवारों की वजह से विपक्षी दलों को भेंट हो गईं। सर्वाधिक प्रभाव महागठ पर पड़ा जहां भितरघात के कारण ही कांग्रेस को शर्मनाक पराजय का सामना कर भाजपा-शिवसेना गठबंधन को सत्ता सौंपनी पड़ी। तबसे लेकर कांग्रेस के भीतर चल रही उठापटक निरंतर

अपने निर्वाचन क्षेत्र के एक कस्बे की गरीबी से जुड़ी समस्याओं की चर्चा कर रहे लेखक बता रहे हैं कि इन समस्याओं को दूर करने के लिए हमें क्या करना चाहिए

मेरे निर्वाचन क्षेत्र का सबसे बड़ा कस्बा कुम्भकोणम् है। अपने देश के अधिकांश अन्य कस्बों-शहरों की ही भाँति इसमें भी हिस्से में चौड़े-छोटे और मुर्गी के दड़बों जैसे छोटे-छोटे झोपड़ों के झुण्ड, जिनमें भी संयोगवश लोग ही रहते हैं। शहरी निर्धनता से अधिक अपमानजनक और कड़े बात नहीं होती। गाँव-देहात में निर्धनता अपने समकक्ष अन्य समस्याओं से सम्भवतया कम पीड़ादायी होती है। शायद इसी कारण, यकीनन गाँवों की निर्धन जनता ने पहले पहल ग्रामीण क्षेत्रों को छोड़कर कस्बों-शहरों में बसना शुरू किया। और यह भी सही है कि भारतावर्ष के शहरी क्षेत्रों में निर्धनता से बचने की आशा कुछ ज्यादा है, कुछ वास्तविक है। कम से कम उनके लिए जो निजी अधिक उन्नति की गाड़ी पर रेंगाते, जिससे चढ़ने की अवसर रखते हैं अथवा छेशनसीब होते हैं। किन्तु चढ़े मलिन बस्ती-चौपट-

दे रही है।

महागठ की सीमाओं से बाहर भी कांग्रेस की छवि साल के अंत में बुरी तरह बिखरी नजर आ रही है। नयना सा,गी हत्याकांड ने विज्ञप्ति के कारण पर खड़ी युवा कांग्रेस को अंतिम धक्का दे दिया है। यहां यह बात ध्यान देने योग्य है कि लोकसभा चुनावों के सनिकट होने के चलते यवा कांग्रेस का महत्व बढ़े सर पर आंका जा रहा था, किन्तु इस बार युवा कांग्रेस ही कांग्रेस की स्थिति शर्मसार कर देने के लिए पर्याप्त होगी। और अब ताजानतीन घटनाक्रम में पूर्व आतिरक सुशा राज्यमंत्री राजेश पायलट वनम चंद्रास्वामी का मामला राजनीतिक हलकों में प्रमुखता से रितया जा रहा है। पायलट ने कथित तौर पर चंद्रास्वामी के विभिन्न कार्यकलापों की जांच के लिए सी. बी. आई. को निर्देशित किया था। कभी एवं के निकटतम लोगों में से एक रहे पायलट सर्वप्रथम कस्मीर मुद्दे पर गृहमंत्री चव्हाण से हुए मनुमुखाव के कारण चर्चा में आए थे। कस्मीर जैसे जटिल मुद्दे के समाधान के तरीकों को लेकर केंद्रीय गृहमंत्री और उनके कनिष्ठ राज्यमंत्री ने सार्वजनिक रूप से परस्पर टकराव का

गरीबी हटाने के सटीक उपाय

गरीबी से जुड़ी समस्याओं की चर्चा कर रहे लेखक बता रहे हैं कि इन समस्याओं को दूर करने के लिए हमें क्या करना चाहिए

पिर भी कुम्भकोणम् की ३६ मलिन बस्तियों में जहाँ भी मैं जाता हूँ, जिस पहली मांग का सामना होता है, वह एक-दूसरे की विपरीतार्था होती है। जहाँ कहीं भी सार्वजनिक शौचालयों की सुविधा नहीं है, वहाँ इन सुविधाओं की मांग प्राथमिकता के आधार पर होती है। जहाँ सार्वजनिक शौचालयों का निर्माण हो चुका है, उन्हीं वहाँ से हटायें जाने की मांग प्राथमिकता के आधार पर हो रही है। वजह है कि शौचालय के निर्माण हेतु जगत का छोटा सा भाग तब कस्बे से अलग कुछ और है नहीं, और पी. डब्ल्यू. डी. (लोक निर्माण विभाग) संचयन इसे बनाया जाना है। अस्सी जुनगीती तो इसे बारकावर रखने की है। इस समस्या को सटीक रूप से निराकरण करने के लिए हमें (आर्.एस. संघ) पूरी तटवत्ता से निराकरण करने की आवश्यकता है। इससे किसी शौचालय-विशेष को साफ करने के लिए कर्मियों को भेजना पड़ेगा, जो कि बहुत बड़ा खर्च है। यदि उनसे पछाड़

प्रभार छीनकर उन्हें वन एवं पर्यावरण बैसा राजनीतिक विभाग सौंप दिया, पंतु गृह मंत्रालय से हटाए जाने से चंद्रास्वामी के विरुद्ध सी. बी. आई. जांच का निर्देश उचित विस्तार कर दिया जिसकी राजनीतिक धमक कांग्रेस को महसूस की जा रही है।

पिछले एक लम्बे अंतराल से चंद्रास्वामी उच्चस्थायी राजनीतिक उठापटक के प्रमुख संचालक की भूमिका निभा रहे हैं। माण्ड्या स्थीय नेटवर्क बहुत दूर-दूर तक फैला हुआ है। इन्होंने सुल्तान, अदरान खानगी और टिनी रोलेण्ड्स जैसे नामों को जाना है और अब सी. बी. आई. बंबई वम कांड के माण्ड्या सराना दाउद इब्राहिम और चंद्रास्वामी के संबंधों को जाना है। जहाँ तक अपने देश की बात है तो चंद्रास्वामी के राजनीतिक की सीमाएं दूर-दूर तक फैली हुई हैं। चंद्रास्वामी स्वयं प्रशासनिक एक लंबे समय से संबंधों का दावा करते हैं, एक ऐसा दावा

पदाई डूबते-उतराते रहते हैं। गन्दगी और कौचक के इस भू-भस्म बसते हैं, वास्तविक मनुष्य हमारे-आप जैसे नर-नारों, हवाओं जो कीच भरे तालों की ठसरी, भूही पर्व अलग-अलग के अकपड़े तथा कभी-कभी खुद की धो लेते हैं और कभी तो बुझा लेते हैं।

मैंने इसकी वजह पूछी। मुझे बताया गया कि समस्या यह है कि वहाँ (अर्थात् पिछले तीन दशकों या उससे अधिक) से कम्पन व्यवस्थित विस्तार हुआ। शहर की नगरीय सोमाओं का धीरे-धीरे रूप से अनाधिकृत मलिन बस्तियों में न होकर अस्सी-गरीब गैर-पंजीकृत मध्यमगीय कॉलोनियों के रूप में हुआ जहाँ समय खेती-बारी होती थी। इसी कारण, अस्सी-गरीब ने